İktisat Felsefesi

Derleyen Ömer Faruk Çolak

efil

İktisat Felsefesi

İktisat Felsefesi

Yazarlar

A. Suut Doğruel • Asaf Savaş Akat • Ata Özkaya • Bahar Araz
Derya Güler Aydın • Devrim Dumludağ • Emin Karagözoğlu • Ensar Yılmaz
Ercan Eren • Erdem Seçilmiş • Ergun Türkcan • Erkan Gürpınar
Eyüp Özveren • Fatma Doğruel • Hüseyin Özel
M. Aykut Attar • Meghnad Desai • Murat Donduran • Mustafa Pirili
Nuh Aygün Dalkıran • Osman Aydoğuş • Ömer Faruk Çolak
Örsan K. Öymen • Sinan Sönmez • Vedit İnal

Derleyen

Ömer Faruk Çolak

İKTİSAT FELSEFESİ

Ömer Faruk Çolak

Genel Yayın Numarası: 387
ISBN: 978-605-72653-1-9
1. Basım, Mart 2023

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.©2023
Efil©2023

Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Herhangi bir şekil ya da yöntemle çoğaltılamaz.
Sertifika No: 45550

Genel Yayın Yönetmeni: Serenay Dıraz
Grafik Tasarım: Ferhat Önder

Baskı ve Cilt:
Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Ticaret Anonim Şirketi
Beytepe Köy Yolu No.3 Bilkent, Çankaya/Ankara
Telefon: 0312 266 44 10.
Sertifika Nu.: 46519

EFİL YAYINEVİ

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.
Bağcılar Mahallesi Şemsettin Günaltay Caddesi 283. Sokak Ata Apartmanı
No: 9/7 06670 Çankaya/Ankara Türkiye
Tel : (+90) 312 442 52 10
GSM : (+90) 530 108 99 76 Faks : (+90) 312 442 52 12

www.efilyayinevi.com • instagram.com/efilyayinevi • twitter.com/efilyayinevi

Prof. Dr. Metin Sarfati Anısına...

YAZARLAR

Prof. Dr. A. Suut Doğruel

Lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde tamamladı. Önce Çukurova Üniversitesi İktisat Bölümü'nde, 1988 yılından itibaren Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümü'nde görev aldı. MÜ İngilizce İktisat Bölümünde 1990 yılında doçent ve 1996 yılında profesör oldu ve bu görevinden 2019 yılında emekli oldu. 1987 yılında Türk Sosyal Bilimler Derneği Genç Sosyal Bilimcileri Özendirme, 1990 yılında Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler ve 2019 yılında Kıbrıs Türk Ekonomi Kurumu En Başarılı Bilim İnsanı ödüllerini aldı. Doğruel'in çalışmaları ekonomik büyüme ve kalkınma, bölgesel ekonomi, gelişmekte olan ülkeler makroekonomisi ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye iktisat tarihi üzerinedir.

Prof. Dr. Asaf Savaş Akat

1943 Ankara doğumlu; 1961 RUHS (AFS bursu, Kaliforniya) ve 1962 Galatasaray Lisesi mezunudur. 1966'da İÜ İktisat Fakültesi iktisat kürsüsüne asistan oldu. OECD bursu ile İngiltere'de East Anglia Üniversitesi ve London School of Economics'de lisansüstü eğitim gördü. 1969'da Doktor, 1973'de Doçent, 1980'de Profesör ünvanını aldı. YÖK Yasası ile 1982'de özel kesime geçti. Kavala Grup, İmtaş Sigorta ve Eczacıbaşı Holding, vs. yöneticilik yaptı. Çok sayıda sivil toplum kuruluşunda yer aldı. SHP ve Yeni Demokrasi Hareketi ile aktif siyaset; İstanbul Bilgi Üniversitesinde kurucu Rektör; Sabah ve Vatan gazetelerinde köşe yazarlığı; NTV'de "Ekodiyalog" televizyon programı yaptı. Çeşitli akademik/güncel kitap, makale, vs. yazarı, Sedat Simavi Ödülü sahibidir. İstanbul Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi ve BloombergHT ekonomi yorumcusudur. Profesör Nilüfer Göle ile evlidir.

Doç. Dr. Ata Özkaya

Yüksek öğrenimine İstanbul Teknik Üniversitesi Elektronik ve Telekomünikasyon mühendisliğinden lisans ve yüksek lisans derecelerini alarak başlamıştır. Uluslararası telekomünikasyon sektöründe mühendislik mesleğini 4 yıl icra ettikten sonra; önce Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde Sanayi İktisadi, Mikroekonomi ve Ekonometri Yüksek Lisansını, daha sonra Galatasaray Üniversitesi İktisat Bölümü'nde İktisat Teorisi Yüksek Lisansı'nı tamamlamıştır. Ekonomi alanındaki doktorasını Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi ve Nice Sophia Antipolis Üniversitesi ortak yönetiminde yapmıştır. Çalışma alanları; Finansal krizler ve modellemesi, Zaman Serileri Analizi, Kaos Teorisi, Mali politikalar, Ekonomik Büyüme (endojen) Teorisi ve Ar-Ge, Oyun Teorisi'dir. Uluslararası "SSCI, SCI, SCI-expanded" kategorisindeki endeksli akademik dergilerde çok sayıda yayını mevcuttur.

Prof. Dr. Bahar Araz

Yüksek Lisans ve Doktora drecesini Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümünde tamamlayan Bahar Araz, Doktora sonrası çalışmasını TUBİTAK bursuyla Cambridge Üniversitesinde, Cambridge Social Ontoloji grubu ile birlikte çalışarak 2013-2014 yılları arasında tamamlamıştır. Sosyal Ontoloji üzerine olan çalışmalarını, 2017 yılında John Searle Sosyal Ontoloji Merkezi tarafından sağlanan araştırma bursuyla California Üniversitesi Berkeley'de Misafir Öğretim Üyesi olarak bulunarak devam etmiştir. Sosyal Ontoloji üzerine yaptığı çalışmaların yansıra, İktisat felsefesi, Eski Kurumsal İktisat ve Politik İktisat üzerine olan çalışmalarına devam etmektedir. Cambridge Sosyal Ontoloji Grubu ve Berkeley Sosyal Ontoloji ve İktisadi Düşünce Girişimi üyesi olan Bahar Araz, Başkent Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Öğretim Üyesidir.

Prof. Dr. Derya Güler Aydın

Yüksek lisans (2002) ve doktorasını (2008) Hacettepe Üniversitesi'nde tamamladı. Doktora sonrası (2011) misafir araştırmacı olarak (İngiltere) Sheffield Üniversitesi'nde bulundu. İktisadi analiz tarihi, iktisat metodolojisi ve felsefesi, kurumsal iktisat alanlarında çalışmalar yapan Dr. Güler Aydın'ın ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış çok sayıda eseri ve editörlüğünü yaptığı kitapları bulunmaktadır. Dr. Güler Aydın Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü'nde 2019 yılından beri Profesör olarak görev yapmaktadır.

Prof. Dr. Devrim Dumludağ

Devrim Dumludağ, Marmara Üniversitesi İktisat Bölümünden mezun olduktan sonra, yüksek lisans ve doktora eğitimini Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Yazdığı doktora tezi Osmanlı Bankası Müzesinin düzenlediği Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Yarışması'nda mansiyon ödülü aldı. 2008 yılında Hollanda'da University of Groningen'de ekonomi bölümünde post-doc, 2009 yılında Rotterdam Erasmus Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulunan Devrim Dumludağ 2012-2014 yılları arasında Maastricht Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yaptı. Devrim Dumludağ halen Maastricht Üniversitesi ve Rotterdam Erasmus Üniversiteleri ile işbirliği halinde tüketim, mutlak gelir, nispi gelir ve yaşam memnuniyeti konularında projeler yürütmektedir. Ulusal ve uluslararası literatürde mutluluk, doğrudan yabancı yatırımlar ve kurumlar üzerine çeşitli makaleleri yayınlanan Devrim Dumludağ, halen Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde görev yapmaktadır. Aynı zamanda 2022'den bu yana proje yürütücüsü olarak Maastricht Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Doç. Dr. Emin Karagözoğlu

Doktora derecesini Maastricht Üniversitesi'nden 2010'da alan Emin Karagözoğlu'nun uzmanlık alanları davranışsal iktisat, deneysel iktisat ve oyun kuramıdır. Çalışmalarında pazarlık süreçlerinde rol oynayan stratejik, normatif, bilişsel ve psikolojik faktörleri farklı yöntemlerle incelemektedir. 2010 yılından beri mensubu olduğu Bilkent Üniversitesi'nde Mikroiktisat Kuramı, Oyun Kuramı ve İktisatta Pazarlık Kuramı ve Deneyleri derslerini vermektedir. Makaleleri prestijli uluslararası dergilerde yayımlanmış olan Dr. Karagözoğlu 2021 yılından beri Mathematical Social Sciences dergisinin editör kurulunda görev yapmaktadır. Harvard, MIT, Münih, Nottingham, Innsbruck ve East Anglia üniversitelerinde araştırmalar yapmış olan Dr. Karagözoğlu Bilim Akademisi Genç Bilim İnsanı Ödülü ve Bilkent Üniversitesi Öğretimde Üstün Başarı Ödülü sahibidir.

Prof. Dr. Ensar Yılmaz

Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir. Makro iktisat, finansal regülasyon, gelir dağılımı, oyun teorisi ve tekelleşme konularında çok sayıda akademik çalışması vardır.

Prof. Dr. Ercan Eren

Ercan Eren 1957 yılında Denizli'de doğdu. 1978 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede yüksek lisans ve doktora yaptı. 1980-1993 yılları arasında Uludağ Üniversitesi'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doçent olarak çalıştı. 1994 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne profesör olarak atandı. Evli ve bir çocuk babasıdır. Ercan Eren, İktisatta Yöntem, Piyasa-Özgürlük ve Eşitlik, Makro İktisat, Mikro İktisat*(Ortak çalışma) ve Türkiye'de 1998-1999 Krizinde Yönetici Davranışları (ortak çalışma), Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira,* İktisadi Düşünce Tarihi ve İktisatta Yöntem adlarında yayımlanmış yedi kitaba sahiptir. İktisatta Yeni Yaklaşımlar ve *Kompleksite ve İktisat* adlarında yayınlanmış iki kitabın derleyenlerindendir. Ercan Eren'in iktisatta yöntem, iktisadi düşünce tarih, iktisat felsefesi, makro iktisat, siyaset ekonomisi alanlarında yoğunlaşan iki yüze yakın makalesi yayınlanmıştır.

Prof. Dr. Erdem Seçilmiş

Hacettepe Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü öğretim üyesi olan Erdem Seçilmiş kamu ekonomisi ve maliye politikası alanlarında lisans ve lisansüstü düzeylerde dersler vermektedir. Araştırma alanları arasında deneysel/davranışsal iktisat ve disiplinler arası yaklaşımlar yer almaktadır. Çeşitli dergilerde makaleleri yayınlanan araştırmacının Freudyen İktisat ve Postmodern Ekonomi adlı iki kitabı mevcuttur. Boğaziçi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü ve Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Erdem Seçilmiş yüksek lisans ve doktora derecelerini Hacettepe Üniversitesi SBE Maliye Anabilim Dalı'ndan almıştır. University of California, Santa Cruz İktisat Bölümü'nde misafir araştırmacı olarak çalışmıştır.

Dr. Erkan Gürpınar

Erkan Gürpınar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nden 2005 yılında mezun olmuştur. Uppsala Üniversitesi'nde Kalkınma Çalışmaları (2007) ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde İktisat (2008) yüksek lisans programlarını tamamlamıştır. Ekonomi doktorasını 2013 yılında Siena Üniversitesi'nden almıştır. Doktora sırasında Cambridge Üniversitesi Kalkınma Çalışmaları Merkezi'nde 2011-2012 yılları arasında misafir araştırmacı olarak bulunmuştur. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. *Dynamic Games and Applications*, *Journal of Evolutionary Economics* ve *Journal of Institutional Economics* gibi uluslararası akademik dergilerde yayınları bulunmaktadır. Başlıca ilgi alanları evrimsel iktisat, kurumsal iktisat ve hukuk ve iktisattır.

Prof. Dr. Eyüp Özveren

1959 yılında Ankara'da doğdu. 1977 yılında Robert Kolej'i, 1981 yılında da Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nü bitirdi. 1982 ve 1991 yılları arasında ABD'de, New York Eyalet Üniversitesi'nde hem doktorasını tamamladı hem de Fernand Braudel Araştırma Merkezi'nde çalıştı. 1991'de katıldığı ve bir dönem dekanlık da yaptığı ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden 2018 yılında emekli oldu. Bu kitaba ortak katkısının arkasında, Türkiye'de kurumsal iktisadın yaygınlaşmasına dersleri, araştırmaları, ve başta 2007 yılında derlediği *Kurumsal* İktisat (İmge Kitabevi) olmak üzere bireysel ve ortak yayınları ile verdiği emek vardır. Kurumsal iktisat ve iktisadi düşünce konularında Türkçe ve İngilizce pek çok yayını bulunmaktadır.

Prof. Dr. Fatma Doğruel

Lisans ve yüksek lisans ortak derecelerini Hacettepe Üniversitesi Matematik Bölümü'nden ve doktora derecesini Çukurova Üniversitesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nden aldı. Önce Çukurova Üniversitesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nde görevliyken 1988 yılında Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümü'ne geçti. 1990 yılında doçent ve 1996 yılında profesör olan Doğruel bu görevinden 2022 yılında emekli oldu. 1987 yılında Türk Sosyal Bilimler Derneği Genç Sosyal Bilimcileri Özendirme, 1990 yılında Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler ve 2019 yılında Kıbrıs Türk Ekonomi Kurumu En Başarılı Bilim İnsanı ödüllerini aldı. Doğruel'in çalışmaları ekonomik büyüme ve kalkınma, bölgesel ekonomi, gelişmekte olan ülkeler makroekonomisi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye iktisat tarihi ve tarım ekonomisi üzerinedir.

Prof. Dr. H. Ergun Türkcan

1940'ta Muğla'da doğdu. 1962'de, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu; TÜBİTAK'ta Türkiye'nin ilk Bilim Politikası Ünitesi'ne atandı. Türkcan, doktorasını İngiltere'de Sussex Üniversitesi, SPRU'da (Science Policy Research Unit) OECD Fellow olarak hazırladı ve 1972'de Ankara Üniversitesi'nden iktisat doktorasını aldı. Hacettepe Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı ve 1979'da doçent oldu. 1978-1979'da Devlet Planlama Teşkilatı'nda, İktisadi Planlama Dairesi Müşaviri oldu. 1982'de üniversiteden ayrıldı ve çeşitli şirketlerde çalıştı. 1988'de yeniden üniversiteye döndü. Önce Gazi Üniversitesi'nde, sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde profesör olan Türkcan, 2007'de emekliye ayrıldı. Yazar, 1993'ten 2003'e kadar, kısmi zamanlı, TÜBİTAK Başkanı Bilim Politikası Danışmanı olarak çalıştı; 2000-2002 arasında kurumun Bilim ve Teknoloji Politikaları Daire

Başkanlığı'na vekalet etti. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Science and Technology Policy Studies (STPS) lisans-üstü programında yer alan Bilim ve Teknoloji Tarihi derslerini veren Türkcan'ın bu alanda birçok makale ve tebliği bulunmaktadır.

Prof. Dr. Hüseyin Özel

Emekli öğretim üyesi. 1963 Bursa doğumlu. Lisans (1985) ve Yüksek Lisans (1988) derecelerini Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümünden, Doktora derecesini Utah Üniversitesinden (1997) aldı. İlgi alanları arasında İktisadi Düşünce Tarihi, İktisat Felsefesi, Politik İktisat ve Sosyal Teori ile İnsan Haklarıı bulunmaktadır. 2009 yılında yayınlanmış olan *Piyasa Ütopyası* adlı bir kitabı bulunmaktadır. *İktisat ve Toplum* dergisine düzenli katkılar yapmaktadır.

Doç. Dr. M. Aykut Attar

Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü'nde Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır ve Şubat 2022'den bu yana Üniversitelerarası Kurul tarafından verilen Makroekonomi Doçenti unvanına sahiptir. Dr. Attar'ın araştırmaları, esas itibariyle, uzun vadeli büyüme ve gelişme modellerine ve içsel demografik ve teknolojik değişime odaklanmaktadır. Çalışmaları çeşitli ulusal ve uluslararası dergi ve kitaplarda yayınlanmış, bazı çalışmaları çeşitli araştırma ödülleri kazanmıştır. Dr. Attar 2012'den bu yana Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü'nde lisans ve lisansüstü dersler okutmaktadır. İktisat alanında lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini sırasıyla Hacettepe Üniversitesi'nden (2003), Ankara Üniversitesi'nden (2005) ve University of North Carolina at Chapel Hill'den (2011) almıştır.

Prof. Dr. Meghnad Desai

10 Temmuz 1940'ta Hindistan'da doğdu. Bombay Üniversitesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra Pensilvanya Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. 30 Nisan 1991'de Lord ünvanını aldı. Londra İktisat Okulu'nda (London School of Economics) ders verdi. 1983 yılında iktisat profesörü oldu. 1984-1991 yılları arasında *Journal of Applied Economics*'in editör yardımcılığını üstlendi. 1992'de Küresel Yönetim Çalışmaları Merkezini (Centre for the Study of Global Governance) kurdu. Efil Yayınevi tarafından *Marx'ın İntikamı* ve *Marksist İktisat Teorisi* kitapları Türkçeye kazandırılmıştır.

Prof. Dr. Murat Donduran

Murat Donduran 1971 yılında İstanbul'da doğdu. 1994 yılında Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümünü bitirdi. Aynı bölümde yüksek lisans yaptı. 2000 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat doktora programını bitirdi. 1995 yılından beri Yıldız Teknik Üniversitesi'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doçent olarak çalıştı. 2013 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde profesör olarak atandı. Evli ve iki çocuk babasıdır. Murat Donduran, *Mikro İktisat(Ortak çalışma) ve* İleri Mikro İktisat adlarında yayımlanmış iki kitaba sahiptir. Endüstriyel organizasyon, oyun teorisi ve firma dinamikleri alanlarında yoğunlaşan ulusal ve uluslararası makaleler yayınlanmıştır.

Prof. Dr. Mustafa Pirili

1951 yılında İstanbul'da doğdu. Doktorasını Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi'nde tamamladı. 2000 yılında göreve başladığı Harran Üniversitesi'nde İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi dekanı olarak çalıştı. 2007 yılında emekli oldu. Hâlâ İzmir'de yaşamakta ve siyasal iktisat, devlet ve ekonomi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Dr. Nuh Aygün Dalkıran

2004 yılında ODTÜ İktisat ve Matematik (Çift Anadal) bölümlerinden mezun olmuştur. 2006 yılında Sabancı Üniversitesinden yüksek lisans derecesini alan Dr. Dalkıran doktorasını 2012 yılında Northwestern Üniversitesinde tamamlamıştır. Doktorasını aldıktan sonra Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümüne katılan Dr. Dalkıran halen aynı bölümde öğretim üyesi olarak görevine devam etmektedir. Dr. Dalkıran oyun kuramı, iktisat teorisi ve iktisadi tasarım üzerine araştırmalar yapmaktadır.

Prof. Dr. Osman Aydoğuş

1954 yılında Afyonkarahisar'da doğdu. Burdur Lisesinde okudu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümünden lisans (1979) ve yüksek lisans (1983), Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden doktora (1988) derecelerini aldı. 1980 yılında Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Ekonomi Fakültesi'nde Kantitatif İktisat Kürsüsü'nde asistan olarak akademik kariyerine başladı. 1992'de doçent unvanını aldı, 2000'de Gazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde profesörlüğe yükseldi. 2000 Eylül-2001 Şubat döneminde Fulbright bursu ile Maryland Üniversitesi Tarım ve Doğal Kaynak Ekonomisi Bölümü'nde ziyaretçi araştırmacı olarak bulundu. 2001 yılında geçtiği Ege Üniversitesi'nde bir dönem İktisat Bölüm Başkanı ve seçilmiş senatör olarak görev yaptı. Makro iktisat, büyüme-kalkınma, girdi-çıktı analizi, tarım ekonomisi ve uygulamalı iktisat alanlarında çok sayıda makale, araştırma, kitap ve çevirileri vardır. Çok sayıda ulusal ve uluslararası projede yönetici ve araştırmacı olarak görev aldı. 2021 yılında emekli oldu. İktisat ve Toplum Dergisi'nde Hâl ve Gidiş köşesinde yazmaya devam etmektedir.

Prof. Dr. Ömer Faruk Çolak

1962 yılında doğdu. 1981 yılında Ankara İ.T.İA. Lisans, 1992 yılında Gazi Üniversitesi'nden Doktora derecesi aldı. 1990 yılında University of Birmingham'da misafir öğretim üyesi oldu. 1992-1993 yılları arasında Post. Dr. olarak State University of New York at Binghamton'da araştırma yaptı. 1997 yılında Doçent, 2003 yılında Profesör oldu. 2003-2005 yılları arasında Muğla Üniversitesi İİBF'de Dekanlık, 2006-2008 yılları arasında Gazi Üniversitesinde Genel Sekreterlik, Yüksek Okul Müdürlüğü yaptı. 2009 yılında üniversiteden ay-

rıldı. Özel sektörde danışmanlık yapmaya başladı. TİSK Akademi Dergisini kurdu, 2006-2017 yılları arasında editörlüğünü yaptı. 2010 yılında İktisat ve Toplum Dergisi'ni, 2018 yılında EfilJournal'ı çıkarmaya başladı ve halen editörlüklerini yapıyor. Dünya (yeni adıyla Yeni Bir Ekonomi) gazetesinde 2009 yılından bu yana her hafta düzenli yazıyor. Halen Hacettepe ve TOBB-ETÜ'de lisans ve yüksek lisans dersi veriyor. Çalışma alanları, para teorisi ve politikası, finansal piyasalar ile işgücü piyasalarıdır.

Prof. Dr. Örsan K. Öymen

1965 doğumludur. Lisans (1987) ve Doktora (1999) derecelerini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden, Yüksek Lisans (1990) derecesini New York Üniversitesi (NYU) Felsefe Bölümü'nden almıştır. 2000 yılından beri üniversitede öğretim üyesidir. 2001 yılında Yardımcı Doçent, 2006 yılında Doçent, 2011 yılında Profesör ünvanını almıştır. Felsefe'deki uzmanlık alanları Epistemoloji (Bilgi Felsefesi), Etik (Ahlak Felsefesi) ve Siyaset Felsefesi'dir ve bu alanlarda birçok kitabı ve akademik makalesi bulunmaktadır. Felsefe Sanat Bilim Derneği Kurucu Üyesi ve Yönetim Kurulu Başkanı, 2000 yılından beri düzenli olarak gerçekleşen "Assos'ta Felsefe" adlı etkinliğin Kurucusu ve Direktörü'dür. 1990-2000 yılları arasında Milliyet gazetesinde iç politika ve dış politika alanlarında muhabirlik yapmıştır. 2018 yılından beri Cumhuriyet gazetesinde köşe yazarıdır. 2003-2008 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi'nde üç dönem Parti Meclisi Üyeliği yapmıştır. 2002 yılından beri Cumhuriyet Halk Partisi üyesidir.

Prof. Dr. Sinan Sönmez

Bozcaada'da doğdu. TED Ankara Koleji'nden mezun oldu. Burslu okuduğu Fransa'da Caen Üniversitesi Ekonomi Bölümünü bitirdi. Doktorasını 1978 yılında Paris-Nanterre Üniversitesinde tamamladı, 1983'de doçent ve 1989'da profesör oldu. Yurtiçinde ve yurtdışındaki (Fransa, Kuzey Makedonya, KKTC) değişik üniversitelerde ders verdi. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden kendi isteğiyle emekli olduktan sonra, Eylül 2001 yılında Atılım Üniversitesi'ne geçti. Sönmez'in Türkiye ekonomisi, kamu ekonomisi/maliyesi ve küresel politik iktisat alanlarında tek ve ortak imzalı kitapları, ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyumlarda sunmuş olduğu bildirileri ve yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Prof. Dr. Vedit İnal

İstanbul'da doğdu. Robert Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'nden elektronik mühendisi olarak mezun oldu. Mühendislik okurken ilgi duymaya başladığı tarih, felsefe, iktisat gibi toplum bilimleri içinde iktisat giderek öne çıktı. İktisat okumaya karar vererek ABD'ne gitti. New School for Social Research'den lisansüstü derecesini aldı. Sermaye teorisi tartışmaları ve neoklasik iktisadın eleştirisi ilgisini çekmeye başlayınca, doktora tezini Cambridge Üniversitesi'nde, Prof. John Eatwell'in danışmanlığında yazdı. Mühendislikten iktisada geçen birçok iktisatçının aksine, iktisadın ekonometrik ve matematiksel yanlarıyla değil, sosyal, felsefi, politik ve analitik tarafıyla; Marxist, Keynesyen, Sraf-

fa'cı, Evrimci/Kurumsalcı iktisadî analizlerle ve sermaye teorisi tartışmalarıyla ilgilendi. Osmanlı ve Türkiye'nin iktisadî gelişimi, Osmanlı ve Türkiye'ye iktisat biliminin girişi, iktisadî düşünce tarihi, politik iktisat ve büyüme teorisi üzerine yurtiçinde ve yurtdışında kitap ve makaleleri yayımlandı. Uzun yıllar ABD'nde New York Üniversitesi'nde ve Hoftra Üniversitesi'nde ders verdi. 2004 yılından beri Yeditepe Üniversitesi'nde Makroiktisat, Büyüme Teorisi, İktisadî Düşünce Tarihi, Ortodoks İktisadın Eleştirisi ve Sinema ve İktisat derslerini vermektedir. Efil Yayınevi'nden çıkan *Büyüme Teorisinin Gelişimi ve Türkiye'nin Büyüme Sorunları* isimli kitabın yazarıdır.

İÇİNDEKİLER

Sunuş **24**
Ömer Faruk Çolak

İktisatta Yöntem Sorunları **27**
Asaf Savaş Akat

İktisat Bir İdeoloji Biçimi mi? **52**
Hüseyin Özel

İktisat, Tarih, Teori-Model ve Gerçekler **76**
Ergun Türkcan

Politik İktisat, Normatif Teori ve İktisat Politikaları **85**
A. Suut Doğruel ve Fatma Doğruel

İktisat ve Pozitivizm **110**
Mustafa Pirili

Ekonomik ve Felsefi Manifesto **168**
Örsan K. Öymen

Marx'ın İktisat Felsefesi **182**
Meghnad Desai

Marxist Felsefe **190**
Bahar Araz

Geleneksel Fayda Kuramının Epistemolojik Temellerinin "Etik" Açıdan Sorgulanması **216**
Derya Güler Aydın

Homo economicus, Rasyonellik, Rasyonel Seçim Kuramı ve Gelişmeler **240**
Ercan Eren ve Murat Donduran

Uzun Dönem/Kısa Dönem Metodolojisi, Walrasçı/Neo-Walrasçı Genel Denge ve Makro İktisada Mikro Temeller Sorunu **300**
Vedit İnal

İktisat Felsefesine Analitik Çerçeveden Güncel Bir Bakış **338**
Ata Özkaya

Neoklasik İktisat **347**
M. Aykut Attar

Bireysel Refahtan Toplumsal Refaha: Neoklasik Çerçeve **387**
Sinan Sönmez

Karl Polanyi ve Piyasa **421**
Hüseyin Özel

Keynes'in Felsefe Yolculuğu ve Keynes İktisadı **453**
Ömer Faruk Çolak

Ussallık, Piyasa ve Değişim:
Eski ile Yeni Arasında Kurumsal İktisat **488**
Erkan Gürpınar ve Eyüp Özveren

Deneysel İktisat:
Tarihçe, Sınıflandırma ve Metodoloji **518**
Erdem Seçilmiş

Nöroiktisat **546**
Nuh Aygün Dalkıran ve Emin Karagözoğlu

Ekonomik İnsandan Gerçek İnsana Doğru:
Davranışsal İktisadın Gelişimi **576**
Devrim Dumludağ

Ekonomi ve Matematik **595**
Osman Aydoğuş

Oyun Teorisi: Güçlü, Gerçekçi ve
Kapsayıcı mı? **614**
Ensar Yılmaz

Dizin **652**

Sunuş

Ömer Faruk Çolak

Felsefe ile iktisadın birlikteliği yeni değildir. Başta Platon ve Aristoteles olmak üzere Antik Dönem felsefecileri iktisada önemli katkılar yaptılar. İlk defa ekonomi kavramını kullanan ve "Ekonomi Üzerine" (Oikonomikos) adlı kitabı yazan, Antik Dönem Yunan tarihçisi ve felsefecisi Ksenophon (yaklaşık M.Ö. 432–M.Ö. 355)'dur. Buradan yola çıkarak iktisadın felsefeyle yaşıt olduğunu söyleyebiliriz. Buna rağmen iktisadın -politik iktisadın- doğuşu 18. yüzyılda gerçekleşti. Üstelik bunu yapanlar da yine felsefeciler oldu.

Nitekim günümüzde üzerine birçok çalışma yapılan paranın miktar teorisinin temellerini D. Hume'da, fayda teorisinin temellerini de Bentham'ın faydacılık düşüncesinde bulabiliriz. Bu listeyi uzatmak mümkün. İki farklı cenahta yer almalarına karşın, aynı okulun potasında var olan Adam Smith ve Karl Marx da önce felsefeci, sonra iktisatçıdır.

İktisat ve felsefe arasındaki bağın dönem dönem zayıflamasının nedeni, neoklasik iktisadın iktisat yazınında baskın hale gelmesidir. Neoklasik iktisadın izlediği dikotomi -dichotomy- yaklaşımı iktisadın düşünsel derinliğini zayıflatmıştır, fakirleştirmiştir. Bunu suçlayıcı bir art niyetle yazmıyorum. Çünkü onların derdi de iktisadın bilim olduğunu kanıtlamanın yolunun, ancak doğa bilimlerinde olduğu gibi değişmez yasalara sahip olmasından geçtiğine inanıyorlardı; hâlâ da öyleler. Neoklasik iktisatçılara en büyük destek K. Popper'dan geldi. Popper, doğrulamanın her zaman mümkün olamayacağını ancak doğru bildiğimizin yanlışlanabileceğini söyleyerek iktisadın, bilim için vazgeçilemez olan ölçme sorununu çözmüş oldu.

Ancak neoklasik iktisadın adeta kurtarıcı olarak gördüğü bu yaklaşım da iktisadın bir doğa bilimi olmasının yolunu açamadı. Özellikle 2008 Küresel Krizi sonrası yeniden politik iktisada dönüş tartışmaları arttı. Elbette iktisadi analize tek yönlü bakmak doğru olmadığından politik iktisat ile

neoklasik iktisat ayrımı tartışması da hep olacak. Üstelik adeta arabulucu kimliği taşıyan kurumcu iktisat ve deneysel iktisat gibi göreli olarak daha yeni yaklaşımlar da sert çekirdek iktisadın etrafında dolaşmaya başladılar.

Türkiye'de iktisat felsefesine ilişkin yazın dar bir alana sıkışmış durumda. Artık birçok iktisat bölümünde iktisat felsefesi, kalkınma iktisadı, iktisadi düşünceler tarihi gibi dersler ya kaldırıldı ya da seçmeli hale getirildi. İktisat bölümlerinde eğitim alan öğrenci, derslerin ilk haftasında mikro iktisatla muhatap oluyor. Öğrenci sanki uzaydan ışınlanmış gibi yaşanan bir olgunun içine düşüyor. Eğer birazcık matematiğe yatkınsa bir süre sonra iktisatla barışıyor, bunu yapamaz ise küskün bir eğitim hayatının sonunda ne iş yaptığı konusunda şüpheli bir kimlikle işsizler topluluğuna katılıyor.

Değerli bilim insanı İoanna Kuçuradi, birkaç yıl önce bir röportajında "Türkiye'de son 20 yılda çocuklar için müfredata ilkokuldan başlayarak felsefe dersi koyulsaydı, bugün bambaşka bir ülkeyle karşı karşıya olacaktık." demişti. İoanna Hocam'dan ilham alarak ben de diyorum ki eğer üniversitelerin iktisat bölümlerinde iktisat felsefesi zorunlu ders olsaydı, biz farklı bir ekonomiyle karşılaşacaktık. Çünkü gençler daha fazla eşitsizlik, insani kalkınma, hukuk, siyasal yapılanma ve iktisat ilişkisi üzerine düşüneceklerdi. Böylelikle gençler, iktisadı tarihsel süreç içinde değerlendirecekti; bu sayede kentsel ranta, yolsuzluğa karşı çıkacaktı. İktisat açısından bu bakış açısı önemlidir. Zira A. Smith ve J. M. Keynes'in de söylediği gibi "İktisat özünde bir ahlak bilimidir."

Bizi, var olan kitapların yanında yeni bir "İktisat Felsefesi" kitabına götüren olgu, iktisat teorisi yazınında alevlenen tartışmalara taban hazırlamaktır. Kitap yirmi iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın yazımına on altı farklı üniversiteden yirmi beş akademisyen katkı verdi. Tüm yazarlara teşekkür ediyorum, emeklerine sağlık.

Bu kitabın mutfağında bana destek veren Serenay Dıraz'a, dizgi ve grafikleri yapan Ferhat Önder'e, Özkan Karahan'a ve Mert Bolata'ya teşekkür ederim.

Ve yeni bir kitap daha çıkarken eşim olarak yanımda duran, yayınevimizin genel müdürü Fethiye Çolak'a iyi ki varsın diyorum. Onun büyük emeği sayesinde kitaplar, dergiler okuyucularla buluşuyor.

Kitabın yazarları arasında sevgili Metin Sarfati de vardı. Üzerine konuştuk. Zamanında yetiştireceğim, dedi. Ne yazık ki ölüm Metin Sarfati'yi aramızdan zamansız aldı. Sevgili dostum, hümanist arkadaşım ışıklar içinde uyu... Bu kitabı sana adıyorum. Elimden ancak bu kadarı geliyor...

Çayyolu/Ankara

16 Mart 2023

İktisatta Yöntem Sorunları [1]

Asaf Savaş Akat[2]

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen şu son 35 yılda (73 yılda), iktisatçıların dünyalarında sessizce pek çok şey değişti, önemli dönüşümler gerçekleşti. Söz konusu dönüşümlerin davul-zurnalı karşılama törenlerine yol açmaması bizi yanıltmamalı; cafcafın yokluğu olsa olsa yeni beliren eğilimlerin ciddiyetinin bir göstergesi. Nitekim, çağın üç büyük paradigması, neoklasik, Keynesyen ve Marksist iktisadın üçünün de, savuşturmakta zorluk çektikleri sert hücumlarla baş etmek zorunda kaldıkları bir gerçek.[3] Neoklasikler ve Marksistler için, eleştiriler teorik düzeyde yoğunlaştı. Sraffa'dan kaynaklan sermaye teorisi tartışmaları ve tekniklerin geri-gelişi gibi konular, neoklasik marjinal verimlilik ilkesinin içsel tutarlılığından çok şey götürdü; geriye Ferguson'un mahçup "imanı", Malinvaud'nun karmaşık "matematiği" kaldı. Yine Sraffa mantığıyla işe girişip bu kez emek-değer teorisinin girift "simyasını" hedef alan Steedman'ın sebep olduğu hasar

1 Bu yazı önce *İktisat Dergisi* (Kasım 1979, sayı 185), bilahare *İdris Küçükömer'in Mirası* (sanal kitap 2004: https://akat.bilgi.edu.tr/pages_kitaplar.html) içinde yayımlandı. *İktisadi Analiz* (Efil Yayınevi, 2009; ilk basım İktisat Fakültesi, 1980) kitabımda "Bölüm 1 – Yöntem Sorunları" yazının ders kitabı versiyonudur. Sona eklenen *Postscript* ise 2023 başında yazıldı.

2 Prof. Dr., Bilgi Üniversitesi

3 Konuyla ilgilenenler, Divitçioğlu (1975) ve (1976)'da ayrıntılı bilgi bulabilirler.

da küçümsenecek gibi değil.[4] Uygulamayı teoriye hep yeğleyen teknokratik (sol) Keynesçilik ise, kader birliği yaptığı sosyal demokrasiyle birlikte, 1970'lerin sonunda, işsizlikten enflasyona, çözebildiğini önerdiği sorunları çözememenin dramını yaşıyor.

Bu bakıma, gelişmiş kapitalist ülkelerde 30 yıllık bir devlet müdahaleciliği döneminden sonra, muhafazakar (liberal) iktisat politikalarına geçilmesi çok ilginç. Eş anlı olarak, teorik düzeyde, Joan Robinson'un şairane dediği inceltilmiş soyut yapıları terkedip birinci sınıf bir pragmatizme geçebilen liberalizmin saldırısı sürüyor. A. Krueger ya da J. Baumol gibi ünlü isimleri etrafına toplayan bu teknokratik liberalizmle,[5] Adam Smith ya da Böhm-Bawerk arasında müşterek noktalar bulmak o kadar kolay değil. Mevcut eğilimlerin gücünü anlamak için "reel sosyalizmi" uygulayan ülkelere bakmak da çok yararlı. Oralarda da, piyasa mekanizmasının daha yoğun biçimde kullanılmasına yönelik reformlar ve teorik çalışmalar iktisatçıların temel uğraşısını oluşturuyor. Türkiye'de bile, son iki yılda uygulanan merkeziyetçi (elitist) devlet müdahaleciliğinin başarısızlığı ve 14 Ekim seçimleri, benzer gelişmeleri gündeme getirdi.

Bu koşullarda, kapitalizme karşı eleştirel bir yaklaşımı sürdürebilmek ve daha özgür ve adil bir toplumsal örgütlenme biçimini gerçekleştirmek, iktisadi düzeye bakış açımızda köklü değişiklikler gerektiriyor. Teorinin her köşesini dikkatle irdelemek, bence bizim kuşağın sorumluluğu. Bu nedenle, geleneksel iktisat teorilerinin yanında, 18 ve 19`uncu yüzyıldan kalma idealist felsefelerin ve ütopyaların da hızla çatladığı bir dönemde, iktisat yaklaşımımızın temelini oluşturacak maddeci bir bilgi teorisi üstüne birkaç tez geliştirmek istiyorum.

Bu yoldan, giderek Türkiye'de de canlanmaya başlayan yöntem tartışmalarını da biraz tahrik edebilme ümidindeyim.[6]

4 Bu sorunlar Türkiye'de *Toplum ve Bilim* dergisinde tartışılmaya başladı; bkz. Ersel (1977), Boratav (1978), Akyüz (1978) ve Savran (1978).

5 İktisat öğretisinde köprülerin altından ne kadar çok su geçmiş olduğunu görmek için yeni bir giriş kitabına, örneğin Baumol ve Blinder (1979)'a bakmak yeterli. Krueger ise, başta Türkiye olmak üzere, azgelişmiş ülkeler üstüne yaptığı çalışmalarla ünlü; bkz. Krueger (1978).

6 Yöntem sorununa değinen iki önemli derleme yayımlandı: Keleş (1976) ve Görün

I. Gerçek ve Bilim

Başlangıç noktamız, somut gerçek ile bizim o somut gerçek hakkında ürettiğimiz bilgi arasındaki ilişkiler olmalı. Bu sorun, uzun süre madde/düşünce ikilisi çerçevesinde tartışılmış ve tarafların birine ya da diğerine verdikleri önceliğe göre maddecilik-idealizm ayrımı belirmişti. İdealist felsefede, madde düşüncenin (idea=tanrı) bir yansıması idi; maddeci felsefede ise düşünce maddenin bir yansıması oluyordu. Hegel'in diyalektiğinin tersyüz edilmesi, bu bağlamda gerçekleşti. Ne var ki, maddeci bir yansıma bilgi teorisine inananların hâlâ var olmalarına karşılık, yukarıda tanımlanan biçimiyle idealistlere artık pek rastlanmıyor. Einstein, Bohr ya da Monod gibi doğa bilimcileri bir yana, Popper, Kuhn, Lakatos gibi filozofları hatta Friedman ya da Samuelson gibi iktisatçıları bile Hegelci bir idealizm içinde düşünmek olanaksız. 19'uncu yüzyıl anlamıyla maddecilik bilim insanları ve teoriler arasında ayırt edici bir kıstas olmaktan çıktı; o anlamda herkes çoktan maddeci oldu.

Ancak, doğanın (madde), bizim onun hakkındaki bilgimizden (düşünce) bağımsız olarak var olduğu laik bilimin bir önkoşulu olarak kabul edildikten sonra da, ortada bir sürü sorun kalıyor. Bunlardan en önemlisi, üretilen bilginin doğru olup olmadığına nasıl karar verileceği. Bu noktada iki ayrı görüş var: biri kendine örnek olarak matematiği alıyor; diğeri ise (özellikle) fiziği.

İlk görüşe göre, teori, birbiriyle tutarlı bir dizi aksiyomdan mantık yoluyla elde edilen bir teoremler kümesidir; doğru olup olmadığına ise salt **mantıki** kıstaslar tarafından karar verilir.[7] Eğer aksiyomlar birbirleriyle mantıken tutarlı, akıl yürütme mantıken kusursuz ise, ulaşılan sonuçlar da mantıken doğru olur.

Buna karşılık, ikinci görüş, mantıki-matematiksel bilimler ile gerçek bilimler arasında bilgi üretiminin niteliğinin çok farklı olduğu gözleminden yola çıkıyor ve şu tanımı yapıyor: Gerçek bilimlerde, teoriden kastedilen, gerçeğin belirleyicileri arasındaki karşılıklı ilişkilerin sistematik sunu-

(1979). İlkinde T. Bulutay ve N. Erder'in, ikincisinde ise Ç. Keyder ve H. Olgun'un makaleleri bence iktisatçılar tarafından mutlaka okunmalı.

7 Bu ve birazdan verilecek gerçek bilim tanımı Kornai (1971: 8-9)'dan aynen alınmıştır.

luşudur. Şu halde, tüm (doğal ve toplumsal) gerçek bilimlerde, teorinin doğru ya da yanlış olduğunun bir tek nihai kıstası vardır: Önerilerinin gerçekle karşılaştırılması, **gerçekte** sınanması.

Doğallıkla, somut gerçekte sınanma kıstası, gerçek bilimlerden mantıken kusursuz olma zorunluluğunu kaldırmaz, sadece mantıki mükemmelliğin teorinin doğru kabul edilmesi için yeterli olmadığını söyler. İktisat teorisinde bu ayırımın büyük bir önemi var. Sık sık kurulan mantıki yapıların karmaşıklığı ve güzelliği (J. Robinson bunlara "şairane" diyor) gözleri o kadar kamaştırıyor ki, kimsenin aklına gerçek bilimin esas kıstası, yani somut dünyanın davranışları ile teorinin önerdiklerini karşılaştırmak gelmiyor. Şüphesiz, iktisatta matematiğin yaygın bir kullanım alanı bulmaya başlaması da bu süreci etkileyen bir unsur. Matematiksel iktisadın kurucusu Leon Walras şöyle diyor:

> "Salt bilim bakımından bize gereken ve şimdiye kadar yaptığımız, serbest rekabeti bir veri ya da hipotez olarak kabul etmektedir. Böyle bir kavram şimdilik bize yettiğinden, bunun **gerçek hayatta olup olmadığını pek araştırmamaktayız.**"[8] (vurgu benim - ASA).

Daha sonraları, fayda-değer teorisine nihai biçimini veren G. Debreu somut gerçek ile "iktisat teorisi" arasındaki son köprüleri atarken bunu önsözünde belirtmeyi de ihmal etmiyor:

> "Kesinkesliği sağlamak, teorinin, dar anlamıyla tefsirlerinden mantıken tümüyle kopuk (ilişkisiz) olduğu aksiyomatik analiz biçimini zorunlu kılıyor. Bu kopukluğu iyice vurgulamak için [...] teorinin formel kuruluşuna geçiş, çoğunlukla 'teorinin diliyle', 'teorik nedenlerle', 'formel olarak' gibi ifadeler taşır." (Debreu, 1959: viii).

İşin daha da ilginç tarafı, Debreu'ye hiç beklenmedik bir cepheden yardım eli uzatılması: Marksist filozof Louis Althusser için de matematikle diğer bilimler arasında bir özdeşlik var.

---

8 *Elements de l'Economie Politique Pure*'den zikreden Divitçioğlu (1974: 7).

> "Bilimler bir kere kurulup geliştikten sonra, ürettikleri bilgilerin 'doğru' yani **bilgi** olduğunun doğrulanması için **dışsal** pratiklere ihtiyaç göstermezler. Dünyada hiçbir matematikçi, bir teoreminin kanıtlanmış olduğunu öne sürmek için, matematiklerin önemli bölümlerinin uygulandığı fizik tarafından **doğrulanmasını** beklemez: Teoreminin 'doğruluğu', yüzde yüz oranında matematik kanıtlama pratiğinin **içsel** kıstasları, yani **matematik pratiğinin kıstasları** ya da mevcut matematik bilimselliğin gerekli biçimleri tarafından sağlanır. Aynı şeyleri, **bütün bilimlerin sonuçları** (vurgular benim - ASA) için söyleyebiliriz..." (Althusser, 1967: 75).[9]

Yukarıdaki alıntılar, iktisat teorisinde iktisadi gerçekle tüm ilişkilerini koparmış (ve bunda da kendini haklı gören) bir "**karından konuşan yapısalcılığa**" saplanma ihtimalinin ne kadar yüksek olduğunun iyi bir göstergesi. Bu bakıma, iktisadın gerçek bir bilim olduğunu ve üretilen teorileri mutlaka gerçekte sınamak zorunluluğundan kurtulamayacağımızı daima akılda tutmalıyız.

II. Tümdengelim mi, Tümevarım mı?

Gerçek bilimler ile matematik birbirinden ayırt edilince, gündeme yeni bir soru geliyor: matematiğin yönteminin tümdengelim olduğunda herkes birleştiğine göre, acaba gerçek bilimlerin yöntemi de tümevarım mı olmalı? Toplumsal bilimlerde pek çok, iktisatta da hiç olmazsa bir okul tümdengelimi reddederek tek bilimsel yöntemin tümevarım olduğunu önerdiğinden, bu konunun ayrıntısına inmeliyiz.

Tümevarım yöntemi, somut gerçek ile onun hakkında üretilen bilgi arasındaki ilişkinin, genellemeler yoluyla kurulacağını önerir. Yani, çevremizdeki **tekil** olay ya da nesnelerin niteliklerinin çok sayıda gözlemlenmesi sonucu, farklı nitelikler arasındaki **genel** ilişkilerin saptanmasına bilim der. Bir kere bu genel niteliklere ulaşınca, niteliklerden bazılarını bilirsek, diğerlerini tahmin etme (öngörme) olanağına sahip oluruz. Eğer

9 Althusser, analizini şöyle sürdürüyor: "Bizi en çok ilgilendiren bilim için de aynı şeyleri söylemeliyiz: tarihi maddecilik. Marx'ın teorisi "doğru" olduğu için başarıyla uygulandı, başarıyla uygulandığı için doğru değil o." Bu son cümlenin içerdiği epistemolojik sefaletin takdirini okuyucuya bırakıyorum.

tahminler gerçekleşiyorsa, kurulan ilişki (teori) gerçek tarafından doğrulanmaktadır.

Safkan tümevarımcıların başını iktisatta Milton Friedman çekiyor. Ona göre, "pozitif iktisat",

> "koşullardaki herhangi bir değişmenin sonuçları hakkında doğru tahminler yapmakta kullanılabilecek bir genellemeler sistemi sağlar [...] 'açıklamayı' amaçladığı olaylar zümresini öngörme gücüyle değerlendirilmelidir." (Friedman, 1953: 4).[10]

Bu tanımı irdelemek için, hepimizin iyi bildiği bir doğal olaya uygulamaya çalışacağım. Kuzey yarı-kürenin ılıman iklim yörelerinde oturanlar on binlerce yıldır, günlük ısı değişikliklerinin yanında, havaların seyrini dört ana grupta ele alabileceklerini biliyorlar: mevsimler. Üstelik, bu bilgiden hareketle yılın hangi dönemlerinin sıcak, hangilerinin ise soğuk olacağını öngörmek de mümkün. Friedman'ın metodolojisine göre, bu genellemelerden üretilecek bir "**havaların değişebilirliği kanunu**" bilimsel bir teori niteliğinde. Meğer Moliere'in hep nesir konuşan kahramanı gibi, insanoğlu da hep bilim yaparmış. Dikkatli bir okuyucu, özellikle parayla ilgili konularda Friedman ve yandaşlarının geliştirdikleri "kanunların" yukarıdaki "hava kanunundan" nitelik itibarıyla pek de farklı olmadıklarını görecektir.

Neoklasik iktisat teorisine eleştirel bir tutumla yaklaşan iktisatçıların önemli bir bölümü, Friedman'ın metodolojisini tüm neoklasiklerin kabul ettiği kanısını taşırlar. Halbuki, formel iktisat teorisi adeta tümüyle bu metodolojiyle çelişir. Yöntem sorunları üstünde çok duran bir ünlü neoklasik, T. J. Koopmans, kendi yaklaşımını şöyle özetliyor:

> "[...] iktisat teorisine, daima daha karmaşık olan bir gerçeğin farklı cephelerini basitleşmiş bir şekilde ifade eden bir kavramsal modeller dizisi olarak bakılabilir. (Gerçeğin) bu cepheleri, ilk başta mümkün olduğu ölçüde tecrit edilerek, bilahare gerçekçiliği artan bir şekilde birleştirilerek formelleştirilirler." (Koopmans, 1957: 142)[11]

10 Friedman'ın metodolojisinin eleştirisiyle ilgilenenlerin Hollis ve Nell (1975)'i okumalarında yarar vardır.

11 Kitabının ilk sayfasına Koopmans, A. Wald'in şu cümlesini almış: ".. iktisadi olaylar

Bu ise bizi tümdengelim yöntemini ele almaya zorluyor.

Tümdengelim, dar anlamıyla, yani mantık ve matematikte kullanıldığı haliyle, bir dizi aksiyomdan bunlarla tutarlı sonuçları çıkarma şeklinde tanımlanıyor. Gerçek bilimlerde ise durum biraz farklı; önce somut olay ve nesneler ile bizim onlar hakkındaki bilgimizi ayırt ederek işe başlıyoruz. Tümdengelimin tek doğru bilimsel yöntem olduğunu düşünen ünlü bir iktisatçının, K. Marx'ın bundan 100 küsur yıl önce dediği gibi,

> "Somut, çoklu-belirlenmelerin sentezi, çeşitliliğin birliği olduğu için somuttur. Bunun içindir ki, düşüncede bir sentez süreci, bir sonuç gibi belirir; aslında hakiki bir başlangıç noktası ve dolayısıyla ilk görünüş ve temsilen çıkış noktası olmasına rağmen bir başlangıç gibi gözükmez... Düşünce için soyuttan somuta yükselen yöntem somutu temellük etme biçimi, düşünülmüş somut şeklinde yeniden üretme yoludur." (Marx, 1859: 267).[12]

Bir kere, çok sayıda etkenin karşılıklı ilişkilerinin **bütünü** olan somut gerçek ile bu etkenlerin düşünce sürecinde önce tek tek soyutlanıp sonra **sentezi** şeklinde üretilen bilgi arasındaki fark anlaşılınca, işimiz kolaylaşıyor. İşte tümdengelim, söz konusu sentezin en genelden tekile ya da en soyuttan somuta gidilerek gerçekleşeceğini öneriyor.

Dikkat edilirse, fizikçinin laboratuvarı, belirleyici etkenleri önce teker teker tecrit edip sonra birleştirerek fiilen bu süreci izlemektedir. İktisatçının laboratuvar kurup deney yapma olanakları ise çok kısıtlı. Bu durumda, yöntem, somutu oluşturan etkenlerin önce çok azının ele alındığı ve diğerlerinin analiz-dışı tutulduğu soyut bir kavramsal yapıdan (formel modeller) hareketle, giderek diğer etkenlerin de varsayımlar aracılığıyla eklendiği soyuttan somuta giden bir süreci içeriyor. Birazdan, bu süreçte gözlemin yeri ve sınama sorunlarına değineceğiz.

öylesine karmaşık ve girift bir tabiata sahiptirler ki, sorunu sadece gözden geçirmek için dahi, önce çok büyük soyutlamalar yapmak gerekir ve daha gerçekçi varsayımlara geçiş adım adım yapılır."

12 (Tercümede değişiklikler yaptım - ASA). Aynı ifadeleri Marx (1857: 101)'de de bulmak mümkündür.

Bu aşamada çok önemli bir diğer husus, soyuttan somuta giden düşünce sürecinin, farklı **soyutlama düzeylerinin eklemlenmesini** gerektirdiğidir. Yani, soyutlama düzeylerini ayırt etmeye ve birinden diğerine geçerken yapılan analizin iç tutarlılığını kontrol etmeye büyük özen göstermek lazım. Aksi halde, bir soyutlama düzeyine ait sonuçları başka soyutlama düzeylerinde rastgele kullanarak ciddi hatalar yapılabilir. Doğa bilimlerinden bir örnek verelim: Havası boşaltılmış bir mekânda deney yapıp hidrojen gazıyla doldurulmuş bir balonunun da yerçekimi kuralı gereği yere düştüğünü gören bir fizikçinin, hidrojen balonlarının hiç uçmayacağı, bunun yerçekimi kanununa aykırı olduğu yolundaki önerisi ne kadar garip olurdu? Halbuki benzer önerilere iktisatta sık sık rastlanır.

Bu şekilde, ikinci tezimiz de belirginleşti: Gerçek bilimlerde de kullanılması gereken yöntem tümdengelim, yani "düşünülmüş somutun" en soyuttan somuta giderek zihnimizde üretilmesidir.[13]

III. Gözlem ve Sınama

İlk bakışta birbiriyle çelişen iki sonuca vardık gibi duruyor. Önce matematiğin "doğruluk" kıstasının gerçek bilimlerde geçerli olmadığını söyledik; hemen ardından tümdengelimi bilimsel yöntem olarak kabul ettik. Görünüşte birbirini dışlayan bu iki önerinin bütünleşmesi için, tümdengelim yönetimini kullanırken nasıl gözlem yapılacağını ve teorilerin nasıl somutta sınanacağını açıklamalıyız. Bu kez, karşılaşılan sorunlar iktisat teorisinin hatta toplumsal bilimlerin boyutlarını çok aşıyor; bizzat doğa bilimlerinde bile önemli polemiklerin kaynağı.

13 Bu noktada, doğa için fizik, kimya, biyoloji gibi temel bilimlerin yanında inşaat, makina, kimya, vs. mühendisliğinin de varlığı öne sürülerek bir itiraz gelebilir. Uygulamaya yönelik alanlarda tümevarım yönteminin doğada başarıyla kullanılıyor olması, özellikle iktisat politikası tartışmalarında önemli bir koz. Nitekim, az önce değinilen teknokratik liberalizmin formel teoriyi hepten boşlayıp ağırlığı bu yöne kaydırmaya çabaladığı da izleniyor. Ancak, bu şekilde elde edilen ampirik kuralların iki belirgin özelliğini unutmamak gerek. İlki, bu bilgiler mevcut yapıları dönüştürmeye değil, daha iyi yönetmeye yönelik. İkincisi de, doğadan farklı olarak toplumun hızla evrilmesi, zaman içinde geçerliliklerini çok kısıtlıyor (1960 yıllarında işsizlikle enflasyon arasında kurulan Phillips eğrisine 1970 sonlarında güvenme olanağı var mı?).

Gözlem, üretilen bilgi ile somut gerçeğin karşılaştırıldığı, iki sürecin kesiştiği nokta. Polemiklerin kökeninde, bilgi üretim sürecinin hangi aşamasında söz konusu karşılaştırmanın yapılabileceği yatıyor. Bu konuda bilim felsefesinde çok yaygın bir görüş **pozitivizm**. Pozitivistler, ancak ve ancak teorik yapıların ulaştıkları **sonuçların** somut gerçekte sınanabileceğini öneriyorlar. Yani, somut gerçeğin gözlemlenen (ölçülebilen) davranışı ile teorinin sonuçlarına göre öngörülen davranışı mukayese edilmeli; bu ikisi birbiriyle tutarlı ise, teori gerçek tarafından **yanlışlanmadığından**, doğru kabul edilmeli. Bu mantığın çok önemli bir çıkarsaması var: Pozitivist epistemolojide, teorinin varsayımları gözlem ve sınama sürecinin dışında tutuluyor. Hipotezlerin ampirik testten geçmesi denince kastedilen bu.[14]

Yaygın pozitivizme karşı bir küçük azınlık ise, bilgi üretimi sürecinin bir bütün olduğu ve somut gerçekte sınamanın bir tek aşamayla sınırlı kalamayacağı kanısında; bunlar **gerçekçi** bir bilim teorisinden yanalar (Bhaskar, 1975).[15] Bu koşullarda, somut gerçek bilimsel analizin iki ucunda mutlaka yer almak zorunda: Soyutlama sürecinin başında, hangi soyutlamaların yapılacağı belirlenirken; tümdengelim sürecinin sonunda, analizin sonuçlarıyla karşılaştırılmak üzere. İlkinde, tümevarım yöntemi de şüphesiz önemli; eş anlı olaylar hakkında iyi kötü sınıflandırılmış fakat nedensellik ilişkileri taşımayan, yani bir düşünce sentezi olmadığı ölçüde "ham" (bilim-öncesi) bilgi, bilim adamının hangi soyutlamaları yapacağına karar verebilmesi için zorunlu. Ancak, varsayımların yapılmasında mevcut diğer hipotez ve teorilerin de hayati bir yeri var. Bilginin, tarihi-toplumsal bir süreçte bilgi aracılığıyla üretildiğini unutmamak gerek. Teorik test kavramı, varsayımların da sınama kapsamına alındığı bu yöntemi özümlüyor.

---

14 Yukarıda tanımlanan biçimiyle pozitivizmin en ünlü siması Karl Popper; yanlışlama kıstası da onun (1972). Tümdengelimi tümüyle reddeden M. Friedman ve yandaşlarını ampirizm adı altında toplamak mümkün. L. Althusser ise safkan bir rasyonalizmi simgeliyor.

15 Yazarın bilim tanımı çok önemli: "Sürekli bir dönüşüm sürecinde, bilgi bir üretilmiş üretim aracı ve bilim de devamlı bir toplumsal faaliyet olarak görülmektedir. Bilimin amacı, dünyada cari olaylar akımını yaratan doğa olaylarının üretim mekanizmaları hakkında bilgi üretmektir" (Bhaskar, 1975: 17). Benzer bir yaklaşım Feyerabend (1975)'de bulunabilir.

Filozoflar arasında süregelen polemiğin en ilginç yanlarından biri de, her iki tarafın savunduğu yöntemi Galileo Galilei'den Niels Bohr'a ya da Albert Einstein'a ünlü fizikçilerden yaptıkları alıntılarla doğrulamaya çalışmaları. Geleneği bozmamak için, ben de Einstein'a başvuracağım.[16] İlk alıntı, Einstein'ın özel izafiyet teorisiyle ilgili. Kaufmann'ın 1906'daki kesinkes deneysel sonuçları bu teoriyle çelişince Einstein'in tepkisi şöyle:

> "Bu sonuçlar, hareket eden elektronun kütlesini veren temel varsayımları daha geniş olay kümelerini kapsayan teorik sistemler tarafından öngörülmedikleri için olanaksız." (Einstein'dan akt. Feyerabend, 1975: 56).[17]

Bu olaydan 40 küsur yıl sonra, 1952'de, bu kez genel izafiyet teorisinin sonuçlarıyla çeliştiği öne sürülen gözlemler karşısında Einstein daha da sertleşiyor; varsayımların gerçekle tutarlı olduklarını belirttikten sonra, soruna bakış açısını şu cümleyle özetliyor:

> "İnsanoğlunun en güçlü teorik kanıtlara sağır kalırken daima birkaç ölçme olayını abartma eğiliminde olması gerçekten garip."[18]

Her iki alıntı, Einstein'ın varsayımların da sınanma kapsamına alınması gerektiğini düşündüğünü açıkça gösteriyor.

İktisat teorisiyle haşır neşir olanlar, sınama sorununun kendi alanlarında kazandığı ek güçlükleri çok iyi bilirler. Örneğin bir Say Kanunu, 19'uncu yüzyıl ortalarından Keynes'in *Genel Teori*'sine kadar geçen dönemde her iki yıldan birinin yoğun işsizlik yılı olmasına rağmen Marksistler dışında tüm iktisatçılar tarafından kabul edilmişti. Kanunu rafa kaldıran kitapta ise istatistikler aramak boş yeredir; Keynes, geleneksel teorinin varsayımlarına karşı düzenlediği dikkatli bir hücumla başarıya ulaştı. Aynı

16 Aslında, öznel nedenlerim de var. Bir süre önce Ankara'da yapılan bir seminerde sunduğum tebliğe, ampirizm ile sosyalizmi bağdaştıran ünlü bir sosyolog Mübeccel Kıray istatistik ve data kullanmadığım için "gözlemsiz bilim olmaz; Einstein öyle söylüyor; falan, filan" diyerek topa tutmuştu. Aşağıdaki alıntıları kendisine ithaf ediyorum.

17 Konunun ayrıntısıyla ilgilenenler gerekli bilgiyi aynı eserde bulacaklardır.

18 *İbid.*, s. 58. Cümle, Althusserci rasyonalistleri boş yere heyecanlandırmasın; ortada Einstein'in gerçekte sınanma kıstasını ciddiye almadığına dair bir işaret yok, sadece sınamanın nerede yapılacağı konusunda pozitivistlerden ne kadar farklı düşündüğünü vurguluyor.

süreci, neoklasik teoriye Sraffa tarafından yöneltilen eleştiride de izlemek mümkün: *Metaların Metalar Aracılığıyla Üretimi*'nde pozitivistlerin (ve ampiristlerin) düşlediği türden dataya hiç rastlanmaz. Eleştirinin ağırlığı, kurulan teorinin varsayımlarının açıklamayı amaçladığı somut gerçeği ne ölçüde soyutlayabildiğine kaydırılmıştır.

Sanıyorum ki üçüncü tezimiz de açıklık kazandı: Bilgi üretimi bir bütün süreç olarak alınınca, gözlem ve sınamayı teorinin sonuçlarıyla sınırlamak olanaksız; tam tersine, sık sık teorilerin gerçekle karşılaştırılabilecekleri **tek an** varsayımları oluyor.

IV. Evrim, Tarih ve Finalizm

Bir yol ayırımına geldik. İnorganik doğayı inceleyen fizik ve benzeri bilimleri terkedip, dikkatimizi aminoasitlerden hücreye, insandan topluma, canlı sistemlerini inceleyen bilimlerin özgül bir sorununa teksif etmeliyiz. Bu sorun, söz konusu bilimlerin nesnesi olan somut gerçeğin zaman içinde aynı kalmaması, değişmesi ve evrilmesidir. Bu koşullarda, somut gerçeğin herhangi bir andaki belirlenmesini açıkladığını öne süren bir teorinin mutlaka o ana nasıl ulaşıldığını da açıklaması gerekecektir. Yani, biyolojiyle ilgili her genel hipotez aynı zamanda bir **evrim teorisi**, iktisatla (sosyoloji, vs.) ilgili her genel hipotez de bir **tarih teorisi** olmak zorundadır.

Zaman boyutunun belirlenme sürecine aktif ve tersinmez bir şekilde girmesi, **yeniden üretim** kavramını gündeme getiriyor. Yeniden üretim ile değişme arasındaki karmaşık karşılıklı-ilişkilerin çözümlenmesi o kadar kolay değil. Üstelik, canlı sistemlerinde tekil birimlerin önce yoktan var olup sonra da yok olmaları, ama doğanın bir bütün olarak sürekli kendisini tekrarlaması, eskilerden beri insanları büyüleyen bir süreç. Bu tekrarın mükemmelliği ve çevriselliği ilk bakışta canlı sistemlerinin inorganik doğanın rastgele kurallarından hareketle açıklanamayacağı, evrensel bir amacı (projeyi) gerçekleştirdikleri kanısına yaygınlık sağlamış. Bu durumda, geliştirilen evrim ve tarih teorileri söz konusu amaca ulaşmakta geçirilen aşamaları anlatıyor. Herhangi bir olayı (ya da olaylar kümesini) **amaçsal nedenlerle** açıklayan yaklaşımlara **finalist** (amaççı) diyoruz.

Çağdaş genetiğin 1950'lerde hızlanan gelişmesinden önce, biyolojide finalist evrim teorilerine rastlamak mümkündü. Bunlardan biri Katolik Kilisesi'nin inançları ile biyolojik evrim teorisini bağdaştırmaya çalışan Theilhard de Chardin'in önerdiği **bütüncülük**: "bilinçli karmaşıklık kanunu", evrimi tüm bilinçlerin bir tek Tanrı'da bütünleştikleri bir süreç şeklinde tanımlamaya olanak veriyordu.[19] Bir diğeri ise, genetiğin diyalektik maddecilikle çeliştiği ve bu nedenle yanlış olduğunu söyleyen **Lisenko'culuk**: Evrimin nedeni ve mekanizmaları diyalektik kanunlarında var olduğuna göre, ayrıca bir genetiğe ihtiyaç olamazdı.[20] Bu koşullarda, Nobel ödülü sahibi ünlü biyolog Jacques Monod'nun finalizme karşı çıkış biçimi önem kazanıyor:

> "Bilimsel yönetimin temel taşı Doğanın Objektifliği Postülasıdır. Yani, olayların amaççı nedenler ya da 'proje' aracılığıyla yapılan tefsirlerinin 'doğru' bir bilgiye yol açabileceğinin **sistematik olarak** reddedilmesi... Bu salt postüladır, hiçbir zaman kanıtlanamaz. Çünkü, bir projenin, arzulanan bir amacın ya da benzer bir şeyin doğada **var olmadığını** kanıtlayacak bir deneyi düşünebilmek dahi açıkça olanaksızdır." (Monod, 1970: 37-38).[21]

Finalist mantığın iktisat teorisine yansımasını iki ayrı düzeyde izlemek mümkün. Liberal düşüncenin ustalarından bir bölümü yapıtlarında az çok açık bir tarih teorisi verirler zaten. A. Smith, D. Ricardo, F. Hayek ya da M. Weber için insanlık tarihi özel mülkiyet ve kapitalizmde sonuçlanan bir süreçtir; iyilik, güzellik ve gelişmeyi simgeleyen özel mülkiyetin önünde sonunda tüm düşmanlarını yenip muzaffer çıkması ise kaçınılmaz [22]. Ancak, esas yapı örtüktür; bu kez, Debreu'dan Malinvaud'ya, tarihten hiç bahsetmeyenler de kervana katılırlar: Kapitalist örgütlenme biçimi şu ya da bu şekilde ona evrensellik atfeden **tarih-dışı** kategoriler

19 Bütüncülüğün iyi bir özeti için bkz. örneğin Rosnay (1975: 219-223).

20 Bkz. örneğin Lecourt (1977) ve aynı sayıdaki sunuş yazısı.

21 Bu kitabı yöntem sorunlarıyla ilgilenenlerin okumasında büyük yarar olduğunu düşünüyorum. Dikkat edilirse, pozitivistlerin yanlışlanabilirlik kıstasının, daha genel bir çerçeve içinde, doğanın objektifliği kuralının bir çıkarsaması olduğu beliriyor. Yani, finalist teoriler, yanlışlanamadıkları ölçüde, laik bilimin dışında, olsa olsa metafiziğe giriyorlar. Kıstasın bu ve sadece bu dar anlamıyla kullanılması gerekiyor.

22 Söz konusu tarih felsefesi en iyi ifadesini Popper (1970)'de bulmuştur.

aracılığıyla analiz edilir. Bunların başında "**değer**" kategorisi geliyor. İktisat teorisinden tarihin kovulmasını temin eden değer-teorik sorunsalın eleştirisi gerçekleştirilmediği sürece, iktisadın "genetiğini" üretmek, yani tarih-dışı kategorilerin "yapısalcılığından" genel bir toplum (ve tarih) teorisinin tarihi kategorilerine geçebilmek bana olanaksız gibi geliyor. Bu özgül anlamda, iktisat teorisi kendi "epistemolojik kopuşunu" bekliyor.[23]

Toplumsal bilimlerde neden-sonuç ilişkilerini karıştıran finalist mantığa örnek vermek çok kolay. Aşağıdaki iki cümleden ilki kitapları çok satan bir Marksist sosyologdan alındı; ikincisini ise cümlenin genel anlamını bozmayacak şekilde bazı sözcükleri değiştirerek ben ürettim.

> a. "Devlet aygıtlarının temel rolü, sınıf hakimiyetini yoğunlaştırıp destekleyerek ve bu şekilde toplumsal yani sınıf ilişkilerini yeniden üreterek bir toplumsal kuruluşun birlik ve uyumluluğunu sürdürmektir." (Poulantzas, 1975: 24).
>
> b. "Yerçekiminin temel rolü, dünyanın parçalanıp toz olmasını engelleyerek ve bu şekilde biyolojik mekanizmaların işlemesine olanak sağlayarak canlı sistemlerini devam ettirmektir."

Bu cümlelerde, yerçekiminin (devlet aygıtlarının) sonuçları sanki varlık nedeniymiş gibi açıklanıyor. Ancak, biraz dikkatle irdeleyince, cümlelerden yerçekiminin (devlet aygıtlarının) neden var olduğu hakkında hiçbir şey öğrenemediğimizi görüyoruz. Bu tür ampirist finalizm örneklerine çevremizde sık sık rastlarız.

Şu halde dördüncü tezimizi de özetleyebiliriz: İktisat teorisi, ancak finalizmi reddeden bir genel tarih (ve toplum) teorisi içinde üretilebilir.

V. Bilim, İdeoloji ve Demokrasi

Ele alacağımız son konu, toplumsal bilimlerin toplumun belirlenmesindeki özgül yerinden kaynaklanıyor: Toplum hakkında üretilen bilgi, toplumun temel belirleyicilerinden biri. Bu ise, toplum hakkında geliştirilen

23 Thompson (1978: 247-262), benzer bir öneriyi çok daha ayrıntılı bir düzeyde tartışmaktadır. Bir profesyonel tarihçinin iktisat teorisine yönelttiği bu eleştirileri iktisatçıların dikkatle okumaları zorunlu.

her hipotez ya da teorinin, toplumsal çatışmalarda zorunlu olarak taraf olması anlamını taşıyor. Bilgiyi üreten (bilim adamı: özne) ile hakkında bilgi üretilen (toplum: nesne) arasındaki karmaşık karşılıklı ilişkiler dikkatle saptanmalı. Bu amaçla, önce bilimde ideolojinin, sonra da toplumda bilim adamının yerini araştıracağız.

Sorunu açmak için, toplumsal bilimciyi bir fizikçi ya da biyologla karşılaştırmak yeterli. Örneğin, basınç ile suyun kaynama derecesi arasındaki ilişkiden hareketle bir düdüklü tencere yapmayı tasarlayan fizikçi, ne suyun 100 derecenin üstünde kaynamaktan memnun olup olmadığını düşünür ne de su ona 100 derecede kaynamayı tercih ettiğini önerebilir. Aynı şekilde, biyoloğun izlediği canlı sistemlerini oluşturan moleküllerin, hücrelerin ya da mikropların hallerinden şikayetçi olup olmadıklarına pek bakılmaz. Hele hele biyoloğun belirli moleküllerin tarafını tutup onlar lehine mücadeleye girmesine hiç rastlanmaz. Halbuki, toplumsal bilimci, toplumdaki çatışmaların tam ortasındadır; onlardan etkilenir ve onları etkiler. Bu gerçeği, toplumla ilgili tüm teorilerin sadece güzel sözlerden ibaret olmayıp, aynı zamanda bir topluma müdahale biçimi (eylem platformu) önermelerinde izleyebiliriz. Söz konusu müdahaleler, teorinin açık ya da örtük olarak içerdiği toplumsal politikalarda somutlaşır.

Şu halde, teorinin somut gerçeğin ne olduğunu incelemekle yetinmeyip, muhafazası ya da dönüştürülmesi yönünde bir eylem kılavuzu niteliğine sahip olması toplumsal bilimlerin nesnel (epistemolojik) bir zorunluluğu. İdeolojiden bağımsız bir iktisat teorisi düşlemek ile dilsiz bir edebiyat (ya da sessiz bir müzik) düşlemek arasında bir fark yok. Neoklasik teorinin uzun süredir kullandığı **pozitif iktisat** ve **normatif iktisat** ayırımı bu nedenle yapay: Ayrımın temel unsuru olan "değer yargıları" ideolojiyi öznelleştirerek (ve bireyselleştirerek) yukarıdaki nesnel zorunluluktan kurtulmaya çabalıyor. Sonuçta, mevcut düzenin korunması ve doğrulanmasını amaçlayan bir ideolojiye bilimsellik atfetmekten başka hiçbir şeye yaramıyor bu çabalar.

Doğallıkla, iktisat teorisine eleştirel bir yaklaşımın tutumu çok farklı olmalı. Önce, üretilen bilginin önemli ideolojik unsurlar taşıdığını açıkça kabullenmek gerekiyor. Bu takdirde, bir yandan analitik gibi duran ayı-

rımların arkasındaki temel dünya görüşü benzemezlikleri vurgulanırken, diğer yandan da bilgi üreticisinin kendi öznel seçişlerinin bilimsellik sisi ardında gizlenmesine de olanak kalmayacak. Bilgi üretimini tarihi-toplumsal bir süreç şeklinde düşündüğümüz ölçüde, ideoloji-bilim ilişkilerini gerçekçi bir düzenlemeye tabi tutmalıyız.

Ancak, bu gözlemlerden hareketle bilimi ideolojiye, bu sonuncusu da iktisadi çıkarlara indirgemek de yanlış olacaktır. Lisenkocuların önerdikleri ve üstelik doğa bilimlerine uyguladıkları "iki bilim" ayrımı, bu anlamda neoklasiklerin tutumuyla simetrik bir yapıya sahip. "Burjuva fiziği" ve "proleter fiziği"; "burjuva matematiği" ve "proleter matematiği"; "burjuva iktisadı" ve "proleter iktisadı": Bu ayrımlar, özelde bilimsel, genelde ideolojik üretimin toplumsal yeniden üretim sürecindeki göreli özerkliğini yok eder; her ikisini de mekanik bir şekilde iktisadi düzeye indirger (ekonomizm). Bilim adamını kendi özgül pratiğinden kopartan ve bu yoldan öznelliğini de yadsıyan bu süreç, önünde sonunda onu bir politik hiyerarşinin emrine verecektir.[24] Bilim adamının toplumdaki yerinin saptanması bu şekilde gündeme geliyor.

Dünyayı anlamak ile dönüştürmek arasındaki bütünlüğü gören toplumsal bilimciyi bekleyen en büyük tehlikelerden biri, kendi bilgisinin (ve dolayısıyla bilim adamının) insanoğlunun diğer bilgileri (ve dolayısıyla sokaktaki adam) üzerinde bir imtiyaza sahip olduğunu düşünmektir. 19`uncu yüzyıldan bu yana bilimdeki gelişmeler ilk bakışta böyle bir imtiyazı haklı gösteren bir bilim fetişizmine yol açtı. "Aydınlıklar çağının" her şeyi bilimin çözeceği inancı bugün de güçlü. Halbuki, toplam bilgi dağarcığımızda bilimin payı hâlâ çok düşük; görünür gelecekte bu oranın değişeceğine dair bir işaret de yok: insanı insan yapan şeylerin çoğu (sevgi, mutluluk, dostluk olduğu kadar nefret, ızdırap, düşmanlık) hep bilim-dışı kalacağa benzer.

---

24 Nitekim öyle de oldu: Evrim konusunda Lisenko'dan farklı düşünen N.I. Vavilov, genetiği savunduğu için bir toplama kampında öldü; bu konuda bkz. Lecourt (1976: 64). Doğallıkla, bugün "burjuva bilimi" kavramını cömertçe kullananların iktidara geldikleri takdirde aynı şekilde davranacaklarını önermiyorum; ama, iktisatta Lisenko adayları çokmuş gibi geliyor bana.

Şu halde, bilim toplumun dönüştürülmesinde nihai çözümler zorlamamalı; bunlar, daima, özgür insanlara ait bir seçiş olmalı. Yani, bilim (bilim adamı) hiçbir zaman politik sürecin (demokrasinin) yerini alamaz. Toplum hakkındaki bilgilerini insanların daha özgür ve eşit yaşamaları için kullanmak isteyenlerin özellikle dikkat etmeleri gereken bir husus bu. Aksini düşünmek, daima mutlak doğruyla teçhiz edilmiş politikacıların baskıcı rejimlerine götürür. Laik bilimden yola çıkıp, her sözü Tanrı kelamına eş kabul edilen "kurtarıcıların" boyunduruğuna girmemek için, bilim-demokrasi ilişkisini iyi anlamalıyız.[25]

Son olarak, özgürlüğün bilimsel faaliyetin içsel işleyişindeki önemine değinmek istiyorum. Bu amaçla, *ad nauseam* Aristo'yu tefsir eden, sonra yeniden tefsir eden skolastiklere karşı Francis Bacon'ın tepkisini tekrarlamakla yetineceğim:

> "Nasıl ki su indiği ilk kaynak ağzından daha yukarı çıkamazsa, Aristo'dan türevlenen, ve fakat, yoklama özgürlüğünden yoksun bilgi de Aristo'nun bilgisinden daha yükseğe çıkamaz."[26]

Ustalarımız ciddi bilim adamları ise, onların bilimselliğine gösterebileceğimiz en büyük saygı, yazdıklarını önemsemek ve eleştirmektir. Onları "mutlak doğru" ya da "doğma" haline dönüştürenlerle mücadele etmek de görevimiz.

Beşinci ve son tezimiz de oluştu: İdeolojisiz bilim olmuyor ama bilimin kendisi de bir ideoloji; bilim adamı özgürlük ve demokrasiyle ilişkilerini çok iyi saptamak zorunda.

---

25 Bu sorun genellikle **bilimcilik** başlığı altında tartışılır. Burada geliştirilen fikirler büyük ölçüde Feyerabend (1978)'den kaynaklanıyor. Toplum hakkında üretilen bilgiyi tekeline almaya çalışanlar hep vardı, bugün de var: filozoflar. Bkz. Althusser (1974): kendisini bir piramidin tepesinde oturan nihai karar yetkilisi gibi gören bu yeryüzü tanrılarından biri bilim adamlarının "kendiliğinden" (yani filozoftan - Althusser'den - izin almadan) geliştirdikleri felsefeyi nasıl eleştiriyor.

26 *The Advancement of Learning*'den zikreden Thompson (1978), s. 113.

Yararlanılan Kaynaklar

Akyüz, Y. (1978): "Değer, Artık-Değer ve Bileşik ürün", *Toplum ve Bilim*, 5, Bahar.

Althusser, L. (1967): *Lire le Capital*, Maspero, Paris.

---- (1974): *Philoshopie et Philosophie Spontanee des Savants*, Maspero, Paris.

Baumol, W. J. ve A. S. Blinder (1979): *Economics*, Harcourt Brace, Londra.

Bhaskar, R. (1975): *A Realist Theory of Science*, Books, Leeds.

Boratav, K. (1978): "Eksi-değerler ve eksi-sömürü oranı üzerine", *Toplum ve Bilim*, 4, Kış.

Debreu, G. (1959): *Theory of Value*, John Wiley, New York.

Divitçioğlu, S. (1974): *Mikroiktisat*, İktisat Fakültesi, İstanbul.

---- (1975): "Bayağı iktisat, Cambridge Okulu ve Marksizm", *Birikim*, 5 Temmuz.

---- (1976): *Değer ve Bölüşüm*, İktisat Fakültesi, İstanbul.

Ersel, H. (1977): "Emek-değer kuramı ve bağlı-üretim", *Toplum ve Bilim*, 3, Güz.

Feyebarend, P. (1975): *Against Method*, New Left Books, Londra.

----- (1978): *Science in a Free Society*, New Left Books, Londra.

Friedman, M. (1953): *Essays in Positive Economics*, Chicago University Press, Chicago.

Görün, F. (1979): *İktisatta Kapsam ve Yöntem*, ODTÜ, Ankara.

Hollis, M. ve E. J. Nell (1975): *The Rational Economic Man*, Cambridge University Press, Londra.

Keleş, R. (1976): *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem*, TODAIE, Ankara.

Koopmans, T. C. (1957): *Three Essays on the State of Economic Science*, McGraw-Hill, New York.

Kornai, J. (1971): *Anti-equilibrium*, North-Holland, Amsterdam.

Krueger, A. O. (1978): *Liberalisation Attempts and Consequences*, Ballinger, Cambridge, Mass.

Marx, K. (1857): *Grundrisse*, Penguin/NLR, Middlessex-Londra 1973.

---- (1859): *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay. Ankara, 1974.

Monod, J. (1970): *Le Hasard et la Necessite*, Seuil, Paris.

Lecourt, D. (1976): *Lyssenko*, Maspero, Paris.

---- (1977): "Diyalektik maddecilik, "iki bilim" teorisi ve devlet ideolojisi", *Birikim*, 30/31, Ağustos-Eylül.

Popper, K. (1970): *Open Society and its Ennemies*, Hutchinson, Londra.

---- (1972): *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, Londra.

Poulantzas, N. (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, Londra.

Rosnay, J. (1975): *Le Macroscope*, Seuil, Paris.

Savran, S. (1978): "Bağlı-Üretim Tartışması ve Bilimsel Mistisizm", *Toplum ve Bilim*, 8, Kış.

Thompson, E. P. (1978): *The Poverty of Theory*, Merlin Press, Londra.

ZEYİLNAME (*POSTSCRIPT*)

Ö. F. Çolak kırk küsur yıl önce yazılmış makalenin derlediği kitapta yer almasını önerince ilk tepkim olumsuzdu. Köprülerin altından çok su aktığını, geçen sürede bilimde ve bilim felsefesinde büyük ilerleme yaşandığını, 1970'lerde geliştirdiğim tezlerin günümüze uygunluğu konusunda tereddütlerim olduğunu söyledim. Ama sevgili Çolak direndi; yazının güncelliğini hâlâ koruduğu, kitaba katkı yapacağı, vs. gibi kulağıma hoş gelen nedenler saydı. Ben de çabuk havlu attım, sonuna bir *postscript* ekleyip kısmen güncelleyebilirim düşüncesiyle kabul ettim.

Makale 2004'te sanal ortamda bir derleme kitabı içinde tekrar yayımlanmıştı.[27] Önsözde çalışma hakkında çeyrek asır sonraki görüşümü şöyle özetlemişim:

> "(M)akale, toplumu ve tarihi anlamaya çalışan herkesin eninde sonunda takıldığı (ve takılması zorunlu) bir konuyu, yöntem sorununu ele alıyor. Teori nedir? Nasıl üretilir? Gerçekle ilişkisi nedir? Amatörce de olsa, bu sorulara cevap vermek gerekiyor. 1970'lerin sonuna geldiğimde, kafamda bir çerçeve oluşmuştu. Üç aşağı beş yukarı bugün de aynı çerçeveyi kullanıyorum. İçerik böyle. Maalesef üslupta sorun var: okunmayı ve anlaşılmayı zor hale getiren, şimdi bakınca gereksiz duran bir polemik havası veriyor. Daha da kötüsü, iki cepheye birden saldırmışım. Bir yandan ortodoks marksistlerin (leninizm ve stalinizm) diyalektik adını verdikleri yöntemin yanlış olduğunu kanıtlamaya çalışıyorum. Aynı anda Milton Friedman'ı ve Karl Popper'i eleştirmeyi deniyorum. Neticede ukala ve iddialı bir tavır ortaya çıkıyor; yani pek parlak değil. Ne demeli? Gençlik herhalde; ama yazının içeriğini hala hoş bulduğumu ifade etmeliyim."

Aradan tekrar yirmi yıl geçti. Sonucu baştan söyleyelim. Bugün makaleye daha eleştirel bir gözle bakıyorum. Nedeni o gün yazılanların şimdi yanlışlığının ortaya çıkması değil; tersine, yöntem tartışmasının mutlaka

27 Bak. yukarıda dipnot (1). Akat, A.S. (2004): *İdris Küçükömer'in Mirası*, Sanal Kitap https://akat.bilgi.edu.tr/pages_kitaplar.html

kapsaması gereken anlamlı tezler olma özellikleri hâlâ geçerli. Farkın gerisinde genelde sosyal bilimlerin (özelde iktisadın) yöntem sorunlarına çok daha kapsamlı bir çerçevede bakmak gerektiğini şimdi daha iyi görmem yatıyor. Haklı bir soru var. 2004'ten bu yana ne değişti?

1982'de YÖK'ün kuruluşuyla üniversiteden ayrıldıktan sonraki 20 yılda, akademi-dışı hayatın koşuşturmaları teorik konulara zaman ayırmaya izin vermedi. Yöntem sorunlarına 2004'teki bakışımın 1980'le uyuşmasını kısmen açıklıyor. Neyse ki, sonraki 20 yılda teorik okumalara geri dönme fırsatını bulabildim. Bir yandan somut gerçeklikte diğer yandan bilimsel düşüncede baş döndürücü değişim beni de etkiledi, kullandığım sorunsalı geliştirme zorunda bıraktı. Ana hatlarıyla özetlemeye çalışacağım.

Üslupla başlayalım. "Ukala ve iddialı" hafif kalıyor; bugün "kibirli" demeyi tercih ederim. Burada kibir öznel, patolojik bir ruh halinden[28] ziyade mensubu olduğum sorunsallara müşterek bir tavrı, kendi dışındaki düşünceye yukarıdan bakmayı ve küçümsemeyi yansıtıyor. Sorunun farklı boyutları var. Bir bölümü iktisatçılığa özgü deformasyonlardır. Bir: İktisadın diğer sosyal bilimlere kıyasla daha bilimsel (ve üstün) olduğu görüşü meslek gurubunda yaygındır.[29] İki: İktisat teorisi doğa bilimlerinin atası fiziğe atıfla (Physics-Economics) zaman ve mekândan bağımsız evrensel kanunlar vazetme iddiasındadır. Üç: Mesleki hiyerarşinin zirvesinde ileri matematik araçlar üzerine inşa edilmiş soyut modellerin oluşturduğu "yüksek teori" yer alır.[30]

Dolayısıyla makalenin hemen göze çarpan zafiyeti, yöntem sorunlarına sadece "yüksek teori" kategorisine giren genel (soyut, evrensel, vs.) formel bilginin üretimi açısından bakmasıdır. İktisatçının ürettiği bilgi ile somut gerçeğin uygulamada kesiştiği dev alan, yani iktisat politikalarının analizi, tasarımı ve uygulaması konusunda ise adeta duyarsızdır. Halbuki toplumun iktisatçıdan beklediği tam da odur: Somut zaman ve mekanda, so-

28 Biraz o da olabilir, tevazu dönemin bariz vasıflarından biri değildir.

29 İktisadın diğer sosyal bilimler karşısındaki kibirli davranışına çok ses getiren bir eleştiri için bkz. Fourcade, M., E. Ollion, Y. Algan (2015): "The Superiority of economists", *Journal of Economic Perspectives*, 29(1).

30 Sorunsalın diğer ilham kaynağı "tarihi maddecilik" de benzer şekilde evrensel ve ebedi kanunlar vazeden "yüksek teori" niteliğindedir. Ayrıntısına girmiyorum.

mut hedeflere ulaşmak için tasarlanıp başarıyla uygulanacak politikaların gerektirdiği (İngilizce tabirle *policy oriented*) bilginin üretimi. İki önemli katkıyı hemen belirteyim. Ercan Eren iktisat açısından önemli bir ayrımı gündeme getirdi: Bir yanda teorik bilgi üretimi (bilim) olarak iktisat, diğer yanda fiilen toplumsal (ekonomik) eylemin (uygulamanın) içinde yer alma, bir nevi "zanaat" ("*techne*") olarak iktisat (Eren, 2021).[31] Bu ayrımın yönteme yansıyan çıkarsamalarını Dani Rodrik ayrıntılı şekilde inceliyor.[32] Bilgi üretimi yönteminde anlaşıyoruz: Farklı soyutlama düzeylerindeki modeller zincirlerinin eklemlenmesi. Ancak Rodrik kritik bir adım atarak, vurguyu yüksek teoriden iktisat politikalarına taşıyor, soyut teori ile somut iktisat politikaları arasındaki bağlantının ikincisi lehine yeniden tanımlanmasını talep ediyor.

Derdimi bir benzetmeyle belki daha iyi anlatabilirim. Özelde iktisat teorisi, genelde ise sosyal bilimler için, yöntemsel öykünmenin "fizik" yerine "sağlık bilimlerine" kaymasının verimliliğe ciddi katkı yapacağı kanısındayım. Neden? Sağlık bilimlerinde de, fizik gibi, öznenin (insan vücudu) karmaşıklığı, içeriden ve dışarıdan gelebilecek şoklar, vs. bir dizi genel kuralın ve işleyiş mekanizmasının saptanmasına yönelik teorik bilgi üretimini (biyoloji, eczacılık, tıp, vs) zorunlu kılıyor. Bir bölümü masa başında ve laboratuvarda, ana gövdesi ise hasta muayene, tedavi ve cerrahi müdahale mekanı klinikte biriken bu devasa bilgi hazinesiyle teçhiz edilene tıp doktoru deniyor. Ancak, mesleğin uzun geçmişinden süzülmüş bir başka gerçeklik daha var: Öznenin karmaşıklığı, uygulamada genel kuralları ciddi şekilde kısıtlayabiliyor. Her tıp doktorunun çok iyi bildiği gibi, karşısına gelen her hastalık vakası tekildir, tektir (*unique*). Hekimin başarısı tanım gereği genel olan teorik bilgiden yine tanım gereği tekil olan karşısındaki hasta için doğru teşhis ve tedaviye ulaşmaktır.[33] "Teşbih-

31 Eren, E. (2021): *İktisadi Düşünce Tarihi ve İktisatta Yöntem*, Efil Yayınevi. Yöntem sorunlarına ilgi duyanlara hararetle tavsiye edilir.

32 Rodrik D. (2015): *Economic Rules – The rights and wrongs of the dismal science*, Norton (*İktisadı Anlamak*, Efil Ankara, 2016). Kitap bence iktisatçılar tarafından mutlaka okunmalıdır. Bilim felsefesi (yöntembilim) açısından eleştirisi için bkz. Aydınonat, N.E. (2018): "The diversity of models as a means to better explanations in economics", *Journal of Economic Methodology*, 25(3)

33 Tıpta kullanılan kısmi bir çözüm, istatistiki dağılımlar temelinde oluşturulan "prosedür" yaklaşımıdır. İktisatçılar için iyi bir örnek teşkil ediyor.

te hata olmaz"; iktisat teorisi ile iktisat politikası arasındaki girift ilişkinin bu perspektiften gerçekçi bir temele oturtulması kritik bir önceliktir. [34]

2012 sonbaharında dolaylı şekilde yöntem konusuna dönmem gerekti. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen bir toplantıda sosyal bilimler ile iktisat teorisi arasında diyalog arayışı üzerine görüşlerimi ifade etme fırsatını buldum.[35] Bazı tema ve gözlemlerimi özetlemek istiyorum.

Önemli bir değişim, tümdengelim-tümevarım (*deduction-induction*) zıtlığında ilki lehine katı tavrın yerine daha esnek bir yaklaşımın gelmesidir. İpuçları yukarıdaki tıp benzetmesinde vardır. Soyut modellerden elde edilen evrensel kanunların açıklayıcı gücü, toplumsal gerçekliğin tekil özellikleri karşısında eriyor.[36] Bu bakıma, tümevarımın, yani somut vakalardan genellemelere gitme yönteminin insanı ve toplumu anlamaya çalışan diğer disiplinlerde yaygın kullanılması şaşırtıcı değildir. Tıpta klinik çalışması benzeridir. Toplum hakkında bilgi üretiminin fevkalade önemli bir boyutu somut zaman ve mekanda toplumlarla ilgili farklı özelliklerin saptanması ve sistematik olarak sınıflandırılmasıdır. Ancak bu gözlemleri bir anlama yönelten, onları bir sorunsala yerleştiren daha genel hipotezler mevcut değilse, var olanı (tekil) var olmak zorunda olan (evrensel) zannetme riski çok yükselir. Fıkradaki gibi, dört kör adamdan gelen dört ayrı tanımla fil büsbütün anlaşılmaz hale gelir.

Bu düşünceler beni hem iktisat hem diğer sosyal bilimlerin, biyolojinin bir bilimsel disiplin olarak evriminden yöntemle ilgili önemli dersler çıkartabileceği sonucuna götürdü. Hatırlatmakta yarar var. Başlangıcında biyolojide bilgi birikimi safkan taksonomiktir: organik doğanın tasviri ve sınıflandırılması. Yöntem bilimseldir, ama nedensellik ilişkisi kapsama-

34 Karikatürize ederek özetleyelim: doktor tıbbı hastaya, iktisatçı ekonomiyi modeline uydurur.

35 Akat, A.S. (2013): "On Economics and social sciences: An agenda for dialogue", *Philosophy and Social Criticism*, May. Tahmin edileceği gibi, sonuçta diyalogun tesisi yolunda pek adım atamadık. Engelin sadece iktisatçıdan kaynaklanmadığını söylemeliyim. Dans etmek için iki kişi gerekiyor; diğerleri de pek istekli durmuyor.

36 Fıkrayı bilirsiniz. Farklı bilim dallarından insanlar düştükleri ıssız adada bir konserve kutusu bulur. Çözüm arayışına iktisatçının katkısı "varsayalım bir konserve açacağımız var" olur. Fıkradan iktisat teorisinin yetersizliğinin kamuoyu tarafından görüldüğünü anlıyoruz.

dığı ölçüde o haliyle biyolojiye bilim demek zordu. Bilgiden bilime giden yolda kritik adım, birikmiş gözlemlerle tutarlı olan evrim ve doğal eleme hipotezlerinin Darwin tarafından geliştirmesidir. Ancak, evrimin organizma düzeyinde nasıl çalıştığı, yani doğal elemenin fiili mekanizmaları uzun süre sır niteliğini korumaya devam etti. Biyolojinin hakkıyla bilim statüsüne kavuşması için aradan neredeyse bir yüzyıl geçmesi, DNA ve genetik transmisyonun keşfiyle mümkün olmuştur.

Sanıyorum lafı nereye getirmeye çalıştığım anlaşıldı. İnsan ve toplum üzerine çalışan disiplinlerin bilimsel skalada bir üst basamağa yükselebilmesi mutlaka toplumsal varoluş ve değişimin "genetik" muadillerini üretebilmelerini gerektiriiyor[37]. "Sosyal genetik" nasıl bir şey olabilir? Çözümün toplumu oluşturan bireylerin davranışları üzerine inşa edilen yeni kavramsal yapılar üzerinden gelişeceğini düşünüyorum. Son yüzyılda iktisadın bireysel davranışlardan hareketle kolektif eylemlere ve toplumsal sonuçlara ışık tutabilen karmaşık modeller tasarımında küçümsenmeyecek birikimi oluştu. Önümüzdeki zor görev, bunların birey gruplarına ve hiyerarşik yapılara (firma, devlet, vs.) uygulanmasındaki zorlukların aşılmasıdır.

"Ana akım iktisat"[38] dışında filizlenen, "davranışsal iktisat", "ajan-bazlı modeller", "kompleksite iktisadı", "evrimsel iktisat", "nöroiktisat" vs. bir dizi yeni yaklaşım bence bu yönelişle uyumlu öncü adımlardır. Bunlara Keynes, Kalecki, Polanyi, vs. ana akım dışı gelenekleri sürdüren farklı ekoller ("post-Keynesyen", "heterodoks", "uluslararası ekonomi politik - IPE", vs) eklenebilir.[39] Bir başka düzeyde, D. North'un kurduğu teorik çerçevenin izinden giden "kurumsal iktisat" toplumsal oluşum ve evrimin

37 Yöntem makalesini yazdığım günlerde (1979) topluma ve tarihe bakışımı merak edenler için bkz. Akat, A.S. (2009): *İktisadi Analiz*, Eflatun (ilk basım İktisat Fakültesi, 1980), Bölüm 2-3.

38 İktisadın son hali üzerine değerlendirmem için bkz. Akat, A.S. (2020): "İktisatçılar ve İktisatları (sunum-video)", *YTÜ Perşembe Seminerleri* 16/04/2020 (www.youtube.com/watch?v=2VTzlni-WC4&t=1816s ve www.researchgate.net)

39 Bu konularda ayrıntılı bilgi için Ercan Eren'in yukarıda zikredilen kitabı zengin bir kaynaktır. Ayrıca "iktisat tarihi", "ekonomik sosyoloji", "ekonomik antropoloji", "sanayi sosyolojisi", vs. ekonomik ilişkileri inceleyen disiplinlerle diyalog ihtiyacı çok açıktır.

anlaşılmasına yönelik son derece önemli ve umut veren bir açılımdır.[40] Keza, son dönemde iletişim olanaklarında yaşanan büyük devrimin sağladığı **Büyük Veri** (*Big Data*) teknolojileri, bireyin ve birey gruplarının son derece karmaşık davranış biçimlerini basit (entrospektif) varsayımların esaretinden kurtarma yolunda olağanüstü olanaklar barındırmaktadır.[41]

Bu bağlamda, biyologların bilimsel yöntem konusundaki görüşlerinin toplumları anlamaya ve dönüştürmeye çalışan bilgi üreticilerine ışık tutacağına inandığımı tekrar belirteyim. Atomdan moleküle, hücreye, organa ve organizmaya giden mekanizmaların çözümlenmesi sırasında kazandıkları sezgi ve deneyimler toplumsal bilimciler için fevkalade yararlı derslerle doludur[42]. Birini vurgulamak istiyorum. Karmaşık sistemlerin analizinde geliştirilen kavramsal yapılar daima çok ciddi kısıtlamalar içeriyor. Örneğin bunlar organik olmayan doğayı inceleyen bilimlerden farklı olarak "evrensel" çıkarsamalara izin vermiyor. Dolayısıyla "teori" sözcüğü de anlamsızlaşıyor, hatta gerçeğin saptırılmasına olanak sağlıyor. Kafa karışıklığını engellemek üzere biyologlar oluşturulan hipotez-model kümeleri için "teori" yerine "anlatı" (*narrative*) kavramının tercih edilmesini öneriyor.[43] Toplum ve tarih (dolayısıyla ekonomi) hakkında üretilen bilginin hiçbir aşamada evrensel geçerliliğe sahip olmayacağı, daima bir anlatının (kurgunun) parçası kalacağı iyi kavranmalıdır. Sadece bu bile iktisatçıları sık sık yaptıkları hataların bir bölümünden kurtaracaktır.

---

40 Son kitabı: North, D. (2009): *Violence and Social Orders,* Cambdridge. Yeni ve çok başarılı bir uygulaması: Acemoğlu D., J.A.Robinson (2019): *The Narrow Corridor,* Penguin (*Dar Koridor*, Doğan)

41 *BüyükVeri* kullanımının sağladığı olanaklara yaratıcı bir örnek için bkz. Akçiğit, U., B.Baslandze, F.Lotti (2022): "Connecting to Power: Political Connections, Innovation, and Firm Dynamics" *NBER Working Paper* #25136 (*Econometrica*, accepted)

42 Meraklı okuyuculara beni çok etkileyen bir kitabı özellikle önermek istiyorum: Mayr, E. (2004): *What Makes Biology Unique – Consideration on the autonomy of a scientific discipline,* Cambridge UP.

43 İktisat açısından bu yolda atılan önemli bir adım için bkz. Shiller, R. J. (2019): *Narrative Economics - How Stories Go Viral and Drive Major Economic Events*, Princeton UP.

Yararlanılan Kaynaklar

Acemoğlu D., ve J. A. Robinson (2019): *The Narrow Corridor*, Penguin (*Dar Koridor*, Doğan Kitap.)

Akat, A. S. (2009): *İktisadi Analiz*, Eflatun Yayınevi (ilk basım İktisat Fakültesi, 1980).

------- (2013): "On Economics and Social Sciences: An Agenda for Dialogue", *Philosophy and Social Criticism*, May.

------- (2020): "İktisatçılar ve İktisatları (sunum-video)", *YTÜ Perşembe Seminerleri, 16 Nisan 2020* (www.youtube.com/watch?v=2VTzlni-WC4&t=1816s, sunum için www.researchgate.net).

Akçiğit, U., B. Baslandze ve F. Lotti (2022): "Connecting to Power: Political Connections, Innovation, and Firm Dynamics" *NBER Working Paper* #25136 (*Econometrica*, accepted).

Aydınonat, N. E. (2018): "The diversity of models as a means to better explanations in Economics", *Journal of Economic Methodology*, 25(3).

Eren, E. (2021): *İktisadi Düşünce Tarihi ve İktisatta Yöntem*, Ankara: Efil Yayınevi.

Fourcade, M., E.Ollion ve Y. Algan (2015): "The Superiority of Economists", *Journal of Economic Perspectives*, 29-1, Winter.

Mayr, E. (2004): *What Makes Biology Unique – Consideration on the autonomy of a scientific discipline*, Cambridge UP.

North, D. (2009): *Violence and Social Orders*, Cambridge.

Rodrik, D. (2015): *Economic Rules – the rights and wrongs of the dismal science*, Norton (*İktisadı Anlamak*, Efil Yayınevi, Ankara, 2016).

Shiller, R. J. (2019): *Narrative Economics - How Stories Go Viral and Drive Major Economic Events*, Princeton UP.

İktisat Bir İdeoloji Biçimi mi?

Hüseyin Özel[1]

İdeoloji, birbirinden farklı, hatta birbirine karşıt anlamlar yüklenebilen bir kavram. Terimi ortaya atan Destutt de Tracy, onu daha çok "düşüncelerin bilimi" anlamında kullanmış olsa da, kavramın bugünkü anlamı daha çok, muhaliflerini gerçekleri çarpıttıkları için "ideolog" olmakla suçlayan Napoleon Bonaparte'dan geliyor. Kavram genel olarak iki biçimde algılanıyor: Bir yandan, daha "nötr" biçimde, insanların eylemlerine yön veren düşünceler bütünü ya da sistemi anlamında, öte yandan da daha "yüklü" biçimde, Marksistlerin sevdikleri terimle "yanlış bilinç" anlamında, yani gerçekliği yanlış sunan, hatta bozan, çarpıtan düşünceler bütünü anlamında. Kuşkusuz, iki yaklaşım birbirini dışlamıyor; yanlış olan düşünceler de insanların davranışlarını ve eylemlerini etkiliyor, hatta belirliyor olabilir. Özellikle sosyal bilimlerde, bu göründüğünden daha karmaşık bir sorun, çünkü farklı teorilerin yanlışlığı, hatta "ideolojik" niteliği, hem sosyal bilimlerin kendi teori ve yaklaşımları arasında hem de genel olarak yöntem tartışmalarında yer tutan önemli bir sorun.

İktisat da bunun istisnası değil; "ana akım" ya da "ortodoks" iktisat yaklaşımlarını benimseyenler, genellikle bu yaklaşımları eleştiren ya da

1 Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi.

karşıtlığını dile getiren düşünce ve akımları "ideolojik" olmakla suçluyor. Bunun ötesinde, ortodoks iktisadın kendisi de bu eleştiriden bağışık değil; ortodoks iktisadın aslında kapitalizmin ya da daha doğrusu liberal ideolojinin sözcülüğünü yaptığı da sık sık dile getirilen bir iddia. Bunların ötesinde, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden farklı olduğunu, çünkü insan davranışlarının "neden-etki" bağlantısıyla ortaya konamayacağını ileri süren yorumsamacı (*hermeneutic*) yaklaşımla tutarlı olarak, bütün sosyal bilimlerin tanım gereği "ideolojik" olduğunu ileri süren yaklaşımlar da var. Bu karışıklığı gidermek çok mümkün olmasa da, "ideoloji" teriminin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin olarak farklı yaklaşımları ele almak yararlı olabilir. Bu yüzden bu yazıda, önce sosyal bilimlerde hâlâ ağırlıklı olan, "geleneksel" pozitivist yaklaşımın ideoloji konusundaki görüşleri ele alınacak, sonra da yorumsamacı bakış açısı ve bir "yanlış bilinç" biçimi olarak ideoloji anlayışı ele alınacaktır. Son olarak da, bütün bu yaklaşımlar çerçevesinde, iktisadın bir ideoloji biçimi olup olmadığı tartışılacaktır.

I. Pozitivizm ve Bilimcilik (*Scientism*)

İktisadın yönteminin ne olduğu ya da ne olması gerektiğine ilişkin çok sayıda farklı tartışma olsa da (Özel, 2000), genel olarak benimsediği yöntem anlayışının şu ya da bu ölçüde pozitivizmin savunduğu temel ilkelere yakın durduğu söylenebilir. Genel olarak, pozitivizmin dayandığı ilkeleri aşağıdaki gibi ortaya koymak mümkündür (Hollis ve Nell, 1975: 10):

1. Dünyaya ilişkin bilgi savları, yalnızca duyu deneyleriyle (*sense experience*) temellendirilebilir;

2. Duyu deneyi yoluyla bilinen her şey, başka türlü olabilirdi (Hume'un nedenselliği "zorunluluk" yerine olaylar arasındaki "sabit bağlantılarla" açıklaması);

3. Bilişsel bakımdan anlamlı bütün önermeler ya analitik ya da sentetiktir; ikisi birden olamaz;

4. Yadsınabilir nitelikteki sentetik önermeler, *a priori* olarak bilinemez;

5. Analitik önermelerin herhangi bir olgusal içeriği yoktur;

6. Analitik önermeler, oydaşma (*convention*) yoluyla, öyle kararlaştırıldığı için doğrudurlar;

7. Bilinen bir nedensel yasa, yeterince desteklenmiş deneysel (*empirical*) bir hipotezdir;

8. Teorinin sınaması, öndeyilerinin (*predictions*) başarısıyla ölçülür;

9. Değer yargılarının bilimde yeri yoktur;

10. Bilimler yöntemlerine göre değil, konularına göre birbirinden ayrılır (yöntemin tekliği ilkesi).

Burada, 1 ve 2, deneyci (*empiricist*) bilgi teorisini; 3, 4, 5 ve 6, mantıksal pozitivizmi; 7, 8, 9 ve 10 da bir bilim felsefesini betimlemektedir. İdeoloji bakımından önemli olan nokta, özellikle 9. ilke olmakla birlikte, genel olarak "yöntemsel birlik" düşüncesi, sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasında bir fark olmadığını; her ikisinde de değer yargılarına ve ideolojilere yer olmadığını ortaya koymaktadır. Bu anlayış, sosyal bilimin de tıpkı doğa bilimi gibi, bilim insanının dışındaki dünyadan edindiğimiz duyu deneylerine dayalı olması gerektiğini savunan bir "bilimcilik" (*scientism*) yaklaşımını ortaya çıkarmaktadır. Bu yaklaşıma göre, bilimin esas amacı, deneysel (*empirical*) düzenliliklerin kaydedilerek gerçekliği olduğu gibi göstermektir.

İktisatta da, Milton Friedman (1953) ünlü "Pozitif İktisadın Metodolojisi" makalesinde ileri sürdüğü, teorilerin yalnızca deneysel olarak sınanabilir öndeyiler (*predictions*) üreten "araçlar" olduğu, bu yüzden de ideolojik görüşlerden uzak olması gerektiği düşüncesi sıkça tekrarlanmaktadır:

> "Pozitif iktisat ilke olarak, her çeşit etik görüşten ya da normatif yargıdan bağımsızdır [...] Pozitif iktisadın görevi, koşullardaki herhangi bir değişmenin yaratacağı etkiler hakkında doğru öndeyiler ortaya koymakta kullanılabilecek bir genellemeler sistemi ortaya koymaktır. Pozitif iktisadın yararı, ortaya koyduğu öndeyilerin kesinliği, kapsamı ve duyu deneyine uygunluğuyla ölçülür." (Friedman, 1953: 211)

Ancak bu tür bir bakış açısı, 1950'lerde, Willard van Orman Quine'ın ünlü "Deneyciliğin İki Dogması" (1953) makalesiyle başlayan, daha sonra da Thomas Kuhn'la (1970) devam ederek Paul Feyerabend'le (1975) doruğa çıkan eleştirilere maruz kalmıştı. Bu eleştiriler, Quine'ın dediği gibi, bilimsel olan ile olmayanı ayırmanın o kadar da kolay, hatta mümkün olmadığını, bu ayrımı yapacak nihai "yargıcın" bilim insanının ya da Kuhn'da olduğu gibi, "bilimsel topluluğun" kendisi olduğu konusunda yoğunlaşıyordu. Bunun anlamı, bilimin aslında, Pozitivistlerin dediği gibi, deneysel düzenliliklerin keşfi gibi "rasyonel" bir süreç izlemek zorunda olmadığı, bilim insanlarının düşünce ve inançlarının, hatta ideolojik kabullerinin bilimin nasıl yapılacağını büyük ölçüde etkileyebileceğidir. Hem Kuhn hem Feyerabend, pozitivizmin bilimlerin gelişiminin epistemolojik bakımdan kesin ölçütlere dayanılarak açıklanabileceği görüşünü sorgulamakta ve "bilim insanları topluluğunun" bilimin gelişmesindeki önemini vurgulamaktadır. Hatta *Feyerabend daha da ileri giderek, bilimde "her şey mümkündür" (anything goes) ilkesini savunmaktadır; yani bilimin gelişiminin nasıl yürütüldüğünü yöntembilgisel olarak açıklayacak bir kuram ya da yöntem bulunamaz; her şey mümkün ve meşrudur.*

Dolayısıyla, bilimin ölçütlerinin şu ya da bu biçimde "keyfi" olabileceği düşüncesi, bilim ve bilim olmayan ya da ideoloji arasındaki ayrımın yapılmasının pek de mümkün olmadığı anlamına gelmektedir. Buradaki temel sorun, "olguların" gözlemciden bağımsız olmadığı, "teoriyle yüklü" (*theory-laden*), hatta fiilen "teorik" olduğu gerçeğidir. Bilim insanının dünyaya bakışı ya da Schumpeter'in dediği gibi onun "vizyonu", gerçekliğin nasıl algılandığını da büyük ölçüde belirlemektedir. Sosyal bilimler ve iktisatta bu gerçekten önemli bir sorundur, çünkü bu durumda ideolojinin bilimden uzaklaştırılması mümkün olamaz.

Schumpeter, "bilimsel" iktisadın gerçekten de ideolojik unsurlardan ya da giderek bütün değer yargılarından ayrı tutulup tutulamayacağını tartışmaktadır (1953: 41-42). Schumpeter'e göre, araştırmalara genellikle sıfırdan değil, bizden öncekilerin çalışmalarından yola çıkarak başlarız. Ancak sıfırdan başlamış olsak bile başlangıçta sahip olduğumuz kimi kavrayışlar ve düşünceler her zaman söz konusu olacaktır. Bu kavrayış ile

araştırmacının "bilim" öncesi analizi birlikte, Schumpeter'in "bilim-öncesi vizyon" dediği genel anlayışı oluşturur. Schumpeter'e göre, bir sorunu dikkate alabilmek için öncelikle bir dizi somut olguyu analitik çabalarımızın hedefi olarak seçmemiz gerekmektedir. Başka bir deyişle, analitik çaba, ister istemez, bu çabanın "hammaddesini" sağlayacak bilim öncesi bir düşünsel etkinliği gerektirmektedir. Bilimsel etkinlik analiz etmek istediğimiz, birbiriyle ilişkili bir dizi olgudan başlar; bu olguların kavramlaştırıldığı bilimsel bir modelle de son bulur (Schumpeter, 1949: 260).

Bilim-öncesi "vizyon" bizim ideolojilerimizin kaynağı olmakla kalmaz; daha da önemlisi bilimsel çalışmalarımızın da ön koşuludur; çünkü ancak bu vizyon sayesinde bilimsel çabalarımızı yöneltebileceğimiz sorunları tanımlamamız mümkün olacaktır (Schumpeter, 1949: 274). Bu bakımdan her iktisatçı böylesi bir "vizyondan" yola çıkmak zorundadır, çünkü bu vizyon araştırmacının gerçekliğin doğasına ilişkin kavrayışını tanımlamaktadır. Dolayısıyla araştırmacının ideolojisi ya da daha genel olarak dünya görüşü, yaptığı analizi de, en azından sorunun ve kullanılacak akıl yürütme biçiminin seçimi sırasında, etkileyecektir. Bu durumda, her ne kadar Schumpeter'in kendisi bu ideolojik unsurun analizden temizlenebileceğini, araştırmacının ideolojik yöneliminin onun kullandığı analitik aletlerle "teoremlerinden" ayrı tutulabileceğini düşünüyor olsa da (Schumpeter, 1954: 31),[2] özellikle analiz tarihi bakımından, ele alınacak teorilerin gerisindeki "vizyon"un da incelenmesi gerektiği, bunun da bir ölçüde bu vizyonların oluşturulduğu sosyal ve kurumsal bağlam içerisinde yapılması gerektiği kaçınılmaz görünmektedir.

Sosyal bilimlerde, bu sorun daha da karmaşık hale gelmektedir, çünkü bilimin kendisi, inceleme nesnesinin, yani toplumun bir parçasıdır. Bunun, "olgular" bakımından ortaya çıkardığı iki zorluk söz konusudur. Birincisi, bilim insanının kendisi, inceleme alanının bir parçası olduğundan, toplumdaki düşünce ve ideolojik yaklaşımlardan etkilenebilir; ikincisi de bilim insanlarının geliştirdiği teori ve yaklaşımlar, toplumun ken-

2 Yine de, Schumpeter, *History of Economic Analysis*'in bütününde, yalnızca teorileri ve analiz aletlerini değil, bunların gerisindeki felsefe ve sosyal teori anlayışlarını, ideolojik etkilenmeleri ve iktisadi olayların etkilerini de dikkate alan bir bakış açısı benimsemektedir.

disini de etkileme kapasitesine sahiptir. Bir sosyal bilim olarak iktisat da nesnesi olan sosyal gerçekliğin bir parçasıdır, bu yüzden de hem onu etkileme gücüne sahiptir hem de ondan etkilenir. Bu yüzden iktisadi gerçeklik, toplumda yer alan bakış açıları, dünya görüşleri ve ideolojilerden bağımsız olmayacaktır. Bu nokta, sosyal bilimin "yorumsamacı" (*hermeneutic*) niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden yorumsamacı sosyal teoriyi ele almakta yarar bulunmaktadır.

II. Yorumsamacı Boyut: Düşüncenin Kuruculuğu

Yorumsamacı yaklaşıma göre (Hollis, 1994: 183-202; Özel, 2021: 132-44), toplum özünde kavramsal niteliktedir; sosyal yaşam da insanların onu nasıl gördüğünden bağımsız değildir. Bu yüzden de doğa bilimlerinde geçerli olan ve nedensel yasaların araştırılmasına yönelik olan etkinlikler, insan davranışının nedensel yasalar kullanılarak açıklanamaması yüzünden sosyal bilimlerde bir işe yaramayacaktır. Sosyal bilim esas olarak, anlamlı ve kavramsal bağlantıları incelemek durumundadır. Sosyal bilimin amacı, insan davranışlarını nedensel yasalara dayanarak açıklamak değil, insan eylemlerini yönlendiren ve onları anlamlı kılan *kuralları* ortaya çıkarmaktır. Bu bakımdan sosyal bilimin yöntemi ister istemez "yorumlamaya" dayanacaktır. Sosyal yaşam, tıpkı bir kitap okur gibi ele alınmalı ve yorumlanmalıdır. Bu yorumlama etkinliği sırasında ise, insanın içinde eylemlerini sürdürdüğü kültürel çerçeve, düşünsel iklim, sosyal kuralları tanımlayan kurumlar özellikle dikkate alınmak durumundadır, çünkü insan davranışına anlam kazandıran unsurlar aslında bunlardır. Bu yüzden hangi türden düşünce olursa olsun, bu düşünceyi uygun bir bağlama yerleştirebilmek, onu içinde geliştiği ortama, özellikle de düşünsel iklime göre değerlendirmek gereklidir.

Genel olarak, sosyal bilimin iki bakımdan "yorumsal" olduğu söylenebilir. İlk olarak, yorumsamacı sosyal teorinin benimsediği gibi, sosyal dünya dışarıdan yapılan gözlemlere dayanılarak değil, "içeriden" anlaşılmalı, yani anlam ve kavramsal bağlantıları dikkate almalıdır, çünkü sosyal gerçekliğin kuruluşu bu bağlantılara büyük ölçüde dayanmaktadır (Bhaskar, 1989: 134-35; Winch, 1958: 95; Little, 1991: 68-69; Taylor, 1985a; b).

Bu yüzden de "yorumlayıcı anlama" (*verstehen*) ilkesi sosyal bilim için gerekli, hatta yeterli bir yöntemdir (Bhaskar, 1989: 135). Başka deyişle, yorumsamacı geleneğin vurguladığı gibi, toplum bütünüyle kavramsal niteliktedir; sosyal yaşam da insanların algılarına dayanan kavramsal ilişkilerden bağımsız olamaz (Bhaskar, 1989: 134). Bu tezin doğrudan içermesi de, sosyal olguların kendilerinin de "kurulmuş" (*constituted*) nitelikte olduğudur. Başka deyişle sosyal bilim ile kendi nesnesi arasındaki ilişki, bir özne-nesne (ya da kavram-şey) ilişkisi olmaktan çok özne-özne (ya da kavram-kavram) ilişkisi niteliğindedir. Bu da ideolojik düşüncelerin de sosyal yapı ve ilişkilerin yeniden üretilmesi sürecine "içkin" oldukları anlamına gelmektedir.

Yorumsamacı gelenek içinde iki ana akımı ayırt etmek olanaklı görünmektedir. İlk, Weberci akımda, anlam kategorisi daha çok rasyonelliğin değişik tanımları bağlamında algılanmaktadır. Bu akımda, daha çok yöntembilgisel bireycilikle uyumlu bir biçimde, bireysel eyleyenlerin kendi eylemlerine atfettikleri öznel anlamların, "özneler-arasılık" (*intersubjectivity*) yoluyla sosyal olguları nasıl ortaya çıkardıkları sorusu ele alınmaktadır. Wittgenstein'ın "dil oyunları" yaklaşımından esinlenen ve öncülüğünü Peter Winch'in (1958) yaptığı ikinci akım, bireylerin özgül pratikleri, insan kültürünü oluşturan daha geniş pratikler içine yerleşmiş olduğu görüşünü benimsemektedir. Buna göre daha geniş pratikler tarafından belirlenen anlam kategorisi, bireylerin kural izleyen davranışlarında kendisini göstermektedir.

Sosyal bilimin yorumsal niteliğinin ikinci boyutu da, "yapının ikiliği" (Bhaskar, 1989: 34-35; Giddens, 1984: 25) kavramıyla nitelenir. Buna göre toplum ve bilinçli insan etkinliği ikili bir nitelik taşır: toplum insan eylemesinin hem maddi nedeni hem de sürekli olarak yeniden üretilmiş sonucudur; insan etkinliği de hem bilinçli üretim hem de bu üretimin koşullarının bilinçsiz ya da niyetlenilmemiş nitelikte olan yeniden üretimi niteliğindedir. Bu "dönüşümsel modele" göre insanlar toplumu yaratmazlar, çünkü toplum insan etkinliğinden ontolojik olarak önce gelmekte ve onu olanaklı kılmaktadır. İnsanlar toplumu ya da sosyal yapıları yeniden üretir ve kimi zaman da dönüştürürler (Bhaskar, 1989: 37).

Dolayısıyla, sosyal yapıların üç önemli özelliğinden söz edilebilir (Bhaskar, 1989: 38):

- Sosyal yapılar, yönettikleri etkinliklerden bağımsız olarak var olamazlar (*etkinliğe bağımlılık*);

- Sosyal yapılar, insanların kendi etkinliklerine ilişkin düşüncelerinden bağımsız değildir (*kavrama bağımlılık*);

- Sosyal yapılar zaman ve mekânda değişmezlik göstermezler (*zaman-mekâna bağımlılık*).

Sosyal yapıların bu özellikleri, düşünce ve kavramların toplumdaki kurucu rolünü öne çıkarmaktadır. Bu da öncelikle ideolojilerin insan davranışını, dolayısıyla da sosyal yapıları değiştirme, dönüştürme gücü olduğu anlamına gelmektedir. Sosyal bilimin bu dönüştürücü gücü ya da "çifte yorumsama", sosyal dünyanın hem eyleyenlerin etkinlikleri yoluyla hem de sosyal bilimin ortaya koyduğu "meta-diller" yoluyla biçimlendiği olgusuna göndermede bulunur (Giddens, 1984: 284).

Bu nokta, Feuerbach üzerine 11. Tezde, "felsefeciler dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde *yorumlamışlardır*; oysa sorun onu *değiştirmektir,*" (Marx, 1975: 423), diyen, "teori bir kez yığınlarca kavrandığında maddi bir güç haline gelir" (Marx, 1975: 251) görüşünü ileri süren Marx'ın da yakından bildiği bir durumdur. Başka deyişle, sosyal düşünürler ve tabii iktisatçılar, yalnızca dünyayı anlamak ya da açıklamakla yetinmezler; aynı zamanda, kimi zaman farkında olmasalar bile, gerçekliği değiştirme gücüne sahip teorileri de ortaya koyabilirler (Özel, 2003). Dahası, sosyal bilimin sonuçları, "hakkında oluşturuldukları anlam ve eylem evreninden bütünüyle ayrı tutulamıyor olması" anlamında "kendi kendini gerçekleştiren kehanetler" niteliğindedir (Giddens, 1984: xxxii-xxxiii). Bu yüzden sosyal bilim kendi "kurucu babalarını" unutmakta isteksizdir, çünkü onların düşünceleri de anlamaya yöneldikleri sosyal gerçekliğin kurucu unsurları arasına katılmıştır. Adam Smith'in hâlâ tartışılmasının önemli nedenlerinden birisi budur. Benzer biçimde, Keynes de şöyle diyor:

> "[...] iktisatçı ve siyaset felsefecilerinin düşünceleri hem doğru hem de yanlış olduklarında, genellikle kabul edildiğinden çok daha etkilidir. Aslında dünyayı yöneten başka pek az şey vardır. Kendilerini herhangi bir entelektüel etkiden oldukça bağımsız gören uygulamacılar, genellikle ölmüş iktisatçıların köleleridir. Gaipten sesler duyan otorite sahibi deliler, kendi deliliklerini birkaç yıl önceki bazı önemsiz akademisyenlerden damıtır." (Keynes, 1936: 383).

Sonuç olarak, ideolojik nitelikte olsun olmasın, düşünce sistemleri ve teoriler hem sosyal yapıların kurulması ve yeniden üretilmesi sürecinde hem de bu yapıların dönüştürülmesi sürecinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu yüzden de tümüyle yansız, nesnel bir sosyal bilimin yapılması neredeyse tanım gereği olanaksızdır. Hatta bu düşünceler "yanlış" olduğunda bile etkili olabilir; kendisi de "yanlış" ya da "baş aşağı" duran bir gerçekliğin kurulmasını bile sağlayabilir. Bu noktayı anlayabilmek için, özellikle Marx'ın vurguladığı, bir "yanlış bilinç" biçimi olarak ideolojinin oynadığı role yakından bakmak gereklidir.

III. Bir "Yanlış Bilinç" Biçimi olarak İdeoloji

Marx'ın kendisi de, "bilimsel" olan ile "ideolojik" olan arasında kesin sınırlar çizilebileceğine inanmaktadır. Bilimin amacı, deneysel olarak verilenin ötesine geçerek görünenin ardındaki asıl gerçekliğe ulaşmaktır: "eğer görünüş ile şeylerin gerçek özü aynı olsaydı, bütün bilim gereksiz olurdu" (Marx, 1981: 956). Marx'a göre bilimsel olan, "görünürde" olanın arkasındaki gerçek (üretim) ilişkilerini ortaya dökebilirken "ideolojik" olan yalnızca görünenin betimlenmesi ve onun giderek olumlanması, hatta yüceltilmesine yönelik bir "yanlış bilinçtir". Bu bakımdan Marx, kendisinin önceli olarak gördüğü Smith ve Ricardo'nun temsil ettiği Klasik "politik iktisat" anlayışının "bilimsel" olduğunu düşünürken, Malthus, Bastiat, Say gibi iktisatçıların benimsediği "vulgar" iktisadın "ideolojik" niteliğinin ön planda olduğunu düşünmektedir.

"Yanlış bilinç" biçimi olarak ideoloji kavramının içeriği tartışmalıysa da (Eagleton, 1996; Žižek, 2002; Çelik, 2005), Marx'ın hiç kullanmadığı bu terimin kaynağı, Engels'in Franz Mehring'e 1893'te yazdığı mektupta söyledikleridir:

> "İdeoloji, sözde düşünürün bilinçli bir biçimde, ancak bir yanlış bilinçle eriştiği bir süreçtir. Onu yönlendiren gerçek güdüler kendisi için bilinmezdir; başka türlü bu zaten ideolojik bir süreç olamaz. Dolayısıyla sözde düşünür, yanlış ya da yüzeysel güdüleri tasarlar. İdeoloji bir düşünce süreci olduğundan, sözde düşünür, hem biçimini hem de içeriğini saf düşünceden türetmektedir." (Engels, 1893: 549).

Yine de genel olarak, ideoloji kavramının Marx (ve Engels) tarafından iki farklı biçimde kullanıldığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, Marx'ın Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Marx, 1970) kitabının ünlü Önsöz'ünde ortaya attığı "tarihsel materyalizm" görüşünde, üstyapının bir parçası olarak "sosyal bilincin belirli formları" olarak dile getirilmektedir (Marx, 1970: 20). Marx'a göre, sosyal bilincin bu unsurları, "yasal, politik, dinsel, sanatsal ya da felsefi –kısaca, ideolojik formlar"dır (Marx, 1970: 20). Toplumun ekonomik altyapısı bireylerin bilinçlerinden ve isteklerinden bağımsızdır: "İnsanların varoluşunu belirleyen onların bilinçleri değildir; onların sosyal varoluşları bilinçlerini belirler" (Marx, 1970: 21). Genel olarak "ekonomik altyapı ideolojik üstyapıyı belirler" teziyle özetlenen tarihsel materyalizm dolayısıyla, "üstyapıya" ait olan bilimsel teori, anlayış ya da görüşlerin doğrudan onların dayandığı "altyapının" bir sonucu olarak ortaya çıktıklarını, bu süreçte de üretim ilişkilerinin tanımladığı sınıfsal konum ve mülkiyet ilişkilerinin belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumda ideolojik formların varlık nedeni, var olan üretim ilişkilerinin sorgulanmadan yeniden üretimine katkı sağlamaktır. Böyle bir yorum özellikle Althusser'in (1971) ünlü "devletin ideolojik aygıtları" görüşünde öne çıkmaktadır. Bu bakış açısı, genel olarak kapitalist ideolojinin işlevsel yönünü öne çıkarmakta, yani ideolojinin esas olarak işçi sınıfının bilinçlenip bir tehdit olmasını önlemek için burjuvazi tarafından kullanılan bir araç olduğu düşüncesini savunur görünmektedir.

Bu durumda, her teorinin dayandığı "maddi temellerin", yani esas olarak teorilerin içerisinde ortaya çıktıkları ekonomik koşullarla sınıf ilişkilerinin incelenmesi gerekmektedir; örneğin *laissez faire* ilkesini savunan bir iktisat teorisi, bütünüyle bir "burjuva iktisadıdır"; yani onun temel işlevi, "sosyal uyumu" vurgulayarak sömürü ilişkilerini gizlemek ve böylece kapitalistlerin çıkarını korumaktır. İktisadi teorilerin gelişimi de, ne kadar tarafsız görünürse görünsün, ekonomik "altyapıdan" bağımsız olamayacaktır; bu da, teorilerin ele alınmasında mutlaka üretim ilişkilerinin ve buna dayanan üstyapı kurumlarının dikkate alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla, iktisadı ya da genel olarak sosyal teorileri içlerinde geliştiği sosyal ve tarihsel bağlamlardan ayrı ele almak yeterli bir yaklaşım biçimi ortaya koyamayacaktır. Bu durum, özellikle iktisat için geçerlidir; çünkü iktisat, en azından Adam Smith'ten başlayarak, kapitalizmin ya da piyasa ekonomisinin işleyişinin ortaya konmasına yönelmektedir; dolayısıyla piyasa ekonomisinde gerçekleşen gelişmeler de iktisat teorisine kaçınılmaz olarak yansıyacaktır. Bu bakımdan kapitalizmin, 18. yüzyıl sonlarından bu yana önemli değişiklikler geçirse de temel özelliklerinin bir ölçüde aynı kaldığı olgusu, iktisadi düşüncenin içerisindeki kimi temel düşüncelerin neden o dönemden bu yana pek değişmediğini de açıklamaktadır. Bunun yanında kapitalizmin doğal ve zamansız olduğu, yani insan doğasına en uygun sistem olarak tarih boyunca ve gelecekte de var olacağı düşüncesi, aslında kapitalizmin ideolojisini ne kadar içselleştirdiğimizi de göstermektedir. Bunu görebilmek için, kuşkusuz, Marx'ın kapitalizm analizini ve ideolojinin oynadığı rolü dikkate almak gerekiyor.

Öte yandan, Marx'ta ideolojiye ilişkin ikinci bir bakış açısı, ideolojinin kurucu rolü üzerinde durmaktadır. İdeolojinin gerçekliği "çarpıtan" boyutuna ağırlık veren işlevselci bir bakış açısı, kısıtlı bir kavrayış ortaya çıkarmaktadır. İlk olarak bu bakış açısı, ideolojinin toplumun hangi kesiminde olursa olsun bir bireyin düşünüş biçimini etkilemesi gibi bir olasılığı dışarıda bırakmaktadır. Başka deyişle, ideolojinin aynı zamanda genel olarak kapitalizmin dayattığı bir "bilinç biçimi" (Ertürk, 1999: 28-29) olduğunu ya da bir kapitalist ile bir işçinin gerçekliğe ilişkin benzer bir bakış açısına sahip olmasına neden olan "ortak payda" (Kosík, 1976: 43) olduğunu gözden kaçırabilmektedir. Böyle bir bakış açısı da, Marx

ve Engels'in ünlü *Alman İdeolojisi* (Marx ve Engels, 1970) yapıtlarında kullandıkları "Çağın Yanılgısı" teriminde ifadesini bulmaktadır. Bir başka deyişle, ideoloji burada toplumun "ortak paydası" niteliği taşımakta, yani toplumdaki sınıfsal yapıdan bir ölçüde bağımsız olarak, genellikle paylaşılan düşünce ve değerler sistemlerini göstermektedir. Bu durumda soru, yanlış bilinç ile bu ortak payda arasında çelişki olup olmadığı ya da genel olarak ideolojinin kurucu rolünün ne olduğu sorusudur. Başka deyişle, Marx, ideolojinin yorumsamacı boyutunun farkındadır; sosyal yapıların kuruluş ve yeniden üretimleri sürecinde ideoloji, ister yanlış bilinç olarak algılansın, isterse de bütün bilinç biçimlerini kapsasın, temel bir rol oynayacaktır. Bu noktayı açabilmek için, Marx'ın yabancılaşma ve fetişizm kuramlarına bakmakta yarar olabilir.

IV. Kapitalist İdeoloji

Marx'ın kapitalizm analizinin önemli bir yönü, kapitalizmin insanın özüne yönelik olarak yarattığı tehdidi vurguluyor olmasıdır. Yabancılaşma ve fetişizm teorileri, kapitalizmin anlaşılması ve insanın sahip olduğu dönüştürücü gücün, yani emek gücünün kendisinin de bir meta haline gelmesi ve metaların insanın yaşamını kontrol eder hale gelmesi bakımından temeldir. İnsan türünü tanımlayan "öz" (*essence*) ve doğa kavramları, Marx tarafından, insanın uygun ya da "doğal" bir biçimde gelişmesini belirleyen potansiyeller bütününe göndermede bulunur biçiminde kavranmaktadır. Marx'ın, genel olarak insanın "özünün", özel mülkiyet söz konusu olduğunda, onun "varoluşu" ile çeliştiği önermesinden yola çıktığı söylenebilir (Hunt, 1986: 97).

Marx *1844 Elyazmaları*'nda, insanın özünün, aynı anda hem özgül olanın hem de genel olanın, ya da aynı anda hem birey hem de sosyal bir varlık olma özelliklerinin, birliği olduğunu söylemektedir. Bu anlamda, insan, "kendisine var olan, yaşayan bir tür olarak baktığı için, kendisine *evrensel* ve bu yüzden de özgür bir varlık olarak baktığı için", bir *türsel varlıktır* (*species-being*) (Marx, 1975: 327). İnsanı öteki "doğal" varlıklardan ayıran da onun yaşam etkinliğinin ya da *tarihinin* doğayla gerçekleştirilen sosyal bir etkileşime dayanıyor olmasıdır (Marx, 1975: 391). İnsanların

hem doğayı, yani kendi "organik olmayan bedenlerini" (Marx, 1975: 328) hem de kendilerini dönüştürmek için giriştikleri bu amaca dayalı, özgür ilişki (*praxis*), aslında Marx'a göre, insanın kendi özünü "nesneleştirme" (*objectification*) etkinliğinden başka bir şey değildir. Kendi emeğini kullandığı bu etkinlik yoluyla insan hem kendi potansiyellerini gerçekleştirir; yani insanlığını ortaya koyar hem de kendi kendisini, yarattığı üründe tanır. Marx "emek" terimini, "insan ve doğa arasındaki metabolik etkileşim, insanın varoluşu üzerine doğa tarafından konan ve her zaman geçerli olan koşul" (Marx, 1976: 290) olarak tanımlarken "emek gücü" kavramını, "fiziksel biçimdeki, yaşayan kişilikteki, bir insanda var olan zihinsel ve fiziksel yeteneklerin toplamı" (Marx, 1976: 270) olarak tanımlamaktadır. Başka deyişle, "emek gücü"nün aslında insandaki "eyleme" gücüne göndermede bulunduğu ileri sürülebilir. Bu süreç boyunca insan kendi emeğine dayanır bir biçimde kendi "yaşamını üretecektir" (Marx ve Engels, 1970: 50); insanın yönelimlerine (*intentions*) dayanan bilinçli bir etkinlik niteliğindeki bu "üretim" sürecinde insan "dış doğa üzerinde eylemede bulunur ve onu değiştirir; aynı zamanda da, kendi doğasını değiştirir." (Marx, 1976: 283).

Ancak, insanın özünün değişik tarihsel dönem ve koşullarda bile aynı kalmasına karşın onun "varoluşu" bu türden "maddi" koşullar tarafından belirlenecektir. Marx'ın *Kapital*'de yapmaya çalıştığı, bu özgül koşullar kümelerinden bir tanesi olan kapitalizmde insanın varoluşunun ne ölçüde onun özüyle çeliştiğini göstermektir. Meta üretiminin gelişmesine ve asıl önemlisi ücretli emeğe, yani emek gücünün metaya dönüşmesine dayanan kapitalizmde insanların kendi özlerini gerçekleştirme, onu "nesneleştirme" yönündeki etkinlikleri, emekçinin ürünüyle olan bağını yitirdiği bir "yabancılaşma" sürecine dönüşmektedir (Marx, 1975: 324). Yabancılaşma, dört "bakış açısından" görülebilir: 1) insanın kendi ürettiği ürünle olan ilişkisinde; 2) insanın kendi üretken etkinliğiyle olan ilişkisinde; 3) insanın kendi "türsel varlığı"yla olan ilişkisinde; 4) insanın öteki insanlarla olan ilişkisinde (Hunt, 1979: 304). Kısaca, yabancılaşma süreci bir bütün olarak bireyin kendisini insan yapan özelliklerini yitirdiği bir "insanlıktan çıkma" süreci diye görülebilir.

Bununla birlikte, bu sürecin Marx için üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetle birlikte başlayan bir süreç olduğu unutulmamalıdır. Özel mülkiyet, insanın özündeki bütünlüğü parçalayacak, onu tek yönlü bir duruma indirgeyecektir. Marx'ın dediği gibi, "özel mülkiyet bizi öylesine aptal ve tek yanlı hale getirdi ki, bir nesnenin, ancak bizim için bir sermaye olarak var olduğunda ya da ona doğrudan sahip olduğumuzda, yediğimizde, içtiğimizde, giydiğimizde, içinde yaşadığımızda vs. kısacası onu *kullandığımızda* onun *bizim* olduğunu düşünürüz." (Marx, 1973: 351-52). Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, özel mülkiyetin kapitalizmle eşleştirilmemesi gerekse de, bir sosyal süreç olarak yabancılaşmanın "tepe noktasına" kapitalizmle birlikte ulaştığıdır. Bunun nedeni, bu sistemde, yalnızca insanın kendi yarattığı ürünlere değil, kendi toplam fiziksel ve zihinsel kapasiteleri ya da eyleme gücü anlamında emeğine de yabancılaşmasının, bu gücün kendisinin bir "meta" haline gelmesiyle gerçekleştiğidir. Başka deyişle, yalnızca kapitalizmde yabancılaşma süreci "fetişizm" ve "şeyleşme" sürecine götürmektedir. Marx için, emek gücünün meta haline gelmesiyle nitelenen kapitalizmde, emeğin ürünlerinin meta formu ile değer ilişkisi, insanlar arasında var olan, ancak nesneler arasındaki ilişkilermiş gibi görünen, kesin bir sosyal ilişkiyi tanımlamaktadır. Metaları üreten insan emeğinin özgül, sosyal, soyut niteliğinden kaynaklanan bu "fetişizm" (Marx, 1976: 165) altında, soyut bir kategori olarak emek, kendi "sahibinden", insanlardan ayrılarak bir "şey" haline gelir. Dolayısıyla, bir yandan şeyler insan özellikleri kazanırken öte yandan da insanlar arasındaki ilişkiler şeyler arasındaki ilişkiler olarak gözükürler; yani, insanlar arasındaki ilişkiler "şeyleşirler" (Lukács, 1971: 83). Kısacası bu süreç, insanların ürettiği nesnelerin sosyal ilişkilerin taşıyıcıları olarak göründükleri (fetişizm), buna karşılık gerçek insanlar arasındaki ilişkilerin de şeyler arasındaki ilişkiler olarak göründükleri (şeyleşme) bir süreçtir. Burada söz konusu olan, Karl Polanyi'nin deyişiyle bir "hayaletler dünyası"dır; ancak "*hayaletlerin gerçek olduğu* bir dünyadır. Çünkü metanın sahte yaşamı, mübadele değerinin nesnel niteliği, bir yanılsama *değildir.*" (Polanyi, 1935: 375). Bu "hayaletler dünyasında", mübadele sürecinin yaygınlığı, insanlar arasındaki ilişkilerin, metaların ve giderek, paranın aracılığıyla gerçekleştirilir olmuştur. Başka deyişle, bireyler arasındaki bağ, *mübadele değeri* olarak dile gelmekte ve böyle bir toplumda birey,

"hem kendi sosyal gücünü hem de toplumla olan bağını cebinde taşır" hale gelmektedir (Marx, 1973: 157). Böylece, insanlar arasındaki doğrudan, kişisel nitelikteki ilişkiler yerine para, bu "insanın *yabancılaşmış kapasitesi*" artık "hem *ayrılmanın* gerçek *etmeni*, hem de gerçek *birleştirici etmen*, [...] toplumun *kimyasal* gücü," (Marx, 1975: 377) haline gelerek "*hayalin gerçekliğe* ve *gerçekliğin* de *hayale;* benzer biçimde, *gerçek insani ve doğal güçlerin* bütünüyle soyut temsillere" dönüşmesi sürecini tamamlar (Marx, 1975: 378).

Dolayısıyla fetişizm ve şeyleşme, aslında aynı sürece göndermede bulunmaktadır; bu süreç de yabancılaşmanın bir sonucudur (Schaff, 1980: 80-82). Kapitalizmin işleyebilmesi için insanların soyutlamalara dönüşmesi gereklidir (Hunt, 1979: 309). Başka deyişle yabancılaşma kavramı yalnızca emekçi için değil, toplumun geneli için geçerli bir süreçtir. Örneğin, toprağın verimliliği toprak sahibinin bir niteliği diye görülürken (Marx, 1975: 311) insanların sahip olduğu emek gücü, sermayenin gücü diye görünür (Marx, 1976: 482); hatta kapitalistin kendisi bile "yalnızca kişileşmiş sermayedir. Kapitalistin ruhu, sermayenin ruhudur" (Marx, 1976: 342). Dolayısıyla, bu üretim ilişkileri, "aynı anda hem sosyal kişilikler hem de yalnızca şeyler olan Monsieur le Capital ile Madame la Terre'in kendini gösterdiği, efsunlanmış, çarpıtılmış ve baş aşağı duran bir dünyayı" (Marx, 1981: 969) nitelemektedir.

Dolayısıyla, kapitalizmde sosyal gerçekliğin kendisinin "baş aşağı" (Marx, 1976: 103) durduğu söylenebilir. Yabancılaşma, insanın kendi yarattığı üründen, kendi üretken etkinliğinden, toplumdan ve giderek kendi insanlığından uzaklaşmasını nitelediğinden, yabancılaşmanın egemen olduğu bu süreç insanların sahip oldukları dönüştürme güçlerini yitirerek, kendi ürünlerinin boyunduruğu altına girmeleri sonucunu vermektedir. Bu ise, insanın kendi gücünün ondan ayrılarak onun üzerinde egemen olması demektir.

Kapitalizmdeki emek sermaye ilişkisi bu bakımdan "baş aşağı" duran bir gerçekliği göstermektedir; çünkü bu ilişki içinde insanın dönüştürücü gücü, onun sistemin güçsüz bir "dişlisine" indirgenmesine neden olmaktadır. Aslında insanın kendi kendisini gerçekleştirme amacına yönelik

olan emek süreci böylece, insanın kendi insanlığını yitirmesi ve kendi potansiyellerini gerçekleştirmekten alıkonulmasının aracı haline gelmektedir. Kuşkusuz, bu ilişkinin önemli bir boyutu da kölenin kendisini giderek efendisinin gözünden görmeye başlaması, yani gücünü kendi köleliğinin koşullarını yaratabilmek için, hem de gönüllü olarak kullanmaya başlamasıdır. Bu da, esas olarak kapitalist ideolojinin temel bir işlevidir.

Dolayısıyla, ideolojiyi yalnızca hâkim sınıfların bir aygıtı diye görmek, ne onun toplumun "ortak paydasını" nasıl oluşturduğunu açıklayabilir; ne de insanların neden kendi insanlıklarını yitirmeleri sonucunu verecek koşulları canı gönülden kabul etmelerini. Bu yüzden daha geniş kapsamlı bir ideoloji anlayışı gereklidir. Burada sorulması gereken asıl soru, nasıl olup da gerçekliğe ilişkin "yanlış" bir bakış açısının toplumun ortak paydası haline gelebiliyor olduğu ve bireylerin eylemlerini "anlamlı" kılabildiğidir. Bu sorunun yanıtı, aslında kapitalizmin kendi gerçekliğinin "yanlış" olduğudur. Marx ve Engels, ünlü bir benzetmeyle ideolojiyi anlatmaktadırlar: "Eğer bütün ideolojilerinde insanlar ve koşullar bir camera obscura'da [karanlık oda] olduğu gibi baş aşağı duruyorsa, bu görüngü tıpkı onların fiziksel yaşam süreçlerinin gözün ağ tabakasındaki ters yansımasında olduğu gibi, tarihsel yaşam süreçlerinin baş aşağı yansımasından kaynaklanmaktadır." (Marx ve Engels, 1970: 47). Bir başka deyişle, eğer "gönderme ölçütünün kendisi –gerçeklik– bir sahte ölçüt" (Colletti, 1972: 233) ise, bu göndermeyi "yansıtan" teori de bir ideoloji biçimi olacaktır. Kapitalizmin işleyişini niteleyen yabancılaşma ve onun yarattığı fetişizm/şeyleşme süreci, insanın kendi emeğinin onu kontrol eden bir güç haline gelmesine, insanlar arasındaki ilişkilerin de şeyler arasındaki ilişkilere indirgenmesine yol açtığından insanın "özüne" aykırı olması anlamında yanlış bir gerçekliği nitelemektedir. Böyle bir gerçekliğin eleştirilmeden kabul edilmesi ise, "yanlış" bir düşünce kümesini ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan ideoloji, kapitalist gerçekliğin eleştirel olmayan bir biçimde ele alınarak bu gerçekliğin yalnızca "yansıtılması"nı nitelemektedir. Bu durumda ideoloji, görünüş ile gerçekliğin çakıştığını varsayarak daha derine inme gereğini duymamaktadır. İdeolojinin dikkate aldığı alan olan değiş tokuşun gerçekleştiği piyasanın alanı, "özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve Bentham'ın ayırt edici alanıdır" (Marx, 1976: 280). Vulgar iktisadın ala-

nı olan değiş tokuş alanı, aslında "efsunlanmış", baş aşağı duran sosyal ilişkilerin de alanıdır; insanlar yerine metalar ya da "şeyler" arasındaki ilişkilerin...

Bu durumda ideolojinin yaptığı aslında, bu baş aşağı dünyayı göründüğü gibi yansıtmak, onun gerisindeki gerçek ilişki ve mekanizmaları incelemeye yanaşmamaktır. Bu türden eleştirel olmayan bir bakış açısı, aynı zamanda bu ilişkileri doğallaştırmakta, idealleştirmekte ve kendilerini yeniden üretebilmelerini sağlamaktadır. Dolayısıyla ideolojinin temel rolü, insanlara gerçeği çarpıtarak sunmak yerine görünen çarpıklığı gerçeğin kendisi olarak görmek ve göstermektir. Bu bakımdan insanları "kandırmanın" ötesinde, ideolojinin sosyal ilişkileri kurucu bir rol de oynayacağı açıktır. Bu süreçte bireylerin katılımının ve iş birliğinin de gerekli olduğu söylenebilir. İdeoloji içselleştirildikçe, insanlar da değişik mekanizmalarla hem ideolojinin hem de onu yaratan sosyal ilişkilerin yeniden üretilmesine gönüllü olarak katkıda bulunmaktadırlar.[3]

Ancak genel olarak asıl sorun, kapitalizmin "yanlış" gerçekliğinin insanların zihinlerinde yarattığı "şeyleşme" eğilimidir. Bu "efsunun" etkisi altındaki bireyler, kendi dönüştürme güçlerinden vazgeçerek sosyal yapı ve ilişkilerin kendilerini yeniden üretim sürecinde birer "kukla" haline gelebilmektedirler. Böyle bir şeyleşme eğilimi, çağdaş "neoklasik" iktisadın da temelinde yer almaktadır. Başka deyişle burada, neoklasik "rasyonel ekonomik insan" (*Homo oeconomicus*) soyutlamasının kendisinin gerçeklik kazanması söz konusudur. Birey, bu süreç içinde sistemin işlevsel bir birimi, bir dişlisi haline gelmekte, böylelikle de sistemin işleyişi için gerekli özellikleri kazanmaktadır:

> "[...] insanı bir soyutlamaya dönüştüren teori değil, gerçekliğin kendisidir. İktisat insanın sürekli olarak "ekonomik insan"a dönüştürüldüğü ilişkileri düzenleyen yasaların oluşturduğu bir sistemdir. İktisadın alanına girdiğinde, insan dönüştürülür. Ekonomik ilişkilerin içine girdiği andan itibaren –kendi isteği ve bilinci

3 İdeolojinin, bireyin davranışını etkileyen psikoanalitik faktörler üzerinde duran bir analizi için bkz. Žižek (2002). Bunun yanında, kişinin kendi kendini kandırması (self-deception), "hüsnü kuruntu" (wishful thinking) ya da görmek istemediklerini görmemesi (willful ignorance) gibi psikolojik mekanizmaların ideolojinin yeniden üretimi bakımından oynadığı rol için bkz. (Whisner, 1989, 1994).

> dışında— Homo oeconomicus olarak işlev gördüğü durumların ve yasa benzeri ilişkilerin içine çekilir; bu ilişkiler içinde yalnızca ekonomik insanın rolünü yerine getirdiği ölçüde var olabilir ve kendini gerçekleştirebilir. Bu yüzden iktisat, insanı ekonomik insana dönüştüren ve onu boyunduruğu altına alan, onu uyarlayan nesnel bir mekanizmanın içine çeken bir yaşam alanıdır." (Kosík, 1976: 52).

Dolayısıyla, iktisadın temel işlevi, gerçekliği eleştirel olmayan bir biçimde yansıtmak, kendisini yalnızca mübadele alanıyla kısıtlayarak üretim alanındaki ilişkileri göz ardı ederek yalnızca görünen gerçekliği asıl gerçeklik olarak sunmak ve bu "efsunlu" gerçekliği doğallaştırarak onun kendisini yeniden üretmesini sağlayacak birey tipinin yaratılmasına katkıda bulunmaktır. Buradaki ilginç bir nokta, iktisadın *bilimci* bir bakış açısına sığınarak kapitalizm egemenliğinin sürmesini sağlarken insanların dönüştürücü güçlerini de ellerinden alarak onları "genelleşmiş efendi-köle tipi ilişkiler" (Bhaskar, 1993, 1994) içerisine çekilmelerini kolaylaştırmaktadır.

V. İdeoloji Üzerine Genel Gözlemler

Sonuç olarak, ideoloji kavramının yalnızca işlevsel boyutunu, yani gerçekliğin "çarpık" bir biçimde sunulması ve böylelikle eleştirel bir bakış açısından uzaklaşarak görünenin doğallaştırılması ve olumlanması rolünün tek başına yeterli olduğunu söylemek doğru görünmüyor. Böyle bir işlevselci bakış, bir "ortak payda" olarak ideolojinin sosyal yaşamda oynadığı kurucu rolün göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu ortak paydanın ise, her zaman "doğru" olması gerekmez; önemli olan bu paydanın insan davranışlarını etkileyebilme gücüdür. İdeoloji, ister çarpık düşünceler isterse de "yanlış" bir gerçekliğin eleştirel olmayan bir biçimde sunulması olarak algılansın, böyle dönüştürücü bir güce sahiptir. İdeoloji genel olarak insanların yaşamlarına anlam katan simgeler, düşünceler, efsaneler bütünü sağlama işlevi de gördüğünden, ideoloji tartışması ister istemez yorumsamacı (*hermeneutic*) bir boyut kazanmaktadır.

Sosyal yapıların kavramsal niteliği, herhangi bir biçimde, ideolojiden bağımsız bir bilimin, sosyal bilimin herhangi biçimde mümkün olamayacağı anlamına gelir, çünkü her insanın, eylemini gerçekleştirirken bu eyleme ilişkin bir düşüncesi, gerekçesi vardır. İdeolojinin bir rolü de, bu türden gerekçeleri sağlamaktır. Bu da aslında, ideolojinin, sosyal bilimin de başlangıç noktası olması demeye gelir, çünkü sosyal bilimin çıkış noktası, toplumda benimsenen genel bakış açılarının ve ideolojik düşüncelerin eleştirel bir biçimde gözden geçirilmesi ve gerçekliği ortaya koyabilecek hipotezlere ulaşılabilmesidir (Bhaskar, 1989: 48-49). Bu açıdan sosyal bilimden ayrı olarak ideolojinin: a) Yanlış olduğundan söz edilebilir; yani ideolojinin getirdiği açıklamalardan daha iyi açıklamalar mümkündür ve b) ideoloji az çok "gereklidir"; yani ideolojinin sağladığı düşünce kümesinin yanlışlığına ilişkin bir açıklama getirilebilir (Bhaskar 1989: 62). Bu da ancak, duyu deneyiyle verilen gerçekliğin iki türden eleştiriye tabi tutulmasıyla mümkündür. İlk olarak, bir düşüncenin gerçeklikteki olanaklılık koşullarının analizi yoluyla bu düşüncenin tutarsızlığını ortaya koymaya çalışan "aşkın" (transendental) eleştiri, ikinci olarak da ya söz konusu görüşün teori-pratik tutarsızlığı olmasa bile, kendi terimleri içerisinde çözümü olmayan sorunları ortaya çıkardığını gösterme çabası biçimindeki "içkin" (immanent) eleştiri, ideolojik düşüncelerin bilime dönüştürülmesi sürecinde gereklidir (Bhaskar, 1975: xiv). Birbirinden bağımsız olmayan aşkın ve içkin eleştiri süreci, hem ele alınan düşüncenin neden "gerekli" olduğunu hem de neden "yanlış" olduğunu ortaya koyabilir.

Her durumda, ideolojinin üç önemli boyutunu, ya da "uğrağını" (Özel, 2013) dikkate almak, iktisat bakımından da yararlı olacaktır. İlk olarak, "bütüncül uğrak"ta, ideolojinin yorumsamacı, dolayısıyla da kurucu rolünün, kapitalizmin "baş aşağı" ilişkilerinin yeniden üretilmesi bakımından gerekli olan bir ortak payda olarak ortaya çıkması söz konusudur. İkinci olarak, "işlevsel uğrakta", ideolojinin sınıfsal boyutunun, yani sınıf çıkarlarının korunması bakımından oynadığı rolden söz edilebilir. İdeoloji, yanlış gerçekliğin yansıtılmasının yanı sıra, Althusserci anlayışta olduğu gibi, kapitalist ilişkilerin idealize edilmesi, doğallaştırılması, hatta "sonsuzlaştırılması" işlevini yerine getirmektedir. Bütün bu ilişkilerin yeniden üretimi ise, kuşkusuz, üçüncü bir uğrağı, yani bireylerin aktif katılımını

dikkate alan "bireysel uğrağın" varlığını gerektirir. İnsanların "özgürlükten kaçış" (Fromm, 1941) eğilimi içerisinde, kendilerini giderek "efendilerinin gözünden" görmeye başlamasını niteleyen bu uğrakta, insanların, ideolojinin "büyüsünden" kurtulma yeteneğine sahip olsalar bile, onun yeniden üretimine aktif bir biçimde katılmalarından söz etmek mümkün görünmektedir. Bu üç uğrak birlikte, karşılıklı etkileşim sürecinde, birbirini güçlendiren eğilimleri yaratmaktadır.

İktisadın ideolojik boyutu, dolayısıyla, karmaşık bir süreci nitelemektedir. Marx'ın deyişiyle "vulgar" iktisat, kapitalizmin "baş aşağı" gerçekliğinin doğrudan yansıtılması, hiçbir biçimde eleştiriye tabi tutulmaması sonucuyla ortaya çıkmış, giderek bu gerçekliğin yeniden üretilmesi sürecinde kullanılan temel araçlardan birisi haline gelmiştir. Bu bakımdan, ortodoks iktisadın Marx'ın zamanından bu yana çok da değişmediğini, hâlâ kapitalizmin doğallaştırılması ve içselleştirilmesini sağlamak için kullanıldığını söylemek çok da yanlış görünmemektedir. Bu durumda, ideolojinin etkilerinden kurtulmanın temel yolu, görünenin ardındaki gerçekliği ortaya çıkarmaya çalışmaktan geçmektedir, çünkü duyu deneyleriyle verilen "olgular", gerçek mekanizmaların ya da "özlerin" kendilerini dile getirme biçimidir ve bu görünüş genellikle yanıltıcıdır. Marx, "Somut, birçok belirlemenin yoğunlaşması, dolayısıyla farklılıkların birliği olduğu için somuttur." (Marx, 1973: 101) diyerek, gözlemin yalnızca bir başlangıç noktası olması gerektiğini vurgulamaktadır. Yalnızca gözlem düzeyiyle kendimizi sınırlamak, iktisatçılar olarak "yanlış" bir gerçekliği kabul ettiğimiz, dolayısıyla da ideolojinin etkisinde olduğumuz anlamına gelecektir. Bu durumda iktisat, bunun için niyetlenilmese bile, gerçekliği bütün yönleriyle ortaya koymak yerine görünüşü doğallaştırmak ve kutsamak işlevini de yerine getirmiş olacaktır.

Yararlanılan Kaynaklar

Althusser, L. (1971), "Ideology and Ideological State Apparatuses," Lenin and Philosophy, London: Monthly Review Press içinde (tıpkıbasım: http://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm).

Bhaskar, R. (1975), A Realist Theory of Science. Leeds Books.

Bhaskar, R. (1989), The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of The Contemporary Human Sciences, 2. baskı, Harvester Wheatsheaf.

Bhaskar, R. (1993), Dialectic: The Pulse of Freedom, London, Verso.

Bhaskar, R. (1994), Plato etc. The Problems of Philosophy and their Resolution. London, Verso.

Colletti, L. (1972), From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society, çev. J. Merrington ve J. White, New York: Monthly Review Press.

Çelik, N. B. (2005), İdeolojinin Soykütüğü: Marx ve İdeoloji, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Eagleton, T. (1996), İdeoloji, çeviren: M. Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Engels, F. (1893), "Letter to Franz Mehring," Collected Works, Karl Marx, cilt 49 International Publishers, 2001, s. 549.

Ertürk, K. (1999), "Marx, Postmodernity, and Transformation of the Individual," Review of Radical Political Economics, 31(2), s. 27-45.

Feyerabend, P. A. (1975), Against Method: An Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge, London: New Left Books.

Fromm, E. (1941), Escape From Freedom, New York: Owl Books.

Friedman, M. (1953), "The Methodology of Positive Economics," Essays in Positive Economics, Friedman (ed.), Chicago: The University of Chicago Press içinde, ss. 3-43; tıpkıbasım: D. Hausman (ed.), The Philosophy of Economics: An Anthology, Cambridge: Cambridge, University Press, 1984 içinde, ss. 210-44 (metinde verilen sayfa numaraları Hausman edisyonuna göndermede bulunmaktadır).

Giddens, A. (1984), The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration, Cambridge: Polity Press.

Hollis, M. ve E. Nell (1975), Rational Economic Man: A Philosophical Critique of Neo-Classical Economics, Cambridge: Cambridge University Press.

Hollis, M. (1994), The Philosophy of Social Science, New York: Cambridge, Universitv Press.

Hunt, E. K. (1979). "Marx's Theory of Property and Alienation," in Parel and Flanagan (eds.), Theories of Property: Aristotle to the Present, Ontario: Canada, Wilfred Laurier University Press, pp. 283-319.

Hunt, E. K. (1986), "Philosophy and Economics in the Writings of Karl Marx," S. W. Helburn and D. F. Bramhall (eds.), Marx, Schumpeter & Keynes: A Centenary of Dissent, Armonk (NY).: M.E. Sharpe içinde, pp. 95-120.

Keynes, J. M. (1936): The General Theory of Employment, Interest and Money, London: Harcourt, Brace and World Inc.

Kosík, K. (1976). Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World, Boston Studies in the Philosophy of Science, R. s. Cohen and M. W. Wartofsky (eds.), vol. LII, Dordrecht-Holland and Boston-U.S.A.: D. Reidel Publishing Company.

Kuhn, T. (1970), The Structure of Scientific Revolutions, 2. Baskı, Chicago: University of Chicago Press (Türkçe çevirisi, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985).

Little, Daniel (1991), Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Social Science, Boulder: Westview Press.

Lukács, G. (1971). History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics, (translated by Rodney Livingstone), Cambridge (Mass.), The MIT Press.

Manicas, Peter T. (1987). A History and Philosophy of the Social Sciences, New York: Basic Blackwell.

Marx, K. (1970), A Contribution to the Critique of Political Economy, Maurice Dobb (ed.), New York: International Publishers.

Marx, K. (1973), Grundrisse, translated by M. Nicolaus, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K (1975). Early Writings, translated by R. Livingstone, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K (1976). Capital (vol. I), translated by B. Fowkes, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K. (1981), Capital (vol. III), translated by D. Fernbach, Harmondsworth: Penguin.

Marx, K ve F. Engels (1970). The German Ideology, C. J. Arthur (ed.), New York: International Publishers.

Özel, H. (2000), "The Explanatory Role of the General Equilibrium Theory: An Outline into a Critique of Neoclassical Economics," Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(1), s. 257-285.

Özel, H. (2003), "Closing the Open Systems: Two Examples for the "Double Hermeneutics in Economics," ODTÜ Gelişme Dergisi, 30, December, s. 223-248.

Özel, H. (2012), "Marksist İdeoloji Kavramı," İktisatta Bir Hayalet, S. Orhan, S. Koloğlugil, A. Yalçıntaş (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 45-72.

Özel, H. (2021), "Yöntembilgisel Bireycilik, Niyetlenilmemiş Sonuçlar ve Sosyal Teori", İktisat Metodolojisi, Derya Güler Aydın (ed.), Ankara: Nobel Yayınevi, 2021 içinde, s. 123-170.

Özel, H. (2022), "Marx's Historical Materialism and the Notion of Praxis," Efil Journal of Economic Research, Vol. 5, issue 1, pp. 11-37.

Polanyi, K. (1935), "The Essence of Fascism" Christianity and The Social Revolution, J. Lewis, K. Polanyi, D.K. Kitchin (ed.), London: Victor Gollancz Ltd içinde, pp. 359–94.

Quine, W. v. O. (1953), "Two Dogmas of Empiricism," From a Logical Point of View, genişletilmiş 2. Baskı, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1980, s. 20-46.

Schaff, A. (1980), Alienation as a Social Phenomenon, Oxford: Pergamon Press.

Schumpeter, J. A. (1949), "Science and Ideology", American Economic Review, vol. 39, 1949, s. 345-59 (tıpkıbasım Daniel Hausman, The Philosophy of Economics: An Anthology, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, içinde, s. 260-275), s. 260.

Schumpeter, J. A. (1954), History of Economic Analysis, ed. by E. B. Schumpeter, New York: Oxford University Press.

Taylor, C. (1985a), "Interpretation and the Sciences of Man," in Philosophy and the Human Sciences, (vol. 2 of) Philosophical Papers, Cambridge: Cambridge University Press, s. 15-57.

Taylor, C. (1985b), "Social Theory as Practice", in Philosophy and the Human Sciences, (vol. 2 of) Philosophical Papers, Cambridge: Cambridge University Press, s. 91-115.

Whisner, W. (1989). "Self-Deception, Human Emotion, and Moral Responsibility: Toward A Pluralistic Conceptual Scheme," Journal For The Theory of Social Behaviour, 19(4), s. 389-410.

Whisner, W. (1994). "To 'Ideology, First-Person Authority, and Self-Deception," Social Epistemology, 8(2), s.199-213.

Winch, P. (1958), The Idea of a Social Science, London: Routledge & Kegan Paul.

Žižek, S. (2002), Ideolojinin Yüce Nesnesi, çeviren: T. Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.

İktisat, Tarih, Teori-Model ve Gerçekler

Ergun Türkcan[1]

Bu başlığı gören okuyucular, yazının iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi veya iktisat teorisinin gelişimi vb. bilinen konular olduğunu düşünecektir. Oysa hiç, *iktisadın tarihi* diye bir şey olur mu, diye düşünülmüş müdür? Fizik, jeofizik veya kimyanın tarihi olur mu? Hemen şu söylenecektir: Eğer bilim tarihine bakarsan, istediğin kadar ayrıntıyı, tüm büyük fizikçi veya kimyacıların hayat ve eserlerinde görürsün. Tıpkı iktisat tarihi deyince, Aristo'dan günümüze kadar bu konuda düşünmüş kimselerin katkılarında, teorilerinde ve etkilerinde görüldüğü gibi.

Fizik, astro-fizik, astronomi, jeoloji vb. temel bilimlerle ilgili bir kitap, en son kabul edilmiş, ispat edilmiş teorilere, teoremlere, verilere ve çok iyi çekilmiş fotoğraflara dayanarak, güneş sisteminin nasıl doğduğunu, dünyanın yörüngede yer alışını, uydularının nispi büyüklüklerini (yani *gravitasyon*=yer çekim değerlerini), yaşlarını, sistemin kendi içindeki ve diğer sistemlerle mesafelerini (ışık yılı-dakikası vb.) verebilir, kimse buna itiraz etmez; zaten ederse yeni bir buluş-veri ortaya çıkmış demektir.

Hayat bilimleri için de aynı yaklaşım geçerlidir: Hayatın (ilk hücre) ve ilk basit canlıların ortaya çıkışı, evrimi, memeliler ve oradan insanın 3-4

1 Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, SBF.

milyon yıllık bir süreçte biçimlenmesi, alet kullanır hale gelip, son 12-16 bin yılda (bu süre uzay zaman skalasında birkaç dakika sayılabilir) yerleşik tarım toplumuna geçiş yani Neolitik Devrim'le medeniyetin başlangıcına ulaşılması, *paleo-antropoloji, pre-historya* vb. ders kitaplarında, tabii eldeki en son veriler veya teoriler ışığında anlatılır.

Diğer temel bilimlerden de benzer "disiplinler tarihi" örnekleri verebilirim. Oysa sosyal bilimlerde, özellikle iktisatta da acaba böyle bir tarih yazılabilir mi, diye düşünürüm. Başka bir şekilde, yeni teoriler, ideolojiler ve temel bilimler gibi kesin kanunlara sahip olmak için matematiksel biçimleri zorlamak, analizlere matematiği sokmak vb. bizi iktisadın kendi tarihi gelişiminden uzaklaştırıyor mu? Bu teoriler yeni, fakat gerçekten uzak bazı düşünce kalıpları sunarak işimizi kolaylaştırsa; daha doğrusu, sorulacak sorulara kolay cevaplar hazırlasa da gerçek bir iktisat tanımı yaptığımızdan emin olabilir miyiz?

Burada ben bir günah çıkarma durumundayım. Daha geçenlerde, 2023 Ocak sayısında *İktisat ve Toplum Dergisi*'ne yazdığım bir yazıda (Türkcan, 2022): "Artık sınıflı toplum haline gelmiş, daha doğrusu köleci toplum-üretim moduna geçmiş bir toplumda kölelerin bilgi sahibi olması, icat yapması, bir önceki toplayıcı-avcı toplumların fertlerine göre çok zor, hatta imkansızdır. Tuğla üretimi ölçek ekonomisi, seri üretim ve özel kapalı yığın fırını icadının ortaya çıkması demektir. Bunu aile ekonomisi ölçeğinde, bağımsız fertler gerçekleştiremez." demiştim.

Ben bu yazımda köleci toplumlarda da bazı büyük icatların yapılabildiğine dikkat çekmek isterken, köleci üretim modunu tartışmadan varsayıyorum. Oysa pamuğun, Sanayi Devrimi öncesi, ilk tarım toplumlarından günümüze kadar dünya çapındaki önemine değinen bir kitap (Beckert, 2015), köleci toplum varsayımının, bunun geçerli olduğu düşünülen yerlerde bile, Kolomb-öncesi Amerika, Çin, Hindistan, Güneydoğu Asya vb. *aile ekonomilerinin* büyük önemine işaret ediyor:

> "Pamuk üretimi her zaman küçük ölçekli ve aile (*household*) odaklıdır. Bazı üreticiler ürünleri ham pamuğu piyasalarda satarken, yöneticiler de vergi alıyor, fakat hiçbir üretici sadece pamuğa bağ-

> lı kalmadan ürün çeşitlemesi yapıp, risklerini azaltıyor ve hayatta kalmaya çalışıyorlardı. Bu tarz üretim, Afrika'nın büyük bir bölümü, Güneydoğu Asya ve Orta Amerika'da 20. yüzyıla kadar gelecektir. Bin yıldır aileler pamuk ile diğer ürünler arasındaki hassas dengeyi korumaya çalıştılar. Veracruz'da, Yucatan'da Maya köylüleri mısır, fasulye ekimi ile pamuğu bir arada götürür. Batı Afrika'da, hatta günümüzde Fildişi Sahili'nde ve Togo'da, Orta Asya'da aynı durum görülür. Mono-kültür 18. yüzyıldan önce görülmemiştir. [...] Pamuk üretiminde olduğu gibi, onun işlenmesinde de 19. yüzyıla kadar aile ekonomisi başattır. Aztek'lerde tüm pamuk üretimi-işlenmesi ailelere bırakılmıştır. Afrika'da ve diğer yerlerde hatta Osmanlı'da bile aileler kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, piyasalara da mal yetiştirirler. [...] Bu arada cinsiyet ayrımı da ortaya çıkmıştır: '*Erkekler eker, kadınlar dokur*', Çin'deki eski söylemdir." (Beckert, 2015: 14-15).

Bizim aklımızı karıştıran, beynimizin sürekli modern zamanlarla, sanayi devrimleriyle meşgul olmasıdır: İngiliz Sanayi Devrimi başlayınca, yani buhar pamukla evlenince, ABD Güney eyaletleri ham pamuk yetiştirmek amacıyla, Portekizlinin şeker yetiştirmek için yaptığını yapıyor, yani Afrika'dan köle ithaline başlıyor; böylelikle pamuk ile köle arasında doğrudan bir bağ kuruluyor. Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi sürecinde de pamuk çok önemli rol oynuyor ve beynimiz, *pamuk* deyince, köle ekonomisini geçmişle çok kolay uyumlaştırabiliyor. Ama gerçek manzarayı da gözden kaybediyoruz.

Başka bir örneği yine bir tarihçiden alıyorum (Abulafia, 2019: 46-47): Tüm tarih modellerinin Akdeniz merkezli olduğuna değindikten sonra [Akdeniz, dünya denizlerinin %8'iyken, Hint Okyanusu %27'sini kaplar (75 milyon km^2)] Hint Okyanusu'nun, Akdeniz veya Avrupa dillerinde "karaların arasında" anlamına gelen *Mediterranean*'dan çok daha büyük bir deniz trafiğine en eski çağlardan beri sahip olduğunu söyler. Hatta Seylan Adası'nın, Sicilya gibi, bu denizi ikiye böldüğünü, Güney Hindistan kıtasının İtalya'ya benzediğini, Doğu ile Batı arasında ilişki merkezi olduğuna işaret eder.

Abulafia'nın (2019), M.Ö. 4500'lerde Ubaid'lerden başlayan deniz trafiğine ayırdığı sayfaları buraya taşıyamayacağım. Ancak, bugünkü Arabistan kıyılarından *dow* denen ahşap ve üçgen yelkenli teknelerle Hindistan ve oradan da Endonezya adaları ve Malezya'ya kadar ticaret yapan kabileler köleci miydi? Daha çarpıcı olan da, İslam'ın bu teknelerle Doğu'ya, Endonezya adaları ve hatta Filipinlere kadar yayılmasıdır. İslam'dan önce burada devlet de yoktur; İslam döneminde ise Emeviler'in Batı'ya doğru, İberya ve ötesine ordu ve donanmayla gittikleri; Orta Asya ve Hindistan'a ordular gönderdikleri bilinse de, burada donanmaları yoktur. Tamamen kabile veya aileler düzeyindeki küçük deniz ticaretinin kanıtı İslam'ın uzaklara yayılmasıdır. Bunlar kölelere yaptırılacak işler değildir. Oysa İspanya ve Portekiz; Amerika, Afrika, Hindistan ve diğer yerlere bir devlet olarak kendi donanmalarıyla gitmiş, oraları zorla kendi dil ve dinlerine, (burada Katoliklik) sokmuştur; buna Papalık, Katolik Kilisesi de yardım etmiştir. Bu iki ülke, kendi yapıları köleci olmasa da ekonomik nedenlerle köleciliği yeniden ihdas etmiş devletlerdir.

Tabii ki, bu bölgede kölecilik vardır; esir alınanlar, köle doğanlar alınıp-satılır. Ancak hür insanlar, tüccar ve denizciler de vardır; bu Grek *polis*lerine (*şehirler*) benzeyen bir durumdur: hür insanların yanında köleler de vardır ve üretim yükü köleler üzerindedir. Buna benzeyen bir yapının, bizim hep kölelerden oluştuğu varsayılan Şark toplumlarında olduğunu da düşünmemiz gerekir.

Şark toplumlarının Batı'dan hem farklı hem de benzer yanları olması doğaldır. Ancak 1930'larda Stalin, genel tarih teorisi yazmaya (daha doğrusu yazdırmaya) kalkınca, tabii Karl Marx'a referans vererek, tüm toplumların gelişme durumlarına göre farklı zamanlarda, sırasıyla, *ilkel komünizm, köleci üretim tarzı, feodalizm, kapitalizm, komünizm* şeklinde doğrusal bir tarih modelini III. Enternasyonal'in tarih dersleri içine, değişmeyecek biçimde yerleştirdi; şimdi de birçok komünist düşünür bu tahlilin dışına çıkamaz, eğer *dinden* çıkmıyorsa.

Oysa 19. yüzyıl ortasında maddeci bir tarih modeli kurmaya; kapitalizmin oluşma dinamikleri ve ulaşacağı kitlesel dengesizlik durumunu analiz etmeye çalışan Karl Marx, her ne kadar İngiltere ve Almanya'yı

model alsa da, dünyanın çok farklı toplumlardan oluştuğunu, tarihsel ve mekânsal anlamında dar bir analizin dünya tarihini anlamaya yetmeyeceğini herhalde biliyordu. Nitekim, *The New York Daily Tribune*'de, ABD ve Hindistan hakkında yayımladığı çok önemli tespitler ve yorumlar içeren 1853-1854 yılları makaleleri, daha sonra *Asya Tipi Üretim Tarzı* (ATÜT) diye bilinecek bir tartışmayı 20. yüzyıl ortalarına taşıyacaktır. Bunlardan bazı paragrafları buraya alıyorum (Londra, 10 Haziran 1853) (Marx, 1977: 301-307):

> "Hindustan (*Marx böyle yazıyor*) Asya boyutunda bir İtalya'dır ; Himalayalar, Alplere; Bengal düzlükleri, Lombardi düzlüklerine; Dakkan Apeninler'e ve Seylan adası da Sicilya'ya benzetilebilir. Toprak ürünlerindeki zenginlik, siyasette de aynı oranda parçalanmışlığa yansır. Yine İtalya gibi, zaman zaman fatihlerin kılıcıyla farklı milli kitlelere dönüşür. Böylece de, Hindustan, İslam (*Mohammedan*) ya da Moğol ve Briton baskısı altında olmadığı zamanlarda da, pek çok bağımsız ve çatışan devletler, şehirler, hatta köylere dağılmıştır." (*Abulafia'nın hiç sevmediği Marx'dan esinlendiğini düşünebiliriz.*)
>
> "Asya'da kadim zamanlardan beri yönetimin üç erki vardır: finansman ya da ülkenin içini soymak; savaş aygıtı, dış dünyayı yağmalamak ve kamusal bayındırlık işleri. İklim ve arazi koşulları, özellikle çok geniş çöller ki, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Orta Asya'dan (*Tartary*) Asya'nın yüksek dağlarına kadar, sulama kanalları ve ağlarını Şark'ta (*Oriental*) tarımın temeli haline getirmiştir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi yıllık su yükselmesi veya sel, Mezopotamya ve İran'da toprağın güçlenmesine yarar; kanallar ayrıca bu etkiyi arttırır. Suyun ekonomik ve ortak kullanım mecburiyeti, medeniyet düzeyinin çok düşük, toprağın ise çok geniş olduğu yerlerde, halkın kendi iradesiyle bir araya gelemeyeceği için, hükümetin merkezi gücünün kullanılmasını gerektirir. Oysa, Batı'da (*Occident*), Flanders ve İtalya'da, bu işler özel girişimler ve halkın kendi rızasının birleşmesiyle yapılır. Böylece, Asya hükümetleri kamusal yapıların inşa edilmesi ve idare edilmesi gibi, iktisadi bir işlevle yükümlüdür." (Marx, 1977: 303).

"Toprağın canlandırılması-güçlendirilmesi (*fertilization*) merkezi hükümetin işidir; bu iş ihmal edilir ve bırakılırsa, Palmyra, Petra ve Yemen harabelerinde; Mısır, İran ve Hindistan'ın bazı büyük eyaletlerinde görüldüğü gibi, bir zamanlar çok akıllıca ekilmiş, yeşermiş toprakların çöle dönüştüğü görülür. Bu aynı zamanda, tek bir savaşın bile, bir ülkenin yüzyıllar boyunca nüfusunu azaltıp, tüm medeniyetten sıyırıp ülkeyi nasıl tahrip ettiğini de açıklar." (Marx, 1977: 303).

"Britanya, Doğu Hindistan'ın seleflerinin finansman ve savaş erklerini kabul etse de bayındırlık erkini tamamen ihmal etmiştir. Dolayısıyla, tarımdaki çöküş, Britler tarafından kabul edilen serbest rekabet ilkesinin (*laissez-faire* ve *laissez-aller*) uygulanmasını imkânsız hale sokmuştur.

Bir tarafta Hintlinin, tüm oryantal halklar gibi, tarım ve ticaretin temel koşulu olan büyük bayındırlık (altyapı) işlerini tamamen merkezi hükümete bırakması, diğer taraftan da tüm ülke düzeyinde tarım ve imalat yapan küçük birlikler halinde yayılmasıdır. Bu iki koşul en eski zamanlardan beri köy sistemi dediğimiz, her biri ayrı, bağımsız örgütler şeklindeki sosyal sistemin en önemli özelliklerini oluşturur. Bu kendine özgü sistemi, Avam Kamarası'nda kurulmuş bir komisyonun raporu da böyle değerlendirmektedir.[2]"

"Coğrafi anlamda bir köy, kır yerinde birkaç yüz veya bin dönüm ekilebilir ve boş araziden oluşur. Siyasi olarak da bir şirkete veya kasabaya benzetilebilir. Buradaki memurlar ve hizmetliler şöyle tanımlanabilir: *Potail* (muhtar) köyün başı olup, köyü yönetir, ihtilafları çözer, polis çağırır, vergileri toplar ve her an, her durumda işe en etkin müdahil olabilecek yetenekte biridir. *Kurnum* arazi kayıtlarını, nerede ne ekildiğinin kayıtlarını tutar. *Tallier* ve *totie* köy korucusu olarak, suç ve suçlular hakkında bilgi toplar, bir köyden ötekine seyahat güvenliğini sağlar, ekimin korunmasına ve ölçülmesine yardım eder. *Sınır koruyucusu* da sınırları korur ve bir arazi

2 Bu 1812 tarihli raporu, Marx, G. Campbell'in, *Modern India: A Sketch of the System of Civil Government*, London, 1852, s. 84-5'den almıştır.

ihtilafı çıkarsa çözmeye çalışır. Su depolarını ve kanallarını idare eden, tarımsal suyun dağılmasını sağlayan bir görevli de bulunur. *Brahmin* dini işlere bakar. Öğretmen ise kum üzerinde çocuklara okuma-yazma öğretir. Takvime, yıldızlara bakan bir *astrolog-Brahmin* de bulunur. Bu görevliler yerine göre daha fazla veya işlevleri aynı insanda birleştirilerek daha az da olabilir. İşte bu basit yönetim altında insanlar ezelden beri yaşarlar. Köy sınırları nadiren değişir; köyler savaş, kıtlık veya hastalıktan yok olsa bile yeniden aynı adla, aynı ailelerle kendini sürdürür. Köy sakinleri için krallıkların bölünmesi, değişmesi, şu veya bu hükümdarın başa geçmesi fark etmez; kendi ekonomileri hiç değişmez. *Potail* yine köyün başındadır; yönetici ve hakim, vergi toplayıcısı ve toprakları kiraya verendir." (Marx, 1977: 305).

"İşte bu stereotipini verdiğim sosyal örgütlenme Britanya vergi tahsildarları ve askerleriyle birlikte İngiliz buhar makineleri ve serbest ticaretinin acımasız saldırılarıyla çözülüp, büyük ölçüde yok olmaktadır... Doğrusunu söylemek gerekirse, Asya'nın gördüğü tek *sosyal* devrimdir.

[...] Şunu unutmamamız gerekir ki, bu *idilik* köy toplumları her ne kadar barışçı görünseler de *oryantal despotizmin* (Marx Asya Tarzı Üretim yerine bu terimi kullanıyor), her zaman en sağlam temelini oluşturduğu gibi, insan aklını en dar yere sıkıştırıp hurafelere, batıl inançlara dayalı geleneklere esir edip, onu büyük olaylar ve tarihi enerjilerden mahrum kıldı. [...] İngiltere'nin Hindistan'da sosyal bir devrime yol açtığı doğru olmakla birlikte bunu sadece en bayağı çıkarları için ve aptal bir tarzda gerçekleştirdi." (Marx, 1977: 306).

Bu alıntılar bile onun *Wittfogel*'den[3] çok önce bir arayış içinde olduğunu,

3 Eski bir Marxist yazar olan Wittfogel, Doğu Almanya'da bulunan tüm Marx-Engels'in basılmamış yazmaları, eserleri ve kağıtları üzerinde çalışırken, *Gründrisse*'yi ve diğer mektupları görüp, Marx'ın ileride *Asya Tipi Üretim Tarzı* (ATÜT) diye bilinecek ve 1970'lerde büyük tartışmalara yol açacak bulgularını keşfetmiş ve bunun sonucu Asyatik veya **Oriental Despotism** diye bilinen Su Toplumlarını (*Hydraulic Society*) kavramlaştırmıştı (Wittfogel, 1959). Ancak, bu teorik çalışmanın sonucunda, Stalin'in Sovyetler Birliği de bir Asyatik Despotizm olarak nitelendiriliyordu. Tabii ki, bu kavram ve yazar,

Asya toplumlarının Avrupalı kavramlar ve kurumlarla anlaşılamayacağını kabul ettiğini gösterir. Fakat, kendini Marksist sayanlar arasındaki tartışma gerçeği aramak yerine, kimin partiye daha bağlı olduğunu ispat yarışına dönüşünce, hiçbir bilimsel katkı ortaya çıkmadı, ama Stalin'in son zamana kadar Çin Komünist Partisi'ni, yani Başkan Mao'yu desteklemek yerine, milliyetçi *Kuomintang*'ı yani General Çan Kay Şek'i (*Chiang Kai-shek*) desteklemesinin sebebini anlamamıza yardım etti: Çünkü Stalin, köylülerin değil, kapitalizmi geliştirmeye daha yakın gördüğü milliyetçi partinin iktidarının iktidara gelmesinin, Komünist bir devrimi daha da yakınlaştıracağını düşünüyordu, herhalde. Marx'ın doğrusal tarih teorisinde köylü yığınları değil, kapitalizmin ezdiği işçi sınıfı devrim yapar.

Ancak, sonunda Marx görmese de, onun bir gün komünist olacağına hiç ihtimal vermediği iki ülke, Rusya ve Çin'de komünistler iktidara geçti: Rusya yaklaşık 70 yıl, Çin ise 30 yıl sonra tekrar piyasacı oldular. Rusya'da artık komünizmin eseri yok, Çin ise halen siyaseten, komünist bir ülkedir. Şimdi, bunlara bakarak, tarihte katı model kurmanın doğru olmadığı; tarihin ideolojik modellerden çok, ciddi araştırmalardan (tıpkı biyologların tek tek türleri, genleri ele alması gibi) tarih birimlerini incelemesi daha doğru olmaz mı? Diğer tarafsız yöntemler ve araştırmalarla birlikte...

Lafı fazla uzatmayalım. Tarihte ve iktisatta, tabii, iktisat tarihi ve teorisinde eski veya yeni birçok *dogma*[4], kendinden menkul teori-model yeniden gözden geçirilmeyi, tıpkı temel bilimcilerin yaptığı gibi yeni veri ve bilgiler karşısında düzeltilmeyi beklemektedir. Yeni kuşak sosyal bilimciler, çok fazla veri-bilgi kitlesini analiz edecek araçlar geliştirmek, Ay ve Mars'ın yapısı, atmosferi araştırılırken insanın geçmişini daha iyi saptamak durumundadır. Çünkü eski modellerin ve teorilerin sahibi eski kuşak, artık bu dünyadan ağır ağır ayrılıyor...

Sovyetler tarafından aforoz edildi; bunlar doğrudan konumuz değildir.

4 Dogma, din ve felsefede, doktrin anlamında, gerçekmiş gibi, tartışılması mümkün olmayan temel inançlar.

Yararlanılan Kaynaklar

Abulafia, D. (2019). *The Boundless Sea, A Human History of the Oceans*, Penguin.

Beckert, S. (2015). *Empire of Cotton, A New History of Global Capitalism*, Penguin.

Marx, K. (1977). *Surveys from Exile*, Penguin Books, 1973.

Türkcan, E. (2022). İcatların Tarihsel Dönemlerini Yeniden Düşünmek, *İktisat ve Toplum*, Ocak, Sayı 147, s. 51-64.

Wittfogel, K. A. (1959). *Oriental Despotizm, A Comparative Study of Total Power*, Yale Univesity Press, 3. Baskı.

Politik İktisat, Normatif Teori ve İktisat Politikaları

A. Suut Doğruel[1]

Fatma Doğruel[2]

Ekonomi insan tarafından yapılır ve insanın ürünü olan normatiftir.

Warren J. Samuels (1988)

I. Giriş

Politik iktisat aslında iktisat biliminin başlangıç noktası. Ancak, zaman içinde, iktisat pozitif teori ve normatif teori olarak ayrıştı. Yaygın kabul gören tanıma göre, pozitif teori değerlerden bağımsız bir iktisadi yaklaşımı temsil ederken, normatif teori değerleri içeren refah teorisine dayanır. Bu yazının hedefi, politik iktisadı, refah teorisiyle birlikte ele almamız gereken genel dengeyi, refah teorisine dayanan normatif teoriyi, refahla ilişkili sosyal fayda maksimizasyonunu ve iktisat politikaları ilişkilerini tartışmak olacak. Bu tartışma, sosyal refah fonksiyonunu maksimize etme

1 Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi.

2 Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi.

hedefindeki iktisadi politikaların hangi değerlere ve bu değerlerin hangi çıkar gruplarının lehine ya da aleyhine çalıştığını anlamak açısından önem taşıyor. İktisadi karar verme süreçlerinde "bu değerlerin niteliği" iktisat politikalarının sonuçları açısından da önemlidir. Dolayısıyla değerlerden bağımsız bir iktisadi analiz yapıldığını varsayarken, analiz sonucunun öncesindeki birçok karar verici odakların ya da lobilerin talepleri ile belirlenmiş yapının sonucu olduğunu göremiyoruz. Bu nedenle, yapının değişmesi ile (ki bu "yapı" kurumsal yapıyla birlikte ülke ve küresel düzeyde bütün iktisadi mekanizmayı içeriyor) iktisat politikalarında doğruların bir dönemden diğerine nasıl değiştiğine tanık oluyoruz. Sadece devletin ülke ekonomilerinin işleyişinde aktif rol alması ya da almamasının, korumacılığın iktisadi politikalarda kabul görmesi ya da görmemesinin, 20. yüzyıldan 21. yüzyıla geçerken gösterdiği değişim sözü edilen "doğruların değişimi" değerlendirmesi için sağlam iki örnektir.

İktisat, içinde yaşadığımız toplumun iktisadi işleyişini anlamaya çalıştığımız bir sosyal bilim. Dolayısıyla odağında insan ve insanın yer aldığı organizasyonlar var. Biz iktisatçılar odağında insanın ve organizasyonların yer aldığı yapıları ekonomik modellerle değerlendiriyoruz. Bu modeller matematiğin iktisat içinde kapsamlı biçimde söz sahibi olması sonucunu doğuruyor. İktisat biliminin yapısına ilişkin tartışmada odağında insanın olduğu gerçeğine ilişkin bu başlangıç noktası daha baştan iktisadi modellerde matematiksel kesinliğin yarattığı sınırlar hakkında bir fikir veriyor. Çünkü iktisadi modellerle tanımlamaya çalıştığımız ilişkiler ve iktisadın işleyiş dinamiği iktisat teorisinin (hangi okul olursa olsun) varsayımlarını içeriyor. Bu varsayımlar da insan davranışlarının ve genel olarak iktisadi düzenin yarattığı gerçeği kavrama konusunda sınırlar yaratıyor. Üstelik kurulan modeller sadece modellerin kapsadığı iktisadi yapılara ilişkin varsayımları kapsamıyor. Bu modeller aynı zamanda matematikten gelen varsayımları da içeriyor, ki bunların bir bölümü iktisadi varsayımlarla/kabullerle ve gözlenen gerçeklerle çelişebiliyor.

İzleyen bölümde literatüre dayanarak politik iktisat yaklaşımı üzerine bazı gözlemler paylaşıldı. Bu bölüm politik iktisada ve (politik iktisadın iktisat biliminin başlangıç noktası olmasını dikkate alarak) zaman içinde iktisat biliminin geçirdiği değişime odaklandı. Bu değişim, aynı zaman-

da, pozitif ve normatif iktisat ayrımının da doğmasıydı. 3. Bölümde bu gelişmelere ışık tutacak normatif iktisat, genel denge ve refah teorisi tartışması yer alıyor. Neoklasik teorinin en temel dayanakları genel denge teorisi ve optimizasyon kavramıdır. Genel denge ve optimizasyon, iktisat ve matematik alanlarından gelen varsayımların ve kısıtlamaların altında var olabilirler. Genel dengenin özellikleri ve refah teoremleri etrafındaki tartışmalar da 3. Bölümde yer aldı. Jan Tinbergen iktisat politikasını, teknoloji, kaynaklar ve bir dereceye kadar politik fizibilitenin kısıtlamalarını dikkate alarak sosyal refah fonksiyonunun maksimize edilmesi olarak görür (Arrow, 1958). Ancak, iktisat politikalarının sosyal refahı (faydayı) maksimize etmesi normatif yaklaşımla tartışılması gereken bir konudur. Bu tartışmalar 4. Bölümde verildi. Bu bölümde yer alan tartışmaların değişen paradigmaların iktisat politikalarına yansımalarına, bir başka deyişle "doğruların" değişimi konusuna da ışık tutacağını düşünüyoruz. 5. Bölümde, pozitif iktisat – normatif iktisat ayrışması ve bununla bağlantılı yeni politik iktisat üzerine genel bir değerlendirme sunuldu.

II. Politik İktisat

Bu bölümde kısaca politik iktisat kavramını tartışmayı hedefliyoruz. Bunu yaparken iktisat biliminin politik iktisat olarak doğup daha sonra iktisat ve politik iktisat olarak ayrışmasına ve ayrışmanın arkasındaki pozitif ve normatif iktisat yaklaşımlarına da açıklık getirmek istiyoruz. Literatür "politik iktisat" deyiminin çok farklı anlamlarda kullanıldığını ortaya koyuyor. Weingast ve Wittman (2006: 3) politik iktisat tanımını "*Adam Smith'e göre politik iktisat bir ulusun kaynaklarını zenginlik üretecek şekilde yönetme bilimiyken Marx'a göre üretim araçlarına sahip olmanın tarihsel süreçleri nasıl etkilediği*" olarak veriyorlar. Bu farklılıklar zaman zaman çelişkili kullanımlar olduğunu da gösteriyor: Politik iktisat deyimi bazen bir çalışma alanı (iktisat ve siyaset arasındaki karşılıklı ilişki) bazen de metodolojik bir yaklaşım olarak görülebiliyor. Bundan da öte, metodolojik yaklaşım bile bireysel rasyonaliteyi vurgulayan, genellikle kamu tercihi (public choice) olarak adlandırılan, iktisadi yaklaşım ile analiz düzeyinin kurumsal olma eğiliminde olduğu ya da kurumun göz ardı edilmediği

sosyolojik yaklaşım olarak ikiye ayrılıyor (Weingast ve Wittman, 2006: 3). Yazarlar bütün bu açıklamalardan sonra politik iktisadı "*politik davranış ve kurumların analizine uygulanan iktisat metodolojisi olduğunu*" ve aslında "*tek, [ya da] birleşik bir yaklaşım değil, bir yaklaşımlar ailesi*" olduğunu belirtiyorlar. Ancak, Weingast ve Wittman (2006: 23) politik iktisadı "*üzerinde anlaşmaya varılmış bir dizi metodolojik yaklaşım olarak*" nitelendirmiş olsalar da dikkate alınan kümenin oldukça geniş olduğunu ve farklı model ve ampirik çalışmaların sıklıkla zıt sonuçlar sergileyebileceğini işaret ediyorlar.

Drazen (2000: 3) "*Politika iktisadi sonuçları nasıl etkiler?*" sorusunun muhtemelen insanlar iktisat ile ilgilendikleri sürece sorulduğunu söylüyor. Drazen (2000: 3) ayrıca, Adam Smith (1937 [1776]) "Ulusların Zenginliği"nden (*The Wealth of Nations*) (belki de daha eski tarihlere gidersek fizyokratlardan) en azından John Stuart Mill'in (2006 [1848]) "Ekonomi Politiğin İlkeleri" (*Principles of Political Economy*) başlıklı çalışmasına kadar, bugün iktisat olarak adlandırdığımız şeye aslında genel olarak "politik iktisat" denildiğini vurguluyor. Fransız merkantilist iktisatçı Antoine de Montchrestien'nın[3] "Politik İktisat Üzerine İnceleme" (*Traicte de l'oeconomie politique*) başlıklı çalışması politik iktisat başlığı altında yayımlanan ilk kitap olarak gösteriliyor (Schumpeter, 1954: 163).[4] Ancak, basımından sonra orijinali az sayıda kalan ve önceleri eksik içerikli baskıları kullanılan bu eserin iktisadi düşünceye katkısının sınırlı kaldığı düşünülüyor.

3 Antoine de Montchrétien (ya da Montchrestien) için bugün tanımladığımız şekilde bir iktisatçı demek zor. Aslında tarihte geriye gittikçe akademik düşüncenin daha geniş biçimde eyleme dönüştüğünü görüyoruz. Düşünen insanlar kendilerini sadece belli bir konu ile sınırlamıyorlar. Antoine de Montchrétien de bunlardan biridir. Ekonomi tarihinin en renkli isimlerinden biri olan merkantilist düşünür. Antoine de Montchrétien - aynı zamanda oyun yazarı, şair, düellocu, hırdavat üreticisi, vali, sonradan görme asilzade ve paralı asker - "politik ekonomi" teriminin menşei olarak adlandırılır (Kaynak: http://www.hetwebsite.net/het/profiles/montchretien.htm). "*Montchrétien'nın iktisada katkısı, biraz özgünlükten yoksun olsa da, [sonradan] standart "Merkantilist düşünce" haline gelecek olan bazı önemli unsurları ilk kez ortaya koymasıdır.*" (Bridel, 2018: 9127). Orijinal kitabın 1889 tarihli Fransızca baskısına (Montchrestien, 1889) kaynaklarda verilen linkten ulaşılabilmektedir.

4 Parsons'a (1999) göre, 1615 yılında yayımlanan bu kitabın orijinal baskısının sadece sekiz nüshası kalıyor ve daha sonra 1889'da yayımlanan kısaltılmış bir baskısı uzun süre referans olarak kullanılıyor. Orijinal baskının yeniden basımı 1999 yılında Francois Billacois tarafından gerçekleştiriliyor (Parsons, 1999; Montchrestien ve Billacois, 1999).

Parsons (1999), Montchrestien'nın kitabının 1999 yılındaki baskısını tanıtan yazısında bu kitabın nasıl gözden kaçtığını "*iktisadi düşünce tarihinin on dokuzuncu yüzyıl pozitivizminin ölü elinden çok acı çektiğini*" ve "*hiçbir yerde Traicte örneğinden daha fazla acı çekmediğini*" vurgulayarak anlatıyor.

Drazen (2000: 5) önce ünlü İngiliz iktisatçı Lionel Robbins'e dayanarak iktisadı, "*amaçlar ve alternatif kullanımları olan kıt araçlar arasındaki bir ilişki olarak insan davranışını inceleyen bilim* (Robbins, 1932: 16'dan aktaran Drazen, 2000: 5)" olarak veriyor:[5] Drazen (2000: 5), bu tanımdan giderek "*eğer iktisat kıt kaynakların optimal kullanımının incelenmesi ise, politik iktisat karar vermenin politik doğası ile başlar ve siyasetin bir toplumda iktisadi tercihleri nasıl etkileyeceği ile ilgilenir*" açıklaması ile politik iktisadı tanımlıyor. Burada yazar toplumun yalnızca ülkeleri ya da bu tür diğer yetki alanlarını değil, aynı zamanda firmaları, sosyal grupları ya da diğer kuruluşları da kapsayarak geniş bir biçimde tanımlanması gerektiğini belirtiyor.

İktisat ve politik iktisat arasındaki ayrım bizi pozitif ve normatif iktisat ayrımına götürüyor. Bir bilim olarak gelişmesinde iktisat nereye kadar politik iktisat olarak anıldı ve hangi aşamada iktisadın pozitif iktisada dönüştüğü çok geniş bir tartışma alanıdır. Burada matematiğin iktisadın bir yöntemi olmasının iktisadın pozitif iktisat olarak anılmasına bir katkısının olduğunu söylemek yanlış olmaz. Veseth ve Balaam (2022), kompleks matematiksel araçların iktisadi konuların incelenmesinde kullanıldığı Paul Samuelson'un 1947'de yayımlanan "İktisadi Analizin Temelleri" (*Foundations of Economic Analysis*) başlıklı kitabı ile iktisat ve politik iktisat ayrışmasının tamamlandığını ve ana akım politik iktisadın iktisat bilimine evrildiğini belirtiyorlar.

İktisat ve politik iktisat ayrımı pozitif ve normatif iktisat ayrımını da getiriyor. Çok zengin ve kendi içinde tartışmalı iktisadi düşünce tarihi literatüründe kesin ve objektif tanım yapmak pek kolay görünmüyor. Po-

5 Lionel Robbins'de (1984) yer alan bilgilere göre yazarın "*Essay on the Nature and Significance of Economic Science*" (1932) kitabının İkinci Baskısı 1936'da ve Üçüncü Baskısı William J. Baumol'un önsözü ile 1984 yılında yapılmıştır.

zitif ve normatif teori ayrımı yaygın bir kabulü yansıtacak biçimde basit bir ansiklopedik bilgi olarak aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

> "Genel olarak, pozitif bir teori, dünyanın değerden bağımsız bir şekilde nasıl çalıştığını açıklamaya çalışan bir teori iken, normatif bir teori, dünyanın nasıl olması gerektiği ya da nasıl çalışması gerektiği hakkında değer temelli bir görüş sağlar; pozitif teoriler olanı ifade ederken, normatif teoriler olması gerekeni ifade eder. Sosyal bilimlerin her biri, ama özellikle iktisat, hem pozitif teoriler hem de normatif teoriler geliştirmiştir." (Kolb, 2018).

Pozitif ve normatif iktisat tartışmalarının zaman içinde giderek pozitif iktisadı öne çıkartan bir eğilime girdiği görülüyor. Friedman (1953: 4), "*pozitif iktisadın ilke olarak herhangi bir özel etik duruş ya da normatif yargıdan bağımsız*" olduğunu ve John Neville Keynes'e (1999 [1890]: 22) atıfta bulunarak "olması gerekenle" değil "olan" ile ilgilendiğini belirtiyor. Keynes (1999 [1890]: 12-13) politik iktisadın fonksiyonunu/işlevini hayatın kurallarını belirlemek değil, gerçekleri araştırmak ve onlar hakkındaki gerçekleri keşfetmek olarak tanımlıyor ve ancak iktisadın *"ahlaki yargılarda bulunmadığını veya neyin olması veya neyin olmaması gerektiğini telaffuz etmediğini*" belirtiyor. Değerlerin iktisadın içinde yer alması sorununun genel olarak iktisatçıları yoğun bir şekilde meşgul ettiği görülüyor. Robbins, "*iktisat biliminin politika sorunlarına uygulanmasında, esasen bilimsel kanıta sahip olmayan değer varsayımlarının girişini kabul etmemiz gerektiğini*" ısrarla söylediğini belirtiyor (Robbins, 1981: 9). Lionel Robbins değer varsayımlarının varlığını kabul etmekle birlikte, önemli bir kalkınma iktisatçısı olan Gunnar Myrdal'ın yaklaşımına ise katılmadığını belirtiyor.[6] Robbins (1981: 4), Myrdal'ın bütün bir kitabını, *"açık ya da zımnen, iktisadi teorinin tüm önermelerinin, iktisadi bir yönü olan tüm olay sınıflandırmalarının değer yargılarını içermesi gerektiği argümanına ayırmasını*" eleştirerek en azından serbest piyasa koşullarında talebin arzı aşmasının fiyatları yükselteceği önermesinin etik bir içeriği olmadığını bir örnek olarak veriyor.

6 Robbins'in burada söz ettiği kitap 1953 basım tarihlidir. Ancak, biz Myrdal (2017 [1954]) referansını kullandık.

Yazının girişinde Warren J. Samuels'in (1988) "*Ekonomi insan tarafından yapılır ve insanın ürünü olan normatiftir*" sözlerine yer vermiştik. Burada bu sözlere yine Warren J. Samuels'in bir değerlendirmesi ile açıklık getirmek istiyoruz:

> "İktisat [bilimi] normatiftir çünkü ekonomi normatiftir. Sorun, bireylerin (ve hükümetlerin de) kendi ekonomik işlerinde seçim yapmaları değildir. Hiç kimse, örneğin, kaynakların tahsisinin doğa tarafından verildiğini ya da iktisadi yasalar tarafından "düzenlenmiş" olmaktan başka bir şey olmadığını iddia edemez; bireyler birçok kısıtlama altında ve özgür iradeleriyle karakterize edilen normatif bir faaliyette bulunurlar. Önemli olan, daha ziyade kasıtlı ya da kasıtsız, ekonominin insanlar tarafından yapılması ve yeniden yapılmasıdır. Ekonomi[nin] -yapısı, süreçleri, işleyişi ve sonuçları- insanlığa verilmemiştir; o bir insan ürünüdür." (Köşeli parantez içindeki ifadeler bizim eklememizdir) (Samuels, 1988: 348-349).

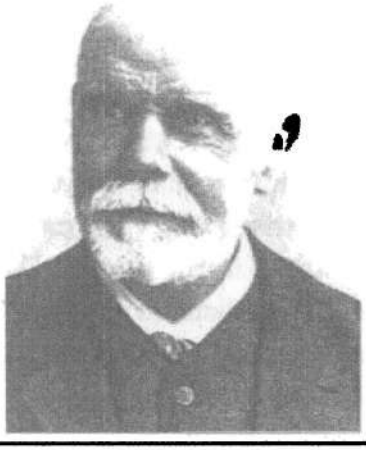
Şüphesiz iktisadın normatif olup olmadığı tartışması soruna nasıl yaklaştığınıza bağlı olarak değişecek. Üstelik, bu tartışmalarda yer alan paradigmalardan biri belirleyici olduğu zaman iktisat politikaları da o paradigmanın hakimiyeti ile "doğrulara ve yanlışlara" karar verecek. Davis (1989: 1) iktisatta olgu-değer ikiliğinin bozulduğunu kabulü altında, iktisadın doğasının karakteristik olarak normatif bir disiplin olarak araştırılmasının yerinde olacağını belirtiyor.

III. Normatif İktisat, Genel Denge ve Refah Teorisi

Bu bölümde, normatif iktisat, genel denge ve refah teorilerinin kavramsal arka planı ile refah teorisinin kaybolmasına ilişkin gelişmelere değineceğiz. Böylece bir sonraki bölümde tartışacağımız iktisat politikalarının iktisat teorilerinin model sınırlamaları içinde boğulan yapısının iktisadi sorunların saptanmasında ve sorunlara yönelik politika geliştirilmesinde neden dar bir alana sıkıştığını görmeye çalışacağız.

Refah iktisadının normatifliği, iktisadın politik iktisattan pozitif ve normatif iktisat olarak ayrışma süreci ve refah iktisadının kaybolması ya da önemsizleştirilmesi tartışmaları, kısmen ana akım iktisat içinde olsa da ağırlıklı olarak ana akım iktisat dışındaki ortamlarda uzun yıllardır devam ediyor. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve kökleri Leon Walras ve Wilfredo Pareto'ya dayanan genel denge ve refah teorileri geçtiğimiz yüzyılda çok sayıda teorik katkılar ile derinleşti ve şekillendi. Kutu 1'de, bu gelişmelerin geri planındaki iki isim ve Lozan Okulu hakkında kısa bir bilgi yer almaktadır. Genel denge ve ona bağlı refah iktisadının etrafındaki teorik gelişmelerin neoklasik iktisadın ana omurgasını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kutu 1: Genel Denge, Refah İktisadı ve Lozan Okulu

Léon Walras (1834–1910)

Vilfredo Pareto (1848–1923)

Genel denge ve refah teorilerinin arkasındaki iki önemli isim Fransız iktisatçı Léon Walras ve İtalyan iktisatçı Vilfredo Pareto'dur. Bu iki isim, "Neoklasik yaklaşımın uygulanabilirliğini genelleştiren ve genişleten genel denge teorisini geliştiren" akımı temsil eden "Lozan Okulunun" (The "Lausanne School") temsilcileridir. "Lozan Okulu" matematiksel yaklaşımı kullanması nedeniyle "Matematik Okulu" (Mathematical School) olarak da adlandırılır (Fonseca, *Tarihsiz*).

Fotoğraf kaynakları:

Léon Walras: https://carleton.ca/keirarmstrong/wp-content/uploads/Walras-Le%CC%81on-240x320.jpg

Vilfredo Pareto: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vilfredo_pareto.jpeg

İlk tartışma noktamız genel denge teorisinin pozitif yaklaşımla ve refah iktisadının normatif bir yaklaşımla ele alınması olacak. Sher ve Pinola (1986: 411), genel denge konusunun pozitif iktisat ve refah iktisadının normatif iktisat olduğunu belirtirken pozitif ekonominin yalnızca neden-sonuç ilişkileriyle ilgilendiğini ve "*herhangi bir verili politikanın sosyal sonuçlarını büyük ölçüde göz ardı ettiğini*" belirtirler. James J. Moore (2007: vii) ise, "Genel Denge ve Refah İktisadı" (*General Equilibrium and Welfare Economics*) başlıklı kitabının önsözünde genel denge teorisinin iktisat biliminin kalbinde yer aldığını, refah iktisadının ise birçok uygulamalı çalışmanın yanı sıra "*politika önerileri için normatif bir temel sağladığını*" belirtir. Backhouse vd. (2021: 1) refah iktisadını "*iktisat biliminin ekonomik durumları değerlendiren ve bir bütün olarak toplumun refahını iyileştirecek politikalara yönelik öneriler formüle eden bir parçası*" olduğunu söylüyorlar. Yazarlar ayrıca bunun "*yalnızca bir politika önerisi bütününü değil, muhtemelen daha da önemlisi, bu tür değerlendirme ve önerilerin dayandırılması gereken bir ilkeler bütününü de kapsadığını*" vurguluyorlar. Bu değerlendirmeler, genel denge teorisinin pozitif iktisat yaklaşımı ile ele alınabileceğini, refah iktisadının ise değerleri içeren normatif karakterini vurguluyor. Refah iktisadı ayrıca, izlenecek iktisadi politikaların arkasındaki güç dengelerinin "toplumun refahını iyileştirecek politikalara" hangi önceliklerle yaklaşacaklarının önemli olduğunu düşündürüyor.

İkinci tartışma noktamız genel denge teorisinin tarihsel gelişimi üzerine olacak. McKenzie (1989: 1-2), genel denge teorisinin 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde marjinal fayda teorisyenleri (ya da neoklasik iktisatçılar) tarafından, birbirlerinden bağımsız olarak, matematiksel yöntemler kullanan Hermann Heinrich Gossen'in 1854, William Stanley Jevons'ın 1871 ve Leon Walras'ın 1874 ve 1877 tarihli çalışmaları ve bu yöntemleri kullanmayan Carl Menger'ın 1871 tarihli çalışmaları ile geliştirildiğini; bununla birlikte en önemli gelişmenin Walras'ın katkısı ile olduğunu belirtiyor. McKenzie (2002: xi) ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısında genel denge teorisinin başlangıcında dayanılan iktisatçılar olarak önemli marjinalistler Francis Edgeworth ve Alfred Marshall'ın adlarından söz ediyor. Hildendbrand (1983: 16), Leon Walras'ın genel rekabetçi denge teorisini konu alan çalışmasının çok sayıda piyasayı dikkate alan bir

mübadele teorisinin formüle edildiği ilk kısmın 1874'te; üretimle ilgili ikinci kısmın ise 1877 yılında yayınlandığını belirtiyor. Walras'ın kurduğu modelde denklem sisteminin çözümü ile ilgili kısıtlayıcı bir sorun vardı: Denklem sisteminin çözümü için bilinmeyen ve denklem sayısının eşit olması gerekiyordu; bir başka deyişle sistem "eksik belirlenmiş" ya da "aşırı belirlenmiş" olmamalıydı (McKenzie, 1989: 29). McKenzie, bu konuda çözüm için literatürde ilk katkıların 1930'lu yıllarda Abraham Wald tarafından yapıldığını belirtiyor. Ancak, dengenin varlığı Kenneth Arrow ve Gerard Debreu'nün "Rekabetçi Ekonomi için Dengenin Varlığı" (*Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy*) makalesinin 1954 yılında yayınlanması ile gerçekleşti (Arrow ve Debreu, 1954): Hildendbrand (1983: 16) teorinin gelişmesindeki bu aşamayı, genel rekabetçi denge teorisinin bu makale ile doğması şeklinde yorumluyor. Bununla birlikte, Hildendbrand (1983: 17-18) dengenin varlığı tartışmasında sadece Arrow ve Debreu'nün makalesine değil, McKenzie'nin (1954) "Graham'ın Dünya Ticareti Modelinde ve Diğer Rekabetçi Sistemlerde Denge Üzerine" (*On Equilibrium in Graham's Model of World Trade and other Competitive Systems*) başlıklı çalışmasının katkısına da yer veriyor. Hildendbrand (1983: 19), McKenzie'nin "*Graham'ın dünya ticareti modelini dikkate aldığı için, sonucunun daha kısıtlı bir modelde sunulduğunu, yine de makalenin sonunda ispat yönteminin daha genel bir durumu kapsadığını gösterdiği*" değerlendirmesini yapıyor. 1954 yılında yayımlanan bu iki önemli çalışmadan sonra, bu iki gelişmeden bağımsız olarak, dengenin varlığına ilişkin ispatlar Gale (1955) ve Nikaido (1956) tarafından yapılıyor; sonrasında ise Kuhn (1956), McKenzie (1959) ve tekrar Debreu (1959, 1962) çalışmaları genel denge teorisinin gelişmesine katkıda bulunuyor (Hildendbrand, 1983: 19).[7]

Genel denge, iktisadi ve matematiksel varsayımların birlikte yer aldığı bir soyut teorik yapıdır. Genel dengenin özellikleri piyasa yapısının nasıl modelleştirildiğini (hangi iktisadi koşullar altında ve nasıl bir matematiksel model tasarlandığını) gösteriyor. Genel dengenin bu özelliklerini

7 Genel denge teorisinin gelişmesinde ve matematiksel modelin ortaya çıkmasındaki katkılar burada verilen yazarları aşmaktadır. Ancak, bu bölümde temel amaç genel denge teorisine odaklanmak olmadığı için genel dengenin ortaya çıkışına ve genel dengenin varlığına ilişkin temel referanslara odaklanılmaya çalışılmıştır.

üçüncü bir tartışma noktası olarak ele alıyoruz. Pozitif teori yaklaşımı ile ele almamız gereken genel dengenin özelliklerini McKenzie (1989: 29), Walras'a dayanarak en temel hatlarıyla şu şekilde ifade ediyor: Birincisi, dengenin var ve optimal olduğunun; ikincisi, denge noktasının tekliğinin; üçüncüsü, dengenin kararlı olduğunun ve son olarak talep, teknoloji ve kaynaklar değiştiğinde dengenin nasıl değiştiğinin (karşılaştırmalı statik analiz) gösterilmesi gerekiyor. Genel denge temelde piyasanın arz ve talep dengesini sağlayacak bölüşüm ve fiyat sistemine ulaşılmasını sağlayan bir mekanizma (işleyiş) olarak da düşünülebilir (Starr, 2011: 6). Böylece, genel dengenin yapısını anlamak üzere McKenzie'ye (1989: 29) atfen verdiğimiz özellikleri Starr'ı (2011: 6) dikkate alarak biraz daha açıklayabiliriz (ya da bir adım daha ileriye götürebiliriz):

- Dengenin varlığı: piyasa takasını karakterize eden denklemlere bir çözümün bulunduğu koşulların incelenmesi;
- Dengenin tekliği: piyasaları temizleyen tek bir fiyat ailesi olup olmadığı ya da piyasa takas sorununa birden fazla (ya da sonsuz) çözüm olup olmadığı;
- Dengenin kararlı olması: talep fazlası olan malların fiyatlarını yükselten ve arz fazlası olanları azaltan bir fiyat oluşum mekanizmasının piyasa takas fiyatlarına yaklaşıp yaklaşmayacağını;
- Refah iktisadı: Denge koşullarındaki dağılımında kaynak kullanımındaki etkinlik
- McKenzie'nin sıraladığı dört özelliğe ek olarak Starr'da (2011: 6) stratejik pazarlık çözümlerinin pasif fiyat alma dengesiyle ilişkisi genel dengenin özellikleri içine alınıyor.

Etkinlik kavramı – refah iktisadı ilişkisi üzerine bir değerlendirme dördüncü tartışma noktası olacak. Etkinlik kavramı ya da daha dar bir tanımla kaynakların etkinliği genel denge teorisi içinde bizi bir başka noktaya götürüyor. Sher ve Pinola'ya (1986: 411) göre "*refah iktisadı, iktisat teorisinin genel olarak ekonomik verimliliği ve özel olarak sınırlı kaynakların verimli dağılımını değerlendirmek için kriterler ve ilkeler geliştirmeye çalı-*

şan bir dalıdır". İktisat bir sosyal bilim ve sosyal alternatiflerin etkinliğini ve/veya uygunluğunu değerlendirmek ya da alternatifleri karşılaştırmak için bir kriter geliştirilmesi gerekiyor (Sher ve Pinola, 1986: 412). Tüketim teorisinde fayda fonksiyonu kavramı bireysel düzeyde karar almanın sonuçlarını temsil eden teorik bir kavramdır. Bu kavramın toplulaştırılmış biçimini temsil eden kavram sosyal fayda fonksiyonudur (sosyal refah fonksiyonu). Sosyal fayda fonksiyonunun maksimizasyonu da bizi refah iktisadına götürüyor.

Beşinci tartışma noktası maksimize edilmeye çalışılan sosyal refah fonksiyonunun varlığı sorunu ile ilgilidir. Sosyal refah fonksiyonu tartışması kapsamlı olarak Arrow (1963 [1951]: 22-33) tarafından yapılıyor. Bu çalışmada yapılan tartışmalar sosyal refah fonksiyonuna ulaşabilmenin güçlüğünü gösteriyor. Aslında, Arrow (1963 [1951]) sosyal refah fonksiyonuna ulaşmadaki temel sorunu, tüketim teorisindeki bireyin faydası için tanımladığımız "geçişlilik" (transitivity) özelliğinin sosyal refah fonksiyonuna ulaşmaya çalışırken kaybolması olarak belirtiyor (Kutu 2). Arrow (1963 [1951]: 4) buradaki problemi çözebilmek için farklı matematiksel dönüştürmeler kullanarak bireysel fayda fonksiyonlarından giderek sosyal fayda fonksiyonunun tanımlanabileceğini belirtiyor: Ancak, böyle bir durumda bile yapılacak seçimin örtük biçimde değer yargıları içerebileceği tehlikesine dikkat çekiliyor.[8]

Kutu 2: Sosyal Refah Fonksiyonu

"*Onun*[9] *sosyal refah fonksiyonunun çeşitli argümanları benim sosyal durum olarak adlandırdığım şeyin bileşenleridir; böylece esas olarak her bir sosyal durum sayısal bir sosyal fayda atama sürecini tarif ediyor; daha sonra toplumun amacı herhangi ilgili teknoloji veya kaynak kısıtlamaları altında sosyal faydayı veya sosyal refahı maksimize etmeye çalışmak veya başka bir deyişle, ortam içinde mümkün olan en yüksek sosyal refahı sağlayan sosyal durumu seçmek biçiminde tanımlanıyor. Maksimizasyon ile betimlenen her türlü davranışta olduğu gibi, sosyal refahın ölçülebilirliğinin varsayılmasına gerek yoktur, önemli olan tek şey Aksiyom I ve II'yi karşılayan bir sosyal düzenin varlığıdır*" Arrow (1963 [1951]: 22). Burada belirtilen aksiyomlar, kurulan matematiksel modelin varsayımlarıdır.

8 Arrow (1963 [1951]: 4) bu değerlendirmeyi Profesör Abram Bergson (1938) tarafından "A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics" başlığı ile The Quarterly Journal of Economics'de yayımlanan makaleye atfen yapıyor.

Bu tartışma bireysel refah fonksiyonundan toplumsal refah fonksiyonuna ulaşmakta karşılaştığımız sorunu gösteriyor. Böylece sosyal refah fonksiyonunun optimize edilebilirliği bizi altıncı tartışma noktasına götürüyor. Pareto optimumu bu engeli aşmak için bize bir kapı açmıştı: Pareto, rekabetçi bir dengede bazı tüketicilerin durumu kötüleştirilmedikçe diğer bazı tüketicilerin durumunun iyileştirilecek yeniden dağılımın mümkün olamayacağını belirten sosyal içerikli bir tanım verdi (McKenzie, 1989: 30). Blaug (1997: 573), Pareto'nun maksimum refah formülü ile "değişim ekonomisi" (Exchange economy)[10] için elde edilen sonuçların genelleştirilebildiğini belirtiyor. Blaug (1997: 573) "Pareto optimum" kavramını Pareto'ya atfen tanımlıyor: "*Bir Pareto optimum, "maksimum ekonomik memnuniyet" (maximum ophelimity) konumunda çok küçük bir mesafeyi hareket ettirmenin imkansız olduğu bir konum olarak tanımlanır*"; öyle ki, burada bazı sabit kalanlar dışında tüm bireylerin memnuniyeti artar ya da azalır (burada artma ve azalma optimum koşulların kontrolünü sağlayan ikinci derece koşulların minimum ya da maksimum olmasına bağlıdır). Herhangi bir kişilerarası fayda karşılaştırması yapma zorunluluğundan kaçmak için Pareto, bazı insanların refahını iyileştiren ve eşzamanlı olarak bazılarının da refahını kötüleştiren değişmeleri değerlendirmeyi reddeder ve sonuç olarak "tek bir sosyal optimum" (unique social optimum) kavramından vazgeçer; bunun yerine tanımı "sonsuz sayıda karşılaştırılamaz optimum" (infinite number of noncomparable optima) olur (Blaug, 1997: 573-574). Bu ise daha önce söz ettiğimiz pozitif teorinin aradığı dengenin tekliği koşulu ile çelişmektedir.

Refah ekonomisinde genel denge çözümündeki matematiksel sorunların aşılması iki temel teorem ile sağlanmaya çalışıldı. Blaug bu iki temel teoremi şu biçimde açıklıyor: "İlk temel teorem, dışsallıklar, kamu malları, ölçek ekonomileri ve eksik bilgi gibi belirli istisnalar dışında, her rekabetçi dengenin Pareto optimal olduğunu belirtir. İkinci temel teorem, başlangıç donanımın ve mülkiyet haklarının yeniden dağıtılmasının olabilirliğine bağlı olarak, kaynakların her Pareto-optimal dağılımı tam rekabet ekonomisi için bir denge olduğunu belirtir" (Blaug, 2007: 185). Ancak Blaug (2007: 185), bu teoremlerin arkasındaki düşüncenin genel dengenin

10 Burada söz edilen değişim ekonomisi Walras'ın genel denge teorisindeki kavramdır.

varlığının kanıtlanmasından (Arrow ve Debreu, 1954) sonra 1950'lerde ortaya konulduğunu; teoremlerin birinci ve ikince refah teoremleri olarak standartlaşmasının ise ancak 1970'lerde olduğunu belirtiyor.[11]

Refah teorisi konularındaki temel sorun başta tam rekabet varsayımı olmak üzere neoklasik iktisadın yapısının getirdiği sınırlamalardır. McKenzie (1989: 30), Samuelson'a atıfta bulunarak, Pareto optimalliğinin rekabetçi dengede başarısız olabileceğini; ayrıca, "eksik piyasa" sorununun varlığında, çok olası bir ihtimal belirsizlik olduğunda, eksik piyasa sorununu gidermek için mal ticareti ya da değişim devam ettiğinde tam bir Pareto optimalliği beklememiz için bir neden olmadığını belirtiyor.

Şüphesiz bütün bu çözümsüzlüklerle refah iktisadı gittikçe artan biçimde ana akım iktisatta göz ardı edilmeye başlandı. En azından son kırk elli yıllık sürede refah iktisadının iktisadi düşünce tarihinin bir parçası olduğu ve ana akım iktisat literatürünün dışında daha çok yer bulduğu görülüyor. Bunun yerine "yeni (modern) politik iktisat" yaklaşımı ile bu boşluk doldurulmaya çalışıldı. Refah iktisadının dışlanması, normatifliğin yarattığı çözümsüzlüğün görmezden gelinmesi ise yedinci ve bu bölümdeki son tartışma noktamızı oluşturuyor.[12] Anthony B. Atkinson (2001: 193-194), 2000'li yılların başlarında Kyklos'ta yazdığı "Refah İktisadının Tuhaf [Şekilde] Ortadan Kayboluşu" (*The Strange Disappearance of Welfare Economics*) başlıklı makalesinde refah yargılarının artık ana akım bir konu olmadığını ve 1960'larda refah iktisadının iktisat disiplini içinde kayda değer bir yeri varken artık müfredatın önemli bir parçası olarak kabul edilmediğini belirtiyor. Atkinson (2001), klasik refah analizinin kaybolması ve yerini politika analizinin alması ile ilgili olarak ise, politik iktisadın iktisattaki normatif ilkelerin incelenmesinin yerine geçmediğini ve tamamlayıcı olabileceğini belirtiyor. Atkinson (2009: 803) "*iktisadın ahlaki bir bilim olarak düşünülmesi gerektiğini*" ve iktisat bilimindeki

11 Blaug (2007: 187-188), bu standartlaşmaya rağmen ders kitapları yazarları ve hatta anaakım iktisatçıların bile Birinci Refah Teoremini Adam Smith'in piyasanın "görünmez eli" kavramı ile ilişkilendirdiğini söylüyor.

12 Refah teorisinin dışlanması konusu Görmez (2022) tarafından vatandaşlık ve birey çerçevesinde tartışılıyor. Küreselleşme ile ortaya çıkan paradigmada refah devletinin kaybolmasının farklı perspektiflerden tartışılması Çolak ve Özalp (2022) tarafından derlenen kitapta yer alıyor.

"*belirsizliklerin ve anlaşmazlıkların çoğunun, ekonominin nasıl çalıştığına ilişkin görüş farklılıklarından değil, karar verirken uygulanacak kriterlerden kaynaklandığını*" hatırlatıyor. Atkinson (2009: 803), "*refah [değer] yargılarının (judgement) temellerinin incelenmesinin güncel temel politika konuları hakkında yapıcı düşünmemize ve yeni anlayışlar çıkarmamıza yardımcı olabileceğini*" belirtiyor. Atkinson'un (2009: 803) verdiği örnekler gelir dağılımı, yaşam standartları, İnsani Gelişme Endeksi gibi birey düzeyindeki konuların iktisadi incelemelerde merkezde yer alması gerektiğini vurguluyor.

Ana akım iktisatta matematik modellerin haimiyeti refah iftisadının konularının dışarıda bırakılmasını olağan hale getirdi. Böylece ana akım iktisatta refah iktisadı kayboldu. Refah iktisadı çerçevesinde tartışılması gereken bireyin refahı, gelir dağılımı, vb. konuların tartışılması formel modellerin dışında yapılmaya çalışıldı. Sorunlar, iktisat politikalarında marjinal değerlendirmelerin içine hapsedilerek çözüm arandı. İktisat alanının pozitif olma zorunluluğu, iktisadi analizi matematiksel yaklaşımın ve kantitatif tekniklerin belirleyici olduğu bir alana itekledi. Modellerin kurguları iktisatçının değer yargılarından bağımsız değil. Ancak, tartışmalar daha çok kantitatif teknikler ve modellerin iç yapılarındaki sorunlar üzerinde yoğunlaştı. Nedensellik tartışmaları, ekonometrinin sınırları, yapay zekâ, büyük veri ve makine öğrenmesi üzerine tartışmalar bu yeni açılım çabalarının süregelen konuları oldu.[13]

IV. Normatif İktisat, İktisat Politikaları ve Paradigma Değişmeleri: "Doğruların" Değişimi

Buraya kadar yaptığımız tartışmaların bizi getirdiği nokta, pozitif iktisat yaklaşımı içinde kalındığı sürece iktisatta bazı temel sorunları görmemizi engelleyen bir yapı içinde kalacağımız oldu. Bu tartışmalarda iktisat teorisinin sosyal refah maksimizasyonu sorunundaki açmazın temel tıkanma noktası olduğunu görüyoruz. Bu bölümde, bu tıkanma noktasından hare-

13 Ekonometri ve makine etkileşimi üzerine kapsamlı ve ufuk açıcı bir tartışma Taştan'da (2022) yer almaktadır.

ketle iktisat politikalarını tartışmak istiyoruz. Ana akım iktisadın iktisat politikalarına karşı tavrı, politikaların geniş halk kitlelerinin sorunlarını kapsayıcı ya da dışlayıcı olması, değişen iktisadi paradigmalar altında farklı olabiliyor. Dolayısıyla iktisat politikalarının arkasındaki yaklaşımın/paradigmanın varsayımları ve önermeleri, iktisat politikalarının amaçlarında ve önceliklerinde neyin "doğru" ve neyin "yanlış" olduğunu değiştirebiliyor.

Tartışmaya başlamada birinci noktamız bir önceki bölümde verilen sosyal refah fonksiyonunun maksimizasyonu konusu olacak. Jan Tinbergen (1970: 222), "*normatif bir teorinin, bir dizi kısıtlama altında bir sosyal fayda ya da refah fonksiyonunun maksimize edilmesine dayanacağını*" belirtiyor. İktisat politikalarının sosyal fayda maksimizasyonunun arkasındaki temel araçları içerdiğini biliyoruz. Ancak, geçmişteki önemli iktisadi kırılmalara baktığımızda iktisat politikalarının farklı koşullarda değişik araçların kullanımını önerdiğini ve uygulamaların farklılaşabileceğini görüyoruz. Tinbergen (1956), ekonomi politikalarını dikkate alarak bu farklılıkların neler olabileceğini somut örneklerle işaret ediyor:

> "Kullanılan ekonomi politikası, maddi ve maddi olmayan maliyetlerle (kaynaklarda ya da sürtüşmelerde ya da çatışmalarda fedakarlıklar) refahı da etkiler. Sosyal ve politik olarak kabul edilebilir araçların aralığı daha geniş ve daha dar olabilir ve [bu araçlar] liberal çağda daralmıştır. Büyük buhran sırasında ve savaş zamanında bu aralık hızla genişledi ve sonrasında daraldı. Çeşitli siyasi partiler, arzu edilen aralık hakkında önceden tasarlanmış fikirlere sahiptir. Bu tür fikirler, kullanılacak araçların türü üzerinde (örnek olarak kamulaştırma yok, fiyat kontrolü yok, çalışma saatlerinde artış yok gibi) bir kısıtlama olarak ekonomik politika sorunlarının yan [ikincil] koşullarını temsil edebilir. Araçların seçimi, olası etkilerine, yani etkinliklerine dayanmalıdır. Buradan, daha geniş bir araç yelpazesine ihtiyaç duyuldukça durumun daha da zorlaşacağı sonucu çıkmaktadır. Belirli araçların yoğun kullanımıyla bağlantılı dezavantajlar, bunların kullanımına sınırlamalar (yani sınır koşulları) getirebilir (buna örnek olarak vergi artışla-

> rı veya ücret indirimleri için belirlenen sınır [verilebilir]). Belirli amaçlar ve araçlar kümesi tutarsız görünebilir, yani [hedeflenen] amaçlara önerilen ya da kabul edilen araçlarla ulaşılamaz. Ya da uzun vadeli etkiler [hedeflenen] amaçlar için uygun olmayabilir." (Tinbergen, 1956: xv).

Jan Tinbergen tarafından farklı dünya konjonktürleri için verilen bu değerlendirmeler, uygulanan politikaların maliyetlerini, bu politikaların nasıl geniş bir yelpazede karşımıza çıkabileceğini ve muhtemel sonuçlarını oldukça geniş bir perspektifte gösteriyor. Bu bölümdeki ikinci tartışma noktası Tinbergen'in yaklaşımından hareketle sorulacak sorulardır. Buradaki temel soru "iktisat politikası tercihinin amacı ve hedefi ne olmalıdır?" şeklinde karşımıza çıkıyor. Bunun devamında ise, politika araç seçimini nasıl yapacağımız sorusu cevap bekliyor. Blaug (1997: 576), bir normatif teori olarak refah iktisadının amacını "*farklı politikaların amaç ve hedeflerini açıkça ortaya koyarak ve belirli araç-sonuç ilişkilerinin tutarlılığını veya tutarsızlığını göstererek sosyal konsensüsü etkilemek olmalıdır*" derken bu politikalara nasıl yaklaşabileceğimiz konusunda bir açılım getiriyor. İktisat politikası tercihinin amacı ve hedefinin ortaya konulması çatışan çıkarlarla bağlantılıdır. Drazen (2000: 20), politik iktisadı "*karar vermenin politik doğasının politika tercihlerini ve nihayetinde ekonomik sonuçları nasıl etkilediğinin incelenmesi*" ve iktisat politikasını ise, "*kolektif bir tercihin ortaya çıkabilmesi için çatışan çıkarları dengeleyen bir karar sürecinin sonucu*" olarak tanımlıyor. Çatışan çıkarları dengeleyen karar süreci aslında toplumlar açısından bir "kara kutudur". Bu süreç bütün normatif yaklaşımı içerir. Bu sürecin yapısına ilişkin tartışmaları Drazen (2000: 20-21) yapıyor ve politik iktisadı, daha açık bir ifade ile politikanın iktisadi sonuçlar üzerindeki etkisini incelemek için bazı politik ve iktisadi yapı taşlarını açıklığa kavuşturuyor: Bu yapı taşlarından ilki, karar alma mekanizmasının kendisidir ve iktisat politikaları üzerinde çıkar çatışmaları (farklı grupların farklı politikaları tercih etmesi) olduğunda bir politika seçmek için bazı mekanizmalar kullanılması gerekliliğidir; diğeri ise, hem politikaların sonuçları nasıl etkilediğine ilişkin "pozitif soruyu" hem de bireysel ve toplumsal refah için bu etkilerin nasıl değerlendirileceğine ilişkin "normatif soruyu" incelemek için kullanılan iktisadi modeldir.

Üçüncü tartışma noktası yukarıda söz edilen politika seçiminin neredeyse normatif iktisat dışında ve hatta pozitif olduğu kabulüdür. Politika seçiminin normatif olmadığı tartışmasını Drazen (2000: 6) politik iktisadın "*ekonomide kıt kaynakların optimal kullanımının incelenmesi*" görüşüne dayandırıyor: Bu görüş, optimal politika bulunduğunda koşulsuz biçimde bunun kullanılacağını işaret eden örtük ama çok önemli bir varsayımı içeriyor. Politik karar alma süreci böyle bir varsayım altında pozitif bir seçime dönüşüyor. Çünkü optimal politikanın seçimi teknik ve sayısal bir soruna indirgeniyor. Bu koşullarda (optimal politika belirlenmiş olduğu için), karar sürecinin arkasındaki politika yapıcı ya da karar alıcı da sosyal refahı maksimize eden ve zaten belirlenmiş olan politikayı uygulayan aktör oluyor. Ancak, çeşitli politik kısıtlamalar altında, belirlenen politikaların optimal politikalardan farklı olması da mümkündür. Yeni politik iktisat (Drazen'in adlandırmasıyla "pozitif politik iktisat"), politika tercihlerinin ve dolayısıyla ekonomik sonuçlarının optimal politikalardan farklı olmasının politik kısıtlamalarla nasıl açıklanabileceği ve bu politikaların nasıl sonuçlara yol açabileceği sorusunu sorar (Drazen, 2000: 7).

Bu bölümde üzerinde duracağımız dördüncü ve son tartışma noktası (yeni/modern) politik iktisadın işlevi üzerine olacak. Refah teorisinin kaybolduğu dönemde modern ya da yeni politik iktisat konusunda alanın en önemli isimlerinden biri 2020 yılında kaybettiğimiz Alberto Alesina'dır. Anısına hazırlanan yazıda "*İktisadi analizleri zorlu sosyal ve politik sorunlara uygulayan ve modern politik iktisat alanının kurulmasına yardımcı olan dünyanın en etkili iktisatçılarından biriydi*" değerlendirmesi yapılıyor (The Harvard Gazette. May 27, 2020). Politik iktisat literatüründe politika sonuçları kurumsal reformlarla ilişkilendiriliyor ve "*eğer politika sonuçları politik-kurumsal değişkenlerden etkileniyorsa, o zaman politika yapımını iyileştirmek için kurumsal düzeyde müdahale etmek gerekir*" yaklaşımı benimseniyor (Alesina ve Perotti, 1995: 24). Kurumsal reformlar da bütçe yapısını doğrudan düzenleyen mevzuattaki değişiklikler ve seçim yasalarındaki değişiklikler gibi daha genel düzeyde kurumsal reformlar olarak tanımlanıyor. Yeni politik iktisatta uygulanan politikaların optimalliği yerine daha çok politikaların normatif karar süreçlerinde belirlendiğinin tartışıldığına sıklıkla tanık oluyoruz.

Yeni politik iktisat kurumsal vurgusu da olan normatif içeriği dikkate alan ampirik bir araştırma alanı sunuyor. Ancak, mevcut paradigmanın içinde hareket eden bu araştırma ajandası normatif iktisadın hangi doğrularla şekillendiği tartışmasını içermiyor. Burada vurgulanmak istenen "paradigma değişmelerinin" iktisat politikalarındaki "doğruları" değiştirmesi ve "optimal" olduğu iddia edilen politikanın bu "doğrular" ile belirlenmesidir. Piyasa bozulmalarının nasıl giderileceği konusunda devletin bütünüyle geri çekilmesi hedefinden 2008 Finans Krizi sonrasında, en azından düzenleyici olarak, devletin aktif bir rol almasının kabul edilmesi bu çerçevede verilebilecek tipik örneklerden biridir (Doğruel ve Doğruel, 2018: 39-41). Ayrıca ulusal ve uluslararası düzeyde güçlü karar vericilerin ortaya çıkan politika tasarımı ve uygulaması üzerindeki belirleyiciliğinin yukarıda verilen Alesina ve Perotti'nin (1995: 24) önerdiği "kurumsal düzeyde müdahale[ye]" ne oranda fırsat vereceği; onayladıkları müdahalenin pozitif iktisadın öngördüğü "optimal politika" için ne oranda uygun bir ortam yaratacağı açık uçlu sorular olarak ortada kalmaktadır.[14]

V. Sonuç

Bu yazıda iktisat biliminin politik iktisat olarak doğması, sonrasında ise iktisat ve politik iktisadın ayrışması ve buna bağlı olarak yaklaşımların pozitif ve normatif teoriler olarak farklılaşması tartışıldı. Politik iktisat kavramının tartışılması yazının ilk aşamasını oluşturdu. İktisadi düşünce tarihinde iktisat metodolojisinin tıkandığı noktalarda pozitif ve normatif teorilerin nasıl geliştiği üzerine kısa bir değerlendirme tartışmanın bir sonraki aşamasıydı: Burada öncelikle genel denge teorisinin temel yapısı, bu teoriye bağlı olarak refah iktisadı ve refah iktisadı ile bağlantılı olarak normatif teori üzerinde duruldu. Aynı zamanda, refah iktisadının pozitif iktisadın modellerinin ve kantitatif yaklaşımlarının egemenliği altında nasıl kaybolduğuna da yer verdik. Genel denge ve refah iktisadı üzerinde durmamızın nedeni, bu kavramlar etrafında iktisadi düşünce tarihi üzerine bir tartışma yapmak değildi. Bunun yerine, son dönemlerde tekrar

14 Doğruel ve Doğruel'de (2018: Bölüm 2) politikaların ve önceliklerin belirlenmesi ve zaman içinde değişmesi üzerindeki uluslararası aktörlerin rolü ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

öne çıkan politik iktisat kavramı ya da yeni politik iktisat yaklaşımının iktisadın gelişimi içindeki yeri ve içerdiği anlamı tartışmak amaçlandı.

Pozitif iktisat kendi içindeki sorunları görüyor. Ancak bu sorunların çözümü yine pozitif iktisat içinde aranıyor. Nedenselliği ve ekonometrinin sınırlarını tartışmak; dijitalleşme ile ortaya çıkan yeni dünyada verilerle makine öğrenmesi ve yapay zekâ alanlarının gelişmesi, hep pozitif iktisat içindeki çözümleme çabalarını işaret ediyor. Oysa sorun, içinde kaldığımız çerçevenin "neyin olması ya da olmaması gerektiğini" içermemesidir. Çünkü insan yaşamının ve yaşadığımız fiziksel dünyanın sürdürülebilirliği ile ilgili tartışmalar pozitif iktisadın çerçevelediği alanda değil, onun dışında ya da en fazla çeperlerinde yer alıyor. Tıkanılan nokta burada ortaya çıkıyor. Jan Tinbergen (1970: 222) normatif teoriyi, bir dizi kısıtlama altında sosyal refah fonksiyonunun maksimize edilmesi olarak tanımlamıştı. İktisat politikaları bu aşamada devreye giriyor. Sosyal refah fonksiyonunu maksimize eden politikalar üzerine değerlendirmeler bu yazıdaki tartışmanın son aşaması oldu. Refah iktisadının terkedilmesi/normatif teori tartışmalarının geride bırakılması, iktisat politikalarında varlığı tartışmalı tek bir optimalin (sosyal refah fonksiyonunu maksimize eden) olduğu yaklaşımıydı. Buradan hareketle bu "optimal" ile pozitif teorinin alanına girebiliyoruz. Optimal seçimin kendisinin ve karar verme süreçlerinin tartışılması gerekliliği politik iktisadı tekrar önümüze getiriyor.

Bilimi (sosyal ya da fen) kabaca birbirini izleyen gözlemleme ve açıklama faaliyetleri dizisi olarak tanımlayabiliriz. Gözlemler belli bir tutarlılıkta açıklanmaya çalışılmakta, ulaşılan açıklamalar da neyi ve nasıl gözlemleyeceğimizi belirlemektedir. Gözlemlerimiz ile açıklamalarımız arasındaki karşılıklı karmaşık bağı tartışmaların odağı olarak görmek mümkündür. Doğrudan gözlem yapmanın nispeten kolay olduğu alanlarda gözlem ile açıklama arasındaki bağ daha az sorunlu olabilmektedir. Ancak doğrudan gözlem olanaklarının azaldığı oranda bu ilişki karmaşıklaşmaya başlamaktadır. Sınırlı gözlem açıklamalarda farklılaşmaya yol açmakta, farklı açıklamalar ise gözlemlerin biçimini ve içeriğini farklılaştırmaktadır. Böylece giderek değişik, çoğu zaman birbirinin zıttı, yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır.

Sosyal bilimler alanında genel olarak doğa bilimlerine oranla doğrudan gözlem yapabilmek daha güçleşmektedir. Bunun da ötesinde gözlemi yapan bilim insanı gözlemlediği sosyal olayın bir parçası durumundadır. Bu durum çoğunlukla gözlemlerin ölçülebildiği iktisat alanında kolaylıkla arka plana iteklenebiliyor.[15] Ölçülebilir gözlemlerin mümkün olması açıklamalarda matematiğin kullanımının yolunu da açıyor. Matematiğin mantıksal tutarlı kurgusunu kullanmak açıklamaların da bu özelliği taşıdığını savunmak için yeterli olamıyor. Çünkü matematiksel kurguyu tasarlarken araştırmacının nereye ve nasıl baktığı belirleyici olabilmektedir: "pozitif" araçlarla "normatif" açıklamalar yapmak. Pozitif olma iddiasındaki neoklasik iktisat zaman zaman gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalabiliyor. Çoğu zaman, genellikle daha az kritik konularda, bu açmazlara kendi içinden yeni açıklamalar getirebiliyor. Ancak politikaların belirleyiciliği ya da etkisinin güçlü olduğu bir durum için bu yaklaşım yeterli olmayabiliyor. Bu noktada son dönemde popülerlik kazanan yeni politik iktisat normatif iktisadın tanımlamalarını neoklasik mekanizmalarla açıklamaya çalışıyor. Kantitatif tekniklerin ve matematiğin gücü ile yeni politik iktisat ele aldığı konuları açıklamada belli bir mesafe almış olsa da elde edilen başarı şu soruyu sormamıza engel olmuyor: Politik iktisat anlaşılması gereken sıkıntılı bir durum mu, yoksa doğal bir durum mu?

15 Neyin ölçüldüğü ya da ölçülebildiği sorusu ayrı bir tartılma konusudur. Bu yazıda bu tartışmaya girmiyoruz.

Yararlanılan Kaynaklar

Alesina, A. ve Perotti, R. (1995). The political economy of budget deficits. *IMF Staff Papers*, 42(1), 1-31.

Arrow, K. J. (1963 [1951]). *Social Choice and Individual Values* (2. Baskı). New York: John Wiley & Sons Inc.

Arrow, K. J. ve Debreu, G. (1954). Existence of an equilibrium for a competitive economy. *Econometrica*, 22(3), 265-290.

Arrow, K. J. (1958). Tinbergen on economic policy. *Journal of the American Statistical Association*, 53(281), 89-97.

Atkinson, A. B. (2001). The strange disappearance of welfare economics. *Kyklos*, 54(2&3), 193-206. doi:10.1111/1467-6435.00148

Atkinson, A. B. (2009). Economics as a moral science. *Economica*, 76(1), 791-804.

Backhouse, R., Baujard, A., ve Nishizawa, T. (2021). Introduction: Revisiting the history of welfare economics. Backhouse, R., Baujard, A. ve Nishizawa, T. (Der.), *Welfare Theory, Public Action, and Ethical Values: Revisiting the History of Welfare Economics* içinde (s. 1-18). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108882507.001

Bergson (Burk), A. (1938). A reformulation of certain aspects of welfare economics. *Quarterly Journal of Economics*, 52, 310-334.

Blaug, M. (1997). *Economic theory in retrospect* (5. Baskı). Cambridge: Cambridge University Press.

Blaug, M. (2007). The fundamental theorems of modern welfare economics, historically contemplated. *History of Political Economy*, 39(2), 185-207. doi:10.1215/00182702-2007-001

Bridel, P. (2018). Montchrétien, Antoyne de (1575–1621). Eatwell, J., Milgate, M. ve Newman, P. (Der.). *The New Palgrave Dictionary of Economics. Third Edition.* içinde (s. 9127-9128). London, UK: Palgrave McMillan.

Çolak, Ö. F. ve Özalp, L. F. A. (2022). *Refah Ekonomisi ve Eşitsizlik.* Ankara: Efil Yayınevi.

Davis, J. (1989). Explicating the normative content of economic theory. *Forum for Social Economics*, 19 (1), 1-6.

Doğruel, F. ve Doğruel, A. S. (2018). *Bıçak sırtında büyüme ve istikrar: küreselleşmenin yükselişi ve düşüşü: küreselleşmenin yükselişi ve düşüşü* (Genişletilmiş 2. basım). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Drazen, A. (2000). *Political Economy in Macroeconomics.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Debreu, G. (1959), *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Theory of Equilibrium.* New Haven and London: Yale University Press.

Debreu, G. (1962). New concepts and techniques for equilibrium analysis. *International Economic Review,* 3(1962), 257-73.

Fonseca, G. (Tarihsiz). The Lausanne School. The History of Economic Thought Website. Erişim tarihi: 11.10.2022 http://www.hetwebsite.net/het/schools/lausanne.htm

Friedman, M. (1953). In Essays in positive economics. Chicago IL: University of Chicago Press.

Gale, D. (1955). The law of supply and demand. *Mathematica Scandinavica,* 3(1), 155-169.

Görmez, A. B. (2022). Refah toplumundan neoliberal topluma vatandaşlık ve birey. Çolak, Ö. F. ve Özalp, L. F. A. (Der.). *Refah Ekonomisi ve Eşitsizlik.* içinde (s. 25-44), Ankara: Efil Yayınevi.

Hildenbrand, W. (1983). Introduction. Debreu, G. *Mathematical Economics: Twenty Papers of Gerard Debreu.* içinde (s.1-29). Cambridge: Cambridge University Press.

Keynes, J. N. (1999 [1890]). *The Scope and Method of Political Economy.* Batoche Books.

Kolb, R. (Der.) (2018). *The SAGE Encyclopedia of Business Ethics and* Society (Vols. 1-7). SAGE Publications, Inc., https://dx.doi.org/10.4135/9781483381503

Kuhn, H. W. (1956). A note on "the law of supply and demand". *Mathematica Scandinavica,* 4(1), 143-146.

McKenzie, L. W. (1954). On equilibrium in Graham's model of world trade and other competitive systems. *Econometrica*, 22, 147-61

McKenzie, L. W. (1959). On the existence of general equilibrium for a competitive market. *Econometrica*, 27, 54-71.

McKenzie, L. W. (1989). General equilibrium. Eatwell, J., Milgate, M. ve Newman, P. (Der.). *General Equilibrium*. içinde (. 1-35), UK: The Macmillan Press Limited.

McKenzie, L. W. (2002). *Classical general equilibrium theory*. Cambridge. Massachusetts: The MIT Press.

Mill, J. S. (2006 [1848]). *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume II - The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Books I-II)*. Toronto: The University of Toronto Press.

de Montchrestien, A. ve Billacois, F. (Der.). (1999). *Traicte de l'economie politique*. Geneva: Librairie Droz.

de Montchrestien, A. (1889). *Traicté de l'oeconomie politique : dédié en 1615 au Roy et à la Reyne mère du Roy / par Antoyne de Montchrétien*. Paris : https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106383n?rk=42918;4

Moore, J. C. (2007). *General Equilibrium and Welfare Economics: An Introduction*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.

Myrdal, G. (2017 [1954]). *The Political Element in the Development of Economic Theory* (1st ed.). Taylor and Francis.

Nikaido, H. (1956). On the classical multilateral exchange problem. *Metroeconomica*, 8, 135-145.

Parsons, J. (1999). Traicte de l'oeconomie politique by Antoine de Montchrestien; Francois Billacois. *The Sixteenth Century Journal*, 30(4), 1134-1135.

Robbins, L. (1984). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*.

London: Macmillan.

Robbins, L. (1981). Economics and political economy. *The American Economic Review*, 71(2), 1-10.

Samuels, W. J. (1988). An essay on the nature and significance of the normative nature of economics. *Journal of Post Keynesian Economics*, 10 (3), 347-354.

Samuelson, P. (1947). *Foundations of Economic Analysis.* Cambridge: Harvard University Press.

Schumpeter, J. A. (1954). *History of economic analysis.* Edited from a manuscript by Elizabeth Boody Schumpeter. London: Allen & Unwin.

Sher, W. T. ve Pinola, R. (1986). *Modern Microeconomic Theory.* New York: North-Holland.

Smith, A. (1937 [1776]). *The Wealth of Nations: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* New York: The Modern Library.

Starr, R. M. (2011). *General equilibrium theory: an introduction* (2nd ed.). Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Taştan, H. (2022). Ekonometri ve makine öğrenmesi etkileşimi üzerine. *Ekonomi-tek*, 11(2), 107-149.

The Harvard Gazette. May 27, 2020. Alberto Alesina, Ph.D. '86, was the Nathaniel Ropes Professor of Political Economy.

Tinbergen, J. (1956). *Economic Policy: Principles and Design.* North-Holland. http://hdl.handle.net/1765/16740

Tinbergen, J. (1970). A positive and a normative theory of income distribution. *The Review of Income and Wealth.* 16 (3), 221-234.

Weingast, B. ve Wittman, D. (2006). The reach of political economy. Weingast, B. ve Wittman, D. (Der.). *The Oxford Handbook of Political Economy*. içinde (s.1-25). Oxford, New York: Oxford University Press.

Veseth, M. A. ve Balaam, D. N. (2022). Political economy. *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/topic/political-economy

İktisat ve Pozitivizm

Mustafa Pirili[1]

I. Giriş

Ana akım iktisat kuramının pozitivist yöntemle ilişkisini savunan[2] ya da ders kitabı düzeyinde veya kuramsal olarak eleştiren[3] son derece yeterli kitaplar mevcuttur. Gerçekten de pozitivist yöntem her zaman ya savunulmuş ya da ciddi biçimde eleştirilmiş, neredeyse iktisadın tüm yetersizlikleri pozitivizme mal edilmiştir.

Gerçekten de katı bir pozitivizm uygulamasından çok, iktisat bilimin günümüzdeki yetersizliklerinin -özellikle de üniversitelerde okutulan ana akım iktisat kuramının- temelinde yöntemsel yetersizliklerin yanı sıra metafizik veya bir anlamda ideolojik ön kabuller ve inanışlar yatmaktadır. Bu, hiçbir nesnel temeli olmayan hatta günümüzdeki diğer sosyal bilimler tarafından ciddi olarak eleştirilen metafizik önermeler iktisadı asla terk etmemiştir veya ana akım iktisatçılar bunları görmezden gelmeyi sürdür-

1 Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

2 Mark Blaug, İktisatta Yöntem, Ankara: Efil Yayınevi.

3 Ben Fine ve Dimitris Milonakis, *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada, İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar*, Ankara: Heretik Yayınları; Rod Hill ve Tony Myatt, *İktisat Eleştirel Ders Kitabı*, Ankara: Heretik Yayınları.

mektedir. Bu iki varsayım rasyonel insan ve müdahalesiz bir piyasadır; rasyonel veya hesap yapan insan ile piyasaya müdahalesizlik bağlamında sürekli olarak devletin reddi (bu tabii ki bir kurum olarak devlet değil, ekonomiye müdahale eden devlettir).

Biz bu yazımızda birey ve devlet ekseninde ana akım iktisadın iktisadına bakmaya çalıştık, tabii ki gerektiği kadar yöntemsel sorunlara da dikkat çekmeye çalışarak. İktisatta pozitivizm, günümüzde farklı düzeylerde tartışılan bir olgudur. Tartışılan, doğal olarak, iktisattaki pozitivizm yani yöntem olarak pozitivizmin ötesinde, günümüz dünyasını belirleyen başta çevre ve insanın yapısındaki bozulma ve değişimler olmak üzere birden çok şeyin sebebi olarak gösterilen, bir dünya görüşü, bir ideoloji ve yaşamlarımızı belirleyen bir faktör olarak pozitivizmdir. Bir sözcük bu kadar farklı anlamı bir arada içerince, belirsizlik ve çok anlamlılık da kaçınılmaz olmaktadır. Günümüzde pozitivizm, bir anlamda toplumsal ve bilimsel açıdan tüm olumsuzlukların taşıyıcısı gibi görülürken diğer yandan bilimin vazgeçilmez bir yolu olarak da görülmektedir. Pozitivizmin günümüzdeki olumsuz kullanımının temelinde önemli ölçüde pozitivist bakışın saf rasyonaliteyle eş anlamlı sayılması da etkili olmaktadır. Aklın egemenliği ve akıl dışında duyguların yok sayılması veya bilimin araştırma ve anlama alanı dışında tutulması -ki bu durum sinirbilimdeki gelişmeler nedeniyle günümüzde oldukça aşılmış görünmektedir- yalnızca akılcı davranışa indirgenmiş insan kavrayışının eksik bir boyutu olarak yorumlanmakta, diğer yandan, özellikle İkinci Dünya Savaşı ve daha sonra otoriter rejimlerde yaşanan hak ihlalleri ve soykırım gibi konular da aklın egemenliğinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Bkz: Bauman, 1992; Horkhpeimer ve Adorno, 2010).

Bu eleştiriler postmodern düşünceyle sonuçlanmış; postmodernizm, bir yandan büyük anlatıları reddederken neredeyse gerçekliğin inkarına varacak düzeyde uç noktalara doğru savrulmuştur.

Günümüzde yöntembilimsel sorunlar, bilime bakış açımız ondan beklediklerimiz ve bilimi yorumlayış tarzımız yalnızca bilim insanlarını değil, hepimizi bireysel, toplumsal ve siyasal açıdan her zamankinden daha fazla etkiliyor ve ilgilendiriyor. Bunda, yaşadığımız ekonomik ve politik

ortam kadar, küreselleşme ve dünya ölçeğindeki neoliberal politikalar da etkili oldu. Günümüz toplumları bilgi toplumu olarak adlandırılıyor; bu kavram, kuşkusuz, bu bilgiyi üreten toplumların yanı sıra bizim gibi üretilmiş bu bilgiyi salt kullanan toplumlar açısından da farklı anlamlar ifade ediyor. Her iki durumda da bilgi toplumu yeni gelişen bilgi ve enformasyon ağlarının biçimlendirdiği bir toplumsal yapıya işaret etmektedir (Cansever, 2016)

II. Bilgi, Bilim ve Bilimsel Yöntem

Bilgi insanın varoluşundan başlayarak, en basitinden en karmaşığına değin, tüm insan toplumları ve insanlar için önemli olmuştur. Günümüzde bilgi toplumundaki "bilginin" en önemli özelliği, metalaşmış olması yani sermayeye dönüşmüş olmasıdır. Günümüzdeki toplumlarda bilginin bir diğer özelliği ise "enformasyon" adı altında gerçekten de inanılmaz bir büyüklüğe ulaşmasıdır. Bu niteliğiyle, bilgi ile enformasyon arasındaki ilişki ve fark önem kazanmaktadır. Bilginin en önemli özelliği bir gerçekliğe tekabül etmesi ve doğru olması, daha teknik bir ifadeyle epistemolojik açıdan gerekçelendirilmiş doğru inanç niteliği taşımasıdır.

Enformasyon kavramı Türkçede "bilgi" anlamında kullanılmaktaysa da enformasyon genelde ham, işlenmemiş bilgi, data, veri anlamına gelmektedir. Bu nedenle, bilgi toplumu tanımındaki "bilgi" sözcüğünün kullanımı çok doğru görünmemektedir. Nitekim içinde yaşadığımız toplumdaki bilginin çokluğu iddiasının yanı sıra, oldukça fazla miktarda doğru olmayan, yanlış hatta bilerek çarpıtılmış ve belli amaçlar doğrultusunda manipüle edilmiş veri ve enformasyon çokluğu günümüzde ciddi bir sorun haline gelmiştir.

İktisatta yöntem veya iktisatta pozitivist yöntem üzerine bir çalışma, doğrudan iktisat bilimiyle ilgili görünse bile, bu konu dolaylı bir biçimde bilim felsefesiyle ilgilidir. Bilim felsefesi, bilimin ne olduğunu, bilimsel kuramların yapısını ve bilimsel bilginin epistemolojik kurallarını inceler; bilimsel bilginin nesnesinin ontolojisinin ve bilimsel bilginin iç yapısının ve gelişiminin nasıl ilerlediğini veya gerilediğini konu edinir. Kuşkusuz,

bilimle ilgili tek araştırma alanı bilim felsefesi değildir. Bilim sosyolojisi bilimsel gelişme ile toplumsal yapı arasındaki ilişkileri araştırır, bilim tarihi ise tekdüze bir tarihsel gelişimden çok, bilimsel paradigmaların değişim aşamalarını bulgulamaya çalışır.

Günümüzde bilimlerin birbirlerinden farklılıkları ve hatta aynı bilim dalı içindeki farklılıklar dikkate alındığında acaba genel bir bilimsel yöntemden veya yöntem ilkelerinden söz edebilir miyiz? Bu konuda farklı görüşler söz konusudur. Kimi bilim insanı genel ilkelerden söz edilemeyeceğini savunurken kimileri de genel ilkelerin olduğunu vurgulamaktadır. Kuşkusuz her bilimin kendine özgü uzmanlık teknikleri vardır ve bunlar tüm bilimler için genellenemez ama yine de bu uzmanlık tekniklerinin uygulama ilkeleri bile genelleştirilebilir ilkelere sahiptir.

Bu konuda ana akım bilim anlayışını temsil etmekle birlikte, uluslararası saygınlığa sahip AAAS'ın (American Association for The Advancement Of Science) görüşlerine baktığımızda önemli bazı görüşlere ulaşmaktayız. AAAS, 300'e yakın bilim kuruluşunu çatısı altında toplayan ve ünlü Science dergisini yayımlayan uluslararası bir kuruluştur (Gauch, 2016: 8). AAAS Bilimsel yöntemin genel ilkeleri ve önemi konusunda şunları söylemektedir:

> "İster eski bir uygarlığa ister insan bedenine isterse bir kuyruklu yıldıza bakıyor olalım, bazı önemli temalar bilime, matematiğe ve teknolojiye nüfuz etmiş durumdadır ve tekrar tekrar karşımıza çıkarlar. Disiplinlerin sınırlarını aşan ve açıklama, kuram, gözlem ve tasarımda yararlı olduğu kanıtlanmış fikirlerdir bunlar. Dolayısıyla öğrencilere bilimsel yöntemin doğasını öğrenme fırsatı verilmelidir." (Gauch, 2016: 28).

Bilimsel düşünmenin ilkeleri salt bilime özgü ilkeler değildir. Tabii ki bilimi günlük düşünceden farklılaştıran özel birtakım teknikler ve özellikler vardır ama sonuçta rasyonel soruşturmanın ilkeleri ile bilimin ilkeleri birbirleriyle örtüşmektedir. Bunun anlamı, bilimsel bilginin ilkeleri, sağduyu olarak adlandırdığımız kişilerin günlük yaşamdan elde ettikleri görüş, düşünüş ve davranışlarımızı da etkiler ve belirler. Bu konuda AAAS şunları söylemektedir:

> "Bilimin, onu bir soruşturma tarzı olarak belirli bir karakter kazandıran belli özellikleri vardır. Her ne kadar bu özellikler profesyonel bilim insanlarının faaliyetlerinin karakteristiği olsa da, bunları herkes günlük yaşamda pek çok konuda bilimsel düşünme etkinliğinde bulunurken uygulayabilir" (Gauch, 2016: 29).

İster bir bilimsel çalışma içinde isterse gündelik yaşamımızda, içinde yaşadığımız var olan dünyayla ilişkiye gireriz; yani karşımızda bizden bağımsız var olan bir gerçeklikle karşı karşıyayızdır. Bu gerçeklik tüm özellikleriyle bize verilmiş değildir; diğer bir deyişle, apaçık değildir. Var olan gerçekliği belli aracılar vasıtasıyla alımlarız. Bunların başında dil ve dilin kuralları gelir. Aynı şekilde düşünürken kullandığımız kavramların da gerçekliği birebir yansıttığını düşünürüz; kavramlar da tarafsız gerçekliği bütünüyle yansıtan nötr (tarafsız) araçlar değildir. Tüm bunlar çok önemli görünmeyebilir ama bilimsel bir çalışmada ve hatta kimi zaman gündelik yaşamımızda da olguları anlamamız ve değerlendirmemizde önemli roller oynar.

Gündelik dilde çevremizde var olan dünya, düşüncelerimiz ve hissettiklerimizle ilgili akla uygun yargılara varma yeteneğini sağduyu olarak adlandırıyoruz. Bu kavram, felsefede ise doğru ile yanlışı birbirinden ayırma ve doğru yargılama gücü anlamına geliyor.[4]

Sağduyu ile bilimin ortak özelliği, akla uygun olmasıdır. Buna karşın, günümüzde sağduyuya uygun gibi görünen kimi değer yargılarının bilimsel gerçeklerle örtüşmediği, hatta kimi zaman tümüyle farklı ve zıt olduğunu da unutmamak gerekir. Bunun nedeni ise bilimsel bilgi ile sağduyu arasındaki temel farktan, yani gerekçelendirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

TDK sözlüğüne baktığımızda bilgi: İnsan aklının erişebileceği olgu ve gerçeklerin bütünü ve araştırma veya gözlem yoluyla elde edinilen gerçek olarak tanımlanmaktadır. Bilgi insan aklının çalışmasıyla ortaya çıkıyor. Bu çok kısa tanımdan yola çıkarak bile bilgiyle ilgili biraz daha ayrıntılı şeyler söylemek mümkündür. Bilgi süreci veya bilginin oluşması süreci

4 https://sozluk.gov.tr/

iki temel unsur içermektedir. Bunlardan birincisi bilgisini edinmek istediğimiz nesne -ki bu, olgular ve gerçeklerdir-, ikincisi ise bu bilgiyi edinmek isteyen öznedir.

Günümüzde kimi zaman bilgiyle eş değer kimi zamansa bazı farklılıklarla bilgi ve enformasyon kavramları birlikte kullanılmaktadır. 21. yüzyıl bilgi toplumu olarak adlandırılmaktadır. Bu kavram, yani "bilgi toplumu", tarım ve sanayi temelli toplumlardan farklı olarak, bilginin temel olduğu yeni bir teknolojik devrime ve buna bağlı bir toplum yapısına atıf yapmaktadır. Enformasyonu daha çok ham, işlenmemiş bilgi veya veri olarak adlandırmak mümkündür. Kuşkusuz bu tanım bilgi kavramının tanımının da içinde yer almaktadır. Bilginin oluşum sürecindeki ilk aşama bireyin duyusal olanaklarıyla yöneldiği (*intention*) nesne veya olguyla ilgili işlenmemiş verilerdir. Ancak bu veriler zihinde işlendikten sonra bilgi düzeyine ulaşırlar. Felsefede duyulardan bilgiye ulaşan süreç farklı filozoflarca farklı biçimlerde açıklanmaya çalışılmıştır. Bilimsel bilgi ise bu süreç sonucunda ulaşılan bilginin gerekçelendirilmiş (*justified*) olmasıdır. Bilgi yeterince kanıtlanmış ve bir önermeyle ifade edilebilen zihinsel içeriklerdir. Bilginin doğruluğunun ilk koşulu, kuşkusuz, bilgi ile bilgi nesnesinin örtüşmesidir. Bununla birlikte, bu süreç, bu kadar basit değildir ve genelde epistemolojinin yani felsefenin bilginin nasıl elde edildiğiyle ilgilenen bölümünün konusudur.

Bilim açıktır ki bilgiyle ilgilidir. Bir şeyin bilgisi ise üç koşulu yerine getirmelidir: O şeyle (yani bilginin nesnesi veya kavram) ilgili niteliklerden bir önermeyle ifade edilmesi; bu önermenin doğru olduğuna inanılması ve önermenin doğrulanması veya doğruluğuna ilişkin yeterli kanıtların bulunması (Yıldırım, 1991: 13).

Bilim ise bilme edimine ilişkin bir faaliyeti ifade eder. Bu faaliyet, bireysel olmakla birlikte, aynı zamanda toplumsal yönleri de olan bir faaliyettir. Bilim sosyolojisi bu alanda çalışmaktadır. Bunun anlamı, bilimsel çalışmaların bilimin veya bilim insanlarının içinde yer aldığı toplumsal yapı ve ilişkilerle hatta sosyal ve ekonomik koşullarla ilişki içinde bulunduğudur. Bilimsel bilgi, bir toplumda yer alan diğer bilgi biçimlerinden (dini bilgi, sağduyu, pratik bilgi vs. gibi) biri olmakla birlikte, bunlardan temel farkı yukarıda da değindiğimiz gibi gerekçelendirilebilir olmasıdır.

Raymond Williams'a göre bilim sözcüğü (*science*) İngilizceye 14. yüzyılda girmiştir. Yine de bu dönemde "*for god sciences is lord*" gibi bilen tanrıyı anlatan bir sözcüktü ve Latince *Scientia*'dan geliyordu; bilgiyi anlatan bir sözcüktü. Sözcüğün bu kullanım tarzı Shakespeare'de bile hâlâ canlıydı. 17. yüzyıldan itibaren sözcük günümüzdekine benzer bir anlam kazanmaya başladı ve sanat sözcüğünden ayrıldı. Kuramsal olarak bilmek *science* olarak kullanılırken bağlılıkla bilmek anlamında *consience* (inanç) kullanıldı. Fizik ilahiyat ve hukuk için bilim sözcüğü kullanılırken 15. yüzyılda yine fizik gramer, astronomi ve diğer bilimler için liberal sanatlar tabiri kullanılıyordu (Williams, 2016: 335).

AAAS'ın "Liberal Art of Science" üzerine sunduğu bildiride "*Bilim liberal sanatlardan biridir ve* [...] *liberal sanatlardan biri olarak öğretilmek durumundadır.*" denilmekteydi. Bu konu, bilimin toplumsal rolüyle yakından ilgilidir. Günümüzde çağdaş bilimin tüm dalları liberal sanatlar içinde mütalaa edilmektedir; bunun nedeni ise bilimsel yöntemin veya araştırma ilkelerinin yalnız bilimlerle sınırlı olmaması, genel olarak tüm akılcı soruşturmalarda da kullanılmasıdır.

> "Bütün bilimler anlamaya ilişkin belli veçheleri paylaşırlar; disiplinlerin sınırlarını aşan ortak perspektiflerdir bunlar. Gerçekten de bu temel değerlerin ve veçhelerin birçoğu beşeri bilimlerin, güzel sanatların ve uygulamalı sanatların ve de sosyal bilimlerin alanı içerisindedir." (AAAS, 1990: xii akt. Gauch, 2016: 29).

Burada vurgulanmak istenen, sosyal bilimler öğretiminin belli bir meslek ediniminin ötesinde toplumsal ve bireysel anlamda önemli bir işlevi olduğudur.

Bilimleri genel olarak olgusal bilimler ve formel bilimler olarak ikiye ayırabiliriz. Bilimi, içinde yaşadığımız dünyayı, kültürü, insanı tanımayı, anlamayı ve açıklamayı amaçlayan kendine özgü normları bulunan bir etkinlik olarak tanımlayabiliriz. Olgusal bilimler doğal veya doğal olmayan olguları ele alabilir ama mutlaka araştırma nesnesi olarak bir olgunun varlığı gereklidir. Olgusal bilimlerin çıkarımları olgulara ilişkin verilerle doğrulanır veya yanlışlanabilirler. Formel bilimler ise matematik ve

mantık gibi herhangi bir olgudan hareket etmezler. Başlangıç noktaları soyut nesneler (sayılar gibi) veya ilişkilerdir. Mantık ve matematik gibi formel bilimlerde doğrulama olgulara giderek yapılamaz; bu bilimlerde olgusal doğruluk değil, ispat olarak adlandırılan mantıksal doğruluk söz konusudur. Bu ise aksiyom veya postulat denilen kabul edilmiş ilkelerden hareketle gerçekleştirilir. Bu aksiyomlardan hareketle matematik ve mantığın ilkeleri doğrultusunda yapılan çıkarımlar, teorem veya ispat olarak adlandırılır. Bu bilimlerde sonsuz sayıda farklı aksiyoma bağlı çok sayıda teorem üretilebilir (Yıldırım, 1997: 13). Bu sonuçların doğruluğu aksiyomların doğruluğu kadar uygulanan formel bilim ilkelerinde de yanlışlık yapılmamasına bağlıdır. İktisat da kimi zaman formel bilimler gibi hareket eder; bu nedenle, hipotetik veya dedüktif bir bilim olarak tanımlanabilir.

Bilimsel yöntem veya tek tek bilimlerde yöntem sorunu genelde bilim felsefesinin araştırma alanıdır. Bilimsel araştırma kavramı başlangıçta doğadaki düzenliliklerin araştırılması anlamında tarihin başlangıcından başlayarak farklı ağırlıklarda olsa da hemen hemen tüm yerleşik toplumlarda mevcuttur. Gündelik zaruretler, Eski Mısır'dan başlayarak insanların astronomi ve geometri gibi bilgileri geliştirmesini mümkün kılmıştır. Doğanın devinimine bağlı olarak sellerin ve denizin hareketlerinin bilinmesi, Eski Mısır'da sel sularının çekilmesinden sonra arazi sınırlarının yeniden belirlenmesi gibi zorunluluklar geometrinin gelişimini sağlamıştır.

Bununla birlikte, bilimin gelişimi, önemli ölçüde doğa anlayışının değişimiyle ilgilidir. 16. yüzyıla kadar egemen olan erekselci (telelojik) doğa anlayışı yani doğanın kendi içinde bir amaca sahip olduğu düşüncesi yerini nedenselliğe bırakmıştır. Bunun anlamı, doğanın hareketlerinin bir amaçlılıktan çok, nedenselliğinin olduğudur. Bu düşünce, çağdaş bilimin de temeli olmuştur.

Gerek olgusal gerekse formel bilimler sonuçta ilgilendikleri, araştırdıkları olgular ve ilişkilerle ilgili önermeler ileri sürerler. Önerme; bir kavram hakkında dil aracılığıyla öne sürülmüş bir iddiadır. Burada bu cümleyi açmak yararlı olacaktır. Önermede bir kavram ve bu kavramın bir özelliği söz konusudur. Kavramın bir özelliği olarak ileri sürülen şey de bir kav-

ramla ifade edilmelidir. Bu ifadede, yani önermede bir özne ve yüklem (özneye atfedilen özellik) bulunur. Çok bilinen bir örnek önerme "insan akıllıdır" önermesidir. Burada iki kavram veya kavramın mantıktaki ifadesi olan terim vardır.

Kavram ise bir nesnenin zihindeki tasavvurudur; biraz daha açarsak, kavram, düşünme faaliyetinde kullanılan belli bir somutluk veya soyutluk özelliği taşıyan bir düşünce, fikir veya ide'dir (Cevizci, 1997: 499). Kavram, aynı zamanda, aynı ortak özellikleri taşıyan bir nesneler topluluğunun veya söz konusu nesnelerce paylaşılan ortak özelliklerin zihinsel tasarımına karşılık gelir. Felsefe tarihinde tümeller olarak da adlandırılan kavramın varlığı ve özellikleri oldukça uzun zaman tartışma konusu olmuştur. Kavram bir sınıfın üyeleri veya kendisi içinde kullanılan isim veya betimleyici bir özellik olarak da tanımlanabilir. Kavram, zihindeki bir tasavvur olarak tanımlanabilir; bununla birlikte, kavram, asla "hayal" değildir. Hayal, özel bir olgudur; salt onu hayal eden kişiyle ilgilidir ve o kişi dışında bir anlamı yoktur. Kavram ise geneldir. Bir ağaç hayal ettiğimizde, bu ağaç bizim için, özel olarak gördüğümüz ve ilgimizi çeken bir ağaç olacaktır. Ağaç kavramı ise tüm ağaçları ifade eder. Kavramlar, düşünce alanında karşılaşılan problemleri çözmede ve yeni düşünceler inşa etmede kilit rol oynayan unsurdur.

Klasik mantıkta, yüzyıllardır somut (*concrete*) ve soyut (*abstract*) kavramlar ayrımı yapılmıştır. Oysa bu ayrım, ontolojik ve epistemolojik olup asla mantıksal değildir. Somut kavram, tek bir nesneye işaret eden, başka bir şeye bağlı olmadan kendi başına var olan bir şeyin kavramı olarak tanımlanmıştır. Örneğin nesne olarak insan (Ahmet) veya evin kavramı somut sayılmıştır. Buna karşılık, varoluşunu bir başka şeye borçlu olan ve ancak düşünmede ve zihinde bir başka şeyle ilişki içindeki nesnelerin niteliği örneğin siyahlık gibi soyut kavram olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle soyutluk ve somutluk gibi iki nitelik üzerinde ancak epistemolojik ve ontolojik açıdan bir yargıda bulunulabilir. Bununla birlikte, klasik mantıkta somut ancak duyularla algılanan şeyleri gösterir. Somut kavramı, duyusal olmayan ve yalnızca zihinde tasarlanan şeylere de işaret edebilir. İki kavram arasındaki ilişki bir önermeyle ifade edilebilir; önerme,

bir kavram bin olgu ile yine olgunun niteliği olan bir kavram ile arasındaki bağıntının ifade edilmesidir ve bu önermede bir özne ile bir yüklem yani o özneye atfedilen, yüklenen bir nitelik arasındaki ilişki söz konusudur. Örneğin insan ölümlüdür gibi (Özlem, 2004: 67).

III. Bilimsel Bilginin Değişimi veya Gelişimi: Popper, Kuhn ve Lakatos

Bu bölümde ele alacağımız üç düşünür Karl Popper, Thomas Kuhn ve İmre Lakatos, bilimin nasıl geliştiği konusuyla ilgilenmişlerdir. Bu konu, doğal olarak, bilimsel olduğunu iddia eden kuramların nasıl bilim sayılacağıyla ilgili yaklaşımları da içermektedir. Bu konu, Popper'da daha açıktır. Popper, ünlü yanlışlanabilirlik yaklaşımıyla bilim felsefecilerini uzun bir süre meşgul etmiştir.

3.1. Karl Popper ve Yanlışlanabilirlik

Popper, daha sonra yollarını ayırsa da başlangıçta içinde yer aldığı Viyana Çevresi nedeniyle pozitivist geleneğe bağlı bir düşünürdür. Pozitivizm olgulardan hareket eder, spekülasyonlar ve spekülatif felsefeyle ilişkisi yoktur. Bilimsel araştırma, araştırma konusu olgulara ilişkin verilerin ve gözlemlerin birikmesiyle başlar; bu birikim sonunda olgularla test edilir ve genel kuram veya bilimsel bilgi bu yolla (endüksiyon, tümevarım) elde edilir. Bu, Bacon'dan başlayarak bilim dünyasının kullandığı yöntemdir. Bu yönteme ilk ciddi itiraz, İngiliz Filozof David Hume'dan gelir. Hume, iki olgunun birbirini izlemesinin nedensellik açısından bir gereklilik taşımadığını öne sürer. Bunun anlamı, herhangi bir bilimsel kuramın olgularla test edilmesinin sonucunun hiçbir zaman bir gerekliliği göstermediğidir. Çoğunlukla sonucunu bilerek çeşitli bilimsel deneyleri ve bilimsel çalışmaları neden yaparız? Bu çalışmalar kuramın doğrulanmasını sağlamaz ama teknik bir deyimle kuramın kesinlik sınırını genişletir. Popper'ın yaklaşımı doğrultusunda bir kuramı veya bilimsel bir önermeyi doğrulayamayız ama yanlışlayabiliriz ve eğer bir önerme yanlışlanmışsa, artık o önerme veya kuram bilim olma niteliğini yitirmiştir. Sonuç olarak, Pop-

per'ın yaklaşımına göre bir önermenin bilimsel veya bilim dışı olmasının temel kriteri, sonuçların yanlışlanabilir olmasıdır. Bu nedenle de metafizik önermeler, yani bir olguya dayanmayan önermelerin doğrulanması ya da yanlışlanması mümkün olmadığından, bilim kapsamı içine girmez.

1. gözlem ve deney; 2. tümevarımsal genelleme; 3. varsayım; 4. varsayımın doğrulanması ve 5. doğruluk ya da yanlışlığın kanıtlanması ya da 6. bilgi.

Popper, bunun yerine;

1. sorun var olan kurama ya da beklentiye aykırılık; 2. önerilen çözüm; bir başka deyişle yeni bir kuram; 3. yeni kuramdan sınanabilir önermelerin tümdengelimle çıkarılması; 4. sınamalar yani başka şeylerin yanı sıra yadsıma (gözlem ve deneyle yadsıma girişimleri) ve 5. yarışan kuramlar arasında yeğleme yapılması sürecini önermektedir.

Popper'ın yaklaşımına göre, hiçbir kuramın yanlışlanıncaya kadar doğrulanması mümkün olmadığına göre, herhangi bir konuda doğruluk iddiasında bulunan birden çok kuramın ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu durumda, hangi kuram kabul edilebilecektir? Popper bunu, "*açıklama gücü daha yüksek olan kuram*" olarak cevaplandırmaktadır. Sonuçta aynı olguya ilişkin elimizde her zaman birden fazla kuramsal yaklaşım olabilir ve bunlardan biri veye birden çok kuram tercih edilebilecektir.

Popper'a göre, bilimsel ilerleme, evrimci bir ilerlemedir. Araştırmalar sonucu biriken bilgisel birikim yeni kuramlara ve bakış açılarına yol açar (Magee, 1990: 19). Popper'ın bilim anlayışı, uzun erimli tahminler ve öndeyiler olmak üzere geleceğe yönelik tüm ütopist bakış açılarına karşıydı. Bu durum, kuşkusuz, en başta Marxist öndeyilere karşı olmasıyla açıklık kazandı. Popper, bu doğrultuda, siyasi olarak ütopik bir geleceğe yönelik kuramsal yapılara ve doğal olarak da otoriter yönelimlere karşı çıkıyordu. Popper, toplumların ilerlemesiyle uyumlu olarak bilim insanlarının en iyiyi aramak değil, tekil parçalar ve reformlarla ilgilenmesi gerektiğini öne sürüyordu. Bu durumu da perakendeci mühendislik olarak adlandırıyordu. Bunun karşıtı ise toplumsal mühendislik ve tarihselliktir (*historicism*).

Popper, bu görüşlerini iki kitabında dile getirdi; bunlardan birincisi *Açık Toplum ve Düşmanları*, diğeri ise *Tarihselciliğin Sefaleti* idi. İkinci kitap, adından da anlaşılacağı gibi, Marx'ın Felsefesinin Sefaletine bir nazire gibiydi. Popper, *Açık Toplum*'u Yeni Zelanda'da yazdı ve bunun bir savaş kitabı olduğunu söylüyordu. Kitap birçok bakımdan eleştirildiyse de otoriterizme karşı kült kitaplardan biri oldu. Kitapta Platon, Hegel ve Marx'ın kuramsal ve felsefi görüşleri otoriterizmin kaynakları olarak yorumlanıyordu (Irzik, 2013: 624-637).

Popper'ın başta üyesi olduğu Viyana Çevresi ve mantıksal pozitivizme göre, bilimsel kuramlar, bulgulardan hareket etmeli veya deneysel ya da mantıksal olarak doğrulanabilir önermelerden oluşmalıdır. Bunların dışındakiler bilim sayılamazlar ve safsatadırlar.

3.2. Thomas Kuhn ve Paradigma

Thomas Kuhn'un bilimsel gelişme ve bilimsel yöntem konusundaki çalışmalarında temel kavram "paradigma"dır. Bu konuları ele aldığı ve bilim dünyasında büyük yankılar uyandıran kitabı *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda bu kavramı ayrıntılı bir biçimde açıklar. Kuhn'un kitabında bir bütün olarak açıkladığı en önemli olgu, bilimin bireysel değil, toplumsal bir faaliyet olduğudur. Bu nedenle de bu araştırma sürecinde, bireysel faaliyetlerin yanı sıra bilimin yapıldığı topluluğun yapısı, toplumsal inanışlar ve kabuller ile toplumun yönelimleri önemli rol oynar. Kuhn'un temel kavramlarından bir diğeri olan "normal bilim" böylesine örgütlenmiş bir toplumda geçmişte kazanılmış bir veya daha fazla bilimsel başarı üzerine oturtulmuş araştırma anlamında kullanılmaktadır. Bu, aynı zamanda, normal bilimin kesinlikle kanıtlanmış olmasından çok, belli bir toplulukça kabul edilmiş olmasını veya bu konudaki inancı ifade etmektedir. Bu durumun belki de en açık örneğini standart veya ana akım iktisat kuramında görmek mümkündür. Kuram doğruluğundan asla kuşku duyulmayan bir inançlar ve kabuller içinde yapılır ve oluşturulur.

Toplumsal olarak belli bir bilim çevresinin bir süre içinde temel kabul ettiği bilimsel ilerlemelerdir. Bu konuda Kuhn şunları söylemektedir:

> "[...] belli bir araştırma alanında geçerli sayılan sorunların ve yöntemlerin gelecekte uygulama yapacak kuşaklar için tanımlanmasında uzun süre hizmet gördüler. Bunu yapabilmelerini de iki can alıcı özelliğe sahip olmalarına borçluydular: her birinin temsil ettiği başarı ya da ilerleme, rakip bilimsel etkinlik tarzlarına bağlanmış olanları çevrelerinden koparıp kendilerine çekecek kadar yeni ve benzersizdi. Aynı zamanda da çeşitli birçok sorunun çözümünü, yeniden oluşacak bir topluluğun ilerideki çabalarına bırakacak kadar açık uçluydu, yani daha da yeni gelişmelere açıktı. Bu iki özelliği paylaşan başarılar için bundan sonra 'paradigma' terimini kullanacağım, ki bu terim 'olağan bilim' deyimiyle yakından bağlantılıdır. Bunu kullanmaktaki amacım, kabul edilmiş bazı gerçek bilimsel uygulama örneklerinin -yasa, kurum, uygulama ve bilimsel araçların hepsini kapsayan örneklerin- iç tutarlılığına sahip tikel araştırma geleneklerinin kaynaklandığı birer model olduklarını göstermektir." (Kuhn, 1995: 51).

Bu açıklamalar doğrultusunda "paradigma" kavramını, belli bir dönem ve toplumda genel kabul görmüş bir bakış açısı veya genel bir çerçeve olarak tanımlamak mümkündür. Bu niteliğiyle paradigma, bir tür parçalarını birleştirince ortaya anlamlı bütün çıkan bir oyun gibidir. Bu nedenle de Kuhn paradigma belliyken yapılan bilimsel faaliyetleri bu bütünün bir parçasını oluşturmaya, bir diğer deyişle, bulmaca çözmeye yönelik bir faaliyet olarak tanımlar. Bu doğal bilimdir veya doğal normal bilimsel faaliyettir. Ancak bu normal bilim yetersiz gelmeye başladığında veya yeni sorunlar karşısında yetersiz kaldığında yeni bir paradigma için süreç başlamaktadır. Bu ise devrimci bilimdir. Kuhn normal bilim konusunda ise şunları yazmaktadır:

> "Paradigma dışarıya az çok kapalı ve sınırlı bir dizi sorun üzerine dikkatleri toplamak suretiyle bilim adamlarını doğanın herhangi bir parçasını, başka türlü akla dahi gelmeyecek kadar derinlemesine ve ayrıntılı incelemeye zorlamış olmaktadır." (akt. Johansson, 1983: 53).

Olağan bilim yapma süreçlerinde araştırmacıların paradigma dışında değişik bir sonuca ulaşmaları beklenmez ve amaçlanmaz. Kuhn, şöyle demektedir: *"Dalga uzunluğu ölçümlerinde olduğu gibi daha başlamadan önce neredeyse en ücra ayrıntısına kadar sonucu bilinen deney çoktur."* (Johansson 1983: 63).

Kuhn'un olağan bilim içinde tanımladığı bu tür araştırmalar bilimsel açıdan bir yenilik getirmezler ama içinde bulundukları paradigmanın kesinlik alanını genişletirler. Üniversitelerde yapılan tez çalışmalarının önemli bölümü bu özelliği taşır.

Kuhn, yukarıda da değindiğimiz gibi bir paradigmadan diğerine geçişi devrimci bilim olarak adlandırır. Bununla birlikte, eski paradigmaya bağlı kalanlar her zaman olabilir ama Kuhn'a göre bunlar zamanla silinip giderler. Buna örnek olarak doğal bilimler içinde Ptolemas astronomisinden Kopernic astronomisine geçiş verilebilir (Kuhn, 1982: 51). Kuhn'un paradigma geçişlerini veya atlamalarını sosyal bilimlerde gözlemek, doğal bilimlerdekiler kadar kesin sınırlara sahip değildir. Zaman içinde sosyal bilimlerde paradigma sıçramaları olsa da eski paradigmayı sürdürmekte ısrarlı olan bilim insanları bunları kolaylıkla terk etmedikleri gibi zaman zaman eski paradigmaya dönüşler yaşanabilmektedir. Bunu iktisatta da gözlemek mümkündür. Klasik ekonomiyi izleyen neoklasik ekonomi, Keynesçi ekonomiyle bir kesintiye uğramış gibi görünse de 1980'li yıllar ve neoliberal ekonomi gelişmeleri, yeniden klasik para kuramına dönüşü tetikleyebilmiştir. İktisat kuramı için Lakatos'un bilimsel araştırma programı yaklaşımı daha iyi bir çerçeve sunuyor gibi görünmektedir.

3.3. İmre Lakatos ve Bilimsel Araştırma Programı

Lakatos'un yaklaşımı, bazı yönlerde çelişse de Popper ve Kuhn'un yaklaşımlarının bir sentezi gibi değerlendirilebilir (Pheby, 1988: 54). Lakatos; Popper ve Kuhn'un yaklaşımlarının yetersizliklerinden hareketle Bilimsel Araştırma Programı (BAP) yaklaşımını geliştirmiştir. Lakatos'un yaklaşımını *"Aynı bakış açılarına sahip kuramlardan oluşan tarihi bir süreç olarak tanımlayabiliriz."* (Eren, 1989: 56). Lakatos ile Kuhn'un yaklaşımlarının

ortak yönü ikisinin de bilimsel araştırma sürecini tekil bir olay değil, belli bir görüş açısı içinde örgütlenen bir faaliyet olarak tanımlamalarıdır (Pirili, 1995: 291).

Lakatos'un BAP'ını tanımlayan iki temel kavram vardır; bunlar sert çekirdek (*hard core*) ve koruyucu kuşak (*protective belt*) kavramlarıdır. Lakatos, sert çekirdeği, bilimsel araştırma programının negatif yönü (*negative heuristic*) olarak adlandırmaktadır. Lakatos'a göre, herhangi bir kuramın ait olduğu BAP sert çekirdeği, bu kuramı savunanlarca yöntemsel olarak yadsınamaz. Lakatos, sert çekirdeği tanımlarken *heuristic* sözcüğünü kullanmaktadır. Bu, yol anlamına gelebileceği gibi aynı zamanda keşfe ve anlamaya yardımcı olan anlamına da gelmektedir. Bu anlam doğrultusunda sert çekirdek, Blaug'a göre, Schumpeter'deki *vision* (görüş ve Marx'taki ideoloji) kavramına denk gelmektedir (Blaug, 2009: 39). Bu, aynı zamanda, Mises ve Robins tarafından savunulan *a priori*, deneyden önce) doğrularla (postulatlarla) eş anlamlıdır (Eren, 1989: 87).

Lakatos'un üzerinde durduğu ikinci kavram, BAP'ın olumlu yönü yani "koruyucu kuşak"tır (*protective belt*). Bu kavram, BAP'ın çürütülebilir yönlerinin nasıl geliştirilip daha ayrıntılı bir duruma getirebileceği yönünde gerekli düzeltmelerin ve eklerin gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir. Yukarıda söz ettiğimiz gibi Popper, herhangi bir kuramın bilimsel sayılabilmesi için yanlışlanabilmesi gerektiğinden söz etmişti; oysa bilim insanları öne sürdükleri yeni kuramsal yaklaşımları -ki bunlar genellikle fazla abartılmış yenilik ve görüşler içerir- yanlışlanması durumunda bunlardan vazgeçmek yerine bu kuramların varsayımlarının bazılarını değiştirmek, yeni unsurlar ve kavramlar ilave etmek gibi birtakım değişikliklere gider. Yani yeni kuramlar yanlışlandıklarında hemen terkedilmezler.

Bu doğrultuda koruyucu kuşak; yalnızca sert çekirdeğe ilave edilen yardımcı hipotezleri değil, aynı zamanda başlangıç şartlarının tanımlanmasına temel oluşturacak varsayımları ve gözlem önermelerini de içerir (Chalmers, 1980: 143). Bu nedenle sert çekirdeğin değişmez ve sabit olmasına karşın, koruyucu kuşak, kavramsal olarak daha esnektir ve değişebilir (Pirili, 1995: 292). Koruyucu kuşağın değişmesi olumlu bir unsurdur; bu yolla kuramsal çalışma yeni yönlere doğru ilerleyebilir veya geriler.

Bu nedenle koruyucu kuşağa bağlı olarak BAP'ta iki yönlü bir hareket söz konusu olabilir. Bunlar ilerleyici (*progressive*) ve gerileyici (*regressive*) BAP'tır (Katozian, 1980: 107). Eğer BAP, daha fazla deneysel ve kuramsal içeriğe sahip hale gelirse, bu ilerlemeci bir program haline dönüşür; aksine, BAP'a eklenen değişiklikler, *ad hoc* (amaca yönelik) değişiklikler ise program gerileyici, yani eski haline göre daha az açıklayıcı ve yetersiz olacaktır. Daha önce değindiğimiz gibi, *ad hoc* varsayımlar genelde sert çekirdek içinde yer almaktadır; bununa birlikte, bu varsayımların, yani durumun gereklerine göre uydurulmuş *ad hoc* varsayımların koruyucu kuşak içinde yer alması, mantıksal olarak kuramın meşruiyetine zarar vermese de, kuramı gerçeklerden uzaklaştırdığı ölçüde kuram da zayıflar ve daha az açıklama olanağına sahip olur (Buğra, 1995: 467.)

IV. Doğal Bilimler, Sosyal Bilimler ve İnsan Bilimleri

4.1. Pozitivizm

Pozitivizm, doğa bilimlerinin ortaya çıkışından başlayarak bu bilimlerin ortak yöntemi olmuştur. Bu anlamıyla pozitivizm iki temel özelliğe sahiptir; bilginin veya bilgisinin edinilmek isteği şeyin reel, gerçek olması yani duyularla kavranabilecek şeylere ilişkin olması veya bu yolla kavranacak yönlerine, özellik ve niteliklerine ilişkin olmasıdır. Bilimin bu yönteminin ve bu yönteme ilişkin protokollerin toplumsal ve insana ilişkin bilimlerde de kullanılabileceği inancı, bu dönemin yazar ve düşünürlerini derinden etkilemiştir.

Pozitivizme bir yöntem olarak bu denli bağlanılmasında, güvenirliğinin yanı sıra, toplumsal bir görev de yüklenmesi etkili olmuştur. Pozitivizmle birlikte, toplumdaki sorgulanmayan dinsel dogma ve inançlardan da kurtulacağı ifade edilir (Giddens, 1990: 187).

Pozitivizmin bir doğal bilim yöntemi olması, bu yöntemi uygulamak isteyen toplum bilimcileri de araştırma nesnelerini doğal olgular olarak tanımlama, kabul etme ve inşa etmeye yöneltmiştir. Bir bilimin doğal bi-

lim sayılabilmesi ve onun yöntemlerini kullanabilme olanağı, ancak bilgi nesnesinin doğal veya doğal olana indirgenebilir olması ya da ölçülebilir olguları konu edinmesiyle mümkündür. İktisat, doğal olayları konu edinmemesine karşın, araştırma alanının temel nesnesinin insan davranışı olması ve insan davranışının da rasyonel olması varsayımı açısından doğala indirgenebilmiştir. İkincisi, yani araştırma nesnesinin niceliksel sayılabilir, ölçülebilir yanlarının araştırma alanına dahil edilmesi, niteliksel özelliklerinin araştırma alanının dışında bırakılmasıyla sonuçlanmıştır. Pozitivizme ilişkin gelişmeler 17. yüzyılda başlamış sayılabilir. Adı konmamış olmakla birlikte, bilimsel devrimler Klasik ve Orta Çağ felsefesinin reddiyle başladı. Bu dönemin doğa felsefesi veya mekanik felsefesi, Orta Çağ'da ve tabii ki Klasik Dönem'de belirleyici olan Aristo felsefesi ve Plolenias'ın görüşleri de reddedilenler arasındaydı. 17. yüzyıl, Rönesans'tan farklı olarak, benlik bilincinin geliştiği bir dönemdi. Bu dönemde ortaya çıkan yeni fikirler, genel olarak, bilimsel devrim olarak tanımlanan bir gelişimin ürünüydü. Bireyin önem kazanması 15. yüzyılda Rönesans ve hümanizmle başlamıştı. Bu dönedeki bireye yönelik ilgi daha çok Eski Yunan yönelimli felsefeyle ilişkiliydi. 17. yüzyılda ise bireye yönelik ilgi artık felsefe değil, bilimle ilgiliydi.

17. yüzyılda bilimsel bilgi salt akademik konularla ilgili değildi; bu dönemde, günlük yaşama ilişkin bilgiler de bilim içinde değerlendirildi. Örneğin madeni eşya üreticilerinin bilgileri kimya ve metalürji içinde yer aldı. Halk, botanik tıbbı uygulayıcıları ve bahçıvanların bilgilerinden yararlandı. Bununla birlikte, bu yüzyıldaki bilim anlayışı, tüm toplum ve üniversitelerce kabul edilmiş değildi. Akademik çevrelerden bu yeni bilim anlayışına ciddi bir muhalefet vardı. Bunun üzerine, bu çevrelere tepki olarak günümüzde de bir bölümü hâlâ varlık ve etkinliklerini sürdüren kurumlar oluşturuldu; Floransa'da *Academia del Cimento* (1657), Paris'te *Academia Royal Sciences*, İngiltere'de *Londra Kraliyet Derneği* (1606). Bunlar birçok açıdan Hümanistlerin akademilerine benziyordu. Bu örgütlenmeler daha çok doğa bilimleriyle ilgiliydi (Burke, 2001: 35).

Pozitivizm sözcüğü Fransa'ya August Comte tarafından 1830'larda sokuldu. Sözcük Latince "ponare" kökünden geliyordu ve anlamı koy-

mak "yerleştirmek"ti. Sözcük daha sonraları belirli veya kesin anlamını kazandı (Williams, 2016: 287-88).

Pozitivizm ister Comte'un öne sürdüğü biçimiyle ister daha sonra Comte'dan etkilenenlerin geliştirdiği biçimiyle, sonuçta bir 19. yüzyıl felsefesidir ve köklerinde dönemin toplumsal ve siyasal olayları ile bilimsel gelişmeler yatmaktadır.

Avrupa ekonomisi, 16. yüzyıldan başlayarak önemli bir gelişim gösterdi. Özellikle İngiltere, kumaş üretimi ve ihracatında öne çıktı. Orta Çağ'ın sonlarından başlayarak ekonominin yanı sıra mekanik teknolojide de gelişmeye başlandı. Rönesans, bu aşamada oldukça önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Rönesans'la birlikte, bu dönemde ve izleyen dönemlerde, daha sonra merkezi olarak güçlenen Avrupa ülkelerinde ve özellikle İtalya'da -bu arada İtalya'nın birleşik bir devlet değil, prenslikler ve kent cumhuriyetlerinden oluştuğunu hatırlatmalıyız- kentlerdeki burjuvalar, zengin aileler ve merkezi yönetimler bilim ve sanatı maddi olarak desteklemişlerdir. Avrupa'da bilimin gelişmesinin temelinde ekonomik gereksinmelerin yanı sıra bu desteklerin de büyük etkisi olmuştur.

Pozitivizm kavramı, daha çok Fransız sosyolog August Comte'la özdeşleştirilir; Comte'un "Pozitif Felsefe Dersleri" adlı yapıtıyla yaygınlık kazanmıştır. Pozitivizmi, olguların incelenmesi olarak tanımladığımızda, bu düşüncenin oldukça eski bir tarihinden söz edebilmek mümkündür. Nitekim, bu düşünce türü ilk olarak olgulara dayalı bir araştırma programı ortaya koymuş; ikincisi ise metafizik olguları araştırma alanının dışında bırakmıştır. Her iki niteliğiyle de bu yöntem hem felsefi metafiziğin hem de din düşüncesinin dışında yer almıştır; bu iki eğilim ve bilgi alanına karşı kendini dışlamıştır. Bu niteliğiyle pozitivizm, bilimsel bir yöntem olmanın ötesinde, siyasal ve toplumsal bir tavır alışla da ilişkilidir.

Günümüzdeki anlamıyla bilimin başlangıcı 17. yüzyıla değin uzatılabilirse ve bu dönemde bilimsel bilginin gelişimi günümüzdekine benzer pozitivist nitelikler taşısa da -olgulardan hareket ve ölçülebilir büyüklüklerle çalışma gibi- eski bilgi biçimlerinin de sürdüğünü görmekteyiz. Çağdaş fiziğin kurucusu olarak nitelendirilen Newton, bu dönemde hâlâ simyay-

la uğraşıyor ve bu konuda kitaplar yazıyordu. Bilim düşüncesinin genel kabul görmesi ve eski bilgi biçimlerinin terkedilmesi ancak 18. yüzyılda mümkün olabilmişti. Bu yüzyılda yalnızca bilim insanları değil, felsefeciler de pozitivist bir bilim anlayışını savunuyordu.

18. yüzyılda İngiliz felsefeci David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* adlı kitabında şunları yazıyordu:

> "Bu ilkelere ikna olmuş olarak kütüphaneleri elden geçirsek nasıl da bir yıkım vermek gerekir? Elimize bir cilt, söz gelişi ilahiyatla ya da skolastik metafizikle ilgili bir kitabı alacak olursak şunu soralım: Sayı ya da nicelikle ilgili herhangi bir soyut akıl yürütme içeriyor mu? Hayır. Varoluş ya da olgu durumlarına ilişkin deneysel akü yürütmeler içeriyor mu? Hayır. Atın onu öyleyse ateşe, çünkü içinde safsata ve yanılsamalardan başka bir şey olamaz." (Hume, 1976: 137).

V. İktisat Biliminin Doğuşu ve Gelişimi

Kavramlar, tarihten soyutlanmış olarak her zaman aynı anlamları taşımaz. Kavramların tarihsel seyrini izlemek, aynı zamanda bu kavramların temsil ettiği şeylerle ilgili değişimlerin de bilgisini verir. Bu nedenle, ekonomi kavramının da farklı dönemlerde farklı içerikler edinmesini izlemek, ekonominin nasıl anlaşıldığı konusunu kavramamızda oldukça yararlı olacaktır.

Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ni yayınlamasından otuz dört yıl önce Francis Hutcheson (1694-1764) *Ahlak Felsefesine Giriş* adında bir kitap yayımlamıştır. Kitabın üçüncü bölümü, "İktisadın ve Siyasetin İlkeleri" başlığında iktisatla ilgili sorunlar yazılmıştır. Bu dönemde, Hutcheson dahil tüm düşünürlerin temel ilgi konularından biri de önerilen bu ekonomik sistemin içindeki ahlak konusuydu. Hutcheson'un iktisat anlayışından söz eden M. Finley şunları söylemektedir (akt. Buğra, 1995: 69):

> "Hutcheson ne kafası karışık biriydi ne de deliydi. Çağdaşları gibi o da iktisadın kapsamına giren konuların yukarıda sözü edilen konular olduğunu düşünüyordu. İktisat sözünün çağrışımları, onun için de çağdaşları için de, bizim için olduğundan son derece farklıydı."

Hutcheson'un iktisat görüşünün farklılığı, ekonomi sözcüğünün temelini oluşturan Yunanca "oikos" sözcüğüne bağlı olarak ekonomi tanımı yapan eski düşünürlerde de görülmektedir. "Oikos" eski Yunancada ev anlamına geliyordu ve günümüz anlayışıyla bakıldığında ev idaresi, ev yönetimi anlamlarına geliyordu. Oysa eski Yunandaki ev kavramı günümüzden farklıydı ve ev; ailenin dışında köleleri, sanatkarları da kapsayan büyük bir üretim birimiydi. Bu yapı kan bağlarının belirlediği bir aile değil, bir yetki alanını belirtiyordu (Buğra, 1995: 70).

Çağdaş özellikleri ve ona yüklenen anlamıyla bilimin ortaya çıkışı, 17. yüzyıldadır. Ona yüklenen anlam derken, toplumlarda yaratılmış olan bilim imgesinden söz ediyoruz. Bilim imgesi ile bilimin nitelikleri çoğu zaman örtüşmeyebilir. 17. yüzyıl, bilimin hiç yoktan ortaya çıktığı bir dönem değildi; kuşkusuz, günümüzdeki özelliklerini taşımasa da bir nüve çekirdek olarak bilim her zaman felsefe içinde yer almıştı. 16. ve 17. yüzyıllarda özellikle kilisenin temsil ettiği Orta Çağ dünya görüşü değişti. Bu dünya görüşünün diğer bir temeli ise Aristoteles düşüncesiydi. Hristiyan teolojisinde Thomas de Aquinas (1225-1274) Hristiyan teolojisine Aristo'yu dahil ederek aklın teolojiye dahil olmasını sağlamış; bu ise Batı düşüncesindeki değişimi etkilemiştir. 17. yüzyılla birlikte kuşkusuz en önemli değişim doğa düşüncesinde olmuştur. Doğa yani *nature* sözcüğü, cisimi ve şeyleri ifade etmek için kullanılan bir kavramdır; bunun dışında, doğa bir şeyin öz belirlenimi anlamında da kullanılır. Bu ikinci kullanım, doğanın formel anlamıdır. Formel doğa kavramının karşıtı olarak, doğa dışı veya doğal olmayan kavramları kullanılabilir; maddi doğanın karşıtı ise kültür, değer, norm, ruh, akıl, bilinç, özgürlük ve insan gibi kavramlar olacaktır (Özlem, 1990).

17 yüzyılla birlikte organik, yaşayan ve tinsel evren düşüncesinin yerini bir makine olarak dünya düşüncesi almıştır. Mekanik bir dünya görüşü,

daha sonraları salt doğayla sınırlı kalmamış, tüm doğa bilimlerinin temeli haline gelmiştir. Bu dönem günümüze göre oldukça uzun bir geçmişi ifade etse de temsil ettiği düşünce günümüzde hâlâ etkilerini sürdürmektedir. Kuşkusuz modern fizikteki gelişimler ve quantum mekaniği özellikle mikro dünyaların araştırmasında ve parçacık fiziğinde Newtoncu anlayışı sarssa da gündelik yaşamımız hâlâ bu ilkeler üzerinden sürmektedir.

Hangi bilim dalı olursa olsun, bir bilim dalının ortaya çıkışı, işleyişi ve gelişimi öncelikle bu bilimin nesnesinin tanımlanmasıyla başlar. Diğer bir deyişle, bir bilim öncelikle inceleme nesnesinin konusu olan madde, olgu veya ilişkiler bütününe ilişkin ontolojik bir tanıma sahip olmalı; daha sonrasında ise bu nesnenin bilgisinin nasıl elde edileceğinin ilkelerine, yani epistemolojisine sahip olmalıdır. Günümüzde ekonomi bilimi için çok genel bir tanıma sahibiz. Hemen hemen standart tüm ekonomi kitaplarında ekonomi "kıt kaynaklar ile sonsuz ihtiyaçlar arasındaki ilişkiye" odaklanır ve kıt kaynakların sınırsız ihtiyaçları karşılamak amacıyla farklı kullanım biçimleri arasındaki dağılımıyla ilgilenir.

17. ve 18. yüzyılların belki de en önemli karakteristiği insan aklına olan sonsuz güvendi. İnsan, akıllı bir varlık olarak eğer aklını kullanmayı öğrenebilir ve Kant'ın vurguladığı gibi bunu kullanmaya cesaret edebilirse, evrene ve evrenin bilgisine ilişkin her kapıyı açabilecektir. Bu inanç ve yeni gelişen doğa bilimlerindeki gelişmeler, Klasik iktisatçıları da derinden etkilemişti ve bir bilim olarak oluşturmak istedikleri iktisadın da yöntemi, doğal bilimlerin yöntemi yani pozitivist yöntem olacaktı.

İktisadın da içinde yer aldığı doğal bilim anlayışının temelindeki "doğa" kavramı kendi içinde akılsal bir ilişkiler bütününü kapsayan bir doğadır; aynı şekilde doğal hukuk da: "*Doğal hukuk; aklın ışığıyla öğrenilebilen, rasyonel doğaya neyin uyup neyin uymadığını gösteren ve bu nedenle de emredici veya yasaklayıcı olan, tanrısal iradenin bir buyruğu şeklinde tanımlanabileceği gibi, a priori olarak metafizikten, insanın doğasından ya da adaletin özünden çıkarılan norm şeklinde de tanımlanabilir.*" (Toku, 2004: 236).

Buna ilave olarak, akılcı yöntem özellikle ünlü filozof Locke'un deneyciliğiyle de birleşmiş; akılcı ve deneyci bir karma yöntem oluşturulmuştu. Burada Locke'a, özellikle de mülkiyet konusundaki görüşlerine değinmek gerekir. Çünkü Locke'un mülkiyet üzerine görüşleri, Ricardo'yu da etkileyerek, emek-değer kuramına oldukça önemli bir düşünsel destek sağlamıştır. Locke'un görüşlerini açıklamadan önce kuram ile toplumsal gerçeklikler üzerinde durmak yararlı olacaktır. Sosyal bilimlerde bilimsel kuramların öndeyide bulunup bulunamayacağı veya önceliğin toplumsal olgular mı kuramsal öndeyiler mi olduğu konusu oldukça tartışmalıdır. Bunun yanı sıra, kimi zaman toplumsal kuramların var olan veya olması gereken toplumsal olgulara meşruluk kazandırmak amacıyla gündeme gelebileceğini söyleyebiliriz. Burada kuşkusuz meşrulaştırılmak istenen toplumsal olgular, birer hayal mahsulü veya ütopik beklentilerden çok, toplumsal gerçekliklerdir.

Locke'un yaşadığı dönemde gelişen kapitalizm ve orta sınıfın mülkiyet hakları, İngiliz toplumu ve siyaseti açısından önemli bir sorundur; bununla birlikte, Locke mülkiyet konusundaki görüşlerini, İngiliz toplumu ve siyasetinden çok, kendi genel ilkelerine göre oluşturmuştur. Locke, tarihsel gelişim kuramı çerçevesinde, mülkiyet üzerine görüşlerini insanın temel doğal eğilimleri ve bu eğilimlere yön veren doğal mantıksal yasalar temelinde kurar (Murteza, 2008: 55).

Locke için mülkiyet bireysel bir sahip olmadan çok, toplumsal bir olgudur ki bu nitelik Klasik iktisatçılarca başlangıçta giderek zayıflayarak var olsa bile neoklasik iktisatta tümüyle bireysel bir kavrama dönüşmüştür. Locke, mülkiyet haklarını toplumsal gelişiminin temeli olarak görür. Locke, insanların devlet kurmasının nedeninin mülkiyet haklarını korumak olduğunu ileri sürer; bunun anlamı, mülkiyet kavramının devletten önce var olduğudur. Ama daha da önemlisi mülkiyet ile insan emeği arasındaki ilişkidir. "Locke'a göre, bir insanın bedeninin işçiliği ve ellerinin emeği sadece kendisine aittir. İşte sadece kendisine ait olan bu emek ve çaba, doğada bulunan ve ortak olanlara katıldığında, mülkiyet ortaya çıkar." (Murteza, 2008: 57).

Mülkiyeti, dar anlamıyla bir şeydeki sahiplik olarak değil de bir insanın kendi yaşamına, özgürlüğüne ve mülklerinin tümüne yönelik bir hakkı olarak görmesi, kavramı, sadece siyaset felsefesinin değil, insanı insan yapan her şeyin merkezine oturmaktadır. Modern tarih yazınında 15. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başları arasındaki dönem, Erken Modern Çağ olarak adlandırılmaktadır ve günümüz dünyasının kuruluşunda gerek düşünsel gerekse ekonomik ve toplumsal olarak bu dönemdeki gelişmeler temel unsurlar olmuştur. Dönemin özelliklerini kısaca sıralayacak olursak: demografik gelişme, yani nüfusun artışı ve özellikle 1750'lerde nüfustaki büyük patlama; 17. yüzyıldan itibaren büyük iktisadi büyüme; modern devletin yükselişi ve özellikle 17. yüzyılda monarşilerin güçlenişi, dinde reform ve Protestanlığın güçlenişi -ki bu durum Max Weber'in işaret ettiği gibi kapitalizmin gelişimini yakından etkilemiştir (Bkz. Weber, 2011)-, bu yüzyıllar arasında cemaatlerden oluşan bir toplum yapısından birey temelli bir topluma geçiş ve tabii ki Rönesans'ın etkilediği bilimsel devrimler ve aydınlanma gibi düşünce alanındaki gelişmeler.

17. yüzyıl, iki açıdan bu süreç içinde önem kazanır; bunlardan birincisi monarşilerin güçlenişi, ki bu her şeyi yapabilen monarklardan çok, monarşinin yasaların dışına çıkabilme serbestliğini ifade eder. Bu yapı, 17. yüzyıldan başlayarak hem politik hem de ekonomik alanda özgürlüklerin tartışılıp savunulmasına ve giderek devletin ekonomiden uzak tutulması yönündeki taleplerin güçlenmesine yol açmıştır. İkinci olarak ise ekonomik açıdan önemli bir değişimin yüzyılıdır. Bu dönemde dünya ekonomisinin merkezi Akdeniz'den Atlantik çevresine kaymış ve Kuzey Hollanda dönemin egemen merkezi olmuştur. Bu merkez, 19. yüzyılda Birleşik Krallık'a (İngiltere), 20. yüzyılda ise ABD'ye kayacaktır.

Aydınlanma, bu dönemin belki de en etkili sözcüğüdür. Aydınlanma, bilimde naturalizm ve hiç kuşkusun dinin toplumdaki belirleyici etkisinin azalması anlamına gelmektedir. Fransız Devrimi'yle birlikte özgürlük kavramı öne çıkarken, sosyal bilimleri biçimlendirecek ve toplumu değiştirecek olan "birey" kavramı da gelişmeye başlar. Birey ve bireycilik, 19. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da ve giderek tüm dünyada ekonomiyi ve siyaseti belirleyen önemli kavramlardan biri olmuştur. Kuşkusuz, çok kullanılan her kavram ve sözcük de birey, bireyleşme, özgürlük gibi yer

yer içi boşaltılmış, asıl anlamından uzaklaşmış bir kavram olacaktır.

Erken modern dönemde Avrupa'daki bu gelişmelerin tüm toplumları birden etkilediği ve yeni bir orta sınıfın geliştiği gibi tezler öne sürülse de bunlar çok da anlamlı değildir (Wiesner, 2016: 22). Toplumların bazılarında değişim olurken büyük ölçüde toplumlar eski yapılarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte, entelektüel düzeyde hemen hemen tüm ülkeler aydınlanmayı oluşturan düşüncelerden ve gelişmelerden etkilenmiştir. Bunların içinde iktisat bilimini de doğrudan ilgilendiren İskoç Aydınlanması'na kısaca değinmekte yarar vardır.

İktisatçıların çok önemsemedikleri, sosyologların ise bilinçli veya bilinçsiz olarak görmezden geldikleri İskoç Aydınlanması'nın gerek klasik iktisat gerekse sosyolojinin temel kavramlarının oluşumunda oldukça önemli bir yeri vardır. 18. yüzyılın ortalarında Edinburg, Kuzey'in Atinası olarak anılıyordu ve bilimsel düzeyi Paris'le yarışacak düzeydeydi. Bu gelenek içinde tarihçi William Robertson'ın (1721-1793) başarısının yanında, David Hume (1711- 1776), Adam Smith (1723-1790), Adam Ferguson (1723-1816) ve John Millar'ın (1735-1801) isimleri öne çıkmıştı ve bu bilim insanlarının başarıları İskoç Aydınlanması'nı başlatmıştı. Daha sonra, Fransız Devrimi'yle birlikte bireyin öne çıktığı dikkate alınırsa, bu hareketin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Kuşkusuz Fransız Devrimi de sıkı bir rasyonalizmi savunuyordu; bununla birlikte, bu, bireyci bir rasyonalizmdi ve Diderot'un meşhur ansiklopedisinde "toplum" maddesi yoktu (Swingewood, 1998: 31).

Gerek Fransız Devrimi'nin filozof ve düşün insanlarında -Voltaire, Diderot ve Jean Jack Rousseau gibi- gerekse İskoç Aydınlanması'nda ortak olan şey, bilime bakışlarıydı. İki kesim de modern bilimin savunulması, tümüyle kurgusal (spekülatif) olan metafiziğin reddi ve nesnelliğe verilen önem açısından pozitif bilim ortak paydadaydı.

Bu entelektüeller grubuna göre, özgün bir inceleme nesnesi olan toplum, birey ile hükümet arasındaki sözleşmeye dayalı bir ilişkiye sığdırılamazdı; dolayısıyla toplumu, ampirik olarak, doğal yani "kuramsal tarihi" olan özgün bir yapı şeklinde tanımlıyorlardı (Swingewood, 1998: 34).

İskoçlar, toplumun "ilahi kökenleri" teorisini de, yüce yasa koyucu teorisini de reddediyorlardı. Teorik ya da "konjonktürel tarih" (Yaklaşım bu şekilde adlandırılıyordu, ancak bu yanıltıcıdır; çünkü buradaki niyet, konjonktürel değil, pozitif bilgiye dayanan bir tarih ve toplum bilimiydi. Dolayısıyla en iyi anlamıyla teorikti.), Montesquieu'nün genel karşılaştırmalı perspektifiyle yüzeysel bir benzerlik taşıyordu. Oysa İskoçlar, toplumsal değişim problemiyle ve bir toplum tipinden başka bir toplum tipine geçişe yol açan nedenlerle, başka her şeyden daha çok ilgileniyorlardı.

19. yüzyılda çağdaş sosyoloji biliminin kuruluş ve gelişme aşamalarında İskoç Aydınlanması'nın düşünürlerinin neredeyse tümü unutuldu. Tabii ki bunların öngörüleri ve topluma yaklaşımları da... Vico, Montesquieu ve Ferguson gibi düşünürler toplumların değişimi ile insan eylemi ve tarihsel gelişim ile toplumun nesnel yasaları arasındaki ilişkiye dikkat çekmişti (Swingewood, 1998: 45).

Smith, Ferguson ve Millar, mülkiyetin toplumsal rolü, yönetim biçimleri, iş bölümünün gelişmesi, sanayi emeğinin yabancılaşması ve dilin gelişmesini analiz eden, kritik önemdeki sosyolojik sorun ve problemleri gündeme getirmişlerdi: Bunlar, yalnızca onların çalışmalarının içinde yer alan temalar olmakla kalmıyor; aynı zamanda, ekonomi, felsefe ve tarihin genel çerçevesi içinde, sosyolojik düşüncenin ve teorileştirmenin çekirdeğini de oluşturuyordu.

Bu entelektüeller grubuna göre, özgün bir inceleme nesnesi olan toplum, birey ile hükümet arasındaki sözleşmeye dayalı bir ilişkiye sığdırılamazdı; dolayısıyla toplumu, ampirik olarak, doğal yani "kuramsal tarihi" olan özgün bir yapı şeklinde tanımlıyorlardı.

İskoç Aydınlanması'nın entelektüel görüşleri daha çok iktisat ve felsefeyle ilişkilendirilmiş, sosyoloji üzerindeki görüşleri ise genellikle önemsenmemiştir. Bu entelektüeller içinde sosyolojiyle çok ilgisi olmayan David Hume'un Adam Smith ve Ferguson üzerinde etkisi büyük olmuştur. Hume, felsefi anlamda ampiristti (deneyciydi); onun felsefesinin temelini deneyim ve fayda oluşturuyordu. Bu açıdan, Hume, politik toplumu tümüyle insanların gönüllü boyun eğişlerine bağlayan toplumsal bir sözleşme yaklaşımını reddediyordu. Hume'a göre, toplumun, insan doğasının

evrensel ilkelerinden türetilmesi söz konusu olamazdı; çünkü insan doğası, her toplumda eğitim, adetler ve alışkanlıklarla şekilleniyordu (Swingewood, 1998: 35).

İktisat bilimi, sosyal bilimler kategorisi içinde yer almasına karşın, daima pozitif bilim olduğu iddiasıyla kendisini sosyal bilimler içinde ayrıcalıklı bir yerde konumlamıştır. Bu durum, bilimsel imgelemeyle de yakından ilgilidir. İktisat bilimi, genel olarak kamuoyunda sosyal bilimler içinde pratiğe uygulanması mümkün ve toplum için yararlı bilim olarak kategorize edilmiştir. Bu durum ise özellikle kamusal politika yapıcıları için iktisadın öne çıkarılmasına yol açmıştır.

5.1. Klasik İktisat Okulu

İktisat biliminin ortaya çıkışı kuşkusuz salt Adam Smith'in kitabıyla başlamadı ve salt kuramsal bir ilginin sonucu değildi. 16. ve 17. yüzyıllardan başlayarak özellikle tüccarlara yönelik bilgilendirici kitaplar yayınlanmaya başlamıştı; örneğin 1665'te yayımlanan ve Londralı bir tüccar olan Sir Josiah Child'ın *Discourse of Trade*'i (Ticaret Söylemi) gibi metinler görülmeye başlanmıştı (Burke, 2011: 37).

Tüm bunlar ve tabii ki Smith'in kitabı İngiltere'nin gelişimi ve ekonomisiyle doğrudan ilgiliydi. Bu nedenle de klasik iktisat baştan itibaren ekonominin tümüyle ilgiliydi ve buna bağlı olarak, ahlak sorunu daima temel bir ilgi alanıydı. Toplumsal iş bölümü içinde birbirleriyle ilişki içindeki farklı piyasalardaki iktisadi faaliyetlerin ilişkisi ve birliktelikleri Klasik İktisat Okulu'nun temel ilgi alanı olmuştur. Bu haliyle klasik ekonomi politik doğal olarak bir bütün olarak toplum kavramıyla ilişkiliydi. Klasik ekonomi politik, bu özelliğiyle temelde dinamik bir analizdir ve neoklasik ekonomideki statik ve denge kavramı klasik ekonomide yalnızca bir basamak momenttir. Geçici bir durumu temsil ederler.

Klasik iktisatçıların bu genel bakışı içinde ekonominin tümü açısından en önemli faktör sermaye birikimidir. Sermaye birikimini ise nüfus, iktisadi büyüme, teknolojik gelişme ve gelir dağılımı etkilemektedir. Dikkat edilirse gelir dağılımı veri değil, sistem içinde belirlenen bir unsurdur.

Bu yapı içindeki tekil unsurlar birbirlerini etkiledikleri gibi bir bütün olarak sistemi de etkilerler.

Gelir dağılımı veri olarak alınmadığı için gelir dağılımı içinde yer alan ekonomideki farklı birimler -yani işçiler, toprak sahipleri ve burjuvalar gibi- arasındaki ilişkiler de analizde yer alıyordu. Nitekim daha sonra David Ricardo tarafından ileri sürülen emek değer kuramında bu izleri görmek mümkündür. Bu kuram daha sonraları neoklasik kuramın reddeceği bir unsur içeriyordu: Sınıf kavramı.

Ricardo, ekonominin büyüme sürecinde üç ana toplum sınıfı (toprak sahipleri, işçiler ve kapitalistler) arasında yaşanabilecek gelir bölüşümü değişmesinin büyümeye etkisini inceledi. Kapitalistin kârındaki azalış eğiliminin etkisini vurguladı; ayrıca Ricardo, bu sınıflar arasındaki bölüşümün farklı olduğunu da belirtiyordu (Kazgan, 2000: 59-172). Klasik ekonomi politik, içerdiği konular ve bütüncül bakışı açısından günümüzde sosyoloji adını verdiğimiz alanla ilgili konuları da içeriyordu. Daha sonra neoklasik iktisatla birlikte toplumsal konular iktisadın ilgi alanı dışında konumlandırıldı.

Bu yaklaşımlar, kuşkusuz, iktisadın sınıf, emek-değer gibi bir anlamda iktisadi analizi farklı yönlere götürebilecek analizleri engelliyordu. Klasik veya neoklasik iktisatçıların kişisel çıkar kavramını insanın temel davranış biçimi olarak kabul etmeleri iki amaçtan kaynaklanıyordu. Ayşe Buğra, bu konuda şunları yazmaktadır:

> "Biz bu soruya cevap vermeye çalışırken, Adam Smith'in çalışmalarını büyük ölçüde etkilediklerini düşündüğümüz iki amaçtan yola çıkıyoruz. Bu amaçlardan birine, Smith'in 'bilimsel' amacı, diğerine "siyasal-ahlâki" amacı adını verebileceğimizi düşündük. Bunların ikisi de, Batı'da piyasa toplumunun geliştiği dönemin inanç ve ideallerini yansıtan amaçlar. Bilimsel amaç, toplumun, araştırıcının öznel değerlerinden bağımsız bir biçimde, akılcı yöntemlerle, doğa bilimlerinin nesneleri gibi evrensel açıklayıcı ilkeler yardımıyla incelenebileceği inancını yansıtıyor. Bu inanç, hem doğa bilimlerinin kullandıkları yöntemlerle ilgili bir anlayışı, hem de bu çok etkileyici sonuçlar vermiş yöntemlerin sosyal düşünceye

> uygulanabilecekleri fikrini içeriyor. İnsanların yukarıda tanımladığımız biçimde rasyonel davrandıkları varsayımı, ekonominin rasyonel yöntemlerle, 'bilimsel' olarak açıklanabileceği fikrinin temelini oluşturuyor. Siyasal-ahlâki amaç ise, piyasa ilişkilerinin özelliklerini yansıtan bir toplum idealine bağlı olarak tanımlanabiliyor. İnsanların piyasada hiçbir dış zorlamaya bağlı olmadan bi-raraya geldiklerini, toplumsal konum farklarından, bu farklardan kaynaklanan sosyal güç eşitsizliklerinden arınmış bir ilişkiye girdiklerinden söz ettik. Ekonomik faaliyetin serbest piyasalar tarafından yönlendirildiği bir ekonomik sistem de, aynı doğrultuda, özgür ve eşit bir sistem olarak algılanabiliyor." (Buğra, 1995: 20).

Yeniden Adam Smith'e dönecek olursak Smith'in analizi üç ayrı düzeyi (ekonomik, felsefi ve sosyolojik) içeriyordu. *Ulusların Zenginliği* kitabında iş bölümünü ekonomik ve toplumsal sonuçlarıyla birlikte ele almış ve vurgulanmıştır. Bu yaklaşımda, İskoç Aydınlanma Okulu'nun da büyük etkisi vardır. Bu Okul, toplumun ampirik bilimin yöntemleriyle ele alınıp incelenecek bir süreç olduğunun ve bu sürecin o topluma ait toplumsal ve tarihsel güçlerin bir ürünü olduğunun altını çiziyordu.

İskoç Aydınlanması'nın sosyolojiye katkısının dikkat çekici yanı, toplumun bir süreç oluşturduğunun; ampirik bilimin yöntemleriyle saptanıp analiz edilebilecek olan, özgül ekonomik, toplumsal ve tarihsel güçlerin ürünü olduğunun açıkça farkında olmasıdır. Toplum, tarihsel soruşturmanın bir kategorisi ve nesnel, maddi nedenlerin ürünüydü. Bu yaklaşım, neredeyse bir yüzyıl ana akım sosyal biliminin dışında kaldı. İskoç Aydınlanması içinde yer alan düşünürlerden Adam Ferguson (1723-1816) ve John Millar'ın (1735-1801) görüşleri oldukça radikaldi. Bu düşünürler, toplumun salt birey ile hükümet arasındaki bir sözleşmeye sığdırılamayacağını ileri sürüyorlardı. Aralarında Adam Smith'in de bulunduğu bu yazarlar, toplumsal yapıyı ekonomik bir temele bağlı olarak sınıflamak eğilimindeydiler. Millar, toplumlardaki tek biçimlilik ve farklılaşmayı kendi deyimiyle "kaba toplumdan incelikli bir topluma geçiş"le analiz etmeyi amaçlıyor; Ferguson da yönetim biçimlerini mülkiyet, toplumsal tabakalaşma ve iş bölümüyle ilişkilendiriyordu ve toplumsal çatışma, bu yazarlar için önemli bir olguydu (Swingewood, 1998: 35).

Smith ve Millar, kuşkusuz sınıf kavramını kullanmıyorlardı; bununla birlikte, kullandıkları kavramlar açıkca olmasa da anlam olarak bir sınıf kavramını ima ediyordu. Smith'in üç toplumsal kategori arasında kurduğu ilişkiler açıktır. Bu üç grup gelirlerini ücret, kâr ve ranttan sağlıyordu ki bu açıkça işçiler, toprak sahipleri ve kapitalistleri ifade ediyordu (Swingewood, 1998: 36).

Mülkiyet sorunu da kuşkusuz bu üç grup arasındaki ilişkiler yoluyla belirleniyor ve çözümleniyordu. Özellikle Millar'da mülkiyet salt bireysel bir sahip olmanın ötesinde toplumsal bir olgu olarak analize dahil edilmişti ve mülk sahipliği yoluyla toplumsal farklılaşma ve buna bağlı olarak var olan yönetim üzerindeki etkisi açısından siyasal sonuçları açısından da değerlendiriliyordu. Doğal olarak, mülkiyetin oluşturduğu bağımlılık ilişkileri de özellikle emekçi sınıflar açısından siyasal sonuçlar doğuruyordu.

Yazarların bu özelliklerine karşın, özellikle Smith'in kitabında mülkiyet ve ekonomik aktörlerin davranış biçimlerinde bireyin katkısı ön plana çıkmaya başlar. Smith; *Ulusların Zenginliği*'nde bireysel çıkarın piyasadaki "görünmez el" aracılığıyla nasıl toplumsal çıkara dönüştüğünü açıklar. Swingewood (1998: 34), Smith'in yaklaşımını Vico'ye benzetmektedir; yani bir anlamda tarihsel süreç insanın bencilliğinin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini gidermektedir.

Smith, ticari toplumun ya da ticari kapitalizmin gelişimini açıklarken, feodal toplumunun çöküşünü hazırlayan etkiler arasında ticaretin ve sanayinin zorunlu gelişimini birincil faktör olarak sunar. Bununla birlikte, Smith'in kitabında yavaş yavaş bireysel çıkarlar belirleyici olmaya başlar. Kuşkusuz bu yaklaşım, özünde bir ahlakçı olan Smith'i bireysel yarar ile kamusal yarar arasında bir ilişki bulmaya ve aramaya yöneltmiştir. Smith'in bu konudaki çözümü "görünmez el"dir. Çözüm, Giambattista Vico'nun tarihselci çözümüne benzemektedir. Vico'ya göre tarihsel süreç, insanın bencilliğinin yarattığı hasarı giderecektir (Swingewood, 1998: 36).

Bunun anlamı, tarihin arkasında, her zaman tarihi yaratan ve etkileyen faillerin davranışlarından farklı ve bir anlamda onun yanlış ve kötü etkilerini onaran bir mantık vardır. Tabii ki Smith'in yaklaşımı asla tarihsel değildir. Gambatista Vico, doğrudan sosyolojinin kurucu isimlerinden biri olmakla birlikte, iktisatla dolaylı olarak ilgilendirilebilecek önemli bir görüşü de savunmaktadır.

Giambattista Vico, 1668-1744 yılları arasında yaşamış önemli bir tarih felsefecisi ve sosyal bilimcidir. Vico, "*İnsan ancak kendi yarattığı şeyi tam olarak bilebilir.*" demektedir. İnsanın yarattığı dünya ise kuşkusuz tarihsel ve toplumsal olan dünyadır. Burada önemli olan ve yöntemsel açıdan sosyal bilimleri etkilemiş olan, toplumun insanlar tarafından yaratıldığı, bu nedenle de doğal bir varlık olmadığıdır ve bu, kuşkusuz, iktisadın ve diğer sosyal bilimlerin doğal bilimlerin yöntemini kullanmak adına araştırma konularını doğal kabul etmelerinin sınırlarını da göstermektedir (Vico, 2007: 14). Onun bilmekten kastettiği, anlamlandırmaktır ki bu daha sonra, sosyal bilimlerdeki hermeneutik yöntemin öncülerinden biri olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Vico, bu konuda şunları söylemektedir:

> "Sivil toplum dünyası, kesinlikle insanlar tarafından yapılmıştır ve bu yüzden ilkeleri de bizim kendi insan zihnimizin değişmeleri içinde bulunmaktadır. Bu konuda düşünen her kim olursa olsun filozofların bütün enerjilerini tabiat dünyasının incelenmesine zincirlemiş olmalarına şaşırmasın. Çünkü, tabiatı Tanrı yaptığı için onu tek başına bilir ve filozofların, insanlar tarafından yapıldığı için insanların bilebilecekleri ulusların dünyasını veya sivil dünyanın incelemesini ihmal etmeleri gerekirdi. Bu sapma, beden içine dalmış ve orada gömülü kalmış insan zihninin zayıflığının bir sonucuydu. İnsan zihni, doğal olarak, bedensel şeyleri dikkate almaya meyleder ve bu işle ilgilenmek için çok zor güç bulur. Tıpkı, bedensel gözün kendi dışındaki bütün nesneleri görmesi fakat kendini görmek için aynaya gereksinim duyması gibi." (Vico, 2007: 132).

Burada sivil toplum kavramı üzerine biraz durmak gerekebilir, sivil toplum kavram olarak Eski Yunan'dan günümüze değin önemli değişimler

geçirmiştir. İskoç Aydınlanmacıları sivil toplumu devlete karşı bir alan olmaktan çok, despotik ve mutlakiyetçi bir devlet gücüne karşı bir alan olarak düşünmekteydi. Gerçekten de iktisadın kuruluşundan başlayarak devlete karşı olmak önemli bir kavramdır ve bu karşı oluş biçimsel değişikliklerle de olsa liberal düşünce ve ekonomi içinde günümüzde de bir biçimde sürmektedir. Bu dönemdeki devlet kavramının günümüzdeki devlet kavramıyla bir ilişkisinin olmadığı ve yukarıda da değindiğimiz gibi mutlakiyetçi bir devlete atıf yaptığı önemlidir. Ayrıca neoklasik iktisadın da karşı çıktığı devlet kavramının ne olduğu -en azından kuramsal olarak- açık değildir. Devletin bir toplumda tarafsız mı olduğu yoksa bir sınıfın sözcülüğünü mü yaptığı veya farklı ağırlıklardaki sınıfsal yapının bir bileşeni mi olduğu farklı toplumsal ve tarihsel aşamalarda farklı kuramsal kabuller gerektirir. Tüm bunlardan arınmış saf bir devlet, ne yazık ki yoktur.

Vico'nunkine benzer fakat daha ayrıntılı ve ekonomiye özgü bir görüşü Karl Polanyi'nin çalışmalarında bulmaktayız. Polanyi, *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory* (Erken İmparatorluklarda Ticaret ve Piyasa) adlı derlemede yer alan *Economy as a Instituted Process* (Kurulmuş Bir Süreç Olarak Ekonomi) adlı makalesinde ekonominin insanlarca kurulmuş, inşa edilmiş bir süreç olduğunu savunur. Daha önce de değindiğimiz gibi neoklasik ekonomi görüşü doğrultusunda yazılmış çalışmaların tümünde ekonomi kıt kaynaklar ve sonsuz ihtiyaçlar dikotomisi üzerinden tanımlanır. Polanyi bu tanıma biçimselci tanım adını vermektedir. Bunun karşıtı olan özselci tanım ise "*Ekonomi, insanla çevresi arasında, insanlarca kurulmuş (instituted) bir süreçtir. Bu süreç istekleri karşılayan maddi araçlar arzının sürekliliğini sağlar.*" (Buğra, 1995: 75).

Biçimselci tanım piyasa toplumları için anlamlıdır; bunun dışında, karşılıklılık esasına göre çalışan ve yeniden dağıtımcı olan ekonomiler vardır. Bu yapılarda piyasa üzerinden yapılacak analizler anlamlı olmaz. Piyasa dışı toplumlarda ekonomi toplum içine yerleşmiştir (*embedded*). Bunun anlamı, bu tip toplumlarda ekonomi kendi içsel amaçlarının dışında, toplumun taleplerini ve yapısını da dikkate alır. Oysa piyasa toplumlarında

ekonomi toplumdan ayrışmış ve onun dışında bir varlık kazanmıştır (Polanyi, 1957: 201-205).

Polanyi'nin analizinin yöntemsel açısından önemi, piyasa toplumları için geliştirilmiş ekonomik kuram ve yapıların bu toplumlar dışında anlamlı olamayacağıdır ki bu da bilimin evrensel ve zamandan bağımsız olması ilkesiyle bağdaşmaz. İkincisi ise eğer ekonomik yapı ve toplum, insanlarca oluşturulmuşsa doğal yapılar değildir; bu nedenle de ekonominin doğal bilim yöntemini kullanması anlamlı değildir çünkü araştırma nesnesi doğal değildir.

5.2. Neoklasik İktisat

Neoklasik iktisat, bir bütün olarak analizinin nesnesi olması gereken iktisadi ve toplumsal sistemi, analizinin dışında bırakarak, temel analitik kategoriler olarak bireyi aldı. Bu birey, toplumsal ilişkilerin dışında, salt kendi çıkarını düşünen soyut bir kavram olarak iktisat içinde yer aldı. Neoklasik iktisat, toplumsal ve tarihsel bir olgu olarak var olan bireyin yerine soyut bir birey anlayışı koydu. Bununla birlikte, kuşkusuz bu birey anlayışının bir biçimde temellendirilmesi gerekiyordu ki bu temellendirme "insan doğası" kavramı üzerinden yapılmaya çalışıldı. Newton, bu konuda örnekti; diğer bir deyişle, temel model, doğa bilimlerinin modeliydi. Hume'a göre, insanlar rasyonel nedenlerden ötürü değil, tutkularının yönlendirmesine göre davranıyorlardı. Bu görüş, rasyonel felsefecilerin görüşlerine de karşıydı.

İnsan doğası kavramı baştan itibaren iki açıdan önemli ve sorunlu bir kavramdır. Birincisi, iktisadın doğal bir bilim olarak tanımlanması ancak doğal bir kategoriden hareketle mümkün olabilirdi. İnsan doğası kavramı ilk olarak bu işlevi gördü; ikinci olarak ise tarihsel ve toplumsal özelliklerinden soyutlanmış bir birey kavramı doğal olarak tarihsel ve toplumsal olguların bilimin ilgi alanı dışında bırakılmasına yarıyordu ki bu da biliminin natüralist yapısına zarar verecek ögelerin dışlanması anlamındaydı.

Bu açıdan, ilk yardım alınan düşünür David Hume oldu. Hume (1711-1776), tüm insan bilimlerini (*science of man*) oluşturmak istiyordu. Hume,

bu çabasına kimi zaman insan doğası adını da veriyordu. Adam Smith ise *Ahlaki Duygular Kuramı* (1759) adlı kitabında bireysel davranışları günümüzde pskiyatrinin yaptığı gibi insanlar arasındaki ilişkilerden türetiyor ve bireyin kendisinde var olan veya diğerleriyle etkileşimi sonucu ortaya çıkacak bir ahlaki normlar kuramı geliştirmeye çalışıyordu. Bu davranış ve ahlak normları kişinin bireysel çıkarına yönelik davranışını sınırlayacaktı. Smith'in daha sonraki kitabı *Ulusların Zenginliği*'nde ise bu görüş terkedilerek rekabetin bireysel çıkarı nasıl kontrol edeceği açıklanmaya çalışılmıştır. Görüldüğü gibi, klasik iktisatçıların, farklı açılardan olsa da bireysel çıkara dayalı bir davranış biçiminin henüz kapitalist sistemin temel motifi olarak kabulünde çekinceleri vardır.

Neoklasik kurama ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Jevons'ın, Menger'in, Marshall'ın, Böhm-Baverk'in ve Walras'ın eserleriyle doğmasından bu yana, kuramının başından geçenlere, katettiği yollara baktığımızda şunu görüyoruz; neoklasik kuram iktisat bilimi altında gelişen diğer kuramlara göre en çok eleştirilen, hatta yerden yere vurulan, kendisine hep karşıt söylem yaratan bir Okul oldu. Öyle ki neoklasik teoriden sonra gelen iktisat okullarının hemen hemen hepsi, bu kuramın ve temel varsayımlarının eleştirisi veya tümden reddedilişi şeklinde kendilerini tanımladılar. İlk güçlü darbeyi, 1930 yıllarında Keynes'in eleştirileriyle aldı, neoklasik kuram. Keynes'in *Genel Teorisi*'nin (Keynes, 1964) tümü neoklasik okulun eleştirisi üzerine inşa edilmişti ve bu tarihten itibaren neoklasik kuram uzunca bir süre bilimsel söylemde geri planda kaldı. Keynes eleştirisinin hemen ardından, Neoklasik Okul'u karşısına alan, onu eksikliğinden dolayı eleştirmek bir yana, geçerli ve uygulanabilir bir teori olarak reddeden kalkınma iktisadının yükselişini görürüz.

Kalkınma iktisadı, II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından, ülkeler arasında eşitsizliği hem olgusal hem de kuramsal düzeyde sorgulayan ve fakir konumdaki ülkelerin zengin olanlarla eşitlik arayışına yönelik çabalarını aynı şemsiye altında birleştiren güçlü bir disiplin olarak ortaya çıktı. Kalkınma söylemi altında birbirinden farklı ve hatta birbiriyle çatışan pek çok kuram, kavram mevcut olmuşsa da bu farklı eğilimlerin kesiştikleri ve kalkınma disiplinine ayrı bir kimlik veren kritik olgu, az gelişmiş ülkelerin

(AGÜ) büyüme-kalkınma sorunlarının analizi ve çözümler üretilebilmesi için neoklasik teoriye alternatif yeni bir kuramsal çerçevenin gerekliliğine olan inançtır. Neoklasik kuramın gerek temel varsayımları gerekse analiz yöntemiyle AGÜ'nün büyüme-kalkınma sorununun kavranamayacağı ve çözülemeyeceği doğrultusundaki bu ortak anlayış, kalkınma iktisadının teorik çerçevesini oluşturmuş ve ona iktisat biliminde ayrı ve güçlü bir disiplin olma meşruiyetini kazandırmıştır. Ünlü kalkınma iktisatçısı Hirshman (1958: 37) neoklasik kuramdan bu kopuşu "*mono-ekonomi prensibinin reddi ifadesi*"yle dile getirir. Yine bir başka ünlü kalkınmacı Myrdal, kalkınma ekonomisi alanında yetişen öğrencilere "*bir an önce geçersiz ve anlamsız teorilerle ilişkilerini koparıp yeni teoriler üretmelerini*" (Myrdal, 1957: 122) önerirken, neoklasik teoriye yönelik eleştirisini daha keskin bir dille ifade etmektedir.

Neoklasik kuramı eleştiren ve her biri güçlü bir ekol olarak ortaya çıkan yukarıda kısaca belirttiğimiz bu yaklaşımların dışında, bu ekollere bağlı olmasa da neoklasik kuramın özellikle faydacı, bencil birey varsayımını ahlaki etik bağlamda eleştiren bağımsız sosyal bilimcilerin eserlerini de tanıyoruz.

D. Goulot (1971), *etik iktisat* alanındaki çalışmaları ve A. Kumar Sen (1981), refah iktisadını etik değişkenlerle yeniden değerlendirdiği eserleriyle bu sosyal bilimcilerin önde gelenlerindendir. Bugün kalkınma alanında en revaçta yaklaşımın anahtar kavramı olan güçlendirme A. Sen'in çalışmalarından kaynaklanıyor. Bundan 120 yıl kadar önce neoklasik iktisatçıların yaratmış oldukları ve tüm iktisadi analizlerine temel teşkil eden ekonomik insanı, *Homo economicus*'u yani sonsuz arzularıyla malul, faydacı, ama aynı zamanda rasyonel varoluşu bugün tek tek bireylerin varoluşunda açıkça görüyoruz: Öyle ki artık faydacılık ve sınırsız sahip olma ve büyüme arzusu sorgusuz kabullenilen ve adeta doğallaşan vasıflar oldular.

Oysa, ekonomik varoluş ve bu varoluşun soyut temsilcisi *Homo economicus*'un yaratıcısı neoklasik iktisatçıların eserlerinde, eserlerinin satır aralarında ve özellikle de dipnotlarında bu faydacı ve hesapçı varoluş ile ahlak ve etik değerler arasındaki çatışmanın, uzlaşmazlığın yansıdığı ikir-

cikli bir halin, hatta kimi yerde çelişik ifadelerin yansımalarını hep görürüz. Özellikle Jevons'un, Marshall'ın, Walras'ın eserlerinde, bu hesapçı faydacılık ile etik kaygıların çatıştığını okuruz. Bugün ise, gerek neoklasik kuramın yeniden doğuşu olarak beliren kuramlarda, gerekse bireyler olarak reel varoluşlarda ahlak ve etik ile faydacılık arasında var olan çelişki, uzlaşmazlık çoktan unutulmuştur veya daha doğru bir ifadeyle, bu çelişki çoktan uzlaştırılmıştır. Artık ahlak ve etik, herhangi bir mal gibi alınıp satılabilen, ikame edilebilen kısacası "ekonomik hesaba" dahil edilen kategorilerdir. Faydacı varoluşla çelişki teşkil etmezler, aksine, bireylerinençoklaştırmaya çalıştıkları fayda fonksiyonlarına dahil edilmiş yeni birer değişken olmuşlardır.

Genel olarak, neoklasisizmin marjinalizm olarak doğuşu, ekonomi politikten "iktisat"a veya "iktisat bilimi"ne bir geçişi de içermektedir. Bu süreçte, 1890 yılında [Marshall'ın *Principles of Economics*'i (İktisadın İlkeleri) yayınladığı yıl] Marjinalist Devrim kendi güzergâhında ilerlerken, hem ana akım iktisat hem de politik bilim için artık ekonomi politik terimi kullanılmıyordu, ancak neoklasik iktisat ismiyle birlikte bu terim tamamen kullanımdan kalkmıştır. Ekonomi politikten iktisada bu etkileyici geçiş sürecindeki (belki de) en etkili kişi ise Alfred Marshall'dır (Fine ve Milonakis, 2009/2014: 23). Marshallyan iktisattan etkilenmeyen iktisatçılar bile, *Principles of Economics*'in sosyal bilim retoriğinde iktisat teriminin kullanımını başlattığını kabul etmektedir. Marshall, Jevons'ın aksine, iktisatta matematiğin (hatalı) kullanımını hesaba katmış olsa da, bu durum fizik ve matematiğe bariz bir analojiyle birlikte gerçekleşmiştir (Zafirovski, 1999b). Bu bakımdan, Marshall hem marjinalizmin inşasında çok mühim bir rol oynamış (Hodgson, 2011; Lawson, 2013) hem de *Principles of Economics*'i klasik ekonomi politikten neoklasik iktisada geçişteki en etkili unsurlardan birisi olmuştur (Milonakis ve Fine, 2009: 119); bu bağlamda Marshall'ın neoklasik iktisadın temel figürlerinden birisi olduğu söylenebilir (Veblen, 1919: 169-171)

Buraya değin ana hatlarıyla saptamaya çalıştığımız bu durum; neoklasik kuram ile kapitalizmin kat ettiği yollar arasındaki bu benzerlik ve en nihayetinde neoklasik kuramın, bu sistemin ekonomik, sosyal ve siyasi

dinamiklerini açıklayan hakim bilim paradigması konumuna gelmesi, bu *adeta muhteşem örtüşme*, nasıl açıklanabilir? Çünkü, bizlerin kapitalizmin temel dinamiğine dair bildiğimiz ve diğer yandan neoklasik kuramın temel özelliklerine ilişkin bildiklerimiz göz önüne alındığında bu örtüşmede çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. Kapitalizm, temel dinamiğin büyüme, ilerleme ve sermaye birikimi olduğu bir sistemdir. Her anlamda ve alanda varlıkların giderek sermayeye dönüşerek büyümesi ve çeşitlenmesi, bu sistemin en temel özelliğidir. Son iki yüzyıldır yaşanılan değişimin ve büyümenin hızı ile boyutlarını düşünmemiz yeter. Oysa hakim iktisat yazınında olsun, okuduğumuz ve öğrendiğimiz iktisat derslerinde olsun neoklasik kurama dair ortak değerlendirmemiz bu kuramın ve onun esası olan marjinal analizi ve etkin kaynak dağılımı analizinin *statik olduğu* yani büyüme ve sermaye birikimi gibi dinamik olguları açıklamaktan yoksun olduğudur. Bu yaygın kanıyı, ünlü iktisat tarihçisi Blaug'un klasik ve neoklasik kuramları statik - dinamik bağlamında karşılaştırdığı sözleriyle ifade edersek:

> "[...] klasik iktisadi analizde," der Blaug, "esas tema, bireysel girişime dayalı bir ekonomideki sermaye birikimi ve ekonomik büyüme olgularıydı. [...] Ancak 1870'li yıllardan itibaren iktisatçılar (neoklasik iktisatçılar ç.n.) [...] iktisadi problemin özünü veri faktörlerin optimum dağılımı, bir diğer ifadeyle, en yüksek tüketici tatminini sağlayacak biçimde çeşitli alternatifler arasında dağılımı olarak görmüşlerdir. Ekonomiye böylesi bir yaklaşım, klasik iktisatçılarca iktisadi zenginliğin vazgeçilmez unsurları olarak kabul edilmiş olan kaynakların nitelik ve niceliğindeki değişimi ve isteklerin zaman içindeki dinamik gelişimi olgularını analiz dışında bırakmıştır. Böylece, tarihte ilk kez iktisat bilimi, veri kıt kaynakların veri istekler arasındaki paylaşımı olgusuna indirgenmiş ve neoklasik iktisatla birlikte, klasiklerin geliştirmiş olduğu ekonomik kalkınma konusu yerini, özünde statik bir analiz olan genel denge konseptine bırakmıştır." (Blaug, 1968: 299-300).

On dokuzuncu yüzyıl neoklasik iktisatçılarının, Jevons'un, Menger'in, Walras'ın, Marshall'ın, Böhm Bawerk'in eserlerinde ortaya konduğu ha-

liyle neoklasik kuram ve bu kuramın özü olan etkin dağılım ve marjinal analizleri, hakim iktisat literatürü ve kalkınma söyleminde iddia edildiğinin aksine, kapitalizmin özgün dinamiğini, sermaye birikimi, büyüme ve giderek bu sisteme özgü varoluşun dinamiklerini açıklamaktaydı. Yani neoklasik kuram ile kapitalizmin dinamikleri arasındaki bağ veya örtüşme diyelim, bu yazarların eserlerinde mevcuttu. Ancak geçen zaman sürecinde, yirminci yüzyıl iktisat bilimi literatürü ve 1940'lar sonrası kalkınma iktisadı yazınıyla birlikte neoklasik kuramın bu içeriği değişmiş ve kuramdan geriye oldukça güdük ve hatta mikro iktisat bahsinde okutulduğu haliyle reel iktisatla ilişkisi muğlak bir kuram kalmıştır. Hakim iktisat bilimi, kendini geliştirme ve özellikle "objektif" bilim olma çabası içinde, neoklasik kuramdan işine yarayanları almış, önemsizleri dışarı atarak kendine entegre etmiştir. Tuhaf olan şu ki bütün eski mitlerde söylenegeldiği gibi -Kronos-Zeus mitinde olduğu gibi- "yutulan", öncekine göre daha güçlü, günahlarından, zaaflarından arınmış, birtakım dersler almış olarak dünyaya döner. Bir zamanlar yutulmuş olan neoklasik kuramın günümüzdeki muzaffer konumu adeta bu mitleri doğruluyor.

Hakim iktisat bilimi, klasik ve neoklasik olarak adlandırdığımız iktisatçıların eserleriyle ortaya çıkmıştı. Söz ettiğimiz bu çok zengin iktisat literatürünün ortaya çıktığı dönem, 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl sonları arası dönemi kapsıyor. 18. yüzyılda Smith, Ricardo, Mill'in eserleri ve ardından neoklasik iktisatçıların, Jevons'un Menger'in, Walras'ın, Marshall'ın, Böhm Bawerk'in eserlerinin ortaya çıktığı dönemden söz ediyoruz. Bu dönemde ekonomi biliminin temellerini oluşturan çok zengin bir literatürün doğmuş olması elbette tesadüfi değildi. Bu dönem Endüstri Devrimi olarak adlandırılan, Avrupa'daki büyük dönüşüm sürecine yani kapitalizmin gelişmesine tekabül ediyordu ve gerek klasik, gerekse neoklasik iktisatçılar tanığı oldukları, aynı zamanda hayranlıkla izledikleri bu yeni sisteme özgü dinamikleri eserlerinde ortaya koydular.

Bizler bugün ekonomi bilimini okurken, öğretirken ve değerlendirirken A. Smith ve D. Ricardo'nun öncülüğünü yaptığı "klasik iktisadı" değil, "Keynesyen iktisadı" değil ve "Marxist ekonomi politiği" de değil ama "neoklasik kuramı " oldukça güdük ve reel dünyada pek de ne işe yara-

dığı belli olmayan soyut bir kuram yerine koymaktayız. Yirminci yüzyıl hakim iktisat yazınında egemen olan bu görüşün parametrelerini şöyle ifade edebiliriz. (Belirtmek gerekirse yirminci yüzyıl hakim iktisat bilimi ifadesiyle kastettiğimiz iktisat yazını, çeşitli ülkelerin iktisat fakültelerinde okutulan iktisat teorisi derslerini, iktisadi düşünceler tarihi çalışmalarını ve kalkınma iktisadı literatürünü içeriyor.) Buna göre: 1. Neoklasik teori ve onun tüm marjinalite analizi statiktir. Yani kuram, büyüme, sermaye birikimi gibi dinamik fenomenleri açıklamaktan yoksundur. 2. Neoklasik kuramın analiz nesnesi bireydir. Bir başka ifadeyle, kuram, fertlerin fayda/kârlarını ençoklaştırmasına ilişkin davranışını analiz eder, bu kapsamda olmak üzere sübjektiftir.

İktisadi doktrinleri inceleyen pek çok eserde Smith ve Ricardo'nun öncülüğünü yaptığı klasik iktisadi analizin esas temasının kapitalist gelişmenin dinamikleri olduğunu görmekteyiz. Ünlü iktisat tarihçisi Blaug "klasik" iktisadi analize ilişkin hayranlıkla karışık değerlendirmesinde, onların ana temasının ekonomik gelişme olduğunu vurgular. Blaug'a göre bu okulun iktisat bilimine katkısı, ulusların zenginleşme dinamiğini ilk defa sistematik olarak açıklanmış olmasıdır. Zenginliğin artışıyla kastedilen, bir ülkenin, belli bir dönemde sahip olduğu kaynakların, yani toprakların, sermayenin, emek gücünün vd. zaman içinde gerek nitelik gerekse nicelik olarak artışı böylece bunlarla yaratılan gelirin artışı ve ülkelerin servetlerinin birikimidir (Blaug, 1977: 299). Ancak söz neoklasik kurama gelince, 20. yüzyıl iktisatçılarının ortak yargısı, neoklasiklerce geliştirilen etkin kaynak dağılımı kuramının ve bu kuramın dayandığı marjinal analizin özünde statik olduğudur, yani büyüme dinamiğini açıklamaktan yoksun olduğudur.

Statik olduğunu iddia ettiği neoklasik kuramı nasıl anlamakta hakim iktisat? Bu anlayışı kısaca özetleyelim:

Neoklasik kuramın analiz nesnesi, en fazla bireysel fayda veya kâr elde etmek doğrultusunda davranan bireyler -*Homo economicus*- ve onların bu doğrultuda yaptıkları etkin kaynak dağılımı planlarıdır. Bir diğer ifadeyle, neoklasiklerin analiz nesnesi: Maksimum getiri elde edilebilecek şekilde var olan kaynakların etkin/optimum dağılımıdır. Etkin dağılım

analizinin ne olduğunu bizler "mikro iktisat teorisi" kapsamında öğreniriz. Bu derslerde, etkin dağılım analizi karşımıza, bir yerde, en fazla fayda peşinde koşan süpermarkette alışveriş yapan tüketici davranışı ve diğer yerde en fazla kâr peşinde koşan üretici davranışı olarak çıkıyor. Tüketici dengesi bahsi altında belli bir bütçeye sahip faydacı bir bireyin, bu bütçesini en fazla fayda elde etmek için çeşitli tüketim malları arasında dağıtmasını inceleriz. Buna, tüketimde etkin dağılım diyoruz. Üretici bahsinde ise -üretimde etkin dağılım başlığı altında- bir girişimci/üreticinin emek ve sermaye faktörlerini en fazla kâr hedefiyle çeşitli üretim teknikleri doğrultusunda dağıtmasını inceleriz. Ayrıca etkin dağılım analizinin tamamen marjinal analizine dayandığını ve bunun da marjinal fayda kuramından kaynaklandığını okuyoruz.

Bu iktisatçıların bireysel düzeyde etkin dağılım analizi yapmış olmalarının gerekçesi olarak ise şunları okuruz: Neoklasik iktisatçılar, öncülleri klasik iktisatçılar gibi bireysel faydasını/kârınıençoklaştırma peşinde koşan bencil bireylerin kendi iradeleri doğrultusunda özgürce yürüttükleri ilişki, rekabet ve uzlaşmanın ifade bulduğu serbest piyasa ilişkilerini ön plana çıkartmış ve yüceltmiştir. Özel çıkarların ve bu doğrultuda yapılan maksimum fayda elde etmeye yönelik planların, hiç amaçlanmamış olsa dahi, bir bütün olarak toplumun faydasınıençoklaştıracağını varsaymışlardır. Yani neoklasiklerin savunduğu piyasa sistemi, bir yandan kârınıençoklaştırma motivasyonuyla davranan ve bu doğrultuda planlar yapan girişimcilerin kararları ve diğer yandan faydasını en çoklaştırma motivasyonuyla davranan ve yine bu doğrultuda etkin bütçe planları yapan tüketicilerin karşılıklı ilişkilerinin bir sentezidir (Leeman, 1963: 3). Neoklasikler, bu sentezin hem bireysel çıkarlarıençoklaştırdığı ve aynı zamanda toplumun da bir bütün olarak çıkarına, maksimum faydasına hizmet ettiğini savunurlar.

Bir diğer ifadeyle, bireysel düzeyde gerçekleştirilen etkin dağılım planları, davranışları aynı zamanda bu faydacı bireylerin ait oldukları toplumda da var olan kaynakların -göllerin, toprakların, iş gücünün, sermayenin vs.- etkin dağılımı sonucunu verecektir. Bireysel etkin kaynak dağılımı ile ulusal düzeyde etkin dağılım çakışacaktır.

> "[...] Kendi çıkarını gözeten bir birey, başkasının malına zorla el koymak veya çalmak gibi gayrimeşru yollar haricinde, sahip olduğu gelirini daha da arttırmak amacıyla davranıyorsa, aynı zamanda ait olduğu topluluğun da zenginliğinin artmasına hizmet etmiş olur." (Keynes, 1964: 21)

İşte bu etkin kaynak dağılımı kuramıdır, statik olduğu iddia edilen. Neoklasik kurama ait bu yaygın ve klişeleşmiş iddiayı ünlü iktisat tarihçisi Blaug'un sözlerinden alıntıyla yukarıda ifade etmiştik. Bir yandan ekonomi bilimini, ki bu bilimin tüm iktisadi fenomenleri açıklıyor olması gerekir, kıt kaynakların etkin dağılımı olarak tanımlıyoruz diğer yandan da bu etkin kaynak dağılımı analizinin statik olduğunu iddia ediyoruz.

Ancak bu durumda, dinamik bir analiz olması gereken sermaye birikimi veya büyüme başka bir bilimin mi konusudur? Ekonomi biliminin mikro ekonomi ve makro ekonomi olarak iki ana dala ayrılmış olması, bu çelişkiyi açıklamaya yetmiyor. Çünkü bu ikili ayrım kapsamında bize yine söylenen mikro ekonominin, dolayısıyla neoklasik kuramın bireyin iktisadi davranışını analiz ettiği, oysa büyüme ve sermaye birikiminin bireysel değil, toplumsal konular olup toplumsal iktisadi olguları analiz eden makro ekonomi bahsinde kapsandığıdır. Yani birey-toplum karşıtlığı bize fark ettirilmeden söylenmiş olmaktadır. Birey ile toplum arasında hem uyum hem de farklılık ilişkisi vardır. Birey ile toplum arasındaki uyum, bireyin konumuyla ilişkilidir ve indirgenemez. Farklılık ise günümüz toplumbiliminden bildiğimiz kadarıyla toplum, bireylerin toplamından daha fazla bir şeydir. "Marjinal fayda kuramı" Böhm-Bawerk'in dediği gibi, sadece bir değer kuramı değil, esasında ekonominin dayanağıdır. O halde, neoklasiklerin, özneyi, öznenin mantığını, atfettiği değeri, hesabını analizlerinin dışında bırakmış olmaları veya kaynakları öylece "veri" olarak almış olmaları olanaklı mıdır? Ancak, özneyi, tüm bu işlerdeki inisiyatifini, kararını kuramdan dışarı çıkardığımızda, yani sübjektif değer kuramını görmezden geldiğimizde, gerçekten de neoklasiklerden geriye yalnızca bir tür bilgisayar programı kalıyor.

5.3. *Homo economicus*, Ekonomik İnsan ve Birey

Homo economicus olarak adlandırılan "rasyonel insan" kavramı hemen hemen tüm iktisat okullarının -Marxist iktisat dışında- ortak varsayımı olagelmiştir. Bu varsayım, doğruluğuna ilişkin tüm kuşkulara karşın asla terkedilmemiş; bununla birlikte, özellikle muhalif iktisat okullarınca sürekli sorgulanmıştır. Biz bu bölümde tek amacı faydasını veya çıkarını (*interest*)ençoklaştırmak olan bu tipolojinin yanı sıra, birey kavramının da tarihsel olarak izini sürmeye çalışacağız. Birey kavramı genellikle kendi benliğinin bilincinde olan özgür ve rasyonel insanı işaret eder. Bu nedenle, birey kavramını izlerken aynı zamanda özellikle klasik iktisatçıların özgürlük kavramına ilişkin temel düşüncelerinden de söz ettik. Daha önce de bahsettiğimiz gibi klasik iktisatçılar için özgürlüğün yanı sıra etiğin de her zaman iktisatla birlikte nasıl bir etkileşim içinde olacağı temel sorunlardan biri olmuştur. Böyle olması da normaldir çünkü en başta Adam Smith bir etik hocasıydı.

Homo economicus kavramının günümüzdeki anlamıyla kullanımı, Neoklasik Okul veya diğer bir deyişle, Marjinalist İktisat Okulu'yla başlamıştır. Kavram daha önceleri klasik iktisatçılardan John Stuart Mill tarafından kullanılmıştı. Bununla birlikte, Mill, bu kavrama eleştirel yaklaşmıştır. İngiliz filozof Jeremy Bentham, "Doğa, insanı haz ve acının egemenliği altında konumlandırmıştır." diyordu (Efeoğlu ve Çalışkan, 2018: 3)

Mill bu yaklaşıma itiraz etmiyor ama Klasik İktisat Okulu'nun kabulleri doğrultusunda insan doğasının bu tanımının yani *Homo economicus*'un kullanışlı bir kurgu olduğunu kabul etmekle birlikte, bu tanımın insan doğasını tam olarak yansıtmadığını öne sürüyordu (Mill, 2011: 216).

Klasik iktisatçılar içinde John Stuart Mill'in özgürlük anlayışı önemlidir. Neoklasik iktisat özgürlük konusunda açık bir biçimde daha sonra Berlin tarafından kavramsallaştırılacak ve savunulacak olan negatif özgürlüğü, yani insan davranışını kısıtlayan engellerin olmaması durumunu savunmuştu. Mill ise bireysel özgürlükten çok, özgürlüğün toplumsal boyutuyla ilgilidir. Bu amacına yönelik olarak, *Özgürlük Üzerine* adlı eserinin, irade özgürlüğü hakkında olmayıp toplumsal özgürlük kavramı hakkında oldu-

ğunu belirten (Mill, 2005: 11) çalışmasının çerçevesini ve geleceğe yönelik önemini şöyle ifade etmiştir:

> "Bu denemenin konusu yanlış olarak felsefi zorunluluk öğretisi diye anılan [...] irade özgürlüğü dedikleri özgürlük değil, medeni ya da toplumsal özgürlüktür. Toplum tarafından birey üzerine meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın niteliği ve sınırlarıdır. Pek seyrek konuşulan ve genel olarak hemen hiç tartışılmayan, fakat içten içe varlığıyla çağın pratik çelişkilerini derinden etkileyen ve pek yakında kendini geleceğin hayati sorunu olarak kabul ettirmesi beklenen bir sorun." (Mill, 2005: 11).

Bentham ve James Mill'in insan yaşamının son gayesi olarak haz peşinde koşmayı ve elem verici şeylerden kaçmayı kabul etmelerinin aksine, Mill için bu gaye manevî haz veren ahlaki erdemlerdir. Erdem kavramı, Mill'de yarar kavramının önüne geçmekte olup ahlaki sorumluluk kavramı da bireyin fayda beklentisiyle değil, birey vicdanını tatmin edecek olan ahlaki amaçlarla açıklanmaktadır (Mill, 2005: 11-12). Kısaca Bentham'da gördüğümüz hedonizm, Mill'de yerini *eudaimonizm*e bırakmaktadır diyebiliriz.

Klasik iktisat ile neo-klasik iktisat arasındaki temel farklılıklara kısaca bakacak olursak; bu iki okulun öncelikleri farklıydı. Klasik İktisat Okulu, diğer bir ifadeyle, Klasik Ekonomi Politik ile Neoklasik Okul arasındaki farklılık, birey anlayışının yanı sıra değer kuramına farklı yaklaşımla tanımlansa da Klasik Okul'un asıl farklılığı, ekonomiyi bir bütün olarak kavramasında yatar. Klasik Okul için ekonomik büyüme ve ekonominin toplumsal yapı içindeki konumu önemliydi. Diğer bir deyişle, klasik iktisatçılar için ekonomi bir anlamda tarihselliğinden soyutlanmamıştı. Ekonominin sosyolojiyle ayrışması ve farklılaşması, Klasik Okul sonrasında mümkün olabilmiştir.

Birey, bireycilik ve bireyselleşme toplumsal olduğu kadar ekonomik açıdan da oldukça önemli bir kavramdır. Klasik ve neoklasik ekonominin temelinde gerek bir hipotez olarak (*Homo economicus*) gerekse gerçeğin bir yansıması olarak birey ve bireysel davranışlar yatmaktadır. Bu nedenle, birey kavramına biraz daha ayrıntılı bakmaya çalışacağız.

Birey ve bireyselleşme, bölünmez anlamına gelen, kök olarak Latince *Individual*'dan gelmektedir. Bu anlamıyla bütünden ayrılamaz, bütüne bağlı gibi günümüzdeki anlamına karşıt gibi gelse de Yunanca Atamos (atom) yani bölünemez, en küçük parça anlamına gelmek üzere Latinceden çevrilmiştir (Williams, 2016: 196). Sözcük ancak 18. yüzyılda önemli bir değişim geçirmiştir.

18. yüzyılda sözcüğün anlamı değişti. Adam Smith, 1776'da yayımlanan *Ulusların Zenginliği* adlı tanınmış çalışmasında şunları yazar "avcı ve balıkçı olan yabanıl uluslar içinde her birey [...] yararlı bir işte kullanılır." (akt. Williams, 2016: 196) Adam Smith, Wealth of Nations. Adam Smith'in yanısıra bu dönemde biyolojide de birey kavramı günümüzdeki anlamına yakın kullanılmaya başlanmıştır.

Bireycilik kavramının ilk kullanımı, Fransızca olarak, Fransız Devrimi'nden sonra oldu. Bununla birlikte, ilk kullanım olumsuz bir anlam taşıyordu. Bireycilik, aydınlanma ve onun uzantılarına duyulan tepkiden kaynaklandı. Muhafazakar düşüncenin en önemli temsilcilerinden Burke, bireyselcilik için "bireycilik, ulusun kalıcılığını tehlikeye atıyordu." diyordu. Burke'nin bu görüşü, Almanya ve Fransa'daki muhafazakarlarca da benimsendi ve savunuldu. Sorun, birey ve toplum arasındaki gerilimden ve hangisinin öncelikli olacağından kaynaklanıyordu. Oysa modern siyaset felsefesi artık önceliğini bireye vermeye başlamıştı. Kavram, Fransa'da ortaya çıkmış olmasına karşın, 19. yüzyıl boyunca önce bu ülkedeki muhafazakarlar, daha sonra ise Saint Simon ve izleyicilerince olumsuz anlamda kullanıldı ve toplumsal düzeni tehdit eden bir anlam kazandı. Saint Simon ve izleyicileri, bireycilik kavramını bireyciliğin ve bencilliğin temelini atan olumsuz düşüncelere referans olarak kullandı. Bu düşünce, yani bireyciliğin olumsuz kullanımı günümüzde bile Fransa'da etkisini kısmen de olsa sürdürmektedir (Lukes, 2006: 17).

Bu olumsuzluklara karşın, yine de bireycilik, toplumsal olarak kabul görmeyi ve savunulmayı sürdürdü. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak liberal Protestanlar ve serbest ticareti savunanlarca benimsendi ve bu gruplar kendilerine bireyci demeye başladı. Bu dönemde ayrıca bireycilik ile bireylik (*individualite*) arasındaki farka dikkat çekildi ve bireycilik

olumsuzlanırken, bireyin kendini gerçekleştirmesi ve bağımsızlık anlamındaki bireylik savunuldu. Bu ayrım, bizce günümüzde de önemini korumaktadır.

Aynı dönemde sosyalistler, bireyciliği doğrudan reddetmeden, onu, aşılması gerekli bir ilke olarak gördü. Louis Blanch bir tür Hegelci Diyalektik ilişkisi içinde bireyciliğin yanlış ve eksik özgürlük doğurmuş bir ilke olarak tanımlıyor ve bunun aşılması gerektiğini vurguluyordu. Louis Blanc, şunları söylüyordu:

> "İnsanı toplmumun dışına taşıyan bireycilik ilkesi, insanı, kendisinin ve çevresindeki her şeyin biricik yargıcı yapar; ödevlerini göstermeksizin onu yüceltilmiş haklarıyla donatır, onu kendisinin özgüçlerine terk eder ve yönetimin bütününe laisser faire dediğini resmen duyurur. Bu sürecin iki bileşeni vardır: akıl ve bireycilik. İnsan, devletin karşısında bir güç olarak ortaya çıkmıştır ve Platon'dan başlayarak kamunun birinci planda olduğu siyaset felsefesinin karşısına siyasal, ekonomik ve toplumsal haklara sahip birey koyulmuştur. İnsan aklı tüm sorunları çözebilmek için yeterlidir. Tüm bunlar ulus devletin vatandaşının habercileridir." (akt. Lukes, 2006: 21).

Bireycilik konusunun Avrupa devletleri içindeki yansımalarına baktığımızda bu konuda Almanya özel bir önem taşımaktadır. Gerek aydınlanma gerekse Fransız Devrimi'nin Almanya'daki yansımaları, burada birbirinden farklı üç geleneğin doğuşuna yol açmıştır. 1790'dan başlayarak etkili olmaya başlayan liberal, muhafazakar ve romantik gelenek yalnızca Almanya'yı değil, tüm Avrupa düşüncesini etkilemiştir (Beiser, 2021: 126).

Romantik akım, bilinenin aksine yalnızca duygulara ve geçmişe yöneliş ve akılcılığın reddi değildi. Romantik akımın dile getirdiği sorunlar günümüzde de hâlâ tartışılmaya ve günümüzü aydınlatmaya devam etmektedir. O dönemde tartışılan sorunların da tümüyle aşıldığı ve çözümlendiği söylenemez. Aydınlanma düşüncesini tüm bileşenleriyle ifade etmek gerekirse; "Aydınlanmacı anlayış, etik açıdan faydacı, toplum felsefesi açısından atomcu, insan bilimleri açısından analitik bir felsefeye dayanı-

yordu ve bilimsel bir toplum mühendisliğiyle insan ile toplumu yeniden örgütleyerek mükemmel uyuma kavuşturup insanlığa mutluluk getirmeyi amaçlıyordu." (Taylor, 2021: 17-18).

Avrupa düşüncesi içinde pozitivizme değilse de toplumsal bilimlerde veya o dönemin deyimiyle insan bilimlerinde naturalist yöntemin uygulanmasına ilk karşı çıkış, Alman romantik hareketiyle (Alman Romantizmi'yle) olmuştur. Almanya da İtalya gibi milli birliğine geç ulaştı. Almanya, 1871 yılında birleşebildi. Ekonomik olarak ve sömürgecilik alanında diğer Avrupa ülkelerine göre gerideydi. Bu ekonomik yapısı Almanya'yı serbest ticaret kuramı dışında kendine özgü yollar aramaya yöneltti. Bu yapı, kuşkusuz bir yandan milliyetçi eğilimleri de destekledi. Almanya, 1871 yılına değin küçük prensliklerden oluşuyordu; daha da önemlisi Almanya'da İngiltere ve Fransa gibi gerek aristokrasiden gerekse devletten bağımsız gelişen bir burjuva sınıfı yoktu. Junkerler olarak adlandırılan aristokrasiye bağlı ve askeri bir sınıf, bir yandan yönetime ortak olurken diğer yandan sanayiyi geliştirdi. Bu nedenle Almanya, önemli aydınlanma filozofları yetiştirmesine karşın, siyasal ve ekonomik liberalleşmede oldukça gerideydi ve devlet her zaman önemliydi (Cardoso ve Psalidopoulos, 2016)

Aydınlanma düşüncesinin, ülkelere göre farklılıklar göstermesine karşın, genel özelliği, akla olan güveni ve bağlılığıydı. Almanya'da aydınlanma düşüncesinin doruk noktası kuşkusuz Immanuel Kant'tı. Kant'a göre aydınlanma, insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtuluşudur. Bunun yolu ise aklını kullanmasıdır. Nitekim Kant, bu ilkesini ünlü *Sapere Aude* sözleriyle dile getirir: "Aklını kullanmaya cesaret et".

Alman aydınlanması, on sekizinci yüzyılda klasik idealizmini devam ettirmiştir. Alman aydınlanmasının önderi kabul edilen Christian Wolff (1679-1754) ve aydınlanmanın son filozofu kabul edilen Immanuel Kant (1724-1804) gibi düşünürler, dinin ve geleneğin otoritesini eleştirmişler; ancak dine karşı Fransızlardan daha ılımlı bir tavır sergilemişlerdir.

Bu dönemde Almanya'da liberalizmin gelişimine kısaca bakmak yararlı olacaktır. Almanya'da ortaya çıkan liberal düşünceleri iktisatla ilişkilendirmek oldukça güçtür. Dönemin aydınları arasında liberal düşünceler daha çok toplum ve devlete yönelikti. Gerek Prusya gerekse Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun güçlü devlet yapıları bu dönemdeki liberal düşüncelerin ana ekseninin devlet olmasına yol açmıştır.

1790'lardaki liberal düşünceler, Alman Romantizmi'yle iç içedir. Alman liberal düşüncesi bu dönemde tedrici de olsa bireyle ilgilidir. Bireyin salt toplumsal sorumlulukla hareket etmesinin yanı sıra kendi doğalarını gerçekleştirmek için diğerleriyle iş birliği yaparak ve rekabet ederek gerçekleştirebileceklerini ileri sürüyorlardı. Gerek liberallerin gerekse romantiklerin ortak özelliği paternalizme karşı olmalarıydı. Bunlar, hükümdarın yetkilerinin kısıtlanmasını ve ekonomik ve toplumsal konularda ve özellikle din konusunda en iyi kararı bireylerin verebileceğine inanıyorlardı. Bilindiği gibi henüz devlet olamamış Almanya'da insanların dini inançları prenslerce seçiliyordu. Bununla birlikte, bu dönemde romantiklerin zaman zaman muhafazakârlarla aynı safta yer aldıkları görülüyordu. Liberaller kendi içlerinde de sağ, sol ve orta yolcular olarak üçe bölünmüştü ve temel anlaşmazlık genelde burjuvazinin yanı sıra esnaf, sanatkar ve köylüleri de içeren genel oy eksenli bir cumhuriyet konusundaydı (Beiser, 2021: 39-41). 1790'larda liberaller içindeki bir diğer ayrışma konusu da politik tutumlardan çok, ahlaki tartışmaları içeriyordu ve rasyonalistler ile hümanistler farklı görüşler ileri sürüyorlardı.

Bu dönem Alman liberallerinin bir diğer özelliği de faydacılığı ve *eudomania*cılığı (mutluluk ideali) reddetmeleriydi. İngiltere'de Bentham ve Locke; Fransa'da Concordet ve Diderot trafından geliştirilmiş liberalizmin aksine, Alman liberalizmi devletin amacının maksimum mutluluğu sağlamak olduğu iddiasını, bunun otoriter bir yönetime yol açacağı kaygısıyla reddediyorlardı (Beiser, 2021: 42). Görüldüğü gibi Alman liberalizmi genel olarak bireysel eksenli bir görüş olmaktan çok, sürekli olarak devletin konumuyla ilgili endişelerle yüklüydü. Devlet konusundaki kökeni 19. yüzyıla dayalı ve önemli ölçüde Alman yönetim biçimiyle ilişkili endişeler gerek iktisadın gerekse siyaset biliminin peşini hiç bırakmadı ve neoliberal dönemle birlikte bu kuşku neredeyse tüm ekonomi politikalarını ve iktisadı etkiledi.

Almanya'da bireyciliğin gelişimi ve ortaya çıkardığı sorunlara baktığımızda, bu dönemde birey hakkındaki görüşler Almanya'da ekonomide ulusçuluğun savunucusu ünlü iktisatçı Friedrich List'in görüşleri çerçevesinde şekillendi. List, kuramsal olarak Klasik İktisat Okulu'na karşı çıkmasa da Almanya'nın sanayileşmemiş olması, onun korumacılığı ve ekonomik milliyetçiliği savunmasına yol açtı. List'in birey anlayışı, Fransız Saint Simoncuların görüşlerinin etkisini taşıyordu. List, ünlü kitabı *National System of Political Economy*'de (Politik Ekonominin Ulusal Sistemi) toplumun ve ekonominin organik doğasına dikkat çekerek, bu kavramların tarihselliğini öne sürdü. Bu açıklamalar temelde klasik iktisatçıların temel tezleriyle çelişiyordu (Lukes, 2006: 27).

List de Fransız Saint Simoncular gibi bireycilik ile toplumun çelişen değerler sistemini referans alıyor ve serbest ticaret ve bireyin çıkarlarını savunanları eleştiriyordu.

Almanya'da bireycilik kavramının yanı sıra romantik akımın bireycilik (*individualitat*) kavramı önemliydi. Bu kavramla, niceliksel ve soyut olarak gördükleri ve yetersiz olduğunu düşündükleri aydınlanmanın akılcı, diğer bir deyişle, salt akılcı birey anlayışına karşı çıkıyorlardı. Alman romantiklerine göre bireycilik bir kendini gerçekleştirme süreciydi.

Bu konuda Alman romantiklerinin ünlü isimlerinden Herder'e bakmakta yarar var. Herder, bu konuda dışavurumcu bir özne olarak insan yaşamını, bir sanat eseri gibi, her bölümü diğerleriyle ilişki içinde gerçek anlamını bulan bir bütünlük olarak tanımlanıyordu. Bu tanım ve kavrayış doğrultusunda aydınlanma düşüncesinin analitik insan bilimi hem insanın kendisini anlamasının gülünç bir taklidi hem de insanın kendisini tahrif etmesinin en acıklı yollarından biriydi (Taylor, 2021: 18).

Alman Romantik Okulu, rasyonaliteye karşı bir akım olarak tanımlansa da -içlerinde mistik eğilimli filozoflar olmasına karşın- genelde akla karşı olmaktan çok, saf rasyonalitenin eksiklik ve açmazlarına dikkat çekiyordu. Nitekim Herder'in yaklaşımı önemli bir noktaya zımni olarak dikkat çekiyordu; o da insanın asla tek başına olmadığı ve kendisini ancak başkalarıyla ilişkisi çerçevesinde tanımlayıp geliştirebileceğiydi. Bu yaklaşım

günümüz psikiyatrisinde de benliğin oluşumu ve gelişimi konusunda temel yaklaşımlardan biridir.

Batı düşüncesinde birey veya daha teknik deyimiyle özne, 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 17. yüzyıla kadar gerek felsefede gerekse siyaset ve toplum kuramında evren bilimsel (kozmolojik) bir düzen varsayılıyordu ve insan yaşamı bu düzenle uyumlu olması halinde iyi yaşam olarak adlandırılıyordu. Diğer bir deyişle, antik felsefeden başlayarak temel soru insanın nasıl yaşaması gerektiğiydi. Bu yaşam ise ancak doğal ve evrensel düzenin bir parçası olmakla mümkündü. Gerek Platon gerekse Aristo insan yaşamını ya evrensel düzenle uyumlu ve onun bir parçası olarak ya da evrensel düzenin erekselliğine uyumlu olarak tanımlamışlardı. Bu düşünce, 17. yüzyılda Kant ve Benthal'le değişti. Bu yüzyılda sorulan, insanın nasıl eylemesi gerektiğiydi. 17. yüzyılla birlikte birey artık içinde bulunduğu toplumsal düzene değil, inandığı tanrıya veya kendi ahlak yasasına karşı sorumludur (Todd, 2017: 18).

17. yüzyıldaki bu değişim, yani öznenin ortaya çıkışı, yalnız bireyin konumunu yeniden belirlememiş, geleneksel konumları ve buna bağlı olarak insanların sahip oldukları statüleri de etkilemiştir. İnsanı ve toplumu açıklamaya yönelmiş her sistem yaklaşımı ister siyasi ister toplumsal ister felsefi olsun, mutlaka iki kavramla yüzleşmek durumundadır. Bunlar, özgürlük ve etiktir.

Birey, kavram veya idea olarak kuşkusuz 17. yüzyılda başlamadı. Bir idea olarak birey, Eski Yunan'da vardı. Bu konuda ünlü filozof Hegel, bir idea olarak bireyselliği soyut bireysellik; toplumsal bir olgu veya edimselleşmiş idea olarak bireyselliği ise somut bireysellik olarak adlandırır (Singer, 2015: 27). Özgürlük, birey veya bireysellikle yakından ilgilidir. Nitekim Eski Yunan'da bireysellik, kişinin düşünme yetilerini kullanarak kendi kararlarını alabilmesi anlamına gelir. Bu süreçte akıl ve onu kullanabilme yetisi insanları özgür kılar. Bununla birlikte, özgürlük insanın içinde yaşadığı toplum, doğa ve diğer koşullarla da yakından ilgilidir. Burada ekonomi bilimini ilgilendirdiği biçimiyle özgürlük üzerinde biraz daha durmak yararlı olacaktır. Gerek klasik gerekse neoklasik iktisat özgür ve de aklını kullanan bir bireyi varsayar. Ana akım iktisat, İsiah Berlin'in ifadesiyle, negatif özgürlükleri savunur (Berlin, 2008: 9).

Negatif özgürlüklerle ilgili ilk görüşleri Hobbes'ta bulmam mümkündür. Hobbes'un özgürlük anlayışının temel özellikleri günümüzde de etkisini sürdürmekte ve politik kuramı ve özgürlük düşüncesiyle insan hakları sorunlarını ilgilendirmektedir. Hobbes'un görüşü özgürlüğün temel ilkesi, dışarıdan bir dayatma olmamasıdır. Bunun yanı sıra özgürlük, devlet ve yasaya karşıt bir konum olarak değerlendirilir ki bu günümüzdeki liberalizmin gerek ekonomik gerekse siyasal devlet karşıtı konumunu destekler bir görüştür (Bkz. Öztürk, 2015: 7)

Negatif özgürlüğe karşılık pozitif özgürlük ise Berlin'e göre kişinin kendi iradesi üzerinde kurduğu hakimiyettir.

Berlin, pozitif özgürlüğü sadece demokrasiyle değil, aynı zamanda totalitarizmle de ilişkili görür. Kant gibi örnekler bakımından bireyci ve özgürlükçü bir tutum ile özgürlüğün pozitif yorumu birbirine eklemlenmiştir. Ancak genel eğilim bakımından pozitif özgürlük totalitarizmi besler. Pozitif özgürlük kolektif varlıkları ön plana çıkararak bireyin sorumluluklarından sıyrılmasına yol açar. Irk, devlet, sınıf ve ulus gibi bireyüstü yapılar ortak iyiye özdeş hale gelir (Öztürk, 2015).

VI. Sonuç

Tüm bilimler, bilimsel araştırma süreçleri içinde, bilim dünyasında genel kabul görmüş protokolleri uygular; bunlar araştırma nesnesinin tanımı, gerekli verilerin toplanması ve buradan sonuçların veya hipotezlerin çıkarsanması biçimde gelişir. Bu protokollerden çıkarsama konusu daha çok mantıksal süreçlerle ilgilidir ve bu süreçte hata yapılması çok da mümkün değildir. Özellikle de mantıksal işlemlerin matematiksel ifadelere dönüştürüldüğü çalışmalar sayesinde.

Her felsefi veya sosyal bilimsel kuram veya araştırma; araştırma nesnesinin tanımı ve özelliklerinin belirlenmesi ve bu süreçte uygulanacak bilimsel yöntemin tanımlanması biçiminde ontolojik ve epistemolojik iki sorunla karşı karşıyadır. Doğal bilimler dışında, felsefi ve sosyal bilimsel soruşturmalarda geniş kapsamlı bir sistem veya paradigma amaçlanıyorsa cevaplanması gerekli iki temel kavram daha söz konusudur: özgürlük ve

etik. Neredeyse tüm genel sistemi oluşturan felsefi araştırma etkinliği, bu iki soruyu da cevaplamak zorundadır. Bunun en belirgin örneğini Plato, Aristoteles, Kant ve Hegel gibi büyük düşünürlerde bulmak mümkündür.

Bir sosyal bilim olarak başlangıçta ciddi bir biçimde felsefeyle ilgili bilim insanlarınca temeli atılan iktisat da başlangıçta aynı endişeleri taşımıştır. Yani yasaları bulunmaya çalışılan ve tanımlanan iktisadi sistemde özgürlük ve etik nasıl var olacak veya nasıl belirlenecektir?

İktisadın kuruluşundan başlayarak bir pozitif bilim olma çabalarını, doğduğu koşullar içinde değerlendirmek gerekir. Newton'la başlayan bilim inşa çabaları önemli ölçüde bir bilim felsefesi oluşturma çabalarının yanı sıra, var olan dini çerçevenin dışına çıkma çabalarını da içeriyordu. Bu dönemde hiçbir bilim dalının pozitivizm dışında bir yol izlemesi düşünülemez, çünkü pozitivizm dışındaki bir yol kaçınılmaz bir şekilde teoloji (dinbilim) içine çekilmeye mahkumdur. O nedenle de sosyal bilimler için yorumsamacı (*hermeneutik*) bir yöntem dönemin koşulları nedeniyle mümkün olmamıştır.

Neoklasik ya da diğer deyişle, marjinalist iktisat sonrası gelişmelere baktığımızda, gelişmelerin diğer bilim dallarındaki gelişmelerden etkilendiği ve bu gelişmelerin ışığında, buradaki yeni bilgilerin iktisada uygulanması veya iktisadın temel kavramlarının bu yeni bilgiler doğrultusunda "tadil" edilmesi gibi bir durumla karşılaşmaktayız. Bu doğrultuda evrimci iktisat, nöroiktisat, fizikteki gelişmelerden etkilenen kompleksite iktisadı gibi yeni açılımları görmekteyiz.

Bu gelişmeler olumlu gibi görünse de aslında ortaya çıkanın birbirinden kopuk, yöntemsel olarak eklektik ve hatta belki de her bir parçanın belirli bir yöntemden çok, pragmatik gereksinimlerden kaynaklanan analizler uyguladığı bir bütün oluşturmayan parçalı bir yapıda olduğunu söylemek, aşırı bir basitleştirme olmayacaktır.

Bu yazıda özellikle klasik ve neoklasik iktisadı açıklarken vurgulamaya çalıştığımız gibi günümüzdeki hakim ana akım iktisat kuramının açıkçası ne klasik iktisadın ne de neoklasik iktisadın düzenli, kendi içinde tutarlı ve ayrıntılı kuramsal yapısıyla ilişkisi kalmadığını görmekteyiz. Ana akım

iktisat neredeyse kendi amaçları doğrultusundaki her kuramsal çabayı içine alıp işine yaramayanları veya gerilim yaratacak konuları dışarıda bırakarak bir tür parçalı bir kuramsal yapı inşa etmeye çalışmış ve bu da giderek açıklayıcı olma özelliğini yitirmiş, kuramsal olarak matematikle donanmış sofistike bir *pseudo* kuramsal (kuramsal benzeri) bir bilim dalına yol açmıştır. Bu bilim dalını bir anlamda barok kuram olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Barok sanatta da süsleme o denli yoğunlaşır ki bir süre sonra süslemesi yapılan nesnenin işlevi belirsizleşir. O denli süslü bir sürahi yaratır ki barok sanat, bir süre sonra ortaya çıkan nesnenin sürahi olduğunu ilk bakışta anlayamazsınız.

Ana akım iktisattaki yeni gelişmeler ya da yaygın adıyla heterodoks kuramlara baktığımızda bunların genel olarak tepkisel bir biçimde rasyonel insan ve birey konusundaki eleştirilerini görmekteyiz. Bu nedenle, ana akım iktisadın, rasyonel faydasınıençoklaştırmaya çalışan, çıkarcı birey anlayışı veya varsayımı en çok eleştirilen kavramdır. Oysa sorunlu olan bu kavram değil, kavramın ele alınış ve ısrarla tanımlanış biçimidir. Ana akım iktisat *Homo economicus*'u zaman ve mekândan bağımsız evrensel bir gerçeklik olarak tanımlamıştır; oysa aynı tanım ve kavram salt kapitalist ekonomiye özgü bir gerçeklik olarak kabul edilebilirdi. Nitekim Polanyi'nin tanımında bunu görmek mümkündür:

Her ne kadar yöntemi yorumsamacı olarak tanımlansa da Max Weber'deki birey kavramı burada açıklayıcı olacaktır. İlk olarak, Weber'de rasyonalite tek bir biçimde ortaya çıkmaz. Araçsal rasyonalite doğrultusunda davranan birey kapitalist topluma ait bir birey tipolojisidir. Weber'in eylem tipleri iktisat için de anlamlı olacaktır. Dört tip eylem tanımlamaktadır Weber; rasyonel eylem, amaç ile araçların rasyonel olarak seçildiği rasyonel yönelimli eylem, duygusal etkilerle yapılan duygusal eylem ve alışkanlıklara bağlı olan geleneksel eylem (Swingewood, 1986: 179).

Görüldüğü gibi iktisatta bireyle ilgili farklı davranış biçimleri asla söz konusu edilmemiştir, bunun önemli birr nedeni "rasyonel insan" kavramının bir başlangıç varsayımı olarak ele alınmasıdır. Bu durumda ise yapılması gereken hipotezlerin test edilmesinden sonra gerek varsa veya hipotezler doğrulanmamışsa bu başlangıç varsayımının değiştirilmesi veya gözden geçirilmesidir. Bu ikisi de hiçbir zaman yapılmamıştır.

Gerek siyasi gerekse ekonomik liberalizmin temel kavramlarından biri de "özgürlük"tür. Ekonomik ve toplumsal her kuram, özgürlük ve ahlak sorununun çözümünü de içinde barındırmak zorundadır -tabii ki bütüncül bir kuram olma iddiasındaysa. Klasik iktisatçılar özgürlük sorununu bireysel bir kavram olarak değil, toplumsal olarak ele almışlardır. Gerek neoklasik gerekse ana akım iktisatta ise özgürlük salt bireylerin tüketim ve girişim özgürlüğüne indirgenmiştir. Geçmişte liberal siyasal düzenin önemli bileşenlerinden biri sayılan serbest piyasaya bağlı özgürlük kavramı, günümüz gelişmeleri dikkate alındığında anlamını yitirmiştir. Otoriter rejimler ile piyasa ekonomisi son derece uyumlu bir biçimde yaşamaktadır.

İktisat biliminin devlet konusundaki tavrı baştan itibaren en katı unsurlarından biri olmuştur. Keynes'te bile devletin müdahelesi belli koşullarla ilişkilendirilmiştir. Neoklasik ve ana akım iktisatta ise devlet müdahalesi olmaması bu iki kuramın da kırmızı çizgisidir. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi, klasik iktisadın ortaya çıktığı dönemlerde egemen siyasal biçim olan meşruti monarşidir. Bu sistemde monark kuşkusuz istediğini yapmakta özgür değildi ama yasalara uyma zorunluluğu yoktu. Bu ise serbest piyasa için kuşkusuz en olumsuz faktördü. Özellikle de serbest dış ticaret rejimlerinde belirsizlik ortamı bu ticareti olanaksız kılıyordu. İkincisi, Prusya-Habsburg geleneğinde (Almanya-Avusturya) devlet çok önemli bir yer tutuyordu ve burada devletin aşırı yoğun bürokrasisi saçmalık sınırındaydı. Nitekim bu dönemin, başta Kafka olmak üzere (Şato ve Dava adlı romanları) edebiyatçılarının eserlerinde bu durumun biraz da komik alegorilerini bulmak mümkündür. Bu nedenle, Almanya ve Avusturya'nın güçlü devlet geleneği nedeniyle, dönemin liberallerinin temel ilgi alanının devletin yetkilerinin sınırlandırılması olması kaçınılmazdı.

Bu iki faktöre karşın ne klasik iktisatta ne de daha sonraki iktisat okullarında devletin ne olduğu konusunda kuramsal bir yaklaşım bulmak mümkün değildir. Devlet, bir tür ne olduğu belirsiz, toplumdan ve onun kültürel, sınıfsal yapısından bağımsız bir varlıktır. Oysa devlet ne toplumsal çıkarların dışında ne de toplumdaki sınıfsal yapılardan bağımsız bir varlıktır. Günümüzde devlet, farklı sınıfsal bileşenlerin ve farklı çıkarla-

rın temsil edildiği, gücü ve etkisi bu yapıların farklılığıyla belirlenen bir varlıktır. Bu nedenle devlet, tarafsız olamayacağı gibi salt bir sınıfın veya zümrenin temsilcisi de değildir; bunların yanı sıra gerek kapitalist piyasa ekonomisinin kuruluş aşamalarında gerekse günümüzde devletin ekonomik rolü daima önemli olmuştur.

İktisat biliminin ısrarla üzerinde durduğu bir başka konu ise "değerler"dir. İktisadın sıklıkla pozitif olduğunun vurgulanmasının önemli bir nedeni de salt pozitivist yöntemi kullandığının belirtilmesinden çok, değer yargılarından, diğer bir deyişle, ideolojiden bağımsız olduğudur. Burada değerler yerine ideoloji kavramını kullanmamız tesadüfi değildir. İdeoloji uzun zaman ya yanlış bilinç ya da belli bir siyasal tavra ve düşünceye bağlılık olarak tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Oysa ideoloji, günümüzde bir insanın veya toplumun tümünün dünyaya bakışını, onu ele alma tarzını ve yorumlayış biçimini ifade etmektedir ve bu anlamıyla ideolojiden bağımsız bir birey düşünülemez. Günümüzde en kesin bilimlerden biri olarak kabul edilen fizikte bile bilim insanının deneye etkisi kabul edildiği bir ortamda araştırma nesnesinin içinde yer alan sosyal bilimcinin tarafsız ve değerlerden arınmış olması düşünülemez.

Ana akım iktisadın neredeyse daima üzerinde önemle durduğu bir başka özelliği ise normatif olmadığı iddiasıdır. Toplumsal gerçeklikten yola çıktığı teziyle ana akım iktisat var olan gerçeklik üzerinden kuramsal yapısını oluşturduğunu, bunun ise olması gerekeni değil, olanı açıkladığını söyler. Pozitif yöntemin var olanı açıkladığı doğrudur. Analiz nesnesi somut var olan olduğu için, var olan açıklanacaktır kuşkusuz; ama kuşkusuz olmayan bir başka gerçeklik de tüm var olanların şu an var olan olduğudur. Böyle bir yaklaşım, bir anlamda olması muhtemel tüm olasılıkların reddi ve yalnızca var olanın kabulü ve olumlanması anlamına gelir. Biraz daha teknik bir ifadeyle, pozitivist yöntem virtüel gerçeklikleri görmezden gelir (Demir, 1992: 97).

Sonuç olarak, günümüz iktisat biliminin yetersizliğinin nedeni, pozitivist yöntemden çok, onun serbest piyasaya ve bir bütün olarak kapitalist ekonominin saf haline sarsılmaz inancıdır. Bu inanç, Lakatos'un BAP'ındaki sert çekirdekte yer almaktadır ve neredeyse bu bilimin tüm hücrele-

rine nüfuz etmiş durumdadır. İktisat bilimi artık ampirik verilerle de ciddi bir biçimde çelişen bu ısrarından vazgeçmediği sürece varlığını ancak bir barok kuram olarak sürdürebilecektir. Yazıyı, değerler konusundaki bir söz ile bitirmek istiyorum.

Gordon W. Allport'un ünlü kitabı, *Önyargının Doğası*'na bir önsöz yazan Kenneth B. Clark şunları yazmaktadır (Allport, 2016: xiv):

Gunnar Myrdal gibi Allport da *Önyargının Doğası*'nda ve diğer çalışmalarında sosyal bilimin değer yönelimli olması gerektiğinde ısrar ettiği için hiç özür dilemeyen, önde gelen seçkin bir sosyal bilimcidir. Allport ve Myrdal sosyal bilimin hem sosyal problemlerin anlaşılmasına ve çözümüne katkıda bulunmasına hem de değer yönelimli ve sosyal duyarlılıklı olmasının mümkün olduğunu göstermiştir. Daha önemlisi, Allport ve Myrdal, düşünceli, ahlaklı ve rasyonel sosyal bilimcilerin, adalet gibi kalıcı insani değerlerin çağdaş koruyucuları olmaları gerektiği, eğitimli insan zekâsının cehalet, batıl inanç ve haksızlığa karşı süren mücadelede önemli bir silah olduğu noktasındaki ısrarın simgesi haline gelirler.

Yararlanılan Kaynaklar

Allport, Gordon W. (2016). *Önyargının Doğası*, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları

Anlı, Ömer Faik (2016). *Bilim Savaşları: Modern Bilim İmgesinin Dönüşümü*, Phoenix Yayınları, Ankara.

Avşar, Zeynep (2018). Klasik ve Neo-Klasik İktisadın Eleştirisi: Post Otistik İktisat, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.*

Baert, Patrick (2010). *Sosyal Bilimler Felsefesi, Pragmatizme Doğru* (Çev. Ümit Tatlıcan), İstanbul: Küre Yayınları.

Baumann, Zygmunt (2007). *Modernite ve Holocaust* (Çev. Suha Sertabiboğlu), Versus Kitap.

Beiser, Friedric (2021), *Aydınlanma, Devrim ve Romantizm*, (Çev. Aslı Önal), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Berlin, İsaiah (2008). Kirpi ile Tilki: Seçme Makaleler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Blaug, Mark (2009). *İktisatta Yöntem*, (Çev. Levent Konyar), Ankara: Efil Yayınevi.

Bravo, Işıl Bayar ve Hamdi Bravo (Ed.) (2022). *Emek ve Mülkiyet: Aristoteles, Locke, Rousseau, Hegel, Marx, Proudhon*, İstanbul: Fol Kitap.

Buğra, Ayşe (1995). *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Burke, Peter (2011). *Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Cansever, Belgin Arslan (2016). Bilgi Toplumunda Bir Kavram Kargaşası: Bilgi Mi? Enformasyon Mu? *Sosyoloji Dergisi Armağan Sayısı*: 41-50.

Capaldi, Nicholas (2011). *John Stuart Mill*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,.

Cardoso, J. L. ve M. Psalidopoulos (2016), *The German Historical School and European Economic Thought*, Routledge Studies in History of Economics.

Cevizci, Ahmet (1997). *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları.

Chalmers, K. (1980). *Bilim Dedikleri*, (Çev. H. Arslan), Vadi Yayıncılık, Ankara.

Demir, Ömer (1992). Normatif-Pozitif Ayırımının Sosyal İşlevi ve Pozitif İktisat, Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C: X.

Efeoğlu, Efe ve Yurdanur Çalışkan (2018). "A Brief History of Homo Economicus from the Economics Discipline Perspective" *Artıbilim: Adana Alparslan Türkeş Bilim Ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.*

Eren, Arif ve Eren Kırmızıaltın (Ed), (2018), İktisat Sosyolojisi: *Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma,* Heretik Yayıncılık.

Eren, Ercan (1989). *İktisatta Yöntem*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.

Eren, Ercan (2018). Bilim(Ler) ve İktisat, Yıldız Social Science Review, 4(2).

Gauch, G. Hugh, Jr. (2016), *Bilimsel Yöntem*, (Çev. İbrahim Yıldız), Dipnot Yayınları.

Giambattista, Vico (2007). Yeni Bilim, (Çev. S. Önal), Doğu Batı Yayınları.

Giddens, Anthony (1990). "Pozitivizm ve Eleştiriler", (Eds. T. Bottomore ve R. Nisbet) içinde *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, V Yayınları.

Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven.

Horkhpeimer, Max ve Theodor W. Adorno, (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalcı Yayınları.

Hume, David (1976). İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, (Çev. Oruç Aruoba), Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Irzık, Gürol (2013). "Karl Raimund Popper'ın Siyaset Felsefesi" içinde *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e* (Der. A. Tuncel, K. Gülenç), Doğubatı Yayınları.

Johansson, I. (1983), *Anglosakson Bilim Felsefesi*, (Çev. Ş. Alpay), Felsefe Yazıları, Kitap 5.

Kaotzian H. (1980). *Ideology and Method in Economics*, MacMillan, Norfolk.

Kazgan, Gülten (2000). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi.* Remzi Kitapevi.

Kuhn, Thomas (1995). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (Çev. Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık.

Küçükali, Rıdvan ve Hasibe Akbaş (2016), "Bir Haklılaştırma Zemini Olarak Doğal Hukuk", *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi,* Cilt 3, Nisan.

Lukes, Steven (2006). Bireycilik, (Çev. İsmail Serin). Birey ve Sanat Yayınları.

Magee, Bryan (1990). Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı, (Çev. M. Tunçay ve Ş. Alpay), Remzi Kitabevi.

Mill, John Stuart (2005). *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar*, (Çev. A. Ertan) Belge Yayınları.

Murteza, Gökhan (2008). John Locke'ta Mülkiyet Kavramı, *T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.*

Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London: Duckworth.

Özlem, Doğan (2004), *Mantık: Klasik/Sembolik Mantık, Mantık Felsefesi*, İnkılap Yayınları.

Özlem, Doğan (2012). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Notos Kitap.

Özlem, Doğan (Der ve Çev) (1990). *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Ara Yayıncılık.

Öztürk, Armağan (2015). Liberalizm, Negatif Özgürlük ve İnsan Hakları, İnsan Hakları Yıllığı, 33. Sayı.

Pirili, Mustafa (1995). Kalkınma İktisadı ve Yöntem Sorunları, içinde *Gelişme İktisadı, Kuram-Eleştiri Yorum*, (Der T. İşgüden, F.Ercan, M. Türkay), Beta Yayınları.

Polanyi, Karl (1957), Trade and Market in Early Empire, içinde *Economies in History and Theory* (Ed. C. Erensberg ve H. Pearson), Free Press.

Reisch, George A. (2016). *Soğuk Savaş Bilim Felsefesini Nasıl Dönüştürdü: Mantığın Buzlu Yokuşlarında*, (Çev. M. Mete), İstanbul: İdea Yayınları.

Singer, Peter (2015). *Hegel: Çok Kısa Bir Başlangıç*, (Çev. Cenk Özdağ), İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.

Swingewood, Alan (1985). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi* (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı.

Taylor, Charles (2021). *Hegel ve Modern Toplum*, (Çev. A.K. Gülen), Kolektif Kitap.

Todd, May (2017). *Deleuze: Bir Birey Nasıl Yaşayabilir*, (Çev. Sercan Çalcı), Kolektif Kitap.

Topuz, Neva Tezcan (2016). Alman İdealizmi'nde Doğa ve Özgürlük İlişkisi, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.*

Veblen, T. B (1898). "Why is Economics not an Evolutionary Science?" *The Quarterly Journal of Economics*, 12(4).

Weber, Max (2011). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev. N. Göktürk), Bilgesu Yayınları.

Weber, Max (2016). *Fikir Mimarları*, (Der. Deniz Kundakçı) , Say Yayınları

Wiesner, Merry E. (2016). *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450 - 1789*, İş Bankası Kültür Yayınları.

Williams, Raymond (2016). *Anahtar Sözcükler*, (Çev. S. Kılıç), İletişim Yayınları.

Yay, Gülsün Gürkan (1987). "Friedman'ın 'Pozitif İktisat Metodolojisi' Üzerine" *Uludağ Üniversitesi, İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, VIII(1-2).

Yıldırım, Cemal (1997). *Bilimsel Düşünme Yöntemi*, Bilgi Yayınları

Yıldırm, Cemal (1991), *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitabevi.

Ekonomik ve Felsefi Manifesto

Örsan K. Öymen[1]

I.

Ekonomi, tarih, felsefe, sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarında disiplinlerarası çalışmalar ve araştırmalar yaparak dünyanın değişmesine ve gelişmesine en büyük katkılardan birisini yapan kişi Karl Marx'tır. 19. yüzyılda yaşayan Alman düşünür ve yazar Marx'ın kuramı ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

İnsanın yemek yemek, su içmek, barınmak gibi en temel gereksinimleri ekonomiye bağlıdır. Bu nedenle, ekonomi ve ekonomi tarihi anlaşılmadan, insan ve insanlık tarihi anlaşılamaz.

Marx'a göre ekonomik temel, üstyapıyı belirler. Ekonomik temelin değişmesi ve dönüşmesi durumunda, üstyapı da değişir ve dönüşür.

Ekonomik temel, üretim biçimleriyle tanımlanabilir. Üretimden bağımsız bir ekonomi düşünülemez. Üstyapı da, bir toplumun anayasası, yasaları, mülkiyet hakları, bürokratik yapısı, güvenlik mekanizması, kültürel ve sosyal yaşamı gibi unsurları içerir.

1 Prof. Dr., Işık Üniversitesi.

Feodal üretim biçimlerinin geçerli olduğu bir toplumda feodalizmin uzantısı olan bir üstyapı; kapitalist üretim biçimlerinin geçerli olduğu bir toplumda kapitalizmin uzantısı olan bir üstyapı; sosyalist üretim biçimlerinin geçerli olduğu bir toplumda sosyalizmin uzantısı olan bir üstyapı oluşur.

Ekonomik temel ve üstyapı arasındaki neden sonuç ilişkisi anlaşılmadan, dünyanın neden ve nasıl değişeceğini kavramak olanaksızdır.

İnsan, doğası gereği toplumsal bir canlıdır. Feodalizm ve kapitalizm ise toplum karşıtıdır. Feodalizm ve kapitalizm, toplumun yararı için değil, belli bir sınıfın çıkarları için kurulmuştur.

Ancak değişim ve dönüşüm toplumsal gerçekliğin bir parçasıdır. Bu nedenle feodalizm de kapitalizm de sabitlenmiş, değişmeyen bir kader değildir. İnsan, doğası gereği toplumsal bir canlı olduğu için sosyalizme geçilmesi kaçınılmazdır. Bu geçiş, tarihsel ekonomik koşulların zorunlu bir sonucu olarak gerçekleşecektir.

Feodalizm ve kapitalizm, sömürüye dayalı sınıflı bir düzendir. Tarımsal üretimle birlikte ortaya çıkan feodalizmde, toprağın mülkiyetine sahip sınıf, tarımsal üretimi gerçekleştiren, ama mülkiyet sahibi olmayan, çiftçi sınıfını sömürerek zenginleşir.

Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan kapitalizmde de, sanayi tarzı üretim araçlarının, örneğin fabrikaların mülkiyetine sahip sınıf, sanayi tarzı üretimi gerçekleştiren, ama mülkiyetin sahibi olmayan, işçi sınıfını sömürerek zenginleşir.

Feodalizmin yıkılma süreci, Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın belli bölgelerinde, 1776 Amerikan Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi'yle birlikte başlamıştır. Sömürüye dayalı sınıflı düzenler sürdürülebilir olmadıkları için, devrimlerle önünde sonunda yıkılırlar.

Bu süreç, sömürülen sınıfın sömürüldüğünün bilincine varıncaya kadar, yüzlerce yıl sürebilir. Ancak sürecin uzun sürmesi, sürecin tamamlanmayacağı ve devrimin gerçekleşmeyeceği anlamına gelmez. 18. yüzyıldan önce dünyada büyük çoğunluk feodalizmin ve toprak ağalığı düzeninin

yıkılacağını hayal bile etmiyordu. Ancak bu düzen de 18. yüzyıldan itibaren çökmeye başladı.

Toprakta tarımsal üretim gerçekleştirerek emek veren çiftçinin mülkiyet sahibi olmasını sağlayan 1776 ve 1789 devrimleri, feodalizmi yıktıkları için, kendi tarihsel koşulları içinde ilericidir. Ancak 19. yüzyılda Sanayi Devrimi'yle birlikte üretim biçimleri de değiştiği için, mülkiyet sorununun yeniden ele alınması kaçınılmazdır.

Çünkü 18. yüzyılda ve öncesinde sanayi tarzı üretim araçlarıyla üretim yapılmadığı için, sanayi tarzı üretim araçlarının mülkiyetinin, emek harcayan işçi sınıfında değil, sermaye sınıfında olmasıyla ilgili olarak ortaya çıkan sömürü düzenine yönelik bir çözüm mevcut değildi.

Dolayısıyla 1776 ve 1789 devrimlerinin temel ilkelerinin, 19. yüzyıldaki koşullara göre güncellenmesi gerekiyordu. Çünkü toprak ağasının yerini, sermaye ve fabrika sahibi, çiftçinin yerini de fabrika işçisi almıştı. Bozuk düzenin oyuncuları değişse de, sömürü düzeni ortadan kalkmamıştı.

O nedenle 17. ve 18. yüzyılda yaşayan John Locke, David Hume, Adam Smith, Jean-Jacques Rousseau gibi filozofların ve düşünürlerin mülkiyet ve siyaset kuramlarıyla ilerlemek artık olanaklı değildi.

Marx, monarşiyi, teokrasiyi ve feodalizmi yıkan; monarşinin yerine, halk egemenliği ile yasama, yürütme, yargı arasında güçler ayrılığı kavramını ve teokrasinin yerine laikliği getiren; feodalizmin yerine tarımsal üretimi yapan çiftçiye mülkiyet hakkını tanıyan; dogma, hurafe, safsata ve metafizik yerine, bilimi, felsefeyi ve aklı ön plana çıkartan, 17. ve 18. yüzyıl aydınlanmasına karşı değildi.

Marx aksine, söz konusu aydınlanma sürecinin, 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi ve kapitalizm koşullarına göre güncellenmesi, daha da ileri bir noktaya taşınması ve sosyalizmle tamamlanması taraftarıydı.

Sosyalizm ve komünizm, sınıfların olmadığı; belli bir sınıfın başka bir sınıfı sömürmediği; üretim araçlarında özel mülkiyetin olmadığı; üretim araçlarının topluma hizmet veren kamusal kurumlar olduğu; buna bağlı olarak da, emekçi sınıfın kendi emeğinden, ürettiklerinden ve kişiliğin-

den yabancılaşmadığı; herkesin yeteneği ölçüsünde düzene katkı sunduğu ve gereksinimi ölçüsünde düzenden yarar sağladığı bir yapıdır.

Feodalizmde emekçinin ortaya koyduğu emek, ürettiği ürün kendisine ait değildir, toprak ağasına aittir; kapitalizmde de emekçinin ortaya koyduğu emek, ürettiği ürün kendisine ait değildir, sermaye sınıfına aittir. Bunun sonucunda emekçi sınıf bir sömürü nesnesine dönüşür ve emekçi sınıfta yer alan bir bireyin, kendi arzuları ve beklentileri doğrultusunda kendisini gerçekleştirmesi söz konusu olamaz. Sömürünün olduğu bir düzende, sömürülen kişi, emeğine, ürettiğine ve kendisine yönelik bir yabancılaşma yaşar. Yabancılaşmış bir insanın ve toplumun özgürlüğünden söz edilemez.

Marx'a göre özel mülkiyet özgürlüğü, serbest ticaret özgürlüğü, rekabet özgürlüğü, bencillik özgürlüğü toplumu özgürleştirmez, aksine köleleştirir. Kapitalizmin özünde olan üretim araçlarındaki özel mülkiyet, serbest ticaret ve serbest piyasa ekonomisi, rekabet ve bencillik, sömürünün temel nedenleri arasında yer alır. Bu nedenle sosyalizm ve komünizm açısından esas olan, özel mülkiyetten, serbest ticaretten, rekabetten ve bencillikten özgürleşmektir.

Sömürü düzeninin engellenmesi için, üretim araçlarında özel mülkiyetin yerini kamusal mülkiyet; serbest ticaretin ve serbest piyasa ekonomisinin yerini paylaşımcı ve bölüşümcü ekonomik üretim; rekabetin yerini dayanışma; bencilliğin yerini özgecilik almalıdır.

Marx benzer bir şeyi din için de düşünür. Din, sömürü düzeninin devamını sağlayan araçlardan birisidir. Din, ruhsuz dünyanın ruhu, kalpsiz dünyanın kalbi olmak iddiasıyla ve tüm insanlar için mutluluk vaadiyle ortaya çıksa da, bu iddia ve vaat, bir yanılsamadan ibarettir.

Çünkü din, sosyalizm ve komünizmde söz konusu olduğu gibi, sömürüye dayalı düzenin somut ekonomik nedenlerini ortaya çıkartamaz, nedensellik ilkesi bağlamında açıklamalar getiremez, metafizik ve öte dünyacı bir paradigmayla ve soyut ahlaki söylemlerle dünyayı, insanı ve toplumu anlamaya çalışır.

Bu nedenle Marx'a göre, din halkın afyonudur, uyuşturucusudur. Bu uyuşturucu, sömürü düzeninin devam etmesini sağlar, sömürünün gerçek nedenlerinin sümen altı edilmesine, görülmemesine, anlaşılmamasına yol açar ve sömürünün gerçek nedenleri konusunda bir bilincin geliştirilmesini engeller. Nitekim hem feodal düzende hem de kapitalist düzende sömüren sınıf, dini sık sık, sömürünün devam edebilmesi için bir araç olarak kullanmıştır.

Bu nedenle din özgürlüğü elde etmek toplumun özgürlüğüyle sonuçlanmaz. Sömürünün ortadan kaldırılması için esas olan dinden özgürleşmektir. Ancak tek başına dinden özgürleşmekle de sömürü ortadan kalkmaz. Dinin yerini ateizmin almasıyla birlikte, kapitalizmin yerini komünizmin ve sosyalizmin alması durumunda sınıflı toplum ve sömürü düzeni ortadan kalkar. Tek başına din eleştirisiyle, sömürü düzenini ortadan kaldırmak olanaklı değildir. Din eleştirisi, sömürü düzeninin ortadan kaldırılması için gerekli önkoşullardan birisidir.

II.

Dünyanın büyük bir kesimi hâlâ kapitalist düzende var olmaya devam ettiği ve kapitalist düzende sömürü, eşitsizlik ve adaletsizlik ortadan kalkmadığı için, Marx'ın 19. yüzyılda ortaya attığı bu kuramla hesaplaşılmadan, geleceğe yönelik bir ekonomi felsefesi ortaya koymak olanaksızdır. Marx'ı belli ölçülerde de olsa kapsamadan, onun analizlerinden yararlanmadan, ekonomik, sosyal ve siyasi adaleti sağlamak olanaklı değildir.

Oxfam adlı araştırma kurumunun 2018 yılı raporuna göre, dünyadaki toplam refahın %82'si dünya nüfusunun %1'inin elinde olduğuna göre, kapitalizmin ekonomik ve sosyal adaletin sağlanması ve sömürünün önlenmesi konusunda başarılı olduğunu savunmak olanaklı değildir. Dünyanın güncel ekonomik verileri bu bağlamda Marx'ı haklı çıkartmıştır.

Bu elbette, Marx'ın bazı açılardan eleştirilemeyeceği, eksiklerinin gündeme getirilemeyeceği, kuramlarının güncellenemeyeceği anlamına gelmez. Eleştiri, Marx'ın en çok değer verdiği şeylerden birisidir. Marx'tan esinlenen bir Marx eleştirisi, Marx'ın düşüncelerinin ve kuramlarının

daha ileri bir noktaya taşınmasını, gelişmesini ve etkisini sürdürmesini sağlayacaktır.

Marx'ta tartışılması gereken birinci konu, ekonomik temelin üstyapıyı belirlemesidir. Ekonomik temelin ve üretim biçimlerinin üstyapıyı belirleyen etkenlerden ve nedenlerden birisi olduğu doğrudur. Ancak Marx'ın iddia ettiği gibi ekonomik temelin ve üretim biçimlerinin üstyapıyı belirleyen tek etken ve neden olduğu doğru değildir. Üstyapıyla ilgili nedensellik bağlamında bir açıklama geliştirilirken, tek nedene ve ekonomiye indirgemecilik, gerçeklerle örtüşmemektedir.

Nedensellikte indirgemeci yaklaşımlar, hem doğa bilimlerinde hem de sosyal bilimlerde insanı büyük yanılgılara götürebilir. Hem doğada hem de insan ve toplumdaki hareketlere bakıldığında, doğanın da, insanın ve toplumun da, çoklu nedensellik çerçevesinde açıklanabildiğini görürüz. Başka bir deyişle, bir şeyin tek bir nedeni yoktur; bir olayın, oluşumun, hareketin, varlığın birden fazla, birçok nedeni vardır.

Örneğin, toplumsal olaylara, hareketlere, değişimlere, dönüşümlere, reformlara, devrimlere ve belli bir üstyapının oluşmasına yol açan ekonomik nedenler olduğu gibi siyasi, idari, hukuki, coğrafi, stratejik, tarihsel, sosyal, kültürel, bilimsel, teknolojik, felsefi ve sanatsal nedenler de vardır.

Başka bir deyişle, Marx'ın üstyapı ve ekonomik temel olarak ayırdığı iki oluşum aslında karşılıklı bir etkileşim içindedir ve bir bütünün unsurlarıdır. Ekonomik temel ve üstyapı arasında bir ikilik yarattıktan sonra bunların arasında tek taraflı ve yönlü bir nedensellik ilişkisi kurmak olanaklı değildir.

Ancak yine de, ekonomik etkenlerin toplumsal oluşumlardaki önemi konusunda bir bilincin gelişmesini sağlayan başlıca filozof Marx'tır. Bu nedenle, Marx'ın ekonomiye indirgemeci yaklaşımı eleştirilebilse de, ekonominin ve üretim biçimlerinin öneminin anlaşılması yönündeki katkısı yadsınamaz.

Marx'ta tartışılması gereken ikinci konu, ekonomik tarihsel koşulların zorunlu bir sonucu olarak sosyalizmin ve komünizmin kaçınılmaz olduğu iddiasıdır. Bu bir öndeyilemedir ve belli bir ölçüde tümevarımsal bir çıkarıma dayanmaktadır.

Marx, geçmişte, kölelik ve feodalizm gibi sınıflı toplumların yıkıldığını, kapitalizmin de sınıflı bir toplum olduğunu, dolayısıyla kapitalizmin de yıkılacağını varsaymaktadır. Bu tümevarımsal bir çıkarımdır.

Ancak Marx, iyimser bir yaklaşımla, kapitalizmi yıkacak devrimin, geçmişte olduğu gibi, başka bir sınıflı topluma değil, sınıfsız topluma yol açacağını savunarak, tümevarımdan uzaklaşmaktadır.

Bu, Marx'ın en zayıf olduğu noktalardan birisidir. Marx'ın hangi gerekçeyle ve temellendirmeyle bunu savunduğunu anlamak, bilimsel açıdan olanaklı değildir. Marx, komünizme ve sosyalizme geçiş konusunda ahlaki bir hedefi ve bir umudu ortaya koymuş olsa, söyledikleri anlaşılabilirdi. Ancak Marx, bundan özellikle kaçınarak, bilimsel bir öndeyilemede bulunmaktadır.

Marx'ın burada aslında, tümevarımsal çıkarımı sadece sınıflı toplumların yıkılmasının kaçınılmazlığı konusunda kullandığı, ancak sınıflı toplumdan sınıfsız topluma geçilmesi öndeyilemesi aşamasında, tümevarımsal çıkarımı reddettiği, geçmişte her zaman sınıflı bir toplumun yıkılmasının başka bir sınıflı topluma geçilmesine yol açmış olmasının, gelecekte de aynı sonucun ortaya çıkmasını zorunlu kılmayacağını savunduğu söylenebilir.

Nitekim Marx'a göre, düz ve klasik kölelikten feodalizme, feodalizmden kapitalizme geçiş aşamalarında, bir sınıflı toplumdan başka bir sınıflı topluma, bir sömürü düzeninden başka bir sömürü düzenine geçiş söz konusu olsa dahi, öte yandan, aşama aşama, bir gelişme de söz konusudur.

Marx, bu gelişme sürecinden yola çıkarak, kapitalizmin de sömürüye dayalı sınıflı düzenlerin en son aşaması olduğu varsayımına dayanarak ve sosyalizm ile komünizmin en gelişmiş toplumsal model olduğuna dair belirlemesini de dikkate alarak, kapitalizmden sonraki aşamada, insanın sınıfsız ve sömürüsüz toplumsal modele geçeceği çıkarımını yapmış olabilir.

Ancak buna rağmen, özellikle toplumsal gelişmeler, değişimler, dönüşümler ve devrimler gibi belirsizlik içeren konularda, geleceğe dair kesin,

keskin ve mutlak öndeyilemelerde bulunmanın, bilimsellikle bağdaşmayacağı açıktır. Başka bir deyişle, "bilimsel sosyalizm" ifadesiyle, sadece bilimsel bulgulara ve olgulara dayalı bir sosyalizm kuramı değil, sosyalizme yönelik öndeyilemenin kesinliği kast ediliyorsa, bu ifadenin bilimsellik bağlamında tartışmalı olduğu açıktır.

Marx'ta tartışılması gereken üçüncü konu, ahlak ve erdem konusudur. Marx, metinlerinde zaman zaman, dolaylı olarak da olsa, ahlaki varsayımlar ve değerler üzerinden hareket etse de, genelde, kuramından ve sisteminden, ahlak ve erdemle bağlantılı ilkeleri dışlamıştır, ahlaki yargılarda bulunmaktan kaçınmıştır. Bunun nedeni, Marx'ın kendisini, hem ütopik, öznel ve muğlak olarak gördüğü bazı sosyalistlerden hem de dini söylem paradigmasından ayırmak istemesiydi.

Oysa Marx, dinden bağımsız olarak ve ütopik sosyalistlerden farklı olarak, bilimsellikten de uzaklaşmadan, sosyalizm kuramını, bazı ahlaki değerler ve ilkeler üzerinden de, daha ayrıntılı bir biçimde temellendirebilirdi ve savunabilirdi. Bu Marx'ın kuramını zayıflatan değil, güçlendiren bir yaklaşım olurdu.

Çünkü insanın eylem ve seçim alanı sonuç itibarıyla ahlakla ilgili bir şeydir. Ahlakı ve ahlak felsefesini dışlayarak, insanın ve toplumun eylemlerine ve seçimlerine yönelik bir çözümleme yapmak olanaklı değildir. İnsan, doğası gereği toplumsal bir canlı olduğu için, yine doğası gereği ahlakın içine doğmuştur; ahlakın zorunluluğunun içine atılmıştır. Ahlaki yargıları, değerleri ve ilkeleri, ekonomik temelin belirlediği üst yapının bir parçasına indirgemek olanaklı değildir.

İnsan sadece, dış etkenlerin belirlediği bazı davranışlarda bulunan bir varlık değildir. İnsan aynı zamanda, özgür iradesiyle seçimde ve eylemde bulunan bir varlıktır. İnsan elbette her şeyi kendi özgür iradesiyle belirlemez, her zaman bir seçimde bulunamaz; ancak insan her zaman dış etkenler tarafından belirlenen davranışlara ve edilgenliğe indirgenebilecek bir varlık da değildir.

Aslında Marx da böyle düşünmektedir, ancak kurduğu ahlakı ve erdemi dışlayıcı sistem, insanın etken ve etkin durumunu ne yazık ki yeterince açıklamamaktadır.

Marx bu konuda, bir yandan Platon ve Aristoteles gibi antik Yunan filozoflarından esinlenerek, ahlaklı olmayı erdemli olmakla ilişkilendirebilir ve başlıca erdemlerden birisi olarak adalet kavramını ortaya koyabilir, bir yandan da Platon'u ve Aristoteles'i revize ederek veya aşarak, adalet kavramını, sosyalizm kuramının temel kavramlarından birisi haline getirebilirdi.

Oysa Marx, ahlak, erdem gibi kavramlarla birlikte, adalet kavramından da kaçınmakta ve bu kavramı nadiren kullanmaktadır, onun yerine sömürü ve yabancılaşma kavramlarını tercih etmektedir. Sömürü ve yabancılaşma, kapitalist düzenin, yani sermayeci düzenin temel özelliklerini çok iyi anlatan ve aktaran kavramlar olsa da, adaletsizliğin kapitalizmin temel unsurlarından birisi olduğu; adaletin de sosyalizmin temel unsurlarından birisi olduğu açıktır.

Bunun da ötesinde, toplumsal olaylarda devrimi de, evrimi de, reformu da tetikleyen, harekete geçiren temel değerlerden birisi adalettir. Tarih bunun örnekleriyle doludur. Sosyalizm adına gerçekleşen devrimler ve reformlar da dahil olmak üzere, kitleler ve halk, ahlak, erdem, vicdan, adalet ve özgürlük duygusuyla, kaygısıyla ve amacıyla devrim ve reform gerçekleştirmişlerdir.

Devrimler ve reformları tetikleyen, harekete geçiren temel unsur hiçbir zaman kitlelerin bilimsel sosyalizm hakkında sahip oldukları bilgi ve bilinç olmamıştır.

Marx'ta tartışılması gereken dördüncü konu, sermaye sınıfının ve emekçi sınıfın tanımıdır. Marx kapitalizmi Sanayi Devrimi ve sanayi tarzı üretim biçimleri bağlamında değerlendirdiği için, sermaye sınıfını fabrikanın mülkiyet sahibi, emekçi sınıfını da fabrika işçisi üzerinden tanımlamıştır.

Oysa günümüzde sadece sanayi tarzı üretim yoktur. Sanayi tarzı üretimle birlikte tarımsal üretim de devam ettiği gibi, başka bir deyişle, ta-

rımsal üretimin yerini tamamıyla sanayi tarzı üretim almadığı gibi, teknoloji devrimiyle birlikte, teknoloji alanında da üretim gerçekleşmektedir ve tüm bunlarla birlikte, doğrudan bir nesneye yönelik üretimin gerçekleşmediği, finans, bankacılık, sigortacılık, sağlık, eğitim, turizm, eğlence, gastronomi, ulaştırma gibi yaygın bir hizmet sektörü de bulunmaktadır.

Günümüzde kapitalist düzende, tüm bu alanlarda ve sektörlerde çalışanlar ve emek verenler, kapitalist sınıf tarafından sömürülmektedir ve yabancılaşmaya terk edilmektedir. Sömürü sadece sanayi tarzı üretim araçlarında, örneğin fabrikalarda gerçekleşmemektedir. Bu bağlamda da Marx'ın kapitalizm kuramının güncellenmesi gerekmektedir.

Son olarak, Marx'ta tartışılması gereken beşinci konu da çevre ve doğa konusudur. 19. yüzyılda Marx'ın yaşadığı dönemde, sanayi tarzı üretim, küresel çapta doğa ve çevre sorunlarına yol açacak kadar yaygın değildi. Marx bu nedenle de çevre ve doğa sorununa yeterince odaklanamamış olabilir.

Ancak sanayi tarzı üretimin, örneğin fabrikaların gaz ve sıvı halindeki kimyasal atıklarının ve petrol, doğal gaz, kömür gibi fosil yakıtların, doğanın ve çevrenin yok edilmesine yol açtığı açıktır. Bu nedenle de, tarımsal üretimden sanayi tarzı üretime geçilmesinin, sosyalizme geçilmesini hızlandıracağı gerekçesiyle teşvik edilmesi yerine, bir yandan sanayi tarzı üretimin sınırlandırılması ve çevre, doğa dostu teknolojilerle kontrol altına alınması, bir yandan da tarımsal üretimin teşvik edilmesi, küresel çapta, toprağa, suya ve havaya dönüş sürecinin teşvik edilmesi gerekmektedir.

İnsanın hem doğayı yok etmesi hem de doğadan yabancılaşması ancak böyle önlenebilir. Kapitalizm insanı sadece emeğinden, ürettiği üründen ve kendisinden değil, doğadan da yabancılaştırmıştır. Marx buna zaman zaman vurgu yapsa da, doğaya yönelik yabancılaşmanın nasıl aşılacağı konusunda yeterli bir açılım yapmamıştır. Marx'ın kuramının bu çerçevede de güncellenmesi gerekmektedir.

III.

Marx'ın kuramının revize edilmesi gerekliliğinin dışında, Marx'ın kuramının revizyona uğramamış halini, bugüne kadar uygulayabilmiş tek bir devlet yoktur.

Birinci olarak, 20. yüzyılda Marx'tan esinlenerek Rusya'da, Çin'de, Küba'da, Kuzey Kore'de, Vietnam'da gerçekleşen siyasi devrimler, Sanayi Devrimi'ni yaşamadan sosyalizme ve komünizme geçmeye çalıştılar. Bu ülkeler Marx'ın öngördüğü biçimde kapitalizmden komünizme değil, feodalizmden komünizme geçmeye çalıştılar.

Marx her ne kadar bazı yazışmalarında, her ülkenin komünizme kendi özel koşulları içerisinde geçebileceğini ifade etmişse de, bu olasılığı kuramının ve eserlerinin içinde sistematik bir biçimde geliştirmemiştir.

Marx sosyalist-komünist düzene, Britanya, ABD, Hollanda, Belçika, Fransa, Almanya gibi sanayileşme sürecine giren ülkelerde geçileceğini savunuyordu.

Öte yanda, Rusya'da çarlık, Çin'de hanedanlık, Kore'de ve Vietnam'da sömürgecilik, Küba'da diktatörlük düzenlerinin bu devrimler sayesinde yıkılması nedeniyle, bu devrimler yine de ilericidir.

İkinci olarak, sosyalist-komünist olduğunu iddia eden ülkelerde, toplumcu bir çerçevede, eğitim, sağlık, kültür, sanat, bilim, teknoloji gibi alanlarda önemli gelişmeler gerçekleşmiş olsa da, Marx'ın sözünü ettiği sömürüsüz, sınıfsız ve yabancılaşmamış bir toplum modeli hiçbir zaman sağlanamadı. Aynı durum, Rusya, Çin, Küba, Kuzey Kore ve Vietnam'la birlikte, doğu Avrupa'daki eski Varşova Paktı üyesi ülkeleri, Doğu Almanya, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Bulgaristan, Romanya için de geçerlidir.

Sosyalist-komünist olmak iddiasındaki bu ülkelerde, üretim araçları özel mülkiyet statüsünde olmadığı için, tüm üretim araçları devletin kontrolünde olduğu için, sermaye sınıfının emekçi sınıfı sömürmesi söz konusu olmasa da, devleti yöneten bürokrasi sınıfı ile emekçi sınıf arasın-

da bir çelişki oluşmuştu ve bu anlamda sömürüye dayalı sınıflı bir toplum düzeni vardı. Bu ülkelerde emekçi sınıf, ekonomik açıdan ezilen sınıf statüsündeydi.

Oysa Marx'a göre sosyalizm ve komünizm, emekçi sınıfı yoksulluğa mahkûm eden, emekçi sınıfın emeğine, ürettiklerine ve kendisine yabancılaşmasına yol açan, bireyin toplumcu bir bilinçle kendisini gerçekleştirmesine engel olan bir düzen değildi.

IV.

Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batı Avrupa'da gelişen sosyal demokrasi, özel olarak incelenmesi ve en az sosyalist-komünist hareket kadar ciddiye alınması gereken ekonomik ve siyasi bir harekettir. Sosyal demokrasi, Marx'ın kuramından esinlenerek gelişmiştir, ancak birçok açıdan da Marx'ın kuramından ayrılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce sosyal demokrasi ve Avrupa'daki sosyal demokrat partiler, komünizm gibi sınıfsız toplumu hedefliyordu ve üretim araçlarının özel mülkiyetine karşı çıkıyordu, kamucu bir ekonomiyi savunuyordu. Örneğin, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi, 1917 yılında Vladimir Lenin'in öncülüğünde sosyalist-komünist devrimi gerçekleştirdi, bu parti daha sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne dönüştü.

Rusya'da Lenin devrimi savunurken, Almanya'da Eduard Bernstein ve Karl Kautsky evrimi ve çok partili parlamenter sistem aracılığıyla sınıfsız topluma geçilmesini savunuyordu. Bernstein ve Kautsky, devrimin ve onun sonrasında kurulacak olan proleterya diktatörlüğünün, sancılı bir süreç olmasından dolayı, karşıdevrim sürecine yol açacağını, bunun da işçi sınıfının çıkarlarına aykırı olduğunu, sosyalizme adım adım ilerlemenin daha gerçekçi bir yol olduğunu düşünüyorlardı. Bu bağlamda Almanya'da, Rosa Luxemburg'un öncülük ettiği hareket ile Bernstein ve Kautsky'nin öncülük ettiği hareket arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal demokrasi, sınıfsız toplum modeli yerine, sınıflar arası uçurumu asgari düzeye çekmek; üretim araç-

larında özel mülkiyeti ortadan kaldırmak yerine, özel sektöre alternatif güçlü bir kamu sektörü oluşturmak, bu anlamda karma ekonomik modeli uygulamak; daha çok kazanandan daha fazla vergi almak, düşük gelirli kesimin vergi yükünü azaltmak; işçinin işveren karşısındaki haklarını koruyan sendikaları desteklemek ve güçlendirmek; herkese ücretsiz ve nitelikli eğitim ve sağlık hizmetleri vermek gibi yöntemleri benimsedi. Bu süreçte sosyal demokrasi, kapitalizm ile komünizmin bir sentezine dönüştü.

İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin lideri Olof Palme ve Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin lideri Willy Brandt, bu ilkeleri Avrupa'da uygulamaya koyan önemli siyasetçiler arasında yer aldılar. 1951 yılında Frankfurt'ta ilk kongresini gerçekleştiren Sosyalist Enternasyonel, sosyal demokrasinin temel ilkelerini ortaya koyan en önemli uluslararası oluşumdur.

Avrupa'daki sosyal demokrat partilerin savunduğu bu ilkeler, Türkiye'de CHP'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün savunduğu ilkelerle de büyük benzerlikler taşıyordu. Atatürk, 1920'li ve 1930'lu yıllarda halkçılık ve devletçilik ilkeleriyle ve karma ekonomik model uygulamasıyla, batı Avrupa'da 1950'li yıllardan itibaren gelişen sosyal demokrasiyi öncelemiştir. Atatürk'ün yaşadığı yıllarda, batı Avrupa'daki sosyal demokrat siyasi hareketler, komünizm hedefinden tam olarak vazgeçmediği için, Atatürk kendisini sosyal demokrat olarak tanımlamamıştır; ancak sosyal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı'nda sonra geçirdiği dönüşüm, Atatürk'ün ekonomik-politik ilkeleriyle kesişmiştir.

Sosyal demokrasi, Avrupa'da bazı ülkelerde, belli dönemlerde, başarıyla uygulanmış bir modeldir. 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, İsveç, Danimarka, Norveç ve Finlandiya gibi ülkelerde sosyal demokrat partilerin iktidarda olduğu dönemlerde kurulan sistem sayesinde, bu ülkelerdeki emekçi sınıf, SSCB'deki, Çin'deki, Küba'daki, Vietnam'daki, Kuzey Kore'deki ve eski Varşova Paktı ülkelerindeki emekçi sınıftan daha iyi ekonomik ve sosyal koşullara sahipti.

Buna rağmen komünist siyasetçiler genellikle, sosyal demokrasinin, komünist devrimi geciktirmek veya olanaksız kılmak için kapitalizm tarafından geliştirilmiş bir model olduğunu ve emperyalizme hizmet ettiğini

savundu. Neredeyse klişeleşmiş ve şabloncu bir yaklaşımla geliştirilmiş bu eleştiri, emekçi sınıfın, çalışma ve yaşama koşullarının sınırlı ölçüde geliştirilmesiyle yetineceğini ve komünizmden vazgeçeceğini varsaymaktadır.

Oysa bu varsayım, mutlak bir doğru olarak ortaya konamayacağı gibi, bu varsayımın mutlak bir doğru olarak benimsenmesi, komünizm açısından bir çelişkidir. Çünkü emekçi sınıfın yeterli bulduğu bir düzeni, emekçi sınıfın adına devrimle veya evrimle yıkmayı hedeflemenin bir anlamı kalmaz. Devrim veya evrim, emekçi sınıfın, işçi sınıfının geliştireceği bir bilinçten bağımsız olarak gerçekleşemez.

Sonuç olarak sosyal demokrasi, kapitalizmi ve emperyalizmi belli bir ölçüde engelleyecek bir ara çözüm yoludur; sınıfsız, sömürüsüz, yabancılaşmamış bir topluma doğru bir aşamadır. Sosyal demokrasi, Marx'ın sözünü ettiği sosyalist-komünist model gibi ideal bir model olmasa da, bugüne kadar uygulanabilir olduğunu kanıtlamış en adil modeldir.

Tarihselci bir bakış açısıyla, sosyal demokrasi ile komünizm arasında bir sentezin kurulması olanaklıdır. Bir yandan, birçok sosyal demokratın savunduğunun aksine, sosyal demokrasinin, bir toplumun varacağı en son ve ideal aşama olmadığı kabul edilerek, bir yandan da, birçok komünistin savunduğunun aksine, sosyal demokrasinin, sosyalizme, komünizme uzanan yolda çok önemli bir aşama ve adım olduğu kabul edilerek, bu sentezi kurmak ve sosyal demokrasi ile komünizm arasındaki kuramsal çatışmaya son vermek, ekonomik ve siyasi evrim sürecinde, kapitalizmin ve emperyalizmin ortadan kalkmasına büyük bir katkı sağlayacaktır.

Marx'ın kuramında gerçekleşecek revizyonlarla ve güncellemelerle birlikte, geliştirilecek olan bu sentez, insanlığın ve uygarlığın gelişmesi önündeki ekonomik ve siyasi engelleri ortadan kaldıracaktır.

Marx'ın İktisat Felsefesi*

Meghnad Desai[1]

I. Bir Uyarı

Marx'ın fikirleri o kadar çarpıtıldı, göz ardı edildi ve sansürlendi ki artık onun özgün katkılarını Marxizm/Leninizm olarak tartışılanlardan ayırt etmek neredeyse imkânsız. Karl Marx (1818-1883), yaşamı boyunca iktisatla (ekonomi politikle) ilgili sınırlı sayıda yayın yapabildi. İlk önemli kitabı olan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, 1859 yılında yayımlandı. Bunu, 1867 yılında Almanya'da yayımlanan *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin ilk cildi takip etti. 1850'li yıllarda yayımladığı kitapçıklar dışında, ekonomi politik üzerine az sayıda yayın yaptı.

Ölümünden sonra, arkadaşı ve Komünist yoldaşı Frederic Engels, Marx'tan kalan notları kullanarak, *Kapital*'in ikinci ve üçüncü cildini düzenleyip sırasıyla 1884 ve 1892 yıllarında yayımladı. Almanya Sosyal Demokrat İşçi Partisi *(Social Democratic Workers' Party of Germany)* kurulduğunda, Marx'ın geride bıraktığı ve henüz yayımlanmamış eserlerini yayımlamaya başladı. Üç ciltte yer alan artık değer teorisi, büyük bir ke-

1 Lord, Prof. Dr., London School of Economics.

* Çeviren: Serenay Dıraz

şifti. Ardından, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'yle birlikte, Marx ve Engels'in yayımlanmamış yazılarının bir araya getirilmesi için resmî destek alındı.

1950'ler ve sonrasında, Genç Marx'ın ekonomik ve felsefi el yazmalarını içeren devasa not defterleri keşfedildi (bu da sevimli ve onaylanabilir Genç Marx ile komünist dev Yaşlı Marx hakkında büyük ve gereksiz tartışmaların doğmasına neden oldu.) Son olarak, 1850'nin sonları ve 1860'lı yılların başlarında kaleme alınan *Grundrisse* yayımlandı. Şu an, Marx ve Engels'e ait derlenmiş çalışmalar yaklaşık elli cilde ulaştı ve hâlâ el yazmaları keşfedilmeye devam ediyor.

II. Yaşamına Kısa Bir Bakış

Marx, Trier'de doğdu. Ailesi Yahudi'ydi fakat babası kariyerinin ilerleyebilmesi için Hristiyan olmuştu. Anne tarafında hahamlar vardı ve Phillips elektrik şirketinin sahipleriydi. Marx, Hegelyen felsefeyle bastırılmış olan Bonn Üniversitesi ve ardından Berlin Üniversitesi'nde okudu. Daha sonraları, Hegel ve Hegelyen felsefe, Kraliyet Onayı'ndan düştü. Bununla birlikte, "Genç Hegelyen", Feuerbach'ın *Dinin Eleştirisi* kitabına hayran oldu ve dini sorular bağlamında Hegelyenizmle mücadele etti.

Marx, doktora derecesini Jena Üniversitesi'nden aldı ve gazetecilik üzerine bir kariyer yapmayı planladı. İlk yazı deneyimini, *Hegel'in Tüze Felsefesi'nin Eleştirisi* (*A Critique of Hegel's Philosophy of Right*) başlıklı makalesiyle yaşadı; bu makaleyi, çocukluk arkadaşı olan Jenny Von Wesphalen'le evliliğinin balayında kaleme aldı. Hegel'in felsefesine yönelik eleştirisi, Hegel tarafından ana hatları oluşturulan devletler, ruhban sınıfı, toprak sahipleri ve burjuvalara yönelik politikadan ziyade, tamamen demokratik bir oy sisteminin geçerli olmasına yönelikti. Oy verme hakkı mülkiyete dayandığından beri, proletarya (tam anlamıyla mülksüz olanlar) da oy verebilsin diye Marx, evrensel bir oy sistemi hakkında tartışmalar yürütüyordu. Bu noktada ise, iyi bir demokrasi inşa edebilmek amacıyla oy verilebilmesi için mülkiyet şartının mı, yoksa direkt olarak özel mülkiyetin mi ortadan kalkması gerektiğine yönelik bir anlam kargaşası meydana gelmişti.

Gazeteciliği ilerletme çabaları sürerken, Marx, iktisadi bir soruna rastlamıştı; Prusya sınırındaki Silesia'da, dokumacıların iflas edişi... İplikçilik on sekizinci yüzyılın sonlarında kökten değişmişti ve pamuk ipliği çok daha bol ve ucuz hale gelmişti. Bu da dokuma tezgâhı kullanımını arttırmıştı. Fakat 1830'larda, dokumacılık mekanikleştirilmiş ve pamuk dokumacıları, özellikle de kadınlar, yoksullaşmıştı. Bu durum, Marx'ın, endüstriyel kapitalizmin ve onun geniş coğrafi etkilerinin farkına varmasına neden oldu. Böylelikle, ömür boyu sürecek olan ekonomi politik çalışmalarına başladı.

İlk olarak, Engels'le birlikte, *Dinin Eleştirisi*'yle meşgul olan genç Hegelyenlerle mücadele etti. Engels'le birlikte kaleme aldığı *Alman İdeolojisi (German Ideology)* kitabı yirminci yüzyıla kadar basılmadı ancak günümüzde tarihsel materyalizm olarak bilinen olgunun temelini içeriyordu. Kitap, ekonomik üretimi belirleyen güçlerin iktisadi ve yasal ilişkileri belirlediğini savunuyordu. İkinci olarak, tarih boyunca, ilkel dönemlerden besiciliğe, ardından tarıma, sonrasında ticarete ve nihayetinde kapitalizme kadar uzanan bir üretim biçimleri başarısı vardı. Bu sürecin kısa bir özeti, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* kitabının önsözünde mevcuttur. Bu kısa değerlendirme, üretim potansiyeli tükenmeden, hiçbir üretim biçiminin ortadan kalkmayacağı görüşünü içerir. Bu görüş, Lenin ve sonraki Leninciler tarafından reddedilmiştir.[2]

1848'de, Marx ve Engels, en meşhur, en popüler ve en çok okunan kitapları *Komünist Manifesto*'yu yayımladı. *Manifesto*'nun büyük bir kısmında kapitalizmin methedildiğini; onun yaratıcı yıkım karşısındaki hassasiyeti, küresel olarak yayılışı ve üretim üzerinde yarattığı köklü etkilerden bahsedildiğini gören okur, muhakkak ki şaşıracaktır. Fakat şu da temel bir gerçektir ki zaman geçtikçe her bir üretim biçimi yerini daha iyi olan bir üretim biçimine bırakmaktadır. Böylelikle, kapitalizmin üretim biçimi de önünde sonunda, üretim ilişkileri ve üretici güçlerin iyileşmesiyle daha verimli bir boyuta erişecekti. Yaşadığı dönem boyunca Marx, kapitalizmin yerini alacak üretim biçimi (sosyalizm ya da komünizm) hakkında pek fazla yorum yapmamıştır.

2 Konuyla ilgili olarak Marx's Revenge: Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism (Verso, 2002) kitabına bakılabilir. Kitabın Türkçesi: Marx'ın İntikamı (Efil Yayınevi, 2011).

Üretim biçimi değişiminin anahtarı, değişimi başlatacak dinamik güç olan sınıf mücadelesindedir. Üretim araçlarına sahip sınıf, sömürülen işçilerden oluşan sınıf tarafından devrilir. Marx, bu konu hakkında da fazla yazıp çizmemiştir. 1750-1850 arası yılları kapsayan dönemde feodalizmin yerini kapitalizm aldı. Marx ve Engels, *Manifesto*'da, üretim biçiminin geleceğini detaylı olarak açıklamamıştır. Daha iyi bir üretim biçimi sahnede belirdiğinde, kapitalist üretim biçiminin yerini alacağından, bu post-kapitalist üretim biçiminin şekli ve zamanlaması hakkında yirminci yüzyılda bitmek bilmeyen bir tartışma olacaktı. Elbette bu büyük değişim, yalnızca gelişmiş ülkelerde meydana gelecekti; böylelikle, kapitalizmi yerinden edecek devrimin İngiltere'de kendine yer bulacağı düşünüldü. Ancak bu yeni üretim biçimi, yani sosyalizm, tüm dünyaya yayılacaktı ve tıpkı kapitalizm gibi küresel bir olgu olacaktı.

III. Bir İçkin Eleştiri

Komünist Manifesto'nun ortaya çıktığı yıllarda gerçekleşen 1848 Devrimi, Avrupa'ya radikal demokratik bir değişim getiremedi. Marx, 1850'lerin başında, yaşamının sonuna kadar yaşadığı Londra'ya gidene dek, birçok Batı Avrupa krallığı tarafından sürülmüştü. Londra'da, 1870'lerin ortalarına değin sürecek bir politik ekonomi okuma maratonuna başladı. Bu dönemde Marx; Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Robert Malthus gibi İngiliz iktisatçılar tarafından temeli oluşturulan politik ekonomiye yönelik bir içkin eleştiri geliştirdi.

Hegelyen gelenekten gelen bir filozof olarak Marx, içkin eleştiri yöntemiyle eğitim gördü. Bu yöntem, eleştirmenin eleştireceği konuda uzmanlığa sahip olmasını gerektiriyordu. O da bu durumu kabul etmek zorunda kaldı; başka bir deyişle, teorinin gerçek dünyaya uygulanıp uygulanamayacağı gibi önemsiz itirazlarda bulunmuyordu. Marx, David Ricardo tarafından tamamlanan klasik politik ekonomiye yönelik bir içkin eleştiri yapmak istiyordu. Marx'ın ekonomi politik çalışmaya başladığı sıralarda, Ricardo'nun teorisi ortodoksiye hükmediyordu.

Bunun ötesinde, içkin eleştiri yönteminde, eleştirmenin teoride yer alan bir çelişki bulması gerekiyordu. Böylelikle eleştirmen teorideki içsel çatışmaları gün yüzüne çıkarabilirdi. Marx, klasik ekonomi politiği, kapitalizm teorisi olarak değerlendirdi. Elbette Sanayi Devrimi'nin henüz yeni başladığı 1820'lerde Ricardo teorisini formüle dökmüştü. Ricardo'nun en önemli katkısı, toplam milli gelir dağılımının ücretler, rant ve kâr arasında gerçekleştiğini açıklamaktı. Malthus'un nüfus teorisi varsayımı altında ücretlerin sabit olduğu gösterildi. Ücretler, emek gücünün yeniden üretimi (işçinin, ücret sözleşmesiyle belirlenen uzun saatlerce çalışabilmesi) için yeterliydi. Maliyete, işçinin bir aileyi geçindirebilme maliyeti de dahildi. Bu tutar, aşağı yukarı ekmeğin fiyatına bağlı olarak, ekmeğin fiyatı ise tahıl fiyatına bağlı olarak belirleniyordu. Ücretlerden geri kalan ise, rant ve kâr arasında bölüşülüyordu.

Ricardo'nun bu katkısı, rantın, -nüfus artışı ya da ücretlerdeki geçici artış nedeniyle- tahıl talebi arttıkça, ekimin daha az verimli olan ek (marjinal) toprağa kaymasına bağlı olduğunu göstermesiydi. Bu durum, ücret ve tahıl fiyatını yükselten tahıl maliyetinin marjinal toprakta daha yüksek olduğu ve marjinal üstü (daha yüksek verimli) toprağa sahip olanların, hiçbir çaba sarf etmeden rant elde ettiği anlamına geliyordu. Rant, toprak sahiplerinin sağladığı hak edilmemiş gelirdir. Rantta meydana gelen artış, ücretler sabit olduğunda, kârları ezmektedir.

Marx, tıpkı diğer on dokuzuncu yüzyıl iktisatçıları gibi, Ricardo'nun teorisinin mantıksal gücü karşısında afallamıştı. Ancak o, tıpkı rant gibi, kârların da hak edilmemiş gelir olduğunu ispatlamak istiyordu. Sözlerine (*Kapital*, Cilt 1, Bölüm 6: Emek Gücünün Alım Satımı), çalışma sözleşmesinin işçi ve işveren arasında serbest bir değişime dayandığını belirterek başladı. Bu noktada, Ricardo'nun teorisinin bir parçası olmadığından, işverenin işçiden daha güçlü olduğunu tartışmıyordu. Peki değişimin iki denk taraf arasında bir sözleşmeye bağlı olduğunu varsayarsanız, kârın sebebinin sömürü olduğunu nasıl gösterebilirsiniz?

Marx, emek gücünün değişim değeri (ücret) ile emek gücünün kullanım değeri (çalışılan saatler) arasında bir ayrım yarattı. Emek gücünün değişim değerinin, yani ücretlerin, yine ücret karşılığında satın alınan

metaların üretimi için gereken çalışma saatleri bağlamında hesaplanabileceğini gösterdi. Mesela, ücretlerin yalnızca ekmek almak için kullanıldığını varsayalım. Tahıl üretmek ve ardından onu pişmiş ekmeğe dönüştürmek için gereken çalışma saati, emek gücünün değişim değeridir. Bunu da gün içerisinde çalışılan saatler, yani emek gücünün kullanım değeriyle kıyaslayalım. Burada meydana gelen fark, yani emeğin kullanım ve değişim değeri arasındaki fark, artık değerdir. Kârlar ise artık değerin nakdi olarak görülebilir halidir.

Marx, değer ilişkilerinin doğrudan görülebilir olmadığını, ancak iktisadi ilişkilerin temelinde yattığını belirtmiştir. Parasal değerler görülebilirdir. Görünürde, işçiye yeniden üretimde kullanılan emek gücünün (çalışılan saatlerin değişim değeri) ücreti ödenmiştir. Kâra dönüşen aradaki bu fark, gayet yasal görünmektedir.

Kapital'in ikinci cildinde Marx, *Kapital*'in çerçevesini çizmiştir. Burada, sermayedarın (kapitalist, Mr. Moneybags) nasıl parayla gelip bunu emek gücüne, hammaddeye ve makinelere dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu her girdinin değeri, emek zamanıyla ölçülerek eklenmiştir. Kullanım değeri ve değişim değeri arasındaki fark yalnızca emek gücünün alımı aşamasında yükselmektedir (diğer girdiler diğer kapitalistlerden alındıktan sonra; bu durumu *Marxian Economic Theory* kitabımda detaylı olarak açıklıyorum[3]).

Marx, klasik ekonomi politiğin varsayımlarını kabul eden bir eleştiri yapmakta ustaydı. Örneğin, işveren ve işçi arasında güç eşitsizliği olmaması; rekabet; parasal mübadele ve çalışma saatleriyle ölçülen üretim maliyeti tarafından belirlenen fiyat gibi. Devletin, sömürü hakkındaki bu çekirdek görüşte ne bir rolü vardır ne de tekel yaratır. Bu varsayımların içinde, Marx, maddi kârlar şeklinde elde edilen artık değerin varlığını gösterebilme kabiliyetine sahiptir.

Bu mantıksız bir sonuçtur, çünkü eşitsiz ilişkilerin görünmez, temel ve yapısal olduğunu savunmaktadır. Görünen şey ise emek zamanı cinsinden ölçülen üretim maliyeti tarafından belirlenen mübadele fiyatının eşit-

3 Türkçesi: Marksist İktisat Teorisi, 2009, Efil Yayınevi.

liğidir. Fiyatlar değerin parasal karşılığıysa, değer, temelde yatan sebeptir. Bunun, Marx'ın teorisinin üzerine en çok tartışılan nokta olduğu bilinmektedir. Marx, kendi kendine, temelde yatan bu gerçeği açığa çıkardığını düşündü; işçiler, bu sömürüye tepki gösterecek ve sınıf mücadelesinin bu hali, üretim biçiminde bir değişikliğe yol açacaktı.

Marx'ın tahmini, yaşayan emek tarafından yaratılan kârların, kendisinin çözmesi gereken bir anomali yarattığı yönündeydi. Eğer kârları yaratan yaşayan emekse, emek yoğun sanayiler, sermaye yoğun sanayilere göre daha yüksek oranda kâr elde etmeliydi. Ancak klasik ekonomi politiğin varsayımına göre kâr oranları tüm ekonomide eşitti. Parçaların birleştirilmesi gerekiyordu.

Marx, bu sorunu (Engels tarafından notlarından derlenen) *Kapital*'in üçüncü cildinde ele aldı. Sorun, sonraları fiyat değer dönüşüm sorunu olarak anılmaya başlandı. Marx tarafından önerilen çözüm, parçaları birleştirmeye yetmedi. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki Marxistler bile bu konuda bir fikir birliğine varmamıştır. Marx'ı eleştirenler için, bu sorunun çözümünde başarısız olunması, onun yaklaşımının boşa çıkması anlamına geliyordu.

Kapital'de, iktisadi analiz için bunun gibi birçok önemli detay var. Mesela, konjonktür dalgalanmaları İngiltere'de yeni oluşmaya başlamıştı; Engels, ilkini 1840'larda keşfetti. Bu nedenle, Marx, Kapital'in birinci cildinde (Kısım 7'de) bunu analiz edebilmişti. Bir canlanma anında ücretlerin yükselmesi ve kârların düşmesi tehlikesi, işverenlerin yaşayan emeğin yerine daha sermaye yoğun makineleri tercih etmesine sebep olarak durumu tersine çevirebilir. Böylelikle işsizlik artar ve kâr oranı eski haline döner, ta ki tersine dönene dek.

Marx, kapitalizmdeki konjonktürel dalgaları düzenli olarak tekrar eden olgular olarak görmektedir. Her bir kriz, bazı işletmelerin yok olmasına ve her canlanma, firmaların büyümesine ve sayılarının artmasına neden olur. Konjonktürel dalgalar, kapitalizmin müshil ilacı gibidir; kendini sürekli olarak yenilemesine sebep olur (sonraları, Lenin'in teorisinde krizlerin giderek derinleşeceği ve nihai krizin kapitalizmin sonu olacağı fikri

ortaya çıkmıştır. Marx'ın teorisinde böyle bir analitik sonuç bulunmamaktadır.) Marx, astrolog değildi. Kapitalizmin ne zaman sona ereceğine dair bir kehanette bulunmadı. Kapitalizmin bitirici krizine dair Marxistlerin fikirleri, ancak Birinci Dünya Savaşı sıralarında ortaya çıktı. Bahsi geçen felaketin Rusya'daki Ekim Devrimi'yle gerçekleşeceği düşünüldü. Her ne kadar bu makalenin konusu olmasa da 1917'nin üzerinden geçen yaklaşık yüz elli yıl, bu konunun çözülmesine yardımcı olmadı. Neden ilk devrim, gelişmemiş bir ülkede meydana geldi? Sosyalizm, yalnızca bir ülkede var olabilir mi? Kapitalizmin her krizden kurtulmasını nasıl açıklayabiliriz? (Bu tarz tartışmalar için *Marx's Revenge*[4] kitabını inceleyebilirsiniz.)

Üretim araçlarına devletin sahip olması ya da tekel kapitalizmi kavramı Marx'a ait değildir. Yukarıda da bahsettiğim gibi, Marx için kapitalizm, klasik politik ekonominin objektif gerçekliğinin on dokuzuncu yüzyıl versiyonudur. Çeşitli yazarlar tarafından literatüre çok fazla katkı ve savunu yapılmıştır ancak bunların hiçbirinden Marx sorumlu değildir. Belki de bu yüzden şu meşhur sözünü söylemiştir: *Tout que je ne suis pas Marxiste.*[5]

4 Türkçesi: Marx'ın İntikamı, 2011, Efil Yayınevi.

5 Ç.N. Bildiğim tek şey, Marxist olmadığımdır.

Marxist Felsefe

Bahar Araz[1]

"İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar, ama bunu istedikleri gibi yapmazlar; bunu kendi seçtikleri koşullar altında değil, zaten var olan, geçmişten verili ve aktarılmış koşullar altında yaparlar".

-Marx, K. (1979: 103).

I. Giriş

Marxist felsefenin başlangıç noktası aslında ne olmalı sorusu bu bölümün sonuna kadar, belki de cevabı tam olarak veremeyeceğimiz bir soru olarak kalacaktır. Marx'ın kendisi, *The German Ideology* (1845) kitabında *"Felsefenin tarihi yoktur."* diyerek farklı bir bakış açısının felsefe için bir gereksinim olduğunu ortaya koyar. Bu açıdan, felsefe içerisinde Marxist bir felsefe ya da Marx'ın bir felsefesi var mıdır? sorusuyla birlikte ilerlemek daha doğru olacaktır. Aslında, en azından, felsefenin içinde olmamakla birlikte, Marxist bir felsefe olmadığını da söylemek pek mümkün değildir. Marx'ın bütün çalışmalarında felsefenin temelini oluşturan ontoloji, epistemoloji, estetik, etik gibi konuların yer alıyor olması ve ma-

1 Prof. Dr., Başkent Üniversitesi.

teryalist yaklaşımını felsefenin önemli figürlerinden etkilenerek ortaya koyduğu yadsınamaz bir gerçektir. Marxist bir felsefeden bahsedebilmek için, bu felsefeye biraz destek olan, bu felsefenin varlığını, bugün bu satırların yazılmasına neden olan sorunları ve bu felsefesinin arkasındaki önemli figürlerden bahsederek bir yol çizmek, bu yazının başlangıcı olacaktır. Bu çerçevede, gelenekten çok kopmama amacıyla, herkesten ve her şeyden biraz alıp, ama temelde eleştirel gerçekçilikle bütünleştirip, ortaya bir Marxist felsefe yazısı çıkarma umuduyla, Hegel'den Feuerbach'a uzanıp eleştirel gerçekçiliğin kurucusu Roy Bhaskar'ın yanına uğrayıp, sonunda ben ne kattım herkesten farklı diyebilmek için sizi bir yolculuğa çıkarıyorum.

Marxizmi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Karl Kautsky tarafından kodlanmasından bu yana aldığı "geleneksel" biçimden farklı bir temelde yeniden inşa etmeye çalışmak, farklı bir bakış açısıyla Marxist felsefeyi ele almayı gerekli kılar. Marx'ın ve ardından Engels'in ölümünün ardından, bir düşünce bütünü olarak *"Marxizm"* kavramının kendisi, İkinci Enternasyonal'in kıdemli temsilcisi Karl Kautsky'nin ellerinde ortaya çıkar. Bu anlamda, Alman idealizmi, Fransız sosyalizmi ve İngiliz ekonomi politiği, Marxizm'in sacayağını oluşturur (Balibar, 1995: 7). Bu üç kaynak daha sonraları Klautsky'in 1907'de yaptığı bir konuşmada sistematik hale getirilerek Marxist felsefenin Alman, Fransız ve İngiliz düşüncesinin bir sentezi olarak siyasi pratiğe uygulanabilirliğini ortaya koyar. Bu da proletaryanın mücadelesi ve burjuvaziye karşı duruşuyla ilişkilidir. Marx'ın yazılarından türeyen sistematik bir düşünce bütününü ifade eden "Marxizm" teriminin kendisi, Kautsky tarafından kurgulanmış ve dile getirilmiş bir kavram olarak ortaya çıkmasından itibaren çok çeşitli müdahalelere maruz kalmıştır. Kautsky'nin Marxizmi temelde kapsayıcı bir tarih ya da tarihsel materyalizm teorisi olarak kodlaması, Marxizmi belli bir düşünce kalıbı içine hapseder (Westra, 2019). Bu durum, Marxizmin uzun zamandır içinde bulunduğu ikili krizi çözmede yetersiz kalmaktadır. Bu krizlerden ilki, Marxizmin, siyasi pratikten uzak bir yerde konumlanmasıyla ilişkilidir[2] (Joseph, 2001); özellikle, Sovyetler Birliği'ndeki uygulamalar, Marxist

2 Komünizmin çöküşü Marxizm'e olan inancın da sorgulanmasına neden oldu (Jonathan 2001).

olarak tanımlanan aydınların Marxizme tereddütle yaklaşmalarına neden oldu. İkincisi ise, teorik bir krizin varlığıdır. İngilizce konuşulan ülkelerde Marxizmin tartışılmıyor olması Marxizme olan ilginin azalmasını sağlayan en önemli faktördür (Tarrit, 2015). G.A. Cohen, Marxizmi çeşitli yönleriyle geliştirilmiş tek bir teoriden ziyade birkaç teori olarak sunar. Bu, Marxizmin homojen olma varsayımından bir kopuşa karşılık gelir. Marx en az dört fikir dizisi üretmiştir: felsefi bir antropoloji, bir tarih teorisi, bir ekonomi ve bir gelecek toplumu vizyonu (Cohen, 1988: 136). Marx'ın bu geniş vizyonu çerçevesinde, Roy Bhaskar'in düşünce yapısı içinde şekillenen eleştirel gerçekçilik, geleneksel Marxist felsefenin temelini oluşturan, Hegel, Feuerbach, Kant, Fitche gibi felsefecilerin düşünceleriyle şekillenen Marxist felsefeye ya da Marxizme yeni bir yol çizebilir.

Marxist felsefeye başlamak için, belki de en doğru adım, Marx'ın yaşadığı dönüşümden bahsetmektir. Marxist yazındaki en büyük tartışma konularından biri, Marx'ın çalışmalarından hareketle, Genç Marx ve Olgun Marx arasındaki epistemolojik bir kopuşun var olduğunun belirtilmesidir[3] (Althusser, 2002). Marx'ın hem Feuerbach hem de Hegel'den, Althusser'in ifade ettiği şekilde bir "*kopuşu*" var mı sorusunun çok ötesinde, bu felsefecilerin Marx'ın felsefi düşüncesinin ve iktisadi teorilerinin arkasında derin izleri olduğunu söylemek ve bu izlerin zaman içerisinde derinliğini yitirdiğini söylemenin ama tamamen ortadan kalktığı veya bir kopuşu yansıttığını ifade etmenin çok keskin olduğunu belirtmek mümkündür. Bütün felsefi önermeler, içerikleri farklı veya niyetleri ne kadar zıt olursa olsun tüm bu formülasyonlar, teori ile pratik, bilinç ile yaşam arasındaki ilişki sorunuyla ilgili ortak bir ilgiyi paylaşır. Bu, Parmenides'in[4] "*Düşünme ve varlık birdir.*"inden, Wittgenstein'ın "*Nerede konuşulamıyorsa,*

3 Althusser, metafizik olarak kabul ettiği diyalektik konu da dahil olmak üzere, Marx'ın teorisinin Hegelci içeriğini açıkça sorguladı. 'Diyalektik materyalizmi, rejimi meşrulaştırmak için tasarlanmış bir felsefi canavarlık' olarak ifade eder (Althusser 2006, 254).

4 Yunan Filozof Parmenides (M.Ö 515-445) Evrende hiç bir şeyin değişmediğini öne sürerek, Gerçeklik, yani, Varlık, birdir kalıcıdır, süreklidir ve yaratılmamıştır o ezelidir ve sonsuzdur. Bu anlamda değişme yoktur.ve varlık parçalı değil bütündür. Varlık hakkında söylenecek tek şey var olduğudur. Bu Bhaskar'in varlığı mümkün kılan tek şey yokluğun varlığıdır ifadesi ile çelişki içindedir. (Bhaskar 1995). Mantık Diyalektiğinin ilk kullanıcılarındandır (Sunar,2011, https://web.archive.org/web/20110304062459/http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/748/9550.pdf)

onun hakkında susmalı." sözünden ve Spinoza'nın "*Tanrı doğadır.*" ifadesi ile Kant'ta "*İnanca yer açmak için bilgiyi inkar etmek gerekir*" ve Hegel'de "*Akılcılık gerçektir ve gerçek akılcıdır.*" ifadeleri felsefi önermelerdeki çelişkileri barındırır. Bütün bunlarla birlikte, Marx, felsefeyi yalnızca kalbine değil, aynı zamanda kendi sınırlarını düşünmeye, onları ortadan kaldırmaya ya da bu sınırların tanınması temelinde kendisinin kurmaya çabaladığı en spekülatif dönüşünün de merkezine yerleşmiştir. Böylece özellikle, Feuerbach'tan kopuşunu ifade ettiği "önceki felsefi bilincimizin tasfiyesi" sözünün kendi içindeki çelişkisi, Marx'ın eski sorunsallara yeni bir anlam vererek ve kendi dönüşümünü de gerçekleştiren bir felsefi yaklaşımı benimsemesidir (Althusser, 2002; Balibar, 1995). Bu yaklaşım, geçmişte etkilendiği filozofların onda bıraktığı derin izlerin silikleşmesine rağmen, hâlâ geçmişin izlerine rastlamanın mümkün olduğu bir dönüşümdür. Marx'ın bu dönüşümü, Marxist felsefesinin de doğuşudur.

En son sözü ilk söyleme adına, Marxist felsefenin nihai hedefi siyasi pratiğe bağlı olmasıdır. Kısaca, Marxist felsefenin temel özellikleri, materyalizmi ve tüm düşüncenin siyasi ve ekonomik bir yansıması olmasıyla ilişkilidir. Sonuç olarak, yoksulluk, açlık, her türlü eşitsizlik ve adaletsizlik kısaca ekonomik yaşamamamızın temel yapılarından bahsediyorsak, Marxizme ve onun ontolojiyle temellenen felsefesine ihtiyacımız var.

Bu gelişmeler ışığında, bu çalışma, Roy Bhaskar'ın sosyal bilimlerin yöntemine eleştirel bir bakış açısıyla geliştirdiği ve bilim felsefesi içinde yeni yaklaşım olarak yer alan eleştirel gerçekçilik, ontolojik bir temelde Marxist felsefenin ya da bu çalışmanın yaklaşımını oluşturan Marx'ın felsefesinin başka bir çerçeveden değerlendirilmesini sağlayacaktır (Brown, Fleetwood ve Roberts, 2003; Ehrebar, 1998; Türk, 2012).

II. Marx ve Felsefe: Uzun Bir Yolculuğun Hikayesi

Ettienne Balibar, *The Philopsophy of Marx* (1995) çalışmasında, "*Marxist felsefe yoktur ve asla olmayacaktır; öte yandan, Marx felsefe için hiç olmadığı kadar önemlidir.*" (Balibar, 1995: 1), ifadesiyle, Marx'ın kendisinin felsefe için ne kadar önemli olduğunun altını çizer. "*Marx için felsefe, Epikuros*

ya da Feuerbach gibi az çok muhalif materyalistler de dahil olmak üzere Platon'dan Hegel'e uzanan gelenekten öğrendiği şekliyle, aslında yalnızca dünyayı yorumlamayı amaçlayan bireysel bir girişimdi." (Balibar, 1995: 2). Althusser ise özel bir Marxist yöntembilim bulunmadığını ifade ederek "*Marxizm'deki, Marx ve hatta Lenin'in çalışmalarını da kapsayan bir biçimde, en büyük boşluk felsefedir.*" der; Marx'ın *Kapital*'de yazdıklarına ne tür bir felsefenin uygun olup olmadığını sorgular ve "*[...] Ne olursa olsun, 'Marxist bir felsefe' olmayacaktır. Felsefe tarihine ait bir felsefe olacak, Marxizm için bir felsefe olacak ama Marxist felsefe olmayacaktır.*" (Althusser, 2006: 210-211) sözüyle, felsefe içinde Marx'ın tarihsel materyalizm ve yabancılaşma gibi teorileriyle şekillenen Marxizmin yer bulacağını ifade eder.

Marx'ın gelenekten kopuşu, 1845'te yazdığı on bir kısa felsefi notla birlikte gerçekleşir. *Theses on Feuerbach* (1845) çalışmasında meşhur 11. tezi bu kopuşu belirgin hale getirir ve Marx'ın kendi teorilerini de nasıl şekillendireceğinin ipuçlarını verir. "*Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir.*" sözüyle bu konuya son noktayı koyar.[5] Böylece Marx, gelenekten kopuşu ilk olarak Hegel diyalektiğini "ayakları üzerine" yerleştirerek yapar. *Kapital I* (1867)'in önsözünde:

> "Benim diyalektik yöntemim, Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci -Hegel bunu "fikir" (idea) adı altında bağımsız bir özneye dönüştürür- gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca 'fikir'in dışsal ve görüngüsel (phenomenal) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir." [Marx, 1867 (1994)].

Peki, Hegel'de neden diyalektik baş aşağıya duruyordu ve Marx bunun neden yanlış olduğunu düşünüyordu? Hegel'de felsefe idealizmle ilgilidir.

5 Bhaskar ise, filozofu farklı bir şekilde tanımlar: Filozof, bilim adamını gözlemler ve bilim adamının kullandığı yöntemleri kullanarak dünya hakkındaki bilgilerini genişletebildiğini görür. Filozof, modern bilimsel pratiğin başarısıyla başlar ve bunun bize dünya hakkında ne söylediğini araştırır (Ehrbar, 1998).

Hegel, *Science of Logic* çalışmasındaki "*Her felsefe özünde bir idealizmdir ya da en azından ilkesi için idealizme sahiptir ve o halde sorun sadece bu ilkenin gerçekte ne gerçekleştiğidir.*" (Hegel 2015, 154) sözleriyle felsefe ve idealizm arasındaki ilişkiyi belirtir. Burada, Hegel idealizmden tam olarak ne anlaşılması gerektiğini de açıklayarak felsefesinin temelini ortaya koyar. İdealizm, şeylerin ve sonlu dünyanın hakiki gerçekliğe sahip olduğunu reddeden bakış açısıdır. "*Felsefenin idealizmi, sonlu olanın gerçek bir varlığı olmadığını kabul etmekten başka bir şey değildir*" (Hegel 2015, 155). Bu anlamda, onun felsefesi, yani idealizm olarak belirttiği felsefe, varlığı sonsuz olana, Tin'e, Tanrı'ya atfeder (Colletti, 1973). Kısaca, Hegel, akıl, mutlak ya da ruh kavramlarını hem insanın hem de tüm gerçekliğin yaratıcısı olarak görür. Yani, özne yükleme indirgenmiştir (Ege, 2012). Bu durum onun, Marx'ın ifade ettiği şekliyle "*baş aşağıya duran*" diyalektiğinin de temelini oluşturur. Hegel'e göre *düşünce ve varlık özdeştirler* aslında, bu anlamda diyalektik, bütün düşüncenin ve varlığın gelişim sürecidir. Böylece, Hegel'in düşüncesinde, dünya *düşüncenin maddeleşmiş* halidir.[6] Marx'ın, Hegel felsefesi ve bu felsefenin en önemli dayanağı olan diyalektiğin "baş aşağı" durması eleştirisi, kapitalizmin temelini oluşturan "meta fetişizmi, yabancılaşma ve şeyleşme" süreçlerinin, kapitalizmin gerçekliğinin yanlış ya da baş aşağı durmasıyla ilişkilendirmesiyle ilgilidir. Marx'ın felsefesi, bir etik kaygıyı yansıtır. Bu etik kaygı, kapitalizm altında, insanın özüne aykırı koşullarda yaşamaya zorlanması anlamındadır.[7] Marx'ın etik düşüncesinin ve genel olarak Marxizmin kökeninde, Marx'ın insan

6 Eski felsefe yarı idealizm, yarı materyalizmdir. Özünde veya içeriğinde idealizmdir - sonsuz, Ruh, Tanrı. Biçiminde veya yönteminde materyalizmdir (Coletti, 1973: 13).

7 Marx'ın etkilendiği Felsefecilerden biri olan Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), insanlararası ilişkilerin oluşumunda ekonomik koşulların önemini vurgular ve toplumsal bir varlık olarak insanın özünün toplumsal ilişkilerle gerçekleştirilebileceğinden bahseder . Bu nedenle, Fichte göre, insanlar arasındaki birincil ilişki etik ilişkilerdir. Fichte, emeği, insanın etkin güçlerinin ifadesi ve bunun insanın beslenmesinde oynadığı rol olarak değerlendirir: "İnsan çalışmalı; ama bir yük hayvanı olarak değil. [...] kaygısız, tutku ve coşkuyla çalışmalıdır. Ruhunu ve bakışlarını göğe kaldırmak için zaman ayırmalı. [...] yük hayvanlarıyla birlikte yememeli; daha ziyade, fiziğinin onların fiziğinden farklı olduğu gibi, yemeği onların yemlerinden ve evi de tezgahlarından ayrı kalmalıdır. bu onun hakkıdır, çünkü o bir insandır." (Fichte, 1800; 2012: 110) bu şekilde, Fichte, toplumsal insan özü teorisini, bu özün uygun toplumsal ilişkiler ve bu durumda ekonomik ilişkiler yoluyla gerçekleştirilmesi için gerekli aygıtı geliştirecek bir devlet teorisiyle birleştirmeye çalıştı.

özü kavramı, yani üretken, toplumsal bir varlık olarak insanın özü yatar. Bu öz, toplumsal alanda gerçekleşir ve bu nedenle üretim tarzı tarafından belirlenen kişiler arası ilişkilere bağlıdır. Kapitalizm, insanı insanlıktan çıkaran ve özüne aykırı bir yaşamı dikte etmesi açışından "yanlıştır". Bu gerçekliğin eleştirel olmayan bir biçimde sunulması ve normalleştirilmesi ise ideolojik bir tavırdır. Bu açıdan "baş aşağı" durmaktadır (Özel, 2012; Herd, 2009). Marx'ın bu temel eleştirisi bütün felsefe düşüncesine yansımakta olup, Marxist felsefenin de yolunu çizer.

Marx diyalektiği Hegel'den alırken, materyalizmi ve bununla bağlantılı yabancılaşma kuramını Feuerbach'tan alarak kendi diyalektik materyalizmini oluşturur. Temelde amaç, yeni veya pratik bir materyalizme başvurarak, felsefenin iki zıt görüş arasındaki geleneksel karşıtlığının ötesine geçmektir (Balibar, 1995).

Feuerbach için felsefe, Hegel'in tersine, gerçek olana yani özneye -insana- özne olarak varlığını gösterme girişimidir. Feuerbach, materyalist düşüncenin temsilcilerinden biridir. Ona göre akıl, maddenin bir ürünüdür, hatta en yüksek ürünüdür. Materyalizm insan özünün ve bilginin temelidir. Tanrı'nın özündeki giz, insanın özünde gizlidir. Bu çerçevede, Feuerbach yabancılaşma kavramını ortaya koyar ve bununla insanın kendi öznelliğine sahip olmasını fark etmesini ifade eder. Feuerbach, 1841 (1881) *The Essence of Christianity* (Hristiyanlığın Özü) çalışmasında Tanrı fikrinin yalnızca insan mükemmelliklerinin bir sentezi olduğunu, "*Tanrı'yı zenginleştirmek için insanın fakirleşmesi gerekir; Tanrı her şey olabilir, insan hiçbir şey olmamalıdır.*" (Feuerbach, 1881: 25) sözleriyle ifade eder. Burada, insanın yabancılaşmasının, insanın, Tanrı'da yücelttiği kendine yani özne olma haline dönmesiyle ortadan kalkacağını ifade eder. Feuerbach'ın "*Tanrı bende, benimle, benim aracılığımla, benim üzerimde, benim için eylemde bulunan varlıktır; benim için kurtuluşumun, iyi eğilimlerimin ve eylemlerimin ilkesidir; dolayısıyla benim kendi iyi ilkem ve doğamdır.*" (Feuerbach, 1881: 31) önermesiyle insan, Tanrı'nın kendisinden çıkan öz olduğu kabulüyle birlikte yabancılaşmadan kurtulur. Ve böylece, özünü geri alır. "[...] Tanrı, insanın kendisinin bizim dünyamızı kişileştirdiğini ve yansıttığını gösterir. İnsanoğlu, Tanrı'da yabancılaşmış olan özünü 'ye-

niden sahiplenmesiyle birlikte' yeryüzünde kardeşliği gerçekten yaşayabilecek hale gelecektir. Feuerbach, insanın özünü kendinden ayırıp Tanrı'da tanımlamasıyla yaşayacağı yabancılaşmayı belirtirken, aslında '*dinsel özü insan özüne dönüştürür*' yani dinin özünü insan özüne indirger; böylece özünün her insanın doğasında var olan bir soyutlama olarak belirtir. Marx, Feuerbach'ı eleştirir ve insan özünün, her bir bireyin doğasında var olan bir soyutlama olmadığını belirtir ve gerçekte toplumsal ilişkiler bütünü olduğunu ortaya koyar." (Balibar, 1995). "*Toplumsal ilişkiler bütünü olması*" ifadesi, bireyin hem birey hem de toplumsal bir varlık olmasını ama belki de en önemlisi bu toplumsal olma halinin bireyin dönüştürücü gücünü belirtmesi açısından önemlidir. Burada birey, pasif olmanın çok ötesinde aktif bir varlık olarak hem kendini hem de toplumu dönüştürür.

Marx'ta yabancılaşma, kapitalizm altında, işçi ve kapitalist arasındaki ilişkide emeğin yabancılaşmasını ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Sermaye altında, insanın doğasına göre yaşamasına izin verilmez. İnsan, emeğini satmak zorunda olduğu için, kendi emeğinin ürünü, iradesinin ve bilincinin bir nesnesi olmaktan çıkar ve kapitalizmin "baş aşağı" duran ve yanlış olan gerçekliği de tam buna dayanmaktadır. *İşçi, başka herhangi bir metayı satar gibi, emek gücünü tekrar tekrar satmak zorunda kalır. Fakat emek gücü, gerçekte bu gücün yerleşmiş olduğu -farklı niteliklere ve ihtiyaçlara sahip- insandan ayrılamayacağından, iş gücünün sahibi olan bireye de başka herhangi bir metaya yapılan muamelesi yapılır. Sermaye, bireyi emek gücünü satmaya zorlayarak bir meta olmaya zorlamakla kalmaz, aynı zamanda emek satıldığında, bu güce sahip olan bireysel işçi, onun üzerindeki kontrolünü kaybeder.* Bir kez satıldığında, emek gücü sermayenin mülkiyetidir, Her metada olduğu gibi, emek gücünün kapitalist sahibi, bu gücü kendi iradesine tabi kılma hakkına sahiptir. Ancak bu hakka sahip olmak, emek gücünün kaynağı olan bireyin, ortaya koyduğu emek gücünden ayrı tutulamayacağı için artık kendi iradesini kendi gücü üzerinde kullanmasına izin verilmemesi anlamına gelir. Emek gücü bir meta haline gelirse, bu emek gücünü ortaya koyan birey de öyle olmalıdır (Wallimann, 1981: 28). Emeğin kendi ürününe yabancılaşmasını Marx şu şekilde ifade eder:

> "İşçinin kendi ürününde yabancılaşması, yalnızca emeğinin bir nesne, dışsal bir varoluş haline gelmesi değil, aynı zamanda onun dışında, bağımsız olarak, kendisine yabancı bir şey olarak var olması ve onun karşısında kendi başına bir güç haline gelmesi anlamına gelir. Bu, nesneye bahşettiği yaşamın, düşmanca ve yabancı bir şey olarak karşısına çıkması anlamına gelir." (Marx ve Engels, 1988: 70).

Marx'ın yabancılaşma teorisinin kökleri de doğrudan onun insan doğasına ve Feuerbach'ın dinsel temelli olarak ortaya koyduğu teorisine dayanmaktadır. Bu aynı zamanda, Marx'ın Feuerbach eleştirisinin de merkezine oturmaktadır. Marx, insanı özel olarak insan yapan özellikleri tanımlarken, insan doğasının oldukça farklı tanımlarını veren iki farklı başlangıç noktasından yararlanır. Önce biyolojik bir model kullanarak insan doğasını tanımlar, ardından tarihsel bir modelle birlikte bir tanımlama yapar ancak bunların birbirinden tamamen bağımsız olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bununla birlikte, Marx'ın biyolojik modeli insan doğasının değişmez olan özelliklerini (akıl, bilinç, irade ve duygu gibi) vurgularken, tarihsel modeli insanın, doğanın değişime tabi olan özelliklerine işaret eder. Geçmişten günümüze kadar insan doğasına veya insan özüne ilişkin, her filozofun kendi düşüncelerinde şekillenen bir tanım vardır. Marx'ın, insanın doğasını emek ve bilinçle ilişkilendirdiği ve bunlarla birlikte insanın toplumsal ilişkiler bütünü olduğu tanımlamalarına özellikle *Alman İdeolojisi* kitabında rastlamak mümkündür. İnsan özü ile teknoloji ve buna bağlı olarak üretim tarzı arasındaki ilişkiyle birlikte, insanın kendini ve doğayı dönüştürücü gücüne vurgu yaparak diğer canlı türleriyle ayrılan bu özü ortaya koyar ve bunu aşağıdaki şekilde dile getirir (Wallimann, 1981):

> "İnsanları hayvanlardan bilinç, din ya da hoşunuza giden herhangi bir şeyle ayırdı. Kendi geçim araçlarını üretmeye başlar başlamaz, kendilerini hayvanlardan ayırmaya başlarlar; bu adım, fiziksel örgütlenmelerine bağlı bir adımdır. İnsanlar kendi geçim araçlarını üreterek dolaylı olarak gerçek maddi yaşamlarını üretirler." [Marx ve Engels, 1847 (1970): 31].

Üretimin veya emeğin, Marx'ın toplum analizi için önemli olduğu açıktır. Emek, bir insanın kendisini yeniden ürettiği ve böylece gizli aktif güçlerini gerçekleştirdiği faaliyettir. Emek biçimi, kişinin türsel özünü gerçekleştirme biçimidir. Böylece tür varlığı, insanlığın türsel özünün özel bir biçimi olarak maddi üretim araçları aracılığıyla kendini gösterir. İnsan, emek yoluyla kendini bir amaca yöneltir ve bu faaliyet, başkalarıyla olan etkileşimleri, gizli potansiyellerini gerçekleştirme olasılığının koşulları olacak şekilde toplumsal bir çevre içinde yürütülür. Özü, emeği aracılığıyla gerçekleşir ve insana ait olan bu emek doğası gereği toplumsaldır (Held, 2009).

Marx, *1844 Manuscript*'te bireylerin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu belirtir ve böylece insanın toplumsal doğasını açıklar: "*Eğer insan, kendisiyle yüzleşirse, diğer adamla yüzleşir. [...] aslında,* insanın *kendisiyle (kurduğu) her ilişki, yalnızca bir insanın diğer insanlarla kurduğu ilişkide gerçekleşir.*" şeklinde ifade eder. (Marx ve Engels, 1988: 79). İnsanın doğası gereği sosyal bir varlık olduğu gerçeği Marxist felsefenin en temel özelliğidir. Bu toplumsal varlık olma hali, insanının özünün -doğasının- toplumsal ilişkiler bütünü olması[8] çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacak olan Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliğinin Marxist felsefeyi açıklamada neden önemli olduğunun vurgulanması açısından önemlidir.

Marx'ın Feurebach'la ilişkisinin bir noktasını, yukarıda bahsedildiği şekilde, yabancılaşma kavramı oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Marx'ı Feuerbach'tan ayıran şey de yabancılaşmaya atfettikleri anlamın farklı olmasıdır. Feuerbach'ın hümanizminin yerini alacağı iddiasından daha az tarih dışı ve idealist olmadığı, yani kurumsal Hristiyanlıkta bulunan ve Prusya devletinin baskıcı gücünü meşrulaştıran söyleştirilmiş Tanrı kavramı olduğu görüşüydü. Feurbach için yabancılaşma insanın toplumsal, tarihsel boyutunu göz ardı ederek tek yönlü bir biçimde ele alır ve insanı kendini aşan bir varlık olarak tanımlayarak, sadece soyut insanın yabancılaşmasına odaklanır. Bunun yerine Marx [kendisinin ve Engels'in *The German Ideology (1847)*'de söylediği gibi] gerçek insanların "gerçek yaşam süreci" dediği şeye ontolojik öncelik vermenin gerekliliğini ifade etti.

8 İnsanın varoluşu, bireylerin birbirleriyle kurdukları ilişkiler (dil, emek, aşk, üreme, tahakküm, çatışma vb.) ve sahip oldukları ortak noktaları tanımlayanın bu ilişkiler olduğu gerçeğidir (Balibar, 1995).

> "Gökten yeryüzüne inen Alman felsefesinin tam tersine, biz burada yeryüzünden göğe yükseliyoruz. Yani, ne insanların söylediklerinden, düşündüklerinden, tasavvur ettiklerinden, ne de anlatıldığı, düşünüldüğü, tasavvur edildiği, tasavvur edildiği şekliyle insanlardan, bedendeki insanlara ulaşmak için yola çıkmıyoruz. Gerçek, aktif insanlardan yola çıkıyoruz ve onların gerçek yaşam süreçleri temelinde, bu yaşam sürecinin ideolojik reflekslerinin ve yankılarının gelişimini gösteriyoruz. İnsan beyninde oluşan hayaletler, aynı zamanda, zorunlu olarak, ampirik olarak doğrulanabilir ve maddi öncüllere bağlı olan maddi yaşam süreçlerinin yüceltilmiş halidir. Ahlak, din, metafizik, ideolojinin geri kalanı ve bunlara tekabül eden bilinç biçimleri, artık bağımsızlık görüntüsünü korumazlar. Tarihleri yok, gelişmeleri yok; ama insanlar, maddi üretimlerini ve maddi ilişkilerini geliştirerek, bununla birlikte gerçek varoluşlarını, düşünmelerini ve düşünmelerinin ürünlerini değiştirirler. Yaşam bilinç tarafından değil, bilinç yaşam tarafından belirlenir. İlk yaklaşım yönteminde hareket noktası, yaşayan birey olarak alınan bilinçtir; gerçek hayata uyan ikinci yöntemde ise gerçek yaşayan bireylerin kendileridir ve bilinç sadece onların bilinci olarak kabul edilir." [Marx ve Engels, (1847)1970, 47].

Feuerbach'ı takip eden eleştirel filozoflar (Marx'ın kendisi de dahil) aynı şemayı insan varoluşunun soyutlanması ve "*mülksüzleştirilmesi*" gibi diğer fenomenlere genişletmeye çalıştılar. Özellikle, toplumdan izole edilmiş insanların özgür ve eşit olduğu söylenen ideal bir topluluk olarak siyasi alanın kuruluşuna kadar genişletmeye çalıştılar. Bununla birlikte, Marx *Tezler*'de der ki, bu yansıtmanın gerçek nedeni bir bilinç yanılsaması ya da bireysel hayal gücünün bir sonucu değildir: Toplumda hüküm süren bölünmedir, insanları birbirine karşı koyan pratik çatışmalardır. İnsan özünü "toplumsal varlıklar bütünü"yle özdeşleştiren altıncı tez ile tüm düşünceyi devrimci pratik ve değişime bağlayan üçüncü, sekizinci ve on birinci tezler gerçekte temelde aynı şeyi söylüyor. *Tezler*'de belirtilen Marxist felsefenin siyasi pratiğe bağlı olma hali, toplumsal ilişkilerin sonsuz bir dönüşümden, "*sürekli bir devrim*"den başka bir şey olmadığıdır. *Bu çerçevede, tek gerçeğin devrim olduğunu söylemek gerekir.*" (Balibar, 1995).

Bu çerçevede, Marx, entelektüel ve aktivist kariyerinin başlarında, 18. ve 19. yüzyıl Alman idealist düşüncesinin kategorilerinin eleştirel bir şekilde benimsenmesi ve radikalleştirilmesi yoluyla, politik gerçekliğin kapsamlı, teorik bir anlayışını geliştirdi. Bunu da *tarihsel materyalizm olarak da bilinen tarih teorisiyle ortaya koyar. 1859'da "Politik Ekonominin Eleştirisi'ne Katkı"nın önsözünde tarihsel materyalizmi özetler:*

> "Varoluşlarının toplumsal üretiminde insanlar, kaçınılmaz olarak, iradelerinden bağımsız belirli ilişkilere, yani maddi üretim güçlerinin gelişiminde belirli bir aşamaya uygun üretim ilişkilerine girerler. Bu üretim ilişkilerinin toplamı, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde yasal ve politik bir üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerine tekabül eden gerçek temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşamın genel sürecini koşullandırır. İnsanların varoluşlarını belirleyen bilinçleri değil, bilinçlerini belirleyen toplumsal varoluşlarıdır."

Tarihsel materyalizm, en basit düzeyde, toplumların farklı üretim tarzlarıyla ilerlediği fikrine dayanır. Bir üretim tarzı, üretim güçleri (somut, günlük insan emeğinin yararlı ürünler ürettiği araçlar) ile üretim ilişkilerinin (emeğin tarihsel dönemlerde artık elde etmek için aldığı biçim) birliğiyle karakterize edilir. Sınıflı toplumlarda üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki ilişki çelişkili bir birlik varsayar çünkü bu ilişki öncelikle bir sömürü biçimini özetleyen karşıt sınıf güçleri aracılığıyla tanımlanır. Metodolojik olarak ifade edersek, Marx, Grundrisse'de, üretim güçleri ve ilişkileri arasındaki ilişkinin, bir üretim tarzının somut bütünlüğü içindeki sistematik ve çelişkili bağlantıları anlamak için yararlı bir başlangıç noktası olduğunu öne sürer (Brown, Fleetwood ve Roberts, 2002).

Marx'ın tarihsel materyalizmi ve bununla ortaya koyduğu tarih anlayışı, Marxist felsefe geleneğinin en önemli inceleme alanıdır. Tarihsel materyalizmi belki de anlamanın en iyi yolu Engels'in Marx'ın cenazesinde yapmış olduğu konuşmadır.

> "Nasıl ki Darwin organik doğanın gelişme yasasını bulduysa, Marx da insan tarihinin gelişme yasasını, yani insanların, siyaset, bilim, sanat, din, vb. ile uğraşabilmelerinden önce, ilkin yemeleri, içmeleri, barınmaları ve giyinmeleri gerektiği; bunun sonucu, maddi ilksel yaşama araçlarının üretimi ve böylece, bir halk ya da bir dönemin her iktisadi gelişme derecesinin, devlet kurumlarının, hukuksal görüşlerin, sanatın ve hatta söz konusu insanların dinsel fikirlerinin üzerinde gelişmiş bulundukları temeli oluşturdukları ve buna göre, bütün bunların şimdiye değin yapıldığı gibi değil, ama tersine, bu temele dayanarak açıklamak gerektiği yolundaki, daha önce ideolojik bir saçmalıklar yığını altında üstü örtülmüş bulunan o temel olguyu buldu."

Çalışmanın ikinci bölümünde, Marxist felsefeyi elestirel gerçekçilik temelinde ele alarak analiz etmek ve her iki düşüncenin birbirlerinden etkilendiklerini göstermek amaçlanmaktadır.

II. Marxizm ve Eleştirel Gerçekçilik: Yeni(den) Bir Yolculuk Hikayesi

Bu bölüme, belki hepimizin aklından geçen soruya yanıt vererek başlamak uygun olur diye düşünüyorum. Gerçekten Marxizmin ya da Marxist felsefenin eleştirel gerçekçiliğe ihtiyacı var mı? Ve gerçekten aralarında bir ilişki kurulabilir mi? Bu sorulara cevap vermenin kolay olmadığının farkındalığıyla, birbirlerini tamamlamasalar bile, Marxizm ve eleştirel gerçekçiliğin birlikteliği anlamsız bir birliktelik olmayacaktır. Birbirlerinden etkilendikleri ve ortak noktalarının varlığı birbirlerinden öğrenecekleri bir şeylerin olduğunu göstermektedir.

Eleştirel gerçekçilik ile Marxizm arasındaki ilişkinin ilk adımı, eleştirel gerçekçiliğin felsefe düzeyinde ele alınması gerekliliğidir. Yukarıda Marxizmin üç sacayağından bahsederken (Alman idealizmi, Fransız sosyalizmi ve İngiliz politik iktisadı) aslında felsefi, teorik ve pratik bir düşünce bütününden bahsedilmektedir. En azından, söyleyebiliriz ki, eleştirel gerçekçilik, Roy Bhaskar'ın bilim felsefesine konumlandırmasıdır ve

bu anlamda eleştirel gerçekçilikle ve Marxizm arasındaki ilişkinin felsefe düzeyinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz (Brown, vd., 2002). Eleştirel gerçekçiliğin felsefe temelinde olması nedeniyle, eleştirel gerçekçilik ile Marxist teori veya Marxist siyasi pratik arasında olası bir ilişki aramanın yanlış olduğuna dair söylemlerin tersine, Marxizm ve eleştirel gerçekçiliğin sadece felsefi düzlemde değil, siyasi pratikte de bir ilişkisellik içerisinde olduğu bu çalışmada ileri sürülecektir. Bhaskar'ın kurtuluş (emancipation), sınıf mücadelesi ve hatta toplumun bütününü kapsayacak şekilde, kapitalist sistem içerisinde var olan ve Marx'ın toplumsal ilişkisellikte temel olarak ele aldığı "efendi-köle" ilişkisinin en görüneni, kapitalist-işçi arasındaki sömürü ilişkisiyle birlikte, birçok baskıcı ilişkinin varlığıdır (toplumsal cinsiyet eşitsizliği, din, etnisite gibi) (Bhaskar, 1986; 1993). Bu çerçevede, eleştirel gerçekçilik ile Marxizm arasındaki ilişkisellik sadece felsefe düzeyinde değil, aynı zamanda siyasi pratik anlamında da bir ilişkinin var olduğunu gösterir.

Bu bölümde de çalışmanın başında vurgulandığı gibi, en son sözü ilk söyleme amacıyla, Bhaskar'ın Marxizme yaptığı en büyük katkı, Marxizmin içine sıkışıp kaldığı, Marx'ı sığ bir düşünce kalıbı içine sokan ve indirgemeci anlayışa sahip olduğu algısına neden olan, ereksel ve sonlu bir tarihsel analize mahkumiyetten kurtarmasıdır. Marx'ın yanlış bir şekilde okunmasına yol açan altyapı-üstyapı ikiliğini yok eden ve bütün toplumsal ilişkileri üretim ilişkileri olarak ortaya koyması, aslında Marx'ın tarih analizinin de hak ettiği yerde konumlandırılmasını sağlar (Bhaskar, 1998). Bhaskar, Marxizmin sosyal bilimler için önemine değinir ve "Marxizm olmadan, detaylı bir sosyal bilim ve tarih çalışması boştur, bu çalışmalar (veya teoriler) olmadan da Marxizm kördür." [Bhaskar 1979 (1998): 48]. Sonuç olarak, Marx, eleştirel gerçekçilik doğmadan çok önce eleştirel bir gerçekçiydi. Çalışmaları eleştirel gerçekçi kavramlarla doludur, diğer pek çok şeyin yanı sıra, Marx, toplumun yüzey ve çekirdek yapısı arasındaki ayrımı yapan ilk kişidir. Marx *Kapital*'de bilim hakkında, özellikle şeylerin özü -altta yatan öz ya da iç çerçeve- ile şeylerin yüzeydeki görünüşleri arasında nasıl bir ayrım yaptığını vurgulamıştır ve bu, onun Marxist olmayan iktisat versiyonlarına, özellikle de ne yaptığına dair eleştirisi için çok önemlidir (Bhaskar ve Callinicos, 2015; Ehrbar, 1998). Bu açıdan, Bhas-

kar'ın yetmişlerin bilimsel gerçekçiliğiyle tutarlı bir bilim anlayışının örtük olarak tüm *Kapital*'i kapsadığını söylemek yanlış olmaz. Aynı zamanda, Bhaskar'ın (1998) bilimin geçişli (*transitive*) ve geçişsiz (*intransitive*) boyutları arasındaki ayrımı Marxist filozofların çalışmalarında da görülebilmektedir.[9] Althusser ve Balibar'ın Marxizm üzerine çalışmalarında vurguladıkları bilimde bir düşünce nesnesi ile gerçek bir nesne arasındaki ayrımı, Bhaskar'ın yukarıda belirtilen kavramları oldukça yakın bir benzerlik taşır (Bhaskar ve Callinicos 2015).

Eleştirel gerçekçiliğin Marxist felsefe arasında olası bir ilişki aramadan önce, karşılaştırma için bir temel oluşturulmalıdır, bu çerçevede eleştirel gerçekçiliğe kısaca bakmak faydalı olacaktır.

2.1. Eleştirel Gerçekçilik

Marxizm ve sosyal bilimin genellikle şiddetli epistemolojik tartışmalardan etkilendiği 1970'lerin kriz ortamında ortaya çıkan Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliği, sosyal bilimlere yeni bir yaklaşımın gerekliliğinin görünür hale gelmesinin bir sonucu olarak bilim felsefesi içerisinde yer alır ve Marxist teorik çevrelerin de ilgisini çekmeye başlar. Özellikle, savaş sonrası uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının 1970'lerle birlikte sorunlara çözüm getirmedeki yetersizliği, ana akım iktisadın heteredoks sesleri

9 Bhaskar'a göre, "ampirik gerçekçilik, bilginin göreliliği karşısında, varlığın bağımsız gerçekçiliğini -geçişsiz (intransitive) ya da ontolojik boyutta- açık bir şekilde ortaya koyamaz" (Bhaskar, 1998: x). Böylece, Bhaskar, deneyim teorisi olan ampirizmi, dolaysız deneyimin gerçeğinin dar bir iddiasına dayanan Humecu ampirizmi eleştirir (Jefferies 2011). Bhaskar'ın geliştirdiği eleştirel gerçekçilik, gerçekçi bir şekilde yaklaşmak için, dünyayı, olay ve deneyimlerimizin ötesini de bir araştırma alanı olarak görmenin gerekliliğini ortaya koyar. Bu çerçevede, aşkın gerçekçiliğin felsefi ontolojisinin iki boyutu öne çıkar: "[...] bilginin nesnelerinin var olduğu ve insanlardan bağımsız olarak hareket ettiği düşünülen geçişsiz bir boyut ve bunların bilgisinin bilimin sosyal etkinliğinde üretildiği görülen geçişli (transitive) bir boyut" (Bhaskar,1975:101). Kısaca, Geçişsizlik, batı felsefi geleneği yanlış ve hatalı bir şekilde, insan merkezli (anthropomorphic) olarak 'ne' sorusunu 'ne bilebiliriz' sorusuna indirgemiştir. Bu bir epistemik yanılgıdır (Bhaskar 1975: 36). Bu durum, ontolojinin epistemolojiye indirgenmesidir. Bu çerçevede, epistemolojiyi (bilgi, sistemler, düşünceler, fikirler, teoriler, dil...) ontolojiden (varlık, şeyler, ontikler, varlıklar, gerçekçilik, araştırma nesneleri) ayırmalıyız. Eleştirel gerçekçiliğin geçişli (şeylerin değişen bilgisi) ve geçişsiz (bilmeye çalıştığımız görece değişmeyen şeyler) dediği şey arasındaki bu ayrım, eleştirel gerçekçilik boyunca devam eden eleştirel bir ayrımdır. (Bhaskar 1998, Lawson 1997).

dışlaması, kapitalizmi yeni bir yöne doğru sürüklerken, sosyal bilimler içerisinde de tartışmaların alevlenmesine neden olur (Buch-Hansen ve Nielsen, 2020). Sosyal bilimlerde ve bilim felsefesinde baskın olan, Hume, Mill ve Mach'ın çalışmalarına dayanan ve Viyana çevresinin omurgasını oluşturduğu pozitivizm (nedenselliği olay düzenliliklerinin gözlemlenmesiyle özdeşleştiren görüş) bilimin tümünü kapsayan bir görüş olarak, tüm toplum çalışmaları için neredeyse tek metodoloji gibi sunulmaya başlar (Fine ve Milonakis, 2009). Kısaca, Roy Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliği bilim felsefesinin yeniden kurgulandığı ve neoliberal politikaların baskın olduğu, işçi sınıfı karşıtı "meta" ekonomik modelini küresel insanlığa empoze edildiği dönemde, bilime ontolojiyi yeniden getirmesiyle birlikte Marxizm ve eleştirel gerçekçilik arasında yakınlaşma başlar.

Bhaskar'ın ontolojiyi bilime geri getirmesiyle donanmış olarak, Marx'ın *Kapital*'deki ekonomik teorisine ilişkin ortaya koyduğu teorileri, eleştirel gercekçiliğin kavramlarıyla birlikte yeniden düşünmek mümkündür. Eleştirel gerçekçilik bilim anlayışının Marx'ın *Kapital*'inde örtük biçimde var olan bilim anlayışına uygun olduğu söylenebilir (Bhaskar ve Callinicos, 2015).

Bhaskar'ın Kant'tan güçlü bir şekilde etkilendiği söylenebilir. Kant'ın teorileri temelinde kendi felsefesini ortaya koyar ama Kant'tan ayrıştığı noktaları belirterek bunu yapar. Bilindiği gibi Kant, aklın dünya hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en önemli araç olduğuna inanıyordu. Görünüşte basit ve sağduyulu olan bu fikir, aslında günün hâkim olan birçok felsefi fikrine meydan okudu. Kant fikirlerini ana hatlarıyla belirtmeden önce, ampirist felsefeler, bilgiyi nasıl edindiğimiz konusunda doğru bir bakış açısı sundukları için geniş çapta kabul edilmişti. Hume ve Locke gibi ampiristler, yalnızca dünyanın bize doğrudan nasıl göründüğüne dair bilgi edinebileceğimizi savunmuşlardı. Bu tür görünümler, onlarla ilgili deneyimlerimiz aracılığıyla dünya hakkında fikirler üretir. Bu anlayışta zihin, yalnızca deneyimi kaydeder ve duyular aracılığıyla pasif bir şekilde dünyanın görüntülerini kaydeder. Kant, zihnimizin bu oldukça durağan resmine karşı çıktı. Kant, "Aydınlanma Nedir?" (1784 [1991]) adlı makalesinde, aklın "insanın kendi kendine empoze ettiği toyluktan çıkması"

için gerekli bir ön koşul olduğunu savunur (Kant, 1784/1991: 54). Kant'a göre, aklın gelişimi, bireyleri bir dogma bataklığından çıkardı ve onları aşkın eleştirel yargıya giden yola soktu.

Kant'tan farklı olarak Bhaskar, başlangıçta, felsefesini "*aşkın gerçekçilik*" olarak adlandırdı; kendinde bir şeyin varlığını kabul eder ve bunun bilinebilir olduğunu söyler ancak yine de ampirik gerçekçiliğin ötesinde var olan ve bilinemeyen "*yapılar*" ve "*mekanizmalar*" olduğunu ileri sürer (Bhaskar, 1998). Eleştirel gerçekçilik terimi, "aşkın gerçekçilik" ve "*eleştirel natüralizm*" ifadelerinin bir seçimidir. Bhaskar'ın, "aşkın" gibi "eleştirel" kavramını kullanımı, Kant'ın felsefesiyle olan yakınlıklarını, "gerçekçilik" kavramının kullanımı ise ondan farklılıklarını gösterir (Bhaskar, 1998: ix). Kant'ın gerçeklik kurgusu epistemolojik bir temele sahiptir. Felsefenin sorunsalı, nesnenin ne olduğundan ziyade, özne için onun bilinebilir koşullarının yaratılmasıdır. Sonuçta Kant'a göre, "*varoluş*" sorunsalını belirtmek için önce bir şeyin ne olduğunu bilmek gerekir. Kant'ın felsefesinde, bilginin kendisi temel soru haline gelirken ontolojiden ziyade epistemoloji önem kazanır. Bilginin merkezine özne yerleşir ve öznenin bilgisine sahip olduğu fenomenler dünyası, bilinebilir olan, gerçeğin kendisidir (Türk, 2012). Kısaca, terimin kökeni, saf aklı (*pure reason*) ampirik gerçekçilikten ayıran Kant'ın yönteminin yeniden uyarlanması olarak düşünülebilir. Bu anlamda, eleştirel gerçekçilik ampirik gerçekliğin bir eleştirisi olarak anlaşılabilir (Araz, 2022). Bhaskar'ın aşkın gerçekçiliği Kantiyan aşkın yönteminden realist bir dönüşümü temsil eder. Bu anlamda eleştirel gerçekçi ontolojinin değeri sadece realist olması değil, aynı zamanda Kantiyan idealizmin materyalist bir dönüşümünü temsil etmesidir (Agar, 2006).

Bu, aynı şekilde Marx'ın analizlerinde de gerçekleşir. Marx da ontolojik temelde realist düşünceyi savunmaktadır. Bu savunu, iki düzeyde gerçekleşir. İlk düzey, nesnelerin gerçekliğini, bağımsızlığını, dışsallığını işaret eden yalın ve gündelik manasıyla kabul edilen realizmdir; Marx, bu tip realist düşünceden hiçbir zaman kuşku duymamıştır. İkinci düzey ise düşüncenin, nesnelerin oluşturduğu olgulara indirgenemeyen gerçek yapılar olduğunu belirten bilimsel realizmdir (Bhaskar, 1993: 461). Bu biçimselliğe bağlanma, Marx için ancak kapitalist üretim tarzını incelediği,

toplumsal ekonomi ve tarihsel üretici güçler üzerine yaptığı derinlemesine araştırmalarından sonra gerçekleşmiştir. Özellikle, Marx'ın Alman ideolojisinde dile getirdiği, insanın özünün toplumsal ilişkisellik temelli olması, Marx'ın, ontolojik olarak realiteye doğru yönelişini gösterir.

Bhaskar'ın çalışmalarında vurguladığı temel argümanlardan biri, bilgi teorilerinin gerçekçiliğe doğru yozlaşması için yıkıcı sonuçlarla vurduğu yer, bilim felsefesi üzerine "*epistemik yanılgı*"nın varlığıdır. Oldukça basit bir şekilde, bir şeyi nasıl bildiğimize ilişkin epistemolojik soruyu yanıtlarken, bilinecek olanın ontolojik sorusuna aynı anda yanıt verildiği inancıdır yani, ontolojinin epistomolojiye indirgeneceğidir. Burada, deneyim insanın deneyimine aittir yani zihin bağımlıdır *(mind-dependent)*, bu durum, zihin bağımsız *(mind-independent)* varlığı, bilgimize veya varoluş deneyimimize indirgemedir (epistemik yanılgı). Bu da dünyanın sadece insan merkezli *(anthropomorphic)* olarak açıklanmasını sağlar (Bhaskar, 1998; 1986). Bhaskar, bilimsel bilgiyi gözleme dayandıran "düz *(flat)*" ontolojik ampirizm modelinin bilimde devrimlerin nasıl meydana geldiğini açıklayamadığını savunmaktadır. Ona göre, çağlar boyunca bilimsel değişim, gözlemlediğimiz sayısız fenomeni meydana getiren nedensel mekanizmalarla katmanlaşmış ve derin olan dünyanın inceleme nesnesinin ontolojik sorusu ve özgül doğasıdır. Kısaca, insan merkezli tek boyutlu ontolojinin var olduğu düz ontoloji sadece ampirik bir gerçeklik varsayar. Oysa ki gerçeklik katmanlıdır *(stratification)*. Gerçeklik ne ampirik alanda ne de aktüel alanda tam olarak ortaya çıkar, insandan bağımsız *intransitive* yapıları ve üretici mekanizmaları *(generative mechanism)* kapsayan bir gerçeklik vardır. Gerçekliğin tabakalaşmış olması, gerçekliğin tek deneye ve gözlemlenebilir nesneleri ele alan amprik *(emprical)* gerçeklikten değil, aynı zamanda deneyimler ve olayları kapsayan fiili *(actual)* olayları, deneyimleri içerecek şekilde, yapıları ve üretici mekanizmaları kapsayan reel (*real*) alan vardır. Burada, nedensellik yasaları, amprik gerçeklikten farklı olarak, "*yasa*" değil, "*eğilimlerdir*"[10] (Bhaskar, 1998, xiii). Bhaskar, sonuç olarak, kendi dünyasını ampirik gerçekçilikten bağımsız olarak inşa eder ve eleştirel gerçekliğin metafizik veya ontolojik yönünü ortaya koyar. Bu

10 Marx'ın yasaları eğilimler açısından kavradığı iyi bilinir. Örneğin, kâr oranlarının eşitlenme eğilimi, bu eşitleme diğer tüm ekonomik yasalar gibi bir eğilim olarak görülür.

çerçevede, Bhaskar, yaptığı soyutlamaların (*abstraction*), gerçek dünyayı açıklamak için geliştirdiği kategorilerin deneyimden kaynaklanmadığını, "farklılaşmamış deneysel gerçekliğin öznel sınıflandırmaları" olmadıklarını, "gerçek (real) katmanı (*stratification*) yani doğa ve toplumun ontolojik derinliğini yansıttığını belirtir." (Bhaskar, 1998: xvi).

Bhaskar'ın gerçekliğin insandan bağımsız bir gerçekliğin varlığıyla ortaya koyduğu ontolojik anlayışı, beraberinde toplumsal alanın insandan bağımsız varlığının nasıl mümkün olabileceği sorunsalını beraberinde getirir. Bhaskar'ın eleştirel gerçekçiliğini mümkün kılan kavramlardan biri yukarıda kısaca bahsedilen aşkın gerçekçilik olurken, diğeri de eleştirel doğalcılık (*critical naturalism*). Eleştirel gerçekçilik bilim felsefesi içinde yer alana kadar ikiliklerin ve bölünmelerin hakimiyeti altındaydı. Bhaskar, *Possibility of Naturalism* (1979) çalışmasıyla aşkın gerçekçilik kavramı temelinde ampirik gerçekliği eleştirmesine benzer bir biçimde, eleştirel doğalcılık kavramıyla bilim felsefesi içindeki ikilikleri ve bunların dayandıkları kavramları eleştirir. Bhaskar'ın belirttiği gibi en temel ayrışma, hiper-natüralist bir pozitivizm ile bir anti-natüralist yorumsama (*hermenuetics*) arasında var olan ayrışmadır (Bhaskar, 1998). Bilim felsefesindeki bu bölünmüşlük kendi içinde başka bölünmüşlükleri de beraberinde getirmektedir. Bunların başında, bireycilik ve kolektivizm arasındaki bölünme gelmektedir. Bunlarla birlikte, yapı-aktör, olgu-değer, zihin-beden gibi ikiliklerin varlığı da doğa bilimleri ve toplum bilimleri arasındaki ayrışmayı beraberinde getirir. Eleştirel doğalcılık, bilim felsefesi içerisinde yer alan bu iki ucu temsil eden kavramlardan uzaklaşarak toplumu, ortaya çıkan (*emergence*) ve ilişkisel (*relational*) olarak görmektedir (Bhaskar, 1979).

Toplumsal olanın doğal olandan ontolojik farklılığıyla birlikte Bhaskar, bütün bu ikiliklere getirdiği eleştirilerle birlikte, "toplumsal ilişkisellik" olarak ortaya koyduğu ontolojisini kurgular. Burada, Bhaskar, özellikle bireycilik ile kolektivist ve yapı ile aktör ikiliğinde var olan indirgemecilik temelli bireyden hareketle toplumu *(metedological individualism)* açıklayan ya da toplumdan hareket eden ve toplumu bütün gibi açıklayan kolektivist anlayışın tersine, toplumun, "*toplumsal ilişkiler*" olarak ele

alınmasının gerekliliğini vurgular. Böylece, eleştirel gerçekçiliğe göre, sosyal bilimlerin nesnesi, ilişkiselliktir. Bu, Marx'ın teorilerinde de ortaya koyduğu ve Marxist felsefenin de dayandığı temeldir.

Bhaskar, ilişkilsellik temelli ontolojiyle birlikte toplumsal dönüşümü de "*dönüşümsel toplumsal etkinlik modeli*"yle açıklar (Lawson, 1997). Toplumsal alanın ilişkisel bir temele sahip olduğu, insanlardan bağımsız bir toplumsal gerçekliğe dayanır. Bhaskar'ın vurguladığı gibi, "*İnsanlar toplum yaratmaz. Çünkü (toplum) her zaman onlardan önce var olur ve faaliyetleri için gerekli bir koşuldur. Daha ziyade, toplum, bireylerin yeniden ürettiği ve dönüştürdüğü, ancak bunu yapmadıkça var olmayacak yapılar, uygulamalar ve gelenekler bütünü olarak görülmelidir* (Bhaskar, 1998: 36). Toplum insan eylemlerinin koşulu olduğu kadar ürünüdür de. Buradaki karşılıklılık ilişkisi, toplumdan bireye doğru *toplumsallaşma,* bireylerden topluma doğru yeniden *üretim ve dönüştürme* biçimindedir (Bhaskar, 1979).

Bu anlamda toplumsal gerçeklik içsel olarak ilişkiseldir (*internally relational*). Sosyal yapılar "*içsel olarak ilişkili nesneler veya uygulamalar" olarak tanımlanır* (Sayer, 1984: 92). Ya da Lawson'ın belirttiği gibi "*Bir sosyal sistem, yapılandırılmış bir etkileşim süreci olarak kabul edilebilir; [...] nispeten kalıcı olan ve bu şekilde algılanan bir sosyal sistem/yapı olarak bir kurum; sakinleriyle birlikte içsel olarak ilişkili bir sosyal konumlar kümesidir.*" (Lawson, 2003: 58). Bu nedenle, eleştirel gerçekçilikteki toplumsal alan, içsel olarak ilişkili konumlardan oluşur. Burada içsel ve dışsal ilişkinin ne olduğunun tanımlanması önemlidir. İçsel ilişkiler, hakları ve yükümlülükleri içerir ve ilişkinin niteliği, bu hak ve yükümlülükleri kapsayan konumlara bağlıdır. İç ilişkilerdeki her rol diğerine bağlıdır. En iyi örneklerden biri, Marx'ın tanımladığı şekliyle sınıf ilişkisidir. İşçi ve kapitalist arasındaki ilişki, biri olmadan diğerinin olamayacağı gerçeğine dayanmaktadır. Eleştirel gerçekçilikteki içsel ilişkiler tarihsellikle de ilişkilidir. Bu ilişkisel sosyal ontoloji temelinde, Marx'ın da ifade ettiği gibi (1973: 265), "*Toplum bireylerden oluşmaz, ancak bireylerin içinde bulunduğu ilişkilerin toplamını ifade eder.*" Kısaca, toplumlar bireylerden ziyade ilişkilerden oluşur ve sosyal alan, varlığı zorunlu olarak insanlara ve onların etkileşimlerine bağlı olan tüm olgular kümesi olarak anlaşılmalıdır (Lawson, 1997).

Sosyal yapının sabit olduğu düşünülemez; her zaman değişim ve niyetli olmayan bir yeniden üretim vardır. Marx [1994 (1852): 188], *Louis Bonaparte*'ın *18. Brumaire*'i adlı eserinde şöyle der: "*İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar ama bunu istedikleri gibi yapmazlar; bunu kendi seçtikleri koşullar altında değil, zaten var olan, geçmişten verilmiş ve aktarılan koşullar altında başarırlar.*"

III. Eleştirel Gerçekçilik İçindeki Marxist Felsefe

Çalışmanın bu bölümünde, Marxizm, gerçekliğin nesnesi bir şey değil, ilişkiselliktir; ontolojik temeliyle birlikte, toplumun bilimsel bir analiziyle kapitalist toplumsal ilişkilerin gerçek doğasını açıklayabilir (Joseph, 2002). İlişkisellik, Marx'ın kapitalizm analizinin temelini oluşturur. Marx kapitalizm analizinde, ilişkilerin aldığı biçimleri ve ilişkilerin ortaya çıkmasındaki konumlanmayı analiz eder. İlişkiler kapitalizm altında farklı biçimlere dönüşür. Emek metaya, artık değer kâra dönüşür; bu dönüşüm, ilişkilerin "şeyleştirilmesine" dayanır.[11] Marx'ta toplumsal dönüşüm, toplumun maddi üretici güçleri ile mevcut üretim ilişkilerinin ters düşmesi sonucunda meydana gelir.

> "Üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını belirli toplumsal bilinç şekillerine karşılık gelen bir hukuki ve siyasal üst yapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Gelişmenin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, mevcut üretim ilişkilerine ters düşer, üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelir. O zaman toplumsal devrim çağı başlar." (Marx, 1975: 425-426).

Marx'ın yukarıda belirtilen ifadesi, kapitalizm içerisinde gerçekleşen bugün var olan ilişkiselliğin gelecekte ortaya çıkacak toplumsal dönüşümün belirleyicisi olacağıdır. Bu durum aynı zamanda, en son sözü ilk söyleme ifademde ortaya koyduğum gibi, eleştirel gerçekçiliğin Marxizme en önemli katkısını da kapsamaktadır. Toplumsal ilişkilerin üretim ilişkileri olarak ele alınması, Marxizm ekonomik indirgemecilikten kurtarmakta-

11 Emeğin aldığı biçimi emeğin toplumsal niteliğini gizler.

dır. Aynı zamanda, eleştirel gerçekçilik, kapitalist toplumda Marx'ın vurguladığı ve sömürü ilişkisinin en temel hali olan işçi-kapitalist ilişkisini genişleterek böyle birçok ilişki biçimi olduğunu vurgular (Bhaskar, 1993). Toplumsal olan her ilişki aynı zamanda değerlerle ilişkilidir. Toplumsal ilişkiler değerden bağımsız kılınamaz. Bu anlamda, efendi ile köle ilişkisinin varlığının farkında olmak ve bundan özgürleşmek bir evrensel kurtuluşun (*emancipation*) gerekliliğidir. Marx'ın çalışmalarında vurguladığı, özellikle *Komünist Manifesto*'da (1848) (*The Communist Manifest*) Engels'le birlikte dile getirdiği "*Her birimizin özgür gelişimi, bütünün özgür gelişiminin şart olduğu bir birliktelik olacaktır.*" (Marx ve Engels, 2014: 27) ifadesi insan varoluşunun en temel isteğini yansıtmaktadır. Bhaskar da özgürlük isteğinin insana içkin olduğundan bahseder ve etikle birlikte var olan bir özgürleşme evrensel bir özellik kazanır.

IV. Sonuç Yerine

Bu çalışmayı, ilk paragrafta geçen, "[...] *felsefe içerisinde Marxist bir felsefe ya da Marx'ın bir felsefesi var mıdır?*" sorusuna en iyi yanıtı veren iki alıntıyla sonlandırmak doğru olacaktır.

> "Hiçbir felsefe Marx'ın felsefesi kadar yaygınlaşmamış, hiçbir felsefe kitleler üzerinde bu kadar geniş bir etki gücü oluşturmamıştır." (Timuçin, 2005: 21).

Roy Bhaskar da 2002 yılında, SOAS'da *Centre for Critical Realism*'in düzenlediği, Alex Callinicos'la *Tarihsel Materyalizm* üzerine yaptığı tartışmada Marxist bir felsefenin varlığını ifade eder ve bunu özellikle Marx'ın yabancılaşma teorisine atıf yaparak belirtir:

> "Marxizm'in felsefi sözler içerdiğini söyleyebiliriz. [...] Marx'ın kendisine bakalım, onun öncelikle bir insan kurtuluşu (emancipation) teorisyeni, zamanının toplumsal koşullarının -her şeyden önce kapitalist üretim tarzının- teorisyeni olduğunu, ama aynı zamanda bir araştırma programının da kurucusu olduğunu anlayalım. Tarihsel materyalizm diyoruz. Hayatında gerçekten felsefeyle meşgul olduğu üç an vardır -şimdi olgun Marx'tan bahsediyorum-

> ve bunlar 1844, 1857 ve 1867 tarihlerine kadar kaydedilebilir. Fikir (idea) yabancılaşması -tarihin hareket ettirici gücü olarak mutlak öznenin yabancılaşması- ve onun yaptığı, deyim yerindeyse, bunun yer değiştirmesini içeriyordu. Mutlak ruh ya da mutlak fikir yerine emeğe baktı ve o andan itibaren onun ana kategorisi haline gelen emeğe baktı; böylece, emeğin yabancılaşmasını insanlık tarihinin temel anı olarak tasarladı, konuştu ve düşündü." (Bhaskar ve Callinicos, 2015: 101).

Böylece, insan doğasının yalnızca toplumsal ilişkilerde gerçek kılındığını ve toplumsal ilişkilerin biçiminin, tür varlığının biçimini belirlediğini vurgulayan Marx'ın felsefesindeki insan özü kavramı, hem onu Fichte'den Feuerbach'a kadar klasik Alman felsefe geleneğine bağlamaya hizmet eder hem de böylece bir bütün olarak felsefesinde kişiler arası ilişkilerin oynadığı rolün daha iyi anlaşılmasını ve aynı zamanda etik temelinin temelini oluşturur. Bu anlayış, bu çalışmada ele alınan ve eleştirel gerçekçilikle birlikte Marxist bir felsefe okuması yapılmasında en temel çıkış noktasını oluşturmaktaydı. Etik sorunsal Marxist felsefe için bir temel sağladı. İnsan ancak insanlığın özünü anladığında insanı anlayabilir.

Yararlanılan Kaynaklar

Agar, J. (2006). *Rethinking Marxism: From Kant and Hegel to Marx and Engels.* London: Roudledge,.

Althusser, L. (2006). *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978-1987*, UK: Verso.

Araz, B. (2022) Eleştirel Gerçeklik, İktisat Metodolojisi Kitabı İçinde, (der:Derya Güler Aydın) s: 93-123. Nobel Yayınevi

Balibar, E. (1995). *The Philosphy of Marx*, London: Verso.

Bhaskar, R. (1975). *A Realist Theory of Science*, London: Routledge.

Bhaskar .R. (1993). I*ntroduction: Critical Realism, Hegelian Dialectic and the Problems of Philosophy' Dielactic: The Pulse of Freedom*, London: Verso,.

Bhaskar, R. (1998). Philosophy and Scientific Realism, (Der. M. Archer, A. Collier, T. Lawson, R. Bhaskar ve A. Norrie) içinde *Critical Realism: Essential Readings* (s. 16-48), London: Routledge.

Bhaskar, R. [1979 (1998)]. *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Science,* London: Routledge.

Bhaskar, R. 1986. *Scientific Realism and Human Emancipation*, London: Verso.

Brown. A., S. Fleetwood ve J. Roberts (2002) The Marriage Of Critical Realism And Marxism: Happy, Unhappy Or On The Rocks? (der. Brown. A., S. Fleetwood ve J. Roberts) içinde *Critical Realism and Marxism, s.* 1-23, UK: Routledge.

Buch-Hansen ve Nielsen P. (2020). *Critical Realism: Basic and Beyond*. London: MacMillian International, Red Globe Press.

Cohen, G. A. (1988). *History, Labour and Freedom: Themes from Marx*, New York: Clarendon Press.

Colletti, L. (1973). *Marxism and Hegel*, Bristol: Western Printing Services.

Joseph, J. (2002). Five Ways in Which Critical Realism can Help Marxism içinde *Critical Realism and Marxizm* (der. Brown, A., S. Fleetwood ve J. Roberts), s. 23-43, UK: Routledge.

Ege, R. (2012) Genç Marx'ın Hegel Eleştirisi, Bu Eleştirinin Düşündürdükleri, İktisatta Bir Hayalet Kitabı İçinde (der: Sevinç Orhon, Serhat Koloğlugil ve Altuğ Yalçıntaş), s:73-109, İletişim yayınları-İstanbul

Ehrbar, H. G. (1998). Marxism and Critical Realism. *Presentation for the Heterodox Economics Students Association*, September 25, 1998.

Feuerbach, L. [1841 (1881)]. *The Essence of Christianity*. (Çev. Marian Evans). London: Trubner &Co. Ludgate Hill.

Fichte, J. G. (2012). *The Closed Commercial State*, Albany: State University of New York Press.

Fine, B, ve D. Milonakis. (2009). From *Economics Imperialism to Freakonomics: The Shifting Boundaries between Economics and Other Social Sciences*. London: Routledge.

Held, J. (2009). Marx Via Feuerbach: Species-being revised. *Idealistic Studies*, 39 (1-3), s. 137-148.

Kant, I. (1784/1991). 'An Answer to the Question: What is the Enlightenment?' in H. Reiss (ed.) *Kant's Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lawson, T. (1997). *Economics and Reality*, London: Routledge.

Lawson, T. (2003). *Reorienting Economics*, London: Routledge.

Marx, K. ve F. Engels [1844 (1988)]. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Prometheus books.

Marx, K. [1973 (1857)]. *Grundrisse*, London: Penguin.

Marx, K. 1975 "Preface to A Contribution to The Critique Of Political Economy, içinde *Marx, K. Early Writings*, Penguen.

Marx, K. [1994 (1852)]. *Eighteenth Brumaire of Louis Bonoparte*, NewYork: Intl Publisher.

Marx, K ve F. Engels [2014 (1848)]. *The Communist Manifesto*, Penguin Books, London, UK.

Özel, H. (2012). Marksist İdeoloji Kavramı, İktisatta Bir Hayalet Kitabı İçinde (der: Sevinç Orhon, Serhat Koloğlugil ve Altuğ Yalçıntaş) s:45-73, İletişim Yayınları-İstanbul

Sayer, A. (1984). *Methods in Social Science: A Realist Approach*, London: Routledge.

Sprinker, M. (1992). "The royal road: Marxism and the philosophy of science", *New Left Review*, I/191:122–44.

Tarrit, F. (2015). G. A. Cohen and Marxism. *Analyse & Kritik*, 01+02/2015, s.71-95.

Timuçin, A. (2005). "Marx'çı düşünceye genel bakış", *Felsefelogos*, 2005/1-2, 25-26.

Türk, D. (2012). Eleştirel Gerçeklik Üzerine, Anakara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:67, No:3. s: 189-2017

Westra. R. (2019). Roy Bhaskar's Critical Realism and the Social Science of Marxian Economics, R*eview of Radical Political Economics*, Vol. 51(3) 365–382.

Wallimann, I. (1981). *Estrangement: Marx's conception of human nature and the division of labor*. London: Greenwood Press.

Geleneksel Fayda Kuramının Epistemolojik Temellerinin "Etik" Açıdan Sorgulanması

Derya Güler Aydın[1]

I. Giriş

Fayda kuramının epistemolojik temelleri yöntemsel bireyciliğe *(methodological individualism)* dayanır. Bu yaklaşımda, bireyin davranışlarından yola çıkarak toplumu açıklamak ve birey davranışının temelini de fayda ve hazza indirgemek mümkündür. Bunun aksine yöntemsel bütüncülük *(methodological holism)* toplumun, bireylerin ve onların davranışlarının toplamından ibaret olduğu görüşüne karşı çıkarak bütünün parça üzerindeki etkisinin önemini dikkate alır. Esasında bireylerin davranışları toplumu, toplumun tarihsel, kültürel ve kurumsal yapısı da bireyi etkiler ve birey ve toplum veya parça ve bütün arasında karşılıklı bir etkileşim ve bunun sonucunda ortaya çıkan kurumsal oluşumlar söz konusudur (Giddens, 2009).

Her ne kadar Neoklasik Okul, birey davranışını fayda maksimizasyonu temelinde rasyonalite varsayımıyla açıklamış olsa da bunun bir analitik

1 Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

araç ve yöntemsel tercih olduğunu ve bu tercihin, iktisadi alanı değişim ilişkileriyle sınırlamak, bölüşüm ve artık kaynaklı sorunları göz ardı etmek ve tarihsel değişimi analiz dışı bırakmak pahasına yapıldığın belirtmek gerekir. Bununla birlikte, böylesi bir epistemolojik tercih ve fayda temelli açıklanan birey davranışı, iktisadın alanından bireyin ontolojik bütünlüğünün ve dolayısıyla etiğin de dışarıda tutulması pahasına yapılmaktadır. Bireyin davranış ve motivasyonunu etkileyen ve ondan etkilenen kurumsal çerçevenin de dikkate alınmadığı yöntemsel bireyci epistemoloji, bireylerin sadece toplumla ontolojik ilişkisini değil, birbiriyle olan ilişkiselliğini de göz ardı etmektedir (Hodgson, 1998). Bireylerin birbiriyle olan ilişkisi söz konusu olduğunda yöntemsel bireycilik veya bütüncülükten ziyade kurumsal bireycilikten (institutional individualism) söz etmek gerekir (Agassi, 1960).

Schumpeter'e göre yöntemsel bireycilik evrensel bir yöntemsel ilke ya da kural değildir. Birey ile zevk ve tercihlerinin kendi çevrel koşullarına (rasyonalite ilkesi) adapte edildiği sosyal yapının da bireyin eylemlerine göre değiştiği çerçevedir. Schumpeter'de, bireylerin iktisadi ve toplumsal rolleri ile niyetlenmemiş amaçları arasında kimi zaman kırılgan bir uyum vardır. Festre ve Garrouste'a (2008: 379) göre, insan güdüleri her zaman, bunların ortaya çıktığı tarihsel ve toplumsal bağlamda köklenir. Kurumsal bireycilik, bütünün parçanın toplamından fazla olması önermesiyle desteklenir.

Kurumsal bireycilik Schumpeter'in ileri sürdüğü gibi yöntemsel bütüncülüğün bir alt kategorisi olup, birey davranışlarının toplumsal kısıtlar çerçevesinde incelenmesine olanak verir. Böylece yöntemsel bütüncülükte esas alınan toplumsal yönelimlerin bireysel yönelimleri göz ardı etmeyecek biçimde açıklanması mümkün hale gelir. Yöntemsel bireycilikte ise birey davranışı neoklasik fayda kuramında olduğu gibi sosyal gruplar, sınıfsal faktörler ve kültürel normlardan bağımsız birey zevk ve tercihlerine göre açıklanır (Agassi, 1960: 245). Böylece fayda kavramı, özelinde incelenen bir değer kuramının ileri sürdüğünün aksine kurumsal analiz, birey davranışlarının niyetlenmemiş sonuçlarını ve belirsizlikleri de dikkate alır. Schumpeter'e göre yöntemsel bireycilik, belirli iktisadi ilişkileri

tanımlamak için bireyin kendi tercihlerinden yola çıkması anlamına gelir (Schumpeter, 1908: 91, aktaran Hodgson 2007: 2). Schumpeter'e göre yöntemsel bireyciliğin epistemolojik bir işlevi vardır ve iktisadın "saf teorisini" diğer bilimsel yaklaşımlardan ayırmaya yardımcı olur (Schumpeter, 1909: 216). Fayda kuramında olduğu gibi bireylerin tercihlerini toplumsal etkenlerden bağımsız inceleyerek, tercihlerdeki değişimin nedenlerine ilişkin araştırmaların iktisadın kapsamına girmediğini varsayar (Schumpeter, 1954: 889). Schumpeter'e göre saf teoride bireylerin belirli malları neden talep ettiğinden ziyade, bir şeyin talep edilmesi, üretilmesi ve ödenmesinin bireyler tarafından istenmesi önemlidir (Schumpeter, 1909: 216). Neoklasik faydacı görüş epistemolojik olarak birey ve zevk tercihlerinde bireysel faydayı öne çıkaran ve sosyal ve kurumsal bağın dikkate alınmadığı bir ontolojik temeli varsayan çerçevesiyle saf teorinin en iyi örneklerinden birisidir.

Neoklasik fayda değer ve refah teorisinin temelleri Bentham'a dayanır. Bentham'a göre doğa insanı iki bağımsız efendinin, acı ve hazzın yönetimi altına koymuştur. Acı ve haz doğru ve yanlışın ahlaki ölçütüdür ve doğru ve yanlışın ölçüsü, aynı zamanda çok sayıda kişinin, bir anlamda toplumun da mutluluğunun ölçütü olmaktadır. Bu ilke en büyük mutluluk (greatest happiness) veya fayda ilkesi olarak ifade edilmekte ve daha sonra fayda ilkesi, kişisel tercih (self-preference) ilkesi olarak sunulmaktadır (Aktaran, Savaş, 1999: 303). Bentham ayrıca, zevk ve acının ölçülebilir olduğunu, insan davranışlarının zevk ve acı özelinde değerlendirilmesinin birey ve toplum davranışlarının ölçülebilmesine imkan verdiğini ileri sürer. Bireye haz veren eylem iyidir ve çok sayıda insanın mutluluğu, acının yerini hazzın alması halidir. Böylece yöntemsel bireyciliğin ileri sürdüğüne benzer biçimde Bentham'da toplum, bireylerin toplamından ibaret olup, acı, zevk ve mutluluk ölçülebilir kavramlardır. Acı ve zevkin insan davranışlarının belirleyici olması, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde fayda ilkesinin dikkate alınması demektir (Savaş, 1999). Bentham'ın bu düşüncesi sadece Neoklasik fayda kuramının değil, Mill'in faydacılığının gelişiminde etkili olmuş ve faydanın ölçülüp ölçülemeyeceği, faydanın karşılaştırılabilir olup olmadığı yönünde süregelen tartışmalara öncülük etmiştir.

Bentham'ın faydacılığını eleştirmesine ve birey davranışının tümüyle kişisel çıkara dayandığı düşüncesine karşı çıkmasına ve iyilikseverlik, sempati gibi duyguların önemini vurgulamasına karşın Mill, faydacılığı tümüyle reddetmemiştir. Zevkin ölçülebilir olmadığını ve bireyler arasında farklılaştığını ileri süren Mill, zevkin kalitesinin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Daha sonra yayınladığı Faydacılık eserinde de Mill'in Bentham'ı eleştirmekten ziyade onu iyileştirdiği ileri sürülür. Bu düşüncede Mill'in zevk ve duyguların önemine vurgu yapan bir hedonist olması ve bireysel davranışın ahlaki olup olmamasının insan mutluluğuna katkısıyla ölçülmesi yönündeki düşünceleri vardır (Savaş, 1999: 442-443).

Faydacı görüş Say, Senior ve Bastiat tarafından da benimsenmiş ve her biri bağımsız olarak fayda ve değişim değeri arasındaki ilişkiyi ele alarak faydanın değişim değerinin ölçüsü olduğu görüşünde ısrar etmişlerdir. Daha sonra Jevons, Menger ve Walras'ın fayda değer teorileriyle geleneksel teorinin temelleri atılmıştır. Özellikle Walras'ın genel denge teorisi düşünce tarihinin bu yönde gelişiminde oldukça etkili olmuştur (Hunt, 1992: 307).

Neoklasik fayda kuramı, esas olarak yöntemsel bireyci epistemolojisiyle, bireyden yola çıkarak, toplumsal faydayı garantilemektedir. Böylece neoklasik refah iktisadı, hedonistik (hazcı) bir karakteristik kazanır. Hedonizm, etik ve psikolojik olmak üzere ikiye ayrılır. Refah iktisadı her ikisini de içermektedir (Hunt, 1992: 474). Psikolojik hedonizme göre, tüm insan faaliyetlerinin kaynağı haz elde etme güdüsüyle açıklanabilir. Herkes sadece kendi hazzını ve mutluluğunu gözetip bunları en yüksek seviyeye çıkarmak ister. Etik hedonizme göre ise, insan faaliyetleri hazza yönelik olmalıdır. Bir faaliyetin etik değeri, o faaliyetin haz yaratıp yaratmadığına göre belirlenmektedir (Cevizci, 1999: 401).

Ordinal faydadan kayıtsızlık eğrilerinin türetilmesi, tercih kavramının fayda kavramıyla birebir ilişkilendirilmesi ve bireylerin maksimizasyon davranışı göstermesi refah teorisinin hedonistik özelliklere sahip olduğunun bir başka göstergesidir. Refah iktisadı, bireylerin toplumsal sürecin bir parçası olduğunu ve bu süreç içinde yer aldığı gerçeğini göz ardı eder. Neoklasik refah teorisi bu görüşü devam ettirerek, herkesin kendi çıkarını

kollayacak şekilde hareket etmesinin her tüketicinin kendi faydasını her üreticinin de kârını maksimumlaştırmasını sağladığını ortaya koymuştur. Tam rekabetin olduğu bir piyasada, bireyler, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerinde, toplumun çıkarını gözetmiş olmaktadır. Bu gerekçeyle, mekanizmaya herhangi bir kamusal müdahaleden kaçınılmalıdır. Tam rekabet bütün malların ve faktörlerin fiyatlarını alıcı ve satıcılar açısından sabitlemekte ve toplumun refahı, bireylerin refahına bağlı olarak otomatik olarak gerçekleşmektedir.

Neoklasik fayda kuramı, iktisadi meselenin tek başına mübadele ilişkisine indirgendiği ve üretim, bölüşüm ilişkilerinin değişim ilişkileriyle aynı kavramsal çerçevede incelendiği bir yaklaşımdır. Bireysel tercihler faydaya indirgenmekte ve böylece toplumsal, kültürel ve kurumsal dinamikler birey özelinde tanımlanmaktadır. Ancak saf iktisadın bu kavramsal ve yöntemsel tercihi bireyin toplumsal var oluşunu, ilişkiselliğini ve kurumsal ve kültürel bağımlılığını göz ardı etmektedir. İktisadın yönteminin birey- toplum ilişkiselliğini dikkate alan bir çerçevede incelenmesi teorik mükemmelliğin karşısına (rigoruos) iktisadi gerçekliğin (*relavence*) önemini çıkarmaktadır (Salanti, 2014). Bu amaçla çalışmada, yöntemini bireyciliğe dayayan ve saf iktisadın iyi örneklerinden olan neoklasik fayda kuramının temelleri incelenecektir. Çalışmada amaç, neoklasik fayda kuramının dayandığı yöntemsel bireyci epistemolojinin indirgemeci özelliğini, Amartya Sen'in iktisada etiğin dahil edilmesi yönündeki görüşlerinden yola çıkarak eleştirmek ve bireyin iktisadi davranışlarının toplumsal varoluşundan bağımsız olmadığını göstererek teorik mükemmelliğe imkan veren epistemolojinin sınırlılığını ortaya koymaktır.

II. Geleneksel Fayda Yaklaşımının Kuramsal Temelleri

Jevons, The Theory of Political Economy (2013) adlı kitabında Neoklasik teorinin temel unsurlarını ele almaktadır. Bu unsurlardan en önemlisi bireysel faydacılıktır. Jevons'ta değer kavramı "değişim değeri" veya fiyat anlamındadır. Jevons'a göre, iktisadi karar birimleri iki özelliğe sahiptir. Bunlardan ilki, her bireyin faydasının tükettiği malın miktarına bağlı olduğu iken ikincisi ise her bireyin mal tüketiminde rasyonel, faydacı ve

hesapçı davrandığıdır. Bu iki özelliğin tüm bireylerde mevcut olduğu düşünülmektedir.

Toplam fayda veri miktardaki malların tüketiminden türetilirken, marjinal fayda, o malın son biriminin tüketilmesiyle elde edilen faydadır. Yani malların değişim değerlerinin birbirine oranı malların marjinal faydalarının birbirine oranına eşittir. Buradan yola çıkılarak emeği değerin kaynağı sayan klasik politik iktisat görüşü tamamen reddedilmiş olmaktadır. Emeğin üretim maliyetinin bir unsuru olması ve değeri dolaylı yoldan etkilemesi (Dmitriev, 1974: 198-199) iktisadi meselelere üretim ve bölüşüm açısından değil, değişim (mübadele) yönünden bakıldığının bir göstergesidir.

Bir malın tüketim miktarı arttıkça genel olarak toplam fayda artmaya devam ederken marjinal faydası azalmaktadır. "Azalan marjinal fayda" prensibi olarak ifade edilen bu önerme, neoklasik faydacı yaklaşımın çekirdeğini oluşturmaktadır. Faydacı tutumu sergileyen bireylerin rasyonel ve maksimizasyoncu davranış göstermeleri, bireylerin davranışlarının matematiksel terimlerle ifade edilebileceğini de göstermektedir. Tüm faydacı teorisyenlere göre[2], değişim ilişkisi bir malın tüketiminin sağladığı faydaya bağlı olmaktadır. Bu durum serbest değişimin herkesin bireysel tercihlerine bağlı olduğunu ileri sürer. Faydacı kuramın bir başka tamamlayıcı unsuru tam rekabet piyasası varsayımıdır. Jevons'un benimsediği tam rekabet piyasanın iki temel özelliği vardır. Bu özelliklerden ilki, bir piyasanın tam rekabet piyasası olabilmesi için alıcı ve satıcıların arz ve talep koşulları ve malların değişim oranları hakkında tam bilgiye sahip olması gerektiğidir. İkincisi ise tam rekabet piyasası bireylerin, değişim ilişkilerinde, avantaj ve dezavantajlarının farkında olmasını sağlamalıdır. Jevons piyasada bu koşullar gerçekleştiği anda, aynı mal için iki farklı fiyatın olamayacağını belirtir. Bu kural tek fiyat olarak bilinen "farksızlık yasası"dır. Ayrıca tam rekabet piyasasında çok sayıda alıcı ve satıcı vardır. Ancak Jevons, bu koşulu açıkça belirtmemektedir. Jevons'a göre, piyasa bir kurumdur ve bu kurumda düşündüğü minimum fiyattan daha fazla ödeyen alıcı ve düşündüğü maksimum fiyatın altında satan her satıcı et-

2 Çalışmanın fayda kuramcılarına ilişkin kısmında, Güler (2002)'de yer alan malzemeden yararlanılmıştır.

kin faaliyette bulunur. Piyasa, etkinliğini, alıcı ve satıcıların, malların fiyat ve özellikleri bakımından tam bilgiyle donatılmasından alır (Stigler, 1965: 244-245).

Toplam fayda ve marjinal fayda tanımlarının Jevons tarafından yapılması ve bu ifadelerin birbirinden ayrılması fiyatların nasıl belirlendiğinin ortaya konulması bakımından önemlidir. Ancak fiyatların ve denge fiyatlarının belirlenmesi sorunu, diğer neoklasik iktisatçılara kalmıştır. Bu noktada Menger'in marjinal fayda ve fiyat teorisine ilişkin görüşlerini ele almak gerekir.

Menger'e göre, iktisadi analizin temel hareket noktası birey olduğundan iktisadi sürecin birebir insan davranışlarından yola çıkılarak açıklanması mümkündür. Bireyci yaklaşıma göre, iktisadi olaylar toplumsal ilişkilerden bağımsızdır.[3] Menger, iktisadi analizinde yöntemsel bireycilik anlayışıyla subjektif bir değer teorisi inşa etmiştir. Değer, bir malın kendisi ile ihtiyaç karşılama özelliği arasındaki ilişkiden doğar. Zaten kişinin ihtiyacını giderebilme özelliğine sahip olan şeyler "mal" olarak tanımlanır. Malların önemi ihtiyaçları giderme derecesine bağlıdır. Bu durumda her birey, malları önemine göre sıralayarak malların miktarındaki değişimlerine göre marjinal faydalarını oluşturur. (Hunt, 1992: 318-319). Menger'e göre toplam faydayı arttırma isteği mübadeleye yol açar ve mübadele değeri toplam faydayla özdeştir.

Klasik politik iktisadın üç önemli temsilcisi Smith, Ricardo ve Marx, ücretin, kârın ve rantın kaynağını araştırmışlardır. Ücret, kâr ve rant toplam ürünün toplumsal sınıflar arasındaki bölüşümünü verir. Bu maliyet bileşenleri Smith'in deyimiyle malın "doğal fiyat"ını vermektedir. Endüstrinin dengede olduğu durumda arz ve talep tarafından belirlenen piyasa fiyatları, doğal fiyatlara uyma eğilimi gösterir. Buna karşın, faydacı görüşte fiyatlama süreci tamamen farklıdır. Fiyatlar arz ve talep tarafından, arz ve talep de fayda tarafından belirlenir. Bu durumda fayda tüketim mallarının fiyatlarının temel belirleyicisi olmaktadır. Bunun yanında üretim

3 Schumpeter'e göre toplum bir bütün olarak değer yaratır. Eğer değer değişim değeri anlamında kullanılıyorsa tek bir bireyin faydasıyla sabitlenmemeli tüm bireylerin faaliyetlerini içermelidir. Sabit değerlerle ifade edilen toplam istekler bireysel isteklere göre şekillenmiş davranışların toplamı olamaz (Schumpeter 1908:214-215).

faktörleri olarak ifade edilen emek, sermaye ve toprağın fiyatı da arz ve talep tarafından belirlenir.

Üretim faktörlerinin arzı, üretim faktörüne sahip olan kişilerin bu faktörleri üreticilere arz ederek elde ettikleri gelir ve bu gelirle tükettikleri maldan sağlanan faydaya, talebi ise tüketim malları üretimindeki verimliliklerine bağlıdır. Dolayısıyla klasik ve neoklasik fiyatlama süreci birbirinden oldukça farklıdır. Bu farkın belirdiği en temel nokta ise yukarıda belirtildiği üzere fiyatın neoklasik teoride faydaya göre açıklanmasıdır (Hunt, 1992: 320). Menger, arz konusunda, satıcıların da tıpkı tüketiciler gibi fayda maksimizasyonunu gözettiklerini düşünür. Satıcı, faydasını satacağı malın fiyatı ile miktarı arasındaki ilişkiye göre belirler. Üretim ve tüketim kararları tümüyle faydaya bağlıdır.

Menger'in iktisat teorisine yaptığı en önemli katkı "yüksek dereceden" (*high order*) malların yani üretim faktörlerinin fiyatlarının nasıl belirlendiğini açıklamasıdır. Menger'e göre bir mal başka bir malın üretilmesinde kullanıldığı için değere sahiptir. Dolayısıyla yüksek dereceden bir malın değeri, üretimine hizmet ettiği alt dereceden bir malın değerine yani bu mal üretilerek ortaya çıkan faydaya bakılarak bulunabilir. Bu değerin belirlenmesinde izlenecek en iyi yol, üretim faktörünün bir biriminin üretimden çekilerek, bunun toplam üretim alanında yaratacağı etkiyi gözlemektir. Bu değer, üretim faktörünün aynı zamanda bir başka malın üretiminde kullanılması halinde "alternatif maliyet"i verecektir. Menger'in üretim faktörlerinin değerine ilişkin düşünceleri bölüşüm sorunu açısından önemlidir (Savaş, 1999).

Değişim ve üretim süreçlerini birbirine bağlı olarak inceleyen bir başka neoklasik iktisatçı Walras'tır. Değişimin ve üretimin birbirine bağlı olarak ele alınması, tüketim malları piyasası ile faktör piyasasının analiz içinde birlikte incelenmesini sağlamıştır. Walras, sermaye malları piyasası ile dolaşım piyasasını da diğer iki piyasayla ortak analiz etmiş ve böylece Walras'ta bütün piyasalar birbirine bağımlı ve bütünlük içinde ele alınır hale gelmiş ve bütünlük içindeki tüm piyasaların dengede olduğu ortaya konulmuştur (Tanyeri 1984: 23). Pek çok iktisatçı farklı piyasalar arasındaki ilişkiyi ele almış ancak bu ilişkiyi genel kabul edilebilir teorik bir

çerçeveye Walras oturtmuştur. Böyle bir teoride tüm fiyatlar toplam tüketici faydası ve var olan piyasadaki ilişkilerden yola çıkılarak eşanlı olarak belirlenmektedir. Esasında Walras'ın teorisi değişim, üretim, sermayenin oluşumu, dolaşım ve para teorisinden oluşan matematiksel bir teoridir. Ekonomide genel dengeye ulaşıldığında mal piyasasında malların fiyatları ile miktarı, üretim faktörleri piyasasında ise, üretim faktörlerinin fiyatları ve miktarları belirlenmektedir (Tanyeri, 1984: 23-24).

Walras'ın genel denge teorisinde piyasa yapısının ekonomik ve toplumsal özellikleri, fiyat ve miktarların açıklanmasında kullanılmaktadır (Hunt, 1992: 328-329). Ayrıca teorinin kurumsal yapısını rekabetçi kapitalizm oluşturur. Rekabetçi kapitalizmde sermaye sahipleri, iş gücü ve toprak sahipleri vardır. Bu üç sınıf, iktisadi açıdan iki işleve sahiptir. Bunlardan ilki, sermaye sahibinin, iş gücünün ve toprak sahibinin üretim faktörlerinin sahipleri olarak sermaye, emek ve toprağı piyasaya arz etmeleri, ikincisi ise tüketici olarak piyasadan tüketim malları talep etmeleridir. Üretim faktörlerinin sahibi olan bu üç sınıfın ürettikleri hizmetten elde edeceği gelir, bir bölüşüm sorununu gündeme getirmektedir. Ancak Walras'a göre bölüşüm kuralları faydacı geleneğe göre açıklandığında bir sorun olmaktan çıkmakta ve faydacı yaklaşım en adil bölüşümü garantilemektedir. Sınıfsal farkı ortadan kaldırdığı düşünülen bu yaklaşımın, sosyo-ekonomik yapı içinde tanımladığı en önemli kavram yine malların marjinal faydalarıdır. Walras, özel mülkiyetin varlığının ve fayda yaklaşımının adil bir bölüşümü ve aynı zamanda serbest girişimi garantilediğini ileri sürerek üretim, değişim ve bölüşüm ilişkilerinin fayda çerçevesinde açıklanabildiğini göstermektedir (Shumpeter, 1994: 1003). Malların arz edilen miktarı sabit olduğunda sistemi dengeye getirecek tek unsur ise talep, dengeyi sağlayacak tek değişken ise fiyattır. Buradan yola çıkarak, Walras'ın saf değişim ekonomisinde, dengenin, arz ve talep dengesini sağlayan fiyat setini gösterdiğini söylemek mümkündür (Akyüz, 1977: 126).

Saf değişim ekonomisinin nasıl çalıştığını gösteren denklemler, Walras'ın *Elements of Pure Economics* (1969) adlı kitabının yirminci kısmında sunulmaktadır (Aktaran, Schumpeter, 1954: 1005). Modelde üreticiler kârını, tüketiciler faydalarını maksimize etmeye çalışırlar. Kârlar, üretim

olanakları; fayda ise bütçeyle sınırlıdır. Tüketicilerin zevk ve tercihleri veri olup tam rekabet koşulları mevcuttur. Bu koşullar mevcutsa Walras'ın el yordamı süreci piyasaların genel dengeye ulaşmasını sağlamaktadır (Schumpeter 1954:1012-1013). Genel denge teorisinde, piyasa güçleri olarak ifade edilen arz ve talep, herhangi bir dengesizlik durumunda fiyat setinin otomatik olarak değişimini sağlayarak sistemin dengeye ulaşmasını garantiler. Walras, piyasanın dengeye uyum sürecini "el yordamı" (*tatonnement*) süreciyle açıklar. El yordamı süreciyle herhangi bir piyasada talep fazlası varsa malın fiyatı artacak ve malın fiyatının artması talep fazlasını ortadan kaldıracaktır. Ancak malın fiyatının artması o piyasadaki talep fazlasının ortadan kalkması için yeterli bir sebep değildir. Çünkü genel denge analizinde bir piyasadaki dengesizlik tüm piyasaları etkilemekte ve dengesizlik halinde birden fazla fiyat değişiminin olması gerekmektedir (Akyüz, 1977: 128). Walras'a göre, rekabetçi piyasalarda, arz ve talep mezat tellalı yoluyla yapılır. Mezat tellalı tüm değişkenlerin merkezi karar birimi olmaktadır. Alıcılar ve satıcılar onları bekleyen fırsatların ve fiyatların bilgisini mezat tellalı yoluyla elde ederler.

Walras'tan sonra Marshall; Jevons ve Menger'in fayda ve değer teorileri arasında kuramadığı bağı, talep teorisinin sonuçlarını azalan marjinal fayda görüşüyle destekleyerek açıklamaya çalışmıştır. Tüm fayda teorisyenleri, marjinal faydanın zaman içinde değişmeyeceğini ortaya koyarken Marshall, zamanla kişinin faydasının azalacağını ileri sürmüş ve analiz boyunca bireylerin parasının marjinal faydasının sabit olduğunu kabul etmiştir. Bu varsayım, bir malın talebinin sadece fiyatına bağlı olduğu sonucunu ortaya çıkarmakta ve Marshall'ın tek bir piyasada denge koşullarını ele almasını sağlamaktadır (Akyüz, 1977: 104). Ayrıca diğer malların fiyatları, tüketicinin parasal geliri ve harcamaları, zevk ve tercihler gibi talebi belirleyen diğer unsurlar da sabit alındığından, marjinal faydanın, fiyatı, fiyat seviyesinin de talebi belirlediği sonucuna ulaşılmakta ve böylece fayda ile fiyat arasındaki bağlantı kurulmuş olmaktadır (Hunt, 1992: 353). Marshall, kişilerin iki mala ödemeye razı olduğu fiyatların bu iki malın marjinal faydaları arasındaki oran olduğunu belirtmiş ve bu sonuçtan da bireysel talep eğrisini türetebilmiştir. Toplam talep eğrisi ise bu bireysel talep eğrilerinin toplamı olarak tanımlanmıştır.

Marshall diğer neoklasik fayda kuramcılarından farklı olarak iktisadi çözümlemelerdeki temel güçlüklerin "zaman" öğesinden kaynaklandığını belirtmiş ve bu nedenle zamanı ve zamanla birlikte ortaya çıkan değişmeleri de fiyat teorisi analizinin dışında bırakmıştır (Tanyeri, 1984: 74). Kısmi denge analizinde belli bir piyasanın işleyişi diğer piyasalardan soyutlanarak incelendiğinden, bu piyasanın arz ve talep koşulları diğer piyasanın arz ve talep koşullarından etkilenmemektedir. Fayda değer teorisinin, firma teorisi ve üretim analizlerine uygulanması da kısmi denge analiziyle mümkün olmuştur.

Faydacı görüşü savunan iktisatçılar, bireylerin rasyonel olmaları halinde hesaplanabilir bir maksimizasyon davranışı göstereceğine inanırlar. Bu görüşe göre, iktisadi süreçte iki önemli karar birimi vardır. Bunlardan birisi hane halkı, diğeri firmalardır. Hane halkları, üretim faktörlerinin sahibi olan ve tüketim malı talep eden tüketicilerdir. Hane halkları marjinal faydalarını hesaplayarak üretim faktörlerinden ne kadarını firmaya satacaklarına ve karşılığında elde ettikleri gelirle ne kadar tüketim malı satın alacaklarına karar verirler.

Hane halkları gibi firmalar da kararlarında rasyonel davranarak maksimizasyon ilkelerine göre hareket ederler. Yani hane halkları üretim faktörü satarak elde ettiği gelirle satın aldığı maldan maksimum faydayı beklerken, firmalar da üretim faktörlerine yaptıkları harcama ile tüketim malı sattıktan sonra elde ettikleri gelir arasındaki farkı maksimize etmeye çalışırlar. Burada iki karar birimi arasında sürekli bir dairesel akım göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki hanehalklarının odak noktası olan gerçek akım, diğeri ise firmaların odak noktası olan parasal akımdır. Ancak, dikkat edilirse hane halklarının ve firma davranışlarının büyük oranda niteliksel olarak benzerlik içinde olduğu hatta çoğu zaman birbirine indirgendiği gözlenebilir (Stigler, 1967: 5-7).

Klasik iktisatçılar üretimin sabit teknik katsayılar içerdiğini varsaydıklarından faktörler arasında ikame söz konusu değildir. Marshall, klasik iktisatçıların aksine firmaların üretim maliyetlerini azaltmak için faktörler arasında da ikamenin olduğunu ortaya koymuştur. Bu ikame ilişkisi, tüketim mallarının birbiriyle ikamesiyle benzerlik gösterirken azalan getiri kanunu da azalan fayda kanunuyla benzerlik gösterir (Hunt, 1992: 356-358).

Marshall, değişmeyen yapının inceleme birimi olarak firmaları ele almış ve firmalar arasındaki farkları ortadan kaldırabilmek için de temsili firma kavramını (*representative firm*) tercih etmiştir. Temsili firmanın üretim maliyeti, endüstri içindeki çeşitli firmaların ortalama maliyetini etkiler. Dolayısıyla bu firmanın dengede olması tüm endüstrinin dengede olması anlamına gelir (Tanyeri, 1984: 75). Walrasçı firmalar marjinal maliyet fiyatlandırma ilkesine göre hareket ettiklerinden kısa dönemde arz fiyatı eş marjinallik ilkesine göre belirlenir. Ancak Marshallcı temsili firmanın (firmalar tam maliyet fiyatlandırma ilkesine göre hareket etmektedir) kısa dönem davranışı uzun dönem davranışıyla benzerlik gösterir. Firmanın arz fiyatı marjinal maliyet üzerine ortalama sabit maliyet kadar bir kâr koyarak saptanmaktadır. Bu kâr, normal kârdır ve normal kâr, firmayı uzun dönemde piyasada tutacak olan kâr olarak tanımlanır (Akyüz, 1977: 112-113).

Marshall'da, uzun dönemde, tüm üretim faktörlerinin miktarı değişebildiğinden tüm maliyetler değişken maliyetlerdir. Endüstrideki tüm firmalar, kısa dönem dengesinde olduğu gibi rekabetçi firmalardır. Neoklasik anlayışa göre, rekabetçi firmaların bulunduğu bir endüstride belirlenen en düşük fiyat seviyesinde, ne "artık" ne de bölüşüm sorunu söz konusu değildir (Marshall 1961: 124-125). Bu kavramlar tüm fayda teorisyenlerince kabul edilen ve kendilerince doğal olarak fayda kavramıyla açıklanabilen ve hatta bir sorun olarak ele alınmayan konulardır. Marshall ve diğer neoklasik iktisatçılar hem denge teorisinde hem de bölüşüm teorisinde rekabetçi bir değişim sürecinin toplumsal bir uyumu vaat ettiğini fayda kuramı temelinde açıklamaktadırlar.

Bu yaklaşımın gerisinde klasik iktisatçıların sermaye birikimi ve iktisadi gelişmeye önem veren ve ekonominin işleyiş mekanizmasını ortaya koymak üzere "artık" kavramından yola çıkan analizlerinin aksine Neoklasik Okul'un ve özellikle Walras'ın analizinde temel iktisadi sorunun değişim ilişkileri ve genel denge konusu olması yer alır. Saf değişim modelinde üretim ve bölüşüm fayda kuramı yoluyla bir tür gelişmiş değişim ilişkisi olarak açıklanmaktadır (Walsh ve Gram, 1980: 123-124).

Tam istihdam, belli bir ücret düzeyinde çalışmak isteyen herkesin iş bulabildiği bir durumdur. Aynı durumu üretim faktörleri açısından ele aldığımızda, faktör arz ve talebinin eşitlendiği fiyatta, faktörlerin tam kullanımı gerçekleşmektedir. Genel denge modelinde, fiyat ve miktar çözümlemeleri bir arada verildiğinden, bireysel ve toplam gelir ile toplam harcamalar bulunabilmektedir. Modelin temel unsuru, bireyin davranışlarıdır ve toplam gelirin bireysel dağılımı, bireylerin ellerindeki faktör miktarı ile bu faktörden elde ettikleri gelire bağlı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla bireysel gelir dağılımının belirlenebilmesi için faktörlerin fiyatlarına ve miktarlarına ihtiyaç duyulmaktadır (Akyüz, 1977: 137-138).

Neoklasik bölüşüm teorisinde faktör gelirleri birbirinden ve net çıktıdan bağımsız olarak tamamen faktörlerin marjinal verimliliklerine göre belirlenmektedir. Klasik bölüşüm teorisi içinde kâr, üretimden arta kalan bir değer olarak belirlenmektedir. Toplam üretimden rant ve ücret toplamını çıkardığımızda geriye kâr kalır. Ancak neoklasik teoride faktör fiyatları üretimin teknik koşuları tarafından elde edilmekte ve faktör gelirleri toplam üretimin değerine bağlı olmamaktadır. Dolayısıyla neoklasik teoride faktör fiyatlarının bir bölüşümü sağlaması için faktör gelirlerinin toplamının, toplam hasılanın değerine eşit olması gerekir (Akyüz, 1977: 139-140).

Neoklasik bölüşüm teorisinin öncülerinden Clark'a göre, bölüşümün doğal kanunları bulunmaktadır. Bu kanuna göre, her üretim, girdisine, girdinin yarattığı ürünün karşılığını vermektedir. Bu durumu engelleyen koşullar olmadıkça emek ve sermaye toplam üretimden ürettiği kadar ürün alabilmektedir. Üretim faktörleri arasındaki rekabet, girdilerin birim başına getirisini, girdilerin marjinal verimliliğine eşitlemektedir (Morgan, 1993: 570).

Emeğin fiziksel miktarının toplamı, birim başına emeğin bir günlük çalışmasıyla belirlenir. Üretimde kullanılan emek miktarı çalışma günleri toplanarak bulunurken, emek gücünün niteliksel farkları önemli olmamaktadır. Ancak üretimde kullanılan sermaye miktarının toplamı için durum farklıdır. Sermayenin toplanması demek tornavida ile pensenin toplanması demektir. Sermaye sahibi sermayesinin değerini, her parça-

nın fiyatının diğer parçaların fiyatlarına eklenmesiyle bulur. Bu işlem sonucunda sermaye stoku elde edilir. Neoklasik gelir dağılımı teorisinde sermayenin değeri, verimliliği tarafından belirlenir. Ayrıca sermayenin verimliliği de değerine bağlıdır. Dolayısıyla sermayenin değeri tamamen fiyatlardan bağımsız bir yöntemle belirlenmelidir. Clark, sermaye teorisinin anlaşılabilmesi için sermaye malları ile sermayenin farkının anlaşılması gerektiğini belirtir. Sermaye üretim araçlarından oluşur. Üretim araçları tek tek düşünüldüğü zaman sermaye malları olarak adlandırılır. Böylece sermaye, sermaye mallarından oluşur diyebiliriz. Ancak belirtmek gerekir ki, sermayenin niteliği sermaye mallarının niteliğinden farklıdır. Clark'a göre emeğin ve sermayenin geliri marjinal verimliliklerine eşittir. Bu durumda, artık söz konusu olmamaktadır (Hunt, 1992: 373-375). Yani sermaye de emek gibi ürettiği ürün kadar gelir elde eder. Bir başka ifadeyle, marjinal verimlilik bölüşüm teorisi kurumsal, teknolojik ve davranışsal bazı varsayımlara bağlıdır. Kurumsal varsayımlardan en önemlisi piyasanın yapısını ilgilendiren tam rekabet varsayımıdır. Bu varsayım, faktör arz eğrilerinin ve mal talep eğrisinin yatay olarak tanımlanmasını sağladığından hem mal hem de faktör piyasaları için geçerli olmaktadır. Arz ve talep eğrileriyle ilgili koşulların gerçekleşmesi ise piyasaya giriş ve çıkışın serbest olmasını ve piyasadaki firma sayısının çok olmasını gerektirmektedir (Akyüz, 1977: 149).

Kısaca neoklasik iktisatçılar, tam rekabet koşulları altında, fayda maksimizasyonu ve kâr maksimizasyonu koşullarının toplumsal refahı garantilediğini düşünür. Francis M. Bator (1975), rekabetçi koşullar altında kapitalist bir toplumun doyum noktasına nasıl ulaştığını analiz etmiştir. Pareto optimum, toplumsal refahın maksimum olduğu noktalardır ve bireysel faydanın toplumun faydasını maksimize ettiği düşünülmektedir. Pareto optimal koşullar, fayda kardinal olarak ölçülememesine rağmen toplam faydanın ne yönde değişeceğini söyleme imkanı vermektedir. Örneğin tüm tüketicilerin faydası arttığında toplam fayda artmakta, azaldığında ise azalmaktadır. Ya da bazı tüketicilerin faydası artarken bazılarınınki aynı ise toplam fayda yine artar. Ancak bazı tüketicilerin faydası azalırken bazılarınınki sabit kalıyorsa toplam fayda azalır. Hiç kimsenin faydasını azaltmadan bir kişinin faydasını arttıran durum Pareto üstün olarak, bir

kimsenin faydasının artışı bir başkasının faydasında azalma gerektiriyorsa başlangıç durumu Pareto optimal olarak kabul edilir. Toplumda herkes kendi faydasına göre hareket ettiğinde toplumsal fayda artacaktır.

Neoklasik bölüşüm teorisinde emek ve sermaye ikame edilebilir faktörler olarak varsayıldığından, ister emek sabit tutulup sermaye artsın, ister sermaye sabit tutulup emek artsın her iki durumda da ücret ve sermayenin payı marjinal ürünleri kadar olmakta ve tam rekabet piyasasında faktör ödemeleri çıktının tamamına dağıtılmaktadır. Böylece herhangi bir artıktan ve dolayısıyla bölüşüm sorunundan söz edilmemektedir. Faktörlere gelir ödenmesinin temel sebebi, faktörlerin kıt olmasıyla açıklanırken kişilerin ürettiklerinden daha çok tüketme istekleri de değişim ilişkisinin kaynağını gösterir. Sorun, değişimle sınırlı kaldığı için üretim ve bölüşüm bireysel kararlara bağlı olarak açıklanmaktadır (Blaug, 1985: 297-298). Faktör arzı, üretim faktörlerinin fiyatına, üretim faktörlerinin fiyatı da tüketim malları talebine bağlı olduğundan, tüketicilerin istekleri bölüşümde dolaylı olsa da etkili hale gelir. Buna karşın üretim ve bölüşüm ilişkilerinin ontolojik olarak sadece bireyi değil, toplumu dikkate alan bir çerçeveden etik boyutuyla birlikte incelenmesi gerekir.

III. *Yapabilirlikler* Çerçevesinde Bireysel Motivasyonların Sorgulanması

Amartya Sen, neoklasik teorinin değişim alanını dikkate alan çerçevesini eleştirmiş ve özellikle 1980'lerdeki çalışmalarında değişim ilişkisinden (*exchange relations*) ziyade üretim ve bölüşüm ilişkilerini ve insan haklarını merkeze alan çalışmalar yapmıştır. Sen, neoklasik fayda kuramının temeli olan soyut birey varsayımını ve bunun üzerine inşa edilen tüketici teorisini de eleştirmiştir. Sen'e göre bireyin neyi tükettiği veya neye sahip olduğundan çok, onun yaşam standardını dönüştürebilecek bir potansiyele sahip olup olmadığı önemlidir. Ayrıca bireysel tercihler ve ihtiyaçlar söz konusu olduğunda bireysel davranış ve motivasyon farklılıklarının ve gruplar olası çeşitliliğin ve buna neden olan kırılımların dikkate alınması gerekir. Bu bağlamda Sen'e göre, faydayı en çoklaştıran mal tüketimi iliş-

kisinden ziyade, farklılıkları dikkate alan hak temelli bir çerçevede bireyler arasındaki eşitliğin en çoklaştırılması ve böylesi bir eşitliğin kavramsal içeriğinin tartışılması önemlidir. Böylece değerin faydaya faydanın da tüketilen mal miktarına indirgendiği neoklasik kuramın aksine Sen, malın değerine değil, bireysel farklılıkların ve yaşamın değerinin önemine vurgu yapar (Sen, 1987; Araz ve Güler Aydın, 2019).

Yaşamın ve bireyin varlığının önemi Sen'in yapabilirlik yaklaşımında karşımıza çıkar. Yapabilirlik yaklaşımı hem teorik hem de politik pek çok çalışmaya öncülük etmiştir. Sen'in 1976 ve 1983 yılları arasındaki çalışmaları, açlık, kıtlıklar ile eşitsizliklerin nedenleri ve kadının kalkınmadaki rolü üzerine yapılmış çalışmalardır (Sen, 1987a; 1987b; 1989). Sen, iktisadi büyüme yerine kalkınmayı ve böylece insan iyiliğini, yani insanların yapabilirliğini öne çıkarır (Sen, 1984: 497; Güler Aydın vd. 2020). Bu yaklaşıma göre, bireyin tükettiği malın faydası ve değerine değil, kişinin değerli (*valuable*) eylemlerde bulunabilme becerisine göndermede bulunur. Değerli eylemler bireyin kapasitesi ve başarabileceği çeşitli "işlevler"in (*functionings*) alternatif bileşenlerinden oluşur ve kişiden kişiye farklılık gösterir (Sen, 1984: 270-271). İşlev, sahip olunan mal miktarını değil, bireyin, yaşam süresince yapabildiği şeylerin bütününü kapsar. Bu yönüyle Sen'in işlevler kavramı fayda kavramına alternatif olarak sunulan ve bireyin yaşam standardını dönüştürebileceği çeşitli işleri ve "toplumsal" oluş (*being*) biçimlerini içerir (Sen, 1984: 271). Birey, daha çok mal tükettiğinde değil, yetenekleri ölçüsünde işlevlerini yapabilecek iktisadi, toplumsal, kültürel ve politik koşullara sahip olduğunda refahı arttırabilir. Bu çerçevede fayda yaklaşımında değer ve refah mallara ve dolayısıyla tüketilen nesnelere, Sen'de ise bireyin kapasitesinin sınırlarını zorlayacak bir yaşam standardına ulaşıp ulaşmadığına göndermede bulunur. Böylece değer, fayda kuramının ileri sürdüğü biçimde bireysel çıkarlar ve nesnelerin yerine bireysel farklılıkların toplumsal anlam bağı içinde sorgulandığı ontolojik ve etik bir sorun haline gelir.

Neoklasik fayda kuramın yöntemsel bireyciliği temel alan yaklaşımında bireysel tercihlerin etik boyutu göz ardı edilmiş ve Sen, etik ile iktisat arasındaki ilişkinin kopmasının esas olarak ilk bölümde detayları aktarı-

lan neoklasik fayda kuramındaki teknik gelişmelere bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Sen (1987, 2002) çalışmalarında, iktisadın etikle olan bağını, bireyin eylemleri (*human agency*) ve davranışlarını dikkate alan "etik-ilişkili motivasyon" (*ethics-related view of motivation*) ile sosyal refahı dikkate alan "etik-ilişkili sosyal kazanım" (*ethics-related view of social achievement*) kavramları yardımıyla açıklar. Etik ilişkili motivasyonda, bireyin neyi tükettiği ve buradan elde ettiği faydadan ziyade, nasıl yaşaması gerektiği sorgulanır. Etik ilişkili sosyal kazanımda ise daha çok mutluluk veya iyi toplum nasıl olmalıdır sorularına cevap aranır (Martins, 2014; Araz ve Güler Aydın, 2019). Bu sorgulamalar iktisadın alanına etiği dahil etme çabasının yanında, neoklasik fayda kuramının epistemolojik temelinin sorgulanmasına olanak verir. Neoklasik fayda kuramının yöntemsel bireyci temelinde toplumdan soyutlanmış rasyonel olduğu varsayılan bir soyut insan tasarımı vardır. Bireyin davranışlarını şekillendiren motivasyonların sadece iktisadi değil, kültürel ve ahlaki motivasyonlar olduğu düşünüldüğünde Sen'in, iktisat ve etik bağını sorgulayan yaklaşımı, neoklasik fayda kuramına ontolojik bir eleştiridir aynı zamanda.

Sen'in etikle ilişkili olarak dikkate aldığı, neoklasik kuramın neredeyse hiç dikkate almadığı bir başka kavram, mutluluktur. Neoklasik fayda kuramında Benthamcı gelenekten beslenen ve hedonizm ekseninde yapılan açıklamalarda, bireyin mutluluğu için gerekli mekanlar, kaynaklar, mallar, özgürlük, haklar, servet gibi insanın sahip olduğu kapasiteler tümüyle analiz dışında bırakılır. Fayda kuramında mutluluk yerine kullanılacak kavram ancak etkinlik (*efficiency)* olabilir. Etkinlik, mutluluk için bir kriterden ziyade özünde yine bireysel faydalara göndermede bulunan bir kavramdır (Martins, 2014). Sen, fayda teorisinde kullanılan etkinlik ölçütüne de bireyin öznel faydasına odaklanması dolayısıyla karşı çıkarak bireyin iyi olma halinin (*well-being*) öznel değil, nesnel kriterlerle birlikte düşünülmesi gerektiğine işaret eder (Martins, 2014; Araz ve Güler Aydın, 2019).

Sen'e göre önemli olan mallar ve mallardan sağlanan fayda değil, bireyin kendi özgün yaşam tarzını seçebilmesi ve böylece kendinin gerçekleştirebilmesi bağlamında, özgürlüğüdür. Böylece özgürlük, bireye sadece bazı

nesnelere sahip olma değil, kendi varlık durumunun ötesine geçme veya yapabilirliklerini geliştirme olanağı sağlar. Bu olanaklar, bireyi temel olan bir yöntemin yani yöntemsel bireyciliğin sınırlarını zorlayan ve birey-toplum ilişkiselliğine bir anlamda kurumsal bireyciliğe imkan veren bir çerçeveye gönderme yapar. Sen'e göre iktisadi sistemin amacı ve iyi işleyişinin ölçütü sadece bireylerin ne kadar mal ve hizmet tükettiğiyle değil, onların yaşam kalitesiyle ölçülmelidir (Sen, 1981). Bu bağlamda, bireysel değil, yerleşik davranış motivasyonları, tüketim alışkanlıklarını, tüketim alışkanlıkları da gelir ihtiyacını önemli ölçüde değiştirebilir. Ancak yaşam standardının artışı yukarıda da belirtildiği gibi bireyin ne kadar gelirle ne kadar mal tükettiğine değil, neleri yapabildiğine bağlıdır.

IV. Tartışma ve Sonuç

Jevons, Menger ve Walras'ta, üretim ilişkileri, toplumsal sınıflardan bağımsız bir biçimde incelenir. Bir başka deyişle, bireylerin maksimizasyoncu davranışını içeren modellerde sınıfların herhangi bir analitik rolünün bulunmadığı varsayıldığı için herhangi bir bölüşüm sorununa da yer verilmez. Temel mesele, rekabetçi koşullar altında veri üretim faktörlerinin optimal dağılımıdır. Bu analiz biçiminde bölüşümden ziyade bireyler arasındaki değişim ilişkisi ve bu değişim ilişkisinin temeli olan fayda ve değişimi koordine eden rekabetçi piyasalar dikkate alınır. Neoklasik değişim yaklaşımının ayırt edici özelliği, değişimin sadece bireysel davranışlara bağlı olmasıdır. Bu görüşte, mal sahipleri "kendine yeterli" (*self-subsisting*) bireyler olup, bu bireylerin varlığı ve doğası tümüyle toplumdan bağımsız bir biçimde incelenir. Kurumsal, kültürel ve hatta tarihsel unsurlardan ziyade bireysel tercihler dikate alınır ve böylece bireyin ilişkisel ve karşılıklılık içeren çeşitli motivasyonları analiz dışında bırakılır. Bireylerin ihtiyaçları onları toplumsal yaşam içinde değişime yöneltir ve rekabetçi piyasalar yoluyla iki malın birbiriyle değişimi fayda kuramı temelinde ihtiyacın karşılanması işlemi olarak karşımıza çıkar (Shapiro, 1976: 17). Buna karşın, bireyin ihtiyacı, tercihleri ve istekleri sadece iktisadi değişim ilişkilerinin bir ürünü olmayıp, bireyin hem kendi doğasına özgü istemler biçiminde ifade edilmesi hem de toplumsal varoluşu bağlamında incelenmesi gerekir.

Walrasçı genel denge modelinde, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmenin olmadığı durgun koşullar ele alınmakta ve tüketicilerin bireysel tercihlerinin ve üretim teknolojisinin veri olduğu durumda, mallar arasındaki değişim koşulları araştırılmaktadır. Model, fiyat çözümlemesi yanında, miktar çözümünü de verdiğinden, kaynak dağılımı sorunu otomatik olarak çözülmektedir. Fiyat, talep ve istihdam sorununun birbirine bağlı olarak çözümlenmesi yoluyla da tam istihdam koşulları garantilenmektedir.

Neoklasik fayda kuramı, teknolojik değişme ve dolayısıyla gelişimin söz konusu olmadığı varsayılan statik bir çerçevede sunulmaktadır. Neoklasik analizin bu yönü iktisadi meselenin tek başına mübadele ilişkisine indirgenmesine ve böylece, üretim, bölüşüm ilişkilerinin ikinci planda kalmasına yol açmaktadır. Ancak bireysel tercihler ve toplumsal yapının bireyin sadece iktisadi değil, tüm davranışlarında etkili olduğunu, bireysel tercihlerini faydaya indirgeyerek yapılan değerlendirmelerin bireyin toplumsal var oluşunu, ilişkiselliğini ve kuramsal ve kültürel patikalara bağımlılığını dikkate almayan bir çerçevede sunulduğunu belirtmek gerekir.

Bu bağlamda Sen'ın neoklasik fayda kuramına yönelik eleştirilerini dikkate almak ve özellikle bireyin maddi olmayan yoksunluklarını (*deprivation)*, politik, sosyal ve ekonomik mekanizmalar ve özgürlük, saygınca yaşam ve insan hakları gibi sorun alanları çerçevesinde incelemek gerekir. Sen'in yaklaşımında fayda kuramına alternatif olarak ileri sürülen yapabilirliklerde bu ve benzeri psiko-sosyal dinamiklerin dikkate alınması önemlidir (Güler Aydın vd. 2020).

Sen, esas olarak bireyin kendi potansiyelinin gelişiminin önemine dikkat çeker. Neoklasik refah ve fayda anlayışına karşı çıkarak, değişim ekonomisini, sadece rasyonel bireyin yaşamını iyileştireceğini ortaya koyan çerçevesi dolayısıyla eleştirmiş ve temel ihtiyaçlar yaklaşımının (*basic needs approach*) sınırlarını genişleterek, piyasadaki değişim ilişkisinden *(exchange relations)* ziyade üretim ve bölüşüm ilişkilerine ve insan haklarına yönelmiştir. Sen'e göre mallardan ziyade insanlara odaklanmak ve yaşamın değerini sorgulamak istiyorsak, temel ihtiyaçların neler olduğu, herkes için aynı olup olmadığı ve daha çok eşitlik istiyorsak neyin eşitli-

ğinden söz edildiği gibi soruları dikkate almak gerekir. İşte bu noktada yapabilirlikler *(capabilities)* kavramı ve temel ihtiyaçlar gündeme gelir. Sen'in yaklaşımında bireyler sahip olduğu olasılıklar ve olanaklar içinden seçim yapabilme özgürlüğüne sahipse refah içindedir, bunların artışı da refahının artması demektir. Yapabilirlik yaklaşımı, bireyin daha çok özgürlük ve daha fazla seçeneği olması halidir (Pressman ve Summerfield, 2000; Güler Aydın vd., 2020).

Standart faydacı analizde, zevkleri, mutluluk veya arzuları açıklayan temel unsur, nesnelerdir. Reel gelir, servet, zenginlik, birincil mallar veya kaynaklar gibi yaşam ve özgürlük araçları da analiz dışında bırakılır. Sen, farklı yaşam biçimlerini sürdürme özgürlüğünü, kişinin yeteneğine, kişinin yeteneğini de öznel farklılıklara ve toplumsal yapıya bağlar. Bu yolla, yukarıda açıklandığı biçimde, Sen'in yapabilirlik yaklaşımında temel aldığı *işlev* kavramı, fayda yaklaşımının aksine toplumsal unsurları içermesi dolayısıyla daha kapsamlı ve karmaşıktır.

Yapabilirlik yaklaşımında yaşam düzeyinin dönüştürülmesi ve yaşam kalitesi bir refah ölçütü olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda tüketilen mal miktarı gibi nicel bir unsurdan ziyade eşitlik, mutluluk, demokrasi, politik katılım gibi nitel unsurlar, bireyin yaşam stardartını dönüştürme kapasitesinin belirleyicileridir (Sen, 1981). Sen, aynı gelir düzeyine sahip bir bireyin aynı yaşam standartına sahip olduğunu ve böylece aynı yaşam koşullarına eşit bir biçimde uyum sağladığını ileri sürmenin mümkün olmadığını belirtir. Bu bağlamda, refahtan ziyade yoksulluktan ve yoksunluktan (*deprivation*), yoksunlukla ilişkili olarak da bireyin neyi tükettiğinden çok, neyi yapabildiğine bakmak gerekir. Yapabilirlik, bireyin kendi kapasitesini ortaya çıkarma ve kendini gerçekleştirme gücünün bir anlamda bireyin özgürleşmesinin ölçüdüdür (Sen, 2000; Güler Aydın vd. 2020). Kendini gerçekleştirme söz konusu olduğunda bireysel eylem ve motivasyonlar iktisadi değişim alanının ötesinde, kültürel, dinsel, cinsiyete, yaşa bağlı pek çok unsurla birlikte düşünülebilir hale gelir.

Sen'in yapabilirlik yaklaşımını beş alanda i) güvencesiz istihdam, ii) kendi hayatına dair karar alma anlamında güçlenme, iii) fiziki güven ve şiddetten uzak yaşam sürdürebilmenin olanaklarını yaratma, iv) belli bir

saygınlık içinde yaşama ve v) psikolojik ve sosyal iyi olma hali dikkate alınarak incelenebilir (Alkire, 2007). Bu unsurlar dikkatle incelendiğinde bunların birbiriyle ilişkili olduğu ve niceliksel olarak toplulaştırılmasının mümkün olmadığı görülebilir (Anand ve Sen, 1997).

Sen, faydacı yaklaşımı, niceliksel toplululaştırmaya imkan veren yönüyle de eleştirmiş ve iktisat teorisinin daha gerçekçi ve rasyonel bir temele bu beş boyutu dikkate alarak kavuşabileceğini ileri sürmüştür. Birey davranışını sosyal ilişkiler ve bireyin potansiyeli açısından ele alan Sen'in anlayışında, birey eylem ve motivasyonları, epistemolojik olarak yöntemsel bireyci çerçeveye ve nesnelere indirgenemez; "şeyler"in bile piyasada alınıp satılamayacak bir değeri vardır (Summerfield, 2000). Faydacı analizin epistemolojik sınırlarını zorlayan bu anlayış, doğası gereği yöntemsel bireyciliğin yerine toplumsallığı açısından kurumsal bireyciliğe daha yakın görünmektedir. Böylece refah artışını tek başına daha fazla mal ve hizmet tüketmekle değil, insanların yaşamlarını iyileştirmek ve bireyin potansiyelini ortaya çıkarmakla açıklamak mümkün hale gelir. Böylesi bir çerçeve, kuşkusuz birey hak ve özgürlüklerini dikkate alan etik bir boyutu içermek ve bireyin davranış ve motivasyonlarında bireyin toplumsallığını ve kurumsal patika bağımlılığını göz ardı etmemek durumundadır. Bu da ancak, epitemolojik olarak yöntemsel bireycilikle değil, yöntemsel bütüncülüğün bir alt kategorisi olan kurumsal bireycilikle mümkün hale gelebilir.

Yararlanılan Kaynaklar

Agassi, J. (1960). "Methodological individualism". The British Journal of Sociology, 11(3): 244-270.

Anand S. ve A. Sen (1997). "Human Development Papers",

http://clasarchive.berkeley.edu/Academics/courses/center.pdf

Alkire, S. (2007). "The Missing Dimensions of Poverty Data: Introduction to the Special Issue". Oxford Development Studies, 35(4): 347-359.

Akyüz, Y. (1977). Sermaye Bölüşüm Büyüme. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Araz, B. Güler Aydın, D. (2019). "Veblen'in İktisat Sosyolojisinin Sosyal ve Kavramsal İlişkisellik Üzerinden Düşünülmesi". Yıldız Social Science Review, 5(2): 209-222.

Blaug, M. (1985). Economic Theory in Retrospect. Cambridge University Press.

Bator, M. F. (1975). "Simple Analytics of Welfare Maximization". American Economic Review, 47, 22-59.

Cevizci, A. (1999). Paradigma Felsefe Sözlüğü. Paradigma Yayınları, İstanbul.

Dmitriev, V. K. (1974). "The Evolution of Marginal Utility Theory". D. Fry ve D. M. Nuti (eds.), Economic essay On Value, Competition and Utility. Cambridge University Press, 181-211.

Festre, A.ve , P. (2008). "Rationality, Behavior, Institutional, and Economic Change in Schumpeter". Journal of Economic Methodology, 15(4): 365-390.

https://doi.org/10.1080/13501780802507222.

Giddens, A. (2009). Sociology. 6th Edition, Wiley India Pvt. Ltd., New Delhi.

Güler D. (2002). İktisadi Teorilerde Rekabet. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Güler Aydın, D. ve Özer İmer, I. (2019). "At the Crossroads of History and Theory: Weber, Schumpeter and Economic Sociology". Panoeconomicus, 66(4): 465-485.

Güler Aydın, D. O. Yeni, S. Öztürk, M.A. Attar ve İ. Çakmak (2020). "Ankara'da Kent Yoksulluğu" . Raoul Wallenberg Enstitüsü Proje Sonuç Raporu.

Hodgson, G. M. (1998). "The Approach of Institutional Economics". Journal of Economic Literature, 36(1): 166-192.

Hodgson, G. M. (2007). "Meanings of Methodological Individualism". Journal of Economic Methodology, 14(2): 211-226.

Hollis, M. and Nell, E.J. (2007). Rational economic man: A Philosophical Critique of Neo-Classical Economics. Cambridge University Press, Cambridge.

Hunt, E. K. (1992). History of Economic Thought: A Critical Perspective. Harper Collins Publisher.

Jevons, W. (2013). The Theory of Political Economy. Palgrave Macmillan UK. Retrieved from https://www.perlego.com/book/3488620/the-theory-of-political-economy-pdf.

Martins, N. O. (2014), The Cambridge Revival of Political Economy, London and New York, Routledge.

Morgan, M. (1993). "Competiting Notions of Competition in Late Nineteenth Century American Economics". History of Political Economy, 4: 563-604.

Özer-İmer, I. and Güler Aydın, D. (2020). "The political economy of the Market" I. Akansel (ed.), Comparative Approaches to Old and New Institutional Economics. 57-69 USA: IGI Global.

Salanti, A. (2014). "Rigor vs. Relevance in Economic Theory: A Plea for a Different Methodological Perspective". History of Political Economy, 46:149-166.

Savaş, V. F. (1999). İktisadın Tarihi. Siyasal Basımevi.

Shapiro, N. (1976). "The Neoclassical Theory of Firm". The Review of Radical Political Economics, 8(4): 17-29.

Summerfield, S. P. G. (2000). "The Economic Contributions of Amartya Sen". Review of Political Economy, 12(1), 89-113.

Schumpeter, J. A. (1908). "Der methodologische Individualismus (Methodological individualism)" içinde Das wesen und der hauptinhalt der theoretischen nationalökonomie (The essence and principal content of theoretical economics). J.A. Schumpeter. München und Leipzig: Duncker und Humblot.

Schumpeter, J. A. (1909). "On the Concept of Social Value". The Quarterly Journal of Economics, 23(2): 213-232.

Schumpeter, J. A. (1954). History of Economic Analysis. Oxford University Press. https://doi.org/10.4324/9780203983911.

Sen, A. (1981). Poverty and Famines: An essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Clarendon Press.

Sen, A. (1983). "Poor, Relatively Speaking". Oxford Economic Papers, 35(2): 153-169.

Sen, A. (1984). "Capability and Well-Being", D. M. Hausman(ed.), The Philosophy of Economics, An Antropology, 270-294.

Sen, A. (1987a). Hunger and Entitlements. Hilsinki, WIDER.

Sen, A. (1987b). "Rational Behaviour", Eatwell, Milgate and Newman (eds), The New Palgrave: A Dictionary of Economics, Vol 4: 382-393.

Sen, A. (1989). "Women Survival as a Development Problem". Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences, 43.

Sen, A. (1990). "Gneder and Cooperative Conflict", Tinker (ed), Persistent Inequalities, Cambridge Univeristy Press: 123-149.

Sen, A. (2000). Development as Freedom, New York: Borzoi Books Inc.

Stigler, J. G. (1965). Essay in the History of Economics. The University of Chicago Press.

Tanyeri, İ. (1984). Fiyat Teorileri, Ölçek Ekonomileri ve Teknolojik Gelişme. Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F Yayınları.

Walras L. [1954 (1877)]. Elements of Pure Economics. (Çev. Jaffe, W.) Allen and Unwin, London.

Walsh V. ve Gram H. (1980). Classical and Neoclassical Theories of General Equilibrium. New York, Oxford University Press.

Homo economicus, Rasyonellik, Rasyonel Seçim Kuramı ve Gelişmeler

Ercan Eren[1]

Murat Donduran[2]

I. Giriş

İktisat bölümlerini kazanan ve iktisada giriş dersi alan öğrencilerin ilk karşılaştıkları kavramlardan biri, iktisadın öznesi insanın *Homo economicus* veya iktisadi insan olduğuna ilişkindir. İktisadi insan kendi çıkarını maksimize edecek seçimde bulunur, yani rasyoneldir. Rasyonel iktisadi özne, yani insan, matematik dilini kullanarak seçimini yapar! Gelecek ve beklentilerin analize dâhil edilmesi kurguyu değiştirmeyecektir.

İktisadi öznenin rasyonel olduğu aksiyomu üzerine inşa edilen modele, elbette çok sayıda itiraz yapılmıştır. Bu çalışmada, "dışarıdan" gelen eleştirilere değinilmeyecektir. Buna karşın, iki gelişme kısaca ele alınacaktır; İlki neoklasik iktisadın yerini almaktan ziyade, tamamlayarak

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü.

2 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü.

zenginlik katan davranışsal iktisat, rasyonel seçim kuramı çerçevesinde kısaca incelenecektir. İkincisi, iktisadi özneyi, insanı sosyal varlık olarak ele alan ahlak iktisadının katkıları; duygudaşlık, diğerkâmlık, adalet, iş birliği, vb. üzerinedir.

Bu çalışma giriş ve sonuç bölümü dışında dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk olarak *Homo economicus* veya iktisadi insan, kavramın ilk ortaya çıkış tarihinden alınarak, V. Pareto'nun 1906 yılında yayımlanan *Manuale di Economic Politica* kitabına kadar incelenecektir.

İkinci olarak ise, "iktisadi rasyonellik" kavramı M. Weber'in 1922 yılında yayımlanan *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* kitabındaki rasyonellik ayrımlarından hareketle kısaca anlatılacaktır. Üçüncü bölümünde rasyonel seçim; rasyonel seçim kuramı, beklenen fayda kuramı, vb. tanıtıcı ve eleştirel yönleriyle, ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Son olarak "Ahlak İktisadı ve *Homo economicus*" bölümünde kendi çıkarını düşünen birey, toplumsal varlık olarak yeniden sorgulanacaktır.

II. *Homo economicus* ve İktisadi İnsan[3]

İktisada giriş, mikro iktisat ders kitaplarındaki kurgu, iktisadi insan üzerinedir. Bu insanın gerçekliği sorgulanmadan, aksiyom olarak alınır ve tutarlı bir model oluşturularak çıkarsamalarda bulunulur. Bu model çoğu zaman neredeyse sadece matematik diliyle ifade edilir. İktisadi insan (*Homo economicus*) kavramının ortaya çıkış tarihinin yanında diğer karar verme modellerinin ele alınacağı bu çalışmadaki insan, modellerdeki insanın bileşimidir.

Homo economicus veya iktisadi insan; ortodoks, neoklasik veya *ders kitabı* iktisadında verili olarak kabul edilen kavramdır. İnsanları, öznel olarak tanımlanmış amaçlarına yönelik yargılarda bulunma yeteneğine sahip, rasyonel ve dar anlamda kendi çıkarını düşünen özneler olarak kabul eder. (Tomer, 2001; Tittenbrun, 2013)

3 2. Bölüm, E. Eren, "Homo economicus –Iktisadi insan Tarihine Bir Not" başlığında İktisat ve Toplum Dergisi, Temmuz 2022'de yayımlandı.

Homo economicus'un en önemli özelliği, öncelikle kârı maksimize etmeyi önemsemesidir. Daha da önemlisi, her zaman bu hedefe en etkin şekilde ulaşmalarını sağlayacak kararlar alınmasıdır. Tüketici *Homo economicus*'un ise birincil amacı faydasını maksimize etmektir. Seçenekler verildiğinde, kendisi için en yüksek beklenen faydaya sahip alternatifi seçer. Bu figürün gerçekçi olup olmadığı ve gerçek değilse iktisat kuramı için ne kadar önemli olduğu tartışmalıdır.

Kâr maksimizasyonuna ek olarak, *Homo economicus*'un başka tanımlayıcı özellikleri de vardır. Bu özellikler; kusursuz rasyonellik, sınırsız bilişsel kapasite, mükemmel bilgi, dar kişisel çıkar ve tercih tutarlılığını içerir. Özellikleri şunlardır: İlk olarak, kendi çıkarını düşünen iktisadi insan, benlik için tatmin sağlayan şeyler ve deneyimler için iyi tanımlanmış tercihlere sahiptir. İktisadi insan, kendine fayda sağlamak için bunlardan daha fazlasını elde etmeye yönelir. İkincisi, iktisadi insan rasyoneldir, çünkü olası mallar ve sağladığı tatminin zihinsel imajlarını yaratma ve bu olası tatminleri kesin olarak hesaplama yeteneğine sahiptir. Bu hesaplamalara dayanarak, maksimum faydayı sağlayacak kararlar almak için makineye benzer bir şekilde hareket eder. Ana akım iktisat kuramı, iktisadi insanın arzu ettiği her şeyin ortak bir tatmin ölçüsüne indirgenebilir olması bakımından indirgemecilikle karakterize edilmektedir. Üçüncüsü, iktisadi insan, fiziksel dünyasından ve diğer insanlardan (bireyler, örgütler ve öteki toplumsal varlıklar) tekildir ve farklıdır. Tercihlerine girmediği sürece kültür/değerler, toplum, siyaset, geçici tutku, coşku vb. etkilenmemektedir. Dördüncüsü, iktisadi insanın karakteri veridir ve değişmez. Bu karakter varsayılır; kuramsal veya ampirik çalışmanın bir nesnesi değildir. Bu nedenle, ana akım iktisatta, onun karakterine gerçekçilik katmak için psikoloji gibi davranışsal disiplinlerden, araştırmalardan yararlanma çabası yoktur. Ayrıca, iktisadi insanın karakterinin insan gelişiminin geçerli bir aşamasını temsil ettiğini gösteren hiçbir şey yoktur. İktisadi insanın tercihleri ve hedefleri zaman içinde sabit kalır.

Son olarak, iktisadi insanın bilincine hesaplama, seçme ve tatmin sağlama faaliyetleri hâkimdir. İktisadi insan bu faaliyetlerle ilgili düşünmez. Seçimlerinin uygunluğuna veya doğruluğuna karar verir. *Homo eco-*

nomicus ayrıca sınırsız bir bilişsel kapasiteye sahiptir ve niceliği, niteliği veya karmaşıklığından bağımsız olarak herhangi bir miktarda bilgiyi işleyebilir. Bunun yanında *Homo economicus*, vermek zorunda olduğu kararlara ilişkin tüm bilgilere erişebilir.

Kısacası, Homo economicus dar bir kişisel çıkara sahiptir; sadece kendisine yardım etmekle ilgilenir. Homo economicus'un karar vermesi tamamen rasyoneldir ve hiçbir zaman herhangi bir kişisel önyargıdan etkilenmemektedir. Homo economicus, akademik çevrede iktisat bilimine değerlerden bağımsızlaşmış katı bir bilim olarak yüksek bir konum kazandırır.

2.1. Kavramın Ortaya Çıkışı

İktisadi insan yani *economic man* İngilizce, aynı anlama gelmek üzere *Homo economicus* Latince bir kavramdır. Doğal olarak kavramların ortaya çıkış öyküleri farklıdır. İktisadi insan kavramın ilk defa kim tarafından ortaya atıldığı açık ve net olmamakla birlikte, son yıllarda yapılan çalışmalarda bir hayli yol alındığı görülmektedir. İktisadi insan düşüncesi A. Smith, D. Ricardo gibi iktisatçılarda içerik olarak var olmakla birlikte, kavram olarak kullanılmamıştır (Tittenbrun, 2013; Plumpe, 2016).

Homo economicus ve iktisadi insan kavramına açık olarak 1888 ve 1889'da rastlanmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgiler (O'Boyle, 2021) tarafından verilmektedir. O'Boyle; Menger, Veblen, Mill, Comte dâhil hemen hemen bütün kaynakları taradığını ifade etmektedir. O' Boyle, *Homo economicus* kavramına Maffeo Pantaleoni (1889) *Principii di Economia Pura*'da rastladığını belirtmektedir. Joseph Persky (1995) ise iktisadi insan kavramının ilk defa kökenlerini John Kells Ingram'ın 1888'de yayınlanan *A History of Political Economy*'ye dayandırmaktadır (O'Boyle, 2021: 36; 2009).

O'Boyle, Almanca dili iktisat yazınında kavramın daha eski olduğunu göstermiştir. Buna göre, Karl Heinrich Rau (1847, 1826) *Grundsätze Volkswirthschaftslehre*'de *Homo economicus* kavramını kullanmıştır (O'Boyle, 2021: 36). Kısaca Almanca literatür daha eskidir. İktisadi insan ve *Homo*

economicus kavramlarının bilinen tarihi O'Boyle (2021) ile Bee ve Desmarais-Tremblay (2022)'den hareketle şu şekilde özetlenebilir: İktisadi insan kavramında kalkış noktası olarak J. S. Mill'in 1836 tarihli çalışması kabul edilmektedir. Mill'den önce babası James Mill (1820) ve Nassua Senior (1826)'da Mill'in ipuçlarını görmek mümkündür. James Mill (1820): "İnsanların eylemleri iradeleri tarafından ve iradeleri arzuları tarafından yönetilir: Arzuları zevke ve amaç olarak acıdan kurtulmaya ve başlıca araç olarak zenginlik ve güce yöneliktir." Nassua Senior (1826): "Her insan, mümkün olduğu kadar az fedakârlıkla, mümkün olduğu kadar çok servet elde etmek arzusundadır."

1862 yılında William Stanley Jevons'ın görüşleriyle tanışıyoruz. Jevons, Bentham'ın politik zevk ve acı hesabını Mill'in bireysel psikolojiye dayalı ekonomik yasalar arayışıyla birleştirdi. 1862'de sunduğu "*Ekonominin Matematiksel Kuramı*"nın ilk taslağında Jevons, "Gerçek bir ekonomi kuramına ancak insan eyleminin büyük kaynaklarına, haz ve acı duygularına geri dönülerek ulaşılabileceğini" savundu. Yine de, Mill'in metodolojik reçetelerini yineleyen Jevons, "iktisadın tüm insan güdülerini ele almadığını" da belirtti. "Vicdandan, merhametten ya da bazı ahlaki ya da dini kaynaklardan kaynaklanan, iktisadın ele almadığı ve iddia etmediği güdüler hemen hemen her zaman bizde mevcuttur. Bunlar bizim için olağanüstü ve rahatsız edici güçler olarak kalacaktır; eğer varsa, diğer uygun bilgi dalları tarafından ele alınmalıdır."

İktisadi insan kavramına Francis A. Walker'ın (1874) Mill'e yönelttiği ılımlı eleştirellerle başlanmıştır. 1880'lere gelindiğinde, Jevonyen matematiksel iktisadı İngiltere'de sağlam bir yer edinmiştir. Yeni nesil neoklasik iktisatçılar, iktisadi insanı, kuramlarının sıradan kahramanı olarak gururla yeniden sahiplendi. Jevons'un insan anlayışı, sadık öğrencisi Francis Y. Edgeworth (1881) tarafından "bir zevk makinesi" olarak adlandırıldı. Edgeworth bu ifadeyi Mill'in *Mantık*'ına ve Walker'ın *Ücretler*'ine atıfta bulunan bir dipnotta yalnızca bir kez kullanmıştır.

İktisadi insan kavramı, John Kells Ingram'ın 1888'de yayınlanan *A History of Political Economy* kitabıyla birlikte açık seçik tanımlanmıştır. İktisadi insan İngilizce adını Walker'ın 1874'te Mill'e yönelttiği ılımlı eleş-

tiri bağlamında aldıysa da, *Homo economicus*' un Latince versiyonu ilk olarak Fransız Katolik iktisatçı Claudio Jannet tarafından 1878'de yapılan daha sert eleştiride ortaya çıkmıştır. 1896 yılında yayımlanan *Politik Ekonomi Sözlüğü*'nün aynı adı taşıyan girişinde şöyle yazıyordu: "Jannet'in 1870'lerde Walker'ın çalışmalarını bildiğine dair hiçbir kanıt yoktur ve bu nedenle 'iktisadi insan' ifadesiyle karşılaşmamış olması mümkündür, ancak Mill'in çalışmasına ve politik ekonomideki metodolojik tartışmalara kesinlikle çok aşinadır."

Maffeo Pantaleoni, *Principii di Economia Pura*'da (1889), *Homo economicus*'un Latince ifadesini yapıcı bir şekilde benimsemiştir. Bu ifade yalnızca İngiliz politik ekonomisini eleştirmek için değil, saf ekonomi konusunu açıkça karakterize etmek için kullanılmıştır. Pantaleoni, *Principii*'sinin ilk bölümünü iktisat biliminin konusuna ayırdı. *Homo economicus*'un kendine özgü özelliğini "hedonik hipotez", yani "verili bir sonucu en küçük karşılaştırmalı araçlarla elde etme veya tersine, herhangi bir araçla maksimum sonucu elde etme" şeklinde tanımlamıştır.

Homo economicus ve iktisadi insan kavramlarının ilk kullanımlarıyla ilgili ana literatür aşağıdadır:

James Mill (1820), *Government*. In The Supplement to The Encyclopædia Britannica.

Nassau W. Senior (1827), *An Introductory Lecture on Political Economy Delivered before the*

University of Oxford, the 6th of December, 1826. London: J. Mawman.

Karl Heinrich Rau (1847, 1826), *Grundsätze Volkswirthschaftslehre*, Heidelberg: Universitätis-Buchhanklung von C.F. Winter

John Stuart Mill (1836), *On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to It*. In Essays on Economics and Society. The Collected Works of John Stuart Mill, Volume IV. Liberty Fund.

W. Stanley Jevons (1866), "Brief Account of a General Mathematical Theory of Political Economy", *Journal of the Statistical Society of London*, 29 (2): 282–87.

Francis A. Walker (1874), "Cairnes's Political Economy", *The Nation*, 11 December.

Jannet Claudio (1878), "De l'état actuel de La Science sociale", *Le Correspondant*, 112: 870–89; 1062–80.

Francis Ysidro Edgeworth (1881) *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. London: C. Kegan Pau.

John Kells Ingram (1888), *A History of Political Economy*, Macmillan.

Maffeo Pantaleoni (1889), *Principii di Economia Pura*, Firenze: G. Barbèra, editore.

Vilfredo Pareto (1906), *Manuale di Economic Politica*, Milano: Società Editrice Libraria.

Açık literatür bu şekilde olmakla birlikte, elbette örtük olarak kullanımı daha eskidir. Örneğin, Persky (1995) *Homo economicus*'un ilk kullanımıyla ilgili Vilfredo Pareto'nun *El Kitabı* (1906: 12–14) dışında ciddi bir araştırma yapmadığına belirtirken, Schumpeter'e (1954:156) dikkat çekmektedir. Schumpeter, B. Frigerio'nun (1629) *L'economo Prudente* adlı yapıtında "iktisadi insanın sağduyu öncüsü" olarak kullanılmasına işaret etmesine dikkat çekmektedir. Fakat iktisadi insanın genel tanımından farklıdır. Belki bu, politik ekonomiden iktisada (*economics*) geçişle ilgilidir.

2.2. Mandeville'den Pareto'ya İktisadi İnsan

2.2.1. Bernard Mandeville ve Arılar Masalı

Kimi iktisatçılar Adam Smith'in "görünmez el" kavramını Hollandalı bir psikiyatrist ve broşürcü olan Bernard Mandeville'in (1670-1733) "Arılar Masalı" adlı skandal çalışmasından geliştirdiği kanısındadır (1714). İlk baskıda Mandeville gayet iyi durumdaki bir "şikâyetçi arı kovanı"nın, dürüstlüğe karar verip ahlaki bir topluma döndükten sonra nasıl hızla yoksullaşıp yıkıldığını anlatır. Daha popüler ikinci baskıda Mandeville tüm vatandaşların lüks harcama alışkanlıkları ve silahlanmadan vazgeçtiği refah içinde bir toplumu anlatır. Sonuç, ticaret ve konut sektörlerinin çöktüğü bir depresyondur (Skousen, 2005: 35) Mandeville'in vardığı sonuç

şudur: Açgözlülük, para hırsı ve lüks gibi özel kötü alışkanlıklar bereketli bir zenginliğin kamusal yararına yol açar ve "şer sona erdiği an toplum, tamamen yıkılmasa bile bozulur." Açıkça anlaşılan odur ki, Mandeville'in kötü şöhretli paradoksuna göre, kişisel çıkar sosyal faydaya yol açar (Skousen, 2005: 35).

2.2.2. Adam Smith'te İktisadi İnsan

Birçok yerde iktisadi insan kavramı A. Smith'le başlatılmaktadır:

> "Akşam yemeğimizi soframızda bulmamız kasap, biracı veya fırıncının cömertliğinden değil, onların kendi menfaatlerine itibarlarından ötürüdür. Biz de onların merhametine değil, öz sevgilerine hitap ederiz. [...] Sermaye [...] ve emek harcayan her birey [...] ne kamu menfaatini desteklemek niyetindedir ne de ona ne kadar destek olduğunu bilir. [...] Niyetinin bir parçası olmayan bir amacı desteklemek için, görünmez el tarafından yönlendirilir. [...] Kendi menfaati peşinde koşmakla, çoğunlukla toplumun da menfaatini desteklemiş olur (1965: 14, 423)." (akt. Skousen, 2005: 20)

Smith'in modeli şu hayati vasfı taşımaktadır: *"Her insan, adalet yasalarını ihmal etmediği müddetçe, kendi bildiği yoldan kendi menfaati peşinde koşmakta özgürdür ve emeğini ve sermayesini herhangi başka bir insanla veya insanlarla rekabete sokabilir (1965:651)."* (Skousen, 2005: 21).

Yukarıdaki ifadeler Smith'e ait olmakla birlikte, Smith'te, özellikle *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda duygudaşlık ve diğerkâmlık, kendi çıkarını gözetmek kadar önemlidir. Ayrıca iktisadi insan diye bir kavram yoktur. Bazı düşünürler Smith ve görünmez el metaforunun arkasında Bernard Mandeville ve *Arılar Masalı*'nın olduğu görüşündedir. Smith, Mandeville'i eleştirmiştir.

Ulusların Zenginliği'nde kendi çıkarı doğrultusunda hareket eden iktisadi davranış öne çıkarken, 17 yıl önce yayınladığı *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda farklı bir Smith'le karşı karşıyayız; duygudaşlık (empati) ve tarafsız seyirci kavramı öne çıkmaktadır. *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki, Smith'in

görüşlerini kısaca özetleyelim. (Roy, 2019): Bu kitap, önemli bir insan içgüdüsü olan kişisel çıkar peşinde koşmanın kaçınılmaz olarak zalim ve korkunç bir topluma yol açtığını savunan, T. Hobbes ve J. J. Rousseau gibi yazarların görüşlerine karşı bir argümandır. Smith, başkalarının neler yaşadığını hayal edebileceğimizi savunur; başkalarının acılarıyla empati kurabiliriz. Başkalarının acısını gördüğümüzde acı hissederiz. Başka hiçbir şey değilse de, kendi rahatsızlığımızı azaltmak amacıyla başkalarının acısını dindirmek için harekete geçebiliriz.

Bu nedenle, insanların kişisel çıkar peşinde ve başkalarına karşı cömert olduklarına inanmak tamamen tutarlıdır. Bazen tutkularımız kötü şeyler yapmamıza neden olur. Kötü bir şey yaptığımızı bildiğimizde bile kendimizi savunmak için içgüdüsel bir eğilimimiz vardır. Bu, kötü bir şey yaptığımızı görmemizi engelleyen bir önyargıya yol açar. Bu sorun, bir toplumda ahlaki kuralların yaygın olarak kabul edilmesiyle kısmen düzeltilir. Ahlaki kurallar kesin olarak belirlendiğinde, bir kabahat, bir ahlaki kuralı o kadar açık bir şekilde ihlal edebilir ki, önyargıya rağmen, failin bile suçu inkâr etmesi imkânsız olabilir.

Bazen ahlaki kurallar bile toplumu bir arada tutmak için yeterli olmayabilir. Bu durumda, toplumu bir arada tutmak için yasalar ve bu yasaların uygulanması gerekli olacaktır. Bununla birlikte, Hobbes ve Rousseau'dan farklı olarak Smith, bir yasa yapısının yokluğunda toplumun kaçınılmaz olarak kaosa düşeceğine inanmaz. Son yıllardaki değerlendirmelerde iki kitap arasında, Smith'in görüşleri açısından bir çelişki olmadığı iddiası kuvvetlidir. Buna göre kendi çıkarını düşünen insan aynı zamanda duygudaş da olabilir. Duygudaşlık ve kendi çıkarını gözetme ikame değil, tamamlayıcı kavramlarıdır. Aynı zamanda *Ulusların Zenginliği*'nde insan birey olarak öne çıkarken, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda insanın sosyalliği önceliklidir; "İnsan toplumsallığı ekonomik davranışta bir rol oynar mı, yoksa ekonomi biliminin asıl alanı tam anlamıyla insan bireyselliği midir? *Ulusların Zenginliği* insanın bireyselliğini kucaklarken, *Ahlaki Duygular Kuramı* insanın sosyalliğini tercih eder (O'Boyle, 2009). Kısaca Smith'te kendi çıkarını da içeren, daha gerçek insan öznesi arayışı vardır.

İlk bölümde belirttiğimiz üzere iktisadi insan kavramının içeriği ilk defa John Stuart Mill (1836) tarafından ifade edilmektedir. Hemen belirtelim ki Mill bunu kendi çalışmalarında kullanmamış, pür iktisadı kurgulamak üzere soyut bir kavram olarak ifade etmiştir (Persky, 1995). Mill, 1836 tarihli "*Ekonomi Politiğin Tanımı ve Ona Uygun Araştırma Yöntemi Üzerine*" adlı makalesinde, politik ekonominin uygulamalı bir politika incelemesi olmadığını ileri sürer. Daha ziyade, dünyada maddi kazanç arayan soyut insanla ilgili sınırlı bir çalışmadır. Mill, insanların maddi refah arayışının dışında da duyguları ve motivasyonları olabileceğini inkâr etmez. Bununla birlikte, bir insanın bu özellikleri, daha tümdengelimci ve mantıklı olabilmesi için ekonomi çalışmasının dışında bırakılmalıdır. Merkezi bir gerçeğe ulaşmak için bir insanı çıplak bir öze "soyma" (*stripping*) fikri, iktisadi insanın ilk yaratılışında kilit bir bileşendir (Tittenbrun, 2013).

Bu formülasyonda, ekonomik insanın ahlaki veya sorumlu davranması gerekmez; rasyonel davranmasına bile gerek yoktur. Yalnızca, önceden belirlenmiş, dar hedeflere mümkün olan en düşük maliyetle ulaşmasını sağlayacak şekilde hareket etmesi gerekir.

Açalım. John Stuart Mill'in (1836: 321) ünlü makalesi "*On the Definition of Political Economy and on the Method of Investigation Proper to It*"de (Persky, 1995) politik iktisat:

> "[...] Sosyal durum tarafından kısmen değiştirilen insanın doğasının tamamını ya da insanın toplumdaki tüm davranışını ele almaz. Onunla yalnızca zenginliğe sahip olmayı arzulayan ve bu amaca ulaşmak için araçların karşılaştırmalı etkinliğini yargılayabilen bir varlık olarak ilgilenir."

Aynı sayfada Mill, bu önermeyi güçlü bir şekilde nitelendirmeye devam ediyor:

> "O [politik ekonomi] diğer her türlü insan tutkusu veya güdüsünün tüm soyutlamasını yapar; Sürekli olarak zenginlik arzusuna düşman olarak kabul edilebilecek olanlar, yani emekten kaçınma ve pahalı tutkulardan mevcut zevk alma arzusu. Bunları bir dereceye kadar hesaplamalarına dâhil eder, çünkü bunlar yalnızca,

> diğer arzular gibi, zaman zaman zenginlik arayışıyla çelişmekle kalmaz, aynı zamanda ona her zaman bir sürükleme veya engel olarak eşlik eder ve bu nedenle ayrılmaz bir şekilde arzuların içine karışır."

Bu tanım, ilk bakışta Ingram (1888)'deki iktisadi insana çok benzemektedir. Mill, bu sıfatı kendi yapıtlarında hiç kullanmamıştır. Bu, Mill'in bir soyutlamasıdır. Bu Tarihçi Okul'un ve Victoria Dönemi'nin ahlakçılarının daha sonra kullandığı "negatif" bir kavramdır. Kavramı daha sonra biraz daha genişletmiş (Tittenbrun, 2013), "*İnsanın keyfi bir tanımını, kaçınılmaz olarak, en fazla miktarda gerekli şeyleri, konforu ve lüksü, en az miktarda parayla elde edebilecek şekilde yapan bir varlık olarak*" yapmıştır. Bir başka nokta, Mill'in iktisadi insan dürtüsüyle ilgilidir. Mill'in iktisadi insanının dört ayrı çıkarı vardır: birikim, boş zaman, lüks ve üreme; eleştirmenlerin iddia ettiğinden daha fazla, ancak isteyebileceğinden daha az! Yani Mill'in iktisadi insan öznesi paraya aç birikim dürtüsü yanında lüks, boş zaman ve üreme (bebek üretme) dürtüsüne sahiptir. Mill'e göre, ekonomik insanın zevkleri ve eğilimleri de bir nesilden diğerine aktarılır. Mill'in modelinde, lüksü seven bir ebeveynin benzer eğilimlere sahip çocukları olabilir.

Kısaca, Mill, yazılarında iktisadi insan ifadesini hiç kullanmamış olsa da, 1836 tarihli "*On the Definition of Political Economy and on the Method of Investigation Proper to It*" çalışmasında, yaptığı soyutlama dört insan çıkarının altını çizer: birikim, boş zaman, lüks ve üreme (Persky, 1995: 222-223; O'Boyle, 2007).

Homo economicus denildiğinde, yakın zamana kadar akla gelen ilk isim W. Pareto'dur. Pareto'nun ilk defa *Homo economicus* kavramını kullandığı kabul edilir.[4] Bu çalışmada bunun tam öyle olmadığı gösterildi. Pareto'nun *Homo economicus*'u açıkladığı *Manual of Political Economy* kitabı 1906 yılında yayımlanmıştır. Görüleceği üzere, *Homo economicus* pür iktisattaki insandır ve bir soyutlamadır.

4 Pareto, kendisi bu ifadeyi Vito Volterra'ya (1901) atfeder (O'Boyle, 2007).

"Kimyasal bir çalışmanın amaçları için kimyasal olarak saf olduğunu düşündüğüm aynı cismi, mekanik bir çalışmanın amaçları için maddi bir parçacık olarak değerlendirebilirim; onun sadece şeklini geometrik bir çalışma vb. amaçlar için dikkate alabilirim. Bir ekonomik çalışma için Homo economicus olarak düşündüğüm aynı adam, ahlaki bir çalışma için bir homo etik, dini bir çalışma için bir homo religiosus olarak düşünülebilir. Beton gövde, kimyasal gövde, mekanik gövde, geometrik gövde vb.'den oluşur; gerçek insan, Homo economicus, homo etikus, homo religiosus, vb.'den oluşur. Kısacası, bu farklı bedenleri, bu farklı insanları düşünmek, bu gerçek bedenin, bu gerçek insanın farklı özelliklerini düşünmekle aynı anlama gelir ve yalnızca incelenecek konuyu dilimler. Bu nedenle, öğrenciyi ekonomik eylemlerle -ya da Homo economicus'la- suçlamak, ahlaki, dini ya da diğer eylemleri, yani homo etik, homo religiosus, vb. göz ardı etmek, hatta küçümsemekle suçlamak büyük bir hatadır. Bu, geometrinin cisimlerin kimyasal özelliklerini, fiziksel özelliklerini vb. yok saydığını veya küçümsediğini söylemek anlamına gelir. Politik ekonominin ahlakı hesaba katmamakla suçlanması da aynı hatadır; sanki satranç kuramını mutfak sanatını hesaba katmamakla suçlamak gibi." (Pareto, 1906: 9).

"Politik ekonominin etiği hesaba katması gerekmez; ancak pratik bir önlem öneren herkes, yalnızca ekonomik sonuçları değil, aynı zamanda ahlaki, dini, politik ve diğer sonuçları da hesaba katmalıdır. Rasyonel mekanik, cisimlerin kimyasal özelliklerini hesaba katmak zorunda değildir; ancak belirli bir cisim bir başka cisimle temas ettirildiğinde ne olacağını tahmin etmeye çalışan herhangi biri, yalnızca mekaniğin bulgularını değil, aynı zamanda kimya, fizik vb.'nin bulgularını da hesaba katmak zorunda kalacaktır." (Pareto, 1906: 9-10).

"Politik ekonominin ve genel olarak her sosyal bilimin temeli, besbelli ki psikolojidir. Bir gün gelebilir ki, sosyal bilimin yasalarını psikolojinin ilkelerinden çıkarabiliriz, [...] Ama hala bu durum-

dan çok uzağız ve başka bir yaklaşım benimsememiz gerekiyor." (Pareto, 1906: 20).

"İki büyük teori sınıfı vardır. Birincisi, çeşitli koşullara yerleştirilmiş bir insanın duyumlarını karşılaştırmayı ve bu koşullardan hangisini seçeceğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Politik ekonomi esas olarak bu teoriler sınıfıyla ilgilenir. Genellikle insanların seçim yaparken yalnızca kendi çıkarlarına göre yönlendirildiği varsayıldığından, bu sınıfın egoizm teorilerinden oluştuğu söylenir. Ancak özgecilik teorilerinden (bu terimin ne anlama geldiğini kesin olarak tanımlamak mümkün olsaydı) ve genel olarak insanın duyumlarını karşılaştırmak için izlediği herhangi bir kurala dayanan teorilerden de oluşturulabilirdi. İki duyum arasında seçim yapmak zorunda olan bir insanın daha kabul edilebilir olanı seçmesi bu teoriler sınıfı için gerekli değildir; keyfi olarak belirlenmiş bir kurala göre başka birini seçebilirdi. O halde, bu teoriler sınıfının temel özelliği, farklı insanların duyumlarını değil, bir insanın farklı duyumlarını karşılaştırmasıdır." (Pareto, 1906: 73-74).

"Soyuttan somuta dönersek, daha kolay çalışılabilmesi için önce ayrılan parçaları tekrar bir araya getirmek gerekir. Bilim özünde analitiktir; pratik esasen sentetiktir."

Özetle, Pareto'nun dikkat çektiği bir nokta çok önemlidir; gerçek insan; *Homo economicus, Homo etikus, Homo religiosus,* vb.'den oluşur. *Homo economicus* (iktisadi insan) pür iktisat kuramı için bir soyutlamadır, gerçek insan değildir.

2.3. *Homo economicus*'a Eleştiriler ve İnsanın Diğer Karar Verme Modelleri

Ortodoks iktisatta ifade edilen görüşleri reddetmek için iki neden vardır (O'Boyle, 2019). Birincisi, ortodoks iktisat değerden bağımsız değildir. *Homo economicus*'ta uygulanan bir felsefe olan faydacılığa sıkı sıkıya dayanır.

İkincisi ve birincisiyle bağlantılı olan, ortodoks iktisatçılar tarafından dört temel insan özelliği etrafında inşa edilmiş uydurma bir kavramdır: bireysellik, rasyonellik, iradelilik ve açgözlülük. Akılcılık ve iradecilik, insanlara zekâ ve özgür irade bahşedildiğini ve ekonomik işlerini nasıl düzenleyeceğini en iyi bildiklerini kabul eder.

Homo economicus yaratıcılıktan, özgünlükten, hayal gücünden, sezgiden, buluşçuluktan tamamen yoksundur ve hiçbir duyguyu deneyimlemez. Üzüntü ya da neşe yok, öfke ya da hassasiyet yok, nefret ya da sevgi yok. Empati yoktur. Aydınlanmış düşüncenin bir uydurmasıdır!

Homo economicus'un bir parça insan (akılcı ve çıkarcı) ve bir parça makine (aktif değil, pasif) olduğuna dikkat edilmelidir. *Homo economicus*'ta geri bildirim mekanizması, hayal gücü, yaratıcılık, özgünlük ve sezgiyle birlikte her duygudan arındırılmışlık vardır; sibernetik bir organizma veya sayborgdur (cyborg). *Homo economicus*'a alternatif "diğer insan karar verme modelleri" şunlardır (O'Boyle, 2007; 2019): *Homo reciprocans* (Gintis ve Allen), *Homo politicus* (Nyborg), *Homo sociologicus* (Hirsch, Michaels, ve Friedman; Weale), *Homo socioeconomicus* (Nitsch; Lindenberg), *Homo hobbesianus* ve *Homo darwinianus* (Wiker), *Homo orthodox* (Dinello), *neo-Homo economicus* ve *paleo-Homo economicus* (Doucouliagos; Pearson), *Homo erroneous* ve *Homo gustibus* (Pearson), *Homo sovieticus* (Josef Tischner), *Homo sapiens* (Thaler), *Homo religiosus* (Zabieglik), *Homo heroicus* (Drucker).

Homo reciprocans, olumlu eylemleri ödüllendiren ve olumsuz eylemleri cezalandıran bir kişidir. *Homo politicus,* her zaman toplum için en iyi olanla tutarlı bir şekilde hareket eden kişidir. *Homo sociologicus,* toplumdan etkilendikleri için her zaman tam olarak rasyonel olmayan bir kişidir; toplumdaki rollerini yerine getirmeye çalışır ama aynı zamanda toplumsal güçlerden de etkilenir. Bu modellerin birbirinden bağımsız olmadığını akılda tutmak önemlidir. Örneğin, bir kişi bir durumda *Homo reciprocans* gibi davranırken, farklı bir durumda *Homo politicus* gibi davranabilir. Heterodoks iktisadi düşünce okullarında öne çıkan karar verme modelleri (Tomer, 2001) şunlardır: *Homo institutional economicus, Homo social economicus, Homo humanistic economicus, Homo socio-economicus.*

Mill ve Pareto, iktisadi insan veya *Homo economicus*'un mucitleri; ikisi de, her zaman geçerli olduğunu savunmadı. Pür (politik) iktisadın, soyutlama düzeyinde kurgu olarak düşündüler. Gerçek insanın farklı olduğunu belirttiler. Genellikle niyet edilenlerin niyet edilmeyen sonuçları gerçekleşir. İktisat biliminin özellikle hızlı matematikleştiği süreçte, iktisadi insan, temsili özne oldu ve sanki insan "gerçek" insan oldu. Elbette bu gerçek bir kurgu değil, formel bir kurgudur. İktisat biliminin (Arthur, 2021) belirttiği üzere özne matematiğinden fiil matematiğini içeren yeni bir kurguya ihtiyacı elzemdir.

III. İktisadi Rasyonellik

Rasyonellik kavramının sözlük anlamı, rasyonel karar ve düşüncelerin duygudan ziyade akla dayanmasıdır. Rasyonel insan, mantıklı olan ve duygulardan ziyade rasyonel düşünmeye dayalı karar verebilen kişidir.

René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz, Baruch Spinoza ve Immanuel Kant gibi düşünürlerde görülen genel yaklaşım biçimi rasyonellik olarak ifade edilebilir. Aydınlanma çağının temelinde *rasyonellik* fikri, yani her şeyin akılla değerlendirilmesi, temellendirilmesi ve düzenlenmesi fikri egemendir. Rasyonellik kavramı konusunda, Max Weber (1922) ayrımların daha açık olarak anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Weber, rasyonelliğin spesifik nosyonları olduğuna işaret etmekte ve sosyal faaliyetlerde rasyonelliğin dört çeşidinin olduğunu belirtmektedir; a) Araçsal-amaçsal, b) değere bağlı (*value- rational*), c) (heyecan temelli) duygusallık (*affectual*), d) adet ve gelenekler (*tradional*). Weber'e göre insan faaliyetleri komplekstir ve dördünü birden barındırmaktadır (Zafirovski, 2014; 2018; Bögenhold, 2017). Pür iktisatta yalnızca araçsal-amaçsal rasyonel faaliyet yer almaktadır.

Weber'in *Zweckrational* veya amaçlı/araçsal rasyonellik adını verdiği ilki, çevredeki diğer insan veya nesnelerin davranışlarıyla ilgili beklentilerle ilgilidir. Bu beklentiler, belirli bir aktörün, Weber'in "rasyonel olarak izlediği ve hesapladığı" şeklinde belirttiği amaçlara ulaşmak için araç olarak hizmet eder. İkinci tipi, Weber, *Wertrational* veya değer/inanç odaklı

olarak adlandırdı. Burada, aktörün içsel nedenleri olarak adlandırılabilecek; başarıya yol açıp açmayacaklarından bağımsız olarak, bazı etik, estetik, dinsel ya da başka sebeplerden dolayı, bir şey için harekete geçilir.

Üçüncü tip, etkileyicidir; bir oyuncunun kendine özgü duygu ya da duyguları tarafından belirlenir. Weber bunun, "anlamlı olarak yönlendirilmiş" olarak nitelendirdiği sınırda yer alan bir çeşitlilik olduğunu ifade etmektedir. Dördüncü, geleneksel ya da konvansiyonel, yerleşik alışkanlık tarafından belirlenir. Weber, bu yönelimlerden sadece birini bulmanın çok sıra dışı olduğunu vurgulamıştır: Kombinasyonlar normdur. Ayrıca ilk ikisinin diğerlerinden daha anlamlı olduğunu düşünmüş, üçüncü ve dördüncülerin ilk ikisinin alt türleri olduğunu belirtmiştir.

3.1. İktisatta Rasyonellik

İktisatta rasyonellik[5] Weber'deki anlamıyla amaçsal/araçsal rasyonelliğe karşılık gelmektedir. Amaçsal/araçsal rasyonellik, üç elemandan oluşmaktadır; İlk olarak, araçsallık kavramı vardır -temel olarak insanların ve kuruluşların araçsal olarak rasyonel olduğu fikri- yani, amaçlarına ulaşmak için en iyi eylemleri benimsemek. İkinci olarak, rasyonelliğin tercihler ve inançlar içinde mantıksal olarak tutarlı olma meselesi olduğuna dair aksiyomatik bir kavram vardır. Üçüncüsü, insanlar inançların doğruluğuna ve bilginin tam kullanımına odaklanmıştır; bu görüşe göre, rasyonel olmayan bir kişinin sahip olduğu bilgileri tam olarak kullanmayan inançları vardır.

Araçsal rasyonalite, bir sonuca ulaşmanın en etkili yoluyla ilgilenen bir akıl yürütme biçimidir. Araçsal rasyonalite, yalnızca kendi içinde doğru veya meşru olan amaçları tanıyan değer rasyonalitesiyle karşılaştırılabilir.

İktisatçılar, seçim ve eylemde rasyonaliteye odaklanır. Tercih ve inançtaki rasyonellik, yardımcı konular olarak ortaya çıkar. Araçsal rasyonaliteyi, yani amaçlara ulaşmak için araçların rasyonel olarak benimsenmesini ele alırlar (Weirich, 2004). Araçsal rasyonelliğin sağladığı iki temel olanak

5 İktisatta Rasyonalite konusunda bkz. (Kırmızıaltın, 2017).

vardır; a) *Homo economicus* evrensel hale gelmiştir (Hammond, 1997), b) insan davranışları matematikle açıklanabilir. Burada rasyonalist filozofları izleyen, Jeremy Bentham, John Stuart Mill ve Carl Menger gibi düşünürler öncü role sahiptir.

3.2. Avusturya Okulu'nda Rasyonellik

Avusturya Okulu iktisatçıları, iktisadi ajanların rasyonel olduğu, rasyonel beklentilere sahip olduğu ve sistematik hata yapmadıkları biçiminde özetleyebileceğimiz yerleşik iktisattan hayli farklı görüşlere sahiptir. Avusturya Okulu'nda bilinen anlamda rasyonellik varsayımı yapılmamaktadır. Tercihlerin tamlığı, geçişliliği ve "daha çok daha iyidir" varsayımları üzerine kurulu bir "geleneksel" rasyonellik varsayımı söz konusu değildir. Tercihlerin geçişli olduğu (tutarlılığı) veya zaman içinde stabil olduğu varsayılmamaktadır. Değişen bilgi ve etkilenmelere göre tercihler sürekli değişebilmektedir. Önemli olan amaçlı insan faaliyetidir. Bu açıdan Avusturyan fayda kuramının davranışsal ve deneysel iktisadın bulduklarıyla uyumlu olduğu ileri sürülmektedir (Holcombe, 2009: 301-303) Avusturya Okulu'nda rasyonellik kavramının daha çok akla uygun (*reasonable*) anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Bugünkü literatürde öne çıkan heterojen ajan ve sınırlı rasyonellik kavramlarının -doğrudan aynı kelimelerle ifade edilmese de- Avusturya Okulu'nda da esas olduğu anlaşılmaktadır.

Avusturya Okulu'nda farklı kişiler farklı şeyler bilir ve beklentileri farklıdır; aktörler heterojendir ve beklentileri farklıdır. Okul'un bu görüşleri, konjonktür dalgaları analizlerinde öne çıkan *malinvestment* (kötü yatırım, yanlış yatırım) ve *maladjusment* (kötü ayar, intibak edemeyiş) kavramlarında da sık sık görülmektedir. *Malinvestment* ve *maladjustment* kavramlarından hareketle bugün Avusturya konjonktür dalgaları analizlerinde iki türlü yatırımcı olduğu kabul edilmektedir; sağduyulu (*savvy*) yatırımcı ve saf (tecrübesiz, *naive*) yatırımcı. Gerçek dünyada her iki yatırımcı türünün geniş bir spektrumu vardır. Yani rasyonel beklentiler modelinden tamamen farklıdır. Sağduyulu yatırımcı, fiyatının artacağına inandığı bir varlığı satın alır, saf yatırımcı ise fiyatı yükselen bir varlığı satın alır. Şüphesiz saf yatırımcının da gelecek kazanç beklentisi vardır (Callahan

& Horwitz, 2010) Avusturya Okulu'nda girişimci sistematik hata yapar. Örneğin parasal enflasyon ile tasarrufları; parasal enflasyon ile yatırım talebinde azalmayı; reel ile nominal faiz oranını karıştırabilir. Saf beklentilerden dolayı parasal enflasyonu düşük tahmin eder.

IV. İktisatta Rasyonel Seçim

Rasyonel seçim kuramı, insanların tercihleri ile yaptıkları seçimler arasındaki ilişki hakkında bir dizi fikri ifade eder. RCA'nın kavramsal temelleri, Cesare Beccaria'nın 1764 tarihli *Suçlar ve Cezalar Üzerine* adlı makalesinde ve Jeremy Bentham'ın 1789 tarihli *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* adlı çalışmasında atılmıştır (McCarthy & Chaudhary, 2014).

Homo economicus ve rasyonelliğin [belki daha doğru ifade şu şekilde olabilir; *Homo economicus*, rasyonellik, matematik, fayda (ve kâr) maksimizasyonunun] birlikteliği, bizi, rasyonel seçim kavramına götürmektedir. Ekonomide geleneksel bir görüş, bir kişinin temel amacını kişisel çıkar olarak kabul eder ve rasyonaliteyi kendi çıkarının teşviki olarak alır. Birkaç eylem yolu açık olduğunda, rasyonalite kişisel çıkarı en iyi teşvik edeni önerir. Kişisel çıkarı en üst düzeye çıkaran eylem belirsiz olduğunda, rasyonellik bir kılavuz olarak olasılığı önerir. F. P. Ramsey (1931)'le başlayan süreçte J. von Neumann ve O. Morgenstern (nesnel olasılık) ve sonra von Neumann'ın öğrencisi L. J. Savage, (öznel olasılık) risk temelinde fayda maksimizasyonunu, rasyonel seçim analizini geliştirdiler (Weirich, 2004: 380-398).

Bu bağlamda rasyonel seçim, bir eylemin öznel faydasının, sonuçlarının arzu edilirliğinin ağırlıklı toplamı olduğu ve ağırlıkların, olası sonuçların her biri için değerlendirdiğimiz olasılıklar olduğu, beklenen faydayı en üst düzeye çıkarmak anlamına gelir. Rasyonel Seçim Yaklaşımı'nın (*Rational Choice Approach*) güncel genel ifadesi aşağıdaki gibidir.

RCA yaklaşımına göre (McCarthy & Chaudhary, 2014):

1. İnsanların sonuçlar (mallar, hizmetler, varlık durumları vb.) için tercihleri vardır; tercihler tipik olarak eylemlere veya davranışlara atıfta bulunmaz.

2. İnsanların tercihleri, maliyetlerine göre bir sonucun beklenen faydalarından etkilenir. Çeşitli potansiyel fayda türleri (parasal, duygusal ve sosyal) ve maliyetler (fırsat, dışsal, batık ve parasal, duygusal ve sosyal) vardır. Bir eylemle ilişkili beklenen maliyet-fayda oranı, beklenen faydasının bir göstergesidir.

3. İnsanlar tercihlerini en çok değer verilenden en az değerli olana doğru sıralayabilir. Tercihler nispeten sabittir; bir karar sırasında değişmezler, ancak yeni bilgilerin bir sonucu olarak değiştirilebilirler. İnsanların sonuçların faydalarına ve maliyetlerine ilişkin değerlendirmeleri, topladıkları bilgilerden etkilenir. Ancak bilgi toplamak başlı başına bir maliyettir. Bu nedenle, insanlar karar verirken mevcut tüm bilgilere sahip olmayı tercih etseler de, sıklıkla eksik bilgilerle seçim yapar. İnsanlar yeterli bilgiye sahip olmadıklarına inanabilir, kusurlu hafızaları vardır ve çoğu zaman yanlış hesap yaparlar. Başka bir deyişle, insanlar seçimlerinden elde edecekleri fayda konusunda öznel beklentilere sahiptir.

4. Tercihler, insanların zamana yönelimlerinden de etkilenir. Olumlu bir zaman tercihine sahip bireyler, mevcut bir faydadan vazgeçmek için daha fazla gelecek tazminata (compensation) ihtiyaç duyacaklar, oysa gelecekte daha düşük bir getiri için mevcut bir faydadan vazgeçmek isteyenler olumsuz bir zaman tercihine sahip olacaklar. Zaman tercihleri tüm kararlarda sabit değildir, ancak bir kişinin mevcut değerli bir sonuç seviyesi de dâhil olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilenir. Tercihler, risk ve belirsizliğe yönelik tutumlardan daha fazla etkilenir. İnsanların kendi içinde risk alma tercihi yoktur (yani risk almak bir sonuç değildir); daha ziyade, insanların risk almaya yönelik tutumları, bir sonuçla ilişkilendirdikleri faydayı etkiler. Riskten kaçınan bir kişi, genellikle adil bir kumar olarak hesaplanan şeyi kabul etmeyi reddeder. Genellikle kesin bir şeyden ziyade adil kumar oynamayı tercih edenler risk arayanlardır. Ayrıca riske karşı tarafsız olan insanlar vardır; adil bir kumarı kabul etmeye veya reddetmeye genellikle kayıtsız olanlar. Bazı rasyonel seçim kuramcıları, risk eğiliminin nispeten sabit olduğunu varsayarken, diğerleri bunun karar türleri ve durumlar arasında değişeceğini varsayar.

5. Rasyonel eylemler, yukarıdaki varsayımlarla tutarlı olanlardır. Ortak kısa gösterim (shorthand), bu tür eylemleri fayda maksimizasyonuyla tutarlı olarak tanımlamaktır. Bir davranışın "rasyonelliğini" belirlemek, bir kişinin bilgisi, tercih sıralaması, risk alma yaklaşımı ve zamanı iskonto etme hakkında bilmeye veya varsayımlarda bulunmaya bağlıdır. Bu nedenle, insanların rasyonel seçimleri, aynı durumla karşı karşıya kalsalar bile farklı davranışlarla sonuçlanabilir.

6. RCA, kişilerin mantıksız hareket etmesini engellemez ve insanlar çeşitli nedenlerle tercihleriyle tutarsız bir hareket tarzı izleyebilir. Kararları, yoğun bir duygudan veya bağlamdaki ani bir değişiklikten olumsuz etkilenebilir. Topladıkları bilgileri etkili bir şekilde kullanma veya önceki seçimler üzerine düşünme yeteneklerini azaltan sınırlı bilişsel becerilere sahip olabilirler veya onları motive eden ilgi alanlarının farkında olmayabilirler (bunlar gözlemciler için eşit derecede belirsiz olabilir). Yanlış bilinç, habitus, ulusal kültür, atalet, determinizm (biyolojik, psikolojik veya sosyal) veya benzeri güçleri vurgulayan davranış açıklamaları, bunların da insanları tercihleriyle tutarsız seçimler yapmaya sevk edebileceğini düşündürmektedir.

7. RCA, insanların her zaman, ortak söylemde kullanıldığı şekliyle, rasyonaliteyle tipik olarak ilişkilendirilen şekillerde düşündüklerini (örneğin, mantıklı, düşünceli, yansıtıcı) veya insanların gerçek hesaplamaları üstlendiğini varsaymaz. En basit haliyle, RCA, insanların tercihleri ve seçimleri arasındaki tutarlılığı ifade eder. Aynı zamanda deterministik bir yaklaşımdan ziyade olasılıklı bir yaklaşımdır: Çoğu insanın tüm seçimlerin açıklanabileceğini varsaymadan kararlarının çoğunu nasıl aldığını açıklar. İnsanların çıkarlarını en üst düzeye çıkarma girişimlerinin her zaman bilincinde olduklarını varsaymaz, ancak eylemlerinin çoğunun rasyonel olarak anlaşılabileceğini iddia eder. Diğer hesaplarda olduğu gibi, RCA davranışın karmaşık nedensel kökenlerini basitleştirir; bununla birlikte değeri, önemli ölçüde tahmin gücüne sahip olan basit, zarif açıklamasında yatar.

4.1. Rasyonel Seçim Kuramı

4.1.1. Tercihler

Rasyonellik denince akla hemen *Homo economicus*'u oluşturmak için rasyonel seçimin tercihlerle olan ilişkisi ve tercihleri oluşturan varsayımlar gelmektedir. Rasyonel tercihlerin dayanağını oluşturan varsayımların tersliği veya olmaması, rasyonelliği ortadan kaldırsa da ilginç durumları beraberinde getirmektedir. Tam olmayan, dönüşsüz, geçişsiz veya süreksiz tercihler tek tek incelendiğinde yaşamda olmayan şeyleri değil, bazen her gün karşılaşabileceğimiz davranışları tanımlamaktadır. Tam, dönüşlü, geçişli ve sürekli tercihler hem Homo economicus'u tanımlamakta hem de bir fayda fonksiyonunu temsil etmektedir.

İktisadi ajanların, farklı ürün gruplarını nasıl sıralayacakları konusunda rasyonel seçim davranışını analiz edebilmemiz için tatmin edilmesi gereken zevklerin iki temel özelliği olduğu öne sürülecektir. Bu temel özelliklerle ilgili sosyal bilimlerde daha geniş bazı tartışmalar vardır, ancak yine de bu çalışmanın geri kalanında söyleyeceklerimizin çoğu için oldukça temeldir. İlk temel varsayım insanların hoşlandıkları şeyleri bilmesi üzerinedir: İnsanlar mal demetleri kümesi arasındaki tercihlerini bilmektedir.

İktisatçılar, bireylerin herhangi iki demeti birbirleriyle karşılaştırabileceğini varsaymakta ve bu da zevkler hakkındaki en temel varsayımımızı temsil etmektedir. Tam olarak söylemek gerekirse, iktisadi ajanların (ister işçi, ister tüketici, ister finansal planlamacı olsunlar) herhangi iki seçim demetine bakabileceklerini ve hangisini tercih ettiklerini veya aralarında kayıtsız olup olmadığını söyleyebilecekleri varsayılmaktadır. Bir iktisadi ajan bunu yapabildiği zaman, ajanın her zaman paketler arasında karşılaştırma yapabilmesi anlamında tamamlanmış zevkleri (veya tercihleri) olduğu söylenmektedir.

Bir birey için x ve y arasındaki seçimi verilmiş ise, aşağıdaki cümlelerden sadece birisi doğrudur;

x demetini y demetine tercih etmektedir.

y demetini x demetine tercih etmektedir.

İki demet arasında farksızdır (kayıtsızdır).

Bu durum *tamlık* aksiyomu olarak adlandırılmaktadır.

Seçim yapmak acı verici, zaman tüketici, zevksiz ve sinir bozucu olabilir, bu maliyetleri göz ardı etmek için yapılan ikinci temel varsayım, *geçişlilik* varsayımıdır. Varsayım dört parçadan oluşmaktadır;

1. Bir birey x objesini y objesine ve y objesini z objesine tercih ediyorsa, x objesini z objesine tercih edecektir.

2. Bir birey x objesini y objesine tercih ediyorsa ve y objesi ile z objesi arasında kayıtsız ise, z objesini x objesine tercih edecektir.

3. Bir birey x objesi ile y objesi arasında kayıtsız ise ve y objesini z objesine tercih ediyorsa, x objesini z objesine tercih edecektir.

4. Bir birey x objesi ile y objesi arasında ve y objesi ile z objesi arasında kayıtsız ise, x objesi ile z objesi arasında da kayıtsız kalacaktır.

Geçişlilik varsayımının çeşitli amaçları söz konusudur. 1, 2 ve 3. maddeler bazı durumlarda bazı bireyler için gerçek olmayabilir. Elmayı çileğe, çileği şeftaliye tercih edebilirsiniz. Dolayısıyla şeftaliyi elmaya tercih edersiniz. Gerçek dünyada, yapılan deneyler göstermiştir ki, bu tip sıralamalar geçişsizlik altında gerçekleşebilir. En az gerçekçi olan madde 4'tür çünkü tekrarlı şekilde uygulandığında anlamsız sonuçlar elde edilebilir. Örneğin, x_1 bir kaşık şekerle sunulan bir fincan kahve ve x_2 iki kaşık şekerle sunulan bir fincan kahve olsun ve böylece devam etsin. Buna göre x_k ve x_{k+1} arasında kayıtsız kalınamaz. Ayrıca, 4. madde düşünüldüğünde, x_1 ile $x_{1000000}$ arasında da kayıtsız olunması gerekmektedir. Ancak, bu tamamen yanlıştır. Buradaki problem psikolojik eşiklerin (*thresholds*) varlığının kanıtıdır. Bu eşiklerden kurtulmanın yolu, olmadıklarını varsaymak ya da sonlu bölünebilir tabi durumların (*state of nature*) olmadığı varsayarak analiz yapmak olabilir. Bazı amaçlar için geçişlilik varsayımının 2. ve 4. maddeleri olmaksızın analiz yapılabilir.

Sonuçta, bir iktisadi ajanın zevkleri hem tamlığı hem de geçişliliği sağladığında, bireyin "rasyonel" zevkleri veya tercihleri olduğu açıktır. İktisatçı için, rasyonellik basitçe seçim yapma kabiliyeti anlamına gelir ve zevkleri iki rasyonellik varsayımını ihlal eden iktisadi ajanlar, bazı seçim kümeleriyle karşı karşıya kaldıklarında seçim yapamazlar. Bu varsayımlar, sık yapılan alımlar için tamamen tartışmasızdır. Müşterilerin mallarla dolu iki büyük alışveriş sepetini değerlendirdiğini varsayalım. Bir süre tereddüt etseler de alışveriş yapanların her biri önünde sonunda aralarından birini seçecektir. Ve kesinlikle ilk alışveriş sepetini tercih eden biri için, sepetteki ürünlerde küçük bir değişiklik yapmak sıralamayı değiştirmemelidir. Ancak süpermarkette bir müşteri muhtemelen koridorlarda onlarca kez yürümüştür ve satın alınabilecek ürünlerin büyük çoğunluğu hakkında iyi bir fikre sahiptir. Yine de aynı kişiyi uzak bir ülkede, bir açık hava pazarına götürün ve iki alışveriş sepetini egzotik ürünlerle doldurun. O zaman tüketicinin bir seçim yapma konusunda kendinden çok daha az emin olması muhtemeldir. Bu nedenle varsayımlar, seçimler tanıdık mallar arasında olduğunda en makul olanlarıdır.

Ardışık Sıralamalı (*Lexicographic*) Tercihler

Rasyonelliği tamlık ve geçişlilik varsayımlarına indirgememek gerekir. Örneğin ardışık sıralamalı tercihlerde, rasyonellik özelliklerini içermektedir.

Ardışık sıralamalı tercihler, bir ekonomik birimin, belirli mallar arasında karşılaştırma yapmasını sağlayan bir tercih yöntemidir. Örneğin, ekonomik birime X, Y ve Z mallarını içeren paketler sunulduğunda, eğer birimin tercih sırası $X > Y > Z$ ise, en fazla X malını sunan paketi tercih edecektir. Eğer paketler arasında, X malı açısından bir eşitlik mevcutsa, ekonomik birim Y malını karşılaştırmaya başlayacak, fazla Y malı sunan paketi tercih edecektir. Ardışık sıralamalı tercihler, fayda kuramını, standart olmayan sonsuz küçüklerin gerçek sayıları genişletme biçimine benzer şekilde genişletir. Ardışık sıralamalı tercihlerde, belirli malların faydası diğerlerine kıyasla sonsuz derecede küçüktür.

Örneğin, *(X; Y; Z)* mallarından oluşan çeşitli paketlerin {(5; 3; 3), (5; 1; 6), (3; 5; 3)} olduğunu var sayalım. Ekonomik birim tercihlerini $X>Y>Z$ kuralına göre sıralarsa, o zaman demetler en çok tercih edilenden en az tercih edilene doğru sıralanır:

5; 3; 3
5; 1; 6
3; 5; 3

Birinci seçenek, ikinci seçeneğe göre daha az toplam mal içerse de, daha fazla *Y*'ye sahip olduğu için tercih edilir. *X*'lerin sayısının aynı olduğuna ve dolayısıyla aracının *Y*'leri karşılaştırdığına dikkat edin.

Üçüncü seçenek, birinci seçenekle aynı toplam mallara sahip olsa da, *X*'in daha fazla olduğu için birinci seçenek yine de tercih edilir. Üçüncü seçenek, ikinci seçeneğe göre çok daha fazla *Y*'ye sahip olsa da, ikinci seçenek daha fazla *X*'e sahip olduğu için yine de tercih edilir. Bu tür ardışık sıralamalı tercihlerin ayırt edici bir özelliği, bir birimin tercihlerinin çok değişkenli gerçek alanının, gerçek değerli bir aralıkla eşleşmemesidir. Yani, bir fayda fonksiyonunun gerçek değerli bir temsili yoktur. Gerçek değerli fayda açısından, *X*'e kıyasla *Y* ve *Z*'nin faydasının sonsuz küçük olduğu ve *Z*'nin faydasının *Y*'ye kıyasla sonsuz küçük olduğu söylenebilir.

4.2. Rasyonel Seçim ve Fayda Maksimizasyonu

Tüketicinin seçim problemi, tüketici kuramının merkezini oluşturmaktadır. Analiz boyunca, tüketici rasyonel, sürekli ve yerel olarak doymamış tercihlere sahiptir ve $u(x)$ sürekli fayda fonksiyonu bu tercihleri temsil etmektedir. Aksi söylenmedikçe, tüketim kümesi $X = R_+^n$ olarak kabul edilmektedir.

Tüketicinin tüketim demetini, veri fiyatlarla ($p > 0$) ve servet seviyesiyle ($w > 0$) belirlemesine yönelik oluşturulan seçim problemi, fayda maksimizasyonu problemi (*utility maximization problem*, UMP) olarak adlandırılmaktadır;

$$\max_{x \geq 0} u(x) \text{ KISIT } px \leq w$$

UMP'de, tüketici fayda seviyesini maksimize etmek için Walrasyen bütçe kümesi içinde $B_{\{p,w\}} = \{x \in R_+^L : px \leq w\}$ tüketim demetini seçmektedir.

ÖNERME: $p > 0$ ve $u(.)$ sürekli ise, fayda maksimizasyon probleminin çözümü vardır.

UMP'yi tanımladıktan sonra, şimdi bu maksimizasyon probleminin birinci dereceden (gerekli) koşullarını inceleyebiliriz. Yukarıda verilen UMP denklemini, Lagrange denklemi kurarak çözebiliriz.

$$L = u(x) + \lambda(w - px)$$

Birinci dereceden koşullar her k malı için $x^* > 0$ durumunda bütçenin tam olarak harcanması koşuluyla aşağıdaki gibi olacaktır;

$$\frac{\partial L}{\partial x_k} = \frac{\partial u(x^*)}{\partial x_k} - \lambda p_k \leq 0$$

$$\frac{\partial L}{\partial \lambda} = w - px^* \leq 0$$

Yani, iç optimumda, her k malı için $\partial u(x^*)/\partial x_k = \lambda\, p_k$ olacaktır. İki mal l ve k için λ çözülerek, şunu elde ederiz:

$$\frac{\partial u(x^*)/\partial x_l}{\partial p_l} = \frac{\partial u(x^*)/\partial x_k}{\partial p_k}$$

Başka bir deyişle, tüketici, mallar arasında ikame etme isteği (MRS'si) ile piyasadaki malları ikame edebileceği oran (fiyat oranı tarafından yakalanan) eşitlenene kadar tüketimi l ve k malları arasında paylaştırır. Grafiksel olarak, optimallik, tüketicinin kayıtsızlık eğrisinin eğiminin bütçe doğrusunun eğimiyle çakıştığını ima eder.

4.2.1. Beklenen Fayda Kuramı

Birçok önemli tüketim kararını ilgilendiren seçimler belirsizlik altında yapılmaktadır. Örneğin, bir araba almayı seçen birey (yeni ya da eski), kalitesi hakkında emin olamayabilir. Bir şişe gazoz belirli bir şeydir ancak herhangi bir hisse senedi değildir. Belirsizlik altında seçim ekonominin birçok alanında karşılaşılan bir durumdur.

İktisadi ajanlar erişilebilir eylemler arasında seçim yaparken, seçimlerini eylemlerinin neler ürettiğine bakarak yapmaktadır. Sıklıkla, eylemler yalnız başlarına belirli sonuçları belirlemekte yeterli değildir. Belirli bir sonucu üretmek için seçilen eylemler diğer faktörlerle de etkileşim halindedirler. İktisadi ajanın kontrolündeki bu diğer faktörler doğal durumlar (*state of world*) olarak özetlenmektedir. Sayısız doğal durum olanaklıdır ve zamanın herhangi bir noktasında, iktisadi ajanlar gelecekteki durumlar hakkında bilgi sahibi değildir. Bugünkü eylemlerinin gelecekteki sonuçlarının belirsizliği, ajanlar için çok önemlidir.

Eylemlerinin çıktıları hakkında belirsizlikle karşı karşıya kalan iktisadi ajan, seçim yöntemi olarak duruma-koşullu çıktılar ya da olasılık dağılımlarına bakabilir. Bu nokta, iktisadi ajanın tercihlerinin duruma-koşullu çıktılar kümesini ya da çıktılar üzerine olasılık dağılımlar kümesini sıralamasını gerektirmektedir. Bu sıralama ve belirsizlik altında karar alma durumunun analizinde, beklenen fayda yaklaşımı egemen paradigma haline gelmiştir.

John von Neumann ve Oscar Morgenstern, *The Theory of Games and Economic Behavior* (1944) adlı kitaplarında, Bernoulli'nin beklenen değer teoremine matematiksel bir katkı sağlamışlardır. Özellikle, rasyonalitenin temel aksiyomlarını ortaya koymuşlar ve bu şekilde rasyonel olan herhangi bir kişinin, sanki $U(x)$ para üzerinde bir fayda fonksiyonu varmış gibi ve $U(x)$ fonksiyonunun beklenen değerini (parasal ödemenin beklenen değerini maksimize ediyormuş gibi) belirsizlik altında seçimler yapacağını göstermişlerdir. Bu aksiyomların çoğu ilk bakışta fazlasıyla makul görünse de, onların savunulabilirliği hakkında birçok önemli soru ortaya atılmıştır.

4.2.2. Von Neumann-Morgenstern Fayda Endeksi

Başlamak için, bir kişinin bir piyangoya katılarak kazanabileceği n tane olası ödül olduğunu ve bu ödüllerin $(x_1, x_2, ..., x_n)$ artan arzu edilebilirlik sırasına göre düzenlendiğini varsayalım. O halde, birey için en az tercih edilen ödül x_1, en çok tercih edilen ödül ise x_n olacaktır. Şimdi bu iki ödüle, keyfi yardımcı numaralar atayalım. Örneğin,

$$U(x_1) = 0,$$
$$U(x_n) = 1 \qquad (1)$$

Bu iki fayda değerini kullanarak özetleyecek olursak, von Neumann-Morgenstern teoreminin amacı, mevcut diğer ödüllere belirli fayda numaraları atamak için makul bir yolun var olduğunu göstermektir. Başka bir ödül daha seçtiğimizi varsayalım, diyelim ki, x_i. Aşağıdaki deneyi düşünün. Bireyden, diyelim ki kesin getirisi olan x_i; kayıtsız kalacağı (π_i) olasılığıyla x_n ve (1 - π_i) olasılıkla x_1 ödülleri sunan bir kumarı seçmesini isteyin. Böyle bir olasılığın varolacağı (bu, von Neumann-Morgenstern yaklaşımındaki en sorunlu varsayım olmasına rağmen) makul görünmektedir: En iyiyi kazanmak için yeterince yüksek bir olasılık olması koşuluyla, birey her zaman bir kumar ile kesin bir şey arasında kayıtsız kalacaktır. Ayrıca, x_i ne kadar arzu edilirse π_i o kadar yüksek olacaktır; x_i ne kadar iyiyse, bireyin kumar oynamasını sağlamak için x_n kazanma şansı o kadar iyi olmalıdır. Bu nedenle, π_i olasılığı, x_i ödülünün ne kadar arzu edilir olduğunu ölçer. Aslında, von Neumann-Morgenstern tekniği, x_i faydasının, bireyin x_i için eşit derecede arzu edildiğini düşündüğü kumarın beklenen faydası olarak tanımlar:

$$U(x_i) = \pi_i U(x_n) - (1 - \pi_i)U(x_1) \qquad (2)$$

Yukarıda ilgili değerleri 1 ve 0 olarak atadığımızdan dolayı,

$$U(x_i) = \pi_i \times 1 - (1 - \pi_i) \times 0 = \pi_i \qquad (3)$$

En iyi ve en kötü ödüllere atanacak fayda sayılarını akıllıca seçerek, herhangi bir başka ödüle eklenen fayda endeksinin, bireyin gördüğü bir kumarda en büyük ödülü kazanma olasılığı olduğu bir ölçek tasarlayabildik. Bu fayda endeksi seçimi keyfidir. Fayda ölçeğini oluşturmak için başka herhangi iki sayı kullanılabilirdi, ancak ilk seçimimiz, özellikle uygun olanıdır.

4.2.3. Von Neumann-Morgenstern Beklenen Fayda Fonksiyonu

Denklem (1)'le temsil edilen ölçek ve orijin seçimine uygun olarak, her x_i ödülüne bir fayda endeksi π_i atandığını varsayalım. Özellikle, $\pi_1 = 0$, $\pi_n = 1$ olduğuna ve diğer fayda endekslerinin bu uç değerler arasında yer aldığına dikkat edin. Bu fayda endekslerini kullanarak, "rasyonel" bir bireyin kumarlar arasından beklenen "faydalarına" (yani, bu von Neumann-Morgenstern fayda endeksi sayılarının beklenen değerine) göre seçim yapacağını gösterebiliriz.

Örnek olarak, iki kumar düşünün. Kumar A, a olasılıkla x_2 ve (1 - a) olasılıkla x_3 sunar. Kumar B, b olasılıkla x_4 ve (1 - b) olasılıkla x_5 sunar. Bu kişinin, ancak ve ancak A kumarının beklenen faydasının B kumarınınkinden fazla olması durumunda A kumarını seçeceğini göstermek istiyoruz. Şimdi Kumar A ve B'nin beklenen değeri,

$$\begin{aligned} E_A[U(x)] &= aU(x_2) + (1-a)U(x_3) \\ E_B[U(x)] &= bU(x_4) + (1-b)U(x_5) \end{aligned} \tag{4}$$

Bu kumarların beklenen değerlerinin gösterimi, her durumda değerlendirilmekte olan kumarı belirtmek için bir alt simge kullanır. Bu, birkaç tanesi tartışılırken hangi olasılık yoğunluk fonksiyonunun kastedildiğinin açıklığa kavuşturulması gerektiğinde, E beklentiler operatörünü belirtmek için kullanılan istatistiklerin aynı kuralıdır. Bu bölümde "kumar" olarak adlandırılan şeyler, x üzerinde farklı olasılık yoğunluk fonksiyonlarından başka bir şey değildir. Fayda endeksi sayılarını yerine koyarak (yani, π_2, x_2'nin "faydasıdır" vb.)

$$\begin{aligned} E_A[U(x)] &= a\pi_2 + (1-a)\pi_3 \\ E_B[U(x)] &= b\pi_4 + (1-b)\pi_5 \end{aligned} \tag{5}$$

iktisadi ajanın, ancak ve ancak aşağıdaki durumlarda A kumarını B kumarına tercih edeceğini göstermek istiyoruz.

$$E_A[U(x)] > E_B[U(x)] \tag{6}$$

Bunu göstermek için, fayda endeksinin tanımlarını hatırlayın. İktisadi ajan, x_2 ile $(1 - \pi_2)$ olasılıkla x_1 ve π_2 olasılıkla x_n vadeden bir kumar arasında kayıtsızdır. Bu gerçeği, Denklem (5)'teki tüm faydalar için sadece ve içeren kumarları ikame etmek için kullanabiliriz (birey bunlar arasında kayıtsız olsa da, bu ikamenin yapılabileceği varsayımı, insanların karmaşık piyango kombinasyonlarını görebildiğini varsaymaktadır). Biraz karışık cebirden sonra, A kumarının $a\pi_2 + (1 - b)\pi_3$ olasılıkla x_n vadeden bir kumara eş değer olduğu ve B kumarının da $b\pi_4 + (1 - b)\pi_5$ olasılıkla x_n vadeden bir kumara eş değer olduğu sonucuna varabiliriz. Birey muhtemelen en iyi ödülü kazanma olasılığı daha yüksek olan kumarı tercih edecektir. Sonuç olarak, ancak ve ancak aşağıdaki durumlarda A kumarını seçecektir.

$$a\pi_2 + (1 - a)\pi_3 > b\pi_4 + (1 - b)\pi_5 \tag{7}$$

Ama bu tam olarak Denklem (6) göstermek istediğimiz şeydir. Sonuç olarak, bir bireyin en yüksek düzeyde beklenen (von Neumann–Morgenstern) fayda sağlayan kumarı seçeceğini kanıtladık. Şimdi, n çıktının olduğunu göstererek fonksiyonu genelleştirebiliriz:

$$\sum_{i=1}^{n} p_i U(x_i) \tag{8}$$

Yukarıdaki fayda fonksiyonu, ortaya atanların adıyla anılmaktadır; von Neumann-Meorgenstern (vNM) fayda fonksiyonu (ya da endeksi).

İktisatta ve finansta, von Neumann-Morgenstern fayda endeksinin eğriselliğiyle, karar alıcının riske karşı davranışı yorumlanabilir ve bu yorum, birçok istatistiksel karar kuralıyla tutarlıdır. Ayrıca bu endeks olasılıklar üzerindeki fayda fonksiyonu ya da duruma-koşullu çıktılar üzerindeki fayda fonksiyonu olarak görülebilir.

4.2.3.1. Aksiyomlar

Beklenen fayda fonksiyonunu daha formel olarak tartışmak için rasyonel iktisadi ajanın tamlık ve geçislilik aksiyomlarını ortaya koyduğumuz gibi, ilgili aksiyomları burada belirtmek gerekmektedir.

İktisadi ajanın karşı karşıya olduğu seçimlerin bahis şeklini aldığını hayal edeceğiz. Bir bahis, bir vektörüyle gösterilir:

$$x = (x_1, p_1; x_2, p_2; \dots; x_n, p_n)$$

Bazı n değerleri için, $p_i \geq 0$ ve $\sum p_i = 1$ olmalıdır.

Şu şekilde yorumlanır: "tüketici, $i = 1, \dots, n$ için p_i olasılıkla x_i ödülünü alır;". Ödül x_i para, mal demetleri ve hatta ek bahislerde oynamak olabilir. Risk altındaki davranışları içeren birçok durum bu bahis çerçevesinde değerlendirilebilir.

Bahis alanını tanımlamak için üç varsayımda bulunuyoruz:

Aksiyom 1: $(x, 1; y, 0) = x$.

Aksiyom 2: $(x, p; y, 1-p) = (y, 1-p; x, p)$.

Aksiyom 3: Bileşik Bahisin Azaltılması (RCLA)

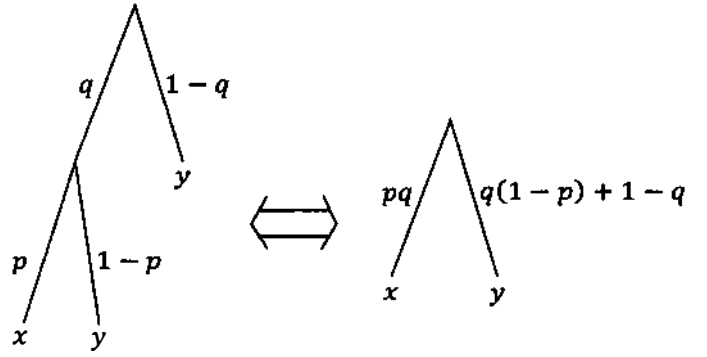
$$[(x, p; y, 1-p), q; y, 1-q] = (x, pq; y, 1-pq)$$

Aksiyom 1, bir olasılıkla bir ödül almanın, ödülü kesin olarak almakla aynı şey olduğunu söylüyor. Aksiyom 2, piyangoda $(x, p; y, 1-p)$ ifade edilen "p olasılıkla x" ve "1 - p olasılıkla y" sırasının tüketici için önemli olmayacağını söyler. Aksiyom 3, tüketicinin bir bahis algısının yalnızca ödülleri almanın net olasılıklarına bağlı olduğunu ve olayların sırasının önemli olmadığını söyler; Şekil 2'ye bakın. RCLA, $y_i \equiv (x_1, p_1^i, \dots, x_n, p_n^i)$ için, aşağıdaki biçime eşdeğerdir:

$$(y_1, q_1; \dots; y_m, q_m) = \left(x_1, \sum_{i=1}^{m} q_i p_1^i; \dots; x_n, \sum_{i=1}^{m} q_i p_n^i \right)$$

RCLA ile bir bahis genel olarak: $(x, p; y, 1-p)$ olarak ifade edilebilir. Örneğin,

$$(x, p_1; y, p_2; z, p_3) = \left[\left(x, \frac{p_1}{1-p_3}; y, \frac{p_2}{1-p_3} \right), 1-p_3; z, p_3 \right]$$

Şekil 1. Bileşik Bahsin Azaltılması

Belirsizliğin olmadığı durumlarda tanımlanmış olan iktisadi ajanın tercihleri, belirsizlik altında da tanımlanabilir;

Aksiyom 4: Tercihler tamdır.

Aksiyom 5: Tercihler süreklidir.

Böyle bir fayda fonksiyonu, ilginç olamayacak kadar geneldir. İktisadi ajanın belirsizlik altındaki özel davranışları hakkında bize pek bir şey söyleyemez. Fayda fonksiyonunda ödül ile onun olasılığı arasında bir çeşit ayrım yapmak istiyoruz. Buna da yardım eden, beklenen fayda fonksiyonudur;

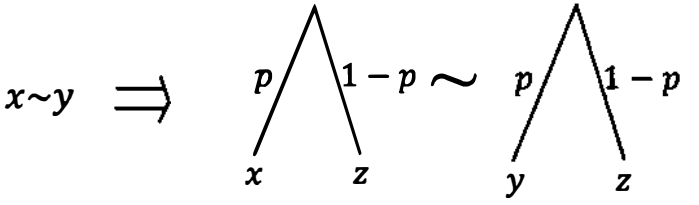
$$u\big((x, p; y, 1-p)\big) = pu(x) + (1-p)u(y)$$

Yukarıdaki fonksiyonel ilişki, bir bahisin faydasının, ödüllerinin beklenen faydası olduğunu söyler. Herh angi bir iyi niyetli tercih, bir fayda fonk-

siyonuyla temsil edilebilir. Burada ilginç olan, beklenen fayda özelliğini karşılayan bir faydanın varlığıdır. Beklenen fayda fonksiyonundaki anahtar özellik, olasılıkların ödüllerin değerlemesinden ayrılmasıdır. Bunun için ek bir aksiyoma ihtiyacımız vardır;

Aksiyom 6: Bağımsızlık: $x \sim y \Rightarrow (x, p; z, 1-p) \sim (y, p; z, 1-p)$.

Ek bir ödül ekleyerek ve ona bir olasılık atayarak bir bahisi genişletebiliriz. Bağımsızlık aksiyomu, ek ödüle atanan olasılık ne olursa olsun, orijinal bahislere kayıtsızsa, iki genişletilmiş bahisin kayıtsız olması gerektiğini söyler. Bu, ödüller ve olasılıkları arasında bir ayrım şeklidir. Ancak, bu aksiyom sorgulanabilir. Örneğin $z = x$ ise; o zaman kesinlik altındaki tercihlerde x ve y kayıtsız olsa bile, x'i kesin olarak elde etmek x veya y'yi belirsizlikle elde etmekten daha iyi olabilir.

Şekil 2. Bağımsızlık Aksiyomu

4.2.3.2. Riskten Sakınma

Şu andan itibaren, risk durumlarında, herhangi bir tüketicinin von Neumann-Morgenstern tarafından beklenen fayda maksimize edici olduğunu varsayacağız. Bu bölümde, X kümesinin x_1= 6.400\$, x_2 = 9.100\$ ve x_3 = 10.000\$ olan parasal ödüllerden oluştuğunu varsayın. Tüketicimiz x_3 = 10.000\$ servetiyle başlasın, ancak yüzde 25 kayıp ihtimali vardır. Bu kayıp, onun servetini 3.600 dolar olarak x_1= 6.400\$ dolara düşürürsün. Bu kumarı p = (0.25, 0, 0.75) olarak yazabiliriz: ya 0.25 olasılıkla 6.400 alacak ya da 0.75 olasılıkla 10.000 kalacaktır. O zaman kumar p altında servetinin beklenen değeri:

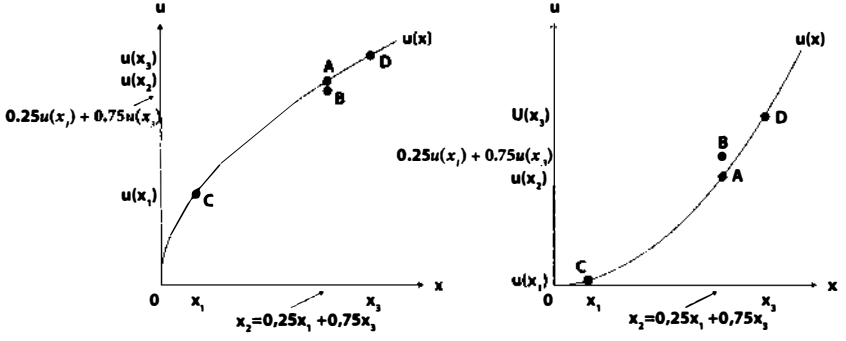
$$0.75\times 10.000 + 0\times 9.100 + 0.25\times 6.400 = 9.100\ \$$$

Şimdi, kumar altındaki servetinin beklenen değeriyle aynı olan, kesin olarak 9.100$ veren ikinci bir kumar q = (0, 1, 0) düşünün. İki kumar aynı beklenen servet değerini verdiğinde, bunların aslında adil olduğunu söyleriz, bu nedenle p ve q aslında adildir. Şimdi, bir tüketici için riskten kaçınmanın ne anlama geldiği tanımlanacaktır. Bir tüketici, kumar p ile kesin olarak beklenen p değerini alma arasında bir seçim yapıldığında, kesinlikle ikincisini tercih ederse, riskten kaçınır. Başka bir deyişle, riskten sakınan bir tüketici, kesin bir şeyi gerçek anlamda adil bir piyangoya tercih eder. Bu durumda, riskten kaçınan bir tüketici, gibi aktüeryal olarak adil bir kumar yerine 9.100 dolar almayı tercih eder, yani U(q) > U(p).

Bir tüketici riskten kaçınıyorsa, o zaman vNM fayda fonksiyonu içbükey olmalıdır ve bunun tersi de geçerlidir, yani riskten kaçınma, vNM fayda fonksiyonunun içbükeyliğinde somutlaşır. Nedenini anlamak amacıyla, riskten kaçınan tüketicimiz için U(q) > U(p). eşitsizliğinin açıkça şu şekilde yazılabileceğini unutmayalım:

$$u(x_2) > 0.25u(x_1) + 0.75u(x_3) \equiv \bar{u} \qquad (9)$$

ū, x_1 ve x_3 fayda fonksiyonlarının ağırlıklı ortalamasıdır.

Şekil 3. Riskten Sakınan ve Seven vNM Fayda Fonksiyonları

Şekil 3'ün sol panelinde, üç ödül yatay eksen boyunca gösterilmektedir. Sol taraf, x_2 ödülündeki fayda fonksiyonuna karşılık gelen A noktasıyla gösterilir; sağ tarafı, $u(x_1)$ ve $u(x_2)$ fayda fonksiyonlarının ağırlıklı ortala-

ması olan B noktasıyla gösterilir. B'nin 0.25'ten $u(x_1)$'e ve 0.75'ten $u(x_3)$'e kadar bir ağırlık atadığına dikkat edin, Kesikli çizgilerle gösterilen CD doğrusu boyunca uzunluğun dörtte üçü şeklinde uzanır. $U(q)$ Faydasının $U(p)$ faydasından büyük olması için, A noktasının B'nin üzerinde olması gerekir ki bu, yalnızca vNM fayda fonksiyonu içbükey ise gerçekleşir.

Şekil 3'ün sağ panelinde, aynı kumarlarda dışbükey bir vNM fayda fonksiyonu gösterilmektedir. Burada A noktası B'nin altındadır, yani böyle bir vNM fayda fonksiyonuna sahip bir tüketici, kesinlikle o kumarın beklenen değerini almak için riskli p kumarını tercih eder. Böyle bir tüketiciye *risk sever* denir. *Risk yansız* bir tüketici, vNM fayda fonksiyonu doğrusal olan ve bazıları $a > 0$ için $u(x) = ax$ biçiminde olandır. Böyle bir tüketici, riskli bir bahis ile o bahisin beklenen değerini kesin olarak alma arasında kayıtsızdır (Eichberger, 1993).

4.2.4. Beklenen Fayda Kuramının Paradoksları

Beklenen fayda kuramı belirsizlik altında bütün gözlemlenen davranışları açıklayamadığı için eleştirilmektedir. Örneğin, bahis oynayan birçok kişi aynı zamanda sigorta da yaptırmaktadır. Bu fenomenin, bahislerin küçük miktarlarda oynanması ve satın alınan sigortaların çok büyük kayıpları önlemesiyle ilgisi vardır. Bu alt bölümde vNM fayda fonksiyonlarının bazı paradokslarından bahsedilecektir (Fishburn, 1982).

4.2.4.1. Allais Paradoksu[6]

Aşağıdaki 4 bahis 0, 1 milyon ve 5 milyon kazanma olasılıklarını göstersin;

$$\begin{aligned} L_1 &= (0.00, 1.00, 0.00) \\ L_2 &= (0.01, 0.89, 0.10) \\ L_3 &= (0.89, 0.11, 0.00) \\ L_4 &= (0.90, 0.00, 0.10) \end{aligned} \tag{10}$$

6 Maurice Allias, insanların tercihlerinin duruma göre değiştiğini ve insanların belirsiz sonuçlarla ilgili nasıl hissedeceğini açıklayabilecek tek bir rakamın olamayacağını söylemektedir.

Fiili deneylerde, birçok insan 1. bahsi 2. bahse ve 4. bahsi 3.bahse tercih etmektedir. Ancak, bu seçimler beklenen fayda kuramı aksiyomlarını çiğnemektedir.

İspatlamak için, bahisi oynayan iktisadi ajanın tercihlerinin beklenen fayda aksiyomlarını sağladığı varsayılsın ve 0, 1 ve 5 milyondan elde edeceği faydalar sırasıyla u_0, u_1 ve u_5 olsun. O zaman,

$$\begin{gathered} L_1 \succ L_2 \Rightarrow E(u(L_1)) > E(u(L_2)) \\ \Rightarrow 0.00u_0 + 1.00u_1 + 0.00u_5 > 0.01u_0 + 0.89u_1 + 0.10u_5 \\ \Rightarrow 0.89u_0 + 0.11u_1 + 0.00u_5 > 0.90u_0 + 0.00u_1 + 0.10u_5 \\ \Rightarrow E(u(L_3)) > E(u(L_4)) \\ \Rightarrow L_3 \succ L_4 \end{gathered}$$

Kısacası, aktörün tercihleri beklenen fayda aksiyomlarını sağlıyorsa, 1. bahsi 2. bahse ve 3. bahsi 4. bahse tercih etmelidir.

4.2.4.2. Ellsberg Paradoksu[7]

X şapkasında 50 kırmızı ile 50 siyah ve Y şapkasında bilinmeyen oranda toplam 100 kırmızı ve siyah top olsun. Deneyde iki tane hipotetik bahis vardır:

X_R = *X* şapkasından kırmızı top çıkarsa 100$ kazanırsın, aksi takdirde 0$

Y_R = *Y* şapkasından kırmızı top çıkarsa 100$ kazanırsın, aksi takdirde 0$

Birçok insan X_R seçimi yapmıştır.

---

7 Mutluluğun belirleyicileri üzerine yapılan araştırmalar, daha fazlasının genellikle daha iyi olmadığını gösteriyor. Bu alandaki en etkili araştırmacılardan biri, mutluluk ekonomisi üzerine yaptığı öncü araştırması nedeniyle 2009 yılında prestijli IZA Çalışma Ekonomisi Ödülü'nü alan Richard Easterlin'dir.

Richard Easterlin ilk olarak 1970'lerde artan zenginliğin bireysel refahı iyileştirmediğini gösterdi. Daha zengin toplumların, ortalama olarak daha fakir olanlardan daha memnun oldukları doğrudur. Bununla birlikte, emek geliri, temel ihtiyaçları garanti eden belirli bir düzeyde maddi zenginlik sağladığında, artan ekonomik zenginlikle birlikte artık bireysel ve toplumsal refah artmaz. Sosyal karşılaştırmalar ve beklenen yaşam standardındaki değişiklikler, bireysel refahı güçlü bir şekilde etkiler. . . . Genel olarak, Easterlin'in araştırması, zengin ülkelerdeki insanların, gelir düzeyi yiyecek, barınma ve diğer temel ihtiyaçları sağlamaya yetecek kadar yüksek olduğunda, yoksul ülkelerdeki insanlardan daha yüksek bir yaşam doyumu göstermediğini gösteriyor. Bu görünüşte çelişkili bulgu "Easterlin Paradoksu" olarak bilinir hale geldi.

X_B = X şapkasından siyah top çıkarsa 100$ kazanırsın, aksi takdirde 0$

Y_B = Y şapkasından siyah top çıkarsa 100$ kazanırsın, aksi takdirde 0$

Birçok insan X_B seçimi yapmıştır.

Bununla beraber, beklenen fayda kuramına göre iki seçimde tutarsızdır. p, Y şapkasında kırmızı topların bilinmeyen oranı olsun. O zaman,

$$\begin{gathered} X_R \succ Y_R \Rightarrow E(u(X_R)) > E(u(Y_R)) \\ \Rightarrow 0.5u(0) + 0.5u(100) > (1-p)u(0) + pu(100) \\ \Rightarrow -0.5u(0) - 0.5u(100) > -pu(0) + (p-1)u(100) \\ \Rightarrow pu(0) + (1-p)u(100) > 0.5u(0) + 0.5u(100) \\ \Rightarrow E(u(Y_B)) > E(u(X_B)) \\ \Rightarrow Y_B \succ X_B \end{gathered} \tag{11}$$

Buna göre, p değerine bakmaksızın, iktisadi ajanın tercihi beklenen fayda aksiyomlarını sağlıyorsa, X_R, Y_R bahsine tercih ediliyorsa, o zaman X_B, Y_B bahsine tercih edilmelidir (Ellsberg, 2001).

4.2.4.3. Machina Paradoksu

Şu üç çıktı üzerine düşünelim: "Venedik seyahati", "Venedik hakkında harika bir film izleme" ve "evde oturma". Birinciyi ikinciye ve ikinciyi üçüncüye tercih ettiğinizi varsayalım. Şimdi iki bahis arasında bir seçim fırsatıyla karşı karşıya kalın. Birinci bahis Venedik seyahatine %99 olasılık ve Venedik hakkında harika bir film seyretmeye %1; ikinci bahis Venedik seyahatine %99 ve evde kalmaya %1 olasılık versin. Bağımsızlık aksiyomuna göre birinci lotaryayı ikinci lotaryaya tercih etmek zorundasınız.

Yine de aksini yapmak anlaşılırdır. İkinci lotaryayı seçmek, Venedik'e gitmediğiniz takdirde, diğer iki sonuca karşı zevkinizin değişeceğini tahmin ediyorsanız, yapılacak mantıklı şeydir: Ciddi bir hayal kırıklığına uğrayacaksınız ve Venedik hakkında bir film izlerken perişan olacaksınız. Hayal kırıklığı fikri, Allais Paradoksu'yla bağlantılı olarak tartıştığımız pişmanlık fikriyle paraleldir, ancak tamamen aynı değildir. Her iki fikir de, deneyimlenen refah düzeyinde "ne olabilirdi"nin etkisine atıfta bulunur ve bu nedenle bağımsızlık aksiyomuyla çelişmektedir. Ancak hayal kı-

rıklığı, belirli bir piyangonun başka bir sonucu ortaya çıksaydı ne olabileceğiyle daha doğrudan ilgilidir; oysa pişmanlık, yapılmamış bir seçimden dolayı pişmanlık olarak düşünülmelidir. Önceki iki örnekte gösterilen fenomenler nedeniyle, bağımsızlık aksiyomuna dayanmayan belirsizlik altında faydalı bir seçim kuramı arayışı aktif bir araştırma alanı olmuştur. Bununla birlikte, beklenen fayda teoreminin kullanımı iktisatta yaygındır (Machina, 1982).

4.3. Gelişme ve Eleştiriler

Oyun kuramı ve davranışsal iktisat, rasyonel iktisadi öznenin ele alındığı alanlardır. İki konuda, ayrı bölüm yazısı olarak yer aldığı için ayrıca incelenmeyecektir. Ayrıca, karşılıklılık temelinde, davranışsal oyun kuramının iş birliği kavramının gelişmesine önemli katkıda bulunduğunu belirtmek gereklidir. Özellikle ültimatom oyunu dikkat çekmektedir. Bu arada ahlak iktisadının rasyonel iktisadi öznenin sosyalleşmesine (duygudaşlık ve diğerkâmlık) önemli katkılarda bulunduğuna işaret edilmelidir. Ahlak iktisadı kısaca ele alınacaktır.

4.3.1. Tüketici Tercihlerine Yönelik Eleştiriler

Bir tüketici, bir maldan hoşlanmayabilir (kirlilik veya trafik sıkışıklığı). İki malı tam ikame olarak görüyorsa, bir malın diğeriyle marjinal ikame oranı azalan değil, sabit olacaktır. İki malı tam tamamlayıcı olarak görürse (Leontief tercihleri), bir malı diğeriyle değiştirmeye kesinlikle istekli olmayacaktır (Besanko & Braeutigam, 2020)

Tüketicinin seçim yaparken mevcut tüm bilgileri dikkate aldığı varsayılmaktadır. Tüketici mevcut tüm bilgileri işlemeye muktedir değilse veya belki de istekli değilse ne olur? Çok karmaşık gibi görünen kararlarla karşı karşıya kaldıklarında, tüketiciler seçim yaparken "sezgisel yöntemlere" başvurabilirler. Buluşsal yöntem örnekleri, mevcut tüm bilgileri kullanarak seçenekleri tamamen optimize etmek yerine, mevcut bilgilerin bir alt kümesine odaklanmak veya belki de pratik kuralları kullanmak olabilir.

Davranışsal iktisattaki gelişmeler doğrultusunda iki tercihe dikkat çekilmekledir: referansa bağlı tercihler ile zaman ve zaman tutarsızlığına göre tercihler.

4.3.1.1. Referansa Bağlı Tercihler

Referansa bağlı tercihler, insanların bir kumarla karşılaştıklarında neden böyle davrandıklarını anlamamıza da yardımcı olabilir. Nobel Ödüllü Daniel Kahneman ve ortak yazarı Amos Tversky, referansa dayalı tercihleri kullanarak, bireylerin riskli seçimlerle karşılaştıklarında nasıl karar verebileceklerini açıklamak için beklenti kuramı olarak bilinen bir kuram geliştirdiler. İnsanların bir referans noktası belirleyip bu noktaya göre olası kazanç ve kayıpları göz önünde bulundurarak riskli seçimleri değerlendirmelerini önerirler.

4.3.1.2. Zaman ve Zaman Tutarsızlığına Göre Tercihler

Bir çekiliş size bugün 100$ veya bundan sonraki yılda 105$ alma seçeneği sunsaydı, seçim ilginç olurdu. Hangisini seçerdiniz? Cevap açık olmayabilir. Zaman içindeki tercihiniz, ne kadar sabırlı olduğunuza bağlıdır. Bazı tüketiciler, iki seçeneğe de eşit olarak değer vererek kayıtsız kalabilir. Daha sabırsız bir tüketici şimdi 100 doları almayı tercih ederken, daha sabırlı bir tüketici bundan sonraki yılda 105 doları almayı tercih edebilir.

Çoğu ekonomik modeldeki standart varsayım, bir tüketicinin zaman içindeki tercihlerinin tutarlı olmasıdır. Bundan sonraki yılda 105$ yerine, bugün 100$ almayı tercih ederseniz, bundan on bir yıl sonra 105$ yerine 100$ ödemeyi on yıl sonra almayı da tercih edersiniz. Sonuçta, her durumda tüketici bir yıl beklemek için fazladan yüzde 5 (5 $) alabilir.

Bununla birlikte, tüketici tercihleri her daim zaman içinde tutarlı görünmemektedir. Örneğimizde, tüketici bundan sonra yılda 105$ yerine bugün 100$ almayı seçebilir. Yine de aynı tüketici, bundan on yıl sonra 100$ yerine on bir yıl sonra 105$ almayı seçebilir. Sanki tüketicinin iki farklı "benliği" var, biri yakın vadede daha sabırsız, diğeri ise daha sonraki yaşamda daha sabırlı. Zamanla tutarsız tercihler, insanların, özellikle ka-

riyerlerinin ilk yıllarında, emeklilik için neden gerektiği kadar tasarruf etmediklerini açıklamaya da yardımcı olabilir. Ayrıca, insanların yapmaları gerektiğini bildikleri halde neden diyet yapmadıklarını veya iş görevlerini neden erteledeklerini anlamamıza da yardımcı olabilir.

4.4. Davranışsal İktisadın Rasyonalite Eleştirisi

İktisat biliminin ana akım yaklaşımı, her insanı, *Homo economicus* ya da rasyonel olarak kendi-çıkarını düşünen bir karar vericiymiş gibi kabul etmektedir. *Homo economicus*, çevredeki fırsatların kesin olarak farkındadır ve maliyetleri düşürürken her bir eylemden elde edilen faydaları en üst düzeye çıkarmak için çaba göstermektedir.

Bu bağlamda Android olarak adlandıracağımız insanların olduğu gerçeğiyle karşı karşıya bırakmak analitik olmanın getirdiği bir zorunluluktur. İnsanların karar vermesi, standart ekonomik davranış modelinin ima ettiğinden çok daha karmaşıktır. Bu bölümde, geri adım atarak insanların neden her zaman rasyonel kararlar almadıkları üzerine yoğunlaşacağız. Mümkün olan en geniş insan davranışı kümesini ekonomik analize katmak için, davranışsal iktisat alanı yardımcı olacaktır; rasyonel ajan modelinden daha geniş bir yelpazedeki insan motivasyonlarını yakalayabilmemizi sağlayacaktır.

Geleneksel neoklasik iktisat, özellikle finansal teşvikler ve tüketiciler ile işletmelerin değişen fiyatlara nasıl tepki gösterdiği konusunda, insan tercihi davranışı hakkında birçok doğru tahminlerde bulunur. Öte yandan, birtakım neoklasik tahminler, çarpıcı biçimde başarısız kabul edilmektedir. Ancak insanların risk ve belirsizlikle nasıl başa çıktıklarına dair öngörüleri içerir. İrade veya taahhüt gerektiren seçimler, adalet, karşılıklılık veya güven içeren kararlar buna örnek olarak verilebilir.

Davranışsal iktisat, ekonomi, psikoloji ve biyolojiyle ilgili öngörüleri birleştirerek insan tercihi davranışı hakkında daha iyi tahminler yapmaya çalışmaktadır. Davranışsal iktisat, ekonomik modellerimizi (ekonomik davranışı anlamak ve açıklamak için kullandığımız araçları) daha katı ve gerçekçi hale getirmekle ilgilidir; analitik yönteme psikolojik, sosyolojik,

nörolojik ve kurumsal faktörleri karıştırmaktadır. Ekonomik analize genişlik ve derinlik katmaktadır. Her ne kadar davranışsal iktisat alanındaki çalışmalar son yirmi yılda belirgin bir şekilde artmış olsa da, birçok geleneksel iktisatçı çok dikkate almamaktadır.

Davranışsal iktisat açısından bakıldığında, insanların her şeyi bilmeleri, her şeyi ayrıntılı olarak hesaplamaları ya da bencil davranmaları beklenmez. Bununla birlikte, çevrelerindeki dünyadan -özellikle arkadaşlar, aile, geçmiş kararlar, kültür ve dinden- ve beynin nasıl yapılandırıldığından da etkilenmesi beklenir: İnsanların kararları, bilgi edinme ve işlem yapma konusundaki sınırlı yeteneklerinden ve dolayısıyla karar alma sezgisellikllerinin geliştirilmesinden etkilenir. Davranışsal iktisat, insanların aynı olmadığını kabul eder. Hepsinin, yaptıkları seçimlerde önemli etkisi olabilecek farklı zevkleri, istekleri ve pazarlık güçleri vardır. Bu geleneksel olmayan dünyada insanlar karar alırlar ve bu, davranışsal iktisadın en çok ilgilendiği dünyadır.

Deneysel psikoloji insanların nasıl ekonomik kararlar aldıklarını keşfetmek için de çalışmaktadır. Nispeten yakın zamana kadar, ekonomistler, modellerine uymayan birçok insan davranışını görmezden gelmişlerdir. Örneğin, geleneksel iktisat kuramı insanların robotlar gibi en uygun kararları aldıklarını varsaydığı için, iktisat kuramcıları, insanların neden etkileyici bir satın alma yapabileceklerini açıklamaya çalışmamışlardır. Bununla birlikte davranışsal iktisatçılar, birçok davranışın rasyonellikle ilgili standart varsayımlara aykırı olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Sınırlı rasyonellik bağlamında, karar vericiler, iyi bir sonuç istemelerine rağmen ne geleneksel kuramın varsaydığı problem çözmeyi gerçekleştirme kabiliyetine sahip ne de bunu yapmaya eğilimlidir.

Sınırlı rasyonellik veya sınırlı muhakeme, üç yolla açıklanabilir. İlk olarak, bireyin karar vermek için kullandığı bilgiler sınırlı veya eksik olabilir. İkincisi, insan beyni bilgiyi işlemek için sınırlı bir kapasiteye sahiptir. Üçüncüsü, genellikle karar vermek için sınırlı bir süre vardır. Bu sınırlamalar karar vericinin kusursuz rasyonellik altında öngörülen sonuçlara ulaşmasını engellemektedir.

Gerçek insanlar *Homo sapiens*'tir. Her ne kadar birçok açıdan rasyonel olsalarda, iktisat kuramında varsayılan insanları hesaba kattığımızda çok daha karmaşıklardır. Unutkan, itici, şaşkın, duygusal ve dar görüşlü olabilirler. İnsan aklının bu kusurları, psikologların yağı ve ekmeğidir ancak yakın zamana kadar ekonomistler bu durumları ihmal etmiştir.

İktisat ve psikoloji sınırlarında çalışan ilk sosyal bilimcilerinden biri olan Herbert Simon, insanların rasyonel maksimize ediciler değil, tatmin edici kişiler (*satisficers*) olarak görülmesi gerektiğini önermiştir. Her zaman en iyi hareket tarzını seçmek yerine, sadece yeterince iyi kararlar verirler. Bazı iktisatçılar da yukarıda tanıttığımız sınırlı rasyonellik kavramını öne çıkarmaktadır.

1. İnsan karar vermesi hakkındaki çalışmalar, insanların yaptıkları sistematik hataları tespit etmeye çalışmaktadır. Bu çalışmalarnn bazı bulguları aşağıdaki şekilde özetlenebilir: İnsanlar kendilerine aşırı güvenmektedir. Birleşmiş Milletler'deki Afrika ülkelerinin sayısı, Kuzey Amerika'daki en yüksek dağın yüksekliği ve benzeri gibi bazı sayısal sorular sorulduğunu hayal edin. Ancak, tek bir tahmin istenmek yerine, yüzde 90'lık bir güven aralığı vermeniz istensin. Yüzde 90, gerçek sayıya düştüğünden emin olduğunuz bir aralıktır. Psikologlar böyle deneyler yaptığında, çoğu insanın çok küçük aralıklar verdiğini fark ederler: Gerçek sayı, yüzde 90'ından daha az aralıklarla düşer. Yani, çoğu insan kendi yeteneklerinden çok emindir.

2. İnsanlar az sayıda parlak gözlemlere çok fazla ağırlık vermektedir. markalı bir araba almayı düşündüğünüzü varsayın. Güvenilirliğini öğrenmek için, 1000 tane sahibinden görüş alıp inceleyen tüketici yorumunu okuyorsunuz. Sonra *X* arabasının sahibi bir arkadaşla karşılaşıyorsunuz. Arkadaşınızın gözlemine nasıl tepki verirsiniz? Eğer rasyonel düşünürseniz, sadece örneklem büyüklüğünüzü 1000'den 1.001'e çıkardığını fark edersiniz. Ancak arkadaşınızın hikayesi çok parlak olduğu için, karar vermede sizinkinden daha fazla ağırlık vermeniz istenebilir.

3. İnsanlar fikirlerini değiştirmek konusunda isteksizlerdir. İnsanlar sahip oldukları inançları doğrulamak için kanıtları yorumlama eğili-

mindedir. Bir çalışmada, deneklerden, ölüm cezasının suçu önleyip önlemediğiyle ilgili bir araştırma raporu okumaları ve değerlendirmeleri istenmiştir. Raporu okuduktan sonra, başlangıçta ölüm cezasını destekleyenler görüşlerinin daha kesin olduğunu ve başlangıçta ölüm cezasına karşı çıkanların da görüşlerinden daha emin olduklarını söylemişlerdir. İki grup aynı kanıtı tam tersi şekilde yorumlamıştır. Bu davranış, onay önyargısı olarak adlandırılır.

4.5. Beklenti (*Prospect*) Kuramı

Neoklasik iktisat, dikkatinin büyük bölümünü, insanların, "kötü"lerin (*bads*) aksine "iyilerle" (*goods*) uğraşmak zorunda kaldıkları tüketici tercihli durumlara vermektedir. Bir bütçenin nasıl harcanacağına karar verirken, bir tüketici yalnızca pozitif marjinal fayda getirecek kalemlere, yani "iyi" şeylere odaklanmaktadır. Daha sonra sınırlı bütçesinden mümkün olduğunca fazla fayda sağlamak için ne kadar tüketmesi gerektiğini seçmek için fayda maksimize etme kuralını kullanmaktadır.

Ne yazık ki, yaşam bizi de kötü şeylerle uğraşmaya zorlar. Evlerimiz yanabilir. Potansiyel bir yatırım kötü gidebilir. Ödünç verdiğimiz para geri ödenmeyebilir. İnsanların olumsuz durumlarla nasıl başa çıktığı, davranışsal iktisadın temel odağıdır. İnsanların aslında kötü şeylerin yanı sıra iyi şeylerin umuduyla nasıl başa çıktıklarına dair binlerce gözlem yapılmıştır. Çok ilginç üç gerçek, insanların iyilikler (artık mallar olacak) ve kötülüklerle (onlara zarar veren şeyler) nasıl başa çıktıklarını özetlemektedir:

1. İnsanlar iyi durumları ve kötü şeyleri göreceli olarak değerlendirmektedir; mevcut durumlarına ya da statükolarına göre kazanç ve kayıplar söz konusudur. Mutluluk bir an, acı ise bir süreçtir.

2. İnsanlar hem kazançlar için azalan marjinal faydayı (her art arda kazanım biriminin iyi hissettirdiğini, ancak önceki birim kadar iyi hissettirmediğini) hem de kayıplar için azalan marjinal felaketi (art arda gelen her zarar biriminin zarar verdiğini, ancak bundan önceki birimden daha az acı verdiğini belirtir) deneyimlerler.

3. İnsanlar zarardan kaçınma hissi yaşarlar; bu, statükoya yakın kayıplar ve kazançlar için, kayıpların kazançlardan çok daha yoğun hissedildiği anlamına gelir; aslında, yaklaşık 2,5 kat daha fazladır. Dolayısıyla, örneğin, statüko zenginlik seviyesine bağlı olarak, bir dolar kaybedecek bir yatırımcının yaşadığı acı, bir dolar kazanmış olsaydı hissedeceği zevkten 2,5 kat daha şiddetli olacaktır.

İnsanların iyilik ve kötülüklerle nasıl başa çıktıklarına dair bu üç gerçek, tüketicilerin; hayatın iniş ve çıkışlarını nasıl planladıkları ve üstesinden geldikleri, neden sıklıkla dar görüşlü göründükleri ve neden başarısız oldukları konusuna önemli ışık tutan beklenti kuramının temelini oluşturur.

4.5.1. Kayıplar ve Küçülen Paketler

İnsanlar dünyayı alıştıkları statüko durumlarına göre kazançlar ve kayıplar olarak gördükleri için, firmaların ürünleri için fiyatları artırma konusunda çok dikkatli olmaları gerekir. Bunun nedeni, tüketiciler belirli bir fiyata alışınca, fiyattaki herhangi bir artışı, alışmış oldukları statüko fiyatına göre bir kayıp olarak görecekleridir.

Tüketicilerin bir fiyat artışını zarar olarak görebilmesi gerçeği, neden birçok gıda üreticisinin, ürünlerinin boyutlarını küçülterek artan girdi maliyetlerine tepki verdiğini açıklamaktadır. Hammadde maliyeti arttığında, şirketler fiyatı sabit tutacak, ancak malın miktarını azaltacaktır. Hammadde maliyeti düştüğünde fiyatı yine sabit tutacak, ancak malın boyutunu arttıracaktır (Campbell , Mcconnell & Stanley, 2013).

Tüketicilerin girdi fiyatlarındaki değişikliklerden hiçbir şekilde korunmadığını düşündüğünüzde bu oldukça garip görünmektedir. Çünkü tüketiciler için rasyonel olarak önemli olan şey, ödedikleri fiyattır ve bu fiyat sabit kaldığında, yukarı ve aşağı giden malın gramajıdır.

Fakat insanlar burada tamamen rasyonel değildir. Ürünün fiyatını zihinsel olarak tespit etmektedir çünkü satın alma kararlarını verirken odaklanmak için kullandıkları özellik budur. Alıştıkları fiyatın statüko haline

gelmesinden dolayı, malın herhangi bir fiyat artışının zihinsel olarak kayıp olarak sınıflandırılacağını anlamıştır. Bu nedenle, üretilen malın girdi fiyatları yükselirken bile, ürünlerinin fiyatını sabit tutmayı seçmiştir.

4.5.2. Çerçeveleme Etkisi ve Reklamlar

İnsanlar durumları kazançlar ve kayıplar açısından değerlendirdiklerinden, karar vermeleri olası bir sonucun kazanç mı yoksa kayıp mı olduğunu belirlemek amacıyla kullandıkları zihinsel çerçeveye karşı çok hassas olabilir. Burada, bağlamdaki veya "çerçevedeki" farklılıkların, bir durumun kazanç veya kayıp olarak değerlendirilmesinin algılanmasını değiştirmektedir.

Beklenti Kuramı, bağlamsal bilginin bir durumu kazanç veya kayıp olarak tanımlamasına bağlı olarak insanların tercihlerinin önemli ölçüde değişebileceği gerçeğini dikkate almaktadır. Bu çerçeveleme etkilerinin tanınması önemlidir, çünkü insanların kararlarını değiştirmeye çalışmak için reklam verenler, avukatlar ve politikacılar tarafından manipüle edilebilirler. Örneğin, bir reklam şirketi, belirli bir hamburger markasını "% 20 yağlı" mı, yoksa "% 80 yağsız" olarak mı pazarlamalı? Her iki cümle de aynı eti tanımlar, ancak biri durumu bir kayıp olarak (% 20 yağ), diğerini ise kazanç olarak (% 80 yağsız) çerçevelemektedir.

Çerçeveleme etkisinin tüketici davranışları için önemli sonuçları vardır, çünkü tüketicilerin bir durumun bir kazanç veya kayıp olduğunu düşünmesini değiştiren herhangi bir çerçeve, tüketim kararlarını etkileyecektir.

4.5.3. Çapalama

İnsanların kazançlarını ve kayıplarını hesaplayabilmeleri için öncelikle bu değişiklikleri ölçecekleri statükoyu tanımlamaları gerekir. Ancak, alakasız bilgilerin bilinçsiz bir şekilde insanların statüko hakkındaki duygularını etkileyebileceği ortaya çıkmıştır. Bir grup insan bulun ve her kişiden sosyal güvenlik numarasının son iki hanesini yazmasını isteyin.

Ardından, her bir kişiden, gösterdiğiniz bir nesnenin değerine dair en iyi tahminini yazmalarını isteyin. Sonuçta olacak şey, Sosyal Güvenlik numaraları yüksek sayılarla bitenlerin (örneğin 67 veya 89), nesnenin değeri için ,Sosyal Güvenlik sayıları 18 veya 37 gibi daha küçük sayılarla bitenlere göre daha yüksek tahminler vereceğidir. MIT'de bir MBA sınıfındaki öğrenciler arasında, Sosyal Güvenlik sayıları 80 ile 99 arasında bitenler, kablosuz bir klavye için ortalama 56$, Sosyal Güvenlik sayıları 00 ile 20 arasında biten sınıf arkadaşları ise ortalama 16$ ortalama vermiştir (Campbell , Mcconnell & Stanley, 2013).

Psikologlar ve davranışsal iktisatçılar bu fenomeni çapalama olarak adlandırmaktadırlar, çünkü insanların klavyenin değeri hakkındaki tahminleri, Sosyal Güvenlik numaralarının son iki rakamı hakkındaki bilgileri tarafından etkilenir veya "çapalanır". Alakasız bilgilerin neden sonraki değerlemeleri etkileyebileceği tam olarak anlaşılmamıştır. Ancak çapalama etkisi gerçektir ve insanların farklı seçenekleri nasıl değerlendirdiklerini bilinçsizce değiştirmelerine yol açabilir.

4.5.4. Zihinsel Muhasebe

Faydayı maksimize etme kuralı, insanların sınırlı gelirlerini harcamaktan elde edebilecekleri toplam faydayı maksimize etmeye çalışırken, tüm potansiyel tüketim seçeneklerine aynı anda bakacaklarını varsaymaktadır. Ancak iktisatçı Richard Thaler, insanların, irrasyonel olarak, tüm seçeneklere aynı anda bakamadıklarını belirtmiştir. Thaler, zihinsel muhasebe terimini, bu davranışı tanımlamak için kullanmıştır; sanki insanlar belirli seçenekleri keyfi olarak tamamen ayrı ayrı "zihinsel hesaplara" koymakta, bu hesapların dışındaki seçenekleri de hiç düşünmeden ele almaktadır.

Bu alt-optimal eğilimin ortaya çıkmasına neden olan bir örnek olarak, müşteriler elektronik ve pahalı ürünler satın aldıklarında büyük elektronik mağazaların sunduğu uzatılmış garantileri göz önünde bulundurur. Bu garantiler, sigortaladıkları ürünlerin neredeyse hiç bozulmadığı göz önüne alındığında çok fazla fiyatlandırılmaktadır. Kişisel finansal uzman-

lar evrensel olarak insanlara bu garantileri satın almamalarını söylemektedir. Yine de birçok insan bunları satın almaktadır çünkü hikaye zihinsel muhasebeleştirilmektedir (Thaler, 1980).

4.5.5. Donatım (*Endowment*) Etkisi

Beklenti Kuramı, donatım etkisi için de bir açıklama sunmaktadır. Donatım etkisine göre, insanlar, sahip oldukları eşyalara, sahip olabilecekleri eşyaya oranla daha yüksek bir değerleme yapma eğilimindedir. Örneğin, bir kişiye yeni bir kahve fincanı gösterip satın almak için azami olarak ne kadar ödeyeceğini sorarsak, 30 lira diyebilir. Ama ona sahip olacak şekilde bardağı ona verirsek ve geri almak için ne kadar ödemek zorunda kalacağımızı sorarsak, çok daha yüksek bir fiyat talep eder; örneğin, 50 lira.

Bazı araştırmacılar, zarardan kaçınmanın, donatım etkisinden ve satıcıların talep ettiği yüksek değerlerden sorumlu olabileceğini öne sürmüşlerdir; bir insanın, bir şeye sahip olduğunda, ondan ayrılma düşüncesinin potansiyel bir kayıp gibi göründüğünü savunmaktadırlar. Sonuç olarak, kişiden eşyayı satması istenirse, daha çok para talep edecektir. Öte yandan, potansiyel alıcılar herhangi bir potansiyel kayıp hissetmezler, bu yüzden aynı şeylere daha düşük değerler tahsis ederler.

4.5.6. Statüko Sapması

Beklenti Kuramı ayrıca statüko sapmasını da açıklamaktadır. Bu sapmada, insanların, varsayılan olarak kendilerine sunulan herhangi bir seçeneği tercih etme eğilimi söz konusudur. Beklenti Kuramı, statüko sapma durumlarını, donatım etkisi ve zarardan kaçınmanın bir kombinasyonu olarak açıklamaktadır. İnsanlar yeni bir duruma girdiğinde, hiçbir seçenek için önceden var olan tercihleri yoktur. Sonuç olarak, seçeneklerin çerçevelenme şekli çok önemlidir, çünkü eğer herhangi biri varsayılan seçenek olarak sunulursa, insanlar bunu yapmak istedikleri bir bağış olarak görme eğilimindedirler. Aynı zamanda, başka herhangi bir seçeneğe potansiyel olarak zarar verebilecek bir olasılık olarak bakacaklardır. Za-

rardan kaçınma daha sonra devreye girmekte ve bu durum çoğu insanın zarara neden olma ihtimalini önlemek için varsayılan seçeneğe bağlı kalmasına neden olmaktadır. Sonuç, statükoya karşı bir sapmadır.

Statüko sapması, çeşitli tüketici davranışlarını açıklamak için kullanılabilir. Marka sadakatini düşünelim. Eğer Tat ketçap yemeye alışırsanız, statüko sapması sizi başka bir ketçap markası almak konusunda isteksiz hale getirecektir. Potansiyel bir kayıp hissinin üstesinden gelmek, rakip marka için zorlu bir yolculuktur; bir markayı zorlamak isteyen rakipler, çoğu zaman tüketicilerin ürünlerini denemelerini sağlamak için yüksek indirimler yapabilir veya ücretsiz örneklere başvurmaya mecbur kalabilir (Samuelson & Zeckhauser, 1988).

4.5.7. Miyopi

Eski atalarımızın uzak gelecekte gerçekleşecek herhangi bir şeye endişelenmek için çok zaman harcamamışlardır. Enfeksiyona bağlı hastalıklar, yırtıcı hayvanlar ve sürekli açlık tehdidi hayatı son derece tehlikeli hale getirmiştir. Sonuç olarak, neredeyse bütünüyle şimdiki zamana ve önümüzdeki birkaç hafta veya sonraki birkaç ay boyunca nasıl geçileceklerine odaklanmaları gerekmiştir.

Ancak bugün sanayileşmiş ülkelerde yaşayan insanlar nadiren bulaşıcı hastalıklardan ölmekte, çoğunlukla hayvanat bahçesindeki yırtıcı hayvanları görmektedir ve açlık tehdidi altında değillerdir. 80 yaşını doldurmak artık rutindir ve çoğumuz yaşlılıktan öleceğiz. Sonuç olarak, emeklilik için planlama ve kolej için tasarruf gibi uzun vadeli zorluklar artık hemen hemen herkesin karşılaştığı ortak görevlerdir.

Ne yazık ki, beyinlerimiz atalarımızın daha acil kaygıları için tasarlanmıştır. Bu nedenle, uzun vadeli planlama ve şimdiki zaman ile gelecek arasındaki dengeleri içeren kararlar konusunda sık sık zorluk çekilmektedir. Başlıca tökezleyen bloklardan ikisi miyopi ve zaman tutarsızlığıdır. Biyolojide, miyop veya yakın görüşlülük, uzaktaki nesnelerin bulanık, odak dışı ve zor görünmesini ifade eden göz kusuru anlamına gelmektedir. Analojiyle ekonomistler, beyinlerimizin geleceği kavramsallaştırmak-

ta zorlandığını açıklamak için miyopi kelimesini kullanmaktadır. Şimdiki zamanla kıyaslandığında gelecek bulanık, odak dışı ve görülmesi zor görünmektedir.

Örnek olarak, beyinlerimiz acil kararlar almak için mevcut maliyetlere karşı mevcut faydaları tartmakta çok iyidir. Ancak beyinlerimiz, gelecekteki maliyetleri veya faydaları muhasebeleştirmek söz konusu olduğunda, neredeyse gelecek karanlık" görünmektedir. Sonuç olarak, birkaç hafta veya aydan daha fazla gerçekleşecek durumları değerlendirmekte güçlük çekilmektedir.

Miyopinin birincil sonucu, insanlar hızlı bir şekilde fayda sağlayacak bir şey ile uzun süre fayda sağlayamayacak bir şey arasında seçim yapmak zorunda kaldıklarında, daha acil olan seçeneği tercih etme eğiliminde olmalarıdır. Miyopi aynı zamanda bir diyete bağlı kalmayı ya da egzersiz planını takip etmeyi zorlaştırmaktadır.

V. Ahlak İktisadı ve *Homo economicus*

Ahlak felsefesi, ahlaki değerler çerçevesinde doğruyu yapmak olarak tanımlanabilir. Kriterler iyi ve kötüdür. Ahlaki değerler; diğerkâmlık (özgecilik, altruizm), karşılıklılık, eşitlik, özgürlük, adalet, duygudaşlık (empati), erdem, adalet, din, kimlik, kendi çıkarını gözetme, güvèn, itimat, iş birliği gibi değerlerdir. Sosyoloji ve antropoloji, ahlak bilimini tamamlayan bilimlerdir. Ahlaki değerler bireysel değil, sosyolojiktir ve değişik kültürlerde kısmen farklılık gösterir. Ayrıca çok yavaş da olsa evrim söz konusudur.

Ahlak Bilimi: Antropoloji, kültür ve sosyoloji temellerinde, değerler seti çerçevesinde insanın insanlarla ilişkisinin incelenmesidir.

Ahlak İktisadı: Değerler setinden hareketle iktisadi faaliyetlerin şekillenmesini incelemektir. Geniş anlamda ahlak iktisadı, diğerkâmlıktan hareketle ekonomik işlemleri kurgulamaktır. Ahlak bilimi iktisatçılarına göre iktisat, değerlerin gerçekleşmesi için çalışan bir disiplindir (Klamer, 2018) Bireysel anlamda insanlar kendi çıkarını düşündüğü halde niçin iş birliği yaparlar? Yanıt, kendi çıkarıdır. Ortak çıkar; ortak amaç, karşılıklı-

lık ve belki de bunların ötesinde ahlaki değerlerdir. Çünkü ahlaki kurallar (doğruluk) her zaman ve her yerde iş birliğine dayalıdır (Curry, Mullins & Whitehouse, 2019). İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren insanlar iş birliği yapmaktadır.

İnsan doğasının bencillik, kendi çıkarını düşünmek üzerine kurgulandığı genellikle kabul edilmektedir. Kendi çıkarını düşünmek iş birliğine engel midir? Aynı zamanda insanlık tarihinin başından bu yana insanların iş birliği yaptıkları görülmektedir. Özellikle antropologların ilgi alanına giren bu konuda öne çıkan yanıt, hayatta kalmak için iş birliğinin gerektiği üzerinedir. İş birliği, ahlaki değerlerin ve kültürlerin temelini oluşturmakta ve gen-kültür evrimiyle nesilden nesille aktarılmaktadır.

Ana fikir, insanların 50 milyon yıldır sosyal gruplarda yaşadığı ve iki milyon yıl boyunca yoğun bir şekilde iş birliğine dayalı avcı-toplayıcı olduklarıdır. Bu süre zarfında, insanlar bir dizi farklı iş birliği sorunuyla karşı karşıya kalmıştır (ve yüzleşmeye devam etmektedir); yani karşılıklı yarar sağlayan, kazan-kazan, sıfır olmayan sosyal etkileşim söz konusudur (Curry, Alfano, Brandt & Pelican, 2020). İş birliğinde kurgu, Nashci olmayan, Kantçı strateji temelli optimizasyon olmalıdır. İş birliğini standart almak gereklidir (Curry, 2016).

5.1. Kendi Çıkarı ve İş Birliğine Kantçı Yaklaşım

Kantçı etik, kalkış noktası olarak, insanların kendi çıkarlarını temel almakla birlikte; "Kendin için istediğini başkası için de iste, kendin için istemediğini başkası için de isteme" yaklaşımıyla hareket etmektedir. Kantçı etik anlayışı, güven ve dayanışmayla desteklendiğinde, Kantçı iş birliği ve optimizasyon gerçekleşmektedir. İş birliğinde kurgu, Nashci olmayan, Kantçı strateji temelli optimizasyon olmalıdır. İş birliğini standart almak gereklidir (Curry, 2016).

İş birliğinin matematiksel kuramı, sıfır toplamlı olmayan oyunlardır. Sıfır toplamlı olmayan oyunlar kuramı, iş birlikçi davranışın spesifik formudur.

5.2. Karşılıklılık Mantığı ve Oyun Kuramı

İş birliğinin temelini oluşturan başlıklardan karşılıklılık, oyun kuramı tarafından yoğun olarak ele alınmaktadır. Karşılıklılık içeren oyunlar Tablo 1'deki gibidir. Tablonun sağı, oyunu geliştirenleri ifade etmektedir. Karşılıklılık içeren oyun deneylerinde dolaylı olarak değerler de ölçülmektedir. Özetle, oyun kuramı çerçevesinde, ahlaki değerler ve sosyal normlar veri alınarak değişik oyunlar kurgulanmaktadır.

Tablo 1. Deneysel Oyunlar (Gintis ve Bowles, 2011).

Oyun	**Referans**
Ültimatom	Güth vd. (1962), Henrich (2000)
Mahkûmlar Çıkmazı	Daves (1980), Axelrod (1984)
Hediye Değişimi	Akerlof (1962), Fehr vd. (1993)
Kamu Malları	Yamagishi (1986), Ostrom vd. (1992)
Ceza ve/veya Ödüllü Kamu Malları (Public goods with punishment)	Fehr ve Gachter (2000, 2002)
Üçüncü Taraf Cezalandırma	Fehr ve Fishbacker (2004)
Diktatör	Kahneman vd. (1986), List (2007), Güvenberg vd. (1995), Burks vd. (2003)

Tablo 2. Deneysel Oyunlarda Ölçüler Değerler (Bowles, 2016: 60).

Oyun	Oyunun Oynanması	Ölçülen Değerler
Tek Hamleli Mahkûmlar Çıkmazı	En yüksek ortalama skorlarda (pay off) karşılıklı iş birliği neticelenir; fakat kendi çıkarındaki oyuncular cayarlar.	Diğeri tarafından alınan faaliyetler hakkındaki inançlar hakkında oyuncuların karşılıklılık koşulu; değerler üzerine piyasa çerçevelemesinin etkisi.
Hediye Değişimi	Bir oyuncudan diğer oyuncuya transfere karşılık verilebilir, verilmeyebilir.	Karşılıklılık veya karşılıklılık beklentisi
Güven (Cezalı ve cezasız, fines: para cezası)	Yatırımcının (sermayedar, investor) yatırım fonu yöneticisine (teminatı alana, trustee) güveni deneyci tarafından çarpıtılır; teminatı alan sonra transferi yatırımcıya geri transfer edebilir.	Yatırımcı: Cömertlik (generosity, açık ellilik) veya karşılıklılık beklentileri. Teminatı alan: karşılıklılık. Yatırımcı cömertliğine cezaların olası etkisi.
Diktatör	Bir oyuncu tek taraflı olarak ikinci (pasif) oyuncuya bir miktar transfer yapar. (Bu harfiyen bir oyun değildir.)	Koşulsuz cömertlik.
Üçüncü Taraf Cezalandırma	Bir üçüncü tarafın olduğu diktatör oyunu. Üçüncü taraf diktatörün transferini gözler ve sonra diktatörün skorlarını (pay off) azaltmak için ödeme yapabilir.	Üçüncü taraf: Diğerlerini iyileştirmede adalet ihlallerini cezalandırmak için ödeme istekliliği. İlk taraf: Beklenen cezalandırma etkisi.

Tablo 2. Devamı

Ültimatom	Teklif sunan bir defalık göreceli zenginliğinin (donatımın) bir porsiyonunu responder'a (yanıtlayıcıya) tahsis eder. Yanıtlayıcı kabul veya ret eder. İkinci durumda her iki oyuncu da bir şey alamaz.	Teklif sahibi: Koşulsuz cömert veya yanıtlayıcının adil düşüncesine inanan. Yanıtlayıcı: Hakkaniyet, karşılıklılık.
Kamu Malları	İkiden fazla oyuncu arasında Mahkûmlar Çıkmazı. Maksimum katkıda bulunduklarında ortalama pay off'lar en büyüktür; fakat kendi çıkarını düşünen bir oyuncu daha az (çoğu durumda, sıfır) katkıda bulunur.	Altruizm; diğerlerinin geçmiş aksiyomları üzerine karşılıklılık koşullanır.
Cezalandırmalı (punishment) Kamu Malları	Diğer oyuncuların her birinin katkı düzeyleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, her bir oyuncu diğer oyuncuların herhangi birinin pay off'larını azaltabilir.	Katkıda bulunan: Koşulsuz cömert veya adaletsizliği cezalandırmada diğerlerinin istekliliğine inanan, sosyal norma uyulmadığında mahcup eden, rezil eden. Cezalandırıcı: Hakkaniyet, karşılıklılık.

Son bir nokta, ahlak iktisadının pür matematiksel modellerle kurgulanması üzerinedir. *Homo economicus* temelli modellerde iktisadi ajanlar kendi çıkarını maksimize edici davranırken, pür *Homo morals* modellerde ajanlar diğerkâmdır.

5.3. Bencillik ve İş Birliği: R. Dawkins ve Gen Bencildir

Tartışmaya R. Dawkins'in ilk baskısı 1976'da yayımlanan *Gen Bencildir* kitabındaki temel vurguyla devam etmek istiyoruz: Bencil genler iş birliği yaparak doğal seleksiyonda başarılı olmaktadır.

Kitabın son bölümünde insan ve toplum konularına girildiğinde Dawkins, mem (même) kavramından söz etmektedir; mem ya da même, Richard Dawkins'in ortaya attığı kültürel iletim birimidir. Buradan hareketle memetics kavramı geliştirilmiştir.

Kelime anlamı Yunanca "mimeme"den gelmektedir. Ancak Richard Dawkins, *Gen Bencildir* kitabında belirttiği üzere "gen" kelimesi gibi tek heceli bir isim istediğinden bunu "mem" olarak kısaltmıştır. Ayrıca "même" kelimesinin Fransızca "kendi" anlamına gelen köküyle ilgili bağlantılı kurmaktadır.

Dawkins'e göre nesiller değiştikçe, kültürel ve sosyal içerik bir sonraki nesle memler tarafından aktarılmaktadır. Bu tıpkı biyolojik içeriğin DNA tarafından aktarılması gibidir. Fakat memler, DNA gibi mikroskop altında görülebilen somut bilgi kodları değil, daha çok soyuttur. Bu bakımdan sosyolojik gen denebilir. Ezgiler, düşünceler, sloganlar, moda, mimari, mem örnekleridir.

Gelenek halindeki memler, genler gibi nesilden nesile ya da kültürden kültüre aktarılabilir. Aktarım sırasında değişime de uğrayabilir. Örneğin her kültürde farklı türleri bulunan bir mem kompleksi de düğünlerdir. İçerisinde ritüelleriyle, yenen yemekleriyle, oynanan oyunlarla farklı memler barındırırlar. *Özetle, ahlaki değerler insanları iş birliğine zorlamaktadır.*

VI. Sonuç

İktisadın öznesi olan insan *Homo economicus* mudur? *Homo economicus* veya iktisadi insan kavramını ortaya atan düşünürlerin, bunu pür iktisat bilimi için bir varsayım olarak ortaya attıkları anlaşılmaktadır. Pareto'nun da belirttiği üzere gerçek insan, *Homo economicus* olduğu kadar, aynı zamanda *Homo etikus, Homo religiosus*, vb.'dir. Mill ve Pareto'nun niyetinden farklı olarak, yakın zamana kadar iktisadi insan neredeyse sorgusuz sualsiz kabul edilmiştir. Bir anlamda, özellikle matematiğin de yaygın kullanımıyla patika bağımlılığı gerçekleşmiştir.

Rasyonel Seçim Kuramı ve Beklenen Fayda Kuramı'ndaki kurgu, son yıllarda davranışsal iktisat ve ahlak iktisadındaki gelişmelerin de katkısıyla, yeni bir kurguya doğru, bir anlamda evrilmektedir. Sistem kuramı, ajan bazlı modelleme, sosyal ağlar vb. kompütasyonel sosyal bilimlerdeki gelişmeler, bireysel ve sosyal varlık olarak insanı birlikte modelleme konusunda yeni olanaklar sunmaktadır. Gelecekte duygudaşlık, diğerkâmlık, adalet, iş birliği, karşılıklılık vb. kavramların daha fazla kullanıldığı modellerin yaygınlaşacağı düşünülmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

Anand, P., Pattanaik, P., & Puppe, C. (2009). *The handbook of rational and social choice.* Oxford University Press.

Arthur, W. B. (2021). Economics in nouns and verbs.

Bee, M., & Desmarais-Tremblay, M. (2022). The birth of homo Œconomicus: The methodological debate on the economic agent from JS Mill to V. Pareto. *Journal of the History of Economic Thought.*

Besanko, D. A., & Braeutigam, P. R. (2020). *Microeconomics* (8 b.). Wiley.

Bögenhold, D. (2017). Social-scienciation of economics and its consequences: On a relative Convergence between economics and sociology. *Italian Association for the History of Political Economy, WP, 3.*

Bowles, S. (2016). *The moral economy: Why good incentives are no substitute for good citizens.* Yale University Press.

Callahan, G., & Horwitz, S. (2010). The role of ideal types in Austrian business cycle theory. R. Koppl, S. Horwitz, & P. Desrochers (Dü) içinde, *In What is so Austrian about Austrian Economics?* (Cilt 14, s. 205-224). Emerald Group Publishing Limited.

Campbell , R., Mcconnell, R. M., & Stanley, L. B. (2013). *Economics.* New York: The McGraw-Hill.

Curry, O. S. (2016). Morality as cooperation: A problem-centred approach. T. K. Shackelford, & R. D. Hansen (Dü) içinde, *The Evolution of Morality* (s. 27-51). Springer International Publishing.

Curry, O. S., Alfano, M., Brandt, M. J., & Pelican, C. (2020). Moral molecules: Morality as a combinatorial system. *Review of Philosophy and Psychology*, 1-20.

Curry, O. S., Mullins, D. A., & Whitehouse, H. (2019). Is it good to cooperate? Testing the theory of morality-as-cooperation in 60 societies. *Current Anthropology, 60*(1), 47-69.

Dawkins, R. (1976). *Gen bencildir [The selfish gene].* (A. Ü. Müftüoğlu, Çev.) Ankara: TÜBİTAK.

Dhami, S., & Al-Nowaihi, A. (2018). *Rationality in economics: theory and evidence.* CESifo Working Paper No. 6872.

Dixon, W., & Wilson, D. (2012). *A history of Homo economicus: The nature of the moral in economic theory.* Routledge.

Donduran, M. (2013). *İleri mikro iktisat.* İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

Edgeworth, F. Y. (1881). *Mathematical psychics: An essay on the application of mathematics to the moral sciences.* London: C.K Paul.

Eichberger, J. (1993). *Game theory for economists.* San Diego: Academic Press.

Ellsberg, D. (2001). *Risk, ambiguity and decision.* New York & London: Garland Publishing, Inc.

Eren, E. (2020). İktisat, bilim, sanat ve mühendislik. D. G. Aydın , & H. Özel (Dü) içinde, *İktisat ve Tarih* (s. 15-44). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Eren, E. (2020). Makro iktisat ve kriz: Çözüm mezo iktisat mı? *İktisat ve Toplum Dergisi, 121*, 54-63.

Eren, E. (2021). Kendi çıkarını gözetme ve diğerkâmlık: Ahlak iktisadı ve oyun kuramı. *İktisat ve Toplum Dergisi, 133*, 91-98.

Eren, E. (2022). Iktisadi insandan insan iktisadına temsili özne sorunsalı. *İktisat ve Toplum Dergisi, 139*, 71-82.

Eren, E.(2022), Homo economicus –Iktisadi insan tarihine bir not, İktisat ve Toplum Dergisi, 141.

Eren, E., & Donduran, M. (2001). *Mikro iktisat* (2 b.). Avcıol Basım Yayın.

Fishburn, P. C. (1982). *The foundations of expected utility.* Dordrecht: D. Riedel.

Gintis , H., & Bowles, S. (2011). *A cooperative species human reciprocity and its evolution.* Princeton University Press.

Grigoryeva, M. S., & Matsueda, R. L. (2014). Rational choice, deterrence, and crime: Sociological contributions. *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, 4316-4327.

Hammond, P. J. (1997). Rationality in economics. *Rivista internazionale di scienze sociali, 105*(3), 247-288.

Heilmann, C., & Reiss, J. (2022). *The routledge handbook of philosophy of economics.* Routledge.

Holcombe, R. G. (2009). The behavioral foundations of Austrian economics. *The Review of Austrian Economics, 22*(4), 301-313.

Ingram , J. K. (1888). *A history of political economy.* Mcmillian.

Jannet, C. (1878). De l'état actuel de la science sociale. *Le Correspondant, 112*, 870-89.

Jevons , W. S. (1866). Brief account of a general mathematical theory of political economy. *Journal of the Statistical Society of London, 29*(2), 282-287.

Kincaid, H. (2012). *The Oxford handbook of philosophy of social science.* Oxford University Press.

Kincaid, H., & Ross, D. (2009). *The Oxford handbook of philosophy of economics.* Oxford University Press.

Kırmızıaltın, E. (2017). *İktisat ve rasyonalite: K. Marx, WS Jevons ve TB Veblen'de rasyonalite, insan, teori.* Ankara: Heretik Basın Yayın.

Klamer, A. (2018). Economics is a moral science: A value based approach. P. Róna, & L. Zsolnai (Dü) içinde, *Economic objects and the objects of economics* (Cilt 3, s. 169-181). Springer, Cham.

Lindenberg, S. (1990). Homo socio-oeconomicus: The emergence of a general model of man in the social sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 146*(4), 727-748.

Machina, M. J. (1982). "Expected utility" analysis without the independence axiom. *Econometrica, 50*(2), 277–323.

McCarthy, B., & Chaudhary, A. R. (2014). Rational choice theory and crime. G. Bruinsma, & D. Weisburd (Dü) içinde, *Encyclopedia of crime and criminal justice* (s. 4307-4315). New York: Springer.

Mill, J. (1820). On government, gupplement to the encyclopedia britannica. *J. Innes, 4*, 491-505.

Mill, J. S. (1836). On the definition of political economy; and on the method of investigation proper to it. *London and Westminster Review, 4*, 120-164.

Mill, J. S. (1844). *Essays on some unsettled questions of political economy.* London: John W. Parker.

Neumann, J. Von ve Morgenstern, O(1944).Theory of games and economic behavior, HYPERLINK "https://en.wikipedia.org/wiki/Princeton_University_Press" Princeton University Press

Nitsch, T. O. (1982). Economic man, socio-economic man and homo-economicus humanus. . *International Journal of Social Economics.*

O'Boyle, E. J. (2021). *Personalist economics: What is it?*

O'Boyle, E. J. (1994). Homo socio-economicus: Foundational to social economics and the social economy. *Review of Social Economy, 52*(3), 286-313.

O'Boyle, E. J. (2007). Requiem for Homo economicus. *Journal of Markets & Morality, 10*(2).

O'Boyle, E. J. (2009). The origins of Homo economicus: A note. *History of Economic Thought and Policy, 5*(1), 195-204.

O'Boyle, E. J. (2017). Schumpeter and economic man. *International Journal of Social Economics, 44*(1), 141-150.

O'Boyle, E. J. (2019). Homo economicus: Part human, part machine. *Pieniądze i Więź, 23*(1 (86)), 7-21.

Osborne, M. J., & Rubinstein, A. (2020). *Models in microeconomic theory ('He'Edition)* . Open Book Publishers.

Pantaleoni, M. (1889). *Principii di economia pura.* Firenze : G. Barbèra.

Pareto, V. (1906). *Manuale di economica politica, societa editrice libraria.* Milano: Società Editrice Libraria.

Pareto, V. (2006). *Manual of political economy.* Oxford University Press.

Pearson, H. (2000). Homo economicus goes native, 1859-1945: The rise and fall of primitive economics. *History of Political Economy, 32*(4), 933-989.

Perloff, J. M. (2020). *Microeconomics theory and applications with calculus* (5 b.). Pearson.

Persky, J. (1995). The ethology of Homo economicus. *Journal of Economic Perspectives, 9*(2), 221-231.

Peterson, M. (2017). *An introduction to decision theory* (2 b.). Cambridge University Press.

Plumpe, W. (2016). *German economic and business history in the 19th and 20th centuries.* New York: Palgrave Macmillan.

Rau , K. H. (1847, 1826). *Grundsätze volkswirthschaftslehre.* Heidelberg: Universitätis-Buchhanklung von C.F. Winter.

Roy, U. (2019). *History of economic thought: Ders notları.* Brooklyn:LIU Department of Social Sciences: http://myweb.liu.edu/~uroy/eco54/index.html adresinden alındı

Samuelson, W., & Zeckhauser, R. (1988). Status quo bias in decision making. *Journal of risk and uncertainty, 1*(1), 7-59.

Senior, N. W. (1826). *An introductory lecture on political economy.* J. Murray.

Skousen, M. (2005). *Modern iktisadın inşası büyük düşünürlerin hayatları ve fikirleri* (Cilt 2). Ankara: Adres Yayınları.

Smith , A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1 b.). London: W. Strahan ve T. Cadell.

Smith, A. (2018). *Ahlaki duygular kuramı* (1 b.). (D. Kızılay, Çev.) Pinhan Yayıncılık.

Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of economic behavior & organization, 1*(1), 39-60.

Tittenbrun, J. (2013). The death of economic man. *International Journal of Social and Humanistic Computing, 11*, 10-34.

Tomer, J. F. (2001). Economic man vs. heterodox men: The concepts of human nature in schools of economic thought. *Journal of Socio-Economics, 30*, 281–293.

Viale, R. (2021). *Routledge handbook of bounded rationality.* Routledge, Taylor & Francis Group.

Walker, F. A. (1874). Cairnes's political economy. *The Nation, 11.*

Walker, K. E. (1995). The development of the concept of economic man. *Review of Social Economy, 13*(1), 69-77.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Cilt 2). University of California.

Weirich, P. (2004). Economic rationality. A. R. Mele, & P. Rawling (Dü) içinde, *The Oxford Handbook of Rationality* (s. 380-398). Oxforf University Press.

Zabieglik, S. (2002). J. Kubka (Dü.) içinde, *The origins of the term homo oeconomicus.* (s. 123-130). Gdansk.

Zafirovski, M. (2014). Rational choice requiem: the decline of an economic paradigm and its implications for sociology. *The American Sociologist, 45*(4), 432-452.

Zafirovski, M. (2018). Economics as a multi-paradigmatic science: The 'best kept secret'of irrational choice. *The American Sociologist, 49*(1), 37-63.

Uzun Dönem/Kısa Dönem Metodolojisi, Walrasçı/Neo-Walrasçı Genel Denge ve Makro İktisada Mikro Temeller Sorunu

Vedit İnal[1]

I. Giriş

Makro iktisadın mikro temellere sahip olması gereği, günümüz ana akım makro iktisatçılarının önemli bir çoğunluğunun neredeyse tartışmasız olarak kabul ettiği önermelerden biri, belki de en önemlisidir. Örneğin Stephen Williamson *Macroeconomics* kitabının girişinde "Bu kitabın önemli amaçlarından biri makro iktisadî analizi mikro ekonomik temeller üzerine inşa etmektir." (2018: 3) diyerek yaklaşımını, bu konuda herhangi bir tartışmaya girme ihtiyacı bile duymadan, sıradan bir biçimde sunar. Robert Barro, Angus Chu ve Guido Cozzi'nin birlikte yazmış oldukları, *Intermediate Macroeconomics* kitabında makro iktisat şöyle tanıtılır: "Makro iktisatta reel GSYH gibi, makro iktisadî -yani ekonominin tümünü kapsayan bütünleşmiş (*aggregate*)- değişkenlerle ilgileniriz. An-

1 Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, İktisat Bölümü.

cak, işe yarar makro iktisadî bir model kurabilmek için, bu analizi bireylerin ve şirketlerin davranış ve eylemlerinin üzerine inşa etmeyi faydalı buluyoruz. Bu mikro iktisadî analiz, bireylerin tüketime, tasarrufa, ne kadar çalışıp, dinleneceklerine ilişkin kararları nasıl aldıklarını inceler. Makro iktisada yaklaşımımızın altında yatan bu mikro iktisadî analize *mikro temeller* denir." (2017: 7). Ya da Wren-Lewis, katıldığı bir konferansta, katılımcıların mikro temelleri olmayan makro modellerin tartışılıyor olmasını eleştirdiklerini, ciddi akademik analizin mikro temellere dayanması gerektiğini söylediklerini aktarır (Wren-Lewis, 2011: 137). Üstelik mikro temellere duyulan bu inanç yeni bir durum da değildir. 36 yıl önce yazdığı bir makalede, ana akım Keynesçi iktisadın temel direklerinden James Tobin, mikro temeller metodolojisini kullanmayan hiçbir makalenin en tepedeki dergilerde yayımlanma şansı olmadığından, doktorasını yeni almış genç öğretim üyelerinin, eğer doktora tezlerinde bu metodolojiyi kullanmamışlarsa, iyi üniversitelerde iş bulamayacaklarından yakınıyordu (Tobin, 1986: 350).

Mikro temeller metodolojisinin amacı makro iktisadî değişkenleri, ilişki ve olayları, iktisadî sistemi oluşturan aktörlerin davranışları üzerinden açıklamak, uygulanan politikaları bireysel bir temele oturtmaktır. Yaklaşım, iki temel teorik destek üzerine inşa edilmiştir. Bu desteklerin birincisi, 1950'li yıllardan beri süregelen "yöntembilimsel bireycilik ve bütüncülük" (*methodological individualism and holism*) tartışmalarının ana akım iktisatçıların gözünde birinci gurubun leyhine sonuçlanması ve buna bağlı olarak "temsilî birey" (*representative individual*) yönteminin makro iktisada hâkim olmasıdır. Aslında "yöntembilimsel bireycilik ve bütüncülük" tartışmaları çok daha geriye, sosyal bilimlerin kurucusu olarak kabul edilen ve sosyal gerçekliklerin, o gerçeklikleri oluşturan aktörlerden bağımsız olarak incelenmesi gerektiğini savunan Émile Durkheim'a ve 1920'lerde ve 1930'larda bu görüşe karşı çıkan mantıksal pozitivist (*logical positivist*) Rudolf Carnap ve Moritz Schlick gibi filozofların öncülüğünde oluşan ve Viyana Çevresi (*Vienna Circle/Wiener Kreis*) diye bilinen grubun başlattığı "bilimde birlik" tartışmalarına (Janssen, 2008: 2) kadar gider.

Metodolojik bireyciliği savunan grup, tüm sosyal faaliyetlerin bir öznesi olması gerektiğini, karar alıcı bireylerin üzerinde bir "oluşum" (*entity*) olmadığını ya da böyle bir oluşum varsa bile, bu oluşumun da karar alıcı bireylerden meydana geldiğini iddia ederken; metodolojik bütüncülüğü savunan grup, karar alıcı bireylerin üzerinde sınıf, millet, futbol takımı, üniversite senatosu, millet meclisi gibi bir takım "oluşumlar" olabileceğini, aslında bireylerin karar ve hareketlerinin bu 'üst' oluşumlar tarafından sınırlanıp, belirlendiğini söylüyordu (Agassi, 1960: 244). Her ne kadar iki grup arasındaki bu tartışmaların içinde yer almamış olsalar da, Marx'tan Keynes'e, Hayek'ten, Toynbee ve Dawkins'e çok farklı düşünürleri içeren bir yaklaşımdır bu (Denis, 2016: 146). Bilindiği gibi, bu ikinci yaklaşımın bir sonucu sistemin bütününün, sistemi oluşturan parçaların toplamından fazla olduğuna, bütünün bu parçalardan farklı hareket edebileceğine duyulan inançtır. Bu açıdan mikro temeller literatürünün temel sorusu makro iktisadî değişken ya da ilişkilerin ne düzeyde bireysel değişken veya ilişkilere benzediği ve onlarla açıklanıp açıklanamayacağıdır.

Mikro temeller metodolojisinin ikinci teorik desteği ise serbest rekabetçi bir sistemin oluşturacağı dengenin varlığına ve kararlılığına duyulan inançtır. Walras'ın genel denge teorisinin modern biçimleri, günümüzün birçok makro iktisatçısı tarafından, makro iktisadın mikro temelleriyle eşanlamlı olarak kullanılır (Weintraub, 1977: 2). Solow'un yıllar önce söylediği gibi "Mikro temellere olan talep, makro iktisadın Walrasçı temeller üzerine inşasıdır." (Solow, 1986: 137). Ya da biraz daha detaylı bir şekilde söyleyecek olursak, makro iktisada mikro temeller arayışının temel amacı, aynen mal ve kaynakların fiyat ve miktarlarının belirlenmesinde olduğu gibi, makro iktisadın temel önerme ve sonuçlarının da, *ek varsayımlara ihtiyaç duymadan*, ya da *ek varsayımları asgarî düzeyde tutarak*, analize başlarken bilindiği varsayılan üç temel veri -sistemdeki aktörlerin tercihleri, kullanılan teknoloji ve mevcut faktör donanımları (*factor endowments*)- üzerinden ortaya konulabilmesinin sağlanmasıdır (Rizvi, 1994: 358).

Keynes'in *Genel Teori*'yi yayımlamasından ve makro iktisadı ortaya atmasından hemen sonra, önerdiği modeli neoklasik bir bakış açısıyla ye-

niden yorumlama çabaları başladı. Hicks'in (1937) açtığı yoldan giden Modigliani, Tobin, Samuelson ve Solow gibi iktisatçıların oluşturduğu yaklaşım, emek, mal ve para/sermaye piyasalarından oluşan basit bir genel denge sistemiyle Keynes'in analizini yeniden yoğuruyor ve "neoklasik sentez" denilen bir sistem oluşturuyordu. Serbest bir piyasa ekonomisinin, eksik istihdamda dengeye gelebileceğini iddia eden Keynes'in analizi ile tüm piyasların eşzamanlı (*simultaneous*) olarak dengeye geleceğine inanan genel denge analizini sentezleyebilmenin sırrı, yapılan uzun dönem-kısa dönem ayrımında idi. Ekonomi, uzun dönemde, genel denge teorisyenlerinin inandığı gibi, kendiliğinden tam istihdam dengesine doğru evrilebilirdi; ama kısa dönemde, fiyatlardaki, özellikle ücretlerdeki katılıklar (*rigidies*) nedeniyle, bu denge gerçekleşemeyebilirdi. Bu durumda para ve maliye politikalarıyla sistemi daha kısa ve sorunsuz bir şekilde tam istihdam dengesine getirmek mümkündü. Bu yorum, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Keynesçi iktisadın ana akım yorumu haline geldi.

Ancak bu yıllarda bir "makro iktisat" daha gelişmeye başlamıştı. 1950'li yıllarda Léon Walras'ın *Éléments d'économie politique pure* adlı kitabının İngilizceye çevrilmesi, Arrow ve Debreu gibi iktisatçıların genel dengenin varlığını ispatlamaları, iktisadın giderek matematikselleşmesi ve bu nedenle Walras'ın kitabının erişilebilir bir hâle gelmesi gibi iktisat teorisine ilişkin birtakım gelişmeler, Anglo-Saxon iktisatçıları da Walras'ın genel denge teorisine getirdi. Walrasçı genel denge analizi de, ekonomininin tümü üzerinde birtakım hükümler içerdiği için, makro iktisat olarak kabul edilmesi gereken bir analiz biçimiydi. Gerçi, iki yaklaşımın ekonominin işleyişine ilişkin yaptıkları vurgular birbirlerinden farklıydı: Genel denge analizi, fiyatların esnekliği sayesinde oluşan denge fiyatlarını ve tüm piyasaların "temizleniyor" olmasını ortaya çıkarırken; neoklasik sentez etkin (*effective*) talep ve gayrı iradî (*involuntary*) işsizlik gibi kavramları vurguluyordu. II. Dünya Savaşı sonrası yıllardan 1970 ortalarına kadar, "makro iktisat" denilince iktisatçıların büyük çoğunluğu, "neoklasik sentezi" ve Keynesçi iktisadı anladılar, ama 1970 ortalarında, petrol krizinin ve diğer siyasi gelişmelerin sebep olduğu enflasyon, onu takip eden stagflasyon ve Phillips Eğrisi tartışmaları, Keynesçi iktisada itibar kaybettirince, Kuhn'un popülarize ettiği deyimle, "paradigma dönüşümü"

(*paradigm shift*) de gerçekleşti: Makro iktisadın mikro temelleri ana akım iktisatçıların temel teorik modeli haline geldi.

Genellikle, makro iktisada mikro temeller arayışının başlangıcı olarak Robert Lucas'ın 1976 eleştirisine karşı geliştirilen savunma gösterilir (Da Silva, 2009; Denis, 2016: 136). Lucas, 1940'lardan başlayıp, 1980'lere kadar özellikle Keynesçi iktisatçılar tarafından geliştirilen büyük boyutlu, "yapısal" makro ekonomik modelleri, "davranışsal" parametreler üzerine inşa edildikleri için eleştirmişti. Bu modellerde, ekonometrik olarak tahmin edilen bu davranışsal parametreler, uygulanan makro ekonomik politikalarla değişeceği için, ortaya çıkacak tahminler geçersiz hâle gelecek ve modelin alternatif yaklaşımlarla kıyaslanabilmesi de mümkün olamayacaktı. Makro ekonomik tahminlerde kullanılan ve davranışsal parametrelere dayanan bu modeller kısa dönem analizlerinde işe yarayabilirdi, ama uzun dönemde, modelin yapısı da uygulanan politikalarla değişeceği için, analiz anlamını yitirecekti (Lucas, 1976: 24-25).

Lucas'ın bu eleştirisini karşılayabilmek için, iktisadî politikaları yönlendirecek modelleri "derin" diye nitelendirilebilecek parametreler üzerine inşa etme, makro iktisadî araştırmaları mikro temeller üzerine oturtma fikri gelişti. "Derin" diye nitelenen bu parametreler, yukarıda bahsi edilen *tercihler*, *teknoloji* ve *donanımlar* gibi temel verilerdi (Da Silva, 2009: 2). 1990'lı yılların başlarından itibaren, neo-Keynesçi iktisatçıların, genel olarak "menü maliyetleri" (*menu costs*) diye adlandırılan çeşitli mikro ekonomik gerekçelerle, fiyat katılıklarını açıklamaya başlamalarıyla, makro iktisada mikro temeller oluşturma çabaları, ana akım Keynesçi iktisatçıları da içeren yeni bir boyut kazandı. Ancak, hemen belirtelim ki, özü itibarıyla, Lucas'ın makro iktisatta devrim yaratan bu eleştirisi makro ekonomik olmaktan çok, ekonometrik bir eleştiriydi. Amacı sistemdeki bireylere ilişkin değişkenlerin üzerinde makro iktisadî değişkenler olup olamadığını tartışmak değildi. Analizinin çıkış noktası, bireylerin ötesinde değişkenlerin ya da oluşumların var olmadığı ve makro iktisadın mikro temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğiydi (Denis, 2016: 136). Bu anlamda hem Lucas hem de onun bu analizini doğru yöntem olarak kabul edenler, bu konuda kararlarını vermişlerdi bile.

Bu makalede, yukarıda bahsi edilen bu iki kabulden birincisini bir kenara bırakarak, ikincisi üzerine odaklanacağız. Walras'ın genel denge analizinin sermaye teorisi tartışmaları bağlamında ortaya çıkan sorunlarından hareketle, önerilen sentezin makro iktisadın temellerini oluşturup oluşturamayacağını tartışacağız. Makalenin amacı, makro iktisadın mikro temellere ihtiyacı olmadığını, mikro iktisattan bağımsız olarak var olabileceğini göstermektir. Bir adım daha ileri giderek, aslında temellere ihtiyacı olanın mikro iktisat olduğu ve bu temellerin makro iktisattan ve kurumsalcı iktisattan gelebileceği de iddia edilebilir, ama bu konuya girmeyeceğiz.

Makale dört bölümden oluşmaktadır. Girişten sonraki ilk bölümde Walras'ın uzun dönemli genel denge teorisinin tutarlılığı tartışılacak ve ortaya çıkan tutarsızlığın nasıl neo-Walrasçı kısa dönem dengesine yol açtığı gösterilecektir. Üçüncü bölüm, neo-Walrasçı kısa dönem denge analizine ve bu yaklaşımın sorunlarına ayrılmıştır. Uzun dönem dengesinin aksine, kısa dönem analizinde bir tutarsızlık yoktur, ama anlamsızlık vardır. Artık neoklasik iktisatçıların da kabul ettikleri gibi, oluşturulan teori ile gözlemlenen dünya arasındaki *mutabakat* ya da teorinin gözlemlenen dünyada bulduğu karşılık, en hafif deyimiyle zayıftır. Neo-Walrasçı yaklaşımların makro iktisada egemen olmasının en önemli sonucu, model ve analizlerin kabul edilebilirlik ölçütü olarak içsel tutarlılığın dışsal tutarlılıktan, yani ampirik doğrulamadan daha önemli sayılmaya başlaması ve içsel tutarlılığa sahip olduğu kabul edilen modellerin, ampirik destekleri zayıf olsa bile ana akım iktisatçılar tarafından kabul görüyor olmalarıdır (Wren-Lewis, 2011: 129-30). Objektif olarak bakıldığında, kabul edilmesi mümkün olmayan bu sonuç, bugün makro iktisadı teslim almış gibidir. II. ve III. bölümlerden çıkacak sonuç, Walrasçı genel denge analizinin uzun dönemde tutarsız, kısa dönemde anlamsız olduğudur. Makalenin, dördüncü ve son bölümünde ise böyle tutarsız veya anlamsız bir analizin makro iktisada temel oluşturamayacağı sonucuna varılacaktır.

II. Walras'ın Uzun Dönemli Genel Denge Analizi

Éléments d'économie politique pure[2] sekiz bölümden oluşur. İkinci ve üçüncü bölümler, malların üretimlerini veri kabul ederek, iki veya daha çok malın birbirleriyle yaptıkları değişimi, bu değişim sırasında oluşan fiyatları ve "tüketim dengesini"; dördüncü bölüm, sermaye mallarının üretilmediği, ama emek ve toprakla birlikte donanım (*endowment*) olarak kullanıldığı bir ekonomide tüketim mallarının üretimini ve bu üretim sırasında oluşan "üretim dengesini"; beşinci bölüm ise bir önceki bölümde veri olarak alınan sermaye mallarının üretimini ve "sermayelendirme dengesini" (*equilibrium of capitalization*) tartışır. Altıncı bölüm parayı analize dahil edip, dolaşımı incelerken; yedinci bölüm daha önceki iktisadî yaklaşımların eleştirisine; sekizinci ve son bölüm ise fiyat tespiti, tekelcilik, vergi gibi sorunların incelendiği serbest olmayan kapitalist sistemlere ayrılmıştır. Bu makalede, Walras'ın analizinin dördüncü ve beşinci bölümlerine odaklanılacaktır. Literatürde tartışılmış olan, müzayedeci (*auctioneer*), bu karakterin gerçek bir ekonomideki varlığı ve inanılırlığı, müzayedecinin olmadığı gerçek bir dünyada, denge fiyatlarının nasıl bulunacağı gibi önemli, ama sanki önemsizmiş gibi hep gözardı edilmiş sorunlara değinilmeyecektir. Tartışacağımız iki bölüm arasında, esas ilgi odağı beşinci bölüm olmakla birlikte, Walras'ın analizinin tamamını verebilmek amacıyla, dördüncü bölüme de kısaca değinilecektir.

2- 1874 ve 1877 yıllarında iki bölüm halinde yayımlanan kitabın Walras'ın sağlığındaki 4. basımı 1900 yılında çıkmıştır. Kitabın İngilizce çevirisi, ilk basılışından 80 yıl sonra William Jaffé tarafından yapılmış ve 1889'da çıkan ikinci baskıdan itibaren kitabın başlığına *Toplumsal Servetin Teorisi* eki yapıldığı için, 1954'de *Elements of Pure Economics or the Theory of Social Wealth* adı altında yayımlanmıştır. Walras'ın 1910'da ölümünden sonra, 1926'da yayımlanan *Elements*'in 5. ve nihaî (*définitive*) basımı üzerinden yapılan bu çeviriden 60 yıl sonra, Donald A. Walker ve Jan van Daal tarafından, Walras'ın zihinsel faaliyetlerinin tepe noktasına kitabın 3. basımında ulaştığı ve ondan sonra düşüşe geçtiği gerekçesiyle (Donald Walker'ın, Walras üzerine daha önce yayımlamış olduğu makalelerden hareketle, yeni çeviriye ilişkin yazmış olduğu kitap eleştirisi içinde zikreden, De Vroey, 2017: 144), 1896'da çıkan 3. basım üzerinden yapılan yeni çeviri, 2014 yılında *Elements of Theoretical Economics: or the Theory of Social Wealth* başlığıyla yayımlanmıştır. Walras'ın kitabı henüz Türkçe'ye çevrilmemiştir.

2.1. Sermaye Mallarının Üretilmediği bir Ekonomide Genel Denge

Walras *Éléments*'in dördüncü bölümünde, serbest olarak işlemekte olan bir ekonominin mal ve üretim faktörleri piyasalarının tamamında, sistemdeki tüm fiyatlara bağlı olarak ortaya çıkan arz ve taleplerin, eş zamanlı olarak birbirlerine eşit oldukları bir genel dengeyi analiz eder. Bu denge, birbirlerinden bağımsız olarak hareket eden ve mal ile üretim faktörleri fiyatları tarafından oluşturulan kısıtlar altında fayda ve kârlarını maximize eden, çok sayıda rasyonel tüketici ve üretici tarafından oluşturulur. Walras, kapitalist bir ekonominin nasıl işlediğini anlatmak üzere oluşturduğu sistemi iki aşamada sunar. İlk aşamada (IV. bölüm), değişik türlerdeki sermaye malları -Walras'ın ifadesiyle fiziki sermaye (*physical capital*)- aynen farklı toprak [toprak sermayesi (*land capital*)] ve emek türleri [emek sermayesi (*personal capital*)] gibi donanım (*endowment*) olarak ele alınır. Bu aşamada sermaye mallarının, aslında üretilmiş mallar olmalarına rağmen, aynen toprak ve emek sermayesi gibi, sistem içinde üretilmedikleri varsayılır. Kitabın V. bölümünden başlayan ikinci aşamada ise, sermaye mallarının, tüketim malları gibi sistem içinde üretildiği varsayımı altında gerçek dünyaya daha yakın bir sistem sunulur. Sermaye teorisi açısından da sorunlu olan bu ikinci aşamadır. Ancak bu sorunu tartışmadan önce, Walrasçı genel denge artık iktisadî düşünce tarihi dersleri içinde bile üstünkörü geçiştirildiği için, IV. bölümdeki analizi -denklemlerin detayına girmeden- kısaca anlatmakta Walras'ın düşünce sistematiğini belirtmek açısından yarar vardır.

IV. Bölüm'de dört grup denklem sunar Walras:

· Birinci grup denklem, ekonomide üretilen "m" malın talebini, sistemdeki tüm mal ve faktör fiyatları üzerinden tanımlar.

· İkinci grup denklem, ekonomide üretilen "m" malın fiyatını, o malların (üretiminde kullanılan farklı tür ve miktarlardaki emek, toprak ve sermayeden oluşan) maliyetlerine eşitleyerek tüketim malları sektöründeki dengeyi tanımlar.

· Üçüncü grup denklem, sistemdeki "n" farklı emek, toprak ve sermaye malı arzını, yine sistemdeki tüm mal ve faktör fiyatları üzerinden tanımlar.

· Dördüncü ve son grup denklem de sistemdeki "n" farklı emek, toprak ve sermaye malı arzını, bunların taleplerine eşitleyerek faktör piyasalarındaki dengeyi tanımlar [Walras, 1954 (1926): 239-240, ayrıca bkz. Garegnani (1990): 12-13].

Ekonomik sistem, bu şekilde "2m+2n" denklemle tanımlanmış olur. Ancak sistemin tamamı ele alındığı için, denklemlerden biri diğerlerine bağımlıdır. Dolayısıyla, aslında ortada "2m+2n-1" *bağımsız* deklem vardır. Öte yandan sistemde "m" tüketim malı ve farklı emek, toprak ve sermaye türlerinden "n" de üretim faktörü olduğu için, "2m+2n" fiyat ve denge miktarı vardır. Ancak Walras fiyatları, sistemdeki herhangi bir malın fiyatı cinsinden ölçtüğü, yani *numéraire* olarak alınan o malın fiyatını 1'e eşitleyip, "göreli" fiyatları belirlediği için, aslında "2m+2n-1" fiyat vardır. Genel dengenin varlığı (*existence*), tekliği (*uniqueness*) ve kararlılığı (*stability*) sorunlarını bir kenara koyarsak, Walras sistemdeki "2m+2n-1" denklemle, üretilen "m" tüketim malı ile bunların üretiminde kullanılan "n" emek, toprak ve sermaye türüne ilişkin "2m+2n-1" (göreli) denge fiyatı ve miktarının eşzamanlı olarak belirlenebileceğini iddia eder.

2.2. Sermaye Mallarının da Sistem içinde Üretimi ve Uzun Dönemli Genel Denge

Walras, *Éléments*'in V. kısımdan itibaren çeşitli fiziki sermaye mallarının da sistem içinde üretildiği "kapitalist" bir sistemi tartışmaya başlar. Diğer kaynaklarla birlikte üretimde kullanılan sermaye malları, emek ve toprak gibi birincil kaynaklardan farklıdır, çünkü üretimde kullanılmak için, yani kâr amacıyla üretilmişlerdir. Bu açıdan, Walras'a göre, her sermaye malının, üretime sunmuş olduğu hizmet karşılığı, bir net getirisi (*net income*) vardır. Yıllık net getiri, brüt getiriden (p_k), amortisman (μ) ve sigorta masraflarını (ν) çıkarmak suretiyle belirlenir ve o sermaye malının kullanıldığı sektörün şartlarına göre değişir. Bir sermaye malının yıllık

hizmetinin brüt getirisi (*gross service price*), p_k, o sermaye malının hizmetine ilişkin arz ve taleple belirlenen piyasa fiyatıdır. Başka bir deyişle, bahsi geçen sermaye malını kullanarak üretilen mallara olan talebe ve o sermaye malına ilişkin donanımın (*endowment*) bolluğuna ya da azlığına (*scarcity*) bağlıdır. Bu sermaye malını kullanarak üretilen mallara olan talep, yani dolaylı olarak sermaye malına olan talep, o sermaye malının mevcut donanımına kıyasla ne kadar yüksekse, o sermaye malının brüt getirisi de (p_k) o kadar yüksek olur.

Bu kabuller üzerinden, Walras net getiri oranını (*rate of net income*), ya da sermaye malının net kâr veya faiz oranını, net getiriyi o sermaye malının fiyatına oranlayarak belirler:

$$\textit{Net Getiri Oran} = i = \frac{p_k - (\mu + \nu_k) \times P_k}{P_k}$$

Burada, yukarıda belirttiğimiz yıllık amortisman (μ) ve sigorta masraflarına (ν) ek olarak,

$P_k = k$ sermaye malının fiyatını

$p_k = k$ sermaye malının yıllık *hizmetinin* brüt fiyatını (ya da k sermayesinin yıllık getirisini) gösterir.

Bilindiği gibi, serbest rekabetçi bir piyasada, denge durumunda, malların fiyatları ile maliyetleri birbirlerine eşit olur. Bir sermaye malının fiyatı maliyetinin altında kalırsa, o sermaye malının üretimi azalır ve fiyatı artar; fiyatın maliyetin üzerine çıktığı durumda ise, sermaye malının üretimi artar ve fiyatı düşerek maliyete eşitlenir. Ancak, her sermaye malı için oluşması beklenen bu fiyat-maliyet eşitliğinin yanısıra, sistemin genel dengesinden bahsediliyorsa, aynen klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçıların tümünde olduğu gibi, Walras da, denge durumunda, farklı sermaye mallarının net getiri oranlarının birbirlerine eşitlenmesini genel iktisadî dengenin bir koşulu olarak görür ve sistemin bir uzun dönem dengesine gelmiş olmasını farklı sermaye mallarına ilişkin net getiri oranlarının (ya da kâr/faiz oranlarının) birbirlerine eşit olmasıyla tanımlar. Garegnani (1990) ve Eatwell'in (1990) gösterdikleri üzere, Walras'ın birbirlerinden farklı (heterojen) sermaye malları kullanan kapitalist bir sistemin, uzun

dönemde dengeye geleceğine ilişkin oluşturduğu analiz tutarlı değildir.[3] Bu analizin tutarsızlığını göstermek için sistemdeki sermaye mallarının maliyet ve fiyatlarını denge durumunda birbirleriyle eşitleyelim.

Sermaye malının fiyatını, P_k, yukarıda belirttiğimiz net getiri üzerinden iskonto yöntemiyle (*discounting*) belirleyebiliriz:

$$i = \frac{p_k - (\mu + v_k) \times P_k}{P_k} \longrightarrow P_k = \frac{p_k}{i + \mu_k + v_k}$$

Öte yandan, sermaye malının üretim maliyeti ise, her malda olduğu gibi, üretimi sırasında kullanılan farklı emek, toprak ve sermaye tiplerine yapılan harcamalardan oluşur (Walras, 1954: 268-269):

$$Maliyet = k_t \cdot p_t + k_{t'} \cdot p_{t'} + \cdots + k_p \cdot p_p + k_{p'} \cdot p_{p'} + \cdots + k_k \cdot p_k + k_{k'} \cdot p_{k'} \cdots$$

Burada $k_t, k_{t'}, \ldots k_p, k_{p'}, \ldots k_k, k_{k'}, \ldots$ bir birim sermaye malının üretimi için gerekli olan farklı toprak (t, t', ...), kişisel (p, p', ...) ve fiziki (k, k', ...) sermaye miktarlarını; $p_t, p_{t'}, \ldots p_p, p_{p'}, \ldots p_k, p_{k'}$ ise bunların hizmet fiyatlarını gösterir. Dolayısıyla, bir sermaye malının maliyeti bir birim mal üretmek için gereken farklı toprak (t), iş gücü (p) ve fiziki (k) sermaye miktarları ile bu üretici güçlerin hizmetlerinin fiyatları ($p_t, \ldots p_p, \ldots p_k$) tarafından belirlenir.[4] Yukarıda da belirtildiği gibi, tüketicilerin farklı mallara olan talepleri, bu malların üretilmeleri için gerekli farklı toprak (t), iş gücü (p) ve fiziki (k) sermayeye olan talebi ve bu taleplerin mevcut donanımlara (*endowments*) göre fazlalığı veya azlığı da, toprak, emek ve fiziki sermayelerin hizmet fiyatlarını belirleyecektir.

3- Garegnani'nin, sermaye teorisi bağlamında, Walras'ın genel denge analizine ilişkin eleştirisi, 1990'da, "Quantity of Capital" makalesi içinde yayımlanmıştır (9 - 18. paragraflar). Ancak, bu eleştirinin ilk biçimi, Garegnani'nin, Piero Sraffa'nın denetiminde yazdığı ve 1958 yılında Cambridge Üniversitesi'ne sunduğu *On a Problem in the Theory of Capital from Ricardo to Wicksell* adlı doktora tezinin iki bölümüdür. Tez 1960 yılında İtalyanca olarak yayımlamış, Walras'a ilişkin iki bölüm ise, Garegnani tarafından, 1961-62'de, yeniden düzenlenerek ve "Geçici Taslak" (*Provisional Draft*) notuyla, çeşitli vesilelerle farklı yerlerde sunulmuş ve Garegnani'nin ölümünden bir müddet önce, 2008 yılında, *Journal of the History of Economic Thought* tarafından "On Walras's Theory of Capital (Provisional Draft 1962)" adı altında basılmışır (Petri, 2008).

4- Eğer bir sermaye malının üretiminde bazı sermaye, emek ve toprak türleri kullanılmıyorsa, o k_t, k_p, k_k'lar maliyet hesabında 0 olarak alınırlar.

Sistemin üç temel verisi -tercihler (*preferences*), teknoloji ve donanımlar (*endowments*)- birbirlerinden bağımsız olarak belirlenir ve herhangi bir seviye ya da şekilde verilmiş olabilirler. Ancak, herhangi bir sermaye malının (k) fiyat ve maliyetini ya da talep ve arz fiyatlarını, birbirlerine eşitleyecek bir net getiri (kâr ya da faiz) oranı, i_a, bulmak mümkündür.

$$Maliyet = k_t \cdot p_t + k_{t'} \cdot p_{t'} + \cdots + k_p \cdot p_p + k_{p'} \cdot p_{p'} + \cdots + k_k \cdot p_k + k_{k'} \cdot p_{k'} \cdots$$

Şimdi sistemde k, k', k'', ... gibi farklı sermaye malları olduğunu düşünelim. Her bir sermaye malı için farklı bir fiyat-maliyet denklemi yazabiliriz. Ancak bunlar farklı teknolojilerle üretildikleri ve bu sermaye mallarına olan talebi belirleyen tüketici tercihleri ve bu tercihler karşısındaki donanımlar rastgele (*arbitrary*) olarak verilmiş diye kabul edildiği için, denklemler de birbirlerinden farklı olacaktır. Bu durumda, her bir denklemin sağ ve sol taraflarını birbirine eşitleyecek, i_a, i_b, i_c, ... gibi farklı net getiri (ya da kâr veya faiz) oranları gerekecektir: $i_a \neq i_b \neq i_c \neq \cdots$

$$\frac{p_k}{i_a + \mu_k + v_k} = k_t \cdot p_t + k_{t'} \cdot p_{t'} + \cdots + k_p \cdot p_p + k_{p'} \cdot p_{p'} + \cdots + k_k \cdot p_k + k_{k'} \cdot p_{k'} + \cdots$$

$$\frac{p_{k'}}{i_b + \mu_{k'} + v_{k'}} = k'_t \cdot p_t + k'_{t'} \cdot p_{t'} + \cdots + k'_p \cdot p_p + k'_{p'} \cdot p_{p'} + \cdots + k'_k \cdot p_k + k'_{k'} \cdot p_{k'} + \cdots$$

$$\frac{p_{k''}}{i_c + \mu_{k''} + v_{k''}} = k''_t \cdot p_t + k''_{t'} \cdot p_{t'} + \cdots + k''_p \cdot p_p + k''_{p'} \cdot p_{p'} + \cdots + k''_k \cdot p_k + k''_{k'} \cdot p_{k'} + \cdots$$

. . . . . .

. . . . . .

Farklı sermaye malları için farklı net getiri (kâr/faiz) oranları kısa dönem dengesi anlamına gelir. Böyle bir durum kalıcı olamaz, çünkü düşük getiri elde eden sermaye sahipleri daha yüksek getiri elde etmek isteyeceklerdir. Walras bu arayışın uzun dönem dengesini sağlayacağına inanır,

öyle ki sistem dengeye ulaştığında tüm sermaye malları eşit getiri (kâr/faiz) oranları elde edeceklerdir. Farklı bir deyişle, Walras uzun dönem dengesi sağlandığında sistemdeki fiyat ve miktarların $i_a = i_b = i_c \cdot \cdot \cdot$ olacak şekilde oluşacağına inanır.

Teorik yaklaşımları birbirlerinden çok farklıdır, ama metodolojik olarak Walras, böyle bir uzun dönem dengesinin varlığı konusunda hem Smith, Ricardo ve Marx gibi klasik iktisatçılarla hem de Marshall, Böhm-Bawerk ve Wicksell gibi neoklasik iktisatçılarla benzer şekilde düşünür (Garegnani, 1976; Milgate, 1982). Walras, bir ekonominin dengeye ulaşmasını fırtınadan sonra sakinleşen göl benzetmesiyle anlattığı kitabın o çok bilinen bölümünde, kapitalist bir ekonomide, bu dengeye yeni sermaye malları üreterek ulaşılacağını, dolayısıyla bu yaklaşımın çok yavaş olacağını da söyler (Walras, 1954: 380). Bu dengeye ulaşırken de, girişimciler üretim faktörlerinin marjinal katkılarını deneme yanılma yöntemiyle uzun bir zaman aralığında tespit ederler (Walker 1987: 771'den aktaran Petri, 2019: 11). Açıktır ki Walras'ın kafasında olan bir uzun dönem dengesidir. Ayrıca, yukarıda görüldüğü gibi, Walras bir sermaye malının fiyatını, P_k, o sermaye malının ileride elde edeceği net getiriyi iskonto yöntemiyle bugüne getirerek belirler, ama bu belirleme sırasında gelecek dönemlerin net getirisi hep aynı kalır, p_k. Yani ekonomik sistem bir uzun dönem dengesine ulaşmıştır (Petri, 2019: 11).

Ancak, yukarıda da belirtidiği gibi, Walras'ın uzun dönemde ekonomik sistemin dengeye geleceğine olan inancının temeli yoktur. Bunu açıklayabilmek için rekabetçi bir ekonomi tasavvur edelim ve bu ekonomide biri hariç, tüm sermaye mallarının net getiri oranları birbirlerine eşitlenmiş olsun. Getirisi diğerlerinden farklı olan sermaye malının net getiri oranının diğerlerinden yüksek olduğunu varsayalım. Soru, piyasa mekanizmalarının yüksek net getiri oranına sahip bu sermaye malına net getiri oranını azaltma yönünde mi, yoksa daha da arttırma yönünde mi baskı uygulayacağıdır. Eğer birinci alternatif geçerliyse, sistem uzun dönemde net getiri (kâr/faiz) oranlarının eşitlendiği bir uzun dönem dengesine doğru evrilecek, yani Walras'ın analizi tutarlı ve geçerli olacak; ikinci alternatifin geçerli olması halinde ise uzun dönemde genel denge gerçekleşmeyecek, dolayısıyla Walras'ın analizinin de tutarsız kabul edilmesi gerekecektir.

Piyasa mekanizmaları, bize net getiri oranı yüksek sermaye malının üretiminin artacağını söyler. Bu üretim artışı, bahsi geçen sermaye malının üretiminde kullanılan üretim faktörlerinin yıllık brüt getirilerinin, bu da sermaye malının maliyetinin bir miktar artmasına, dolayısıyla net getiri oranının azalmasına yol açacaktır. Bu demektir ki, denklemin sağ tarafına, yani maliyetlere baktığımızda, piyasa mekanizmaları, sistemin bir uzun dönem dengesine gelmesi yönünde işliyor olacaktır. Ancak denklemin bir de sol tarafı, yani sermaye malının fiyatı tarafı vardır. Burada etki, sermaye malının yıllık brüt getirisi ya da hizmet fiyatı, p_k, üzerinden gelecek ve kullanılan teknolojiye göre farklı sonuçlar verecektir. Eğer bahsi geçen sermaye malı ağırlıklı olarak kendi üretiminde kullanılıyorsa, hizmet fiyatı artacak, bu da bu sermaye malının net getiri oranının artması yönünde baskı oluşturacak, yani sistemi denge durumundan uzaklaştıracaktır (Garegnani, 1990: 18).

Bu iki farklı yöndeki gelişmeden hangisinin baskın olacağı, sistemde kullanılan teknolojiye bağlıdır; kullanılan teknolojiden bağımsız olarak sistemin dengeye gelip gelmeyeceğini söylemenin imkânı yoktur. Birinci eğilimin ikinciye baskın çıkacağını önceden (*a priori*) söyleyememiz, sermaye mallarının sistemin içinde üretildiği ve birbirlerinden farklı (*heterogeneous*) oldukları bir ekonominin uzun dönemde dengeye geleceğini beklemek için herhangi bir neden olmadığı anlamına gelir.

Şimdi bu eleştirinin çok özel bir durumu kapsadığı, yani getirisi yüksek olan sermaye malının kendi üretiminde kullanılıyor olmasının istisnaî bir durum olduğu öne sürülebilir. Bu özel durumu bir kenara bırakacak olursak, net getiri oranları yüksek sermaye mallarının daha fazla üretileceği, bu şekilde maliyetlerdeki artış nedeniyle, bu sermaye mallarının net getiri oranlarının düşeceği ve sistemdeki tüm net getiri oranlarının giderek birbirlerine yakınlaşacağı iddia edilebilir. Ancak net getiri oranlarındaki farklılıklar herhangi bir büyüklükte olabilir. Öte yandan, net getiri oranlarının birbirlerine yakınlaşması, yüksek getiri oranlı sermaye mallarının daha fazla üretilmeleri sonucu maliyetlerinin artması nedeniyle olacaktır. Sermaye mallarının üretimi artmazsa, net getiri oranlarının yakınlaşması da olmaz. Sermaye mallarındaki üretim artışı ise sistemdeki tasarruflara

bağlıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, analizin başlangıcında bilindiği kabul edilen üç temel veri -tercihler, teknoloji ve donanımlar- birbirlerinden bağımsız olarak ve herhangi bir seviyede verilmiş olabileceği için, tasarrufların sistemdeki tüm sermaye mallarının net getiri (kâr/faiz) oranlarını eşitleyecek düzeyde sermaye malı üretmeye yeteceğinin garantisi yoktur. Walras, 1900'de çıkan kitabın 4. baskısında bu durumun farkına varır ve "Sistemi dengeye getirecek kadar yeni sermaye malı üretecek tasarruf miktarı olup olmadığı belli değildir." (Walras, 1954: 308; Garegnani, 1990: 20), diyerek kapitalist bir ekonominin uzun dönem dengesine ulaşamama ihtimali olduğunu kabul eder. Eğer uzun dönem dengesi sağlanamıyorsa, der Walras, en yüksek getiri oranında fiyat ve maliyet eşitliği sağlanan sermaye malları ekonomik analizde dikkate alınır ve bunlar üretilir; en yüksek net getiri oranında fiyatı maliyetinden düşük olduğu için üretilmesine değmeyecek sermaye malları dikkate alınmaz (Garegnani, 1990: 20).

Buna bağlı olarak, genel dengeye "deneme-yanılma" (*tâtonnement*) yöntemiyle ulaşılmasının yorumlanmasında da bu basımda bir değişiklik ortaya çıkar. İlk üç basımda, deneme-yanılma, aynen piyasalarda olduğu gibi, gerçek zamanda yapılan bir eylemdir. 4. basımda deneme-yanılma sanal zamanda, sadece satın alma sözleri üzerine yapılan bir eyleme dönüşür (Petri, 2004: 141). Petri'ye göre bu değişikliğin temel nedeni, sermaye mallarının deneme-yanılma (*tâtonnement*) süreci içinde gerçekten üretiliyor olmasının, sermaye malları donanımlarının (*endowments*) tercihler, teknoloji ve diğer donanımlarla birlikte, veri olarak alınıyor olmasıyla oluşturacağı çelişkidir (Petri, 2004: 142). Daha farklı bir şekilde söylenecek olursa, eğer sermaye malları sistem içinde üretiliyorsa, analizde veri olarak alındığı iddia edilen sermaye malları vektörü sürekli değişim gösterecektir, dolayısıyla veri olarak alınamaz. Bu sorunu çözmek için, Walras 4. basımda yukarıda belirtilen değişikliğe gider ve gerçek üretim ve alış-satışlar (*transactions*), ekonomik dengenin deneme-yanılmayla *sanal* zamanda tespit edilmesinden sonra yapılır der (Petri, 2019:8).

Walras'ın basit bir çözümmüş gibi sunduğu bu değişiklikler aslında iktisat metodolojisinde derin bir kırılma noktasının habercisidir. Bu önermeyle Walras, bazı sermaye mallarının net getiri oranlarının diğer-

lerinden düşük olabileceğini, ya da bu sermaye mallarının fiyatlarının maliyetlerinin altında kalabileceğini söylemektedir. Eğer ekonomik sistem farklı (*heterogeneous*) sermaye mallarının oluşturduğu bir genel denge analiziyle tasvir edilmek isteniyorsa, Walras sistemin bir uzun dönem dengesine gelmeyebileceğini, dengenin bir kısa dönem dengesi olacağını kabul etmektedir. İlginç olan, 4. basımın önsözünde, yeni basımdaki değişiklikleri özetlerken, Walras'ın bu son derece önemli metot değişikliğinden hiç bahsetmemesidir (Petri, 2016: 23). Walras'ın takipçisi ve Lozan Üniversitesi'nde halefi Vilfredo Pareto'nun eserlerinde de bu durum açık olarak görülebilir. Pareto'nun, 1896-97'de yayımlanan *Cours d'économie politique* adlı kitabında sermaye oluşum denklemleri mevcutken, 1909'da yayımlanan *Manual of Political Economy* adlı kitabında bu denklemlere yer verilmemiştir (Garegnani, 1990: 20).

Bu durumda yapılacak tek şey, Walras'ın açmış olduğu yoldan giderek kısa dönem dengesi üzerine odaklanmaktır.[5] Hicks'in 1939'da yayımladığı *Value and Capital* adlı kitapla başlayarak modern neoklasik iktisatçıların yaptığı da zaten budur. Günümüzde neoklasik iktisatçılar genel dengeden bahsederken, kastettikleri yukarıda tartıştığımız uzun dönem dengesi değil, tüm tüketim malı ve üretim faktörü piyasalarına ilişkin arz ve taleplerin birbirlerine eşitlendiği, yani bu piyasaların "temizlendiği" (*market clearing*), ama çeşitli sermaye malları arasındaki kâr oranlarının birbirlerine eşit olmadığı bir kısa dönem dengesidir. Bu yaklaşımda, ne kadar farklı sermaye malı varsa, o kadar farklı net getiri oranı vardır (Kurz, 1990: 89) ve yukarıda tartıştığımız sorun da ortadan kalkmıştır. Bu yöntemle arz ve talep yaklaşımı korunmuş, ama erken dönem neoklasik iktisadın klasik iktisatçılarından miras olarak devraldığı, Adam Smith'in *Wealth of Nations*'undan (1776) Hicks'in *Value and Capital*'ına (1939), 163 yıllık bir yöntem -uzun dönem yöntemi- terkedilmiştir.

5- Yapılacak tek şey derken, genel denge analizi açısından yapılabilecek şeyleri kastettiğimizi vurgulayalım. Neoklasik iktisat içinde kalmakla birlikte, genel denge analizi bir kenara bırakılacak olursa, sermayeyi, J. B. Clark'ta olduğu gibi, miktarı sabit kalmakla birlikte formunu değiştirebilen homojen bir büyüklük olarak almak mümkündür. Ancak bu seçeneğin de geçersiz olduğu 1960'larda ve 1970'lerdeki sermaye teorisi tartışmalarında ortaya çıkmıştır. Neoklasik yaklaşımı tamamen terkedip, örneğin Sraffa ve takipçilerinin ya da Marxistlerin yaptığı gibi, klasik iktisada geri dönmek ise neoklasik iktisatçıların düşünmek bile istemeyecekleri bir alternatiftir.

2.3. Kısa Dönem Genel Denge Analizine Geçiş

Kısa dönem analizinde ortaya çıkacak sorunları anlamak açısından, günümüz neoklasik iktisatçılarının bir kavram kargaşasıyla "sabit" (*stationary*) ya da "durağan durum" (*steady state*) diye adlandırdığı, ama daha doğru tabiriyle "uzun dönem analizi" denilmesi gereken yaklaşımın nasıl bir analiz türü olduğunu anlatarak başlamak yararlı olur.[6] Klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçılar tarafından iktisadî olguları incelemek amacıyla kullanılan "uzun dönem analiz yöntemi" (*long-period method of analysis*), iktisadî sistemin baskın, kalıcı, sistematik eğilimlerini, sistemin sık sık maruz kaldığı kısa süreli, raslantısal ya da geçici sapmalardan soyutlayarak; bu baskın eğilimlerin sistemi kendi kendine dengeye getirmesini inceleyen analitik bir metottur.[7] Bir ekonominin uzun dönem konumları (*long-period positions*) ya da neoklasik iktisatçıların tercih ettiği biçimiyle uzun dönem dengeleri, bu baskın eğilimler nedeniyle, iktisadî sistemin adeta "çekim merkezleri" gibidir. Kısa dönemde sistem geçici olarak uzun dönem dengesinden ayrılabilir, ama bahsi edilen bu baskın, kalıcı, sistematik güçler, sistemi yeniden bir uzun dönem dengesine doğru sürerler. Bu bakış açısına göre kısa dönem dengesi, sistem çeşitli kısa süreli ve rastlantısal etkiler nedeniyle, bir uzun dönem konumundan başka bir uzun dönem konumuna geçerken ortaya çıkan bir "an"dır. Tesadüfleri bir kenara bırakacak olursak, herhangi bir anda, bir ekonomiyi uzun dönem konumunda görmek mümkün değildir, ama sistemde öyle güçler vardır ki ekonomi daima bir "çekim merkezine", yani uzun dönem konumuna doğru sürülür. Klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçılara göre, iktisat biliminin temel amacı bu güçleri anlamak ve iktisadî sistemin bu uzun dönem konumlarını tespit etmektir; bilimsel yöntem budur.

6- Garegnani (1976: 27) "bu sabit", ya da "durağan durum" terminolojisinin tartıştığımız metot değişikliğinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyler.

7- Yaptığı "teori" ve "metot" ayrımıyla, bu bakış açısını ilk ortaya atan Garegnani'dir (1976), ama ondan hemen sonra Milgate (1982)'de yaklaşımın yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Bu yazarlar, hem klasik iktisatçıların hem de 1930'lara kadar eser üretmiş erken dönem neoklasik iktisatçıların, iktisada farklı teorik pencerelerden bakıyor olsalar da, metot olarak uzun dönem metodunu kullandıklarını; kısa dönem metodunun ise 1930'lardan sonra yaygınlaştığını göstermişlerdir. Uzun dönem metodu için klasiklerde Smith, 1937 [1776], I. Kısım, 7. Bölüm; Ricardo, 1951, IV. Bölüm; Marx, 1967 (Cilt III), II. Kısım, X. Bölüm; erken dönem neoklasiklerde ise Marshall, 1920, ss. 291 ve 314-315, Walras 1954, ss. 224-5 ve 380; ve Wicksell, 1934, ss. 97-98'e bakılabilir.

En yüksek getiri oranını aramak ve tüm üretici güçlerin, ve özellikle sermayenin, en yüksek getiri oranını elde etmek için gösterdikleri hareketlilik, serbest rekabet içindeki bir kapitalist sistemin ısrarcı ve kalıcı iki temel gücüdür.[8] Sermaye sahipleri bir yandan teknolojilerini uygun seçerek, maliyetlerini düşürmeye ve kâr oranlarını arttırmaya çalışırlar, bir yandan da en yüksek getiri oranını elde edebilmek amacıyla, kaynaklarını getirinin düşük olduğu sektörlerden yüksek getiri elde edebilecekleri sektörlere doğru kaydırırlar. Bu nedenle serbest rekabet, kâr farklılıklarını yok ederek, ekonomiyi kâr oranlarının eşitlendiği bir uzun dönem konumuna doğru sürer. Serbest rekabet olup olmamasına ve diğer bazı koşullara bağlı olarak, uzun dönem konumundaki bir ekonomide kâr oranları eşitlenmiyor olabilir, ama bu detaylara burada girmemize imkân yok. Öte yandan, bir uzun dönem konumunda ya da dengesinde, ücretlerde de bir eşitlenme olması gerekir. Aksi takdirde, iş gücü, ücretlerin düşük olduğu sektörlerden yüksek olduğu sektörlere doğru bir hareketlilik içinde olacak ve uzun dönem dengesi oluşmayacaktır. Benzer şekilde, yapılan işin risk ve zorluk farklılıklarına ilişkin olarak uzun dönem konumunda ücretlerde de farklılıklar olabilir, ama bu konulara da burada girmeyeceğiz.

Bu tartışmalardan bir ekonominin kısa dönem konumu ya da dengesinden ne kastedildiği de ortaya çıkar. Serbest rekabetçi bir sistemde, sektörler -ya da, Walras'ın terminolojisini kullanacak olursak, farklı sermaye malları- arasında net getiri (kâr/faiz) oranları eşitlenmemişse, ekonomik sistem kısa dönem konumunda ya da dengesindedir. Ekonomik sisteme bir bütün (makro) olarak baktığımızda, bu tür kısa dönem konumları, etkin (*effective*) talep, üretilen hasıla (*output*) ve sistemdeki kapasite arasında bir dengesizliğe işaret eder. Eğer sistem serbest rekabetçi bir sistemse, bu dengesizliklerin zaman içinde yok olması beklenir. Serbest rekabetin olmadığı bir sistemde ise bu geçici dengesizlikler, sistemde çeşitli nedenlerle oluşmuş olan katılıklar (*rigidities*) nedeniyle, zaman içinde yok olmayabilirler ama bu durumu analizimizin dışında tutuyoruz.

8- Bu tartışma bağlamında klasiklerden neoklasiklere "rekabet" kavramında oluşan değişimi bir kenara bırakalım. Her ne kadar erken dönem neoklasik iktisatçılar, klasik iktisatçılardan aldıkları 'kaynakların serbest hareket etmesi' fikrini rekabetin olmazsa olmaz koşulu olarak tutmuşlarsa da; değer teorilerinin gerektirdiği üzere "rekabet", piyasa fiyatı üzerindeki etkilerinin ihmal edilebilir bir düzeyde olduğu çok fazla sayıda ve küçük aktörden oluşan bir piyasayla tanımlanmıştır. Klasik iktisatçılarda ise rekabet bu özelliklerle tanımlanmaz (Eatwell, 1982: 216).

Klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçılar, iktisadî analizlerini uzun dönem konumları çerçevesinde yaptıkları için, bu tür kısa dönem konumlarıyla (dengeleri) ilgilenmezler. Kısa dönem onlar için geçici bir durumdur ve iktisadî analizin konusu değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, her ne kadar iktisadî olayları açıklayan teorileri farklıysa da, Adam Smith'in *Wealth of Nations*'u yayımladığı 1776'dan 1930'lara kadar iktisadî yöntem aynıdır. Ancak 1930'lara gelindiğinde, Friedrich Hayek, Erik Lindahl ve John Hicks gibi iktisatçılar, neoklasik iktisadın sermaye anlayışındaki sorunu daha açık olarak görmeye başladıkları ve arz ile talep üzerine inşa edilmiş yaklaşımı terketmek istemedikleri için, bu sorunun çözümü olarak iktisat teorisinin başlangıçtan beri kullandığı uzun dönem metodunu terk etme yolunu seçtiler (Garegnani, 1976; Milgate, 1982; Petri, 2017: 4-5).

Hayek, Lindahl ve Hicks'in açıklıkla gördükleri şuydu: Sistemdeki sermaye miktarını, uzun dönem dengesine giden süreçte, biçimini değiştirebilen bir büyüklük olarak kabul etmek sorunluydu. Neoklasik iktisadî analizin mantığına göre, sermaye miktarı sistemin temel verilerinden biri olduğu ve dışsal olarak alınması gerektiği için, sermaye miktarının sistemin içinde belirlenen dağılım ve fiyatlardan bağımsız olması gerekir. Buradaki soruna Knut Wicksell de, İsveççe 1901'de yayımlanan, ama İngilizce çevirisi 1934'de çıkan, *Lectures on Political Economy* adlı kitabında dikkat çekmişti (1934: 202).[9] O yıllarda sadece donanımlara (*endowments*) bağlı olarak farkedilen bu sorun, 1960 ve 1970'lerde "tekrar değişim" (*reswitching*) ve "ters sermaye derinleşmesi" (*reverse capital deepening*) tartışmalarıyla sermaye talebi bağlamında tekrar ortaya çıktı. Yoğun tartışmalar sonunda, neoklasik teoriyi savunan iktisatçılar bile eleştirilerin doğru olduğunu kabullendiler (Samuelson, 1966): Bir değer büyüklüğü olarak alınan sermaye miktarı, sistemdeki dağılımla değişir ve bu değişim, neoklasik iktisatçıların bekledikleri yönde bir değişme de değildir. Daha açık bir deyişle, sistemde kullanılmakta olan teknolojiye bağlı

9- Wicksell'in ne dediğini tam olarak vermekte yarar var: "Üretim ve tüketim arasındaki denge kurulmadan, sermaye miktarını veri olarak almak -tamamen mantıksız değilse de- anlamsız olacaktır. Mallardan hangisinin cinsinden ifade edilirse edilsin, iki malın değişim değerlerindeki değişim, sermayenin değerinde bir değişime yol açacaktır. [...] Bu belirsizlik, emek ve toprağın aksine, sermayenin, üretimden bağımsız ya da üretime öncül, birincil bir üretim faktörü olmamasından kaynaklanmaktadır." (Wicksell, 1934: 202). 1960'lardaki sermaye teorisi tartışmalarından neredeyse yarım yüzyıl önce Wicksell sorunun kaynağına inmişti bile.

olarak, faiz (kâr) haddi düştükçe (arttıkça) sermaye miktarı artmayabilir (azalmayabilir). Öte yandan, bir diğer alternatif olarak sermaye mallarını, Walras'ın yaptığı gibi, bir vektör olarak vermiş kabul etmek de, yukarıda Walras'ı incelerken gördüğümüz gibi, tutarsız bir sistemin ortaya çıkmasına yol açar. *Eléments*'in 1900'de çıkan 4. ve Walras'ın sağlığında yapılan son basımına gelindiğinde, Walras da bu sorunu zımnen kabul etmiş ve kısa dönem dengesine giden yolu açmış, halefi Pareto da bunu onaylamıştı.

Bilindiği gibi, Walras'ın sermaye mallarını bir vektör olarak ele aldığı yaklaşım, neoklasik analiz çerçevesindeki yöntemlerden sadece bir tanesidir. 1900 başlarında Eugen von Böhm-Bawerk, J.B. Clark, 1930 başlarında Irving Fisher ve Frank Knight farklı teorik yaklaşımlar öne sürerek bu konuyu uzun dönem metodolojisi çerçevesinde tartışmış ama bir sonuca ulaşamamışlardır.

Sermaye teorisindeki bu tartışmaları iyi okuyan Hayek ve Lindahl gibi iktisatçılar, 1930'lu yıllarda, uzun dönem analizini bir metot olarak kullanarak, neoklasik teoriyi "kurtaramayacakları" sonucuna vardılar.[10] Uzun dönem metodolojisini kullanarak, sermayeyi ne J.B. Clark, Böhm-Bawerk[11] ve Wicksell'in (tabii, farklı biçimlerde) yaptığı gibi homojen bir büyüklük olarak kabul etmek mümkündü ne de Walras'ın yaptığı ve yukarıda gösterdiğimiz gibi, farklı sermaye mallarından oluşan bir sermaye vektörüyle işe başlayıp, sistemin genel dengeye geleceğini göstermek. Neoklasik iktisat bir yol ayrımındaydı: ya iktisat biliminin 150 yıldan fazla bir zamandır kullandığı uzun dönem yöntemi kullanılmaya devam edilecek ve arz ile talep analizi terkedilecekti -bunun klasik değer ve dağılım teorisini ve buna bağlı olarak artık (*surplus*), veya Marx'ın değimiyle artık

10- 1960'lar ve 1970'lerdeki sermaye teorisi tartışmalarından on yıllar önce, Lindahl, tutarlı bir neoklasik analizin, ancak çok özel bir durumda, ekonomide sadece tek bir mal üretiliyorsa, yani sermaye malları ile hasıla aynı maldan oluşuyorsa, mümkün olabileceğini söyler. Benzer şekilde Hayek de, zamanlararası genel dengeyi ortaya atarken, sermayenin homojen bir büyüklük olarak ele alınmasındaki anlamsızlığı ve sermaye teorisinin yeni baştan oluşturulması gereğini belirtir (Milgate, 1982: 138-9).

11- 1900 başlarında sermaye teorisi tartışması Böhm-Bawerk'in 'ortalama üretim zamanı' (average period of production) ve J.B. Clark'ın 'serbest sermaye' (free capital) kavramlarına yoğunlaşmıştı.

değer (*surplus value*), anlayışını getirme riski vardı-[12] ya da uzun dönem yöntemi terkedilecek ve neoklasik iktisat kısa dönem metodolojisiyle arz ve talep analizi üzerinden yürüyecekti.

Hicks'in (1939) "geçici denge" (*temporary equilibrium*) analiziyle başlayarak, dönemin neoklasik iktisatçıları kısa dönem denge (*short-period equilibrium*) analizine dönmeye başladılar (Garegani, 1976; Milgate, 1982, VIII. Bölüm; Petri, 2017).[13] Bunu yaparken de belirsizlik (*uncertainty*) ve beklentileri (*expectations*) işin içine katarak, daha gerçekçi bir analiz yöntemi oluşturduklarını iddia ettiler. Kısa zamanda bu analiz, Walras'ın hakim yorumu haline geldi ve uzun dönem analizi -küçük bir azınlık bir kenara bırakılırsa- iktisatçıların büyük bir kısmı tarafından unutuldu.

III. Neo-Walrasçı Kısa Dönem Genel Denge

Serbest bir piyasa ekonomisinde mal ve üretim faktörü piyasalarının tamamının eş zamanlı olarak uzun dönemde dengeye geleceği, yani birbirlerinden teknolojik olarak farklı (heterojen) tüm sermaye mallarının denge durumunda eşit net getiri (kâr/faiz) oranlarına sahip olacağı iddiasından vazgeçilirse, bir önceki bölümde bahsi edilen eleştiri geçerliliğini kaybeder. Bu durumda, sermaye malı üretimi sistemdeki tasarruf oranının yeterli olduğu ölçüde olur ve denge sağlanır, ama bu denge uzun dönem dengesi değil, farklı sermaye mallarının net getiri (kâr/faiz) oranlarının birbirlerinden farklı olduğu kısa dönem dengesi olur. Bu kısa dönem dengesi teknik olarak tutarsız değildir ama anlamlı mıdır, iktisadî olayları anlamamıza yardımcı olur mu şimdi buna bakalım.

12- Bu çok da gözardı edilecek bir ihtimal değildi, çünkü geçmişte 'ücret fonu' (wage fund) teorilerinin gözden düşmesinden sonra yaşanmıştı (Garegnani, 2012: 1424).

13- Hicks bu metodun öncülü olarak Friedrich Hayek'in 1931-35 yılları arasında Londra'daki seminerlerini (Milgate, 1982: 132), Erik Lindahl'ın 1929-30'lara kadar giden katkılarını ve 1939'da İngilizce olarak yayımlanan *Theory of Money and Capital* adlı kitabını gösterir (Hicks, 1965, s. 58). Debreu de sonlu sayıda zaman aralığından oluşan bir ekonominin, mükemmel öngörü varsayımı altında nasıl dengeye gelebileceğini, matematiksel olarak ilk Lindahl'ın gösterdiğini söyler (Debreu, 1959: 35). Hayek'in 1928 katkısı Almanca, Lindahl'ın 1929 katkısı ise İsveççe yayımlandığı için, Hicks'in 10 yıl sonraki katkısı kadar etkili olmamışlardır. 1930'da yayımladığı bir makalede belirttiği üzere, Lindahl, Hayek'in 1928 katkısından haberdardır (Milgate, 1982: 135).

3.1. Kısa Dönem Analizinin Kısa Bir Gelişim Tarihi

Kısa dönem dengesine ilişkin analizler iki farklı biçimde gelişmiştir. Bunlardan birincisi, piyasa aktörlerinin gelecekteki fiyat beklentileri üzerine inşa edilen ve hafta başında belirlenen fiyatların hafta boyunca değişmediğinin varsayıldığı bir haftalık kısa dönemle tanımlanan, John R. Hicks'in "geçici denge" (*temporary equilibrium*) yöntemidir (Hicks, 1939, IX. bölüm). Hicks, bu yöntemin gerekçesi olarak, klasik ve o zamana kadarki neoklasik iktisatçıların beklentileri hiç dikkate almadıklarını, herhangi bir andaki fiyatın sadece o andaki tercihlerin ve mevcut üretim faktörlerinin bir sonucuymuş gibi oluşacağını düşündüklerini, aslında sistemdeki aktörlerin kararlarının gelecekteki fiyat beklentilerinden de etkileneceğini yazar (Hicks, 1946: 116-7). Ancak bu doğru değildir. İktisatçılar, Adam Smith'ten başlayarak, "piyasa fiyatı" ve "normal fiyat" ya da "doğal fiyat" arasında bir ayrım yaparlar. Piyasa fiyatı, başka diğer faktörlerin yanı sıra, aktörlerin yanlış beklentileri nedeniyle de normal fiyattan farklı bir düzeyde oluşur. Uzun dönem analizi, yanlış beklentiler nedeniyle normal fiyattan farklı oluşan piyasa fiyatlarının nasıl normale döneceğini de anlatır (Garegnani, 1976: 30-31). Hicks'in kendisi de önerdiği yöntemden memnun kalmamış olmalı ki, 1965'de yayımladığı *Capital and Growth* adlı kitabında, gözlemlenmesi mümkün olmayan beklentiler üzerine inşa edildiği için belirsizlikler içeren bu yaklaşımın yararı hakkında, hem Lindahl'ın hem de kendisinin duyduğu kuşkuları dile getirmiş ve bir anlamda kendi önerdiği bu yöntemi geri çekmiştir (Hicks, 1965: 73-74). Dolayısıyla, 1970'ler ve 1980'lerden sonra bu yöntem artık anılmaz olmuştur.

Günümüzde genel denge analizi denilince, Gérard Debreu (1959) tarafından geliştirilen ve "zamanlar arası genel denge" (*intertemporal general equilibrium*) denilen ikinci yöntem anlaşılır. Bu yöntemde zaman içinde birbirini takip eden kısa dönemler olduğu varsayılır ve sistemdeki "n" malın, mevut ve ileride oluşacak "t" kısa dönemindeki fiyatlarının belirlenmesi amaçlanır. Birbirlerini takip eden kısa dönemler denildiğinde, aynen Hicks'in geçici dengesinde olduğu gibi, birer haftalık zaman dilimleri kastedilir genellikle. Bu yöntemde, uzun dönem dengesinde olduğu gibi, sistemin bir uzun dönem dengesine doğru evrilmesi varsayılmadığı için,

herhangi bir malın, farklı kısa dönemlerde oluşacak fiyatları birbirlerinden farklı olabileceği gibi, aynı zaman dilimi içinde oluşacak kâr oranları da birbirlerine eşit olmayacaktır. Analizin amacı, "*n.t*" piyasanın dengeye geleceğini, "temizleneceğini" (*market clearing*) göstermektir. Bu denge oluşurken, uzun dönemde olduğu gibi, kâr oranlarının eşitlenmesi gibi bir düşünce yoktur.

Zamanlararası genel denge yöntemi, ikisi de birbirinden sorunlu, iki temel varsayım üzerine inşa edilmiştir: Ya piyasa aktörlerinin ileride neler olacağına ilişkin mükemmel öngörülere (*perfect foresight*) sahip oldukları varsayılır ya da ileride oluşacak tüm piyasaların (*complete futures markets*) bugünden bilindiği. Birinci varsayım, karşımıza bu mükemmel öngörünün nasıl oluştuğu sorusunu çıkarır. Deneme yanılma yöntemiyle olamaz, çünkü bu öğrenme sürecinde ekonomi dengede olmayacaktır, bu da ekonominin sürekli (her dönemde) dengede olduğu anlayışıyla çelişir (Petri, 2017: 7). Analizle tutarlı tek çözüm, bu mükemmel öngörünün doğuştan geldiğini varsaymaktır ama bu da anlamlı değildir. İkinci varsayım ise tüm piyasa aktörlerinin – sadece mevcut aktörlerin değil, akla ve mantığa sığmayacak bir şekilde, yıllar, hatta yüzyıllar, sonra yaşayacak olan nesillerin de – tercihlerinin bugünden bilindiği varsayımıdır. Neoklasik iktisatçıların, büyük bir rahatlıkla yaptıkları bu varsayım, yıllar ya da yüzyıllar sonra doğacak bir kişinin bir yerden başka bir yere gitmek için otomobil mi, uçak mı ya da gelecekte ortaya çıkacak ve şimdiden bilinmeyen bir başka aracı mı tercih edeceğinin ve gelecekte yapılacak tüm icatların bugünden bilindiği anlamına gelir. İki varsayımın da ne bir anlamı vardır ne de gerçek dünyada herhangi bir karşılığı.

Varsayımların akla ve mantağa sığmayacak düzeyde anlamsız ve keyfî olmaları bir yana, hem mükemmel öngörü varsayımı, hem de gelecekteki tüm piyasaların bugünden biliniyor olması varsayımı, gelecekteki tüm fiyatların da bugünden biliniyor olmasını gerektirir. Fiyatlar uzun dönem dengesinde sabit kalabilir ve dolayısıyla bugünden bilinebilir ya da tahmin edilebilirler, ama böyle bir uzun dönem dengesi reddedilmiştir. Dolayısıyla, fiyatlar zaman ilerledikçe sabit kalmayacaktır. Bu durumda ne

öngörülmeleri ne de bugünden bilinebilmeleri mümkündür (Petri, 2017: 8).[14]

Makro iktisada mikro temel oluşturacak olan bu model, 1954 yılında Arrow ve Debreu ve eşzamanlı olarak McKenzie'nin Walrasçı bir genel dengenin varlığını (*existence*) göstermelerinden sonra, temelleri Debreu (1959) tarafından ortaya atılan ve Arrow ve Hahn (1971) ve Christopher Bliss (1975) tarafından geliştirilen modeldir. Lucas'ın daha önce de bahsi edilen 1976 eleştirisinden sonra, Finn E. Kydland ve Edward C. Prescott, reel iktisadî dalgalanmalar (*real business cycles*) teorisini geliştirmiş, bu da bugün ana akım neoklasik iktisatçılar tarafından dinamik stokastik genel denge [*dynamic stochastic general equilibrium* (*DSGE*)] yaklaşımı diye bilinen ve makro iktisadın mikro temellerini oluşturmak üzere öne sürülen modeli oluşturmuştur.

Bu bölümde, çok özet olarak verdiğimiz bu kısa tarihçenin ötesinde dinamik stokastik genel denge analizinin detaylarına girmeyeceğiz. Bizim daha çok ilgilendiğimiz, neoklasik iktisatçıların sermaye teorisi bağlamında karşılaştıkları sorunların bir çözümü olarak ortaya çıkan bu metodolojik değişimin ve kısa dönem dengesinin iktisadî olayları daha iyi anlamamıza yardımcı olup olmadığıdır. Eğer kısa dönem analizi, bu bölümde göstereceğimiz gibi, bu ilk sınavı geçemiyorsa, bir önceki paragrafta bahsi edilen gelişmeleri ve 60 yıldan fazla bir zaman içinde ortaya çıkmış daha nicelerini, inceleyip, eleştirmenin bir anlamı yoktur.

Kısa dönem dengesi yöntemi, neoklasik analizi geçersiz kılacak iki temel sorunla karşı karşıyadır: *teorik ve gözlemlenen büyüklüklerin mutabakatı* ya da birbirlerini tutması (*correspondence*) gereği ile sistemde kullanılan *üretim faktörlerinin birbirlerinin yerine ikame edilebilmeleri* (*substitutability*) gereği (Garegnani, 1990: 44-45). Önce zamanlararası genel denge analizinde teorik ve gözlemlenen büyüklüklerin birbirleriyle bir mutabakat içinde olup olmadıklarına bakalım.

14- Geçici denge yönteminde fiyat beklentileri gerçekleşebilir veya gerçekleşmeyebilir. Zamanlararası genel denge yönteminde ise mükemmel öngörü veya gelecekteki tüm piyasaların bilindiği varsayıldığı için, beklentilerin gerçekleşmemesi gibi bir durum söz konusu değildir.

3.2. Teorik ve Gözlemlenen Büyüklüklerin Mutabakatı Gereği

Teori kurmak, çeşitli varsayımlar ve soyutlamalar altında, gerçek dünyayı temsil ettiğine ve daha iyi anlamamıza yardımcı olduğuna inanılan, içsel tutarlılığa sahip sanal bir dünya oluşturmaktır. Sanal bir dünya oluşturulduğu için, teorik analiz sonucu ortaya çıkan büyüklükler, gerçek dünyada gözlemlenen büyüklükler değil, sanal dünyaya ait "teorik" büyüklüklerdir. Bu yalnız iktisatta değil, her disiplinde böyledir. Teori oluşturan araştırmacı, çeşitli dışsal etkiler nedeniyle, gözlemlenen büyüklüklerin, herhangi bir anda, analiz sonucu elde edilen teorik büyüklüklerden farklı olacağını bilir. Ancak gerçek dünyada, gözlemlenen büyüklükleri teorik büyüklüklere yakınlaştıracak güçler olduğuna ve yeterli bir zaman verildiğinde, yani uzun dönemde, bu güçlerin gözlemlenen büyüklükleri teorik büyüklüklere yakınlaştıracağına inanır. Bu sadece bir "inanç" meselesi de değildir. Teorisyen, hem kendine hem de teorisini sunduğu bilim dünyasına bunu göstermek zorundadır. Sanal dünyanın gerçek dünyayı açıklayacağına duyulan inanç, sanal dünya ile gerçek dünya arasında oluşan mutabakatın bir sonucudur. Örneğin bir malın, tüketicilerin fayda maksimizasyonu üzerine inşa edilmiş talep eğrisi ve üreticilerin maliyet minimizasyonu üzerine oluşturulan arz eğrisiyle belirlenen fiyatı, teorik bir büyüklüktür, o malın piyasada gözlemlenen büyüklüğü değildir. Ancak iktisatçılar, teorik fiyatın gözlemlenen fiyattan farklı olması durumunda ve teorik analizde kullanılan parametreler doğru seçilmişlerse, gerçek dünyadaki çeşitli mekanizmaların, yeterli zaman tanındığında, gözlemlenen fiyatı arz ve taleple belirlenen teorik fiyata yakınlaştıracağına ve ikisinin arasında bir *mutabakat* olduğuna inanırlar ve bunu kararlılık analiziyle gösterirler.

3.2.1. Ekonomik Sistemdeki Israrcı (Persistent) Güçler

Önceki bölümde de gördüğümüz gibi, teorik büyüklükler ile gözlemlenen büyüklükler arasındaki mutabakatı sağlayan, sistemdeki *ısrarcı* (*persistent*) güçlerdir (Garegnani, 1990: 49-51). Etkileri geçici ve düzensiz

güçler, sistemi bir uzun dönem konumuna doğru süremeyeceği için, gözlemlenen büyüklükleri teorik büyüklüklere yakınlaştırma potansiyeline de sahip değillerdir. Dağılım ve değer teorisi göz önüne alındığında, sistemdeki en önemli ısrarcı güç, en yüksek net getiri (kâr) oranının aranması ve bunun sonucunda çeşitli sektörlerdeki ya da sermaye malları arasındaki net getiri (kâr) oranlarının eşitlenmesidir. Klasik ve erken dönem neoklasik analize göre, arz ve taleple belirlenen mal ve faktörlerin denge fiyatları ve üretim ve tüketim miktarları, bu ısrarcı güç sayesinde "normal" değerlerine ulaşır. Kâr oranları eşitlenene kadar, oluşan arz ve talep büyüklükleri geçicidir (*impermanent*). Yüksek kâr oranını elde etmek amacıyla, işlemlerin tekrarı, ekonomik bir sistemi uzun dönem dengesine doğru getirir. Kısa dönem analiziyle, kâr oranlarının eşitlenmesi yönteminden vazgeçilirse, sistemdeki en önemli ısrarcı güç ortadan kalkar ve gözlemlenen büyüklükler ile teorik büyükler arasındaki mutabakatın sağlanması da mümkün olamaz.

Tüm klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçılar, uzun dönem metodunu kullanarak oluşturdukları sanal dünya (teorik analiz) ile gerçek dünyanın mutabakatını göstermeyi amaçlarlar. (Bu mutabakatın iktisat tarihinde, klasik ve erken dönem neoklasik iktisatçılardan seçilmiş, çeşitli örnekleri için, bkz. Garegnani, 1990: ss. 46-48.) Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi -her ne kadar oluşturduğu sanal dünya tutarsızsa da- buna Walras'ın kendisi de dahildir. Walras'ın analizi, diğer neoklasik iktisatçılardan sermaye mallarını bir vektör olarak almasıyla ayrılır; ama yöntem (uzun dönem analizi) aynıdır. Walras'ın analizi sermaye malları vektörünün, sistemin diğer verileriyle (tercihler ve donanımlar), uzun dönem şartları altında bağdaşacağının garantisi olmadığı için tutarsızdır. Bu tutarsızlığın çözümü sanal dünya ile gerçek dünyanın mutabakatını bir kenara atan kısa dönem analizi değildir. Tam tersine, oluşturulan sanal dünya tutarsızsa, tutarsızlığa yol açmayan farklı bir sanal dünya (teorik analiz) oluşturmaktır; özellikle mevcut alternatif, yani klasik yaklaşım ve onun modern biçimleri, ideolojik nedenlerle tercih edilmiyorsa.

3.2.2. Geçicilik (*Impermanence*) Sorunu

Oluşturulan neo-Walrasçı teorik model ile gözlemlenen iktisadî büyüklükler arasında bir mutabakat sağlanması, oluşturulan modelin yapısı gereği mümkün değildir. Bir önceki alt bölümde de gösterdiğimiz gibi, modelde "n" malın "t" zaman dilimindeki denge fiyatları belirlenmektedir. Zaman dilimleri bir haftaya kadar inebilen çok kısa zaman aralıklarıdır. Farklı zaman aralıklarındaki fiyatlar birbirlerinden farklı olabilirler. Yani oluşan "*n.t*" fiyat geçici fiyatlardır, bir zaman aralığından diğerine değişirler. Bu geçicilik (*impermanence*) nedeniyle ekonomik sistem, oluşan denge fiyatlarına adapte olmadan, yeni fiyatlar ortaya çıkacaktır. Modelde, gözlemlenen dünyadaki fiyatların bu fiyatlara yakınlaşacağına ilişkin herhangi bir analiz de yoktur. Teorik model ile gözlemlenen dünya arasındaki mutabakatı sağlayacak en önemli güç, -en yüksek kâr oranını arama ve dolayısıyla kâr oranlarının eşitlenmesi- teorik nedenlerle, analizin dışına itilmiştir. Walras'ın "müzayedecisi", haklı nedenlerle, bir saçmalık olarak reddedilirse, deneme yanılma yöntemiyle de gözlemlenen fiyatların teorik fiyatlara yakınlaşacağı iddia edilemez. Zaten böyle bir yakınlaşmaya izin verecek bir zaman da yoktur. Aslında bu problem, zamanlararası genel denge teorisinin neoklasik iktisadın ana modeli haline gelmesinde önemli katkısı olan Christopher Bliss'in de dikkatini çekmiştir. Bliss, "Kısa dönem dengesinin meydana gelmesi zaman almaz mı? Bu denge ortaya çıkana kadar yeni şartlar ve beklentilerle tanımlanan başka bir 'haftaya' geçmez miyiz?" gibi sorular sorarak model hakkında kuşkularını belirtir (zikreden Petri, 2004: 41). Bunlar son derece haklı sorulardır, ama ana akım neoklasik iktisat yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı bu yönteme geçmeye karar vermiştir bir kere ve bu tür sorular görmezden gelinir (Petri, 2004: 39-43).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, modelin, ya piyasa aktörlerinin mükemmel öngörülere sahip oldukları (*perfect foresight*) ya da gelecekteki tüm piyasaların (*complete futures markets*) şimdiden bilindiği şeklinde, gerçek dünyada hiçbir karşılığı olmayan, iki temel varsayım üzerine inşa edilmiş olmasının yanı sıra, bir de bahsini ettiğimiz "geçicilik" nedeniyle gözlemlenen dünyayla mutabakatı sorunu vardır. Tüm bu nedenlerden

dolayı, zamanlararası genel denge analizi gözlemlenen dünyayı anlamak ve değiştirmek için uygun bir analiz biçimi olarak görünmemektedir.

Her ne kadar bizim yaptığımız gibi, zamanlararası denge analizini reddetmeseler de teorik analiz ile gözlemlenen dünya arasında bir mutabakat olmadığını neoklasik iktisatçılar da artık kabul etmektedirler. Mandler (2005: 487), mükemmel öngörü (*perfect foresight*) modellerinin amacının gözlemlenen dünyayı en doğru şekilde tasvir etmek olmadığını itiraf eder. Wren-Lewis, yukarıda bahsedilen DSGE modelleri için, bu modellerde içsel tutarlılık, kabul edilebilirliğin *zorunlu* şartı olarak öne çıkarken; dışsal tutarlılık, yani teorik modelin gözlemlenen dünyayla olan tutarlılığı (mutabakatı) sadece *tercih edilen* bir özelliktir, ama zorunlu değildir der (Wren-Lewis, 2011: 129-130). Teorik analiz ile gözlemsel bulgular arasında olması gereken mutabakatı, mantıkî pozitivizmin kurucularından, ünlü bilim felsefecisi Ernest Nagel, "araştırılan konunun, deneysel olarak tanımlanabilecek özelliklerine bağlanmadıkça, bir teorinin bilimsel araştırmalar açısından hiçbir faydası yoktur" diyerek noktalar (Nagel, 1961: 105). Doğal olarak, eğer teorik dünyanın gözlemlenen dünyayla tutarlılığı, "olsa da olur, olmasa da" düzeyinde ise, teori oluşturmanın, sanal bir dünya yaratmanın anlamı nedir diye düşünmek gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, amaç gözlemlenen dünyayı anlamak, açıklamaktır. Eğer bir teori bunu yapmıyor ya da yapamıyorsa, amacı da yoktur.

3.3. Üretim Faktörlerinin Birbirlerinin Yerine İkame Edilebilmeleri Gereği

Bilindiği gibi, neoklasik iktisadın temel özelliklerinden biri üretim faktörlerinin birbirlerinin yerine ikame edilebilmeleridir. Neoklasik anlayışa göre, üretim faktörleri sahipleri, fiyatı artan üretim faktörünün kullanım miktarını azaltıp, fiyatı göreli olarak ucuzlayan üretim faktörünü onun yerine ikame ederler. Dolayısıyla, üretim faktörlerinin talepleri ile fiyatları arasında ters bir ilişki vardır. Üretim faktörlerinin fiyatları, bu ters talep ilişkisinin üretim faktörlerinin donanımlarıyla (*endowments*) karşı karşıya konulmasıyla oluşur. Üretim faktörlerinin getirilerini belirleyen

bu anlayış neoklasik iktisadı klasik iktisattan ayıran en önemli faktörlerden biridir. Klasik iktisadî anlayışa göre, ücret, arz ve taleple değil, işçinin ertesi gün yeniden işe gelebilmesini sağlayacak yiyeceğin ve işçilerin sistemin devamını sağlayacak şekilde ailelerini yaşatmaya yetecek giyecek, konut vs. gibi malzemelerin değeriyle belirlenir. Ücretin "normal" düzeyinin belirlenmesinde ülkenin sosyal ve siyasal koşulları önemli bir rol oynar. Emek arz ve talebi, gözlemlenen ücretin 'normal' ücret etrafında oynamasını sağlar. Sermayenin getirisi ise artık (*surplus*) ya da Marx'ın kullandığı biçimde artık değer (*surplus value*) üzerinden belirlenir (Garegnani, 1984). Neoklasik anlayışın ortaya çıkmasında, dönemin ana akım iktisatçılarının artık kavramından ve emek değer teorisinden duydukları rahatsızlığın önemli rolü vardır (Bharadwaj, 1976: 24-28).[15] Neoklasik yaklaşım, üretim faktörlerinin getirilerini arz ve taleple belirleyerek, artık kavramını bir kenara atmış, üretim faktörlerinin elde ettikleri getirinin, üretime yaptıkları katkıların bir sonucu olduğunu iddia etmiştir. Toparlayacak olursak, neoklasik yaklaşım açısından, faktörlerin birbirlerinin yerine ikame edilebilmeleri, sermayenin (ya da sermaye mallarının) ve iş gücünün talep fonksiyonlarının oluşturulabilmeleri ve net hasılanın sınıflararasında dağılımının (ya da üretim faktörlerinin getirilerinin) belirlenmesi açısından önemlidir.

15- Sraffa'nın üç doktora öğrencisinden biri olan, Krishna Bharadwaj, bu iddiayı öne sürerken, Sraffa ile olan sohbetlerinden yararlandığını belirtir (1976: 20, dipnot 19). Benzer biçimde Sraffa'nın ikinci doktora öğrencisi Pierangelo Garegnani de, bir konuşmamızda bana, Sraffa'nın klasik iktisattan neoklasik iktisada geçişi, dönemin ana akım iktisatçılarının, klasik iktisadî analizi – teorik değil – ideolojik ve siyasal nedenlerle giderek kabul edilemez bulmalarıyla açıkladığını söylemişti. Bu dönemdeki işçi sınıfı hareketliliğine bakacak olursak Sraffa'nın ne demek istediği daha iyi anlaşılabilir: İngiltere'de 1838'den 1857'ye süren Halk Bildirgesi Hareketi (*Chartist Movement*), Avrupa'nın birçok ülkesini ve özellikle Fransa'yı sarsan 1848 devrimleri, 1860'lı yıllarda daha sonra I. Enternasyonal diye anılacak olan Uluslararası İşçi Birliği'nin (*International Workingmen's Association*) ortaya çıkışı ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde yaptıkları uluslararası kongreler, 1871 Paris Komünü, Marx'ın 1867'de Kapital'in I. cildini yayımlayarak, bu hareketin teorik temelini oluşturması bu işçi sınıfı hareketliliğinin ilk akla gelen örnekleridir. Bu hareketlilik, dönemin ana akım iktisatçılarını farklı arayışlara itmeye başladı. Ricardo'nun 1823'de ölümünden sonra, Ricardo'nun ana akım takipçileri, artık (*surplus*) kavramından, ve kâr, faiz, rant gibi ücret dışı getirilerin kaynağının işçilerin ödenmeyen emeği olması düşüncesinden rahatsızlık duymaya başladılar. İşçi sınıfı hareketliliği, Ricardo'nun bu ana akım takipçilerini farklı arayışlara, özellikle Bentham'ın fayda teorisine, itmişti. Bu arayış, ilk meyvelerini 1870'lerde verdi ve neoklasik yaklaşımın ilk eserleri (Jevons, Menger ve Walras'ın kitapları) 1870'lerin ilk yarısında ortaya çıktı.

Neoklasik analizde üretim faktörlerinin birbirlerinin yerine ikamesi denildiğinde, genel olarak, üretim faktörlerinin nitel olarak birbirlerinin yerine kullanılması değil, nicel bir artış ya da azalış kastedilir. Söz konusu olan, bir takım tezgahının jeneratörün yerine kullanılması değil, kullanılan sermayenin "miktarı"nın ya da daha teknik deyimiyle emek-sermaye oranının değişmesidir. Sermaye ve iş gücü homojen büyüklükler olarak görüldüğünde, bu, sorun yaratmaz. Böyle bir durumda, örneğin, emeğin getirisi (ücret) artıp, sermayenin getirisi (faiz) azalıyorsa, sistemde yeni bir denge oluşur ve bu dengede, istihdam edilen emek miktarı azalır, kullanılan sermaye miktarı artar. Sermayenin ve emeğin homojen büyüklükler olarak görülmesi, neoklasik iktisada bu esnekliği sağlar. Sermaye talebi yeteri kadar elastikse, arz ve taleple yeni bir denge sağlanabilir. Daha önce de belirtildiği gibi, 1960'lar ve 1970'lerdeki Sermaye Teorisi Tartışmaları'nda sermayenin homojen bir büyüklük olarak görülmesinin yarattığı sorunlar görülmüştür, ama bu alt bölümde bahsi edilen ikame bu homojenlik sayesinde pürüzsüz bir şekilde gerçekleşir.

Ancak Walras'ın analizinde, veri olarak alınan sermaye, miktarı sabit ama şekli değişebilen homojen bir büyüklük değildir. Bir vektör olarak sistemde kullanılan farklı sermaye mallarının tümü veri olarak alınır. Bu sermaye vektörünün ne büyüklüğü ne de formu değişir. Erken dönem Walras analizinde, zaman içinde sermaye mallarının üretim miktarları değişerek, denge durumuna doğru gidildiği varsayılmaktaydı; ama neo-Walrasçı analizde, yukarıda gösterdiğimiz gibi, ne farklı sermaye mallarının üretimlerinin artarak bir denge oluşacağının garantisi vardır; ne de, sermaye malları bir vektör olarak alındığı için, üretim faktörleri arasında bir ikame olanağı (Garegnani, 1990: 58). Neoklasik yaklaşım açısından üretim faktörleri arasında ikame olmaması sorundur, çünkü, yukarıda da belirtildiği gibi, faktör taleplerinin belirlenmesi bu ikame sayesinde olur. Üretim faktörleri birbirlerinin yerine ikame edilemiyorlarsa, üretim faktörlerinin talep fonksiyonları da oluşamaz. Bu durumda, sermaye mallarının fiyatları belirlenemeyeceği gibi, net hasılanın sınıflararası dağılımının arz ve taleple belirlenmesi -yukarıda belirttiğimiz gibi, neoklasik iktisadın temel varlık nedeni- mümkün olamaz. Donanımlar (*endowments*) veri olarak alındığı için, bazı sermaye mallarına hiç talep olmaz, fiyatları sıfıra

düşer, bazıları ise yetersiz miktarlarda kalır. Bu açıdan üretim faktörlerinin birbirlerinin yerlerine ikame edilebilmeleri neoklasik analizin geçerliliği açısından hayatî denilebilecek önemdedir ama farklı sermaye mallarının, bir vektör olarak veri seti içinde alınması bunu mümkün kılmaz.

Aslında zamanlararası genel denge analizini savunan günümüz neoklasik iktisatçıları, bir yandan sermaye mallarını bir vektör olarak verili kabul ederken, bir yandan da üretim faktörlerinin birbirlerinin yerine ikame edildiğine inanmaya devam ederler. Bunun en açık örneği, neoklasik iktisatçıların sistemin tam istihdamda dengeye geleceğine duydukları inançtır. Üretim faktörlerinin homojen olarak verili kabul edildiği durumda, bu inancın bir mantığı vardır. 1960 ve 1970'lerdeki sermaye teorisi tartışmalarında yanlışlığı gösterilmiş bir önerme olmakla birlikte, bu tartışmalardan haberdar olmayan bir neoklasik iktisatçı ya da iktisat öğrencisi, üretim faktörlerine olan talebi, bu faktörlerin getirileriyle ters orantılı olarak kabul edip, ikame prensibi nedeniyle sistemin tam istihdamda dengeye geleceğine inanmaya devam edebilir. Sistemdeki yatırım ile tam istihdam durumunda ortaya çıkacak tasarruf arasında bir dengesizlik olabilir, tam istihdam dengesi sağlanmayabilir. Ancak, bu durumda da sistem içindeki ısrarcı güçler, sistemi bir tam isthdam dengesine doğru sürerler ve yeterli zaman tanınırsa, toplam yatırım, tam istihdam tasarrufuna eşit olur ve sistem tam istihdamda dengeye gelir. Bu inancın temel taşı, üretim faktörlerinin birbirlerinin yerine ikame edilebilmeleridir. İkame yoksa, sistem de tam istihdamda dengeye gelemez. Neoklasik iktisatçıların sistemin tam istihdamda dengeye geleceğine duydukları inanç, zımnî olarak faktörlerin birbirlerinin yerine ikame edildiklerine de inanıldığı anlamına gelir.

IV. Sonuç: Walrasçı Genel Denge Teorisi Makro İktisada Mikro Temeller Oluşturabilir mi?

Yukarıda söylediklerimizi toparlayacak olursak, makro iktisadî analize mikro temeller oluşturmak üzere sunulan Walraçı genel dengenin çeşitli açılardan sorunlu olduğunu söyleyebiliriz. Önce uzun dönem dengesiyle başlarsak, yukarıda gösterdik ki hem Walras'ın kendisinin hem de

1930'lardan sonra onun takipçisi neoklasik iktisatçıların fark ettikleri üzere, Walras'ın uzun dönem dengesi tutarsızdır. Uzun dönem dengesi, yani farklı sermaye mallarına ilişkin net getiri (kâr/faiz) oranlarının birbirlerine eşitlenmesi, ancak yüksek getiri oranına sahip sermaye mallarının daha çok üretilmesi ve bunların artan üretiminin maliyetleri yükselterek, net getiri oranlarını düşürmesiyle olur. Üretimi artmayan sermaye mallarının net getiri oranı düşmez. Ancak sistemde tüm sermaye mallarının net getiri oranlarını eşitleyecek düzeyde sermaye malı üretmeye yetecek kadar tasarruf olduğunun garantisi yoktur. Tasarrufların yetersiz kalması durumunda, farklı sermaye mallarına ilişkin net getiri oranları, eşitlenemeyebilir, yani sistem bir uzun dönem dengesine ulaşamayabilir.

Mikro temeller oluşturacak genel dengenin, uzun dönem değil, kısa dönem dengesi olduğu söylenebilir. 1930'lu yıllardan sonra, neoklasik iktisatçılar, uzun dönem dengesini zaten bir kenara attıkları, kısa dönem dengesi üzerinde odaklandıkları için, bahsi edilen dengenin kısa dönem dengesi olması gerektiği vurgulanabilir. Net getiri (kâr/faiz) oranlarının eşitlenmesi düşüncesinde ısrar edilmezse, bahsi edilen tutarsızlık da ortadan kalkar. Ancak bu durumda da oluşan dengenin ne anlam ifade ettiği sorunu çıkar. Yukarıda gördük ki analizin kısa dönem metodolojisiyle yapılması, teorik analizle gözlemlenen büyüklükler arasındaki mutabakatı sağlayacak ısrarcı güçleri ortadan kaldırdığı için, genel denge analizini anlamsız bir hâle getirir. Ortada "tutarlı" bir genel denge analizi vardır, ama bu analizin gözlemlenen dünyada bir karşılığı (*correspondence*) yoktur. Bunu çağdaş neoklasik iktisatçılar da kabul etmekte, gözlemlenen dünya ile teorik analizin mutabakatı olsa da olur, olmasa da; önemli olan teorik tutarlılıktır diyerek durumu kurtarmaya çalışmaktadırlar. Teori içsel tutarlılığa sahip olmalıdır, kuşkusuz, ama bu sadece gerek koşuldur, yeter koşul değil. Gerçek dünyayı açıklamayan, ama teknik olarak "mükemmel" bir teorinin hiçbir anlamı yoktur. Bu soruna ek olarak, sistemdeki sermaye malları, formu değişmeyecek biçimde, bir vektör olarak alındığı için, sermaye ve emeğin birbirlerinin yerine ikame edilmeleri ve dolayısıyla, faktörlerin talep fonksiyonlarının oluşturulmaları da mümkün olamaz. Bu da neoklasik iktisadın temel varlık nedenini -klasik dağılım teorisinden duyulan rahatsızlık- ortadan kaldıran bir sorundur.

Sonuç olarak, her ne kadar kısa dönem Walrasçı denge için, uzun dönem dengesinde olduğu gibi, "tutarsız" denilemezse de, ortaya çıkan mutabakat ve ikame sorunları bu kısa dönem analizini anlamsız hâle getirirler. Bu nedenle ne uzun dönemde ne de kısa dönemde, Walrasçı genel denge analizinden medet umulabilir. Kendi içinde tutarsızlık ve anlamsızlık gibi sorunları olan bir analizin, makro iktisada temel oluşturması ise akla ve mantığa sığmayacak bir öneridir.

Walrasçı genel denge analizini sermaye teorisi tartışmalarına girmeden; genel dengenin tekliği (*uniqueness*), kararlılığı (*stability*) ve genelliği (*generality*) bağlamında eleştiren başka yazarlardan da kısaca bahsederek makaleyi noktalayalım. Walrasçı genel dengenin varlığı (*existence*) Kenneth Arrow ve Gérard Debreu (1954) ile Lionel McKenzie (1954) tarafından, birbirlerinden bağımsız olarak ispatlanmıştı, ama bu dengenin tekliği, kararlılığı ve genellenebilirliği sorun yaratıyordu. Faydalarını maksimize eden rasyonel bireylerden oluşan bir ekonomide fazla talep fonksiyonlarının (*excess demand functions*),

- kesintisiz (*continuous*),

- Walras kanunuyla uyumlu [$p \,.\, Z(p) = 0$ (p malların fiyatları, $Z(p)$ malların talep fazlaları)],

- 0. dereceden homojen olmaları ve

- herhangi bir malın fiyatı sıfıra giderken o malın talebinin sonsuza gidiyor olması şartlarıyla tanımlanabileceği zaten biliniyordu. Sorun bütünleşmiş fazla talep fonksiyonunun (*aggregate excess demand function*) tanımında başka şarta gerek olup olmadığıydı (Kirman, 2016: 245). Sonnenschein (1972), Mantel (1974) ve Debreu (1974), birbirlerinden bağımsız olarak, bütünleşmiş fazla talep fonksiyonunun tanımlanabilmesi için başka bir şarta gerek olmadığını gösterdi. Ancak, bu dört şartı sağlayan çok farklı fonksiyon olabileceği ve genel modelde başka bir şart da öne sürülmediği için, sadece bu niteliklere sahip bir bütünleşmiş fazla talep fonksiyonu mutlaka negatif eğimli olmayabilir. Bu da ortaya çıkacak Walrasçı dengenin tek ve kararlı olduğunu göstermenin mümkün olmadığı anlamına gelir (Kirman, 2016: 245-6; benzer bir sonuç için bkz. Rizvi, 1994: 361). Tek ve kararlı olmayan bir dengenin ise iktisadî olarak bir

anlamı yoktur. Schumpeter, tekliğin ispatını iktisat teorisinin bağımsız bir bilim olabilmesinin "Büyük Sözleşmesi" (*Magna Carta*) olarak görür, Morishima ise kararlılığı gösterilemeyen bir dengeyi gerçek ekonomiyle hiçbir bağlantısı olmayan ütopik bir durum olarak niteler (zikreden Kirman, 2016: 246).

Görüldüğü gibi, sadece sermaye teorisi tartışmaları bağlamında değil, bu eleştiriden tamamen bağımsız bir şekilde, genel denge teorisinin içinden gelen sorunlar nedeniyle de Walrasçı genel denge eleştirilmektedir. Ortaya çıkışından 150 yıldan fazla zaman geçmişken ve tüm ana akım teorik iktisatçılar Walrasçı genel denge analizini iktisat biliminin temeli olarak görürken, hâlâ önerilen dengenin tekliği, kararlılığı gibi sorunların çözülememiş olması -sermaye teorisi bağlamında yukarıda belirttiğimiz eleştirileri bir kenara bıraksak bile- genel denge analizinin anlamı ve yararı hakkında duyulan kuşkuları haklı çıkartmaktadır. Walrasçı genel denge analizinin bu nedenle de makro iktisada temel oluşturması mümkün değildir.

Bu makalede "yöntembilimsel bireycilik/bütüncülük" (*methodological individualism/holism*) tartışmalarıyla, karar alıcı bireylerin üzerinde bir oluşum (*entity*) olup olmadığı sorusuyla ve "temsilî birey" (*representative individual*) kavramıyla ilgilenemedik. Bu sorunlardan birincisi uzun yıllardır süren bir tartışmadır, ama neoklasik iktisatta çok kullanılan "temsilî birey" kavramının "boşluğuna" ilişkin eleştiri oldukça yenidir (Kirman, 1992). Neoklasik iktisada ve mikro iktisadın makro iktisada temel oluşturması konusunda bu bağlamda da ciddî eleştiriler vardır. Bu konulara girmedik çünkü -yer kısıtı bir yana- bu makalede göstermeye çalıştığımız, bu sorulara ne cevap verilirse verilsin, Walrasçı genel denge analizinin hem sermaye teorisi bağlamındaki eleştiriler hem de yukarıda kısaca belirttiğimiz teklik, kararlılık, genellik gibi, içsel sorunları nedeniyle ortaya çıkan tutarsızlıklar yüzünden, makro iktisada temel oluşturma gücüne sahip olmadığıdır. Böyle bir temele ihtiyaç var mıdır? Toplumsal olaylar ille mikro aktörlerle mi açıklanmalıdır ya da ancak bu şekilde mi açıklanabilir veya anlaşılabilir? Bu soruların tümüne verdiğimiz cevaplar olumsuz yöndedir, ama bu ayrı bir tartışmanın ve makalenin konusudur.

Yararlanılan Kaynaklar

Agassi, J. (1960), "Methodological Individualism", *The British Journal of Sociology*, 11(3), ss. 244-270.

Arrow, K. ve F. H. Hahn (1971), *General Competitive Analysis*, Amsterdam: North-Holland.

Arrow, K. ve G. Debreu (1954), "Existence of an Economic Equilibrium for a Competitive Economy", *Econometrica*, 22(3), ss. 265-290.

Barro, R., A. Chu ve G. Cozzi (2017), *Intermediate Macroeconomics*, United Kingdom: Cengage Learning EMEA.

Bharadwaj, K. (1976), *Classical Political Economy and the Rise to Dominance of Supply and Demand Theories*, Calutta: Orient Longman.

Bliss, C. (1975), *Capital Theory and the Distribution of Income*, Amsterdam: North-Holland.

Da Silva, S. (2009), "Does Macroeconomics Need Microeconomic Foundations?", *Economics, the Open Access, Open Assessment E-Journal*, 3(23).

Debreu, G. (1959), *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*, New Haven: Yale University Press.

Debreu, G. (1974), "Excess Demand Functions", *Journal of Mathematical Economics*, 1(1), ss. 15-21.

Denis, A. (2016), "Microfoundations", *Review of Political Economy*, 28(1), ss. 134–152.

De Vroey, M. (2017), "Review of Donald A. Walker and Jan van Daal" translation of Léon Walras, *Elements of Theoretical Economics; or the Theory of Social Wealth*", *Journal of the History of Economic Thought*, Cilt 39, Özel Sayı 1.

Eatwell, J. (1982), "Competition", Ian Bradley ve Michael Howard (derleyenler), *Classical and Marxian Political Economy: Essays in the Honour of Ronald Meek*, London: MacMillan, ss. 203-229.

Eatwell, J. (1990), "Walras's Theory of Capital", John Eatwell, Murray J. Milgate, ve Peter K. Newman, (derleyenler), *The New Palgrave: Capital Theory*, London: Macmillan.

Garegnani, P. (1960), *Il Capitale nelle Teorie della Distribuzione*, Milan: Giuffre.

Garegnani, P. (1976), "On a Change in the Notion of Equilibrium in Recent Work on Value and Distribution: A Comment on Samuelson", Murray Brown, Kazuo Sato ve Paul Zarembka (derleyenler), *Essays in Modern Capital Theory*, Amsterdam: North Holland Publisjing Co.

Garegnani, P. (1984), "Value and Distribution in the Classical Economists and Marx", *Oxford Economic Papers*, 36(2), ss. 291-325.

Garegnani, P. (1990), "Quantity of Capital", John Eatwell, Murray J. Milgate, ve Peter K. Newman, (derleyenler), *The New Palgrave: Capital Theory*, London: Macmillan.

Garegnani, P. (2008) "On Walras"s Theory of Capital (Provisional Draft 1962)", *Journal of the History of Economic Thought*, 30(3), ss. 367-384.

Garegnani, P. (2012), "On the Present State of the Capital Controversy". *Cambridge Journal of Economics*, 36 (6), ss. 1417–1432.

Hicks, J. R. (1937), "Mr. Keynes and the "Classics"; A Suggested Interpretation", *Econometrica*, 5(2), ss. 147-159.

Hicks, J. R. (1946 [1939]), *Value and Capital*, Oxford: Oxford University Press, 2. Basım.

Hicks, J. R. (1965), *Capital and Growth*, Oxford: Oxford University Press.

Janssen, M. (2008), "Microfoundations", Steven N. Darlauf ve Lawrence E. Blume (derleyenler), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2. Basım, Londra: Palgrave Macmillan.

Kirman, A. (1992), "Whom or What Does the Representative Individual Represent?", *The Journal of Economic Perspectives*, 6(2), ss. 117-136.

Kirman, A. (2016), "General Equilibrium Theory", Gilbert Faccarello ve Heinz D. Kurz (derleyenler) *Handbook in the History of Economic Analysis, vol. III*, Northampton, MA, Edward Elgar Publishing.

Kurz, H. D. (1990), "Debates in Capital Theory", John Eatwell, Murray J. Milgate, ve Peter K.Newman, (derleyenler), *The New Palgrave: Capital Theory*, London: Macmillan.

Lucas Jr., R. E. (1976), "Econometric Policy Evaluation: A Critique", Karl Brunner ve Allan Meltzer (derleyenler), *Phillips Curve and Labor Markets*, Amsterdam: North-Holland, Carnegie-Rochester Series on Public Policy, Cilt 1, ss. 19–46.

Mandler, M. (2005), "Well-Behaved Production Economies", *Metroeconomica*, 56(4), ss. 477-494.

Mantel, R. (1974), "On the Characterization of Aggregate Excess Demand", *Journal of Economic Theory*, 7(3), ss. 348-353.

Marshall, A. (1920), *Principles of Economics*, UK: Palgrave, Macmillan [Tekrar basım: Philadelphia: Porcupine Press (1982)].

Marx, K. [1967 (1867)] *Capital: The Process of Capitalist Production as a Whole*, Cilt 3, New York: International Publishers..

McKenzie, L. (1954), "On Equilibrium in Graham's Model of World Trade and Other Competitive Systems", *Econometrica*, 22(2), ss. 147-161.

Milgate, M. (1982), *Capital and Employment: A Study of Keynes's Economics*, London and New York: Academic Press.

Nagel, E. (1961), *The Structure of Science: Problems in the Logic of Scientific Explanation*, New York: Harcourt, Brace and World.

Petri, F. (2004), *General Equilibrium, Capital and Macroeconomics: A Key to R cent Controversies in Equilibrium Theory*, Northampton, MA: Edward Elgar.
Petri, F. (2008), "A Note Introducing Garegnani's Paper", *Journal of the History of Economic Thought*, 30(3), ss. 359-365.

Petri, F. (2016), "Walras on Capital: Interpretative Insights from a Review by Bortkiewicz" *Contributions to Political Economy*, 35(1), ss. 23-37.

Petri, F. (2017), "The Passage of Time and Investment in Traditional and in Recent Neoclassical Value Theory", *Oeconomia*.

Petri, F. (2019), "Capital Theory 1873-2019 and the State of macroeconomics", *History of Economic Review*, 74(1), ss. 1-24.

Ricardo, D. [1951 (1817)], *Principles of Political Economy and Taxation* (Sraffa Edition), Cambridge: Cambridge University Press.

Rizvi, A. T. (1994), "The Microeconomic Foundations Project in General Equilibrium", *Cambridge Journal of Economics,* Cilt 18, ss. 357-377.

Samuelson, P. A. (1966), "A Summing-Up", *Quarterly Journal of Economics.* LXXX: 568-83.

Smith, A. [1937 (1776)], *An Inquiry into the Causes and the Wealth of Nations*, New York: Random House, Modern Library Edition.

Solow, R. (1986), "What Is a Nice Girl like You Doing in a Place like This? Macroeconomics after Fifty Years", *Eastern Economic Journal*, 12(3), ss. 191-198.

Sonnenschein, H. (1972), "Market Excess Demand Functions", *Econometrica*, 40(3), ss. 549-563.

Tobin, J. (1986), "The Future of Keynesian Economics", *Eastern Economic Journal*, 13(4), ss. 347-356.

Walras, L. (1954), *Elements of Pure Economics, or the Theory of Social Wealth*, London: George Allen and Unwin (Tekrar basım: Philadelphia: Orion Editions (1984)).

Weintraub, R. (1977), "The Microfoundations of Microeconomics: A Critical Survey", *Journal of Economic Literature*, 15(1), ss. 1-23.

Wicksell, K. (1934), *Lectures on Political Economy*, London: Routledge and Sons [Tekrar basım: Augustus M. Kelley (1977)].

Williamson, S. (2018), *Macreconomics*, New York, N.Y.: Pearson.

Wren-Lewis, S. (2011), "Internal Consistency, Price Rigidity and the Microeconomic Foundations of Macroeconomics", *Journal of Economic Methodology*, 18(2), ss. 129-146.

İktisat Felsefesine Analitik Çerçeveden Güncel Bir Bakış

Ata Özkaya[1]

İktisat felsefesi başlığı altında bir çalışma yapmanın bazı zorlukları söz konusudur. Bunların en başında, iktisadi düşünce sisteminin zaman içindeki evrimini takip etmek, bunun içinden gücünü sürdürmekte olan akımları ele almak zorunluluğu gelmektedir.

Farklı bir yol izlemeyi önerebiliriz. İktisat felsefesi, iktisadi bilginin üretim süreçlerini elde etmek amacını güdeceği için, bilgi üretim süreçlerinden yola çıkarak, iktisat alanında üretilmiş bilgi birikimini inceleyebiliriz. Bu da zaman içinde iktisadi sistemlerin kompleks hale geldiğini bildiğimiz için, belirli bir sınırın içinde yapabileceğimiz bir araştırma olmak zorundadır.

Bu çalışmada günümüzde iktisadi ve finansal gelişmeleri yönlendiren ekonomi politikalarından ve karar vericilerin bu politikalara reaksiyonundan yola çıkmayı düşündüm. Bir boyut olarak ele alındığında bu kı-

1 Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, İktisat Bölümü.

sım, güncel gözlemlerimizi meydana getirsin. Diğer bir boyutuyla ise, iktisat biliminin çok yönlü teorik altyapısının-literatürünün bize sağladığı bilgiler ışığında, söz konusu gözlemlerimizi ne dereceye kadar açıklayabileceğimizi, hatta önümüzdeki dönemler için öngörü yapıp yapamayacağımızı araştırmak istedim. Daha kısa bir anlatım yolunu seçersek,

$$p(V_{T+k}|G_t^T) \text{ öyle ki } \quad V: R^N \rightarrow R^1 \text{ ve } G \in R^N \tag{1}$$

olsun, N ise gözlemlerimizin 1 veya daha yukarı boyutu olabileceğini belirtsin.

Bu çerçevede $p(.)$ olasılık ölçüdür. Bu ifade bize şunu belirtir: Belirli bir (t, T) zaman diliminde gözlenen iktisadi ve finansal gelişmelerin, T zamanına kadar sahip olduğumuz iktisadi düşünce ve bilgi tabanı kullanılarak ne dereceye kadar açıklanabileceği ve bu açıklamanın iktisadi gelişmelerin seyrini k-adım ileriki dönemde $(T + k)$ öngörmemizde ne kadar güvenilebilir olacağıdır.

Bakış açımızın koşullu olasılık metoduna dayandığı hemen görülebilir. Bunun bir anlamı da şudur: Ekonomi ve finans alanındaki karar vericilerin rasyonel olması tanım gereği, koşullu olasılık kullanabilmeleri ya da iktisat literatüründe kullanılan özel ismiyle Bayes Teoremi'ni uygulayabilmeleriyle ölçülmektedir (Aumann, 1976; Rubinstein 1994). Yaygın yanlış kullanımıyla, karar vericilerin optimizasyon yapabilmesi, rasyonel olmalarının tanımı değil, tanımın imasıdır.

İnceleme alanımızı belirli, sınırlı bir düzleme yerleştirmemiz gerekmektedir. 1) Hemen anlaşılacağı üzere, güncel gelişmeleri (G) sınırlamak ya da bir kısmını görmezden gelmek ya da bilmeden göz ardı etmek, iktisadi düşünce ve bilgilerin açıklayıcılığını saptırır. Bu sapma miktarı da hata terimi olarak oldukça yüksek olur, kurulacak modellerin açıklayıcılığı düşer. Belirtildiği üzere, güncel gelişmeleri N boyutlu kabul ettik. Örneğin, ABD Merkez Bankası Açık Piyasa İşlemleri Komitesi (FED FOMC)'nin Ekim 2022 para politikası kararını ele alalım. Bu kararı, salt para politikası özelinde faiz arttırımı olarak nitelediğimizde bir boyutu göz önüne alırken, ikinci bir boyut olarak iş gücünün üretkenlik/ücret seyrini dahil etmezsek güncel gelişmeleri, gözlemleri sınırlamış oluruz. 2.) Diğer yan-

dan, kullanılacak olan iktisadi teorileri sınırlamak yoluna gitmememiz, aksine geniş tutabilmemiz gerekmektedir.

O halde karşımızda şöyle bir sorun mevcuttur: Gözlemlerimizin bir kısmını göz ardı ya da ihmal edersek, gerçek çıktılardan sapacağız. İktisadi teori ve bilgi tabanını sınırlarsak, açıklamada kullanacağımız olasılık uzayı genişlerken, entropi azalacaktır (Romer 1986).

Öte yandan, bütün iktisadi ve finans teorilerinin, düşünce sistemi ve bilgilerinin en ileri seviyede bilinemediği bir ülkenin, geri kalmış gelişmekte olan bir ülkenin iktisat araştırmacısı iseniz, kendiliğinden sınırlanmış olursunuz. Biz bütün teorik bilgilerin ve modellerin elimizde olduğunu varsayalım. O zaman, ne gözlem ne modellerin hiçbiri üzerinde sınırlama yapmadan yolumuza devam edemez miyiz, yani üçüncü bir durum yok mudur, dersek o zaman da şu kısıt ortaya çıkar: N boyutlu gözlemlerimizin hepsini açıklayabilecek tek bir model kurmamız mümkün müdür?

Sosyal bilimlerde bunun imkânsız olduğunu söyleyebiliriz. Fizik ve mühendislik gibi alanlarda ise belirli bir süreliğine mümkündür (Eckmann ve Ruelle, 1987; Weinberg, 2011; Hawking, 2018). Bunun nedeni, karar verici davranışı ve gözlem kabiliyetlerimizin zaman içinde gelişiyor olmasıdır.

Fizik ve mühendislik alanlarından bakan bir araştırmacı için bu soru çok garip olabilir. Çünkü, var olan teorilerin hepsini kullanamayacaksak o teoriler neden vardır ve neden öğretilmeye devam etmektedir?

İktisadi düşünce sistemlerinde ve bilgilerinde koşullu modellerin olduğu, koşullara göre birbirleriyle çelişki ve uyumsuzluk içinde olabilecekleri gerçeği ortaya çıkacaktır. Koşullar değiştiği için açıklayıcılığı azalan bir modele yanlış dememiz uygun olmayacağı için, çelişki içindeymiş gibi gözüken bu düşünce sistemlerini bir arada kullanmanın bir yolu olmalıdır.

Aslında 1950'li yıllardan itibaren, ağırlıkla iktisadi modellerin matematiksel olarak kurgulanıyor olması bize bu imkânı sunmaktadır (diğerleri arasında Von Neumann, 1944; Nash, 1950; Savage, 1954; Solow, 1956; Arrow vd., 1961; Shapiro ve Stiglitz, 1984; Klump ve De La Grandville, 2000;

Aghion, vd., 2001; Acemoglu, 2002; Aghion vd., 2019) Sunulan bu imkân, sağlama yapabilirliğimizdir. İktisadi düşünce sistemlerinin ne demek istediğinin anlatılması, o modelleri kullanabilmemize yetmez. Matematiksel olarak nasıl oluşturulduğunu yani tanımını bilmemiz, sonuçlara giden ispatları tekrar elde edebilmemiz, ölçü kullanarak sınayabilmemiz lazımdır. Yoksa, tanımını bilmediğimiz kavramlarla akıl yürütmemiz bizi olay bazlı düşünmeye hapsedeceği için, güncel gelişme ve gözlemleri yorumlamamıza engel olacaktır. Bu, bir tür ansiklopedik veri tabanına, donuk bilgiye dönüşmek zorundadır.

İçinde bulunduğumuz süreçte, para politikası uygulamaları ve merkez bankalarının kararları gündemi oluşturduğu için, yukarıda verdiğim örneğe bu istikamette devam edilebilir. Enflasyonu tahmin edebilmenin, faiz kararlarını tahmin edebilmek ve ekonomik-finansal tercihleri getirisi yüksek şekilde yönlendirmek için gerek şart olduğunu biliyoruz. 15-17 Kasım 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen G20 hükümet başkanları zirvesinde ağırlık kazanan görüş, enflasyonun küresel ölçüde en büyük sorun olduğu ve düşürülmesi gerektiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Endonezya'da düzenlenen zirvede imzalanan ortak metinde şu ifadelere yer verilmiştir: "G20 merkez bankaları fiyat baskılarının enflasyon beklentileri üzerindeki etkilerini gözlemektedir ve para politikası sıkılaştırma sürecini veri-odaklı ayarlamaya devam edecektir. Bu süreçte de şeffaf bir şekilde finansal piyasalarla sözlü yönlendirme temelinde iletişimde olacaktır." Bu görüşe ek olarak, aynı metinde, merkez bankalarının karar bağımsızlığının, para politikası süreçlerini yönetirken itibarının yüksek olmasında hayati önemi haiz olduğu vurgulanmaktadır.

Enflasyonla mücadele açısından küresel ölçekte bu kararlılığın yanında, çok sınırlı sayıdaki bazı ülkelerde genişlemeci politikalar uygulanmaktadır. Bunlardan bir tanesi oldukça dikkat çekicidir. Çin, Japonya gibi enflasyonu düşük seyreden ülkeler bir kenara alındığında, TÜFE %85, ÜFE %157 seviyesine ulaşmış olan Türkiye'de[2] hem mali politikada genişlemeci hem de para politikasında gevşek-genişlemeci bir ekonomi politikası izleniyor olması, iktisadi düşünce sistemleri ve bilgi birikimi kullanılarak,

2 www.tuik.gov.tr

yukarıda izah edilen rasyonel bakış açısıyla, açıklanabilir mi? Ekonomik bir karar vericinin, tasarruf yapma, borç-alma verme eğilimini belirleyen kavramlara ve arasındaki ilişkilere baktığımızda, karşımıza enflasyon beklentileri ve politika faizi arasındaki ilişki çıkacaktır. Yüksek enflasyonist ortamda, bir karar verici, yatırım, tasarruf, tüketim gibi kararlara yönelirken, öngördüğü zaman aralığında oluşacak olan fiyatların bugünkü değerini hesaplamak ve ona göre davranmak zorundadır. Bu da karşımıza, mal ve hizmetler cinsiden ölçüm yapma zorunluluğu getirmektedir. Nominal faiz i, reel faiz r ile gösterilsin.

$$(1+i) = (1+r)(1+\pi_t^{t+1}) \tag{2}$$

$$\frac{dr}{d\pi_t^{t+1}} = \frac{-(1+i)}{(1+\pi_t^{t+1})} < 0$$

Görüldüğü gibi enflasyon beklentilerindeki değişimin reel faiz üzerindeki etkisi negatiftir. Enflasyon beklentileri çıpalanmazsa, periyot sonunda oluşacak olan reel faiz düşeceği ve bu olay da karar vericiler tarafında "*common knowledge*" (Aumann, 1976) olduğu için, fiyatlama davranışlarındaki bozulma genele yayılacak, talep ve arz birbirinden ıraksayacaktır.

O halde, iktisadi düşünce sistemleri ve bilgi birikimi veri kabul edildiğinde, zaman içinde bu birikim matematiksel modeller olarak da geliştiğine göre, günümüzde politika yapıcıların bunları göz ardı ederek başka yollara sapması mümkün müdür? Cevabı yine, iktisadi düşünce sistemi üzerinden verebiliriz; politika yapıcılar rasyonellikten uzaklaşırsa, evet. İktisadi modellerin birbiriyle çeliştiğini iddia ederek, iktisadi modellerden koşulsuz sapmanın bazı sonuçları olacaktır. Şöyle ki, bir politik karar verici, artık "neoklasik yaklaşımın" işe yaramadığını iddia edebilir. Ancak, yukarıda ifade edilenler, bir iktisadi düşünce ekolünün işe yarayıp yaramaması gibi muğlak durumlar değil, ispata dayalı modellerdir. Dolayısıyla, bir görüş reddedilecekse ya da işe yaramadığı düşünülüyorsa bunun, sosyal bilimlerin deneysiz perspektifinden bakarak, yetersiz gözlemlere dayalı şekilde "işe yaramaz" olarak nitelenmesi geçersizdir.

Örneğin, ABD Merkez Bankası Başkanı, 16 Eylül 2022 FOMC basın toplantısında, Phillips Eğrisi'nin artık yeterince açıklayıcı olmadığını

bildirmiştir.[3] Bu kanıta dayalı bir görüştür ve öncelikle ABD ekonomik aktivitesi için düşünülmelidir. Fakat, yakın zamanda tartışmalara konu olmuş olan "Neoklasik iktisadi görüş işe yaramıyor." açıklamasının matematik-ekonomik anlamı yoktur. Bunun için, "Neoklasik büyüme fonksiyonları mı artık üretim süreçlerini modeleyememektedir? Sabit ikame esnekliği mi açıklayıcı değildir? Inada koşullarına mı itiraz edilmektedir (Inada, 1963)?" şeklinde birçok soru sorabiliriz. O yüzden, belirsiz yaklaşımlarla girişte açıkladığımız bilgi birikiminin veri olarak kullanılması rasyonelliğine hiç uymayan bu durum, alternatif ve yeni bir ekonomi politikası doğurmaktan da uzaktır. Çünkü hem kavramsal olarak netliği yoktur hem de sınama imkanı yoktur, matematiksel çerçevesinden yoksun olduğu için. Eğer modeller konusunda itiraz olacaksa bu, varsayımların gerçekçi olmadığı yönünde ve/veya varsayımlar ile neticeleri birbirine bağlayan matematiksel yolların geçerli olmadığı yönünde olabilir. Bunlardan birincisi gözleme, ikincisi ise ispata dayalıdır.

İktisadi düşünce sistemleri ve bilgi birikimleri, her ne kadar ekolleşme adı altında kategorize edilse de, eğitimde bu ekoller üzerinden -varsayımları sınanmadan- anlatımın devam etmesi, ispattan uzaklaşmanın ya da ispata ihtiyaç duymamanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekollerin birbirine karşıt görüşlerini anlatmanın bir eğitim yolu olarak seçilmesi, ileride bu eğitimden geçmiş kadroların ekonomi politikası hazırladığında benzer yolu tutmasına neden olduğu için, uygulamada "olması gereken" bazı iktisadi gerçeklerden yüksek oranda sapmalar söz konusu olmaktadır.

Bunun için iki örnek verilebilir. İlki, merkez bankalarının faiz patikasını oluştururken, nominal faiz oranlarını enflasyon artış oranından daha fazla yükseltmeleri gerekliliği diye özetlenebilecek Taylor Kuralı'nın kullanımıdır (Taylor, 1993; 1999). Bir merkez bankasının para politikasını Taylor Kuralı'na göre oluşturup oluşturmayacağı, matematiğe ve gözleme bağlı bir tartışmadır. Bu açıdan bakmıyoruz. Ancak, tersten baktığımızda ve yukarıdaki (1) no'lu ifadeye tekrar müracaat edersek karşımıza şu soru çıkar: Politika yapıcıların Taylor Kuralı'nın getirisi olan sonuçtan tama-

3 https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/fomcpresconf20200916.htm

men saparak bir para politikası oluşturmak için sebepleri var mıdır? Ve bu sebepler, Taylor Kuralı'nı ortaya çıkaran iktisadi bilgi birikiminin ve matematiksel bağlantının yanlışlanmasını gerektirir mi? 1970'lerde FED Başkanı Burns döneminde, Taylor Kuralı'nın çıktısından oldukça sapıldığı halde, bunun rasyonel bir nedeni yoktu ve politika faizi optimal olmayan bir seviyede belirlendi (Francesco vd., 2010).

Aslında FED FOMC, Taylor Kuralı çıktılarını doğrudan uygulamak yerine bir referans noktası olarak alıp, finansal piyasaların sözlü yönlendirmesinde kullanmaktadır.[4]

Politika faizi ile enflasyon arasında kurulan ilişki, hem küresel ölçekte hem de ülkemizdeki ekonomi yönetimi açısından enflasyonla mücadele konusunda önemlidir. (1) no'lu denkleme göre, rasyonel bir karar verici, iktisadi bilgi birikiminden faydalanarak, enflasyonun kontrol altına alınmasında faiz ayarlamasının gerekli olduğunu değerlendirecektir. Bu noktada ikinci olarak, bir G20 üyesi olan Türkiye'deki para politikası uygulamasını örnek verebiliriz. Reel faiz seviyesi yukarıdaki (2) no'lu denkleme göre 31 Aralık 2022'ye kadar -%10 olarak hesaplanabilir. Öncelikle, bu negatif değer de, Taylor Kuralı'ndan, yaklaşık 1 yıldır büyük miktarda sapıldığını göstermektedir. Bunun için açıklanan varsayım, faiz haddi yüksekliğinin yatırım, üretim ve istihdamı engellediği yönündedir. Bu varsayım, nominal faiz üzerinden yapıldığı için hatalıdır ve iktisadi düşünce sistemlerine ve bilgi birikimlerine aykırıdır. Bu aykırılığın, karar verici davranışı bazında ele alındığında da sağlaması kolayca yapılabilir. Görüldüğü gibi, iktisadi düşünce sistemleri ve bilgi birikiminin, sınama, sağlama imkanları kullanıldığında, kendi içinde çelişikmiş gibi gözükmesi, ancak ve ancak güncel gözlemlerden bağımsız ele alındığında söz konusudur. Ancak, güncel gözlemleri açıklamaya kalktığımızda, varsayımları iktisadi bilgi birikimine dayandırdığımız zaman, o varsayımlardan toplumun yararını arttırıcı sonuçlara ulaşabilmemiz sadece ve sadece matematiksel modelle görüşlerin sağlamasını yapmakla mümkün olmaktadır.

4 James Bullard, St. Louis FED Başkanı 17 Kasım 2022 tarihli sunum, bkz. https://www.stlouisfed.org/-/media/project/frbstl/stlouisfed/files/pdfs/bullard/remarks/2022/nov/bullard-louisville-17-nov-2022.pdf?sc_lang=en&hash=4725A924300B1A6777E-788822AF33277

Yararlanılan Kaynaklar

Acemoglu, D. (2002). Technical Change, Inequality, and the Labor Market. *Journal of Economic Literature*, *40*(1), 7–72. http://www.jstor.org/stable/2698593

Aumann, R. J. (1976). Agreeing to Disagree. *The Annals of Statistics*, *4*(6), 1236–1239.

Aghion, P., Harris, C., Howitt, P., & Vickers, J. (2001). Competition, Imitation and Growth with Step-by-Step Innovation. *The Review of Economic Studies*, *68*(3), 467–492. http://www.jstor.org/stable/2695893

Aghion, P., Jones, B.F.& Jones, C.I. (2019) Artificial Intelligence and Economic Growth, in The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda. Edited by Ajay Agrawal, Joshua Gans, and Avi Goldfarb. https://www.nber.org/system/files/chapters/c14015/c14015.pdf

Arrow, K.J., Chenery, H.B., Minhas, B.S. & Solow, R.M. (1961). Capital-Labor Substitution and Economic Efficiency. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 43, No. 3, 225-250.

Eckmann, J.P & Ruelle,D (1985) Ergodic theory of chaos and strange attractors Rev. Mod. Phys. 57, 617

Hawking, S. (2018). *Brief answers to the big questions*. John Murray.

Klump, R. & De La Grandville, O. (2000). Economic Growth and Elasticity of Substitution: Two Theorems and Some Suggestions. *The American Economic Review*, 90, 282-291.

Nash, J. F. (1950). Equilibrium Points in n-Person Games. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, *36*(1), 48–49.

Solow, R.M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70. 65-94.

Romer, Paul M. "Increasing Returns and Long-Run Growth." *Journal of Political Economy* 94, no. 5 (1986): 1002–37. http://www.jstor.org/stable/1833190.

Pier Francesco Asso, George A. Kahn, and Robert Leeson, (2010) The Taylor Rule and the Practice of Central Banking, Federal Reserve Bank of Kansas City Working Paper RWP 10-05.

Savage, L. J. (1954). The foundations of statistics. John Wiley & Sons.

Shapiro, Carl, and Joseph E. Stiglitz. "Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device." *The American Economic Review* 74, no. 3 (1984): 433–44.

Taylor, J.B. (1993) Discretion Versus Policy Rules in Practice, *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy* 39: 195–214.

Taylor, J.B. (1999) A Historical Analysis of Monetary Policy Rules, in *Monetary Policy Rules*, ed., John B. Taylor (Chicago: University of Chicago Press), pp. 319–341.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1944). Theory of games and economic behavior. Princeton University Press

Weinberg, S. (2011). Dreams of a Final Theory: The Scientist's Search for the Ultimate Laws of Nature. Knopf Doubleday Publishing Group.

Neoklasik İktisat[1]

M. Aykut Attar[2]

You see, an idea is like a virus. Resilient. Highly contagious. And an idea can grow. The smallest seed of an idea can grow to define or destroy your world.[3]

Christopher Nolan (*Inception*, 2010)

1 Bu makaleyi, Ömer Faruk Çolak'ın derlediği ve Efil Yayınevi tarafından yayınlanacak olan İktisat Felsefesi kitabı için hazırladım. Profesör Çolak'a nazik daveti için çok teşekkür ederim. Makale, yakın zaman önce yayımlanan iki makalemle birlikte, üçlü bir yazı dizisi oluşturmuş oluyor. Attar (2021a) genel denge analizinin metodolojik sorunları üzerine bir teori değerlendirme denemesi idi. Attar (2021b) ise genel denge analizi tarihindeki sıçramalar ve süreklilik için bir evrimsel epistemoloji kurmaya çalışıyordu. Her iki makale de, neoklasik iktisat için oldukça yüzeysel bir bakışa sahipti çünkü asıl odak noktası genel denge analizi idi. Bu makalede özellikle Attar (2021a) makalemdeki bazı kısımlardan aşırma yapmaksızın yararlandım. Okur, metodolojik sorunların oldukça kapsamlı bir tartışması için Attar (2021a) makalesine bakabilir.

2 Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü.

3 Bilirsin, bir fikir, tıpkı bir virüs gibidir. Dirençlidir. Epey bulaşıcıdır. Ve bir fikir, büyüyebilir. Bir fikrin en küçük tohumu bile, dünyanı tanımlamak ya da yok etmek için büyüyebilir. -E.N.

I. Giriş

Neoklasik iktisat, belirli bir iktisat teorisi yaklaşımını betimleyen bir terim olarak, ilk kez 20. yüzyılın başında, büyük iktisatçı Thorstein Veblen tarafından kullanıldı (Veblen, 1900: 261). Veblen'de neoklasik iktisat, onun modernleştirilmiş klasik iktisat dediği düşünce okuluna karşılık geliyordu. Tam 100 yıl sonra, başka bir otorite -David Colander- neoklasik iktisat teriminin bir terim olarak "ölmesi gerek"tiğini iddia edecekti (Colander, 2000: 127).

Neoklasik iktisat bir terim olarak ölmedi; neoklasik iktisat teorisinin ne olduğunun anlatılması ve çeşitli bakımlardan eleştirilmesi için, kağıt ve mürekkep ve başka şeyler harcamaya devam ediyoruz. 2022 yılı Ağustos ayı itibarıyla, Google Akademik arama motoru, "neoclassical economics" araması için, 2011-2022 döneminde yayımlanmış olan 22.000'den fazla makale ve kitap olduğuna işaret ediyor. Tarihe göre kısıtlandığında, bu makale ve kitapların 6.500'den fazlasının 2021 ve 2022 yıllarında yayımlandığı görülüyor.

1870'li yıllardan Marshall'ın ünlü kitabının yayımlandığı 1890'a kadar geçen süre, neoklasik teori veya daha açıklayıcı olarak neoklasik iktisat teorileri için yaygınca kabul edilen tarihi başlangıç veya varoluş noktasıdır. Dört kurucu baba öne çıkar: Jevons, Menger, Walras ve Marshall. Aslında, 1870'ten önceki dönemde de, Büyük Britanya'da, Almanya'da, Fransa'da, İtalya'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan proto-neoklasikler, 1870 sonrası dönemin neoklasik teorilerinin bazı temellerini kısmen geliştirmişlerdi (Ekelund ve Hébert, 2002). Bunların başlıcaları Cournot ve Gossen'dir. Yine de, akıl yürütme, açıklama yapma, öngörüde bulunma, vb. bilimsel analiz ödevleri için, dört kurucu babanın katkılarının bir neoklasik düşünce okulunun temellerini oluşturduğunu söylemek de pek yanlış olmaz. Pek iyi, ama neoklasik iktisat nedir? Veya bir iktisat teorisinin neoklasik olması ne demektir?

Basit gibi görünen bu soru için çeşitli ve tartışmalı yanıtlar öneriliyor. Samuels'e (1990: ix) göre en azından beş farklı şey kast ediliyor olabilir:

- 1870'ler ve sonrasının sübjektif marjinal fayda teorisi,
- Marshall iktisadı,
- Marshall ve başkalarınca kurulan (özellikle Walras) gelenek veya kalıp içinde çalışan 20. yüzyıl iktisatçılarının yaptıkları işler,
- Yukarıdaki üç farklı şeyin bir kombinasyonu,
- Mikro fiyat ve kaynak dağıtımı teorilerini Keynesgil makroyla bütünleyen Samuelson neoklasik sentezi.

Ünlü neoklasik iktisatçı ve rasyonel seçim teorisyeni Becker'ın (1976: 5) şu betimlemesine bir bakalım: "maksimizasyon davranışı, piyasa dengesi ve kararlı tercihler varsayımlarının kombine olarak, bıkmadan usanmadan ve gözü kara bir biçimde kullanımı." Bir başka iyi bilinen tanımlamayı Hahn'a (1984) borçluyuz (aktaran Lawson, 2013: 949): Neoklasik analiz bireyci bir perspektife sahiptir (yani açıklamalar birey düzeyinde olmalıdır), belirli bir rasyonalite aksiyomu kabul edilmelidir ve denge durumlarının analiz edilmesine yönelik bir bağlılık esastır. Başka bir üçlü tanımlama Colander'in (2005: 930) kutsal üçlüsü olarak karşımıza çıkıyor (aktaran King, 2016: 169): rasyonalite, açgözlülük ve denge. Arnsperger ve Varoufakis (2006), daha çok Hahn'a yaklaşarak, neoklasik iktisat teorilerinin üç meta-aksiyomla betimlenebileceğini söylüyor: yöntembilimsel bireycilik, yöntembilimsel araçsalcılık, yöntembilimsel dengelenme. Başka tanımlamalar da var. Weintraub (2002) da, örneğin, rasyonel tercihlere ve maksimizasyon davranışına vurgu yapıyor, ancak üçüncü bir bileşen olarak bireylerin tam bilgi altında bağımsız seçimler yapmalarını öneriyor. Denge veya piyasa dengesi gibi bileşenleri göz ardı eden başka görüşlere göre, artığı araştıran ve sınıf düzeyinde analiz yapan klasik iktisattan tamamen farklı olarak, neoklasik iktisat kıtlık üzerine kuruludur ve birey düzeyinde analiz yapar (aktaran King, 2016: 172).

Bunlara göre daha radikal veya tartışmalı bulunabilecek olan bir yaklaşımdan daha bahsetmemiz gerekir. Lawson (2013) "*Neoklasik iktisat denen bu 'okul' nedir*?" başlıklı makalesinde, ana akım iktisat teorilerinin basitçe matematiksel tümdengelim biçimleri olduklarını, bu halleriyle iktisadi gerçeklik hakkında açıklama yapma yeterliklerinin tamamen veya çok büyük ölçüde kısıtlandığını, neoklasik iktisat teriminin ise matema-

tiksel tümdengelime yönelik bu kapsamdaki metodolojik eleştirileri bulanıklaştırdığını iddia ediyor (Lawson, 2013: 956):

> "Neredeyse tüm teoriler, mecburen gerçekçi olmayan modellere önemli biçimlerde bağlı iken (izolasyoncu atomistik temeller nedeniyle), herhangi birinin kendi inançlarıyla çatışan herhangi bir belirli sonuç veya iddiayı neoklasik (veya belki de yeterince neoklasik değil) diyerek reddetmesi ve tercih edilen sonuçları üreten alternatif (eşit derecede gerçekçi olmayan) formülleri hızla ortaya çıkarması çok kolaydır."

Lawson'da (2013), o halde, ana akım iktisat teorisyenliği pratiğinin bir betimlemesini buluyoruz, ancak Morgan'ın (2016) ve King'in (2016) ısrarla belirttikleri üzere, Lawson'ın (2013) yazdıklarından, hem neoklasik ile ana akımın eşanlamlı olabileceği hem de en azından neoklasiğin ana akımın bir altkümesi olabileceği gibi çıkarımlar yapılabilir. Sorun şu; eğer neoklasik iktisat teorilerini birincil olarak matematiksel tümdengelimle tanımlayıp, teorilerin sorgulanamaz kılınmış çeşitli meta-aksiyomlarını önemsizleştireceksek, birey düzeyinde analiz yapmayan ve/veya optimizasyon davranışına dayanmayan ve/veya ekonominin bir dengesinin olduğunu dayatmayan tümdengelimci matematiksel bir teori ile bir neoklasik teori arasındaki sınır çizgisini belirlemek bütünüyle zorlaşırdı. Aslında bu nedenle, ancak örneğin açgözlülük gibi bir kavramsallaştırma birçok neoklasik teoriyi de dışarıda bırakacağı için, daha az tartışmalı olacak bir neoklasik iktisat tanımının, Arnsperger ve Varoufakis'ten (2006) hareketle, şu biçimde olması gerektiği düşünülebilir:

- *Tanım.* Neoklasik iktisat teorileri, birbirleriyle piyasalar aracılığıyla etkileşebilecek olan seçim yapıcı mercilerin veya aktörlerin, belirli amaçlara ulaşmak için çeşitli kısıtlar altında optimizasyon davranışını benimsedikleri ve alışverişe konu olan tüm mal, hizmet ve girdi piyasalarının tüm alışverişlerin sonucu olarak dengeye geldikleri matematiksel teorilerdir.

Şimdi, bu tanım hakkında birkaç yorumun eklenmesi gerekiyor. İlk olarak, tercihlerin dışsal, kararlı veya değişmez olacağını dayatmıyoruz çünkü çok sayıda neoklasik teoride olduğu gibi tercihler zaman içinde ve içsel olarak evrilebilir (örn. Doepke ve Zilibotti, 2005). İkincisi, aktörlerin ben-

cil veya açgözlü olduklarını da dayatmıyoruz. Çünkü seçim yapıcı merciler *diğerkam* (*altruist*) tercihlere sahip olup başkalarının yararına seçimler yapmak isteyebilirler (örn. Andreoni, 1989; Alger ve Weibull, 2013) ve çeşitli seçim değişkenleri için kaynaklar sonsuza doğru genişlediğinde bile *doyum* (*bliss*) noktaları olabilir (örn. Laroque ve Lamaire, 1997; Başçı ve Voyvoda, 2001). Üçüncüsü, rasyonelliğin de esnek bir biçimde içerildiğini vurgulamak gerekir; bilginin kullanımı seçim problemlerinin kısıtları içine gömülüdür ve bilginin ne denli ve hangi biçimlerde kısıtlı olabileceği de teoriden teoriye değişebilir (örn. Rubinstein, 1998). Daha açık olarak, optimizasyon davranışı, (gölge) değeri pozitif olan tüm kaynakların sonuna kadar kullanılmasını dayatması bakımından belirli bir rasyonalite tanımlar, ancak seçim yapıcı merciler ellerindeki bilgi çok kısıtlı dahi olsa bir optimal seçim yapacaklardır (tabii amaç fonksiyonları ve kısıt kümeleri bazı matematiksel koşulları sağlıyor ise).

Yukarıdaki gibi tanımlandığında, neoklasik teorinin yapısı için *yine de* daha fazlasını söylemek mümkün; yapı terimi hem teorinin tanımlayıcı niteliklerinden daha fazlasını söylemek gerektiğine işaret ediyor hem de para, dış ticaret ve büyüme gibi çok farklı alanlara uygulanan neoklasik düşüncelerin uygun bir biçimde sınıflandırılabileceği ipucunu veriyor. İşte, bu makale, neoklasik teorilerin yapısının anlaşılması için, üç katmanlı bir "model" öneriyor.

- Birinci Katman. (Değişim) değerin(in) basit teorisi
- İkinci Katman. Rasyonel seçim teorisi
- Üçüncü Katman. (Statik veya dinamik) genel denge teorisi

Birinci katman, neoklasik iktisat teorisini *basit* (dilerseniz *naif*) bir değişim değeri teorisi olarak sunuyor. Bu ilk katmanda teoriyi neoklasik yapan asıl nitelik yöntembilimsel dengelenme. Başka bir deyişle, eğer arz yasası ve talep yasasını bir tarafta tutarsak, basit neoklasik değer teorisini neoklasik yapan şey, piyasanın dengeye ulaşıyor olması. İkinci katman, bu değer teorisini göz alıcı biçimde genişleterek, neoklasik değer teorisinin bir rasyonel seçim teorisi olduğuna işaret ediyor. İkinci katmandaki genişletme, teoriyi gerçek anlamda neoklasik yapacak diğer iki niteliği de

devreye sokuyor; yöntembilimsel bireycilik (çünkü şimdi herhangi bir piyasada bireysel talep ve arz fonksiyonlarını temellendirip bunlardan hareketle bütüncül talep ve arz fonksiyonlarına ulaşıyoruz) ve yöntembilimsel araçsalcılık (çünkü bireysel talep ve arz fonksiyonlarını temellendirirken bireylerin belirli amaçlara ve onları bu amaçlara ulaştırmaya yarayacak belirli araçlara sahip olduklarını iddia ediyoruz). Marjinalizm, o halde, ikinci katmanda fotoğrafa giriyor. Ancak rasyonel seçim teorilerinin, değer teorileri olmanın ötesine geçirilerek, özellikle Gary Becker'ın öncülüğünde, ayrımcılık, suç, aile, eğitim, sağlık ve bağımlılık gibi konulara uygulandığını da vurgulamak gerekir. Üçüncü katman ise, neoklasik teorinin gerçek ihtişamını ortaya çıkarıyor: Neoklasik teori, değişim değerinin rasyonel seçime dayalı bir teorisi olmanın da ötesine geçerek, tüm değişim değerlerinin genel teorisi oluyor. Yani, ekonomide alışverişe tabi olan tüm mal, hizmet ve girdi fiyatları, tüm bireylerin rasyonel seçimler yaptıkları ve piyasalar üzerinden birbirleriyle etkileştikleri bir statik veya dinamik yapı içinde belirleniyor. Başka bir ifadeyle, genel durumda, tüm fiyatlar (ve miktarlar) içsel olarak ele alınıyor.

Makalenin geri kalanını şöyle yapılandırıyorum:

- Neoklasik teorilerin doğuş süreci,
- Neoklasik iktisadın üç farklı katmanı,
- Neoklasik iktisada yöneltilen bazı eleştiriler,
- Neoklasik iktisat ile ana akım iktisat teorilerinin kısa bir tartışması,
- Sonuç düşünceleri.

Yer kısıtları nedeniyle, neoklasik iktisadın yapısı ve eleştirisi için burada sunduğum düşüncelerin yüzeysel kalmak zorunda olduğunu belirtmem gerek. Ayrıca, bazı daha az önemli gördüğüm eleştirileri (örn. değerin sadece değişim değerine indirgenmesi, fizikçilere veya doğa bilimcilere imrenilmesi, Cambridge Sermaye Tartışmaları, vb.) bütünüyle göz ardı ettim. Okurun, bu iktisat felsefesi kitabının diğer bölümlerinde, neoklasik iktisadın eleştirilmesi kapsamında, çok değerli düşünceler bulacağına eminim.

II. Neoklasik Teorilerin Doğuşu

Neoklasik iktisattan önce, en önemli klasik iktisatçılar olarak Smith, Ricardo, Malthus ve Mill ile yine bir klasik iktisatçı olarak görülebilecek olan Marx vardı. Önemli bir başlangıç sorusu, neoklasik iktisadın klasik iktisatla gerçekten güçlü biçimde ilişkili olup olmadığı. Ve tıpkı neoklasik iktisat için önerilen tanımlar ve betimlemeler gibi, klasikler ile neoklasikler arasındaki ilişkiler de tartışmalı. Bir bakımdan, klasiklerde de ekonomik sistemin bir tür dengeye ulaşması gerektiğine yönelik bir düşünce olduğunu biliyoruz (örn. Quesnay veya Say). Üstelik, böyle bir dengenin belirli bir refah düzeyinin maksimizasyonuna karşılık geleceği düşüncesi de var (örn. Smith veya Mill). Daha da ileri gidersek, farklı zamanlarda ve farklı araştırma programlarında, Samuelson (1978) ve Lucas (2002) gibi iktisatçılar, klasiklerin bazı düşüncelerini matematiksel araçlarla ve neoklasik esnetmelere izin vererek yeniden canlandırabildiler.[4]

Tablo 1. Özel'in (2001) Klasik İktisat ve Neoklasik İktisat Karşılaştırması

Özellikler	Klasikler (ve Marx)	Neoklasikler
Disiplin	"Politik İktisat"	"İktisat Bilimi"
Temel Sorunsal	Sermaye Birikimi	Kaynak Dağıtımı
Analiz Çerçevesi	Üretim ve Bölüşüm	Mübadele
Analiz Birimi	Toplumsal Sınıflar ve İlişkileri "yapısal değişkenler"	Bireyler ve Tercihleri "davranışsal değişkenler"
Rekabet Anlayışı	"serbest rekabet"	"tam rekabet"
Denge Kavrayışı	Tekdüze kâr oranıyla belirlenen uzun dönem dengesi	Arz-Talep eşitliğiyle belirlenen anlık statik denge
Değer ve Fiyat	Değer Teorisi (objektif); Üretim Fiyatı / Doğal Fiyat	Fiyat Teorisi (sübjektif); Piyasa Fiyatı
Bölüşüm Teorisi	Kârın kaynağı olarak artık ve bölüşümü	Maliyet unsuru olarak kâr, Marjinal Verim Teorisi

Kaynak: Özel (2001: 34)

4 Samuelson'a (1978) göre, Smith, Ricardo, Malthus ve Mill'de büyüme ve bölüşümün tekil bir dinamik denge modeli vardır. Lucas (2002) ise, toprak rantının ve nüfusun içsel olduğu bir Ricardo-Malthus modelinin dinamik genel dengesini izah etmiştir.

Yine de (ve ayrıca klasik-neoklasik terimlerinin yanıltıcılığına rağmen), farklılıkların ve ayrışmaların, benzerlikler ve örtüşmelerden çok daha fazla ve çok daha derin olduğunu görüyoruz. Tablo 1, farklılıklar ve ayrışmalar için Özel'in (2001) önerdiği yararlı bir karşılaştırmayı paylaşıyor.[5] Jevons ve Marshall gibi neoklasikler disiplinin adını "*economics*" (yani "iktisat bilimi") olarak değiştirmeden önce, Marx da dahil olmak üzere klasik iktisatçılar, zenginliğin üretimi ve bölüşümüyle ilgili teoriler geliştiriyor, *ulusun zenginliği için devletin ne yapması ve ne yapmaması gerektiği gibi sorunları* tartışıyordu. Bu genel anlamda, disiplin, çok yerinde bir tanımlamayla "politik iktisat" olarak adlandırılmıştı. Klasiklerde, yine Marx'ı da içererek, sermaye birikimi sürecinin anlaşılması esastı. Neoklasikler için ise, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Robbins'in (1932) ünlü kıtlık-temelli iktisat tanımında gizlenen *kaynak dağıtımında etkinliğin sağlanması* ana sorunsal olacaktı. Bununla bağlantılı olarak, klasiklerde sermayenin ve diğer üretici güçlerin hangi sınıfların elinde olduğu, üretim ve özellikle de bölüşüm analizinin bir parçasıydı. Neoklasik teorilerde birey düzeyinde analiz yapıldığı için, bireysel aktörlerin piyasalardaki alışveriş ilişkilerinde nasıl konumlanacakları önem arz ediyor ve toplumsal sınıflar büyük ölçüde analiz dışında kalıyordu. Kaynak dağıtımında etkinlik öylesine merkezi bir önem arz ediyordu ki, Solow'un (1956) neoklasik büyüme teorisinin formülasyonuna kadar geçen sürede, birkaç istisnai iktisatçı dışında, büyüme ve birikim sorunsallarından tamamen uzaklaşılmıştı; hatta büyümenin kaynaklarının içsel olarak modellenebildiği genel denge teorileri için, Solow'dan (1956) sonra bir 30 yıl kadar daha beklenecekti (Attar, 2020). Aynı zamanda ve neoklasik ayrışmanın doğasına da uygun olarak, bölüşüm sorunu da Marjinal Verim Teorisi'yle çözülmüştü (Clark, 1899): Rekabetin aksaklığından ve başka şeylerden kaynaklanabilecek sürtünmeler ihmal edilebildiğinde (yani tam veya *mükemmel* rekabet sağlandığında), üretim faktörlerinin gelirden aldıkları pay onların marjinal verimlilikleriyle belirleniyordu. Oysa klasiklerde, iktisadi aktivitenin gerçekleşmesinde piyasa süreçlerine ve piyasanın işleyişine yapılan vurguya rağmen, rekabet asla mükemmel veya tam değildi; aksine klasikler monopol kavramını sıkça ve geniş anlamda kullanıyordu (Sowell, 2006). Tüm bunlarla uyumlu olarak, klasiklerde denge kavrayışı

5 Benzer bir karşılaştırma için De Vroey'e (1975) başvurulabilir.

hemen her zaman bir uzun-dönem dengesiyle ilgiliydi. Uzun dönemde, değerin objektif belirleyicisi olacak olan, değeri araştırılan şeyin doğal fiyatıydı. Neoklasiklerde piyasada arz ve talep edilen miktarlar arasındaki dengeyle ulaşılacak olan piyasa fiyatı, klasiklere göre uzun-dönem doğal fiyattan farklı olabilirdi.

Dengenin ve değerin klasik ve neoklasik iktisat teorisyenlerince bu denli farklı kavranışının, daha derin felsefi ayrışmalardan kaynaklandığı düşüncesi de akla yatkındır. Klasik iktisat için Redman (1997), aralarında Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Hume ve Newton'un olduğu dokuz filozof ve bilginin etkili olduğunu yazıyor. Kurz ve Salvadori (2003), klasik iktisatta teorilerin dayanmakta olduğu "veri"lerin, (i) gözlemlenemeyen, (ii) ölçülemeyen ve (iii) hesaplanamayan şeyleri asla içermediğinin altını çiziyor. Ayrışmanın derinliği için, Inoua ve Smith'in (2020: 81) şu saptaması da çok önemli olsa gerek:

> "[...] Smith ve onun takipçileri, piyasa katılımcılarının deneyimlerini gözlemlediler ve miyopik, bencil, bireysel davranış ve etkileşimlerden doğan karmaşık, niyetlenilmemiş, kolektif düzenlilikleri keşfettiler; [...] ajanların neye neden oldukları hakkındaki farkındalık eksiklikleri için ünlü "görünmez el" metaforunu kullanarak. Neoklasik okul, aslında, bu süreci [...] hayali bir ekonomi hakkındaki düşünce deneyleriyle ikame etti. "

Pek iyi, ama neoklasik okul *gerçekten de* nasıl doğdu? Giriş'te altı çizildiği üzere, 1870'lerden önce, çok çeşitli yerlerde, çok çeşitli konuları ve sorunları tartışmış olan *proto-neoklasikler* vardı. Bu bakımdan, Blaug'un (1985) da hatırlattığı üzere, aslında kesin bir *devrimsel sıçrama*dan çok, bir *yumuşak geçiş*ten bahsediyoruz. De Vroey (1975), geçişin Ricardo sisteminin eleştirisiyle birlikte 1830'larda başladığına işaret ediyor. Kurz ve Salvadori (2003) ise, Jevons, Walras ve sonrasında da Marshall'ın (ve hatta 1920'lerin sonlarına kadar tüm neoklasiklerin), klasiklerdeki uzun-dönem analiz vizyonunu paylaştıklarını iddia ediyor. O halde, geçişi gerçekten de nasıl betimleyeceğiz? Smith ve Inoua'ya (2019) göre, klasik düşünceden neoklasik düşünceye geçişi temsil etmesi gereken isim aslen Cournot (1838). Çünkü piyasada satın alım yapacak olanların bütüncül

rezervasyon fiyatlarını $D = F(p)$ biçiminde yazan Cournot, iktisadi eylemin insan deneyimi ve toplumsal varoluş içindeki kök nedenlerine odaklanmış olan klasik iktisatçıların aksine, iktisadi eylemin insan ve toplum için yaratacağı nihai sonuçları matematiksel modellemeyle çalışmak anlamında neoklasik analiz yapıyordu (Smith ve Inoua, 2019: 1). Gerçekten de, klasik iktisatçıların çeşitli argümanlarını matematiksel araçlarla ele alan ve somut teorem ve önermeler geliştiren Cournot'da (1838/1897: 160) şöyle iddialara rastlıyoruz:

> "Bildiğim kadarıyla, politik iktisadın bu temel ilkesi, her zaman muğlak biçimde anlaşılabilmesine rağmen, bugüne kadar kesin bir akıl yürütmeyle kanıtlanmamıştı veya gerçek temellerden hareketle türetilmemişti."

O halde, bir taraftan politik iktisat kavramlarının ve bu kavramları kullanan akıl yürütme tarzının matematikselleşmesiyle karşı karşıyayız. Diğer yandan da tanımlayıcı meta-aksiyomlar devreye girecek. Ancak neoklasik teorilerin doğuş sürecine bakarken göz ardı edemeyeceğimiz şeylerden biri de, fizik ve mekanik ile neoklasik iktisat arasındaki ilişkiler. Mirowski'nin (1989) *Işıktan Daha Çok Isı: Sosyal Fizik olarak İktisat, Doğa'nın İktisadı olarak Fizik* kitabı, bu konudaki öncü çalışmalardan en önemlisi olarak karşımıza çıkıyor. Mirowski'ye (1989) göre, ilk neoklasik iktisatçılar 19. yüzyıl enerji fiziğinin kullandığı matematiği ve kavramları adeta aşırdılar ancak enerjinin korunumu yasalarını gözden kaçırdılar. Gerçekten de, Jevons, Edgeworth ve Pareto gibi neoklasiklerde, sürekli olarak fiziksel ve mekanik terimlere göndermeler olduğunun farkına varıyoruz (Poitras, 2018). Çeşitli neoklasik iktisatçıların fizikten, enerji fiziğinden ve mekanikten nasıl etkilendiğine yakından bakan Grattan-Guinness (2010) ise, fizikten ve enerji fiziğinden daha çok, mekaniğin etkili olduğu sonucuna varıyor.

Fizik mi, mekanik mi, biyoloji mi diye düşünürken, neoklasik iktisadı doğa bilimlerine belki de en çok yaklaştıran Paul Samuelson'ı da anmamız gerekmez mi? Sonuçta, eğer 20. yüzyıl(ın büyük bir bölümü) bir neoklasik iktisat yüzyılı ise, çok sayıda makro ve mikro konuyu aynı matematiksel tümdengelim yöntemi içine sığdırarak sentezleyen kişiyi dönemin "en

önemli" iktisatçısı olarak hatırlamak uygun düşer. Gerçekten de, Samuelson'da (1947/1971) (neoklasik) iktisadın evrensellik iddiaları bakımından şahlanışını buluyoruz; özellikle de, kimyadaki Le Chatelier İlkesi'ni ekonomik dengenin dinamik kararlılığı için kullanışlı hale getirdiğinde. Anlamlı bir teoremi, ideal koşullarda yanlışlanabilir olan bir hipotez olarak tanımladıktan sonra, şöyle diyor (Samuelson, 1947/1971: 5):

> "Bu çalışmada, iktisadi konuların çeşitli alanlarında, anlamlı teoremler bulunduğunu göstermeye çalışıyorum. [...] Bunlar, neredeyse tamamen, iki oldukça genel hipotezden türüyorlar. [...] [Birinci hipoteze göre,] denge koşulları bir büyüklüğün maksimizasyonuna (veya minimizasyonuna) eşdeğerdir. [...] [İkinci hipoteze göre,] sistem "kararlı" bir dengede ya da harekettedir. [...] Bu kararlılık hipotezinin akla yatkınlığı, kararsız denge durumlarını düşününce ortaya çıkmaktadır; bunlar varsalar bile, geçici [...] durumlardır ve böylece de, kaba olasılık hesaplamaları altında, kararlı durumlara kıyasla daha düşük sıklıkta gözlemleneceklerdir. Okur, kaç kez dik duran bir yumurta görmüştür ki? "

III. Neoklasik İktisat Teorilerinin Yapısı için Üç Katmanlı Bir "Model"

3.1. (Değişim) Değerin(in) Basit Teorisi Olarak Neoklasik İktisat

Neoklasik teorilerin yapısını anlamaya çalışırken, birinci katmanda, yapının dışavurumu olan en basit veya ilkel analiz aracıyla başlıyoruz; bir değer teorisi olarak veya doğru ifadeyle *değişim değerinin bir teorisi* olarak neoklasik iktisat.

Neoklasik iktisat, değişim değerinin teorisi olarak, oldukça yalın bir yapıya sahiptir. Piyasada değiş-tokuş (veya alışveriş) sürecine girecek herhangi bir mal veya hizmet ya da girdinin, piyasada alınıp satılan miktarını Q ve piyasada alınıp satıldığı fiyatı (yani değişim değerini) P'yle gösterirsek, teori en basit biçiminde aşağıdaki denklem sistemiyle tanımlanır:

$$Q^d = D(P, X^d) \text{ talep yasası}$$

$$Q^s = S(P, X^s) \text{ arz yasası}$$

$$Q^d = Q^s = Q \text{ denge}$$

Burada, D fonksiyonu talep edilen miktar Q^d'yi, S fonksiyonu da arz edilen miktar Q^s'yi belirlemektedir. Bu miktarlar, fiyat P'ye ve $\mathbf{X^d}$ ve $\mathbf{X^s}$ vektörlerinin elemanları olarak tanımlanan gelir veya teknoloji gibi diğer belirleyicilere bağlıdır. Bu denklem sisteminin bir çözümü varsa, piyasanın dengeye ulaştığı miktar ve fiyat düzeyleri aşağıdaki gibi tanımlanmış olur:

$$Q^* = Q^{d*} = Q^{s*} = Q(X^d, X^s) \text{ denge miktar}$$

$$P^* = P(X^d, X^s) \text{ denge fiyat}$$

O halde, değişim değeri, talep edilen miktar ve arz edilen miktar üzerine etki eden *dışsal* belirleyenlere bağlıdır. Bu bakımdan, neoklasik değer teorisine göre, bir mal veya hizmet ya da girdinin değişim değerini, ne tek başına üretim teknolojisi veya kıtlık, ne de tek başına tüketici tercihleri veya satın alma gücü belirler: Marshall'ın makası!

Bu değer teorisinin biraz daha gerçekçi kılınması mümkündür. Örneğin, $\mathbf{X^d}$ ve $\mathbf{X^s}$ vektörlerinde tanımlı dışsal belirleyicilere ek olarak, stokastik ve gözlemlenmeyen (ancak olasılık dağılımları bilinen) bazı başka dışsal belirleyicilerin olduğu düşünülebilir (u^d ve u^s gibi talep ve arz şokları örneğin). Ayrıca, tüm değişkenler, $t \in H$ ile gösterilen zamanın birer fonksiyonu olarak tanımlanabilir. Daha da ilginci, piyasada denge oluşumunun *zamansız* değil de *zaman alan* bir süreç olduğu da düşünülebilir:

$$t \in H \text{ zaman [sürekli]}$$

$$Q_t^d = D(P_t, X_t^d, u_t^d) \text{ talep yasası [talep şokları: } u_t^d \sim F(x)]$$

$$Q_t^s = S(P_t, X_t^s, u_t^s) \text{ arz yasası [arz şokları: } u_t^s \sim G(x)]$$

$$\dot{P}_t = h(Q_t^d - Q_t^s) \text{ denge oluşumu [h' > 0, h(0) = 0]}$$

Burada, F ve G sırasıyla talep ve arz şokları için birikimli olasılık yoğunluğu fonksiyonlarıdır. Denge oluşumu denklemine göre, piyasadan talep edilen miktar piyasaya arz edilen miktardan büyükse fiyat artacaktır. Uzun-dönem dengesinde, yine $Q_t^d = Q_t^s$ koşulunun sağlanması gerekir.[6]

Teori bu haliyle fazlasıyla basit ve yararsız olarak görünebilir. Ancak özellikle bir bakımdan, oldukça geniş kapsamlı bir teoridir: Sadece değişim değerinin değil, toplumsal refahın da teorisidir. Çünkü herhangi bir mal veya hizmet piyasası için, toplumsal refahın bileşenleri olan üretici fazlası ve tüketici fazlası değişkenlerini tanımlamak mümkündür. Her miktar için, üreticilerin (sırasıyla tüketicilerin) o miktarı arz (sırasıyla talep) etmeye razı oldukları fiyat ile piyasa denge fiyatı arasındaki fark üretici (sırasıyla tüketici) fazlasını belirler. O halde, toplumsal refah da, üretici fazlası ve tüketici fazlası toplamına eşit olacaktır.

3.2. Rasyonel Seçim Teorisi olarak Neoklasik İktisat

Yukarıdaki tartışmadan sezileceği üzere, neoklasik iktisat teorisi sadece değişim değerinin basit teorisi olarak kalamazdı. Talep yasasının formel ifadesi olan D fonksiyonu ve arz yasasının formel ifadesi olan S fonksiyonu hakkında, hatta F ve G birikimli olasılık yoğunluğu fonksiyonları hakkında akıl yürütme yapılabilmeliydi. Tüm bu fonksiyonlar ve diğer şeyler, yüce gökten düşen meyveler değildi!

O halde, belirli bir piyasada, piyasaya özgü rekabet ve bilgi yapısı hakkında yapılan çeşitli ön kabullere de uygun olarak, piyasadaki alıcı ve satıcı bireyler için seçim problemleri tanımlayacağız. Genellikten ödün vermemek adına, belirli bir alıcı veya satıcı bireyi düşünün (yöntembilimsel bireycilik). Bu bireyin, üretici veya tüketici olsun, çeşitli piyasa işlemleri aracılığıyla optimal kılmayı istediği sayısallaştırılabilir şey her ne ise, bunun bir amaç fonksiyonuyla $f(\mathbf{x}, \theta)$ gösterilebildiğini de kabul ediyoruz (yöntembilimsel araçsalcılık).[7]

6 Zaman kesikli de olabilirdi. Bu durumda, H kümesi tam sayılar kümesinin bir altkümesidir ve denge oluşumu denkleminde fiyat artışı $P_{t+1} - P_t$ şeklinde yazılır.

7 Aslında, neoklasik teorilerin en derinine inildiğinde, amaçların böyle fonksiyonlar ile temsil edilebilir olduğunu baştan varsaymak gerekli değildir. *Genel* durumda, tüketici-

Burada **x**, seçim değişkenleri vektörüdür. Hemen her durumda, bu seçim değişkenlerinin negatif değerler alamayacağını biliriz. Yani, $\mathbf{x} \geq \mathbf{0}$ kısıtı vardır. θ vektörü ise amaç fonksiyonunu kısmen belirleyen sabit yapısal parametreleri bir araya getirmektedir. Örneğin, üç farklı girdi (x_1, x_2 ve x_3) kullanan bir firma için, girdi fiyatları (θ_1, θ_2 ve θ_3) ise ve sabit maliyet yoksa, toplam maliyet

$$f(x, \theta) = \theta_1 x_1 + \theta_2 x_2 + \theta_3 x_3$$

şeklinde tanımlanabilir.

Hemen her durumda, bireylerin amaçlarına ulaşmalarını gerçek anlamda birer problem olarak önümüze koyan şey kısıtlardır. Ve hemen her durumda kısıtları dayatan şey kaynakların kıt olmasıdır. Genel durumda, belirli bir üretici veya tüketici birey, birden fazla kaynak kısıtıyla da karşılaşabilir. Örneğin, tüketicilerin bir bütçe kısıtı olabilir, bir de dahiliye uzmanı veya diyetisyen tarafından belirlenmiş olan bir kalori kısıtı. Matematikte, bu tür kaynak kısıtlarını

$$g(x, \beta) \geq 0$$

eşitsizlikleriyle gösterebiliriz. Dikkat edilirse, **g** ve **0** da birer vektördür çünkü birden fazla kısıt vardır. Kaynak miktarlarını veya daha genel olarak eşitsizlik kısıtlarına etki eden diğer sabit yapısal parametreleri ise β vektörü altında toplamış oluyoruz.

Bu temeller üzerinde, bireysel rasyonel seçimin neoklasik teorisi, aşağıdaki tipik doğrusal-olmayan programlama probleminin çözümüne odaklanır:

$$\max_x f(x, \theta)$$

$$\text{öyle ki: } g(x, \beta) \geq 0; \; x \geq 0$$

---

lerin tercihleri tüketim sepetleri arasındaki ikili bağıntı'lar, üreticilerin yapabilirlikleri ise girdiler ve ulaşılabilir çıktı düzeyleri arasındaki transformasyonlar ile temsil edilir. Daha sonra, tüketici tercihlerini belirleyen ikili bağıntıların çeşitli koşulları sağladıkları varsayımı altında ve verili girdi ile ulaşılan maksimum çıktı düzeyinin bir üretim fonksiyonu tanımladığı kabul edildiğinde, tüketiciler ve üreticiler için $f(\mathbf{x}, \boldsymbol{\theta})$ biçiminde tanımlı amaç foksiyonlarının varlığı gösterilebilir.

Eğer bu programın en azından bir adet çözümü varsa, bu çözüm bireysel tüketici veya üreticinin rasyonel bir optimal "denge"ye ulaştığını ifade eder:

$$x^* = x(\theta, \beta)$$

Dikkat; böyle bir "denge", değişim değerini belirleyen bir piyasa dengesi değil. Çünkü hem tekil bir üretici veya tüketiciye odaklanmış durumdayız hem de bu üretici veya tüketicinin fiyatları ve kaynak miktarlarını veri aldığını kabul ediyoruz. Yani bireyler fiyat alıcıdır ve kaynak miktarları da sabittir. Bir başka deyişle, yukarıdaki son denklemin apaçık hale getirdiği gibi, yapısal parametreler değişirse optimal seçim *düzey*leri değişir, ancak seçimi optimal kılan "*ilke*", yani $x(\theta, \beta)$ fonksiyonu, aynı kalır.

Burada üretici veya tüketicinin fiyatların tümünü veri aldığını kabul ettiğimiz için (ve aşağıda tartışılan başka örtük varsayım ve ön kabuller nedeniyle), elimizdeki henüz bir değişim değeri teorisi değil. Bunun için, önce belirli bir mal veya hizmet ya da girdiyi belirlemeli, daha sonra o mal veya hizmet ya da girdi için, ekonomideki tüm üreticilerin ve tüm tüketicilerin optimal seçimlerini tanımlayabilmeli, ardından da toplulaştırma yapmak suretiyle, toplam arz edilen ve toplam talep edilen miktarları yazabilmeliyiz. Tabii ki, bu miktarlar, teorinin nihai ve yegane bilinmeyeni olarak kalacak olan fiyat P'nin fonksiyonu olarak ifade edilmeli. Ancak o zaman, birinci katmandaki değişim değeri teorisine yeniden ulaşmış oluruz ve bir piyasa dengesinin varlığı, tekliği ve kararlılığı hakkında akıl yürütme yapabiliriz. Neyse ki, şimdi, arz edilen ve talep edilen miktarları belirleyen fiyat dışı etkenler ve mekanizmalar ile D ve S fonksiyonlarının nitelikleri hakkında çok daha fazlasını biliyoruz: *mikro temelleri.*

3.3. (Statik veya Dinamik) Genel Denge Teorisi olarak Neoklasik İktisat

Sırada, neoklasik teorinin üçüncü katmanı var: Şimdi, çeşitli kaynak kısıtları, bilgi yapıları ve rekabet koşulları altında rasyonel seçimler yapan üreticilerin ve tüketicilerin, ekonomiyi oluşturan tüm mal, hizmet ve

girdi piyasalarında, alıcılar ve satıcılar olarak etkileşerek, tüm fiyatları ve miktarları içsel olarak belirledikleri bir *genel denge* kuracağız. Yani, yukarıdaki analizde, birbirleriyle etkileşmediklerini varsaydığımız tüm mal, hizmet ve girdi piyasalarının birbirleriyle çeşitli nedenlerle etkileşeceklerini (örneğin birbirlerine ikame veya birbirlerini tamamlayıcı şeylerin fiyatlarının eşanlı olarak belirlenmeleri gerektiğini) dikkate alacağız.

Bir ekonominin genel dengeye ulaşması ne anlama geliyor? Daha fazla ilerlemeden önce, bir iktisadi düşünce tarihçisinin veya bir genel denge iktisatçısının karşı çıkmayacağı kadar kapsayıcı bir tanım üzerinde anlaşalım:

- *Tanım*: Bir alışveriş ekonomisi, çeşitli amaçlara ve çeşitli şeylere sahip olan *aktörler* ile bu aktörlerin sahip oldukları şeylerin alınıp satıldığı *piyasalar*la tanımlıdır. Bu ekonominin genel dengeye ulaşması, aynı anda, iki farklı koşulun sağlanmasını gerektirir: İlk olarak, aktörlerin tamamı, sahip oldukları şeyleri kendi amaçlarına ulaşmak için optimal biçimde kullanıyor olmalılar. İkincisi, piyasaların tamamında, arz edilen miktar ile talep edilen miktar eşitleniyor olmalı. Kısaca, aktörler optimizasyon davranışında bulunurlar ve piyasalar temizlenir.

Bir üretim ekonomisinin daha açık bir genel denge tanımına gidebilmek için, önce, aktörler kümesini, farklı amaçlara ve farklı şeylere sahip olan tüketiciler ve firmalar olarak ayıralım. Tüketiciler, onlara bir şekilde verilmiş olan toprak, emek-zaman, makine ve beceri gibi çeşitli üretici güçlere (girdilere) sahip olsunlar. Firmalar, bu üretici güçleri kullanarak çeşitli mal ve hizmetler üretmelerini sağlayacak teknolojilere sahip olsunlar. Ayrıca, tüketicilerin tümü, bazıları (veya bir tanesi), değişen hisse senedi paylarıyla (veya payıyla), firmaların da sahipleri olsunlar. Son olarak, firmaların ürettikleri mal ve hizmetlerin alınıp satıldığı piyasalar ile tüketicilerin satıcı olduğu ve üretim girdilerinin alınıp satıldığı piyasaları da ayıralım.

- *Tanım*: Üretim ekonomisinde genel denge, tüketiciler ve firmalar optimizasyon yapıyor iken, mal, hizmet ve girdi piyasalarının tamamının dengede olduğu bir fiyatlar vektörüdür.

Yukarıdaki biçimlerde tanımlı genel dengenin üç pozitif niteliği var: dengenin "*varlık*"ı (*existence*), "*teklik*"i (*uniqueness*) ve "*kararlılık*"ı (*stability*). Şimdi kısaca bunlara bakalım:

Ekonominin genel dengesinin var olup olmadığı, teorinin tutarlılığı ve yararlılığıyla ilgili öncelikli sorunsal olarak öne çıkıyor. Genel denge teorisyenleri, üretim girdisi donanımları, tüketici tercihleri ve üretim teknolojileriyle ilgili bazı temellendiren aksiyomlar altında, mülkiyet, girişim ve sözleşme serbestisi bahşedilmiş bir kapitalist ekonominin en az bir genel dengesi olduğunu kanıtlayabiliyorlar.[8]

Genel dengenin ikincil önemdeki pozitif niteliği, bir ekonominin, herhangi bir verili donanım, tercih ve teknoloji yapısı altında ulaşacağı birden çok genel denge olup olmadığı sorunsalı. Çünkü birden çok genel denge var olduğunda, model girdilerinden birinde gerçekleşen ve etkisi araştırılan bir dışsal değişmenin, ekonomiyi başlangıçtakinden başka bir dengeye ulaştırmayacağından tam olarak emin olunamıyor. Bir üretim ekonomisinin genel dengesinin tek olması için ise, ekonominin bir bütün olarak *Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu*'nu (*Weak Axiom of Revealed Preferences*) sağlaması gerekiyor.[9] Samuelson'ın (1938) tekil bir tüketici için geliştirdiği bu aksiyom, tüketicinin belirli bir anlamda tutarlı tercihlere sahip olmasını gerektiriyor: Verili gelir düzeyi ve fiyatlar altında, ikisi de karşılanabilir olan iki tüketim sepetinden ilki seçilmiş ve ikincisi seçilmemişse, bu iki sepetin karşılanabilir olduğu başka gelir düzeyi ve fiyatlar altında, tüketici yine ilk sepeti seçiyor olmalı. Ekonominin bütününe uyarlandığında, aksiyom, tüketicinin karşılayabildiği tüketim sepetleri yerine, ekonomi için *ulaşılabilir* (*feasible*) olan genel denge dağıtımlarını konu ediniyor.[10]

8 Kanıtın bir türü, kapalı ve sınırlı bir uzayda tanımlanmış sürekli bir fiyat güncelleme fonksiyonunun bir *sabit noktaya* (*fixed point*) ulaşmak zorunda olmasına dayanıyor. İlgili okur, dengenin varlığını garanti eden koşulların bütüncül bir çözümlemesi için Mas-Colell vd.'ye (1995: 632) başvurabilir.

9 Açıklanmış tercihler aksiyomunu Samuelson (1938) ortaya koydu. Amacı, fayda maksimizasyonuna dayanmayan bir tüketici teorisi geliştirmekti. Bir tüketicinin *tutarlı seçimlere* yol açan tercihleri var ise, tüketicinin piyasalardaki alım-satım seçimleri bu tutarlı tercihleri açıklar nitelikte olmalıydı.

10 Okur dengenin tek olması ile ilgili ayrıntılı çözümleme için Mas-Colell vd.'ne (1995: 606) başvurabilir.

Genel dengenin üçüncü pozitif niteliği olan kararlılık, başlangıçta herhangi bir nedenle dengede olmayan bir ekonominin var olan genel dengelerden birine gerçekte nasıl ulaşacağını (veya ulaşıp ulaşmayacağını) sorun ediniyor. Walras'ta (1874/1954) bu kararlılık sorunsalı, onun *yordamlama* (*tâtonnement*) olarak adlandırdığı bir fiyat güncelleme süreciyle çözümleniyordu. Buna göre, tüketiciler ve üreticiler, bir "müzayedeci"nin onlara verdiği herhangi bir fiyatlar dizisi için piyasaya arz edecekleri ve piyasadan talep edecekleri miktarları "müzayedeci"ye söylüyor, "müzayedeci" de *aşırı talep* (*excess demand*) miktarlarını hesap ederek fiyatları güncelliyor ve güncellenmiş fiyatları duyuruyordu. Ancak, bu yordamlama sürecinin ekonomiyi herhangi bir fiyatlar dizisinden başlayarak rekabetçi genel denge fiyatlarına götürmesi için, tıpkı dengenin tekliği için olduğu gibi, ekonominin bir bütün olarak *Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu*'nu sağlaması gerekiyor.

Rekabetçi genel dengenin normatif nitelikleri de var. Genel denge fiyatları altında ulaşılan girdi ve mal-hizmet dağıtımları, refah için nasıl sonuçlar doğurur? Genel denge teorisyenleri, bu soruya, *Refah İktisadının Temel Teoremleri* ve bazı ek tanım ve önermelerle yanıt veriyorlar (Stiglitz, 1986/2000: 60):

- *Teorem*: (Refah İktisadının Birinci Temel Teoremi) Her rekabetçi ekonomi(nin genel dengesi) Pareto etkindir.
- *Teorem*: (Refah İktisadının İkinci Temel Teoremi) Her Pareto etkin kaynak dağıtımı, uygun başlangıç yeniden dağıtım politikaları altında, bir rekabetçi piyasa mekanizmasıyla ulaşılabilirdir.

Birinci temel teorem, kendi başına bırakıldığında rekabetçi bir genel dengeye giden bir özel mülkiyet ekonomisinde, en az bir bireyin refahını azaltmaksızın başka hiçbir bireyin refahının arttıralamayacağı sonucunu doğuruyor. Rekabetçi genel dengede, ekonomideki bütün seçim yapıcı merciler, donanımlar, tercihler ve teknolojilere göre kendileri için en iyi seçimleri yapıyor oldukları için, birinci temel teorem sıklıkla *görünmez el teoremi* olarak da adlandırılıyor (Mas-Colell vd., 1995; Acemoglu, 2009). Daha açık olarak ifade etmek gerekirse, mülkiyet, girişim ve sözleşme serbestisi bahşedilmiş bir kapitalist ekonomi, Pareto anlamda en iyi olan dengeye gidiyor.

İkinci temel teorem ise, *refah devleti teoremi* olarak adlandırılabilir (Stiglitz, 2017a); devlet, kaynakları yeniden dağıtarak (örneğin sermaye gelirlerini uygun bir biçimde ve optimal oranda vergilendirip bu vergi gelirleriyle kamusal eğitimin kalitesini yükselterek) ve kaynakların yeniden dağıtımı sonrasında piyasayı yeniden kendi haline bırakarak (yani ekonominin yeni kaynak dağılımıyla rekabetçi bir genel dengeye gitmesine izin vererek), Pareto ölçütü bakımından daha yüksek refah sağlayacak bir dengeye ulaşılmasını sağlayabiliyor. O halde, bir refah devleti, örneğin daha çok sayıdaki göreli olarak yoksul çocuğun daha nitelikli eğitim almasını önemsediği için, piyasaya uygun biçimde müdahale ediyor.

Eşitsizlik, hakkaniyetsizlik ve adaletsizlik gibi sonuçları somutlaştırmak için, genel denge (ve oyun) teorisyenleri, Foley (1967) ve Varian'dan (1974: 63) bu yana *imrenmesiz* (*envy-free*) denge ve *adil* (*fair*) denge kavramlarını da sıkça kullanıyorlar.

- Tanım: (İmrenme) Bir (genel) dengede, eğer "i" tüketicisi "j" tüketicisinin sepetini kendi sepetine tercih eder durumda ise, "i" tüketicisi "j" tüketicisine imrenmektedir.
- Tanım: (İmrenmesiz Denge) Hiçbir tüketicinin bir başka tüketiciye imrenmediği (genel) denge imrenmesiz dengedir.
- Tanım: (Adil Denge) Hem imrenmesiz hem de Pareto etkin olan bir (genel) denge adil dengedir.

Bu bölümü, bütünlük sağlamak adına, statik ve dinamik genel denge teorisi için de matematiksel birer biçim önererek bitiriyoruz. Yukarıdaki gibi anlaşıldığında, genel denge teorisi, statik veya dinamik olabilir. Statik bir model, genel dengeyi tanımlayan tüm eşitlik koşulları olan örtük fonksiyonlar bir arada yazıldığında, aşağıdaki gibi bir doğrusal olmayan denklemler sistemidir:

$$Z(y, x, \alpha) = 0 \text{ model denklemleri}$$

Burada, y vektörü içsel değişkenleri, x vektörü dışsal değişkenleri ve α vektörü de yapısal teknoloji ve tercih parametrelerini göstermektedir. Tipik olarak, alışverişi yapılan şeylerden herhangi biri değerin değişmez

ölçüsünü belirler ve onun fiyatı 1'e eşitlenerek ilgili piyasada denge koşulu Walras Yasası uyarınca dışlanır; yani tüm fiyatlar görelidir. Geriye kalan denge-tanımlayıcı denklemlerin sayısı ile **y** vektöründeki içsel değişken sayısı aynı olmalıdır. Diğer gerekli matematiksel koşullar altında, statik genel denge $y = z(x, \alpha)$'yla ifade edilebilir.

Dinamik genel denge için, zamanın kesikli olduğu bir modelde, genel dengeyi tanımlayan tüm denklemler, uygun değişken dönüşümleri altında,

$$Z(y_{t+1}, x_{t+1}, y_t, x_t, \alpha) = 0 \text{ model denklemleri}$$

biçiminde yazılabilir. Eğer bir dinamik genel denge varsa, bu dinamik genel dengenin *durum-uzayı biçimi* (*state-space form*) aşağıdaki gibi olabilir:[11]

$$x_{t+1} = b(x_t, \alpha), y_t = c(x_t, \alpha) \text{ dinamik genel denge}$$

IV. Neoklasik İktisat Teorilerine Yönelik Bazı Eleştiriler

Neoklasik iktisat teorilerinin yapısına dair üç katmanlı "model"i yukarıdaki gibi somutlaştırdıktan sonra, şimdi neoklasik teorilere yönelik bazı eleştirilerin genel hatlarını tartışmaya açabiliriz.

Birinci katmanla başlıyoruz. Değişim değerinin basit neoklasik (arz-talep) teorisinde, teorinin dayandığı varsayımları veya ön kabulleri ve teorinin dışarıda bıraktığı etkenleri nasıl anlamalıyız, nerede aramalıyız? Alt bölüm 3.1'de sunulan genişletilmiş piyasa modeli için, teorinin dayandığı varsayımlar ve ön kabullerin önemli ölçüde D, S, F, G ve h fonksiyonlarının matematiksel yapısı içine gömüldüğünü anlıyoruz.

Hem teorinin matematiksel güzelliğinin korunması hem de dengenin kolayca oluşabilmesi ve bulunabilmesi için çeşitli varsayımlar yapılıyor. Ele alınan mal veya hizmet ya da girdinin mükemmel biçimde bölüne-

11 Modelde zaman sürekli bir değişken olarak da ele alınabilirdi. Bu durumda dengenin durum-uzayı biçimi şöyle görünürdü: $\dot{\mathbf{x}}_t = \mathbf{b}(\mathbf{x}_t, \alpha)$ ve $\mathbf{y}_t = \mathbf{c}(\mathbf{x}_t, \alpha)$. Stokastik bir dinamik genel denge modelinin tanımlanması ve durum-uzayı biçimi için Schmitt-Grohe ve Uribe'ye (2004) başvurulabilir.

bilir olduğunu kabul ettik. Yani, talep edilen ve arz edilen miktarlar reel değişkenler olarak tanımlandı. Bununla uyumlu olarak, modeli tanımlayan fonksiyonların da sürekli ve reel değerler alan fonksiyonlar olduklarını düşündük. Araştırmanın veya analizin amaçlarına hizmet edeceği zaman, bu varsayımları belirli ölçülerde esnetmek mümkündür. Ancak mükemmel biçimde bölünebilir olmayan bir mal veya hizmet ya da girdi için, özellikle de alıcıların ve satıcıların sayısı piyasa talep ve arz eğrilerini sürekli fonksiyonlar kılacak kadar büyük değilse, en azından dengenin varlığını garanti etmek kolay olmayabilir. Bu sorun dışında, basit piyasa dengesi modelinin ne kadar açıklayıcı olabileceği, X^d ve X^s vektörlerinde tanımlı dışsal belirleyicilerin doğru ve yeterli biçimde seçilip seçilemeyeceğine ve mantıksal zaman $t \in H$ ile gerçek (tarihsel) zaman arasındaki gerekli bağlantıların başarıyla kurulup kurulamayacağına bağlı. Yani, neoklasik teorinin birinci katmanı olarak ele aldığımız bu değişim değeri teorisi, başta insanın kendisi olmak üzere o kadar çok ilginç ve zorlayıcı olabilecek değişkeni ve değişmezi dışarıda bırakıyor ki, bu teoriye doyurucu bir yöntembilimsel eleştiri getirmek bile pek mümkün görünmüyor. Belirli bir mal veya hizmet ya da girdinin arz ve talep fonksiyonlarını bilebildiğimiz (daha doğrusu kurgulayabildiğimiz) sürece, elimizde yalın ve yakışıklı bir değişim değeri teorisi var. Ve sadece o kadar.

Piyasa modelinin dışarıda bıraktığı değişken ve değişmezlerin en azından bazılarının teoriye eklemlenebileceğini Alt bölüm 3.2'de gördük. Buna göre, belirli bir mal, hizmet veya girdi için, piyasa talep ve arz fonksiyonlarının mikro temelleri geliştiriliyor ancak ikame ve tamamlayıcılık ilişkileri göz ardı ediliyor. Daha sonra, Alt bölüm 3.3'te bu rasyonel seçim teorilerinin nasıl olup da bir bütüncül genel denge teorisine genişletilebildiğini gördük. Genel denge teorisi (veya modelleri), bize ekonomideki tüm fiyat ve dağıtımların nasıl eşanlı olarak çözülebildiğini ve mikro temellerin bu *genel* değer teorisi için nasıl işlerlik kazandığını gösterdi.

Sorunların bir kısmının, genel denge teorisinin açık ve örtülü ideolojik çıkarsamalarında olduğu görülüyor. Bu çıkarsamalar, görünmez el ve refah devleti teoremleri yoluyla açık hale getirilebilen ideolojik sonuçlar ile herhangi bir genel denge modelinde sorgulanamaz kılınmış mikro temel-

lerden bazılarının dayandığı insan ve toplum tasarımlarının kaynaklık ettiği örtülü etik tutumları kapsıyor.

Bir başka sorun alanı, mikro temellerin ne kadar gerçekçi oldukları. Yani, rasyonel seçime dayanan genel denge teorilerini, gerçek dünyada olup biteni açıklayan (ve bu açıklamalar yoluyla gelecek için öngörüler oluşturmakta kullanışlı) *pozitif* teoriler olarak mı algılamayız, yoksa gerçekte asla ulaşılamayacak olan çeşitli optimal durumları betimleyen ancak yine de yararlı olan *normatif* teoriler olarak mı?

Ve üçüncü bir sorunsal, genel olarak neoklasik teorilerin ve özellikle de genel denge teorisinin matematiksel formalizmle olan ilişkisinde karşımıza çıkıyor. Matematiksel modelleme, daha doğrusu matematiksel tümdengelim yoluyla akıl yürütme, açıklama yapma ve öngörüde bulunma, gerçek ekonomilerin anlaşılmasında gerçekten de yararlı olabilir mi? Diyelim ki olacaklar, ancak matematiksel tümdengelim kötü niyetle veya niyetler kötü olmasa bile özensizce ve hatalı biçimde kullanılırsa ne olacak?

Genel denge teorisinin (yani neoklasik teorinin üçüncü ve en kapsayıcı katmanının) bu üç metodolojik sorunu için, Attar'ın (2021a) tartışmasından hareketle bir özet sunmanın mümkün ve yeterli olduğu anlaşılıyor: İktisattaki matematiksel formalizm (ana akım veya heterodoks olsun), çok büyük olasılıkla, uzun yüzyıllar boyunca teorisyenlik pratiğinin tanımlayıcı unsurlarından biri olacak. Gözlenebilir, ölçülebilir ve hesaplanabilir olan şeylerle ilgili düşünmeye devam edildikçe, sadece akıl yürütme sürecinin bir parçası olarak bile matematiğin kullanışlılığından vazgeçmek pek akıllıca olmasa gerek (Rodrik, 2015). Neoklasik teoriler ve genel denge teorisi için özelleştirecek olursak, matematiksel formalizm, (i) Samuelson sentezi, (ii) Becker'ın ekonomik yöntem olarak betimlediği rasyonel seçim teorileri ve (iii) Arrow-Debreu-McKenzie aksiyomatik genel denge yaklaşımıyla öne çıkan bir nitelik (Öğüt, 2017). Formalizm savunucuları, bir teorinin varsayımları ile sonuçlarının yeterince açık biçimde ayrıştırılması gerekliliğine vurgu yapıyorlar (Wald, 1936/1951; Debreu, 1959). En azından neoklasik iktisat için kullanışlı olan basit uygulamalı matematik araçları, neoklasik iktisatçıların ekonomiyi bir kapalı sistem olarak kurgulayabilmek amacıyla mükemmel biçimde örtüşüyor. Matematiğin kötü

niyetlerle ve/veya özensizce kullanımı anlamına gelen *mathiness* sorununu bir tarafa koyarsak (Romer, 2015), asıl dert varsayımların gerçekçi olup olmayacakları. Bu bakımdan, neoklasik teorilerin kaderini tayin eden üç farklı tarihsel dönemeç ve üç farklı iktisatçı var:

- John Stuart Mill'in iktisat bilimini kesin olmayan ve diğer bilimlerden ayrı bir soyut bilim olarak tanımlaması ve iktisatta tümdengelimi *a priori* bir yöntem olarak meşru kılması (Hausman, 1992).
- Paul Samuelson'ın erken dönem teorisyenliğine etki eden ve teorik kavramların anlamlı olabilmeleri için onların bazı zihinsel ve deneysel işlemler dizisine karşılık gelmesini gerektiren işlemselcilik pratiğinden vazgeçmesi (Hands, 2004).
- Milton Friedman'ın 1953'te pozitif iktisat için önerdiği ve öngörü başarısını öne çıkarıp varsayımların gerçekçiliğini önemsizleştiren araçsalcılık görüşünün geniş bir pratisyen iktisatçılar topluluğu tarafından tartışmasız kabul görmesi (Musgrave, 1981; Özel, 2000; Hands, 2001).

Bilim felsefesi ve metodoloji sorunlarıyla yüzleşmek zorunda olmayan iktisat teorisyenleri için, varsayımların veya ön kabullerin gerçekçiliği ve gerçek dışılığı sorun olmayabilir. Çünkü Mill'den hareketle, nedensel mekanizmaların gerisinde yattığı iddia edilecek "İnsanlar servet peşindedir!" gibi az sayıdaki aksiyom, teorinin (matematiksel) tümdengelimle tamamen kurgulanması için yeterlidir. Üstelik, işlemselcilik önemsenmeyeceğine göre, teorisyen yeni soyut kavram ve kategorileri serbestçe kurgulayabilir. Yani teori, bir anda, gözlemlenemez, ölçülemez ve hesaplanamaz şeylerin, gözlemlenebilir, ölçülebilir ve hesaplanabilir şeylerle etkileştiği bir matematiksel denklemler sistemi haline gelebilir. Ve özel olarak bu sistemin başarılı öngörü yapmasıyla ilgileniyorsak, teorinin farklı soyutlama katmanlarında yapılan çeşitli varsayımların gerçek dışı olması pek de büyük bir sorun olmayacaktır, hatta fark edilmeyebilecektir. Dinamik genel denge modellerinde hangi varsayımların *tam olarak* hangi sonuçlara yol açtığı büyük bir güvenle bilinemez (Azariadis ve Kaas, 2007: 17).

Ya Tony Lawson ve takipçilerine uyarak bir tür *eleştirel gerçekçi* reddedişi kabul etmek zorundayız ya da Uskali Mäki ve takipçilerine uyarak teori-

den daha dar bir düzeye inmeli ve hakikat anlamında *gerçeğin bir modelde nerede içerildiğini ve modelden nasıl elde edilebileceğ*ini araştırmaya devam etmeliyiz. İlk yolu seçersek, iktisadi gerçekliğin kendisi *beliren niteliklere* veya *kaotik dinamiklere* izin veren bir *evrilen açık sistem* gerektirdiği için, sözcüğün tam anlamıyla bir kapalı sistem olan genel denge teorisini çöpe atmak zorundayız. Ancak Lawson ve takipçilerinde, onlar için tatmin edici düzeyde gerçekçi olacak bir teorisyenliğin nasıl bir teorisyenlik olduğu hakkında yararlı ipuçlarını kolayca bulamıyoruz (Hands, 2001). İkinci yolu seçersek, genel denge teorisini çöpe atmayacağız, ancak bir modeli ve onun varsayımlarını tek başlarına değil de, ilişkili farklı modeller ve onların varsayımlarıyla birlikte analiz etmek zorundayız. Üstelik, modelin gerçeklik için önerdiği açıklamayı da yararlı biçimde betimleyebiliyor olmalıyız (Aslında Nasıl Açıklama, Ne Kadar Olası Açıklama, Nedensel Ne Kadar Olası Açıklama, Matematiksel Ne Kadar Olası Açıklama, vb). Teorisyenin kendisi için ağır bir felsefe ve metodoloji yükü!

Diyelim ki, matematiksel formalizmden ödün vermiyoruz ve Mäki ve takipçilerine uyarak genel denge teorisini çöpe atmak yerine teorinin gerçekçilik sorunlarının sofistike analizlerini türeteceğiz. Yine de, ideolojik sorunsalla karşı karşıyayız. Öncelikle, ve kabaca ifade etmek gerekirse, görünmez el ve refah devleti teoremlerinin dayandıkları çeşitli varsayımların gerçek dünyaya başarıyla uygulanabilip uygulanamayacağı tartışmalı. Görünmez el teoremi için, öncelikle, piyasa başarısızlığına neden olabilecek aksak rekabet, kamu malları, dışsallıklar, asimetrik bilgi, vb. etkenlerin tamamını dışarıda tutuyoruz. İkincisi, Pareto ölçütü bakımından etkin (veya optimal) olan bir denge, başka bir değerler sistemi içinde veya belirli bir uygarlık tanımı altında, rezil veya hiç de hoş olmayan bir denge olabilir. Refah devleti teoremiyle ilgili olarak da karşımıza çarpıcı zorluklar çıkıyor. Hükümetin yeniden dağıtım politikaları tasarlaması ve uygulaması gerektiğine göre, hem eksik bilgi sorunlarını aşabilmesi, hem de politika yürürlüğünü garanti edebilecek araçlara sahip olması gerek. Üstelik, hükümet yeniden dağıtım politikaları gerçekleştikten sonra piyasayı kendi başına bırakmak zorunda olduğu için, görünmez el teoremi için geçerli olan sorunlara da geri dönmek zorundayız.

Matematiksel kanıtları ile apaçık ortada duran teoremlerin geçerli olmayabileceği durumları, bunların sonuçları ideolojik bile olsa sorun olarak görmeyebilirsiniz. Ancak, daha derinde, bu teoremlerin dayalı olduğu tipik genel denge teorisinin kısmen örtülü biçimde kurguladığı bir *neoklasik insan* ve bir *neoklasik toplum* var. Neoklasik teorinin en uçuk ve en naif bir biçiminde, ideal tip neoklasik insanın, bütünüyle bencil, bütünüyle doyumsuz, her şeyi bilip gören duyan ve her şeyi hesaplama becerisiyle donatılmış bir garip varlık olduğunu görüyoruz. İşin ilginç kısmı, bu neoklasik insanlar, bir şekilde mülk edindikleri şeyleri veya insan oluşlarının bir parçası olan özgürlük ve mutluluk gibi "kutsal" her şeyi alışverişe konu hale getirebiliyorlar. Ve tüm bu garip varlıkların oluşturduğu neoklasik toplum, alışverişlerin süreklilik içinde devam ettiği, bütünüyle bencil insanların mükemmel bir uyum içinde var olabildikleri bir toplum olarak karşımıza çıkıyor.[12]

V. Ana Akım İktisatta Teoriler ve Neoklasik İktisat

Böylesi yaralayıcı ideolojik ve felsefi eleştirilere kaynaklık eden zaaflarıyla neoklasik iktisat nasıl değişti, neoklasik iktisattan geriye ne kaldı? Ve bugün ana akım iktisat teorileri neoklasik iktisattan ne ölçüde besleniyorlar, ana akım iktisat teorisi neoklasik mi?

Bu tartışmalı sorulara yanıt ararken, neyin özsel olarak neoklasik olduğunu unutmaksızın, ana akımın parçası olan hangi düşüncelerin neoklasik olarak değerlendirilebileceğini dikkate almak zorundayız. Kesin diyebileceğimiz şey, neoklasik iktisat için üç meta-aksiyomla matematiksel tümdengelim yönteminin tanımlayıcı olduğu. Ancak bir teoriye veya analize hemen "*Neoklasik*!" demek veya hemen "*Neoklasik değil*!" demek o kadar da kolay olmayabilir. Örneğin, bir genel denge modelinde rasyonel tüketici tercihlerinin ve konkav üretim fonksiyonlarının olduğunu da görüyorsak, bu modelin neoklasik bir teorinin parçası olduğunu kabul ederdik, değil mi? Ancak her genel denge modelinin neoklasik olduğunu

12 Bu neoklasik insan ve neoklasik toplum ile öne çıkan piyasa ütopyası üzerine geliştirilmiş çeşitli geniş çaplı ve derin eleştiriler bu makalenin boyunu aşıyor. İlgili okur örneğin Özel'e (2009) başvurabilir.

iddia etmek bütünüyle saçma olurdu. Çünkü Marx'tan Leontief'e ondan da Von Neumann ve Sraffa'ya kadar uzanan bir tür, neoklasik olmayan, "genel denge" iktisatçılığını dışlamamız gerekirdi. Başka bir örnek: Tekil bir tüketicinin faydasını maksimize etmeye çalıştığı bir modelden hareketle geliştirilecek olan bir analize neoklasik dememek yanlış olurdu. Bu bakımdan birçok neoklasik teori veya modelin kısmi denge analizi sunduğunu kabul etmeliyiz. Bu modeli çok sayıda tüketiciyle genişletip bunları da fayda maksimizasyonu değil de gelir maksimizasyonu yapan bireyler olarak modellersek de bu hâlâ neoklasik bir teoridir çünkü çeşitli varsayımlar altında *maksimize edilmiş fayda* gelirin bir fonksiyonudur. Ancak tüketiciler gelirlerini maksimize etmek yerine birbirlerinin davranışlarını mükemmel olmayan biçimde taklit ederek sürü davranışı gösterecek olsalardı ve teorisyen tüm bunları hâlâ matematiksel tümdengelimle analiz etseydi, buna neoklasik demek ne derece doğru olurdu?[13] Bu tür örnekleri çoğaltabiliriz de. Büyüme teorisinin tarihsel öyküsü bu bakımdan oldukça ilginçtir. Frank Ramsey'in 1928'de geliştirdiği ve 1960'larda neoklasik bir biçimde yeniden formüle edilen modelini saymazsak, neoklasik iktisadın bir büyüme teorisi yoktu. Sonra, ekonominin sabit bir sermaye-hasıla katsayısı olduğu yönünde varsayımlar yapan Harrod ve Domar'ın dikkat çektikleri sermaye birikiminin dinamik kararlılığı sorununa Solow'un (1956) Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ve faktör ikamesiyle verdiği yanıt, Solow'un (1956) niyetlerinin ötesine geçerek, bir neoklasik büyüme teorisinin temelini oluşturdu. Otuz yıl boyunca, bu basit model ve onun çeşitli genişletmeleri (hükümet harcamaları, vergilendirme, servet bileşeni olarak para stoku, dış ticaret, vb.), neoklasik makro ve büyüme, ticaret ve kalkınma paradigmalarına ilham kaynağı oldu. 1980'lerde ise Romer ve Lucas'ın öncülüğünde teknolojinin içsel olduğu yeni büyüme modelleri geliştirilmeye başlandı. 1990'larda da Schumpeter'in bazı düşünceleri bu içsel teknoloji modellerine yedirildi. Tüm bu içsel teknoloji/büyüme modelleri aynı zamanda genel denge modelleriydiler; dolayısıyla teorisyen aslında neoklasik iktisat yapıyordu. Ancak bunlar güçlü bir anlamda da neoklasik değillerdi çünkü neoklasik büyüme modeli Solow'unkiydi.

13 Sürü davranışının bilgi eksiliği ve bilgi dışsallıkları altında optimal seçim olarak kendiliğinden ortaya çıktığı ve etkinsizlik yarattığı bir model için Banerjee'ye (1992) bakılabilir.

İlginç olan şu ki, içsel büyüme modelleri aslında neoklasik modeller olarak kalmakla birlikte, naif neoklasik modellerde tipik olarak rastlanan bazı nitelikleri taşımıyorlar. Kimi zaman neoklasik üretim fonksiyonlarına bahşedilen Inada koşulları çiğneniyor, kimi zaman aksak rekabet yapısına sahip piyasalarla çeşitli dışsallıklar ve kamusal mallar açıkça modelleniyor, kimi zaman da teorisyen tarihsel zaman ile modelin mantıksal zamanını örtüştürmek için özenle çabalıyor (Attar, 2020). Örneğin, dinamik genel denge modeli kurmakla birlikte, işçiler, toprak ağaları ve kapitalistlerden oluşan üç sınıflı bir toplumun feodalizmden kapitalizme geçişinin matematiksel teorisini geliştiren Galor vd.'ye (2009) neoklasik değil demek de zor, neoklasik demek de.

O halde, matematiksel tümdengelime dayalı bir teoriye sadece bu nedenle neoklasik demek gerçekten de anlamsız olabilir. Muhtemelen bir ayrım çizgisi aramakla uğraşmaktansa, teorinin (aslında eldeki model hangisi ise sadece o modelin) yöntembilimsel sorunlarıyla doğrudan mücadeleye girişmek gerekiyor. İşte, bu açıdan bakıldığında, neoklasik iktisadın tarihsel öyküsü ile ana akım iktisadın tarihsel öyküsü birbirlerini ilgi çekici bir biçimde tamamlıyorlar.

Yukarıda ele aldığım üç katmanlı yapının en büyük zayıflıklarından birisi, kuşkusuz, rekabetin tanımlanmasındaydı. Naif neoklasik piyasa modelleri tam veya mükemmel rekabet varsayımına dayalı olsalar da, aksak rekabet hakkında en azından Cournot'dan ve Edgeworth'ten bu yana yerleşik bilgilerimiz vardı. Nasıl oldu da, Cournot ve Edgeworth gibi önemli iktisatçıların geliştirmiş oldukları aksak rekabet modellerinden sonra yeni aksak rekabet modellerinin geliştirilmesi için Von Stackelberg, Chamberlin ve Robinson gibilerinin 1930'lardaki katkıları beklendi? Dixon'a (2021) göre, aksak rekabet teorilerinin ana akım neoklasik düşünceler olarak yerleşebilmesi için 1930'lardan sonra bile yaklaşık 20 yıl geçmesi gerekecekti; 20. yüzyılın ilk yarısında üniversitede iktisat öğrenimi gören gençler tam rekabet modellerini ve belki monopol teorisini öğreniyorlardı (Dixon, 2021: 3). Zamanlamaya gerçekten de dikkat etmek gerek; Hicks'in 1939 yılında yayınlanan ünlü genel denge analizi kitabı, henüz dengenin varlığının aksiyomatik kanıtı yapılmamış olsa da, "standart materyal" veya

"çekirdek teori" haline gelmişti. Dengenin varlığının analizi için 1954'te Arrow ve Debreu ile McKenzie'nin *Econometrica* makaleleri yayımlandı. Sonra da, Debreu'nun (1959) ünlü değer teorisi kitabı, neoklasik iktisadın üç katmanlı modelinin başyapıtı olarak ortaya çıktı. Şaşırtıcı olan (ya da belki hiç de şaşırtıcı olmayan) şey, Debreu'nun (1959) aksak rekabet durumlarına satır arasında bile yer vermemesi. Sonra, 1930'ların aksak rekabet ve kısmi denge neoklasik analizlerini tamamlayan aksak rekabet ve genel denge neoklasik analizler geliştirildi (örn. Negishi, 1961; Gabszewic ve Vial, 1972; Cornwall, 1977). Cournot'ya, Walras ve Arrow-Debreu üzerinden geri döndük!

Neoklasik iktisat rekabet gibi önemli bir zorlukla yüzleşirken başka bir derin zorluk su yüzüne çıkacaktı: stratejik davranış. Naif modellerde, bireysel seçim yapıcı merciler piyasalar üzerinden etkileşirlerken, bu etkileşim aslında sadece fiyatlar üzerinden ve dolaylı olarak gerçekleşiyordu; bireylerden birinin neyi seçtiğinin bir diğer bireyin refahı üzerine doğrudan bir etkisi yoktu çünkü kimse (tüketici veya üretici olsun) böylesine önemli bir rol oynayacak kadar büyük değildi. Tam rekabet varsayımı (ve koalisyon oluşumunun göz ardı edilmesi) strateji sorununu ortadan kaldırıyordu. Aksak rekabetin geçerli olacağı durumlarda ise, seçim yapıcı merciler az sayıda olabilir ve her birinin piyasada sahip olacakları alıcı gücü veya satıcı gücü önem kazanırdı. Bu zorlukla yüzleşen ilk büyük eseri, Von Neumann ve Morgenstern (1944) yazdılar ve adını da *Oyunlar Teorisi ve Ekonomik Davranış* olarak koydular. Kısa süre sonra, Nash (1951), çok sayıda oyuncunun dayanışmacı olmayan biçimde stratejik davrandıkları oyunlarda dengenin varlığına yönelik ünlü çözümünü geliştirdi. İlginçtir; Cournot'ya, bir kez daha geri döndük!

İktisatçılar ve matematikçiler rekabet ve strateji gibi şeyler hakkında incelikli düşünmeye başladıkları için, başka zorluklar da ortaya çıkacaktı. *Bilgi* (*information*), bu zorluklardan belki de en önemlisiydi. Hayek'in (1945) ünlü makalesi, bilgi problemlerinin kaçınılmazlığını ortaya koymuştu, ancak neoklasik teorinin üçüncü katmanı, tıpkı rekabet ve strateji için olduğu gibi, bilgi için de oldukça katı ve naif varsayımlar üzerine inşa ediliyordu. Stigler'in (1961) bilgiyi edinme süreçlerine yönelik tipik Chi-

cago fiyat teorisi analizi ise, bilgi iktisadının doğuşu olarak kabul edilebilir (Kamenica, 2017). Kısa süre sonra, iktisatçılar bilgiyi edinme sorunundan tamamen farklı başka bir bilgi problemini ortaya koydular: asimetrik bilgi veya bilginin eşitsiz dağılımı (Akerlof, 1970; Spence, 1973; Stiglitz, 1975; Rothschild ve Stiglitz, 1976). Hatta, sonraki birçok katkı, bilginin asimetrik oluşu sorunsalından da farklı, bilginin içsel oluşu sorunuyla da mücadele edecekti (Stiglitz, 2017b).

Debreu'nun (1959) göreli olarak geç bir tarihte bile pek kayda değer bulmadığı aksak rekabet ve bilgi asimetrisi sorunlarına yönelik teorik literatürlerdeki ciddi genişleme, neoklasik iktisat için büyük bir çöküş anlamına geliyordu aslında. Görünmez el teoremi de, refah devleti teoremi de yararsızlaşıyordu ve önemsizleşiyordu. Üstelik çağdaş genel denge teorisinin yaratıcılarından biri olan Kenneth Arrow'un doktora tezinde geliştirdiği ünlü imkansızlık teoremi de orada öylece duruyordu (Arrow, 1951): Teoremin farklı sözel biçimlerinden birine göre, üç ya da daha fazla alternatif arasından bir seçim yapacak olan toplum, bu seçimi toplum üyelerinin bireysel tercihlerinden hareketle yapmak istediğinde, rasyonellik gibi çeşitli bireysel tercih niteliklerini sağlayan bir seçim sisteminin demokratik olması imkansızdı. Üstelik, piyasa başarısızlıklarına ek olarak, hükümet başarısızlıkları ve sosyal seçimle ilgili literatürler de hızla gelişecek ve iktisatçılar yüzlerini siyaset bilimine de döneceklerdi (Black, 1948; Buchanan ve Tullock, 1962; Sen, 1970; Mueller, 1973; Weingast ve Marshall, 1988).[14]

Neoklasik iktisat bu tür sorunlarla boğuşurken, 1970'lerde başka bir teorik araştırma çizgisi, genel denge teorisine içeriden bir hançer saplayacaktı: SMD veya "*Anything goes*!" teoremi (Rizvi, 2006; Attar, 2021a). Genel denge teorisyenleri Sonnenschein ve Mantel ile Debreu'nun kendisi, bazı önemsiz denebilecek koşullar altında şu genel sonuca ulaştılar: Genel denge ekonomilerinde, bireysel tüketici tercihlerinin belirli bir aksiyomatik formülasyonu, piyasada oluşacak olan aşırı talep fonksiyonları üzerine, (ampirik olarak) onları yeterince tanımlayıcı kılacak nitelikte kısıtlar koyamıyordu. Buna göre, genel dengenin tek olmasını ve kararlı olmasını sağlamak için başka ek aksiyomlara gerek duyulmalıydı.[15]

14 Bu alandaki güncel ve geniş kapsamlı bir başvuru kitabı için Weingast ve Wittman'ın (2006) derlediği gözden geçirme makalelerine bakılabilir.

15 SMD teoreminin yaratıcılarından Sonnenschein (2017: 1734) şöyle diyor: "[...] 'anything goes teoremi'nin iktisat teorisinin sonu olduğuna inanmıyorum. Tersine, teorem

Tüm bu gelişmelerin ışığında ve "ilkel" *Homo economicus* insanının niyetlerini gerçekçi kılmak ve sonsuz güçlerini zayıflatmak için yoğun bir epistemik baskı da varken, ana akım mikro iktisat teorisyenleri bence oldukça rasyonel davranarak başka araştırma alanları yarattılar. Sözleşme, eşleşme, pazarlık ve müzayede gibi sorunlar için, bilgi asimetrisini ve stratejik davranış gerekliliğini dikkate alan yeni teoriler geliştirildi. Ayrıca, davranışsal iktisat doğdu ve iktisatçılar yüzlerini bu kez psikolojiye de döndüler. Ortaya atılan çok sayıda yeni mikro teorinin çeşitli deney ortamlarında sınanması kapsamında, deneysel iktisat da ortaya çıktı tabii ki.

Makro iktisatta ise, değişime ve neoklasik naifliklerin esnetilmesine karşı daha güçlü bir direnç olduğu anlaşılıyor. Bunun önemli bir nedeni Lucas (1976) eleştirisi. Çünkü Lucas'ın eleştirisinden korunmak ve hükümet politikalarının etkilerini *meşru* biçimde ayrıştırabilmek için, birey düzeyinde genel denge modelleri kurarak, politika uygulandığında değişmez kalan tercih ve teknoloji parametreleri için *belirlenim* (*identification*) sağlamak zorundayız. İkinci bir neden de, Muth (1961) tarafından ortaya atılan ancak Lucas'ın 1970'lerdeki ünlü yeni klasik makaleleriyle başat duruma gelen rasyonel beklentiler. Rasyonellik varsayımını tekil olarak savunmak için ortaya konan argümanlara ek olarak, bir dinamik stokastik genel denge modelinin rasyonel beklentiler varsayımı altında oldukça kolay biçimde analiz ve tahmin edilebildiğinin altını çizelim. Bu nedenle de göreli olarak az sayıdaki ana akım makro iktisat teorisyeni rasyonel-olmayan beklentileri dikkate alan modellerle uğraşıyor (Farmer, García-Schmidt, Woodford, Farhi, Werning vb. iktisatçılar).

Yine de ana akım makro iktisat teorisinde hiçbir şeyin değişmeden kaldığını iddia etmek çok yanlış olurdu. İlk olarak, mikro düzeyde genel denge analizini ve rasyonel beklentileri kabul etseler de, bu tür modelleri nominal/reel fiyat/ücret katılıkları ve aksak rekabet unsurlarıyla genişleten Yeni Keynesyen modeller var (Gali, Clarida, Gertler, Woodford ve daha nice iktisatçının modelleri). Üstelik, bu modellerin en yeni versiyonlarında eşitsizlik, servet dağılımı ve heterojenlik açık biçimde dikkate alınıyor

bize şunu söylüyor: [genel denge] teori[si] tarafından oluşturulan ampirik olarak önemli kısıtlamalar, muhtemelen, tercihlerin biçimi, teknolojiler ve gelir dağılımına yönelik spesifik varsayımlar[ımız]a bağımlı."

(Moll, Kaplan, Violante, Bilbiie ve daha birçok iktisatçının modellerinde). Bunlara ek olarak, kendini gerçekleştiren kehanet, ergodik olmama durumları, dinamik belirsizlik, vb. konuları çalışan makro iktisat teorisyenleri de var (Benhabib, Bisin, Farmer, Bouchaud, Zabczyk, Nicolo, vb. iktisatçılar). Daha genel olarak, ana akım makro iktisat dinamik (stokastik) genel denge modelleriyle çalışmaya devam ediyor olsa da, her yeni nesilde önceki nesillerin yerleşik modellerinin ortaya çıkardığı ampirik bulmacaların, yeni nesil modellere ve yeni, iddialı teorik araştırmalara kaynaklık ettiği görülüyor (bkz. Ljunqvist ve Sargent, 2000/2018: xxviii-xxix).

Şimdi, bu bölümün başında sorduğumuz sorulara geri dönersek; (i) neoklasik mikro iktisatta araştırma, neoklasik genel denge ve rasyonel seçim teorilerinin dayalı olduğu varsayımların kısmen esnetilmesiyle başka ve yeni alanlara kaydı ve (ii) neoklasik makro iktisatta araştırma, dinamik (stokastik) genel denge modellerine sıkı biçimde bağ(ım)lı kalmakla birlikte, naif varsayımların esnetilmesine ve zorlayıcı unsurların dikkate alınmasına yönelik güçsüz olmayan bir ilgi var. Sonuç olarak, Davis (2008) ve başka birçoklarınca ifade edildiği gibi, lisans düzeyinde ders kitapları neoklasik teorilerin naif ve yararsız çıkarımlarıyla dolu olsa da, iktisat biliminin en uç sınırlarında teorik araştırma, aslında pek de öyle neoklasik değil.

VI. Sonuç

Neoklasik iktisat, dünyanızı tanımlayacak veya onu yok edecek kadar güçlü bir fikir olabilir miydi? Neoklasik iktisat teorilerinin (yani teorisyenlerinin) çeşitli gerekçelerle sorgulanamaz kıldıkları aksiyomların, gerçek dünyayı ve gerçek yaşamı, gerçek insanları ve onların gerçek sorunlarını ve eylemlerini yüksek veya çok yüksek başarıyla temsil ettiğine inanırsanız (yani iktisatçı olarak bilişsel becerilerinizi ve fırsatlarınızı *bütünüyle* bu neoklasik aksiyomların insafına bırakırsanız), belki yanlış sonuçlara ulaşır ve belki de kendinizi aydın ve uygar insanlar arasında gülünç durumlara düşürürsünüz. Bu bakımdan, neoklasik iktisat bir fikir olarak sizin dünyanızı tanımlayabilecek kadar büyüse bile, dünyayı yok edecek kadar güçlü olamazdı.

Bununla birlikte, neoklasik iktisat teorilerinin, insan toplumlarının ekonomik problemlerini çözememiş olduğunu ve kuşkusuz bundan sonra da çözemeyeceğini biliyoruz. Üstelik, Özel'in (2021) "*Artık hepimiz heterodoksuz*!" alt başlığından ilham alarak, "*Artık kimse neoklasik değil*!" diyebilir miyiz? Gerçekten de, neoklasik iktisat teorilerinin en naif biçimleri, 20. yüzyılın karanlık ve tozlu ve artık pek kimsenin uğramadığı raflarında ve lisans düzeyi ders kitaplarında kaldı. Bu, kuşkusuz, neoklasik iktisat teorilerinin ileri biçimlerinin var olmadığı veya neoklasik teorisyenliğin tamamen yok olduğu anlamına gelmiyor. Ancak 21. yüzyılda, neoklasik iktisat teorileri kuran veya onlarla çalışan iktisatçılar, naif teorilerin dayalı oldukları çok sayıda varsayımı esnettiler (esnetmek zorunda kaldılar). Mikro iktisatta bu dönüşümün başlangıcını, 1930'lara (çeşitli aksak rekabet teorilerine), 1950'lere (oyun teorisine ve Arrow imkansızlık teoremine) veya en azından 1970'lere (bilgi iktisadına ve SMD teoreminin yarattığı kuşkulara ve şevk kırılmasına) çekmek mümkün. İktisat teorisyenleri, genel denge teorilerinin mikro düzeyde rafine edilmesindense, mikro düzeydeki rekabet, bilgi, strateji, pazarlık, eşleşme ve tasarım gibi sorunların derinine inmeyi tercih ettiler. Makro iktisatta ise dönüşümün çok daha güçlü bir dirençle karşılaştığını söylemek yerinde olabilir. Tipik ana akım makro iktisat araştırmaları, çeşitli türlerde dinamik stokastik genel denge modelciliğine hâlâ oldukça sıkı biçimde bağlı (aslında bağımlı) kalmış durumda.

Başka bir bakımdan, ana akım iktisatçının kendisine uygun gördüğü kimlikler içinde, neoklasik iktisatçı kimliğini benimseyen pek kimse kalmadığını söyleyebiliriz. Ekonometri teorisyenlerini ve iktisadi tarihçileri bir tarafa koyarsak, ana akım iktisatçılar kendilerini çok çeşitli biçimlerde tanımlıyorlar. Mikro teorisyenler, uygulamalı mikro iktisatçılar, deneyselciler, uygulamalı teori çalışan iktisatçılar ve hatta veri bilimcileri, nedensel çıkarsama yöntemleri kullanan çeşitli alan iktisatçıları (iş gücü, eğitim, kalkınma, vb.) ve çeşitli türde makro iktisatçılar var. Bu iktisatçılar belirli bir neoklasik insan ve toplum tasarımı üzerinde örtük biçimde de olsa ve kısmen anlaşmış olabilirler. Neoklasik iktisat için tanımlayıcı meta-aksiyomların *hepsini birden ve güçlü biçimde reddeden* ana akım iktisatçı bulmak gerçekten de kolay değildir. Ancak ana akım iktisat araştır-

macılarının "*Ben bir neoklasik iktisatçı mıyım*?" gibi varoluşsal sorularla uğraşmak için zamanları, enerjileri ve ilgileri yok. Ana akım araştırmanın büyük ölçüde *izole edilmiş araştırma sorusu* düzeyinde tanımlandığını ve faydalı bilginin de o düzeyle bağlantılı araştırma geleneği sınırları içinde birikebildiğini anlıyoruz. Kuşkusuz, geniş perspektiflerden bakabilen ve biriken faydalı bilginin nasıl faydalı olabileceğine ilişkin olarak geleceğe miras bırakabilen büyük iktisatçılar var. İşte, önemli bir soru, o mirasın aktarımında nesiller boyunca ana akım iktisatçının neoklasik kimlikten gittikçe daha fazla taviz verip vermeyeceği. Ancak böyle epistemolojik sorulara kapalı-sistem bilim felsefesi modelciliği uygulayarak nihai yanıtlar geliştirmek mümkün olmayabilir. Çünkü nesiller-arası faydalı bilgi birikimi süreçlerinin patika bağımlılığı gösterdiğini ve evrimsel bilinmezliklere tabi olduğunu düşünmek daha doğru olur (Attar, 2021b).

Yararlanılan Kaynaklar

Acemoglu, D. (2009). *Introduction to Modern Economic Growth.* Princeton University Press.

Akerlof, G. (1970). The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics, 84*(3), 488-500.

Alger, I., & Weibull, J. W. (2013). Homo Moralis: Preference Evolution under Incomplete Information and Assortative Matching. *Econometrica, 81*(6), 2269-2302.

Andreoni, J. (1989). Giving with Impure Altruism: Applications to Charity and Ricardian Equivalence. *Journal of Political Economy, 97*(6), 1447-1458.

Arnsperger C., & Varoufakis Y. (2006). What Is Neoclassical Economics? The Three Axioms Responsible for its Theoretical Oeuvre, Practical Irrelevance and, thus, Discursive Power. *Panoeconomicus, 53*(1), 5-18.

Arrow, K. (1951). *Social Choice and Individual Values.* Wiley.

Attar, M. A. (2021a). Genel Denge Analizinin Metodolojik Sorunları: Bir Kuram Değerlendirme Denemesi. In: Güler Aydın, D. (ed.) İktisat Metodolojisi. (281-334). Nobel Akademik Yayıncılık.

Attar, M. A. (2021b). Genel Denge Analizinde Sıçramalar ve Süreklilik: Bir Evrimsel Epistemoloji Denemesi. *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 4*(4), 38-64.

Attar, M. A. (2020). Büyüme-Gelişme Kuramları ve İktisadi Tarih: Yanılgı, Yakınsama, Arayış. In: Özel, H. & Güler Aydın, D. (eds.) İktisat ve Tarih. (75-117). Siyasal Kitabevi.

Azariadis, C., & Kaas, L. (2007). Is dynamic general equilibrium a theory of everything?. *Economic Theory, 32*(1), 13-41.

Banerjee, A. V. (1992). A simple model of herd behavior. *Quarterly Journal of Economics, 107*(3), 797-817.

Başçı, E. & Voyvoda, E. (2001). Bliss and Optimal Growth. *METU Studies in Development, 28*,1-14.

Becker, G. S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior.* University of Chicago Press.

Black, D. (1948). On the rationale of group decision making. *Journal of Political Economy, 56*, 23-34.

Blaug, M. (1985). *Economic Theory in Retrospect*, 4th ed. Cambridge University Press.

Buchanan, J., & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. University of Michigan Press.

Clark, J. B. (1899). *The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profits*. Macmillan.

Colander, D. (2005). The Future of Economics: The Appropriately Educated in Pursuit of the Knowable. *Cambridge Journal of Economics, 29*(6), 927-941.

Colander, D. (2000). The Death of Neoclassical Economics. *Journal of the History of Economic Thought, 22*(2), 127-143.

Cornwall, R. R. (1977). The concept of general equilibrium in a market economy with imperfectly competitive producers. *Metroeconomica, 29*(1-2-3), 55-72.

Cournot, A. (1838/1897). *Researches Into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth* (1897 edition). Macmillan.

Davis, J. B. (2008). The Turn in Recent Economics and the Return of Orthodoxy. *Cambridge Journal of Economics, 32*(3), 349-366.

De Vroey, M. (1975). The transition from classical to neoclassical economics: a scientific revolution. *Journal of Economic Issues, 9*(3), 415-439.

Debreu, G. (1959). *Theory of Value: An Axiomatic Analysis of Economic Equilibrium*. Wiley.

Dixon, H. (2021). A Brief History of Imperfect Competition. *CPI Antitrust Chronicle, October* 2021, 2-6.

Doepke, M., & Zilibotti, F. (2005). Social Class and the Spirit of Capitalism. *Journal of the European Economic Association, 3*(2-3), 516-524.

Ekelund Jr, R. B., & Hébert, R. F. (2002). Retrospectives: The Origins of Neoclassical Microeconomics. *Journal of Economic Perspectives, 16*(3), 197-215.

Foley, D. (1967). Resource Allocation and the Public Sector. *Yale Economic Essays 7*, 45-98.

Gabszewicz, J. J., & Vial, J. P. (1972). Oligopoly "a la Cournot" in a general equilibrium analysis. *Journal of Economic Theory, 4*(3), 381-400.

Galor, O., Moav, O., & Vollrath, D. (2009). Inequality in Land Qwnership, the Emergence of Human Capital Promoting Institutions and the Great Divergence. *Review of Economic Studies, 76*: 143-179.

Grattan-Guinness, I. (2010). How influential was mechanics in the development of neoclassical economics? A small example of a large question. *Journal of the History of Economic Thought, 32*(4), 531-581.

Hahn, F. H. (1984). *Equilibrium and Macroeconomics.* Basil Blackwell.

Hands, D. W. (2004). On Operationalisms and Economics. *Journal of Economic Issues, 38*(4), 953-968.

Hands, D. W. (2001). *Reflection without rules: economic methodology and contemporary science theory.* Cambridge University Press.

Hausman, D. M. (1992). *The Inexact and Separate Science of Economics.* Cambridge University Press.

Hayek, F. A. (1945). The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review, 35*(4), 519-530.

Inoua, S. M., & Smith, V. L. (2020). Classical Economics. *The Independent Review, 25*(1), 79-90.

Kamenica, E. (2017). Information Economics. *Journal of Political Economy, 125*(6), 1885-1890.

King, J. (2016). Ten Propositions on 'Neoclassical Economics'. In: Morgan, J. (ed.) *What is Neoclassical Economics?: Debating the Origins, Meaning and Significance.* (168-179). Routledge.

Kurz, H. D., & Salvadori, N. (2003). "Classical" vs "Neoclassical" Theories of Value and Distribution and the Long-Period Method. In: Hahn, F. H., & Petri, F. (eds.) *General Equilibrium: Problems and Prospects.* (216-245). Routledge.

Laroque, G., & Lemaire, I. (1997). Bliss and the Permanent Income Hypothesis. *Economics Letters, 56*(3), 287-292.

Lawson, T. (2013). What is this 'school' called neoclassical economics?. *Cambridge Journal of Economics, 37*(5), 947-983.

Ljungqvist, L., & Sargent, T. J. (2000/2018). *Recursive Macroeconomic Theory.* MIT Press (Original work published 2000).

Lucas, R. E., Jr., (2002). The Industrial Revolution: Past and Future. In: *Lectures on Economic Growth*. (97-188). Harvard University Press.

Lucas, R. E., Jr. (1976). Econometric Policy Evaluation: A Critique. In: Brunner, K., & Meltzer, A. (eds.), *The Phillips Curve and Labor Markets* (19-46). Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, 1. Elsevier.

Mas-Colell, A., Whinston, M. D., & Green, J. R. (1995). *Microeconomic Theory*. Oxford University Press.

Mirowski, P. (1989). *More Heat than Light: Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics*. Cambridge University Press.

Morgan, J. (2016). Introduction: the Meaning and Significance of Neoclassical Economics. In: Morgan, J. (ed.) *What is Neoclassical Economics?: Debating the Origins, Meaning and Significance*. (1-29). Routledge.

Mueller, D. C. (1973). Constitutional democracy and social welfare. *Quarterly Journal of Economics, 87*(1), 60-80.

Musgrave, A. (1981). 'Unreal Assumptions' in Economic Theory: The F-Twist Untwisted. *Kyklos, 34*, 377-387.

Muth, J. F. (1961). Rational Expectations and the Theory of Price Movements. *Econometrica, 29*(3), 315-335.

Nash, J. F., Jr., (1951). Non-Cooperative Games. *Annals of Mathematics, 54*(2), 286-295.

Negishi, T. (1961). Monopolistic Competition and General Equilibrium. *Review of Economic Studies, 28*(3), 196-201.

Öğüt, K. (2017). Kuantum Teorisi, Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadı. In: Ç. Boz, Ç., Öğüt, K., & Bozkurt, A. D. (eds.), İktisat ve Diğer Bilimler (43-93). İletişim Yayınları.

Özel, H. (2021). İktisatta Gelişme: Artık hepimiz heterodoksuz! 14 Ocak 2021, YTÜ İktisat Bölümü "İktisat Biliminde İlerleme Var mı?" Paneli.

Özel, H. (2009). *Piyasa Ütopyası*. Bilgesu Yayıncılık.

Özel, H. (2001). İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19*(2), 19-38.

Özel, H. (2000). The Explanatory Role of the General Equilibrium Theory: An Outline into a Critique of Neoclassical Economics. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18*(1), 257-285.

Poitras, G. (2018). The pre-History of Econophysics and the History of Economics: Boltzmann versus the Marginalists. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications, 507*, 89-98.

Redman, D. A. (1997). *The Rise of Political Economy as a Science: Methodology and the Classical Economists.* MIT Press.

Rizvi, S. A. T. (2006). The Sonnenschein-Mantel-Debreu Results after Thirty Years. *History of Political Economy, 38* (Supplement 1), 228-245.

Robbins, L. (1932). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science.* Macmillan.

Rodrik, D. (2015). *Economics Rules: The Rights and Wrongs of the Dismal Science.* W. W. Norton & Company.

Romer, P. M. (2015). Mathiness in the Theory of Economic Growth. *American Economic Review, 105*(5), 89-93.

Rothschild, M., & Stiglitz, J. E. (1976). Equilibrium in Competitive Insurance Markets: An Essay on the Economics of Imperfect Information. *Quarterly Journal of Economics, 90*(4), 629-649.

Rubinstein, A. (1998). *Modeling Bounded Rationality.* MIT Press.

Samuels, W. J. (1990). Foreword. In: Henry, J. F. *The Making of Neoclassical Economics.* (vii-xii). Unwin Hyman.

Samuelson, P. A. (1978). The Canonical Classical Model of Political Economy. *Journal of Economic Literature, 16*(4), 1415-1434.

Samuelson, P. A. (1947/1971). *Foundations of Economic Analysis.* Harvard University Press (1971 edition).

Samuelson, P. A. (1938). A Note on the Pure Theory of Consumer's Behaviour. *Economica, 5*(17), 61-71.

Sen, A. (1970). The impossibility of a Paretian liberal. *Journal of Political Economy, 78*(1), 152-157.

Schmitt-Grohé, S., & Uribe, M. (2004). Solving dynamic general equilibrium models using a second-order approximation to the policy function. *Journal of Economic Dynamics and Control, 28*(4), 755-775.

Smith, V. L., & Inoua, S. M. (2019). Cournot Marked the Turn from Classical to Neoclassical Thinking. *Chapman University Working Paper.*

Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics, 70*(1), 65-94.

Sonnenschein, H. F. (2017). Chicago and the origins of modern general equilibrium. *Journal of Political Economy, 125*(6), 1728-1736.

Sowell, T. (2006). *On Classical Economics*. Yale University Press.

Spence, M. (1973). Job Market Signaling. *Quarterly Journal of Economics, 87*(3), 355-374.

Stigler, G. (1961). The Economics of Information. *Journal of Political Economy, 69*(3), 213-225.

Stiglitz, J. E. (2017a). *The Welfare State in the Twenty-First Century*. Roosevelt Institute.

Stiglitz, J. E. (2017b). The Revolution of Information Economics: The Past and the Future. *NBER Working Paper* No. 23780.

Stiglitz, J. E. (1986/2000). *Economics of the Public Sector* (2000 edition). W. W. Norton & Company.

Stiglitz, J. E. (1975). The Theory of 'Screening,' Education, and the Distribution of Income. *American Economic Review, 65*(3), 283-300.

Varian, H. R. (1974). Equity, Envy and Efficiency. *Journal of Economic Theory 9*, 63-91.

Veblen, T. (1900). The Preconceptions of Economic Science III. *Quarterly Journal of Economics*, *14*(2), 240-269.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1944). *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press.

Wald, A. (1936/1951). On Some Systems of Equations of Mathematical Economics. *Econometrica, 19*, 368-403 (Original work published in 1936).

Walras, L. (1874/1954). *Elements of Pure Economics* (Translated by W. Jaffe). George Allen and Unwin Ltd.

Weingast, B. R., & Marshall, W. J. (1988). The industrial organization of Congress: why legislatures, like firms, are not organized as markets. *Journal of Political Economy, 96*, 132-163.

Weingast, B. R., & Wittman, D. (eds.) (2008). *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford University Press.

Weintraub, E. R. (2002). Neoclassical Economics. In: *Concise Encyclopaedia of Economics*, Library of Economics and Liberty, Liberty Fund.

Bireysel Refahtan Toplumsal Refaha: Neoklasik Çerçeve

Sinan Sönmez[1]

"Leonardo da Vinci'ye göre teori general, deneyimler askerlerdir... İktisat biliminde iyi yetişmiş generaller mevcuttur ancak çalışılan alanın doğası gereği askerlere ulaşmak güçtür".

- Arthur Cecil Pigou (1920, The Economics of Welfare)

*"Ortodoks kesimin ileri s*ürdüğü *emek kuramının bir kenara bırakılması yarar kavramına yer açtı".*

Joan Robinson (1974, Economic Philosophy)

I. Refah İktisadının Kökenlerine Yolculuk

İktisat biliminin ana temasını, toplum refahının arttırılmasını sağlayacak politikaların tanımlanması oluşturmaktadır. Refah iktisadı toplumsal refahın tanımı, elde edilmesi ve geliştirilmesi doğrultusunda kullanılacak yöntemlere odaklanmaktadır. Bu bağlamda, bireysel tercihlerden hare-

1 Prof. Dr., Atılım Üniversitesi.

ketle tutarlı ortak tercihlere geçiş araştırılmaktadır. Hedeflenen amaçta görüş birliği olmasına karşın, önerilen yöntemler veya araçlar konusunda teorik tartışmalar farklı ve birbirleriyle çelişen yaklaşımları sergilemektedir. Diğer bir tanımla, refah iktisadı mevcut ve/veya kurgulanan ekonomik sistemlerin performanslarını araştırırken, iktisat politikalarının eleştiri, tasarım ve uygulamasını dikkate almaktadır (Suzumara, 2002).

Refah iktisadının tohumlarını, Pigou öncesine giderek geçmiş yüzyıllara, en azından Adam Smith'e kadar uzatmak olanaklıdır. Adam Smith'in 1776'da yayımlamış olduğu Milletlerin Zenginliği *(The Wealth of Nations)* kitabına göz atmak yol gösterici olacaktır. Smith çok iyi bilinen, klasikleşmiş iktisat politikası ilkelerinde bireysel çıkarı ön planda tutmakta, rekabetin görünmez eliyle bireysel çıkarlardan ortak çıkara ulaşılacağını, böylece devlet veya hükümetin en alt düzeyde müdahaleci olduğu politikayla ulus refahının artacağı sonucuna ulaşmaktadır. Smith'e göre "iyi yönetilen bir toplumda, halkın en alt kesimlerine kadar ulaşan genel zenginlik, bütün çalışma alanlarında iş bölümünün yol açtığı büyük üretim sonucu gerçekleşmektedir" (Smith, 1985: 23). Smith'in örnek verdiği toplu iğne fabrikasında iş bölümünün sağladığı yüzlerce katlık üretkenlik artışı sayesinde emek gücü uzmanlaşmakta ve farklı alanlarda uzmanlık kazananlarla yapılan ticarete bağlı olarak refahta artış yaşanmaktadır. Bu bağlamda düzgün çalışan piyasa ekonomilerindeki zenginlik artışının, ekonomik refahın piyasa ekonomilerindeki kaynak tahsisine bağlı olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Özgül refah iktisadının isim babası Pigou bir yana, standart içeriğini Pareto optimalitesi, Kaldor-Hicks tazmin testi/ölçütü, Bergson-Samuelson sosyal refah fonksiyonu, Scitovsky'nin ikili ölçütü ve Amartya Sen'in refah teorisi oluşturmaktadır. XX. yüzyıl standart refah iktisadı tarihinde, A.C. Pigou (1877-1919) ve V. Pareto (1848-1923)'yla özdeşleşen iki farklı yaklaşımın önplana çıktığı görülmektedir. Şöyle ki, kökeni Alfred Marshall (1842-1924) ve filozof Henry Sidgwick'ten (1838-1900) Jeremy Bentham'a (1748-1832) uzanan ve 19. yüzyıl ortalarındaki tanınmış İngiliz iktisatçılarına dayanan, 1930'lara dek kabul gören Cambridge Okulu'na atfedilen yaklaşımda yarar ölçülebilmekte ve bireyler arası karşılaştırma

yapılabilmektedir. Modern refah ekonomisinin temelini de Pigou'nun *Wealth and Welfare* (1914) ve *The Economics of Welfare* (1908, 1920) başlıklı kitaplarıyla attığı kabul edilmektedir. Zaten refah iktisadı terimi Cambridge Okulu'nun ünlü mensubu, Keynes'in hocası Arthur Cecil Pigou'nun 1908'de yayımlanan yapıtının başlığından alınmadır. İlginç olan nokta, Pigou'nun kaleme aldığı eserin kapsam ve içerik olarak politik iktisadın genel teorisine ilişkin olmasıdır.

Pigou kitabında ekonomik refah ile ekonomi dışı refah ayrımı yapmış, yaptığı analizin ilki üzerine odaklandığını belirtmiştir: "[...] ekonomik refah bir bütün olan refahın yalnızca bir parçasıdır, refah sıklıkla değişebilirken ekonomik refah aynı kalmakta, böylece ekonomik refahtaki veri bir değişiklik nadir olarak toplam refahta eşdeğer değişiklikle aynı anda gerçekleşmektedir. Bunun anlamı ekonomik refahın toplumun barometresi ve indeksi olarak kullanılamayacağıdır." (Pigou, 1912: 12). Nitekim neoklasik iktisat bu doğrultuda yol almıştır.

Bu yaklaşıma seçenek oluşturan, Lozan Okulu'nun üstatlarından Leon Walras'a (1834-1910) dek uzanan ve izleyicisi İtalyan iktisatçı Vilfredo Pareto'nun somut olarak ortaya koyduğu görüşte ise bireyler arası yarar karşılaştırması gerekli değildir. Bu bağlamda Pareto yaklaşımını benimseyen iktisatçılarda bireysel yarar karşılaştırmasının bilimsel bir tabanı bulunmadığı düşüncesinin yeşermesinin ötesinde, böyle bir karşılaştırmaya yer olmadığı da kabul edilmiştir. Bu gelişmeye katkı yapan Lionel Robbins, önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, neoklasik iktisadi düşüncenin oluşumu ve mirasında Lozan ve Cambridge okulları temeli oluşturmaktadır.

Pigou'nun yaptığı önemli katkının 1950'lerdeki neoklasik refah iktisadı yaklaşımına evrilmiş olması ise John Hicks ve Paul A. Samuelson'un iktisat teorisine yön veren genel dengeci yaklaşımının ana çerçeveyi belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Samuelson'un Eski ve Yeni Refah Okulu ayrımı refah analizindeki farklılaşmayı net bir biçimde belirlemektedir. Jeremy Bentham'ın ileri sürdüğü, hatta John Stuart Mill'e uzanan Eski Refah Okulu yararcı düşünce akımıyla özdeşleşmektedir. Yararcı yaklaşımda sosyal refah bireysel refahların toplamından oluşmaktadır. Yararcılık, sa-

yal (kardinal) yarar kavramına dayandığı için bireyler arası yarar karşılaştırması yapılabilmektedir. Yeni Refah Okulu'nun yaklaşımı sayalcı yaklaşıma karşı çıkmakla birlikte kendi içinden iki akım çıkmıştır. Nicholas Kaldor ve John Hicks'in temsil ettiği İngiltere çıkışlı akım Pareto optimum kavramını sahiplenmiştir. Paretocu analizde sayalcı yarar kavramına bağlı olarak bireyler arasında yarar karşılaştırmasına yer verilmemektedir. Amartya Sen (1979), bu yaklaşımın özgürlük gibi yarar dışındaki etkenlere yer vermediğini vurgulayarak sınırlarını çizmiş ve eleştirmiştir. Diğer yönden, Samuelson ve Abram Bergson'un temsil ettiği ABD kaynaklı akım, sosyal refah fonksiyonu kavramının refaha ilişkin değişkenleri temelinde sosyal seçeneklerin sınıflandırmasını gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, ortak refah veri bir sosyal durumdan elde edilen bireysel yararların fonksiyonu olarak yorumlanmıştır. Ancak bireyler arası karşılaştırmanın yapılmaması nedeniyle ortak refah fonksiyonu oluşturmanın olanaksız olması savını Kenneth Arrow ileri sürmüştür (1951). Nitekim refah iktisadında belirtilen dönemde kaydedilen gelişmelerin önemli bir halkasını G. Debreu ve K. J. Arrow'un tek ve istikrarlı rekabetçi denge olarak nitelendirilen genel denge modeli oluşturmaktadır. Etkinlik açısından rekabetçi dengeye başvuran neoklasik refah iktisadının temellerini açıklayan ve çerçeveyi çizen F. M. Bator ve J. V. Graaf önemli katkı yapmışlardır. Bator, neoklasik refahçı iktisat politikası hedefinin, Pareto optimumuna uygun kaynak dağıtımını sağlamak olduğunu vurgulamaktadır (Bator, 1958). Çünkü refah maksimizasyonu doğrultusunda tüm ürünler için tüketimde marjinal ikame oranlarının üretimdeki marjinal dönüşüm oranlarına eşitliği gereklidir. Bir benzetmeyle "elinizdeki tek araç çekiç ise her nesne çivi görünümündedir" özdeyişinden esinlendiğini belirten Holcombe'a göre neoklasik yaklaşımın kullandığı çekiçle oluşturulan refah iktisadında, refahın arttırılması, statik nitelikteki Pareto optimumuna ulaşmayı gerektirmektedir (Holcombe, 2009: 209-224).

Neoklasik refah iktisadında normal üzeri kâr, refah maksimizasyonuyla bağdaşmamaktadır. Bu tür aşırı kâr, kısıtlı üretime yol açan tekel piyasasında veya kaynak dağıtımında etkinliğin sağlandığı -genel- dengede oluşan sapmadan kaynaklanmaktadır. Anımsayalım; Debreu ve Arrow'un işaret ettiği genel dengede kârın sıfır değer alması, yani aşırı kârın belir-

memesi, refah maksimizasyonunun temel ölçütü olmaktadır. Bator'a göre en azından tekel kârı piyasa başarısızlığının göstergesi olduğu için refah maksimizasyonunu sağlayacak Pareto optimumuna ulaşılmasını engellemektedir.

Refah maksimizasyonu doğrultusunda somut koşulların belirlenmesi, Pigou'nun düşüncesini bir temele oturtarak maksimizasyondan ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu somut açıklamalar Pigou'nun çizdiği çerçeveyle tutarlı gözükmektedir. Nitekim refah ekonomisine geniş bir tarihsel perspektiften yaklaşıldığında özellikle Pigoucu refah analizi ile Robbins'in devraldığı Pareto yaklaşımı arasında farklılıkların yanı sıra benzerliklerin de olması dikkat çekicidir.

İlginç olan nokta, Pigou'nun yararcılık (*utilitarianism*), hatta refahçılıktan (*welfarism*) uzak durmasıdır. Pigou, analizini büyük ölçüde yararcı çerçevede yapmış olmasına karşın, yararcılıkla mesafesini de korumuştur. Bu açıdan "doyum" ve " istenirlik" (*desiredness*) sözcük ve/veya kavramlarını yarar sözcüğünden daha sık kullanması anlam yüklüdür.

Cambridge Okulu mensuplarının fiyatın marjinal yarara eşit olduğuna ilişkin görüşleri refahın iki ölçütü arasındaki farklılığı işaret etmektedir. Ürün değerlerinin piyasa fiyatına eşit olması ilk ölçütü, ortalama değerin temel alınması ise ikincisini oluşturmaktadır. Bu iki kavram Pigou'nun açıklamalarında temeli oluşturmaktadır. Marshall önerdiği tüketici fazlası kavramıyla refahtaki, en küçük değişmelerin ölçülebileceğini ortaya koymuştur. Pigou sosyal maliyet ve yarar ile özel maliyet ve yarar kavramlarını birbirinden ayırmaktadır. *Laissez-faire* düzenindeki piyasanın başarısızlığını dikkate alan Cambridge iktisatçıları, hükümet (devlet) müdahalesine yeşil ışık yakmışlardır. Pigou, *laissez-faire* düzeni ile devlet müdahalesine izin veren düzen arasında keskin bir ayrım olmadığını; piyasa başarısızlığının *laissez-faire*'i engellemesi nedeniyle müdahalenin gerekli olabileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla devlet müdahalesi piyasa düzeninin ayrılmaz bir parçası olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda Pigou'nun, refah devletine doğru açılım yönünde önemli bir ayak izi bıraktığı ileri sürülmektedir. Pigou'nun refahı ölçmek için başvurduğu göstergeler olan ulusal gelirdeki ve yoksulların ulusal gelirden aldığı paydaki

artışın (Pigou, 1920) yanı sıra devlet müdahalesini piyasa düzenine ters düşen bir gelişme olarak görmemesi, ayak izinin ipuçlarını vermektedir. Dolayısıyla altı çizilmesi gerekli nokta, Cambridge iktisatçılarının genelde refah maksimizasyonu için devlet müdahalesinin gerekliliğine ilişkin saptamalarıdır.

II. Pareto versus Pigou?

Pareto'nun yarar ve denge konusundaki ilk çalışmalarına William S. Jevons ve Maffeo Panteleoni'nin ekonomik hazcı (hedonism) yaklaşımlarının yansıdığı gözlenmektedir. Pareto, ekonomik haz kavramını eserlerinde kullanmayı sürdürürken ve yarara, refaha katkı yapan, zararlı olanın tam tersi bir şey olarak yorumlarken, hazzı ihtiyaç ve isteklerin doyumundan sağlanan ve meşruiyetin aranmadığı duyu olarak algılamaktadır. Her ne kadar Pareto gerek yararın gerekse hazzın ahlaki, dinsel vd., gibi farklı kategorileri olduğunu vurgulasa da başvurduğu *Homo economicus* kavramı/terimi doğrudan her bireyin tüketimden sağladığı ancak diğer bireylerin yaptığı tüketimin yaydığı etkilerin dikkate alınmadığı koşullarda sağlanan doyuma dayalı ekonomik hazzı işaret etmektedir.

Refah iktisadına ilişkin analizlerde Pigou ile Pareto'nun katkıları arasındaki farklılıklar vurgulanırken kabaca Pigou sayal (kardinal), Pareto ise sıral (ordinal) yaklaşımlarıyla tanımlanmaktadır. Bu tanılar doğrudur ancak aralarındaki ortak noktaları da dikkate almak gereklidir. Pigou, söz konusu iki farklı çözümleme yöntemini refah kategorilerine göre kullanmaktadır; iktisadi refah analizinde sayal, sosyal (toplam) refah analizinde ise sıral yaklaşıma başvurmaktadır. Pigou ekonomik refah ile sosyal refah arasında bağlantı kurarken "yarar"ı bireysel istekleri ölçmede birim olarak kullanmıştır. Böylelikle ekonomik refaha ilişkin yaklaşımda hazzın ölçülmesi ve bireyler arasındaki karşılaştırma olanaklı kılınmaktadır. Pigou, Pareto'dan farklı olarak şekillenmiş bir sosyal refah teorisi oluşturmamıştır. Pigou'nun yaklaşımında yoksulların zarar görmemesi koşuluyla ortak ekonomik refahın arttırılması somut olarak ölçülebilmektedir. Böylelikle ulusal gelirde sayal bir artış olarak ekonomik refahta kaydedilen gelişmenin bireyler arası karşılaştırmayı olanaklı kılması söz konu-

sudur. Bu koşullarda ulusal gelirdeki artış, toplam refahtaki değişikliğin sıral göstergesi olmaktadır. Pigou'nun ekonomik refah analizinde yoksulların zarar görmemesi koşulunu getirmesi ulusal gelirdeki herhangi bir artışın ekonomik refah düzeyini yükselteceği değerlendirmesini geçersiz kılmaktadır. Tam tersi, ulusal gelirdeki bir artış yoksulların maddi durumunu iyileştirmekle birlikte toplumdaki diğer gelir gruplarının aleyhine bir durum yaratsa da, refah artışı gerçekleşmektedir.

Pareto'nun sayalcı yaklaşımında hazzın somut olarak ölçülmesi söz konusu değildir, dolayısıyla en azından doğrudan bireyler arası karşılaştırmaya yer yoktur. Özellikle ileriki yıllardaki (1900 sonrası) ekonomik denge analizinde yer verdiği hazzın sıral yorumunda kullandığı kayıtsızlık eğrilerinin gözlem ve deneyimlerden elde edilmesi söz konusudur. Ancak ekonomik refah konusunda yaygın olarak kullandığı matematiksel açıklamalar hazzın sıral yorumuna dayanmaktadır. Nitekim temel/yalın haz (marjinal yarar) refah iktisadının ilk teoremindeki birinci derece koşulların belirlenmesinde kullanılmaktadır. Diğer taraftan, Pigou'nun yoksulların gelir dağılımında daha fazla paya sahip olmasını refah düzeyinin yükselmesinde olmazsa olmaz koşul olarak öne sürmesine karşın, Pareto böyle bir yaklaşıma yer vermemektedir. Nitekim Pigou, *Wealth and Welfare* (1912) başlıklı yapıtında daha iyi bir gelir dağılımına ulusal düzeyde asgari ücret uygulamasıyla ulaşılabileceğini belirtmektedir.

Pareto ve Pigou'nun yaklaşımları refah teorisi ve bu teorinin kamu maliyesiyle bağlantısına ilişkin birçok noktada ayrışmaktadır. Pigou, refah ve kamu maliyesi alanlarında büyük olasılıkla doğrulanan ve toplum yararına uygun ilkelerin belirlenmesine yönelmiştir. Pareto'ya göre ilkeler ve bilim birleşik bir güç olarak bilimsel bilgi birikimine katkı yapamaz. Pareto, politik ekonomi konusunda rastgele birkaç kitaba göz atıldığında, teorilerin münhasıran deneysel olmadığı ve yazarların nadiren salt bilimsel amaçlara sahip olduğunu; genellikle bireyler, devlet, ülke, yoksul sınıflar, adalet, ahlak, yurtseverlik gibi bazı değerleri önplanda tuttuklarını veya kişilere yarar sağlama niyetinde olduklarını belirtmektedir (Pareto,1927; 1982; McLure, 2009).

Pigoucu refah iktisadında her bireyin diğer bireylerin davranış ve refahı/iyiliği konusundaki görüşlerinin iktisadi boyutta ele alındığı, Paretocu yaklaşımda ise sosyolojik bakış açısının ağırlıklı olduğu gözlenmektedir. Nitekim Pareto, kamu maliyesine ilişkin olguların öncelikle ekonomik değil, sosyolojik nitelikte olduğu görüşündedir.

III. Refah İktisadının Temel Teoremleri

Modern refah teorisi değişik zaman kesitlerinde yetkin iktisatçıların farklı görüşlerinden süzülerek şekillenmiş, bununla birlikte refah iktisadına ilişkin ayrışan teorik açıklamalar sosyal refahın ölçülmesinde farklılığa yol açmıştır. Refah iktisadı kaynakların sosyal ajanlar arasındaki dağıtımının bireysel ve sosyal refah üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda ekonomiye ilişkin kararlar normatif çerçevede ele alınmaktadır. Bu nedenle de değer yargıları ilgili program ve politikaların belirlenmesinde yaşamsal bir role sahip bulunmaktadır. Diğer yandan, sosyal refah bireysel istekler, beğeniler, hissedilen sıkıntılar ve elde edilen doyum tarafından etkilendiği için öznel bir konuma da sahiptir. Bu nedenle refah iktisadı oldukça karmaşık sosyal çözümlerle karşılaşmaktadır; ekonomik, sosyolojik, siyasi ve bunun ötesinde psikolojik ögelerle yoğrulmaktadır. Sonuçta kapitalist sistemde demokratik rejimin yerleştiği bir toplumda refah iktisadının yadsınamaz önemli işleve sahip olduğu görülmektedir (Pelletier, 1978: 59-76).

Refaha ilişkin teorik açıklamaların geniş bir çerçevede ele alınmasına bağlı olarak öncelikle Pareto ve izleyicilerine odaklanmak gerekiyor. Refah iktisadı ile Pareto etkinlik arasındaki bağlantıyı ortaya koyan iki teorem, refah iktisadı yazınında temel teoremler olarak nitelendirilmektedir. Birinci teorem birbiriyle rekabet içinde olan alıcı ve satıcıların mevcut olduğu bir ekonomide, kısacası tam rekabet ekonomisinde ortak yarara ulaşmak olanaklı mıdır sorusuna yanıt vermektedir. Teorem, rekabetçi dengenin toplum yararına olduğu savına dayalıdır. A. Smith'in meşhur "görünmez el"ine geri dönerek anımsayalım: Her birey yalnızca kendi çıkarını gözetip ortak çıkarı dikkate almasa bile görünmez el marifetiyle toplum çıkarına katkıda bulunmaktadır. Somut olarak ülkede bir yılda

üretilen mal ve hizmetlerin değerini temsil eden yıllık hasıla artmaktadır. Smith'in izindeki Pigou, mevcut hukuk sisteminde bireysel çıkardaki serbestinin ülke kaynaklarını kullanarak ulusal geliri en yüksek düzeye çıkaracağını ve devlet müdahalesinin ne ölçüde "doğal" eğilimleri daha iyi hale getireceğini veya geliştireceğini belirtmiştir (Pigou,1932). Ancak refah iktisadının "modern" yorumu ve teoremler Pareto yaklaşımını ve optimumunu temel almaktadır. Bu bağlamda, birinci teoreme göre tam rekabet ekonomisi Pareto etkindir. İkinci teorem, gelir dağılımında eşitliğin sağlanması doğrultusunda ortak yarara ulaşmak için piyasa mekanizmasında göreli bir düzeltmenin yeterli olup olmadığını, bağlantılı olarak da piyasa çözümünden vazgeçmeyi sorgulayarak yanıt aramaktadır. Bir başka deyişle, çok sayıda Pareto etkin bölüşüm ortamında bir bireyden diğer bir bireye, söz konusu bireyin refah düzeyini arttıracak bir transfer yapıldığında ilk bireyin refahı azalacaktır. Yeni dağıtım ise birçok yönden daha öncekinden farklıdır. İkinci teoreme göre veri olarak alınan uygun gelir dağılımında her bir Pareto etkin kaynak dağıtımına tam rekabet koşullarında ulaşılmaktadır. Özetle bireysel çıkarlardan hareket ederek toplumsal çıkara ulaşmak tam rekabetin geçerli olduğu piyasa ekonomisinde geçerlidir (Stiglitz ve Rosengard, 2015).

Öncelikle birinci teoremin yüksek düzeyde soyutlamaya başvurduğunu belirtmek gerekiyor. Gerçek dünyada tüketici tercihlerinin önemli ölçüde reklamlar tarafından yönlendirildiği dikkate alınmalıdır. Reel ekonominin dengeye ulaşması istisnai, hatta olanaksızdır çünkü piyasada eksik ya da fazla arz ve talep görülmektedir. Statik değil, bireysel beğeniyle tercihlerin ve üretim teknolojisinin değiştiği dinamik bir ekonomi dikkate alınmalıdır. Tam rekabetten çok, tekel ve/veya oligopol piyasaların sisteme egemen olduğu gözlenmektedir. Modelde tüketim ve üretim sürecindeki dışsal yarar ve maliyetler/zararlar dikkate alınmamaktadır. Ayrıca kamusal mallar/hizmetlerin yer almadığı bir dünyada analiz yapılmaktadır. Çok önemli bir eksiklik de gelir dağılımına yer verilmemesidir. Model dikkate alındığında, önemli sorunların olduğu ve gerçeklikten kopmamak için bazı sorular sorularak yanıtların aranması gerekli gözükmektedir. Şöyle ki, adil olmayan bir bölüşüm nasıl daha eşitlikçi hale getirilebilir? Bu bağlamda yüksek gelir grupları için lüks malların üretimine ağırlık verilirken

alt gelir gruplarının öncelikle ihtiyaç duyduğu gıda/beslenme, sosyal konut ve sağlık hizmetleri için yetersiz kaynak tahsisi nasıl düzetilecektir?

Gelir bölüşümü konusundaki ikinci bir çözüm önerisi piyasanın işlerlik kazanması için bireylere gelir transferi yapılmasıdır. Gelir transferiyle satın alma gücünün arttırılmasında en etkin yöntemin toplu ödeme (götürü ödeme) olduğu dikkate alınarak bölüşüm sorununa bir çözüm sunulabilmektedir. Nitekim ikinci refah teoremi toplu ödemeyle değiştirilen gelir dağılımının istenilen optimum bölüşüme ulaşılmasını sağladığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, ikinci teorem net bir biçimde Paretocu optimum dengenin, tam rekabet koşullarında bireyler ve firmalar üzerine konulan uygun götürü vergi ve yapılan transferlerle elde edileceğini belirtmektedir.

IV. Genel Denge: Walras ve Pareto

İlk teorem Walrascı genel denge çerçevesinde yer almaktadır. Bu durumda kısaca Lozan Okulu'na ve Walrascı genel dengeye göz atalım:

- Öncelikle belirtilmesi gerekli nokta Lozan Okulu'nun piyasa ekonomisinde refahın arttırılmasına ilişkin analiz araçlarını ortaya koymasıdır. Bu bağlamda, Walras ve Pareto, durağan (statik) bir ekonomi çerçevesinde piyasa ekonomisinde genel dengeye ulaşmak için gerekli koşulların analizinde matematiğe başvurmuşlardır. Matematik kullanımı, ekonomik teorinin tutarlılığı ve basite indirgenmesi yönünden gerekli olmuştur. Ekonomik gerçek analiz basite indirgendiği ölçüde, oluşturulan temele yeni ögelerin eklenmesi olanaklı kılınmıştır. Durağan bir ekonomik çerçevede yapılan analizde veri olarak alınan grubu oluşturan bireylerin beğenilerinin yanı sıra mal ile üretken kaynakların miktarı, dağıtımı ve üretim tekniği de veri olarak alınmaktadır. İktisadi analiz sistemi oluşturan ögeler arasında dengeyi sağlamak için gerekli ayarlama mekanizmasının ortaya konulması ve açıklanmasına odaklanmaktadır (Sönmez, 1983).

- T. Giersch, ekonomiyi bir dart tahtasına benzeterek dartta tam isabet şansı nasıl bulunamıyorsa, piyasa mekanizmasıyla ekonomide optimuma ulaşmanın da o ölçüde olanaksız olduğunu vurgulamaktadır. (Feldman,1987: 889-995). Nitekim genel denge modelinde çok sayıda optimum bulunmasına karşın, sık olarak optimum dışı durumlarla (çözümler) karşılaşılması söz konsudur.

- Bu kısa değinmenin ardından Walras'ın genel denge teorisini ayrıntılı olarak mercek altına almak yerine Walras'ın Pareto yaklaşımına temel oluşturan düşüncelerini özlü biçimde sergilemek anlamlı olacaktır.

- Walras analizinde iktisadi rasyonellik, mübadelede rasyonellikle özdeş tutulmakta; tam rekabette optimum dengeye mübadeleyle ulaşılmaktadır. Farklı piyasalar arasındaki bağımlılık ilişkileri çerçevesinde fiyatlar, kaynakların göreli kıtlığını ve ihtiyaçların şiddetini yansıtmaktadır. Fiyatlar, iktisadi sorunun rasyonel biçimde çözümünü başlıca iki kısıt altında sağlamaktadır (Walras, 1952): Bir ekonomik birimin diğer birimler üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileri piyasa kanalıyla gerçekleşmeli, bir başka deyişle, bir bireyin refahı diğer bireylerin refahına göre değerlendirilmelidir. Her ekonomik birimin davranışı mübadele sürecinde belirlenmelidir. Her birey veya karar merkezi dışa yaydığı ve dışarıdan aldığı olumlu/olumsuz etkileri bilebilmelidir. Bu iki koşul yerine gelmezse tam rekabette optimum dengeye ulaşmanın olanaksızlığı söz konusudur.

- Walras'a göre bireylerin rasyonel olması sayesinde bireysel yarar fonksiyonlarının toplanması olanaklı olmakta, böylelikle sosyal yarar fonksiyonu elde edilmektedir. Bireysel yararların toplanması, mübadele sürecinde bir bireyin refahındaki artışı, en azından bir diğer bireyin refahındaki artışla olanaklı kılmaktadır. Bireysel yararların ve bu bağlamda refah fonksiyonlarının toplanmasıyla ulaşılan sonucun sosyal açıdan istendiği varsayımı yapılmaktadır.

- Tam rekabette dengeye veri bir gelir dağılımında ulaşıldığı için edilgenlik söz konusudur. Çünkü Walras gelir dağılımının nasıl oluştuğuna değil, bireysel gelirin rasyonel biçimde kullanımına odaklan-

maktadır. Walras, insanın doğrudan müdahalede bulunamadığı doğa bilimleri ile insanın özne ve nesne olarak yer aldığı insan ve toplum bilimleri arasına keskin bir çizgi çekmektedir. Walras ekonomik ve sosyal sorunları birbirinden ayırmakta, sorunların tanımını, açıklamasını ve çözüm yollarını birbirinden ayrı olarak ele almaktadır (Walras, 1952: 15-85).

Walras'ın değer teorisi Pareto'nun katkısıyla "genel denge teorisi"ne evrilmiştir. Pareto'nun görüşüne göre "Walras'la (pür ekonomi), [...] özel bir durum olan ekonomik denge teorisi olmuştur, yani tam rekabet dengesi [...] bizim yaklaşımımızda, pür ekonomi genel ekonomik denge kuramına dönüşmüştür" (Pareto, 1927: 157). Pareto, Walras'ın ekonomiyi pür, uygulamalı ve sosyal olmak üzere üç farklı grupta toplayan yaklaşımını benimsemiş ve pür ekonominin bilimsel yönünün ağır bastığını vurgulamıştır. Bununla birlikte, Walras'ın değerin kaynağını araştırmasının hata olduğunu belirterek "değerin kaynağını araştıran her iktisatçı, sentezci olgu olan ekonomik dengeyi anlamadığını ortaya koymaktadır" diyerek Walras'ı eleştirmektedir (Pareto, 1927:246). Ancak Pareto yaklaşımı Walrasçı çizgide yer almaktadır çünkü Pareto optimumu Walrasçı "maksimum yarar" yaklaşımından esas itibarıyla ayrılmamaktadır. Walras'ta ortak (kolektif) optimumun dayandığı bireysel doyumların toplanmasında beliren güçlüklerden kaçınmak isteyen Pareto, bireysel doyumların türdeş olmadığını vurgulamaktadır: "Böyle miktarları toplamanın anlamı yoktur, böyle bir toplam yoktur ve böyle bir toplam düşünülemez" (Pareto, 1935: 1365).

Böylece sorun, miktarları türdeş büyüklüklere indirgemek, yani refah endekslerini oluşturmaktır. Söz konusu farklılık, Walras analizindeki postulatların Pareto yaklaşımında bir kenara bırakıldığı anlamına gelmemekte, tam tersine bu postulatlar Pareto yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Ortak optimuma bireyden hareket edilerek ulaşılması, piyasanın tüm ekonomik ilişkileri belirlemesi ve gelir dağılımının bir kenara bırakılması, her iki teorisyenin ortak paydasını oluşturmaktadır. Özellikle gelir dağılımı konusunda Pareto'nun yaklaşımı nettir: "Bir bölüşüm sorunumuz var: Toplumun sahip olduğu veya ürettiği mallar nasıl dağıtılmalıdır? Törel ve

değişik sosyal düşünceleri göz önüne almak ve farklı bireylerin refahlarını karşılaştırmak, vb. [...] gerekiyor. Bu sorunlarla burada uğraşmıyoruz. Böylelikle sorunu çözülmüş kabul ediyoruz; bir üretim sorunumuz var. [...]" (Pareto, 1927: 362). Pareto üretim sorununu incelerken veri bir gelir dağılımından hareket ettiği için farklı bölüşüm biçimleri kadar optimum elde edilmektedir. Bu farklı optimumlar, yani değişik bölüşüm biçimleri arasındaki tercih, kaçınılmaz olarak değer yargıları ve bireyler arası karşılaştırmaya yer vermektedir. Bu bağlamda toplumu oluşturan bireylerin uyumlu veya türdeş olması kaçınılmaz gözükmektedir (Allais, 1945; Sönmez, 1983). Pareto ayrıca bölüşümün bir toplumun evrimini belirleyen tarihsel ve ekonomik koşullardan da etkilendiğini belirtmektedir (Pareto, 1927: 363). Böylelikle Pareto yaklaşımına göre tam rekabet sistemi optimum koşullarını hazırlamakta, bir başka deyişle birinci refah teoremi ortak yarara ulaşmayı sağlamaktadır. Tekrar anımsayalım; birinci teoreme göre kaynak dağıtımındaki bir değişiklikle tüm bireylerin refahını arttırmak olanaksız ise, bir başka deyişle, bir bireyin refahını arttırmak en azından bir diğerinin refah düzeyini olumsuz yönde etkilemeden sağlanamıyorsa, Pareto optimuma ulaşılmıştır. Pareto yaklaşımında yarar vektörlerinin karşılaştırmasına yer verilmekte, bireyler arasında yarar karşılaştırmasına veya bireysel yararların toplanarak iki farklı seçeneğin karşılaştırmasına başvurulmamaktadır.

V. Sosyal Refah Fonksiyonları

Paretocu yaklaşıma göre refahta bir gelişmenin olabilmesi için bir bireyin refahı artarken toplumdaki tüm diğer bireylerin refah düzeyleri olumsuz etkilenmemelidir. Ancak bu yaklaşım gerçek yaşama uymamaktadır çünkü uygulanan politikalar toplumun bir bölümüne yarar sağlarken, diğerine ise maliyet yükleyebilmektedir. Ayrıca bu yaklaşımda bireyler arası karşılaştırmaya yer verilmemektedir. Bu noktadan hareketle bu konuda önemli katkıda bulunan Samuelson ve Bergson, bireyler arasında yarar ve/veya refah karşılaştırmasına, dolayısıyla değer yargılarına yer vermektedir. Farklı bireylerin yarar fonksiyonlarının karşılaştırılması sosyal refah fonksiyonuyla vücut bulmaktadır.

Reel dünyada tam rekabet piyasası ile devletin farklı yoğunluk ve kapsamda müdahale ettiği seçenekler arasındaki tercih iktisat politikası ile refah politikasının belirlenmesinde genel çerçeveyi çizmektedir. Uygulamalı refah ekonomisinde genellikle toplam hasılanın arttırılmasına odaklanılması, yani pastanın büyütülmesi sorunu farklı bireysel yararların toplanmasını, bu bağlamda da bireyler arası yarar karşılaştırmasına giden yolu açmaktadır. Tüm malları kapsayan net çıktıların toplamı sonuca ulaşmayı sağlamakla birlikte, ortaya endeks sorunu çıkmaktadır. Elde edilen hasıla fiyat vektörü tarafından belirlenmekle birlikte "fiyat vektörü genel dengede mülkiyetin ve varlık/servet dağılımının belirlediği toplam net çıktıya dayalıdır." (Feldman, 1987: 892).

İkinci refah teoreminin gündeme getirdiği gelir dağılımının siyasi boyutlara sahip olması dikkate alınırsa, toplumun, Pareto optimuma uygun mal dağılımını, rekabetçi piyasa koşullarında, değişiklik yapılarak nasıl sağlayacağı sorusunun yanıtlanması gerekecektir. Diğer bir soru da gelir dağılımının nasıl belirleneceği ve bağlantılı olarak birçok Pareto optimal dağılımdan en uygununun nasıl seçileceğidir. Demokratik rejimlerde tercihlerin belirlenmesi çoğunluk oylamasına dayalı genel ve yerel seçimlerdir. Toplum tercihlerin belirlenmesi yöntemlerinin M.Ö. 4. yüzyılda Eski Yunan'da Aristoteles ve Eski Hindistan'da Kautilya tarafından incelendiği görülmektedir (Sen, 1999: 349-370). 18. yüzyılın sonlarına doğru Fransız matematikçiler Jean-Charles de Borda (1781) ve Marie-Jean de Condorcet'nin (1785) ortak karar almada basit çoğunluğa dayalı oylama ve "dalgalanan (veya devresel) çoğunluk"la sonuçlanan oylamaların (Condorcet paradoksu) belirme olasılığını ortaya koymaları önemli bir gelişmedir. Yüzyıl sonra, Charles Ludwige Dodgson'un (Lewis Carroll), özellikle Oxford Üniversitesi çevresinde bilinen Condorcet-Borda doğrultusundaki analizini (1873, 1874, 1876) 20. yüzyılda tanıtarak yaygınlaşmasını sağlayan G. Black'in (1948) yanı sıra K. Arrow (1951, 1963) önemli teorik katkılarda bulunmuştur (Mueller, 1982; 2003), (Sönmez, 1987). Her ne kadar dalgalanan çoğunluğun belirme sıklığı seçmen ve seçenek sayısına bağlı gözükse de, farklı gelir dağılımlarıyla bağlantılı konumda bulunan siyasi tabanı belirlemek kolay değildir. Bu bağlamda Henrik Ibsen'in "azınlıkta kalanlar doğru tercih yapabilirken, çoğunluğun her zaman yan-

lış karar aldığı"[2] yönündeki saptamasının, bu sorunun karmaşık yönünü gösterdiğini düşünüyoruz. Soruna çözüm arayışında sosyal refah veya yarar fonksiyonlarını önplana çıkmaktadır. Nitekim ekonomik optimumun mantıksal yönden optimum olarak nitelendirilebilmesi için Kolm'ün işaret ettiği üzere elde edilebilir tek optimumun mevcut olması gereklidir (Kolm, 1969). Bu durumda, Pareto optimumundaki belirsizliği kaldırmak ancak Pareto ölçütü tarafından tanımlanan kısmi sıralamaya dayalı yapının aşılmasıyla olanaklı gözükmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere sosyal refah fonksiyonları ve Hicks-Kaldor tazmin testi (ölçütü) uygulamasıdır.

Sosyal refah fonksiyonu konusuna farklı yaklaşımlar mevcuttur. Temel sorun sosyal veya ortak yarar kavramının tanımlanmasına ilişkindir. Birey, toplumdaki belirli yönde, ancak kendi için yarar sağlayacağını düşünüyorsa, yani çıkarı doğrultusunda hareket edecektir. Ancak herhangi bir toplumu oluşturan bireylerin karmaşık ve çelişkili çıkarları bulunduğu bir gerçektir. Dolayısıyla bireysel çıkar ve değer yargıları temelinden hareket edilerek sosyal yarar yerine sosyal zarar veya maliyetle karşılaşmak olasılığını dikkate almak gerekiyor. Bu bağlamda kendi öznel çıkarını ve/veya mensubu olduğu grubun, aidiyet duyduğu çevrenin çıkarını önplanda tutan bireyler veya toplulukların mevcudiyeti sosyal yararın saptanması ve maksimizasyonunu nesnel olarak engellemektedir. Bu güçlüğü aşabilmek için Tarascio "sosyal yarar" ve "toplum yararı" kavramları ayrımına başvurmaktadır (Tarascio, 1969), Tarascio bu ayrımla Pareto ölçütünün esnekliğini ortaya koyarak uygulanabilirliğine yeni boyutlar kazandırma çabasına girmektedir. Yazara göre sosyal yarar kavramında bireysel yarar, dolayısıyla çıkardan hareket edilmekte ve bireysel yarar ile toplumsal yarar özdeş tutulmaktadır. Farklı olarak toplum yararı kavramında ise yazar toplum yararını bireysel yarardan ayırt etmekte (Tarascio, 1969: 1-19). Bu ayrım sosyal refah fonksiyonlarına yansımakta, sosyal yarar ile toplum refahını maksimize etmeyi amaçlayan refah fonksiyonları farklılaşmaktadır. Yazara göre "Hükümet her iki görüşe de önem verir. İçe yönelik politikası sosyal yarara dönük olabilmekteyken, dış politika da toplum yararını dikkate alabilmektedir." (Tarascio, 1969: 13). Nitekim Pareto'da her bireye özgü bir refah fonksiyonu mevcuttur:

2 'A minority may be right, a majority is always wrong.'

$$W^i = W^i(U^1, U^2, \ldots, U^j, \ldots, U^n) \quad (1)$$

Bireylerin ortak refah konusunda farklı düşüncede olmalarına karşın sosyal dayanışma bir kenara bırakılmamaktadır. Böylece devletin toplumdaki tüm bireyleri kapsayacak bir ortak refah fonksiyonu oluşturması gündeme gelmektedir:

$$W = U(U^1, U^2, \ldots, U^i, \ldots, U^n) \quad (2)$$

Devletin optimuma ilişkin yaptığı düzenlemeyle bireylerin kendi öznel çıkarlarını gözeterek oluşturduğu refah fonksiyonları dönüşüme uğramakta, bazı bireyler yarar elde ederken bazıları da zarara uğramaktadır. Ancak bireylerin tamamen edilgen bir konuma indirgendiğini ileri sürmek de olanaklı değildir.

Birey temelinden hareket etmekle birlikte, devletin/hükümetin ortak refah fomksiyonu belirlenmedeki yerini vurgulayan Pareto'yu, Bergson ve Samuelson'un izlediği görülüyor.

Bergson-Samuelson sosyal refah fonksiyonunun Pareto yaklaşımından ayrılmadığı ileri sürülebilir. Söz konusu sosyal refah fonksiyonunun refah ekonomisinde standart analiz aracı olması ve Pareto yaklaşımına uyumu önemlidir. Bergson'un sosyal refah fonksiyonuna ilişkin açıklamasını (1938) Samuelson geliştirmiş ve Bergson-Samuelson sosyal refah fonksiyonu ekonomik yazındaki yerini almıştır (Bergson,1938:310-334), (Samuelson, 1947;Samuelson,1977:81-88). Bergson'a göre bir ekonomik durumun optimum olması, diğer durumlarla karşılaştırılması ve değerlendirilmesi ancak ve ancak ortak refahı oluşturan tüm ögelere Pareto'yu ilişkin değer yargılarının sıral olarak saptanmasıyla olanaklı olabilmektedir. Bergson değer yargılarının kimin tarafından ortaya konulacağını açıklamamaktadır. Samuelson, iyi niyetli bir despot, mükemmel bir bencil, iyi niyetli bireylerin mevcudiyetinden söz etmekte, herhangi bir bireyin yararını yansıtan kayıtsızlık fonksiyonlarından bir biçimde haberdar olan bir hakemin planlama örgütü tarafından atandığını belirtmektedir. Bu bağlamda yetkili olan birey veya birim ortak refah fonksiyonunun tanımladığı optimumu gerçekleştirmeye çalışmakta veya analiz ettiği duruma ilişkin optimum düzeyini belirlemeye çaba göstermektedir. Her

iki durumda da sosyal sisteme verdiği hedeflerin sıralanması ve değer yargıları bir sosyal refah fonksiyonunu oluşturmaktadır. Fonksiyonun aldığı değeri sosyal optimumu etkileyen bireylerin tükettiği mal ve hizmetler, üretim faktörleri, tüketici doyumları gibi değişkenler belirlemektedir. Sonuçta toplumun değer yargıları belirlenmekte ya da hakem veya gözlemci kendi değer yargılarına göre bir düzenleme yapmaktadır. Böylelikle ideal gelir dağılımına ulaşmak ve bireyler arasında marjinal yararlar eşitlendiği için karşılaştırma yapmak da olanaklı olmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar ortak refah fonksiyonu, farklı bireysel tercih sıralamasının tek bir sıralamaya dönüşmesini sağlayan fonksiyonel bir ilişki,

$$R = f(R^1, R^2, \ldots, R^i, \ldots R^n) \qquad (3)$$

veya tüm bireylerin yarar fonksiyonlarını kapsayan veya bireysel yararların toplamından oluşan bir fonksiyon olarak tanımlanmaktadır:

$$W = W(U^1, U^2, \ldots, U^i, \ldots, U^n) \qquad (4)$$

Bergson-Samuelson ortak yarar fonksiyonunu aşağıdaki denklemle de tanımlanabilir:

$$W(x) \equiv F[U^1(x), U^2(x), \ldots, U^2(x), \ldots, U^n(x)], \partial F/\partial U^i > \qquad (5)$$

W: Sosyal refahın sıral göstergesi

U^i: Bireysel tercihlerin sıral göstergesi (i=1,...,n)

x: Almaşık sosyal durumların veri sıralaması

Bergson-Samuelson refah analizi Pareto yaklaşımıyla bağlantılıdır. Pareto'da devletin veya yürütme organının, bireysel tercihleri kendi öznel tercihlerine göre dengelemesi veya yeniden düzenlemesi söz konusudur. Benzer yaklaşım Bergson-Samuelson analizinde gözlenmektedir.

Farklı ekonomik durumların karşılaştırılmasını olanaklı kılan ortak yarar fonksiyonlarının kaçınılmaz olarak değer yargılarını ve siyasi tercihleri dikkat alması gerekmektedir. Bu bağlamda bir ortak yarar fonksiyonunun Pareto optimumu dışındaki durumları da dikkate alması olanaklı

gözükmektedir (Kolm, 1969). Ancak Pareto ölçütünün uygulama alanını genişletme ve belirsizliği ortadan kaldırma doğrultusunda bireyler ve/veya gruplar arasında transferi sağlayacak tazmin ilkesi bir çözüm yolu olarak refah iktisadı yazınında yer bulmuştur. Böylelikle bireyler arası refah karşılaştırmasına başvurmamanın yol açacağı sorunların, gelir dağılımı konusunu ele almaksızın çözüme kavuşturulacağı beklentisine girilmektedir.

VI. Tazmin Testlerine Açılım

N. Kaldor'un ortaya koyduğu ve J. Hicks'in katkı yaptığı Kaldor-Hicks tazmin testinde (veya ilkesi), iktisat politikasındaki bir değişiklik sonucu avantaj elde edenler, zarara uğrayanlara tazmin etme olanağına sahiplerse, ortak refahta artış kaydedilecektir. Bir diğer deyişle, herhangi bir sosyal durum olan "a"dan "b"ye geçildiğinde kazançlı çıkanlar zarara uğrayanları tazmin edip yine de kazanç elde ediyorlarsa, toplumsal refah açısından "a"nın "b"ye tercihi söz konusu olacaktır. Bu durumda bazı bireyler kazançlı çıkarken, diğerleri ise tazminat sayesinde zarara uğramamakta, kısaca Pareto optimumu gerçekleşmektedir. Bu ölçütün kamu harcamaları politikası, özellikle de fayda-maliyet analizi açısından önemli sonuçları olacaktır. Örneğin bir projenin parasal kazanç getirisi (değeri) maliyeti aşıyorsa ve kazanç sağlayanlar zarara uğrayanları hipotetik olarak tazmin ettikten sonra yine de kazanç elde ediyorlarsa proje uygulamaya konulacaktır (Kaldor, 1939: 549-552; Hicks, 1939: 696-712).

Hick-Kaldor ölçütü eleştiriye açıktır. Öncelikle belirtilmesi gerekli nokta tazminin fiili değil, hipotetik olarak tasarlanmasıdır. Bu durumda dışsal zarara uğrayanlara tazminat ödenmemesi veya zararı karşılayacak bir ödeme yapılmaması söz konusu olabilmektedir. Projenin uygulamaya konulmasıyla birlikte zarara uğrayanlar aleyhine olmak üzere gelirin yeniden dağılımı gerçekleşmektedir. Tazmin yerine getirilse bile zarara uğrayanların durumunda değişiklik olmayacaktır (Bengül, 1963).

Kaldor ve Hicks'in önerdiği tazmin ölçütünde teorik tutarsızlık olduğunu, çünkü "a" durumunun "b"ye tercih edilebilmesi söz konusu olduğu

gibi tam tersinin de geçerli olabileceğini savlayan T. Scitovsky, bu paradoksu çözmek için "iki (çift) yönlü ölçüt"e (*two-edged criterion*) başvurulmasını, yani her ekonomik değişikliğin bir sosyal iyileştirme veya refah artışına yol açtığının belirlenebilmesi için ikili teste tabi tutulmasını önermektedir.

Buna göre eğer "b", "a" karşısında daha iyi bir durumu temsil ediyorsa, "a"dan "b"ye geçişte potansiyel olarak kazanç elde edenler, kayba uğrama potansiyeline sahip olanları tazmin ettikten sonra hâlâ daha iyi bir durumdalarsa, zarara uğrama potansiyeli bulunanların kazançlı çıkanları bu tür bir değişikliğin olmaması için ikna edememeleri gerekmektedir. Bir başka deyişle, birinci testte ilk noktadan (a noktası) ikincisine (b noktası) geçişin refah yönünden bir iyileştirme getirebileceği Kaldor testiyle kanıtlanmalıdır. İkinci test ise ikinci noktadan (b noktası) ilk noktaya (a noktası) yönelmenin veya geri dönüşün bir iyileştirme getirmeyeceğinin doğrulanmasıdır.

Scitovsky testi, Kaldor ölçütünün yol açtığı çelişkilerin ortadan kaldırılması yönünde bir ilerleme olarak kabul edilmesine karşın, Kaldor'da olduğu üzere gelir dağılımı konusunda yetersiz kalmaktadır. Şöyle ki başlangıçtaki ve daha sonraki gelir dağılımı karşılaştırılmakla birlikte, seçenek oluşturan diğer olası gelir dağılımları bir kenara bırakılmakta ve bu alanda olası adaletsizliklere kapı aralanmaktadır. I. Little, İngiltere örneğinde gerek Kaldor gerekse Scitovsky ölçütlerinin en varlıklı kişilerin lehine, yoksulların aleyhine bir gelir dağılımına yol açacağını rakamsal olarak göstermektedir. Little'a göre uygulamalı refah iktisadı alanında Scitovsky'nin iki (çift) yönlü ölçütü uygulanmalı ve "a"dan "b"ye geçişin refah dağılımını daha olumsuz olarak etkilememesinin gerekli olduğu dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte Little, daha adaletsiz bir dağılımın bireysel düşünce veya değer yargısına dayandığını belirtmektedir. (Little, 1957; Feldman, 1987).

Scitovsky yaklaşımındaki gediği kapatmak için P. Samuelson daha farklı bir test önermektedir. Samuelson'a göre toplumun içinde bulunduğu ekonomik durumda aynı etkinliğe sahip transferler sayesinde elde edilebilecek tüm yarar dağılımları, başlangıçtaki tüm dağılımlardan Pareto

anlamında daha etkin ise, söz konusu durum, diğerlerine tercih edilme potansiyeline sahiptir. Ancak Samuelson ölçütü de soyut, kurgusal bir tazminat öngördüğü ölçüde ciddi boyutlarda sosyal adaletsizliğe yol açabildiği için yetersiz kalmaktadır. (Sönmez, 1987: 88).

Tüm tazmin ölçüleri/testleri refahın belirlenmesinde iki temel etkeni oluşturan üretim düzeyi ile üretimin bireyler arasında dağılımını ayırmaktadır. Üretimdeki bir artış tazminata yol açmakla birlikte tazminatın gerçekleştirilmesi, yani adil dağılım sorunu analizin dışında kalmaktadır. Bu durumda tazmin ölçütü veya fiili tazmin ilkesinin benimsenmesi güçlükler doğuracaktır. Hipotetik tazminin fiili tazmine dönüşmesi durumunda düşük gelir grubunda yer alanların daha da yoksullaşması söz konusu olacaktır. Bunun anlamı, yoksulların varsılları finanse etmesidir. Dolayısıyla tazmin testlerinin, refahtaki artışı analiz eden nesnel ölçütler veya yöntemler olduğunu ileri sürmek olanaksızlaşmaktadır. Refah yazınında yer alan testler/ölçütler bir toplumdaki ekonomik durumların karşılaştırılmasını yalnızca etkinlik yönünden gerçekleştirmektedir. Sonuç olarak, Pareto ölçütünde ortaya çıkan üretim-dağılım ve etkinlik-eşitlik arasındaki bağdaşmazlığa tazmin testleriyle de çözüm bulunamamaktadır. Kuşkusuz toplumsal refah, üretim düzeyiyle bağlantılı olmakla birlikte, gelir dağılımı dikkate alınmadan üretim hacminin belirlenmesi sorun yaratmaktadır çünkü üretim düzeyinin gelir dağılımıyla bağlantısını dikkate almak gerekmektedir.

VII. İkinci En İyi Çözümler

Neoklasik refah okuluna mensup bazı teorisyenler tarafından Pareto ölçütünün esnek olduğu ve modele eklenen yeni bir kısıtlama altında ekonomik fonksiyonun maksimizasyonuyla birlikte optimuma ilişkin yeni marjinal koşulların elde edilebileceği ileri sürülmüştür. Uygun bir sübvansiyon ve vergi uygulamasıyla sapmaların giderilebileceği, böylelikle Pareto optimuna yaklaşmanın olanaklı olduğu ifade edilmektedir (Sönmez, 1983; 1986). Bir başka deyişle, optimuma ulaşmak için gerekli koşulların tümü aynı anda sağlanamıyorsa yalnızca gerçekleşen koşullar dikkate alınarak optimuma yaklaşılabilmektedir. Kısacası koşulların tamamen

değil, kısmen sağlanması durumunda "birinci en iyi" durum olan Pareto optimumu değil, Pareto anlamında optimum olmamakla birlikte "ikinci en iyi" niteliğindeki yeni çözümlere ulaşabilmek olanaklıdır. Tam ve mükemmel rekabet piyasasının eksikliği ve kaçınılmaz devlet müdahalesi/düzenleyiciliği "Pareto koşullarının, uygulamada, en iyimser yorumla evrensel planda yerle bir olmasına neden olmuştur." (Pascallon, 1973: 430). Böylece Pareto ütopyasının ötesinde, en geniş boyutlarıyla gerçekçi nitelikteki ikinci en iyi durumlar yer almaktadır. Samuelson ikinci en iyi sorunsalını net bir biçimde ortaya koymaktadır: "Herhangi bir nedenle belirli sayıdaki optimum koşullar doğrulanmıyorsa, mükemmel yöntem ne olmalıdır?" (Samuelson,1971: 310). Samuelson, yerine getirilen koşullarla mı yetinmeli yoksa bir ayarlama mı yapmalı sorusuna yanıt olarak, gerçekleşmeyen koşulların diğer koşulları da değiştireceğini belirtmektedir. Samuelson, verdiği örnekte, yaklaşık olarak, tüm sanayi kollarının tekel konumu veya dışsal ekonomiler gibi nedenlerle satış fiyatının altında marjinal sosyal maliyetle üretim yaptığı koşullarda, diğerlerinin marjinal maliyet fiyatlamasıyla faaliyetlerini sürdürmelerinin beklenemeyeceğini vurgulamaktadır (Samuelson, 1971).

Samuelson'un değindiği sorunsal Meade, Lipsey, Lancaster, Davis ve Whinston gibi teorisyenlerce ele alınarak iki temel soruya yanıt aranmıştır: Ekonomide Pareto optimumu için gerekli koşullardan yalnızca biri yerine getirilirse refah artışı gerçekleşir mi? Optimum koşullarının yalnızca biri gerçekleşmediğinde, diğer koşullar refah artışını sağlayabilir mi; bu bağlamda iktisat politikasının belirlenmesinde yol gösterici rehberlik işlevine sahip olabilir mi?

Bu sorulara yanıt arayışı farklı yaklaşımlara yol açmıştır. Bu noktada "ikinci en iyi" teriminin, temel araştırma alanı uluslararası iktisat, ödemeler dengesi ve sermaye hareketleri olan Meade (1955) tarafından iktisat yazınına kazandırıldığını belirtelim. Meade, ikinci en iyi teorisini oluşturmaktan çok, ortaya çıkan farklı durumlara ilişkin sorunları ayrıntılı olarak incelemeye ağırlık vermiştir. Nitekim Lipsey ve Lancaster, Meade'in somut durumları incelemesinin tatmin edici olduğunu vurgulayarak, ikinci en iyi teorisinin genel ilkelerini belirlemeye çalışmışlardır.

Meade'in yaklaşımına yeni katkılarda bulunan Lipsey ve Lancaster (1956) optimal iktisat politikası arayışını genel denge çerçevesinde sürdürmüşlerdir. Davis ve Whinston (1965) ise ikinci en iyiyi kısmi denge çerçevesinde incelemiş, ekonomide optimuma ilişkin koşullarda uyuşmazlığın belirebileceğini belirtmişlerdir.

Bu noktada kısaca Meade'in yaklaşımını ele alalım. Meade ekonomide makro düzeyde kısıtlamalar bulunduğunu belirtmektedir. Ekonomide bir sektörde vergiler, tekelci ögeler ve dışsal ekonomilerden kaynaklanabilen fiyat ile marjinal maliyet arasındaki farkın ortadan kaldırılması durumunda, diğer sektörlerde farklılık süregelirken ekonomik refahın artıp artmayacağı sorusuna yanıt aranmaktadır. Meade aynı ürünü üreten veya büyük ölçüde birbirini ikame eden iki sektörü veya işletmeyi ele almaktadır. Örneğin ulaşım ve taşımacılık sektöründe hizmet veren iki işletmeden biri demiryolu diğeri karayolunda faaliyetini sürdürmektedir. Vergi veya tekelci konum nedeniyle her iki faaliyet alanında fiyatın marjinal maliyetten yüksek olduğu ayrıca demiryolunda farkın daha da fazla olduğu varsayılmaktadır. Bu durumda karayolundaki söz konusu farklılık anti-tekel bir politikanın uygulanmasıyla kaldırıldığında ortak refahta artış değil, azalmanın olacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Meade'e göre, bu tür bir politikanın uygulanmasıyla birlikte, ulaşım sektöründeki ve diğer ürünler arasındaki kaynak dağıtımı iyileştirilebilmektedir çünkü karayolu taşımacığına yöneliş artacaktır. Diğer yandan, sektör içinde kaynakların üretken biçimde kullanılması açısından etkinlik kaybı ortaya çıkacaktır çünkü karayoluna talep arttığı ölçüde demiryolu ve karayolunun ikame edilebilirlik özelliği ortadan kalkacaktır. Çünkü karayolu taşımacılığında birim hizmetin marjinal maliyetinin demiryoluna göre yüksek olması nedeniyle, fiyatla aradaki farkın kapatılmasına bağlantılı olarak daha ekonomik olan demiryolundan daha maliyeti yüksek olana kaynakların aktarılması anlamına gelmektedir. Nitekim Meade'e göre marjinal yarar ile marjinal maliyet arasındaki mevcut büyük farklılıklardan birinin azaltılması mümkün olabilmektedir.

Lipsey ve Lancaster'ın oluşturdukları ikinci en iyi teorisindeki matematiksel yapının temelindeki ilkeleri, bizzat kendileri açıklamaktadır. Bir

genel denge sistemine, Pareto koşullarından birinin gerçekleşmesini engelleyen bir kısıt getirildiğinde diğer koşulların yerine getirilmesi olanaklı olsa bile artık istenilir olamaz. Bir başka deyişle, optimum koşullarından biri yerine getirilemezse, tüm diğer koşulların bir kenara bırakılmasıyla bir optimum elde edilebilmektedir. İkinci en iyi teorisine göre "Pareto optimum koşullardan biri yerine getirilemediğinde diğer koşullardan hareket edilerek ikinci sıradan bir optimuma ulaşılabilmektedir." (Lipsey ve Lancaster, 1956-1957: 15). Gerek Meade, gerekse Lipsey ve Lancaster ikinci en iyi teorisiyle duruma açıklık getirmektedir:

Lipsey-Lancaster ve Meade, Pareto optimum koşullarının bir bütün olduğunu, bundan dolayı Paretocu iktisat politikalarının söz konusu eksiklik nedeniyle geçerli olamayacağını belirtmişlerdir. İkinci en iyi teorisiyle bu özellik açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla, (i) İkinci en iyi problemi çerçevesinde Paretocu koşulların geçerli olabilmesi için ek kısıtlamanın optimallik koşullarını değiştirmemesi, başlangıçtaki tüm koşulların aynı anda gerçekleşmesi gerekmektedir. Bunun anlamı koşullar arasında karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılık ilişkilerinin bulunmasıdır. (iii) İkinci en iyi teorisi oluşturulmadan önceki başat düşünceye göre optimuma ilişkin koşullar bir araya getirilmemiş olsa bile olanaklar çerçevesinde gerçekleşen koşullar bir avantaj sağlamakta, yani ekonomik refahı arttırmaktadır. Baumol'un tanısıyla bu tür bir çözüm basit gözükmesine karşın yanlışlığa yol açmakta hatta "refah teorisinin uygulamasında bir tuzak" görüntüsü vermektedir (Baumol, 1964). Nitekim Meade'in yanı sıra Lipsey ve Lancaster bu duruma açıklık getirmektedir: "1956'daki özgün makaleyi kaleme almaktaki amacımız, tüm koşulların gerçekleşmediği durumda, Paretocu refah koşullarının kısmi uygulamasının refahı arttırmaktan çok, azaltabileceğini göstermektedir." [Lipsey ve Lancaster, 1958 (1959): 226]. Böylelikle genel denge modeli çerçevesinde geliştirilen ikinci en iyi teorisi, kısmi refah arttırıcı politikaların tam tersi sonuçlar vereceği savını ortaya koymaktadır.

O. Davis ve A. Whinston dışsallığın mevcut olmadığı fakat ek bir kısıtlamanın bulunduğu ekonomik sistemde Pareto optimumdan sapma gösteren birim/birimler dışında kalanlar açısından Pareto optimumun geçerli

olduğunu savunmaktadır. Yani değişkenler arasında bağımlılık ilişkileri yoksa, sapma gösterenin dışındaki tüm koşullar Pareto optimuma uygun olmaktadır. Bu bağlamda ikinci en iyi problemi sapma gösterenin refah üzerindeki etkisini tazmin edecek yeni karar alma sürecini belirlemektedir. Böylece sapma gösteren birimlerin davranışları veri olarak kabul edilerek ne tür ikinci en iyi politikanın uygulanacağı araştırılmaktadır (Davis ve Whinston, 1965: 303-318). Davis ve Whinston, Lipsey ve Lancaster'in ulaştığı sonuçların bütünüyle gerçekleşmeyeceğini kanıtlamaya koyulmuşlardır. Bu çerçevede bir genel denge modelinden hareket eden teorisyenler, ikinci en iyi çözümünde Pareto koşulların nasıl geçerli olabileceğini somutlaştırma çabasına girmektedir. Bu doğrultuda birincil en iyiyi tanımlayan denklemlere, sapma gösteren birimlere ilişkin ek kısıtlamalar eklenmektedir. Böylece sistemdeki diğer birimleri için bireysel yararı maksimize edecek davranış kurallarını bulmaya çalışılmaktadır. Davis ve Whinston'a göre, Pareto optimuma ulaşmayı engelleyen ek bir kısıtlama dikkate alınırsa, hiçbir etken engellemese bile ikinci en iyiye ulaşmak için tüm Pareto koşullarını dikkate almamak gerekmektedir.

Sonuç olarak, Davis ve Whinston'un başlangıçta kabul ettikleri varsayımlar çerçevesinde Lipsey ve Lancaster'in yaklaşımına göre daha net sonuçlara ulaşmak olanaklı gözükse de yazarların dışsallıkları dikkate almaması önemli bir eksiklik olarak kayda geçmektedir.

VIII. Toplumsal Tercihi Belirlemede Oylama

Toplumsal refahın bireysel temele dayandığını, bunun da ancak piyasa ekonomisinde olanaklı olabileceğini ileri süren birinci ve ikinci refah teoremleri çerçevesinde önerilen ve geliştirilen yaklaşımlar, gelir dağılımı sorununu ihmal etmekte veya yeterli düzeyde bir çözüm getirememektedir. İkinci teoremin değindiği gelir dağılımı nasıl belirlenecektir? Toplum rekabete dayalı piyasa ekonomisinin teorik kurgudan farklı olarak uygulamada yeni boyutlar kazandığını dikkate alarak değişen rekabet koşullarında Pareto optimuma uygun mal ve hizmet dağıtımına nasıl karar verecektir? Bir başka deyişle, çok sayıda Pareto optimumdan hangisi en uygun gelir dağılımıyla uyum sağlamaktadır? Soruların yanıtını verirken

uygulamalı refah ekonomisinde toplam üretim veya hasılanın arttırılmasının temel ölçütü oluşturduğunu ve iktisat politikasının belirlenmesinde ana etken olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Refah teorisinde piyasa ekonomisine sahip geleneksel demokratik rejimlerde iktisat politikasına ilişkin kararları bürokrasinin uygulamasına karşın, kararların doğrudan siyasal organlar tarafından alındığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda seçimlerle işbaşına gelen siyasi iktidarı seçmenler belirlemekte, yani dolaysız veya dolaylı olarak kullanılan oylama yöntemi belirleyici olmaktadır.[3] Bu açıdan teoride oylama mekanizmasıyla da bireysel tercihlerden hareket edilerek ortak tercihlere geçişte, bireysel rasyonellik ile ortak rasyonellik arasında tutarlılık koşulları aranmaktadır. Bu çerçevede ortak karar alma analizi temel davranış postulatı olarak insanın bencil ve rasyonel olup bireysel yararını maksimize ettiğini kabul etmektedir. Kısacası söz konusu olan *Homo economicus*'tur. Seçmenlerin tercihlerini belirleme süreci serbest piyasa ekonomisinde tüketicilerin tercih belirlemesine benzetilmektedir. Şöyle ki, oy kullanan seçmenler bir mübadelede bulunmakta, oy vererek istemlerini hiyerarşik biçimde açıklamaktadırlar. Yapılan iktisadi analizde geleneksel fiyat teorisinin ortaya koyduğu sorular sorulmaktadır: Dengeye ulaşılmakta mıdır? Söz konusu genel denge midir? Pareto anlamında etkinlik sağlanmakta mıdır? Dengeye nasıl ulaşılır? Toplumda ekonomik işlevler nasıl yerine getirilir?

Yanıt olarak, yapılan açıklamalarda seçmenlerin siyasi tercihleri ile tüketici-bireylerin piyasada mal ve hizmetlere yönelik tercihlerinin benzer yöntemle belirlendiği vurgulanmakta ve bireysel tercih sıralamasından tutarlı bir sosyal tercih sıralamasına geçiş olanakları incelenmektedir. Diğer bir anlatımla sosyal refah fonksiyonunun geçerlilik koşulları ve içeriği mercek altına alınarak saptanmaya çalışılmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere kökenleri "oylama paradoksu"na (*Condorcet paradoksu*) dayanan Arrow'un "olanaksızlık teoremi" konuya önemli katkı yaparak teorik içeriğini önemli ölçüde zenginleştirmiş ve yeni tartışmalara yol açmıştır (Alekerov, Ersel ve Sabuncu, 1999; Ersel, 2006: 217-220).

3 Bir parantez açarak geleneksel demokrasilerden ciddi sapmalar gösteren demokratik rejim görünümlü otoriter ve totaliter rejimlerde de "denetlenen seçimlere", yani seçmenlerin oyuna başvurulabildiğini de dikkate almak gerekiyor.

Arrow, Condorcet'nin basit çoğunluğa dayalı oylama yönteminin rasyonel olmadığı yönündeki tezini zenginleştirmiştir (Arrow, 1952: 469-484; 1963). Bu doğrultuda demokratik bir rejimde ortak tercih veya seçim fonksiyonunun olmazsa olmaz koşullarını araştırmış (ortak rasyonellik, sosyal ve bireysel değerlerin pozitif bağlılığı, ilgisiz seçeneklerden bağımsızlık, yurttaş egemenliği ve diktatörlüğün olmaması) ve koşulların aynı anda gerçekleştirilmesi gerektiğini savlamıştır. Bu koşulların bir yandan bireysel tercihleri yansıtması, diğer yandan tutarlılık ve genellik ilkelerini kapsaması söz konusudur. Demokratik rejim çerçevesinde seçmen-yurttaşların özgürce tercihlerini belirlemeleri diğer vazgeçilmez koşul olarak belirtilmektedir. Arrow "sosyal refah fonksiyonundan sosyal seçenekler arasındaki her bireysel sıralama bütününe, bu seçeneklerin sosyal sıralamasına karşılık gelen bir süreç veya kuralı anlıyoruz" değerlendirmesiyle (Arrow, 1963: 23) bireysel tercihler ile sosyal tercih arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Arrow'un vurguladığı kural siyasi kuraldır. Nitekim Arrow bireysel kararlar ve oylama sonucunda alınan ortak kararları iki grupta toplamaktadır; biri ekonomik, diğeri siyasi niteliktedir. Oylamadan beklenen, bir toplumdaki bireysel sıralamalar veya tercihlerin toplumdaki tüm bireyleri kapsayan tek bir sosyal sıralamaya dönüştürülmesidir. Söz konusu bireysel ve sosyal sıralama kavramları sosyal durumlara ilişkindir. Sosyal durum ise veri bir zaman diliminde iktisadi faaliyete ilişkin tüm veri setine ve değişkenlere karşılık gelmektedir. Sosyal durum kavramı içeriğinden çok değerlendirilmesinde dikkate alınan ögeler açısından ilginçtir. Şöyle ki sosyal durumun değerlendirmesinde yalnızca tüketimden sağlanan doyumla yetinilmemekte, bireylerin eşitlik konusundaki yaklaşımları da dikkate alınmaktadır. Bunun anlamı beğenilerin yerini değerlerin almasıdır. Bu yaklaşım Yeni Refah Okulu'nun iktisadi analiziyle örtüşmektedir. Arrow, Bergson'un sosyal durum tanımını dolaylı olarak kullanmakta ve bu doğrultuda mevcut sosyal durumlardan birini seçmeyi olanaklı kılacak sosyal refah fonksiyonunu oluşturmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, dikkate alınan belirli sayıda değer yargısıyla uyumlu bir sosyal refah fonksiyonu araştırma konusu olmaktadır. Bunun için de değer yargılarının karar alma kuralına eklenme olanağının araştırılması söz konusudur. Bir başka deyişle, bir sosyal tercih veya seçimin kabul edilebilir olabilmesi için daha önce belirtilen kısıtlayıcı koşulların birlikte yerine getirilmesi gerekli olmaktadır.

Bu koşullar temelinde Arrow olanaksızlık teoremini oluşturmuştur. Arrow'a göre en azından üç seçeneğin olduğu koşuldan sonuncusuna kadar tüm koşulları eksiksiz olarak yerine getirerek ortak tercih fonksiyonuna dönüştüren hiçbir toplama kuralı mevcut değildir. Arrow, Condorcet paradoksunun çoğunluk ilkesine dayalı oylamadaki aksaklıklardan kaynaklanmadığını, özünde en mükemmel tercihleri belirleme yönteminin de aksaklığı gideremeyeceğini belirtmektedir.

Arrow'un ortaya koyduğu teorem çok yönlüdür; birinci ve ikinci refah teoremlerinin yol açtığı gelir dağılımı sorununa bir açılım yapmanın yanı sıra Bergsoncu refah fonksiyonları, tazmin testleri, tüketici fazlası gibi uygulamalı refah iktisadındaki tüm önemli yaklaşımların özüne dokunmaktadır. Bu bağlamda, Arrow'un olanaksızlık teoremini belirttiği koşulların yerine getirilmesini şart koşan bir sosyal refah fonksiyonu olarak yorumlanması, yerinde gözükmektedir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere tüm koşulların aynı anda yerine getirilmesi olanaksız olduğu için sosyal refah fonksiyonunu oluşturmanın da olanağı bulunmamaktadır.

IX. Özet ve Değerlendirme

Yararcı yaklaşım refah iktisadını şekillendirmiş, bireysel yarardan hareket edilerek toplumsal refaha ulaşma doğrultusunda analiz yapılmıştır. Bireysel yararın sayal olarak saptanması yoluyla bireyler arasında karşılaştırma yapılabileceği savunulmuştur. Bu yaklaşımın tersine, yararın sıral yorumu ve bireyler arasında karşılaştırmaya kapıyı kapatan analiz Pareto optimumu kavramına dayalıdır. Modern refah iktisadında Pareto optimalitesine, sosyal refahın arttırılmasında dikkate alınması gereken koşullar arasında yer verilmektedir. Yararın sıral ölçümü bireyler arası yarar karşılaştırmasının olanaklı olmadığını ortaya koymaktadır. Öncelikle belirtelim; bu yaklaşım değer yargılarından tam olarak arınmamıştır. Bizzat optimum tanımında "hiçbir bireyin zarara uğramaması" koşulu bir değer yargısıdır. Servet ve/veya gelir dağılımı kaçınılmaz olarak toplumdaki bazı bireylerin veya sosyal grupların aleyhine gelişebilir. Demokratik rejimlerde hükümetlerin, en azından söylemde gelirin daha eşitlikçi olmak üzere yeniden bölüşümünü destekleyecek politikaları gündeme

getirmesi dikkate alınmalıdır. Birinci ve ikinci refah teoremleriyle tam rekabete dayalı ekonomide toplumsal refaha ulaşılacağı savı vazgeçilmez bir ilkeye dönüştürülmüştür. Pareto'ya göre maliyet getirmeyen herhangi bir gelişme refahı arttırmaktadır ancak bir bütün olarak toplumsal refahtaki artışın mutlaka tüm birey veya sosyal grupların lehine gelişmesi söz konusu olmayabilir. Bu yaklaşıma göre aşırı eşitsizliğin mevcut olduğu bir toplumda sosyal refahın artması olanaklıdır.

Bu hususlar dikkate alındığında Paretocu modelin dayandığı postulatın özünde ekonomizmin yer aldığı saptanabilmektedir. Nitekim Amartya Sen refahın yarar temelinde ölçülebileceğini ve mutluluk ile isteklerin yerine getirilmesi gibi iki boyuta sahip olduğunu, refahın dar kalıplara sığdırılamayacağını; mutluluk ve özgürlük gibi ögelerin dikkate alınmasıyla bireylerin bu alanlarda sağladıkları doyumun tüketimden sağlanan doyumu etkileyebildiğini ve değiştirebildiğini belirtmektedir (Sen,1970a; 1970b; 1976). Teorinin temel hipotezleri tüm toplumu kapsayan bir ekonomik optimum kavramı ve/veya ölçütünü ortaya koymamaktadır (Perroux, 1968). Pareto yaklaşımının statik niteliği, tam rekabet sistemi ile optimumun özdeşleştirilmesi, ortak yarara ulaşılmasında piyasa mekanizmasının çözüm olarak sunulması, merkezi karar alma ve oylama süreçlerine yer verilmemesi, özellikle de sistem içinde plan veya planlama kavramının dışlanması, bu bağlamda devletin piyasa ekonomilerinde üstlendiği rolün soyutlanması gerçekçi gözükmemektedir.

Refah analizindeki ikinci temel teoremin salt üretim ekonomisi bağlamındaki farklı bir versiyonu veya yorumunda, vaktiyle yoğun tartışma konusu olan sosyalizmin uygulanabilirliği tartışmasında O. Lange (1939) merkezi planlama örgütünün yalnızca fiyat vektörünü belirleyerek sorunları çözebileceğini vurgulamıştır. Desantralize sosyalist sistemde veri fiyatlar temelinde, kapitalist işletmelerde olduğu gibi yetkin konumda olan işletme planlama örgütü uygun fiyat vektörünü belirleyerek optimal üretim planını seçme olanağına sahip olmaktadır.

Paretocu yaklaşımdan çıkış yolunu arayan Abram Bergson ve Oskar Lange sosyal optimum koşulları ile rekabetçi piyasanın işleyiş mekanizmasını birbirinden ayırmıştır. Çünkü rekabetçi piyasanın normatif

koşulları Pareto optimumuyla özdeşleşmekte ancak gelir dağılımını dışlamaktadır. Bireyler arasında yarar karşılaştırmasına iktisat biliminin müdahale alanı dışında yer aldığı düşüncesiyle yer verilmemektedir. Buna karşın tercihlere dayalı özgül bir yarar yorumu yapılmaktadır (Baujard, 2011; 2013). Kenneth Arrow da bireysel tercihlere dayalı bir sosyal tercih fonksiyonunu, bireyler arası karşılaştırmalar yapılmadan oluşturmanın olanaksız olduğu savını ortaya koymuştur. Bir diğer ifadeyle, Arrow olanaksızlık teoremiyle Pareto ilkelerinden hareket edilerek rasyonel ortak tercihlere ulaşılamayacağını belirtmektedir. Arrow'un çizdiği olanaksızlık tablosunun dışına çıkabilme doğrultusunda sosyal tercih (seçim) ve oylama ile adalet ve eşitlik teorileri oluşturulmuştur. Bu yaklaşımlar Arrow'un çizdiği çerçevede değişiklikler yapma veya bu çerçevenin dışına çıkma çabaları olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca uzun süredir Paretocu yaklaşım dışında gerek kamu ekonomisi araçları, gerekse fayda-maliyet analizi kullanılarak ekonomik optimuma ulaşılabileceği yönünde yaklaşımlar mevcuttur.

Özellikle 1970'li yıllardan itibaren yeni açılımlarla refah iktisadının neoklasik teorik çerçevesinin aşılması yönünde adımlar atılmıştır. Yeni bir boyut kazandıran gelişme ise "Easterlin Paradoksu"dur (Easterlin, 1995: 35-47; 2005: 429-443). Neoklasik teorik kurguda, zenginlikteki artışın yararı, dolayısıyla refahı arttıracağı hipotezi yer almaktadır. Easterlin hipotezine göre belirli bir düzey üzerindeki gelirdeki marjinal bir artışın sağlayacağı marjinal fayda veya refah artışı giderek azalmaktadır veya pozitif bir etki yaratmamaktadır. Diğer bir deyişle, bir toplum belirli bir refah düzeyine ulaşmışsa, ekonomik büyüme nüfusun ortalama refah düzeyini giderek azalan oranda etkilemekte veya hiçbir pozitif etki yaratmamaktadır. Bu bağlamda yoksul ülkelere göre gelir düzeyinin yüksek olduğu ülkelerdeki bireylerin daha mutlu oldukları kabulünden hareket edildiğinde, uzun erimde kişi başı ulusal gelirdeki artışın hissedilen mutluluk düzeyini arttırmadığı sonucu çıkarılabilir. Kuşkusuz bu yaklaşıma çeşitli yönlerden eleştiriler yapılmıştır; bununla birlikte, ekonomik büyümenin ortak refah üzerindeki etkisinin tartışma konusu yapılması söz konusudur. Geliştirilen istatistik ve ekonometri yöntemleriyle bu savın geçerliliğini test etmek olanaklı hale gelmiştir. Ayrıca unutulmaması gerekli bir

nokta da geçmişte Pigou'nun ulusal hasıla artışı ile sosyal refah arasındaki bağlantıyı dikkate almış olmasıdır.

Amartya Sen (1985), bireyler arası karşılaştırmalara yer vermekle birlikte, yararı değil, yetenekleri (ehliyeti) dikkate almaktadır. Yetenekten kastedilen bireylerin ekonomik güçlerini özgürlüğe ve nihai olarak refaha dönüştürmeleridir. Bu yorumun, teorik esnekliğe sahip olmasına karşın, uygulanabilirliği tartışmalı hatta olanaksız gözükmektedir. Bununla birlikte, Sen'in yaptığı önemli katkılar, GSYH'nin anlamı ve refahı yansıtması açısından yöneltilen eleştirilere bağlı olarak, ekonomik göstergelerin yenilenmesine yönelik çalışmaların önünü açmıştır. Sen'in başlattığı çalışma, 1990'da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) bünyesinde geliştirilen "İnsani Gelişme Endeksi"yle (*Human Development Index*) somutlaşmıştır. 2008'de Stiglitz-Sen-Fitoussi komisyonunun çalışmaları OECD bünyesinde "Daha İyi Yaşam Endeksi"nin (*Better Life Index*) Mayıs 2011'de oluşturulmasını sağlamıştır. Refah endeksinde yer alan çok sayıda göstergenin ağırlıklarını her ülke kendi öznel değerlendirmelerine göre değiştirebilmekte ve harita modülü üzerinde refah düzeyini ölçebilmektedir.

Refah iktisadı analizi yönünden kısaca Pareto'ya bir geri dönüş yapalım. Pareto kendi ekonomik analizine daha sonra bazı önemli sınırlamalar getirmiş veya yeni bir boyut kazandırmıştır. Pareto, çoğu zaman ekonomik teorinin uygulamada doğrulanmadığını ve bağlantı kurmakta güçlük çekildiğini belirtmektedir (Tarascio, 1969). Pareto, bu güçlüğü aşmanın yolunu "sosyal denge" teorisiyle bulmaya koyulmuştur (Pareto, 1937). Pareto, sosyal dengenin oluşturduğu sistemde yer alan beş ögenin şekillenmesinde ideoloji çok önemli bir role sahiptir. Pareto'nun temel düşüncesinde sosyal sistemi oluşturan ögelerden yalnızca birinin göz önüne alınmasıyla oluşturulan teorik denge ile tüm ögelerin bileşimi ve karşılıklı etkileşimiyle oluşan denge birbirinden çok farklıdır. Nitekim Pareto ekonomi dışı olguların ekonomik araştırmalarda dikkate alınmasının ve teoriyle bütünlüğünün sağlanmasının olanaklı olduğunu belirtmektedir (Pareto, 1937; Sönmez, 1983). Pareto'nun yaptığı değerlendirme bireysel refah ile sosyal refah bağlantısı yönünden önemli ve yol gösterici bir nitelik kazanmaktadır.

Yararlanılan Kaynaklar

Aleskerov, F., Ersel, H. ve Sabuncu, Y. (1999). *Seçimden koalisyona.* İstanbul: YKY.

Arrow, K. J. (1952). Le principe de rationalite dans les decisions collectives. *Economie Appliquee.* 469-484.

Arrow, K. J. (1963). Social choice and individual values (2.bs.) New York: John Wiley & Sons.

Atkinson, A. B. (1999). The contributions of Amartya Sen to welfare economics. *The ,Scandinavian Journal of Economics,* 101 (2), 173-190, June

Baujard, A. (2013). Welfare economics. *GATE Working Paper No. 1333* http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2357412

Baujard, A. (2011). L'économie du bien-être est morte. Vive l' économie du bien-être !. *WP 2011-02.* University of Caen Basse-Normandie, CREM-CNRS, 52 s.

Baumol, W. J. (1964). External economies and second-order optimal conditions. *Anerican Economic Review.*54, (4), 358-372, Part I, June.

Bengül, N. (1963). İktisadi Refah Teorilerinin Başlıca Meseleleri. Ankara Üniversitesi, SBF.

Bergson, A. (1938). A formulation of certain aspets of welfare economics. *Quarterly Journal of Economics,* 12, 310-334, February.

Davis, O. A and Whinston, A. B.(1965). Welfare economics and the theory of second Best. *Review of Economic Studies,* 32(1), 1-14

Easterlin, R. A. (2005). Feeding the illusion of growth and happiness: A reply to Hagerty and Veenhoven. *Social Indicators Research,* 74, 429-443. doi:10.1007/s11205-004-6170-z

Easterlin, R. A. (1995). Will raising the incomes of all increase the happiness of all?. *Journal of Economic Behavior & Organization,* 27 (1), 35-47. https://EconPapers.repec.org/RePEc:eee:jeborg:v:27:y:1995:i:1:p:35-47

Ersel, H. (2006). Toplumsal gönenç işlevi, Arrow'un olanaksızlık teoremi (T. Bulutay, Der.) *Nejat Bengül'e Armağan.* Ankara: Mülkiyeliler Vakfı Yayınları no:33, 209-225.

Feldman, A. F. (1987). Welfare Economics (J.Eatwell, M.Milgate ve P.Newman, Der.), *The New Palgrave Dictionary*. New York: The Stockton Press, (4), 889-895.

Graaf, J. V. (1970). Fondements Théoriques de L'Economie du Bien-être. (G.Terny, F.Ettori, Çev.) Paris: Dunod.

Hicks, J. R. (1939), The foundations of welfare economics. *Economic Journal*, 49 (196), 686-712.

Holcombe, R .G. (2009). A reformulatiotion of the foundatşons of welfare economics, *The Review of Austrian Economics*, 22(3):229-234. DOI:10.1007/s11138-009-00891

Kaldor, N. (1939). Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utiliy. *The Economic Journal*, 49 (195), 549–552. https://doi.org/10.2307/2224835

Kaldor, N. (1969). Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utiliy. *Readings in Welfare Economics* (K.J.Arrow ve T.Scitovsky, Der.) London: George Allen & Unwin, 635-691.

Kolm, S. C. (1969). The optimal production of social justice (J.Margolis ve H.Guitton, Der.). *Public Economics*, London:MacMillan,145-160.

Lipsey, R. G. ve Lancaster, K. (1956-1957). The general theory of second best. Review of Economic Studies. 24 *(1), 11–32.* https://www.jstor.org/stable/2296233

Lipsey, R. G. ve Lancaster. K. (1958 –1959). Mc Manus on second best. *Review of Economic Studies*, 6 (3), 225-226.

Little, I. M. D. (1957). *A critique of welfare economics* (2. bs.). Oxford: Oxford University Press.

McLure, M. (2009). Pareto and Pigou on ophelimity, utility and welfare: implications for public finance, *Economics Discussion/ Working Paper 09.13*, The University of Western Australia, Department of Economics.

RePEc:uwa:wpaper:09-13

Meade, J.E. (1952). External economies and diseconomies in a competitive situation. *The Economic Journal*, 62 (245), 54–67, https://doi.org/10.2307/2227173

Meade, J. E. (1955). *Trade and welfare*. London Oxford University Press.

Meade, J. E. (1965). *Principles of Political Economy*, 4 cilt. London:Allen and Unwin

Mueller, D. C. (1982). *L'analyse des decisions publiques*. Paris: Economica.

Mueller, D. C. (2003). *Public choice III* (7.bs.). New York: Cambridge University Press.

Pareto, V. (1927). *Manuel d'Economie Politique*. (A. Bonnet, Çev.) Paris:

Marcel Giard.

Pareto,V. (1935). *The Mind and the Society*. (A.Livingstone, Çev.) New York:

Harcourt Brace and Co.

Pareto, V. (1982). Écrites d'Economie Politique. (G. Busino,Çev.) Genéve: Librairie Droz.

Pascallon, P. (1972) La théorie du « Second Best « en procès : un premier état de la question. *Economie et Societe, Économie mathématique et Économétrie* - série EM, No :4.

Pelletier, G.-R. (1978). Théorie du bien-être et politique économique. *L'Actualité Economique*, 54(1), 59–76. https://doi.org/10.7202/800758ar.

Perroux, F. (1968). Préface à Jessua Claude. *Coûts sociaux et coûts privés*, Paris: Puf.

Pigou, A. C. (1912/2018). *Wealth* and *welfare* (klasik yeniden basım). London: Forgotten Books.

Pigou, A. C. (1920). *The economics of welfare*. London: Macmillan,

Samuelson, P. A. (1947). *Foundations of economic analysis*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Samuelson, P. A, (1971). *Les fondements de L'analyse economique* (2.bs). (G.Gaudet, Çev.). Paris: Dunod.

Samuelson, P. A. (1977). Reaffirming the existence of resonnable Bergson-Samuelson social welfare function, *Economica*,(44), 81-88.

Sugden, R. (1993). Welfare, resources, and capabilities: A review of inequality reexamined by Amartya Sen. *Journal of Economic Literature*, 31 (4), 1947-1962.

Sen, A. K. (1970a). Collective choice and social welfare. San Francisco: Holden-Day.

Sen, A. K. (1970b). The impossibility of Paretian liberal. *Journal of Political Economy*,78, 152-157.

1976, A. K. (1976). Liberty, unanimity and rights. *Economica*, 43, 217-245.

Sen, A. K. (1985). Well-Being, agency and freedom: The Dewey lectures 1984, *The Journal of Philosophy*. (82), 4: 169-222.

Sen, A. K. (1999). The possibility of social choice. *American Economic Review*,89, 349-378.

Smith, A. (1985). *Ulusların Zenginliği* (A.Yunus ve M.Bakırcı, Çev.) İstanbul: Alan

Yayıncılık.

Stiglitz, J. E. ve Rosengard, J. K. (2015). *Economics of the public sector* (4.bs.). New York, London: W.W. Norton & Company, Inc.

Sönmez, S. (1983). *Toplumsal gereksinmeler, kaynak dağıtımı ve Pareto optimumu*. Ankara: Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayın no.14.

Sönmez, S. (1987). *Kamu ekonomisi teorisi*. Ankara: Teori yayınları.

Suzumora, K. (2002). Introduction. *Handbook of Social Choice and Welfare* cilt 1 (*K. Arrow, A. K. Sen* ve *K. Suzumura*, Der.) Amsterdam: Elsevier.

Tarascio,V. (1969). Paretian welfare theory: some neglected aspects, *Journal of Political Economy*, 77 (1), 1-20, Ocak-Şubat.

Walras, L. (1952). *Elements de l'economie politique pure* (4. bs.) Paris: Librarie Generale de Droit et de Jurisprudence.

Karl Polanyi ve Piyasa*

Hüseyin Özel[1]

I. Giriş

Karl Polanyi, *"Our Obsolete Market Mentality: Civilization Must Find a New Thought Pattern"* (Köhnemiş Piyasa Mantığımız: Uygarlık Yeni bir Düşünce Örüntüsü Bulmak Zorundadır) (Polanyi, 1947a) başlıklı ünlü makalesine, "Makine çağının ilk yüzyılı, büyük bir kaygı ve korkuyla sarmalanmış bir biçimde, sona yaklaşıyor. Onun göz kamaştırıcı maddi başarısı, insanın makinenin gereksinimlerine, aslında coşkuyla boyun eğmeye istekli olmasının bir sonucuydu" (Polanyi, 1947a: 109) diyerek başlıyor. Ona göre piyasa sistemi, "makine çağına" verilen bir yanıttır. Sanayi Devrimi'nin ardından başlayan bu çağ hem iktisadi hem de toplumsal yapının, makinenin gereklerine uygun bir biçimde yeniden örgütlenmesini gerektirmektedir. Polanyi'ye göre, piyasa sistemi biçimindeki ilk "yanıt", 1930'larda ABD'de *New Deal* (Yeni Düzen), Avrupa'da faşizm ve SSCB'de Stalin'in 5 yıllık plan uygulamalarıyla çökmüştü. Bu çöküşün temel nedeni, kapitalizmin insan doğasına, özellikle de onun sosyal niteliğine ters

1 Prof. Dr. Emekli Öğretim Üyesi,

*Bu yazıda kullanılan malzeme, Özel (2021a ve 2022)'den alınmıştır.

düşen bir toplum biçimi yaratma çabasıydı. Bu çaba, bugün hâlâ devam ediyor; aynı sorunlar da kendilerini sürekli olarak yineliyorlar. Bu yüzden, artık "makinenin meydan okumasına" başka türden bir yanıt vermek gerekiyor. Bu tür bir yanıtın, özgürlüğün korunması bakımından ne kadar önemli olduğu da son yıllarda yaşananlar tarafından daha açık ortaya konuyor.

Bu yazı, Polanyi'nin piyasa sistemi ve onun yarattığı toplum biçiminin, insanlık için yarattığı sorunları tartışma amacı güdüyor. Bu yüzden öncelikle piyasa sisteminin kurumlaşması ele alınacak, sonra da bu sistemin hangi bakımlardan insan doğasına ters düştüğü tartışılacak. Yazının sonunda da Polanyi'nin sorduğu, piyasa toplumu gibi "karmaşık bir toplumdaki özgürlük" sorunun nasıl çözüleceğine ilişkin bir tartışma yer alacak.

II. "Makine Çağı" ve Piyasa Sistemi

Polanyi'ye göre 19. yüzyıl, iki ayrı olayın ortaya çıkmasına yol açmıştır: "bin yıllık etkileri olacak makine çağı ile bu gelişmeye yönelik ilk uyum çabası olan piyasa sistemi" (Polanyi, 1977: xlviii). Burada önemli olan nokta, "Makine çağının ya da sanayi uygarlığının tümünü oluşturan *teknolojik* yönü ile henüz gelmemiş olan bir aşamanın, hâlâ peşimizde olan sosyolojik yönü arasında bir ayrım yapma[nın] gerekli" olmasıdır (Polanyi, 1947b: 96). Bunun anlamı, makine çağının ortaya koyduğu meydan okumaya yönelik olarak kapitalizmden başka çözümlerin de mümkün olmasıdır. Polanyi'ye göre on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının temel sorunu, *"sanayi uygarlığı olması değil, bir piyasa toplumu olmasıdır."* (Polanyi, 1944: 250). Polanyi, "tarımda kullanılan sabanın ilk uygarlığı ortaya çıkardığının söylendiği gibi, makine çağının ikinci tür bir uygarlığı ortaya çıkardığını ve bu uygarlığın gezegenin bütününü etkilediğini, hatta insanlığın kendisini yok etmesine de yol açabileceğini" belirtmektedir (Polanyi, 1977: xlviii). Kapitalizmin temel hedefi, Polanyi'ye göre, barış ve özgürlüğün korunması değil, kâr ve refahın arttırılması olduğundan (Polanyi, 1944: 255), makine çağının meydan okumasına yönelik başka çözümlerin olup olmadığı önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

durumda, belki önce, Polanyi'nin 1930'larda çöktüğünü ileri sürdüğü on dokuzuncu yüzyıl liberal uygarlığının yerine hangi tür dönüşümlerin kapitalizmin tarihinde uygulandığına bakmak yararlı olabilir (Özel, 2019a).

Kapitalizm öncesi iktisadi ve toplumsal örgütlenmeler, Polanyi'ye göre, "ekonomik" olanın, yani üretim, tüketim ve bölüşüm süreçlerinin, toplumsal ilişkiler içine "yerleşik" (*embedded*) nitelikte olmasıyla nitelenir (Polanyi vd., 1957). Bu tür toplumlardaki "ekonomik" nitelikte görülebilecek unsur ya da işlemlerin temel olarak iktisadi olmayan unsur ve ilişkilerin etkisi hatta kontrolü altında olmaları yüzünden "ekonomik yaşam" deyişinin belirgin bir anlamı bulunmamaktadır. Böyle bir bakış açısı, insanın bugün düşünme eğiliminde olduğumuz gibi kendi çıkarını düşünen bir birey olarak değil, bir toplumsal varlık ya da Aristoteles'in ünlü deyişiyle bir "politik hayvan" olarak kavrandığı anlamına gelir. Böyle bir anlayışa göre, kişi için etik bakımdan "iyi" olan, aslında Polis için, yani kişinin içinde yaşadığı topluluk için iyi olandır. Bu yüzden iktisat, yani, iyi *Polis*'in gerçekleşmesi için gereken iyi *Oikos*'un yönetim disiplini, doğası gereği, politik bir disiplindir.

Buna karşılık kapitalizmde, kendi başına var olan ve kendi kendini düzenleyebilen bir iktisadi sistemin, piyasanın varlığı öne çıkmakta ve iktisadi ilişki ve kurumlar, toplumsal ilişkilerden bağımsız, "ayrışık" (*disembedded*) bir nitelik taşıdığını göstermektedir (Polanyi vd., 1957). Kendi fiyatını belirleme özelliğine sahip olan her bir tekil piyasanın, bir diğerine bağlanarak oluşturduğu ve kendi kendine işleyen böyle bir sistem, yani "piyasa" kurumu, yalnızca fiyat mekanizması temelinde işlemeli ve dolayısıyla bütün politik etkilerden bağımsız olmalıdır (Polanyi, 1944: 43). Bu da giderek kendi kendini düzenleyen bir piyasa sisteminin, toplumun kurumsal olarak başlıca iki alana, iktisadi ve politik alanlara ayrıştırılmasını gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Polanyi'ye göre böyle bir kurumsal ikiliği ortaya çıkaran, kendileri meta olmasalar da piyasanın işleyişi için meta haline getirilen üç "hayali metanın", yani iş gücü, toprak ve paranın yaratılmasıdır. İnsanın sahip olduğu bütün kapasite ve güçleri simgeleyen iş gücü, insanın doğal çevresini oluşturan toprak ve aslında bir hesap birimi olan paranın piyasalarda alınıp satılan metalar haline getirilmesi, top-

lumun bir anlamda piyasanın egemenliği altına girmesi demektir; çünkü piyasa sisteminde, insanlar varlıklarını sürdürebilmek için kendi emek güçleri ve doğal çevreleri de dahil olmak üzere sahip oldukları metaları piyasaya arz ederek bunların karşılığında elde edecekleri gelirle kendi tüketimlerini gerçekleştirmek zorundadırlar (Polanyi, 1947b: 97).

Başka deyişle, bu insanları gelir elde etmeye zorlayan iki temel güdü, "kazanç elde etme güdüsü" ile "aç kalma korkusu", piyasa ekonomilerindeki evrensel güdüler haline gelmektedir. Bu da, piyasa ekonomisinde üretim aygıtı piyasanın egemenliği altında olduğu için, toplumun "geri kalan" bölümünün de aslında iktisadi alana bağımlı hale gelmesi demektir (Polanyi, 1947a: 110). Böyle bir kurumsal yapının getirdiği davranış biçimi de iktisatçıların alet kutusunda vazgeçilmez bir yer tutan "rasyonel" davranış biçimi olacaktır. Rasyonellik varsayımının iktisat teorisindeki kullanımı da hemen her zaman bireycilik ve ona eşlik eden faydacılık (*utilitarianism*) yaklaşımlarıyla birlikte gerçekleşmektedir. İnsanlar için önemli olan yaşamlarında olabildiğince haz sağlamak, acıdan da kaçmaktır. Kişiye neyin acı, neyinse haz vereceği bütünüyle kendisine bağlıdır; bu konuda önceden, kişinin dışında belirlenmiş ilke ya da ölçüler söz konusu olamaz. Bu bakımdan iktisat, yalnızca iktisadi sorunun çözümü için değil, aynı zamanda, benimsemiş olduğu "toplumsal sözleşme" kuramıyla toplumsal düzenin sağlanması sorununun çözümü için de akılcı, çıkar gözeten davranışın önemini vurgulamaktadır. Bunun yanında, "politik alanda" birey, Aristotelesci eğretilemeyle, bir "politik hayvan" yani, toplumsal varlığı ve ilişkileri (ailevi, dinsel, etnik, vs. her türlü topluluk ya da cemaat ilişkileri) ön planda tutan bir davranış biçimini benimsemektedir. Bunun da aslında bireyin bir tür ikili varoluş biçimine sahip olduğu, yani piyasa içinde bir *Homo oeconomicus*, piyasa dışında da "politik hayvan" olarak davranmak zorunda olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, etik ile iktisat ve iktisat ile politika arasında kesin bir dikotomiden söz etmek mümkündür. Başka deyişle iktisat, hem etik hem de politika disiplinlerinden bağımsızlığını ilan etmiştir.

Polanyi, sistemin on dokuzuncu yüzyıldaki kurumlaşmasının, devlet müdahalesiyle mümkün olduğunu söylemektedir. İngiltere'de, 1846'daki

Tahıl Yasaları reformu toprağı bir meta haline getirirken, 1844'teki Yoksulluk Yasaları reformu iş gücünü bir meta haline getirmiş, 1844'deki Peel'in Bankacılık Yasası da altın standardının kuruluşunu sağlamıştır (Polanyi, 1944: 138). Bu yüzden, "Liberal ekonomik düzen, ilk politik iktisatçılar tarafından tasarlandı; devletin gücü kullanılarak kurumlaştırıldı" (Polanyi-Lewitt, 1995: 10-11). Bu bakımdan devletin temel ödevi, piyasa ekonomisinin kurumlarını yerleştirmektir. Polanyi'ye göre,

> "[...] İktisadi başarı için gereken üç şeyden -eğilim, bilgi ve güç- özel kesim yalnızca ilkine sahipti. Bilgi ve güç, Bentham'ın öğrettiğine göre, özel kesime göre devlet tarafından çok daha ucuza yönetilebilir. Bilim ve deneyi güçlendirmenin yanı sıra, hükümet alanındaki sayısız aracın nihai olarak gerçekleştirilmesi için gerekli olan istatistik ve bilginin toplanması, yöneticilerin işiydi. Benthamcı liberalizm, parlamenter eylemin yerine yönetsel organların geçirilmesi anlamına gelmekteydi." (Polanyi, 1944: 139).

Bununla birlikte, piyasa toplumumun istikrarının, iktisadi ve politik alanlar arasındaki kurumsal ayrılığın korunması, bu ikiliğin yarattığı iç çelişkiler yüzünden o kadar da kolay olmayacaktı. Bu kurumsal çelişki ya da gerilimler sırasıyla, işsizlik tehdidi, sınıflar arasındaki gerilimler, döviz kurları üzerindeki baskılar ve emperyalist rekabettir (Polanyi, 1944: 209). Bu koşullar, kapitalist "dünya düzeninin" 1930'lardaki krizini temsil etmektedir, ancak gerilimin asıl kaynağı, Polanyi tarafından piyasanın kendi alanını genişletme çabası ile toplumun geri kalanının korumacı bir refleksle bu genişlemeye direnmesi arasındaki bir "ikili devinim"in varlığıdır (Polanyi, 1944: 214). Başka deyişle, piyasanın genişlemesine karşı koyan ve piyasa sistemi kurumlaştığı andan başlayarak varlığını duyuran korumacı devinim, bu koşulları yaratmıştır. Polanyi'nin betimlediği gibi, ikili devinim, piyasanın işleyişindeki bozukluklardan kaynaklanmakta ve bunları daha da arttırmaktadır. Politik alandan yapılan (siyasi partiler, sendikalar, kitle örgütleri ve devlet) müdahaleler piyasanın işleyişini zorlaştırmış, bunun ardından da sınıflar ya da toplumsal kesimler arasındaki gerilimler artmış; politik araçlar kullanılarak piyasaya müdahalelerin ve toplumsal çatışmaların artması, müdahale sisteminin sonunu getirmişti.

1929 Büyük Bunalım'la birlikte artık işlemez hale gelen liberal sistem, iktisadi alan ile politik alan arasındaki ilişkinin bir başka olası biçimi olan "refah devleti" düzenlemesine yol açmıştır.

1930'lardaki Büyük Bunalım, piyasaların etkin kaynak dağıtım mekanizmaları olma savı hakkındaki kuşkuların artmasına yol açmıştı. Bunlardan birisi olan, döviz krizi ve altın çıkışının önüne geçebilmek için uygulanan sermaye kontrolleri ve "sorunu komşuna ötele" *(beggar thy neighbor)* anlayışının para politikasının egemen bakış açısına dönüşmesi ve sonuçta altın standardının tümüyle bırakılmasıyla uluslararası sermaye piyasalarının çöküşü, sistemin artık işlemediğini açıkça ortaya koyuyordu. Bunun yanında, 1917 ile 1950 arasında, pek çok ülke, piyasa ekonomilerinden merkezi planlamaya yönelmekteydi. Bu ülkelerin dışındakilerde de sanayileşme ve kalkınma stratejileri içerisinde planlamaya yer verilir olmuştu. Sanayileşmiş Batı'daki Keynesçi talep yönetim politikalarına dayanan "refah devleti" uygulamaları ve nihayet savaşın ardından uygulamaya geçen Bretton Woods sistemiyle birlikte yeni bir kurumsal dünya sistemi ortaya çıkmıştı. Kimi zaman "Fordist" birikim rejimi de denen refah devletinde, Keynesçi talep yönetim politikalarıyla sürdürülen tam istihdam ve kapsamlı sosyal güvenlik şemsiyesine dayanan bir "sosyal sözleşme" (Kapstein, 1996: 16-17) kendini göstermekteydi. Devlet, iş alemi ve işçi sendikaları arasındaki bu "sosyal sözleşme", toplumsal sınıf ya da kesimler arasındaki gerilimin ve sisteme olan muhalefetin daha "barışçıl" yöntemlerle ya da "rüşvetlerle" önlenebildiği bir "iktisadi" çözümdü.

1970'lere kadar işleyen bu çözümün kendi içerisindeki gerilimler, özellikle Bretton Woods sisteminin çöküşüyle kendini daha fazla göstermiş, artık küresel kurumsal yapının sürdürülmesi mümkün olmaktan çıkmıştı (Canpolat, 2017). Bu da halen içinde yaşadığımız "Neoliberal" dönüşümü ortaya çıkarmış, böylelikle de bir kez daha kontrolsüz piyasa, politik alanın üzerinde egemenlik kurmuş, hatta, deyim yerindeyse, bu kez politik alan iktisadi alanın içerisine "yerleştirilmiştir" (Özel, 2016).

1970'lerde, Bretton Woods sisteminin çöküşüyle, 1970'lerde başlayan uluslararası sermaye akımları ve uluslararası ticaret, giderek artan bir ivme kazanarak "küreselleşme"nin ikinci dalgasına yol açtı. 1990'larda,

merkezi planlamaya dayanan ekonomilerin çöküşüyle birlikte, pek çok ülkede, deregülasyon, özelleştirme, hükümet müdahalelerinin kısıtlanması, hükümetlerin "mali disipline" ağırlık vermeye başlamaları, "sivil toplum kuruluşları"nın hem iktisadi hem de sosyal alanda ağırlık kazanması ve "yönetişim" ilkesinin yerleştirilmesi gibi piyasa yanlısı "reform"ların uygulanması, artık yeni bir birikim rejiminin geldiği anlamına gelmekteydi. Bunun yanında, ekonominin işleyişinde bilgi-işlem ve enformasyon teknolojilerinin ağırlığı, devletlerin artık tümüyle küresel fon akımlarının gerekleri doğrultusunda davranmak zorunda kaldığı, kendi iktisat politikalarını belirleme güçlerinin büyük ölçüde aşındığı, hatta kimilerine göre ulus-devlet çağının sonunun geldiğini haber veren böylesi bir "sanayi-sonrası", "Post-Fordist" birikim rejimi, bir ölçüde, özellikle çalışanlarla (ya da genel olarak toplumun daha yoksul kesimleriyle) yapılan, tam istihdam ve kapsamlı bir toplumsal güvenlik biçimindeki "toplumsal sözleşme"nin bozulmasının da habercisidir (Kapstein, 1996). Bu koşullar altında ulus-devlet, çalışanları tam da dünya ekonomisinin küreselleşme döneminde bir korunak olarak devlete en çok gereksindikleri bir zamanda terk etmiş görünmektedir. Bu "toplumsal sözleşme"nin bozulmasıyla, artık "sanayi sonrası" bir toplumda yaşama olanağına ilişkin iyimserlik, yerini, sıradan insanların iktisadi ve toplumsal güvencelerine ilişkin giderek artan bir kötümserliğe bırakıyor. Özellikle "esnek üretim ve istihdamın" yaygınlaşmasıyla, güvencesiz bir yaşam, toplumun daha geniş kesimlerini tehdit eder hale geliyor. Artık hepimiz güvencesiz bir yaşamı içselleştirmek zorundayız. Bu durumda, on dokuzuncu yüzyıl uygarlığından çok da uzaklaşmış görünmüyoruz. Aynı, hatta daha ağır bir yabancılaşma, güçsüzleşme ve güvencesizleşme, insani olan her şeyin giderek piyasanın boyunduruğu altına alınması ve bunun "doğallaştırılması", insani bakımdan "makine çağına" verilen yanıtın çok da başarılı olmadığını düşündürüyor. Bu durumda başka türden bir uyum çabasının üzerinde düşünülmesi kaçınılmaz görünüyor. Bu bakımdan en azından kapitalist toplumdaki en önemli aktörlerden birisi olan devletin rolünün yeniden tanımlanma sının gerekli olduğunu söylemek çok da yanlış olmaz. Refah devletine dönüş ya da sosyalizm gibi, sistemin tümüyle yeniden kurgulanması bir çözüm olabilir mi sorusunun yanıtlanması bakımından bu rol gerçekten de önemli görünüyor. Yine de bu soruya yanıt aramadan önce,

Piyasa sisteminin, her döneminde, insana ilişkin olarak yarattığı yıkımı ve nedenlerini tartışmakta yarar görülmektedir.

III. Polanyi, "Özsel İktisat" ve İnsan

Polanyi'nin çalışmaları, tarihe ilişkin olarak, insan varoluşunda değerler ve ahlakın önemini vurgulayan bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* (Polanyi, 1944) yapıtında geliştirdiği kavramsal çerçeve ile analiz, daha sonraki çalışmalarında (örn., Polanyi vd., 1957; Dalton, 1968) ekonomik antropoloji yaklaşımıyla geliştirilmiştir. Bu iki grup araştırma, birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu çalışmalar, bir yandan Weber'in yöntem ve tarih anlayışından, öte yandan da Marx'ın özellikle insan anlayışından etkilenmiş görünmektedir. Polanyi ile Marx'ın arasındaki ilişkinin bir rekabet ilişkisi olmasından çok, bir tamamlayıcılık ilişkisi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir; "Polanyi'yi okumak, Marx'ı farklı bir biçimde okumamızı sağlar; tersi de geçerlidir. Sorun yalınca, Polanyi'nin bir Marksist olup olmadığı sorunu değildir." (Halperin, 1984: 26).

Polanyi'nin, ana akım iktisada yönelik eleştirilerinin temelini oluşturan, "ekonomik" teriminin iki anlamına, yani biçimsel ve özselci (*substantive*) anlamları arasında yaptığı ayrımın (Polanyi vd., 1957: 245-50; Polanyi, 1977: 19-21), doğrudan Weber'in "biçimsel" ve "özsel akılcılık" ayrımından türetildiği söylenebilir (Mommsen, 1989: 152-153). Weber'in formel ya da araçsal rasyonellik davranışı ile özsel rasyonellik (ya da değer-rasyonelliği) davranışı, sırasıyla kapitalizm ve kapitalizm öncesi davranış biçimlerini tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Formel rasyonellik, teknik olarak olanaklı olan niceliksel hesaplama ya da muhasebeye dayanan türden eylemler için geçerliyken özsel rasyonellik, benimsenen bir değerler kümesinin uyardığı türden eylemler için geçerlidir (Weber, 1947: 184-185). Neoklasik iktisadın optimizasyoncu rasyonelliği, formel rasyonellik biçimidir ve esas olarak en fazla yarar ve etkinlik temel amaç olarak ortaya çıkar (Mommsen, 1989: 38); buna karşılık toplumsal sistem içindeki paylaşılan değer ve anlamları dikkate alan özsel rasyonellikte bireyin eylemleri, formel rasyonelliğin bakış açısından ne kadar "akıl dışı" görü-

nürse görünsün, bu türden toplumsal değerler ve anlamlara uygun olmak zorundadır. Weber'in bu ayrımı, esas olarak kapitalizmin analizinde öne çıksa da tarihin, en azından Batı tarihinin belirli dönemlerinin (Weber, 1927) de formel ve özsel rasyonelliğe dayanarak ele alınmasının yararlı olacağı düşüncesi, ayrımın tarih yaklaşımı olarak da kullanılmasını sağlamaktadır.

"Ekonomik" teriminin biçimsel tanımı, araç-amaç akılcılığına göndermede bulunurken, özselci tanım, "insanların, tıpkı öteki yaşayan şeyler gibi, kendilerini destekleyen fiziksel bir çevreleri olmadan herhangi bir zaman parçasında varlıklarını sürdüremeyecekleri" olgusundan yola çıkmaktadır (Polanyi, 1977: 19). Özselci tanım, ekonomik teriminin maddi isteklerin karşılanmasına yönelik etkinliklerini dikkate almakta ve insanların doğayla giriştikleri bir "kurumlaşmış etkileşim" sürecine göndermede bulunmaktadır; bu sürecin adı da "ekonomi"dir (Polanyi, 1977: 20). Buna karşılık biçimsel tanım yalnızca, temelinde bireycilik ve akılcı seçim kuramının yer aldığı piyasa ekonomisine uygulanabilir niteliktedir. Bu anlamdaki "akılcılıkla" atomcu anlayışın öngördüğü insan tasarımı, gerçek insanların çarpıtılmış bir betimlemesidir; tıpkı piyasa ekonomisinin gerçek dünyadaki insanların gerçek yaşamlarının çarpıtılmış bir biçim olması gibi (Polanyi, 1977: 12-13). Bu bakımdan özselci yaklaşımın temel çıkış noktası, Polanyi'nin "insan ekonomisi, bir kural olarak onun toplumsal ilişkilerine yerleşmiş durumdadır" (*Polanyi, 1944: 46*) önermesidir. Başka deyişle, bu yaklaşım, insanın özünde "politik hayvan" olduğunu kabul etmektedir.

Polanyi, "ekonomi" teriminin özselci ve biçimsel ayrımına dayanarak, bütün insanlık tarihinde şimdiye dek dört ekonomik örgütlenme ya da "bütünleşme biçimi" olduğunu ileri sürmektedir. Daha çok Weber'deki gibi ideal tipler olarak tasarlanan[2] bu biçimler; hanecilik (*householding*), karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribution*) ve değiş tokuş (exchange) olarak adlandırılmaktadır. Bunlara karşılık gelen kurumsal yapılar da sırasıyla, kendine yeterlilik (autarchy), simetri (symmetry),

2 1950'de yazdığı bir mektupta Polanyi, "Max Weber'in öldükten sonra yayınlanan yapıtı, eğer kullandığı tipler çok karmaşık olmasaydı bunu başarabilirdi" diyor (Aktaran: Litvan, 1991: 266-67).

merkezilik (centricity) ve piyasa (*market*) kurumlarıdır (*Sievers, 1991: 64*). Toplumsal kurumlar bu yaklaşımda, "insanların yapılaşmış durumlar içerisindeki toplu eylemleri" olarak tanımlanmakta (Polanyi, 1977: 37) ve bunların esas işlevleri bütünleşme biçimlerini desteklemek olarak görülmektedir. Bu dört bütünleşme biçimi ve onları destekleyen kurumsal yapılar, Polanyi'ye göre, "bugünün ve geçmişin bütün ampirik ekonomilerini" (Polanyi vd., 1957: 244) çözümlemek için kullanılabilir. Dolayısıyla, özselci yaklaşımın temel vurgusu, insan varoluşunun ya da "insanlık durumunun" evrensel özellikleridir.

Bu kavrayış, toplumun nasıl incelenmesi gerektiğine ilişkin yöntembilgisel bir bakış açısı da ortaya koymaktadır. Allen Sievers'a göre, "Polanyi'nin en önemli katkısı, bir kavrayış, toplumun bilgisine nasıl erişilebileceğine ilişkin bir kavrayıştır" (*Sievers, 1949: 367*). Kaynağını insan tasarımından alan bu bakış açısı, özellikle piyasa toplumunun, insanların "politik hayvanlar" olduğu gerçeğine ters düşen bir kurgusu olduğu, bu yüzden de kurumsal yapısının istikrarsız olduğu anlayışını ortaya koymaktadır. Polanyi, öncelikle, Aristoteles'i izleyerek, insanların politik, yani sosyal hayvanlar oldukları düşüncesini vurgulamaktadır: "Aristoteles haklıydı: İnsan ekonomik değil, toplumsal bir varlıktır. İnsan, maddi gereksinimlerini sağlarken kendi bireysel çıkarını gözetmek yerine toplumsal iyi niyet, toplumsal statü, toplumsal varlıklarını gözetir." (Polanyi, 1947a: 12). Yine, "Aristoteles, oikos ve polis gibi doğru kurumlar ve iyi bir yaşama ilişkin geleneksel anlayış verilmişken, insan ekonomisi içerisinde kıtlık faktörüne hiç yer vermemiştir." (Polanyi, 1977: 30-31). Ayrıca: "Aristoteles, yalnızca tanrılar ya da canavarların toplum dışında yaşayabileceğini, insanın da bunun dışında olmadığını öğretmişti." (Polanyi, 1944: 114). İnsanın iyi yaşamı, sahip olduğu insan olanaklarını gerçekleştirmekle tanımlanacaktır. Aristoteles için iyi yaşam, yalnızca bir olanak olarak değil, erdemle uygun nitelikte bir etkinlik, insanın bütün yaşamı için geçerlidir; bu da "Her zaman başka bir şeyi elde etmek için değil, yalnızca kendisi için seçilir." (Ross, 1923: 191). "Aristoteles'in etiğinin toplumsal nitelikte olduğuna, politikasının da etik nitelikte olduğuna kuşku yoktur" (Ross, 1923: 187). İnsan özü gereği, bir toplumun üyesi olduğundan, Aristotelesçi anlamda "kendine yeterlilik" olarak görülen iyi yaşam ancak bir toplum içerisinde

gerçekleştirilebilir; bu da toplumun "kendine yeterliliğinden" bağımsız olamaz. Hem Aristoteles'in hem de Polanyi'nin, "kendine yeterlilik" (autarky) biçiminde dile getirdiği "kendini gerçekleştirme"yi gerçekleştirecek, böylelikle de özgürlüğe erişilebilecek temel birim topluluğun (polis) kendisidir (Glasman, 1994: 67n).[3]

Polanyi her zaman, insanların özünde politik varlıklar olduğunu vurgulamakta ve temel ilkenin "bireyin eşsizliği ile insanlığın birliği" (Polanyi, 1944: 258A) olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan önemli bir başka nokta, Polanyi'nin toplumsal kurumların "insan anlamı ve ereklerinin cisimleşmesi" (Polanyi, 1944: 254) olduğu düşüncesinin, yorumsamacı ve etiği temel alan bir yöntembilgisi yaklaşımını öngördüğüdür. İnsanlar esas olarak "iyi yaşam" hedefini gerçekleştirmek için uğraşan ve içsel özgürlükle nitelenen ahlaki varlıklardır (Özel, 2021b). Bu yüzden de, toplumsal kurumlar insanın özünün ya da özgürlüğünün dile gelişi olduğundan, insan toplumu, "dış doğanın insan doğasıyla dönüştürülmesi, yani özgürlüğün üretken birlikler yoluyla yaratılan ahlaki ilişkiler yoluyla gerçekleştirilmesi" (Glasman, 1994: 70) diye görülmelidir.

Ne var ki bu, kurumların aynı zamanda da insan özgürlüğünü sınırlayıcı niteliğinin göz ardı edilmemesini gerektirmektedir; kurumlar hem insanın davranışlarını olanaklı kılmakta hem de bu davranışları kısıtlayabilmektedir (Giddens, 1984; Bhaskar, 1989). Dolayısıyla, eylem, toplumsal kurum ve ilişkileri hem varsaymakta hem de onları biçimlendirebilmektedir. Bu yüzden, insanların kendi olanaklarını gerçekleştirmek için girişikleri amaçlı davranışlar, toplumsal kurumların yarattığı kısıtlar içerisinde gerçekleşmek zorundadır. Bu da, Polanyi'nin, "Bir toplumu yalnızca insanın iradesi ve isteğiyle biçimlendirmek bir yanılsamadır." (Polanyi, 1944: 257-58) sözüyle dile getirilen ve piyasa sisteminin liberal düşüncenin bir "projesi" olduğu, tam da bu yüzden başarısızlığa uğradığı biçimindeki görüşü ortaya koymaktadır. Bu başarısızlığın temelinde, insanın "ahlaki" bir varlık olduğu düşüncesi yatmaktadır.

Bu tartışma, Polanyi'ye göre Batı düşüncesinde ilk kez Hristiyanlığın vurguladığı, insanın birey olma özelliği ile sosyal bir varlık olma özellikle-

3 Polanyi'nin, Aristoteles'in ekonomik görüşleri hakkındaki kendi düşünceleri için, "Aristotle Discovers The Economy" (Polanyi vd., 1957: 64-94) makalesine bakılmalıdır.

rinin birliği olduğu biçimindeki ahlaki bir insan tanımını doğurmaktadır. Genel olarak "Batı Evrenselciliği"nin (Polanyi-Lewitt, 1964: 11) bir ifadesi olarak ele alınabilecek bu yaklaşım,[4] insanlık durumunun hem genel hem de özgül niteliklerini ortaya koymaktadır ki Marx'ın "türsel insan" tanımı da böylesine bir yaklaşımı içermektedir. Öte yandan, Polanyi'ye göre insanın bir "ahlaki varlık" ya da geniş bir bakış açısından, Abraham Rotstein'in deyimiyle bir "dinsel bir varlık" olduğunu söylemek yerinde olur. Rotstein'e (1990: 99) göre, Polanyi insanın kendi doğasını, dış dünyada dile getirmek yoluyla anlamlandırdığını ve böyle bir ortamda kendisini gerçekleştirmesini, yaşamına anlam kazandırma hedefinde olan bir varlık olduğunu düşünmektedir. "Anlam" kategorisinin önemine dayanan böylesi bir "yorumsamacı" (*hermeneutic*) anlayış, dünyayı anlamak üzere yorumlanması gerektiğini düşünmektedir, çünkü "kurumlar, insan anlam ve amacının gerçekleşmeleridir" (Polanyi, 1944: 254). Böyle bir yaklaşım, Charles Taylor (1975: 547-558; 1979: 50-51 ve 141-152) ve Isaiah Berlin'in (1963: 4. Bölüm), "dile gelmecilik" (*expressivizm*) başlığı altında topladığı felsefe geleneğine yakın görünmektedir. Özünde bir Alman felsefe geleneği olan dile gelmecilik, Leibniz'in tekil tözün "kendisinin bütün geçmişi ve geleceğinden oluşur" diye görüldüğü "monadoloji" yaklaşımından Herder ile Hegel'in metafizik tarihselciliğine kadar değişen bir bakış açısıdır. Görüş esas olarak, doğaya ve insan yaşamına yönelik olarak deneyselci (empirisist), mekanik, determinist, atomcu ve faydacı görüşleri içeren on sekizinci yüzyıl İngiliz ve Fransız Aydınlanma düşüncesine bir tepki olarak gelişmiştir. İnsan etkinliği ile yaşamını "doğa yasalarının" yönettiğini ileri süren doğalcı yaklaşıma karşı dile getirmecilik, insan etkinliği ve tarihini, insanın kendi özünü dile getirişi diye görmekte, bu dile getirmenin gerçek biçimi olarak da insan özgürlüğüne birincil önem atfetmektedir.

---

4 Bu noktada, Polanyi'nin bir tür Batı savunuculuğu yaptığı düşüncesine kapılmak yanıltıcı olacaktır. Polanyi'nin kızı Kari Polanyi-Lewit bu konuda, babasının "Batı" teriminden sömürgecilikle eşleşen güç yapılanmasından değil, "hem kapitalizme hem de sosyalizme yol açan, Renaissance ile Hümanizme dayanan bir kültürel varlık"tan (Polanyi-Lewitt 1964: 119) söz ettiğini söylemektedir. Polanyi bir keresinde, "Benim çalışmalarım, Asya ve Afrika için; yeni insanlar için. Batı onlara ruhsal ve entelektüel yardım yapmak zorunda. Ancak bunun yerine Batı on dokuzuncu yüzyıldaki geleğini yok ediyor; hatta kendi Viktorya ideallerini de ortadan kaldırıyor" yazmıştı (aktaran: Polanyi-Lewitt 1990: 112).

Dile getirmeciliğin felsefi antropolojisi, insanın özünün (*essence*) dile gelişi olarak görülen insan eyleminin, onun özünün gerçekleşmesine yöneldiğini, ancak bu gerçekleşmenin yalnızca bir "ideanın" cisimleşmesi anlamına değil, "bu ideanın ne olduğunu kesin bir yoldan tanımlamak" anlamına geldiğini öngörmektedir. Yani, insan amacının gerçekleşmesi, bu amaçların kişinin kendisi bakımından açıklığa kavuşturulması süreciyle el ele gitmekte, bu yüzden de her bireyin kendi özünü öteki insanlardan farklı gerçekleştirebilmesi olanaklı olmaktadır.

Bu yaklaşımın önemli bir içermesi, anlam ve varlık arasındaki Aydınlanmacı ikiliğin insan yaşamında geçerli olmadığı, insanın özünün dile gelişi diye görülen yaşam etkinliğinin insani ve etik değerler tarafından yönlendirildiği anlayışıdır. Yani, insanlar özleri gereği, sahip oldukları ahlaki değerlere göre özlerini gerçekleştirmeye çalışan "ahlaki bireyler"dir. Bunun anlamı, insanın özgürlüğü anlayışının öne çıkmasıdır; ancak burada özgürlük, dışsal kısıtlardan kurtulmak anlamında değil, insanların temel hedefi olan otantik kendini dile getirişle nitelenmektedir.

Aydınlanmanın insan doğasını "öznenin bilgi edinme ve eyleme sürecinde ilgilenmek zorunda olduğu nesneleşmiş olgular kümesi" olarak görmesiyle "ruhu bedenden, aklı duygudan, akıl yürütmeyi düş gücünden, düşünceyi duyulardan, isteği hesaplamadan [...] ayıran" yaklaşımına karşılık dile gelmecilik, insan doğasını bir bütün olarak, "tek bir yaşam ırmağı ya da hiçbir parçasının öteki parçalardan yalıtılmış biçimde tanımlanamayacağı bir sanat yapıtı modeli" biçiminde görmektedir.

Genel olarak dile gelmeciliğin dört önemli hedefi vardır: insanın bölünmez bir bütün oluşturması anlamında, farklı düzeylerin birbirinden ayrılmasının (düşünceye karşı yaşam, bilince karşı akıl, bilgiye karşı irade gibi) yadsındığı bir *birlik; özgürlük; insanın öteki insanlarla uyumu* ve *insanın doğayla uyumu*. Bütün bu hedefler, Marx'ın genel insan anlayışının da temellerini oluşturmaktadır. Marx için de insan türü, kendi olanaklarını gerçekleştirmeye çalışarak hem özünü gerçekleştirmeye hem de dünyayı değiştirmeye çalışır; özünde toplumsal nitelikte olan bu süreçle birlikte insan, hem özgürlüğünü kazanır hem de kendisini doğa ve toplumla uyumlu hale getirir. Bununla birlikte, insanın özü ile varoluşu her zaman

birbiriyle uyum içerisinde olmak zorunda değildir. Ancak ne olursa olsun, insan, varoluşu içerisinde kendisini geliştirmeye, özünde verilen hedeflere ulaşmaya, deyim yerindeyse "insanlaşmaya" çalışır. Bu bakımdan Marx'ın da bu genel çizgiyi izlediğini söylemek yerinde olur.

Bu bağlamda, ikinci dereceden ya da "çifte" yorumsama denebilecek bir boyuttan da söz etmek mümkündür; özellikle sosyal bilimin kendi inceleme alanına yönelik olarak yorumlamaya başvurmak zorunda olmasının yanı sıra, sosyal bilimin aynı zamanda bu nesneyi etkileme, hatta dönüştürme gücünden de söz edilebilir. Başka deyişle, "eleştirel analiz" bir zorunluluktur, çünkü hem bireylerin eylemleri hem de bu eylemlerin ve toplumun anlaşılması böyle bir yorumlamayı gerektirir (Giddens 1984: xxxv).[5] Böyle bir çerçeve içerisinde, insanların içsel özgürlükleriyle ayırt edildiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan Polanyi'nin sosyal teorisinin, insan özgürlüğünü temel alan bir etik yaklaşımı benimsediği açıktır. Bu yaklaşıma göre, sosyal kurumlar, insanın özünün ve özgürlüğün dile gelişidir; hatta insan toplumunun, insan doğası yoluyla dışsal doğanın dönüştürülmesi, bunun da insanın özgürlüğünü ortaya koymak için üretim süreci içerisinde yarattığı ahlaki ilişkiler yoluyla gerçekleştirildiği düşüncesi, Polanyi'nin yaklaşımının temelinde yer almaktadır.

İnsanı ahlaki bir varlık olarak görmek, Polanyi'nin piyasa sistemi eleştirileri bakımından da önemli içermelere sahiptir. Bu bakımdan, ahlaki bir varlık, Charles Taylor'ın (1985: 1. ve 2. Bölümler) kullandığı anlamda bir "güçlü değerlendirici (*strong evaluator*) niteliğini taşır. Bunun anlamı, insanın kendi arzularını güçlü bir biçimde, yalnızca güdülenmelerinin sonuçlarını değil, aynı zamanda bu güdülenmelerinin "kalitesini" dikkate alacak biçimde değerlendirebilme kapasitesine sahip olmasıdır. İnsan daha "derinlere" inerek güdülenmelerini ahlaki bir süzgeçten geçirme yeteneğine sahiptir (Taylor, 1985: 25). Ne var ki, "piyasa içindeki birey" yalnızca "açlık korkusu ve kazanç isteğiyle" davranmak zorunda olduğundan, bu "derinlikten" yoksun kalacaktır. Bu bakımdan piyasada geçerli olan davranış, insanı, "kendi yaşamının kalitesiyle ilgili konula-

5 Polanyi'nin çalışmalarına referansla, iktisadın eleştirel niteliğinin vurgulanması için bkz. Sievers (1991). İktisatta "çifte yorumsama" kavramının önemi için bkz. Özel (2003).

ra karşı duyarsız, farkındalık sahibi olmayan ya da bunu önemsemeyen" bir "yüzeysel" bireye dönüşmeye zorlamaktadır. Bu insan yüzeyde yaşar çünkü kendisini gerçekleştirme gibi bir amaç yerine önemsiz sorunlarla yaşamını geçirir. Bu anlamda, Faydacılık, olanaksız derecede yüzeysel bir karakteri gerektirmektedir (Taylor, 1985: 26). Bu yüzden, piyasa ekonomisi, bizim özümüzün ihlal edilmesi anlamına gelir, çünkü hepimiz bu sistemde, "yüzeysel faydacılar" olarak davranmak zorundayız. Başka deyişle, insanın ahlaki evreni ile piyasa ekonomisinin talepleri arasındaki devasa bir uçurumdan söz edebiliriz (Rotstein, 1990: 100-101).

Hangi düzenleme altında olursa olsun, piyasa sisteminde insanlar, kendilerini insan yapan özelliklerden koparılarak "ters" bir yaşam sürmeye zorlanırlar; bu yüzden de piyasa sistemi, bireyin yapay, dışsallaşmış varlığını ya da "kör ve karanlık alter egosunu" temsil etmektedir (Rotstein, 1990: 100). Piyasa ekonomisinin kurumsal yapısı insanları, birbirinden ayrılmış, parçalanmış bir yaşama zorlar; başka deyişle insanın "bütünlüğü" bu sistemde parçalanır: Önce hayali metaların yaratılması insan yaşamının bütünlüğünü "ekonomik" ve "ekonomik olmayan" alanlara ayırarak insanın gerek kendi etkinliğini gerekse de doğayla bütünlüğünü kendisinden koparır. İkinci olarak da ekonomik alanın ayrı bir kurumsal alan olarak ortaya çıkması, "insanlık durumu"nun da dönüşmesine yol açar: İnsanlar artık iki "ekonomik" güdü, kazanç güdüsü ile açlık korkusu, tarafından yönlendirilir olarak düşünülürler. Diğer tüm güdüler, insan için ne kadar önemli olursa olsun, günlük yaşamlarında "ideal" terimiyle karakterize edileceklerdir: "insanın yaşamsal birliği", maddi değerlere dayanan "gerçek" insan ile "ideal" benliği biçiminde ikiye ayrılmıştır (Polanyi, 1947a: 116). Bu ise ekonominin politikadan, giderek de ahlaktan ayrılması anlamına gelmektedir (Lind, 1994: 147). Bir başka açıdan, bu insanın toplumsallığının da ihlal edilmesidir. Piyasa mekanizması, insan ekonomisinin özünü, "insanın varlığını sürdürebilmesi için doğaya ve diğer insanlara olan nihai bağımlılığını" (Polanyi, 1977: 8), piyasanın kurallarına tabi kılarak bireyi yalnızca bir "atoma" çevirme yoluyla dönüştürmektedir. Bu da ayrışmış piyasa ekonomisinin "insanın bir toplumsal varlık olarak değişmezliğini" (Polanyi, 1944: 46), bireyin bir *Homo oeconomicus* olarak davranması sonucu ortaya çıkan toplumdaki çözülme yoluyla ihlal etmesidir.

Polanyi için, insanlar din, aile, çalışma gibi bir dizi kurum aracılığıyla "insanlaşır" (Glasman, 1994: 70). Bu kurumlar yoluyla kendi özlerini hem dış dünyaya yansıtırlar hem de kendi kimliklerini oluştururlar. Sosyal kurumlar insan özünün dile gelişi olduğundan, insanın sosyal bir varlık olma özelliğini ihlal eden kapitalizmde, öteki insanlarla girişilen ilişkiler piyasa içerisinde, çıkar güdüsüyle gerçekleşen ilişkilerle sınırlandığından, insanlar birbirleriyle bağlanmışlık duygularını duyumsayamayacak ve birlikte insanlaşma pratiklerini gerçekleştiremeyeceklerdir. Sosyal kurumların temel işlevi, bu yüzden, piyasa aracılığıyla gerçekleşmeyen, doğrudan ilişkiler yoluyla sosyalliklerini vurgulamalarını sağlamaktır. İşçi sınıfı örgütleri, sendikalar hatta politik partilerin ekonomik ve politik kurumlar arasındaki ayrımı aşabilme potansiyelleri sayesinde, insanlaşabilirler. Ancak bu da yarattığı "ikili devinim", yani bir yandan piyasanın genişlemesi, diğer yandan da onu sınırlama çabasına yönelen bir korumacı "karşı hareket" yüzünden, ekonomik ve politik alanlar arasındaki ayrımı belirsiz hale getirecek ve sistemin yeniden üretimini zora sokacaktır (Polanyi, 1944: 132-33).

Bu yüzden, kapitalizmin özgürlüğümüzü elimizden almasına karşı çıkmak, bir sorumluluk olarak kendisini göstermektedir: "Bunun anlamı teknolojik bakımdan daha az etkin bir toplum olsa bile, kişinin yaşamının tamlığını yeniden kurmak temel ödevdir." (Polanyi, 1947a: 116). Bu da piyasa sisteminin derinleştirdiği "ideal" ve "maddi" olan arasındaki uçurumun ortadan kaldırılmasını, yani "ayrışmış" (*disembedded*) piyasa kurumunun, en azından sosyal ilişkiler içerisine yeniden yerleştirilmesini (*embedded*) gerektirmektedir. Piyasa sisteminde, "toplum bir bütün olarak görünmez" (Polanyi, 1947a: 116) olduğu için, yapılması gereken, "toplumun gerçekliğini" kabul etmektir; çünkü "Topluluğun gerçek olması, Tanrı'nın isteğidir." (Polanyi, 1944: 258A).

Polanyi'nin 1930'larda Hristiyan soluyla olan yakınlığı, Hristiyanlık ile Marx'ın insan doğası anlayışlarının arasındaki benzerliğe dikkatini çekmiş görünmektedir. Polanyi'ye göre, "şu anki durumda [...] kiliseler özünde gerici olsalar da, bilinçdışı bir biçimde, sosyalizmle ortak olan Hristiyan içeriğe şahitlik ediyor. Dolayısıyla, Marksist sosyalizme olan karşıtlıkları-

na rağmen değil, tam da bu yüzden, nasyonel-sosyalizm onlara saldırıyor. Bu, tam olarak benim, bizim bakış açımızdır." (Polanyi, 1935: 361). Polanyi'ye göre, Hristiyanlığın, sosyalizmle aynı olan bireyciliği,

> "[...] insanın kardeşliği öğretisidir. İnsanların ruhlarının olması, onların bireyler olarak sonsuz değere sahip olduklarını dile getirmenin yalnızca bir başka yoludur. Onların eşit olduğunu söylemek, yalnızca onların ruhları olduğunu dile getirmektir. Kardeşlik öğretisi, kişiliğin, topluluk dışında gerçek olmaması demeye gelir. Topluluğun gerçekliği, kişilerin ilişkileri demektir. Topluluğun gerçekliği Tanrı'nın isteğidir." (Polanyi, 1935: 370).

> "[...] bireyin keşfi, insanlığın keşfi demektir. Bireysel ruhun keşfi, topluluğun keşfi demektir. Eşitliğin keşfi, toplumun keşfi demektir. Her birisi ötekinde içerilir. Kişinin keşfi, toplumun kişinin ilişkileri olduğunun keşfi demektir." (Polanyi, 1935: 370).

Dolayısıyla, ölümün, birey olmanın ve toplumun "keşfi" ve bunların gerçekliğinin kabul edilmesi, piyasa sisteminin bizleri dönüştürdüğü, "yüzeysel" insan anlayışından kurtularak özgürleşmemiz için atılması gereken adımlardır. Polanyi'ye göre:

> "[...] boyun eğmek her zaman, insanın gücünün ve yeni umutlar beslemesinin bir kaynağı olmuştur. İnsan ölümün gerçekliğini kabul etmis ve kendi bedensel yaşamını bunun üzerine kurmuştur. İnsan, kaybedebileceği bir ruhu olduğu ve ölümden daha kötu şeyler olduğu gerçeğine boyun eğmis ve özgürlüğünu bunun üzerine kurmuştur. Zamanımızda ise, bu özgürlüğün sonu anlamına gelen toplumun gerçekliğine boyun eğmiştir. Ne var ki, bir kez daha, tam bir boyun eğmenin sonucunda ortaya çıkan yaşam olacaktır. Toplumun gerçekliğinin yakınmadan kabullenilmesi insana, ortadan kaldırılabilir nitelikteki bütün adaletsizlikler ve özgürlüksüzlükleri ortadan kaldıracak cesareti ve gücu verir. İnsanın, herkes için daha fazla özgürlük sağlama ödevine bağlı kaldığı sürece, güç ya da planlamanın kendi aleyhine dönmesinden ve bunlar aracılığıyla inşa etmeye çalıştığı özgürlüğünü yok etmesinden korkmasına

> gerek yoktur. Karmaşık bir toplumdaki özgürlüğün anlamı da budur; gerek duyduğumuz bütün belirliliği verecek olan da budur." (Polanyi, 1944: 258B).

Marx'ın, özellikle *1844 Elyazmalarında* (Marx, 1975) ortaya koyduğu yabancılaşma anlayışı ile bu yaklaşımın Marx'ın sonraki çalışmaları bakımından oynadığı rolü en iyi anlayanlardan birisi de Polanyi'dir:

> "[...] Marx, meta fetişizmi, nesneleştirme ve yabancılaşmanın, tam da Polanyi'nin uzun süredir merkezde yer aldığını düşündüğü, daha sonraları da Büyük Dönüşüm'de tarihsel boyutlarını ele aldığı yönlerini açıklığa kavuşturmuştu. [...] Polanyi'nin -Marx'la paylaştığı- kapitalizme duyduğu nefret, öncelikle işçilerin sömürülmesinden değil, daha çok işçilerin insanlıklarını yitirmeleri, aşağılanmaları, kültürsüzleştirilmeleri [ve] William Blake'in "Karanlık Şeytani Fabrika"sındaki (Black Satanic Mills) emekçilere indirgenmesinden kaynaklanmaktadır." (Polanyi-Lewitt ve Mendell, 1987: 28).

Benzer biçimde Polanyi-Lewitt ve Mendell (1987: 27), Polanyi'nin "Hristiyanlık ve İktisadi Yaşam" başlıklı yazısını aşağıdaki gibi özetlemektedir:

> "'Marx'a göre, insanlık tarihi, insanın gerçek doğasının kendisini gerçekleştirmesi sürecidir. Bugünkü toplumumuzda doğrudan ve kişisel, yani insan ilişkileri engellenmektedir', bu yüzden de toplum, insanın özüne ters düşmektedir. İnsan, kendi varoluşu için bu insan ilişkilerine bağımlıdır. Aynı zamanda doğaya da, yani toplumun maddi organizasyonuna bağımlıdır. İnsanın diğer insanlarla ilişkileri Hristiyan topluluğunun temelidir, ancak bu, toplumla aynı anlamında alınmamalıdır. Bu ayrım, toplumu bir işlevsel kurumlar kümesi olarak gören Hristiyan topluluk tanımına ters düşmektedir. Önemli olan, topluluk ve toplum arasındaki diyalektiktir. Bu durum, Polanyi'nin dediğine göre, Marx'ın erken dönem yazılarında iyi bir biçimde dile getirilmiştir."

Polanyi'nin Marx hakkındaki yorumu da aşağıdaki biçimdedir:

"Gelişmiş bir piyasa toplumunda, emeğin dağılımı önemlidir. İnsan ilişkileri dolaylı hale gelir; doğrudan iş birliği yerine, metaların dolayımıyla gerçekleşen dolaylı bir iş birliği geçer. İlişkilerin gerçekliği varlığını sürdürür; üreticiler birbirleri için üretir. Ancak bu ilişki artık, malların mübadelesinin gerisinde saklıdır; kişisellikten uzaktır: Kendisini metaların değişim değerlerinin nesnel kılığı altında dile getirir. Nesnel, şey biçimindedir. Öte yandan metalar, kendi yaşamlarına sahip olur. Kendi yasalarını izlerler; piyasaya girip çıkarlar; yer değiştirirler ve kendi kaderleri üzerinde söz sahibi görünürler. Artık hayaletlerin dünyasındayızdır; ancak *hayaletlerin gerçek* olduğu bir dünyadayız. Bunun nedeni, metanın sahte yaşamının, değişim değerinin nesnel niteliğinin, bir yanılsama olmamasıdır.

> "Ancak insanın gerçek doğası kapitalizme direnir. İnsan ilişkileri toplumun gerçekliğidir. İş bölümüne karşın bu ilişkiler dolaysız, yani kişisel olmak zorundadır. Üretim araçlarının toplum tarafından denetlenmesi zorunludur. İnsan toplumu gerçek olmalıdır, çünkü insanca olmalıdır; yani kişiler arasındaki bir ilişki." (Polanyi, 1935: 375-76).

Böyle bir yaklaşım, Polanyi'nin piyasa sistemine yönelik kendi eleştirisinin temelinde yer alan insan tasarımına yakındır. Marx'ın bu bakış açısında yalnız olmadığını, Karl Polanyi'nin de özellikle piyasa sisteminin moral ve etik boyutu ya da "iyi yaşama" ulaşma amacı nedeniyle insan doğasına ters düşen bir sistem olduğu anlayışı bakımından Marx'ı izlediğini söylemek yanlış olmaz.[6] En azından her durumda hem Marx'ın hem de Polanyi'nin kapitalizm eleştirilerinin gerisinde bir insan tasarımı olduğunu ve bu tasarımın ana akım iktisadın benimsediği tasarımdan çok farklı olduğunu görmek gerekir. İkisinde de temel sorun, özgürlük düşüncesi ve kapitalizmin insan özgürlüğünü ihlal eden özellikleri ve bunun nasıl ortadan kaldırılacağıdır.

---

6 Polanyi ile Marx'ın genel insan ve kapitalizm anlayışının benzerlikleri ve aralarındaki analitik ilişkiler için bkz. Özel (1997); Polanyi'nin sosyal teorisinin, özellikle piyasa toplumunun daha iyi anlaşılması için Marx'ın "metalaşma" analizi ile zenginleştirilebileceği görüşü için bkz. Özel (2019b).

IV. Karmaşık Bir Toplumda Özgürlük

Polanyi'ye göre, "makine çağının" ortaya çıkardığı en önemli meydan okuma, "karmaşık bir toplumda" yaşamak zorunda olmamızdır. Böyle bir toplum, kurumsal yapısı ne olursa olsun, gelişmiş bir iş bölümüne dayanmak zorundadır; bu yüzden de devlet ve toplumun gereksinimlerinin karşılanabilmesi için büyük bir bürokratik ağa sahip olmalıdır (Rotstein, 1990: 100). Kapitalist toplum böyle bir toplumdur, ancak aynı zamanda toplumun "felç eden iş bölümü, yaşamın standartlaşması, makinenin organizma üzerinde, örgütlerin de kendiliğindenlik üzerindeki egemenliği"yle tanımlanmaktadır (Polanyi, 1947a: 109). Polanyi'nin buradaki argümanı, Weberci "demir kafes" argümanını dayanır görünmektedir (Özel, 2013: 209-11). Benzer bir bakış açısı, kapitalizmin insanı "tek boyutlu" bir insana indirgemesinden söz eden Herbert Marcuse'te (1964) görülebilir. Marcuse'e (1964: xv) göre, kapitalist toplumda, "teknoloji, sosyal kontrol ve tek tipleştirmenin yeni, daha etkili ve daha zevkli biçimlerinin kurumlaşmasına hizmet etmektedir.

Bununla birlikte, "karmaşık bir toplum" niteliğindeki piyasa toplumu, ilginç bir biçimde, insanın toplumsal bir varlık olduğunun ve giderek toplumun kendisinin de "keşfedildiği" bir toplumdur. Polanyi'ye göre Batılı insanın bilincini biçimlendiren üç önemli keşiften söz etmek mümkündür: İlki, Habil ve Kabil öyküsünün simgelediği, "ölümün bilinmesi"; ikincisi, Hristiyanlığın ruh anlayışıyla simgelenen "bireyin bilinmesi" ve üçüncüsü de sanayi toplumuyla birlikte ortaya çıkan ve "ütopik sosyalistlerden" Robert Owen'ın çok yaklaştığı, "toplumun bilinmesi"dir (Polanyi, 1944: 258A).

Bununla birlikte, piyasa toplumu bu keşfin temelinde yer almaktaysa da, aynı piyasa sistemi insanın toplumsallığının yadsınması anlamına da gelmektedir; çünkü bu sistemin ekonomik niteliği ağır basmaktadır. Bu ise, temel sorunun böyle bir sistemde insan özgürlüğü ile kendiliğindenliğinin nasıl korunacağıdır. Ne var ki, kapitalist toplum böyle bir özgürlüğü sürdüremez, çünkü temel hedefi, barış ve özgürlüğün korunması değil, kâr ve refah yaratma amacıdır (Polanyi, 1944: 255). Bunun sonucu da, ik-

tisadi ilişkilerin sözleşme ilişkileriyle bir tutulması, sözleşme ilişkilerinin de özgürlükle ilişkilendirilmesi yüzünden, toplumun gerçekliğinin gözler ardına saklanması ve insanların "parçalanmış" bir yaşama zorlanmasıdır (Polanyi, 1944: 257-58).

Liberalizmin insan tasarımının en büyük sorunu, atomistik bakış açısını benimsemesi, bu yüzden de insanların Aristotelesçi anlamda "politik hayvanlar" yani toplumsal varlıklar olduklarını reddetmesidir. Başka deyişle, insanlar yalnızca tatmine ulaşmakla değil, aynı zamanda Aristotelesçi anlamda "iyi yaşam" hedefiyle de ilgilenirler; iyi yaşama ulaşmanın yolu da yalnızca bireysel rasyonel, optimizasyoncu etkinlik değil, toplumun içerisinde kendi kendisini gerçekleştirebilmektir. Bu düşünce, insanların "kendi kendilerini yorumlayan" (*self interpreting*) hayvanlar (Taylor, 1985: 45) olduğu anlamına gelmektedir. Bireyin kendi benliği bile, onun sürekli olarak toplumdaki öteki insanlarla giriştiği bir "diyalog" sonucunda biçimlendiğinden, bir toplumsal üründür (Taylor, 1991: 32-33). Bireyin oluşumu dil ve kültürü gerektirir; bunlar ise ancak bireyin içinde yaşadığı toplum içerisinde yaratılır. Bu yüzden de, "Topluluk, aynı zamanda kişinin kendini tanımlaması için giriştiği kendini yorumlama etkinliği ancak topluluğun taşıdığı etkileşimden elde edilebildiği için bireyin kurucusudur da." (Taylor, 1985: 8).

Bu, özünde toplulukçu nitelikteki bakış açısı, insanların nihai hedeflerinin kendi olanaklarını gerçekleştirebilmesi anlamındaki "iyi yaşam" ilkesi, insanın hem birey olarak hem de tür olarak "özgür" varlıklar olduğu düşüncesine yol açar. Kuşkusuz, buradaki tanımıyla özgürlük, yalnızca dışsal engel ya da kısıtlamalardan kurtulmak anlamında "negatif" bir biçimde değil, daha geniş bir bakış açısından değerlendirilmelidir. Bu geniş bakış açısı, özgürlüğün öteki anlamlarını da içerir: 1) Başka türlü davranabilir olma özelliği; 2) biçimsel, yasal özgürlük ya da "toplumsal özgürlük"; 3) "negatif" özgürlük, yani kısıtlardan uzak olma; 4) "pozitif" özgürlük, yani bir şey yapabilme ya da bir şey olabilme özgürlüğü (ki negatif özgürlüğü de içerir); 5) belirli kısıtlardan kurtuluş; 6) kendi kendini belirleyebilme anlamında özerklik; 7) insanın özünün gerçekleşmesi anlamında "iyilik" ya da "iyi yaşam" (Bhaskar, 1993: 283-83). Başka deyişle,

özgürlük kavramı, insan için anlamlı olan, onun için ahlaki bakımdan da önem taşıyan eylemleri engelleyen hem dışsal hem de içsel engellerin bulunmaması anlamında düşünülmelidir (Bhaskar, 1993: 141).

"İyi yaşam" ilkesiyle ilişkili olarak tanımlanan bu özgürlük tanımı, insanların içinde yaşadıkları koşulları değiştirme, dönüştürebilme, böylelikle kendilerini özgürleştirebilme gücünü de içermektedir. Kuşkusuz, özün gerçekleşmesi ve kurtuluş kavramlarının vurgulanması, insan davranışının etik ilkelerden bağımsız olamayacağını, insanların aynı zamanda hem "eyleyen yaratıklar hem de yargılayan konuşan varlıklar" (Bhaskar, 1993: 141) olma özelliklerine sahip olduğu anlamına gelir. Bir başka açıdan bunun anlamı insanların, kendi istek ve davranışlarını, yalnızca güdülerinin sonuçlarıyla değil, bu güdülerin "kalitesiyle" de değerlendiren "güçlü değerlendiriciler" (Taylor, 1985: 15), yani güdülerini daha "derin" biçimde değerlendiren (Taylor, 1985: 25) varlıklar olmasıdır. Ne var ki, piyasa içindeki, bir faydacı olarak davranması beklenen birey için önemli olan böyle "derin" değerlendirmeler yapması değil, yalnızca erekleri ile araçları arasındaki ilişkiyi dikkate almasıdır. Bu bakımdan davranışları ancak aç kalma korkusu ya da kazanç isteğiyle yönlendirilen "yüzeysel faydacılar" (Taylor, 1985: 26) "gerçek" (*authentic*) bireyler olamayacaktır. "Gerçekliğin" taşıdığı anlamı şu biçimde göstermek olanaklıdır:

> "(A) gerçek olma, (i) keşfetmenin yanı sıra yaratma ve kurmayı, (ii) özgünlüğü, çokluk da (iii) kimi zaman potansiyel olarak ahlak diye gördüğümüz şeyler de dahil olmak üzere toplum kurallarına karşı çıkmayı içerir. Ancak aynı zamanda, [...] (B) gerçek olma (i) anlam ufuklarına açık olmayı (çünkü öteki türlü yaratma edimi kendisini anlamsızlıktan kurtaracak artalandan yoksun kalır) ve (ii) diyalog yoluyla kendi kendini tanımlamayı da içerir. Bu talepler arasında bir gerilim olduğu doğrudur. Ancak yanlış olan, bunlardan birine, örneğin (A)'ya (B) aleyhine ya da (B)'ye (A) pahasına öncelik vermektir."(Taylor, 1991: 55).

Dolayısıyla, "gerçek" bir insan aynı anda hem bir bireydir hem de bir toplumsal varlık. İnsan "doğasının" bu iki özelliği arasında gerilim, çelişki ya da çatışmalar kaçınılmaz olsa da bireyin kendi kendisini tanım-

lamasının ve kendi olanaklarını gerçekleştirmeye çalışmasının ancak bir toplum içerisinde olanaklı olabileceği unutulmamalıdır. Bu bakımdan bir kez daha, özgürlüğün yalnızca insan türünün yapısal bir özelliği olmakla kalmayıp aynı zamanda yaşamın kişisel bir hedefi de olduğu ve ancak "toplumsal özgürlük" (Kuçuradi, 1982; 1988; 1995a; 1995b; 2002) koşulları içinde gerçekleşebileceğini gözden uzak tutmamak gerekir. Toplumsal özgürlük, bireyin "gerçek" bir kişi haline gelebilmesi, olanaklarını gerçekleştirebilmesi için gereklidir.

Ne var ki, piyasa toplumu içerisinde ne birey özgürlüğünün ne de insan özgürlüğünün ve insan olanaklarının geliştirilmesi ve gerçekleştirilebilmesi olanaklıdır. Bunun iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi, liberal anlayışın öngördüğü birey tipi ya da *Homo oeconomicus*, insanların karmaşıklığını ve asıl önemlisi etik boyutu dikkate alamadığı halde piyasa sisteminin insanın yalnızca bu yönünü öne çıkarıyor olmasıdır. Bu durumda özgürlüğün gerçekleştirilmesi, ancak piyasa alanının içerisinde söz konusu olabilir; bu da ancak "negatif" anlamda bir özgürlük olabilir. İkinci olarak da, piyasa sistemi yarattığı "mekanizma" içinde bireyi, hem piyasa alanında kendi çıkarlarına göre davranması gereken, hem de insanın eyleme gücünün bir ifadesi olan emek gücünün bir "taşıyıcısı" olarak bir "dişli" ya da asıl işlevi piyasa ilişkilerini yeniden üretmek olan bir işlevsel birim olarak görmektedir. Üretim sürecinin ve örgütlenmesinin "akılcılaşmasıyla" el ele giden bu süreç, kişiyi bir "akılcı ekonomik insan"a, *Homo oeconomicus*'a dönüştürmektedir (Kosík, 1976: 52). İnsanın toplumsal bir varlık olma özelliği, burada ancak sistemin yeniden üretilmesinde, iş bölümü ve üretimin artan toplumsal niteliği bakımından önem taşıyacaktır. Bu durum, bireyin özgürleşmesi değil, tam tersine onun özgürlüğünün elinden alınması anlamına gelmektedir. Bu durumda "sosyalizm", insanın dönüştüğü, deyim yerindeyse, bu "ucube" durumundan kurtarılmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan atılması gereken ilk adım, insanları optimizasyona yönelik eyleyenler olarak gören ve dolayısıyla onları kişinin "ekonomik" amaçlarını gerçekleştirmek için kullanabileceği araçlar olarak değerlendiren "piyasa mantığı"na direnmektir; çünkü böyle bir bakış açısında, insanlar yalnızca, bir "yanılsamayı" yani piyasa toplumunu sürdürmek için kullanılan işlevsel birimlere, kendi

"olanaklarını" ancak piyasanın sınırları içinde, yani ancak kazanç isteği ile açlık korkusunun izin verdiği ölçüde gerçekleştirmelerine izin verilen birimlere dönüşmektedirler.

Öte yandan, liberal bakış açısı, "hiçbir karmaşık toplumun, merkezinde örgütlü bir güç olmadan var olamayacağı"[7] gerçeği ile "ne güç ve zorlamanın söz konusu olmadığı bir insan toplumunun ne de gücün hiçbir işlev taşımadığı bir dünyanın mümkün olabileceği" gerçeğinin yadsınmasına yol açmaktadır (Polanyi, 1947a: 116). Liberalizm için devletin gücü dikkate alınmamalıdır, çünkü devletin gücü azaldıkça piyasa mekanizmanın işleyişinin daha düzgün olacaktır (Polanyi, 1944: 258). Başka deyişle, liberal özgürlük anlayışı, "serbest girişim" adı altında, yalnızca piyasa alanıyla sınırlıdır ve devlet ile gücün toplum içindeki önemini göz ardı etmektedir. Böyle kısıtlı bir özgürlük anlayışıyla serbest piyasadan vazgeçilmesinin bu özgürlüğü yok edeceği düşüncesi, aslında, iktisadi determinizmin doğrudan bir sonucudur:

> "Değer verdiğimiz özgürlüklerin -kamusal özgürlükler, ifade özgürlüğü vs.- büyük bölümü kapitalizmin yan ürünleridir. Kapitalizmle birlikte bunlar da yok olmalı mı? Şart değil. Bunu düşünmek, yalınca iktisadi determinizmin bir sonucudur, ki bu durum yalnızca bir piyasa toplumunda geçerlidir. Hayek'in serflik korkusu, iktisadi determinizmin bir piyasa dışı topluma, mantıksız bir biçimde uygulanma çabasıdır. Daha fazla kamusal özgürlüğe sahip olabiliriz; hatta kamusal özgürlükleri sanayi alanına da yaygınlaştırabiliriz." (Polanyi, 1947b: 102).

Bu çözüm dışındaki çözümler, piyasanın egemenliğine boyun eğmek anlamına geldiğinden, "toplumun gerçekliğinin" de yadsınması anlamına gelecektir ki bu da özgürlüğe ilişkin iki yanlış bakış açısına yol açar:

> "Özgürlüğün faşizm tarafından engellenmesi, aslında, güç ve dayatmanın kötülük olduğu ve bu yüzden de özgürlüğün, insan toplumunda bunların yokluğunu gerektirdiğini ileri süren liberal

7 Polanyi, tam da bu nedenle, komünist "devletin ortadan kalkacağı" tezinin de aslında "liberal ütopyacılık unsurları ile kurumsal özgürlüğe yönelik pratik bir kayıtsızlığın bileşimi" (Polanyi, 1947a: 116) olduğunu söylemektedir.

> felsefenin kaçınılmaz sonucudur. Böyle bir şey olanaklı değildir; karmaşık bir toplumda bu açıktır. Bu düşünce, ya yanıltıcı bir özgürlük düşüncesine bağlı kalıp toplumun gerçekliğini yadsımak, ya da bu gerçekliği kabul edip özgürlük düşüncesini yadsımaktan başka bir seçenek bırakmamaktadır. İlk seçenek, liberalin çıkardığı sonuçtu, ikincisi ise faşistin. Bunun dışında bir çözüm olanaklı gözükmemektedir." (Polanyi, 1944: 257).

Dolayısıyla, bir sanayi toplumunda, toplumun gerçekliği kabul edilmeli ve özgürlükler korunmaya çalışılmalıdır; bu da ancak kurumsal olarak toplumun geri kalanından "ayrışmış" (*disembedded*) olan ekonomik alanın yeniden toplumun içerisine yerleştirilmesi, böylelikle de "ekonomik" ve "politik" alanlar arasındaki ayrışmanın ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Başka deyişle, özgürlüğümüzü korumak için, "makinenin yarattığı genel meydan okumaya verilecek yeni bir yanıta" ihtiyacımız var (Polanyi, 1947b: 109).

Yine de, böyle bir yanıt, özgürlüğün hem kurumsal boyutunun hem de ahlaki boyutunun bir arada ele alınmasını gerektirmektedir. Özgürlüğün kurumsal garantileri, farklı farklı iktisadi sistemler ve teknolojik altyapılarla tutarlı olduğundan (Polanyi, 1947a: 117), buradaki sorun, özgürlüğün arttırılıp arttırılamayacağı sorunudur ki bu da kendi başına yeni bir sorun sayılmaz. Öte yandan, ahlaki düzeyde, karmaşık bir toplumda özgürlüğün kendisi de tehlikededir, çünkü "özgürlüğün korunmasını sağlayacak araçların kendileri, onu yozlaştırmaya ve yok etmeye de yol açabilir" (Polanyi, 1944: 254). Bu durumda özgürlüğün korunması ahlaki bir yükümlülük haline gelmektedir. Polanyi'ye göre, "Bizim kuşağımıza kapitalizmin sorunu olarak görünen sorun, aslında sanayi uygarlığının çok daha önemli bir sorunudur. İktisadi liberal bu olguya karşı kördür. Liberal, kapitalizmi bir iktisadi sistem olarak savunurken, makine çağının yarattığı meydan okumayı göz ardı etmektedir" (Polanyi, 1947a: 117).

Polanyi'nin önerdiği çözüm, özgürlüğün, ekonomik alanın yeniden toplumun içerisine "yerleştirilmesi" yoluyla toplumun bütününe yayılmasının sağlanmasıdır. Bu da aslında, demokratik ilkenin ekonomik alana genişletilmesi anlamına gelmektedir. Doğal olarak bu da sonuçta, özgür-

lüğün kurumsal olarak korunması gerektiği anlamına gelmektedir. Polanyi'ye göre, özgür bir toplumun "damgası", kurumsal olarak korunacak "uyum göstermeme hakkı"dır:

> "Yerleşmiş bir toplumda, uyum göstermeme hakkı, kurumsal olarak korunmalıdır. Birey, sosyal yaşamın kimi alanlarındaki yönetsel ödevlerin yerine getirilmesi için güvenilmesi gereken güçlerden korkmadan, kendi özgür vicdanını izlemekte özgür olmalıdır. Bilim ve sanatlar her zaman entelektüellerin koruyuculuğu altında işlemelidir. Zorlama hiçbir zaman mutlak olmamalıdır; 'itiraz eden' kişi, korunabileceği bir kovuğa, yaşayabileceği bir alan yaratan bir tür 'ikinci en iyi'ye sahip olmalıdır. Böylelikle garanti altına alınan karşı çıkma hakkı, özgür bir toplumun ayırt edici özelliği olacaktır." (Polanyi, 1944: 255).

Bu bakımdan, sosyalizmin yaşayabilirliği de bu türden bir özgürlüğün kurumsal olarak korunmasına bağlıdır. Böyle bir sosyalizm altında, birey, her şeyden önce toplumsal bir varlık olduğunu duyumsayacak, kendisini "topluluk içindeki bir kişi" olarak görecektir. Bu da aslında, "bireyin biricik olması ve insanlığın birliği" düşüncesinin kabul edilmesinden geçmektedir (Polanyi, 1944: 258A):

> "Toplumun gerçekliğini yakınmadan kabul etmek insana sarsılmaz bir cesaret ile adaletsizlik ve özgürlüğün önündeki kaldırılabilir engellerin temizlenmesi için sarsılmaz bir güç vermektedir. Tüm insanlar için daha fazla özgürlük yaratma ödevine bağlı kaldığı sürece insanın, güç ya da planlamanın kendisine karşı dönerek bunları araç olarak kullanma yoluyla elde ettiği özgürlüğünü yok edeceğinden korkması gerekmez. Bu, karmaşık bir toplumda özgürlüğün anlamıdır; bütün istediğimiz belirliliği verecek olan da budur." (Polanyi, 1944: 258B).

Polanyi, makine çağının meydan okumasına karşı, özgürlük sorununu çözecek; "uyum göstermeme hakkı"nı kurumsal olarak koruyacak bir sosyalizm öneriyordu. Bununla birlikte, Polanyi'nin önerdiği sosyalizmin, Marksist bir sosyalizm anlayışıyla aynı olmadığına dikkat etmek gerekli-

dir. Kimi yorumcular, Polanyi'nin mesajının, refah devletine dönüş isteği olduğunu vurgularken (örneğin, Block ve Somers, 2014), Polanyi'nin gençlik döneminden beri sosyalizmi benimsediği konusunda bir kuşku yoktur. Hatta, ömrünün sonuna doğru kurulması için uğraştığı ancak ölümünün ardından yayın hayatına başlayan, iki sistemin yani kapitalizm ile sosyalizmin aynı dünyada, birlikte yaşayabileceği inancını vurgulayan *Co-existence* ("Birlikte Yaşama") adlı derginin 1964'te yayınlanacak ilk sayısı için hazırladığı notlarda, Polanyi şöyle demektedir: "Sosyalizm, teknolojik olarak daha etkin olduğu için değil, [...] teknolojik ve iktisadi düzeni sosyal ve insani gereksinimlerin hizmetine sokmak yalnızca sosyalizmde mümkün olduğu için, daha iyidir" (aktaran: Polanyi-Lewitt, 1964).

Bu bakımdan, makine çağına yönelik olarak yalnızca iktisadi olmayan, insanı öne çıkaran bir sosyalizm anlayışının önemini koruduğu, hatta "barbarlık" çağının yeniden kapımızı çaldığı bugünlerde Polanyi'nin aşağıdaki sözlerine kulak vermek daha da önemli görünüyor:

> "Feodal ulusun ardından burjuva ulusu geldi; o da bugünlerde yerini sosyalist ulusa bırakıyor. Birkaç kuşak sonrasında işler değişebilir. Sözcüklerin genel çağrışımları, kafa karıştırıcı kullanımlardan vazgeçmezsek, tümüyle ortadan kalkabilir. Temel çağrışım, her zaman insanların birliği hakkındadır. Feodal ulusun kalbi, ayrıcalıktı; burjuva ulusununki, mülkiyet; sosyalist ulusun kalbi, toplu varoluşun bir kültür topluluğunun benimsenmesine dayandığı, insanlardır. Kendi adıma, böyle bir toplumda hiç yaşamadım." (aktaran: Polanyi-Lewitt, 1964).

V. Epilog

Makine çağına ilk verilen yanıttan, yani kapitalizmden vazgeçemiyor olmamız, sistemin yarattığı, ağırlığı giderek artan, hatta insanlığın sonunu getirebilecek boyuta ulaşan yeni tehditlerle (nükleer güç, çevre ve iklim krizi, yoksulluk ve eşitsizlik) baş etmemizi de giderek zorlaştırıyor. Bu durumda, sorunun yalnızca "iktisadi" nitelikte olmayıp, insani bir nitelik taşıdığı, insanı öne çıkaran yeni bir çözümün gerekli olduğu gerçe-

ği üzerine hepimiz ciddi olarak düşünmek zorundayız. Buradaki sorun artık, insanın hayatta kalma sorunu haline gelmiş durumda. Bu yüzden sonsözü yine, 1948'te savaşın bitiminin ardından aşağıdaki uyarıyı yapan Polanyi'ye bırakmak en iyisi:

> "Bizim kuşağımıza kapitalizmin bir sorunu olarak görünün şey, gerçekte, sanayi uygarlığının, çok daha büyük olan sorunudur. Ekonomik liberal, bu olguya karşı kördür. Bir iktisadi sistem olarak kapitalizmi savunurken, liberal, makine çağının meydan okumasını göz ardı etmektedir. Ancak bugünlerde en büyük sarsıntıları ortaya çıkaran tehlikeler, ekonomiyi de aşmaktadır. Tekellerle mücadele ve Taylorizm gibi safiyane düşünceler, Hiroshima tarafından çöpe atıldı. Bilimsel barbarlık, ayak izlerimizi takip ediyor. Almanlar, güneşin ölüm ışınları yaymasını sağlayacak silahlar peşindeydiler. Bizler, aslında, güneşi de gölgeleyen ölüm ışınları patlaması yarattık. Yine de Almanlar, kötülüğe dayanan bir felsefeye sahiptiler; bizler ise insani bir felsefeye. Kendi kötülüğümüzün simgesini, tam da burada görmek zorundayız." (Polanyi, 1948: 117).

Yararlanılan Kaynaklar

Berlin, I. (1963), Karl Marx: His Life and Environment, New York: Time Incorporated.

Bhaskar, R. (1989), The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of The Contemporary Human Sciences, 2. baskı, Harvester Wheatsheaf.

Bhaskar, R. (1993), Dialectic: The Pulse of Freedom, London, Verso.

Block, F. ve M. R. Somers (2014), The Power of Market Fundamentalism: Karl Polanyi's Critique, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Canpolat, N. (2017), Küreselleşme Oyunları ve Kriz, Z. Y. Gök ve H. Özel (ed.), Ankara: Efil Yayınevi.

Dalton, G. (ed.) (1968), Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi, New York: Anchor Books.

Giddens, A. (1984), The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration, Cambridge: Polity Press,

Glasman, M. (1994). "The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity," New Left Review, sayı 205, Mayıs/Haziran, s. 59-87.

Halperin, R. (1984). "Polanyi, Marx, and the Institutional Paradigm in Economic Anthropology," B. L. Isaac (ed.). Research in Economic Anthropology, vol. 6 içinde, s. 245-72.

Kapstein, E. B. (1996), "Workers and the World Economy." Foreign Affairs, 75(3), s. 16-17.

Kosík, K. (1976), Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World, Boston Studies in the Philosophy of Science, R. S. Cohen and M. W. Wartofsky (eds.), vol. LII, Dordrecht-Holland and Boston-U.S.A.: D. Reidel Publishing Company.

Kuçuradi, I. (2002), 'Human Rights in the Light of Fifty-year Experience: Introduction', in Human Rights in Turkey and the World in the Light of Fifty-year Experience, I. Kuçuradi (ed.), Ankara: Hacettepe University

Kuçuradi, I. (1995a), "Human Rights Instruments Questioned in the Light of the Idea of Human Rights," The Idea and the Documents of Human Rights, Ioanna Kuçuradi (ed.), Ankara: The Philosophical Society of Turkey içinde, s. 3-12.

Kuçuradi, I. (1995b), "Human Rights, The Idea, the Demands and the Instruments," The Idea and the Documents of Human Rights, Ioanna Kuçuradi (ed.), Ankara: The Philosophical Society of Turkey içinde, s. 75-91.

Kuçuradi, I. (1988), "'World Problems' from the View-Point of Human Rights," The Papers Presented to the International Seminar on Philosophy Facing World Problems, Ankara: The Philosophical Society of Turkey içinde, s. 57-71.

Kuçuradi, I. (1982), "Philosophy and Human Rights," The Philosophical Foundation of Human Rights, I. Kuçuradi (ed.), Ankara: Hacettepe University Research Institute for Turkey and The Middle East içinde, s. 47-52.

Lind, C. (1994), "How Karl Polanyi's Moral Economy Can Help Religious and Other Social Critics," in Kenneth McRobbie (ed.), Humanity, Society and Commitment: On Karl Polanyi, Montréal: Black Rose Books, s. 143-61.

Litvan, G. (1991), "Democratic and Socialist Values in Karl Polanyi's Thought," M. Mendell ve D. Salée, The Legacy of Karl Polanyi: Market, State and Society at the End of the Twentieth Century, New York: St. Martin's Press içinde, s. 251-71.

Marcuse, H. (1964), One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, Boston: Beacon Press.

Marx, K. (1975), Early Writings, çeviren: R. Livingstone, Harmondsworth: Penguin.

Mommsen, W. (1989), The Political and Social Theory of Max Weber: Collected Essays, Cambridge: Polity Press.

Özel, H. (2022), "Karl Polanyi, Piyasa ve Devlet", İktisat ve Toplum, sayı 138, Nisan 2022, s. 48-69.

Özel, H. (2021a), "Keynes'ten Polanyi'ye Özgürlük Anlayışı", İktisat ve Toplum, yıl 11, sayı 126, Nisan, s. 92-101.

Özel, H. (2021b), "Piyasa Sistemi ve Özgürlük", İktisat ve Toplum, sayı 132, 2021, s. 74-87.

Özel, H. (2019a), "Sistem Hem Ekonomik Hem Politik Olarak İşlemiyor", İktisat ve Toplum, Mart.

Özel, H. (2019b), "Commodification," Exploring the Thought of Karl Polanyi, Christopher Holmes, Gareth Dale, and Maria Markantonatou (ed.), London: Agenda Publishing içinde, s. 131-49.

Özel, H. (2016), "Toplumu Piyasaya Yerleştirmek ve Sosyal Bilimin Dönüşümü", Liberalizmi Yeniden Düşünmek, B. Gürbüz, M. Sarfati ve H. Özel (ed.), Ankara: Efil Yayınevi, 2016 içinde, s. 17-48.

Özel, H. (2013), Piyasa Ütopyası, 2. Baskı, Ankara: BilgeSu yayınları.

Özel, H. (2003), "Closing the Open Systems: Two Examples for the 'Double Hermeneutics' in Economics," ODTÜ Gelişme Dergisi/METU Studies in Development, vol. 30, Aralık 2003, s. 223-248.

Özel, H. (1997), "Reclaiming Humanity: The Social Theory Of Karl Polanyi" yayınlanmamış doktora tezi, University of Utah.

Polanyi, K. (1977), The Livelihood of Man, ed. by Harry W. Pearson, New York; Academic Press.

Polanyi, K. (1947a), "Our Obsolete Market Mentality: Civilization Must Find a New Thought Pattern" Commentary, sayı. III, Ocak-Haziran, s. 109-117.

Polanyi, K. (1947b), "On Belief in Economic Determinism," The Sociological Review, s. 96-102.

Polanyi, K. (1944), The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time, New York: Rinehart & Co., 1944.

Polanyi, K., C. M. Arensberg ve H. W. Pearson (ed.) (1957), Trade and Markets in the Early Empires: Economies in History and Theory, New York: The Free Press.

Polanyi-Lewitt, K. (1995), "Towards Alternatives: Re-Reading the Great Transformation," Monthly Review, vol. 47, no. 2, June, s. 1-17.

Polanyi-Levitt, K. (1990), "Origins and Significance of The Great Transformation," in Polanyi-Lewitt (ed.), The Life and Work of Karl Polanyi, Montréal: Black Rose Books, s. 111-24.

Polanyi-Levitt, K. (1964), "Karl Polanyi and Co-Existence, Co-Existence, No. 2, Kasım.

Polanyi-Lewitt, K. and M. Mendell (1987), "Karl Polanyi: His Life and Times," Studies in Political Economy, vol. 22, Spring.

Ross, D. (1923), Aristotle, New York: Methuen, 1964.

Rotstein A. (1990), "The Reality of Society: Karl Polanyi's Philosophical Perspective," Polanyi-Lewitt (ed.), The Life and Work of Karl Polanyi, Montréal: Black Rose Books içinde, s. 98-110.

Sievers, A. M. (1991), "Reconsidering Karl Polanyi's Neo-Heterodoxy with Special Reference to the Marx Connection," R. K. Kanth and E. K. Hunt (ed.), Explorations in Political Economy: Essays in Criticism, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers içinde, s. 53-72.

Sievers, Allen M. (1949), Has Market Capitalism Collapsed? A Critique of Karl Polanyi's New Economics, New York: Columbia University Press.

Taylor, C. (1991), The Ethics of Authenticity, Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Taylor, C. (1985), Human Agency and Language, Philosophical Papers, Cilt 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 45-76.

Taylor, C. (1979), Hegel and the Modern Society, Cambridge: Cambridge University Press.

Taylor, C. (1975), Hegel, Cambridge: Cambridge University Press.

Weber, M. (1947), The Theory of Social and Economic Organization, T. Parsons (ed.), New York: The Free Press.

Weber, M. (1927), General Economic History, çev. Frank H. Khight, Mineola, New York: Dover Publications, 2003.

Keynes'in Felsefe Yolculuğu ve Keynes İktisadı[1]

Ömer Faruk Çolak [2]

Para, her şeyden önce, bugünü geleceğe bağlamak için kullanılan ince bir araçtır. [3]

John Maynard Keynes

I. Giriş

John Maynard Keynes (1883-1946), 19. yüzyılda doğan, 20. yüzyıla damga vuran, 21. yüzyılda da iktisat camiasında öncü kimliğini koruyan ve iktisat politikalarına yön veren bir iktisatçıdır. Bundan dolayı da 2008 Krizi'nin tüm dünyayı etkilediği dönemde, 2011 yılında *The Economist* dergisinin geleneksel anketinde 50 ünlü iktisatçıyla yapılan "geçtiğimiz

1 Bu bölüm, İktisat ve Toplum Dergisi'nde yayımlanan "Politik İktisatçı Kimliğiyle Keynes ve Barışın Ekonomik Sonuçları" (Sayı 125, s. 32-35); makalesinin genişletilmesiyle yazılmıştır.

2 Prof. Dr., İktisat ve Toplum Dergisi ve EfilJournal Editörü.

3 John Maynard Keynes, The General Theory of Employment, Interest and Money, in The Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. 7, ed. Austin Robinson and Donald Moggridge, Cambridge University Press, 2013:294.

on yılda etkili olan iktisatçılar" anketinde, Fed Başkanı Ben Bernanke'nin ardından ikinci sıraya oturmuştur.[4] Keynes'in ardından gelenler de yine Keynesyen iktisada yakın akademisyenler Jeffrey Sachs, Hyman Minsky ve Paul Krugman'dır. Keynesyen makro ekonomi üzerine yazdığı kitapta Keynes'i kaynak göstermeyen G. Mankiw de kriz sonrası *The New York Times* gazetesine yazdığı makalede "Ekonominin karşı karşıya olduğu sorunları anlamak için tek bir ekonomiste dönecek olsaydınız, ekonomistin John Maynard Keynes olacağına hiç şüphe yok. Keynes yarım asırdan fazla bir süre önce ölmüş olmasına rağmen, resesyon ve depresyon teşhisi modern makroekonominin temeli olmaya devam ediyor." demiştir (Mankiw, 2008).

Ölümünün ardından (1946) 77 yıl geçmesine rağmen, Keynes ve Keynes'in iktisadı hâlâ güncelliğini korumaktadır. Hatta son 15 yıldır yaşamakta olduğumuz kriz sürecinde, onun için *"Çağdaş Keynes"* başlıkları atılmaktadır. Keynes'i bu kadar özel kılan, iktisatçı olmasının yanında, devlet adamı, sigortacı, tiyatro kurucusu, dergi editörü, sanat galerisi yönetim kurulu üyesi, matematikçi ve elbette felsefeci olmasıdır. Bu özelliklerinden ötürü de Keynes'in iktisadı analiz edilirken iktisat yazını yetersiz kalmaktadır. Keynes'i anlamak için onun tarih, felsefe, psikoloji, estetik ve hatta edebiyata bakış açısı da göz önünde bulundurulmak zorundadır.

Keynes, bu özelliklerinden ötürü, üzerine en çok biyografi yazılan iktisatçıdır. Bundan dolayı Keynes biyografisi üzerine uzmanlaşmış iktisatçılar bile bulunmaktadır. Skidelsky, Moggridge bunlardan bazılarıdır. Keynes'i bu kadar özgün kılan, sadece kişiliği değil; daha 1920'de yazdığı *Barışın Ekonomik Sonuçları*'ndan başlayarak iktisat yazının muhafazakâr örtüsünü kaldırmaya başlaması ve nihayetinde *The General Theory of Employment, Interest and Money* (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, kısaca Genel Teori) kitabıyla klasik iktisada karşı bir devrim yapmasıdır. Bundan dolayı *Genel Teori*, Keynes'in *magnum opus* kitabıdır (Crotty, 2019:1).

John Maynard Keynes, makro iktisatçıları büyülemekten asla vazgeçmez. İktisatçılar, kendilerini onun öğrencisi olarak mı, rakibi olarak mı, yoksa hem ondan hem de daha önceki rakiplerinden fikir alan eklektik

4 www.economist.com, Feb 10, 2011

birisi olarak mı görürler? (Dimand, Mundell ve Vercelli, 2010: 1). Bu soruların yanıtı zordur. Bundan dolayı olsa gerek Friedman'dan yola çıkarak her iktisatçı biraz Keynesyendir diyebiliriz. Keynes, iktisatçıları makro ekonomiye odaklanmaları için zorlamaya çalıştı. Kitlesel işsizlik ve toplam talep düzeyini ekonomi için merkezi bir sorun olarak görüyordu. "Genel" bir teoriden söz etti, bunu yaparken, teorinin nasıl genişletilebileceğine dair çok sayıda yeni fikir sundu (Backhouse ve Bateman, 2010: 24). Keynes,

> "Klasik iktisatçılara kendi argümanlarını kullanarak meydan okuma gereği duymuştur. Ona göre hata, iki savaş arası dönemde kapitalist ekonomilerin karşılaştıkları gerçek sorunlara uygulanırsa, yalnızca yanıltıcı olmakla kalmayıp, felakete yol açıcı nitelikte olan mevcut klasik teoride yatıyordu. Keynes'e göre, kapitalizm ölümcül derecede hasta değildi ama istikrarsızdı. Keynes'in amacı, kapitalizmi sürdürmek ve güçlendirmek üzere oyunun kurallarını gene kapitalist sistem içinde modifiye etmekti. Tam istihdamın, istisnadan ziyade bir kural haline gelmesini arzu etti ve bu da muhafazakâr bir devrim olacaktı." (Snowdon ve Vane, 2012: 12).

II. Keynes: Bir Entelektüelin Serüveni

John Maynard Keynes, 5 Haziran 1883'te Cambridge'de doğdu. Babası John Neville Keynes, Sir unvanı taşıyan, felsefe, mantık ve yöntem üzerine çalışan bir akademisyendi. Eton'da burslu olarak lise eğitimine başlamadan önce ailesinin denetiminde sıkı bir eğitim döneminden geçmişti. Keynes, Eton'da matematiğe merak salmıştı. Bunun etkisiyle 1902'de Cambridge'de King's College'a başladığında önceleri aklında matematikçi olmak vardı. Sonra bu fikrinden vazgeçti ve felsefeye yöneldi. Bu tercihinde, o dönemde College'da eski ve yeni öğrenciler ile akademisyenlerin birlikte yer aldıkları; 1820'de F. D. Maurice tarafından kurulan Apostles[5] grubuna katılmış olması etkili oldu (Moggridge, 1985: 12). Grubun adı Hristiyanlığın öncülerine ait olsa da kendileri daha çok felsefeyle ilgili

5 Hıristiyan teolojisinde İsa'nın havarilerine verilen ad. Yeni Ahit'e (İncil'e) göre On İki Havariler İsa'nın müridleri, öğrencileri.

tartışmalar yapıyorlardı. Grubun üyeleri arasında Bertrand Russell ve G. E. Moore da vardı. Russell, Keynes gruba katıldığında çok aktif değildi. Ancak Moore, grubun kılavuzuydu. Moore, 1903'te yayımladığı *Principla Ethica*'yla (Ahlak Prensibi) doğruluğu yaşamın ana prensibi olarak kabul ediyordu. Keynes, bu dönemde Russell'dan etkilenmiştir. Ancak şunu da belirmemiz gerekiyor, Keynes'in gelişimi sürecinde Russell da Keynes'ten etkilenmiştir.

Apostle grubunun üyelerinin birçoğu aynı zamanda Bloomsbury grubu üyesidir. Bloomsbury sanatçıların, edebiyatçıların, felsefecilerin üye olduğu bir seçkinler grubuydu. Bu grubun üyeleri her konuda hem fikir değildi. Örneğin I. Dünya Savaşı başladığında grubun bazı üyeleri gönüllü olarak askere giderken Keynes askere alınma çağrısına red yanıtı vermişti. Bundan dolayı da yargılanmıştı. Keynes mahkemeye neden çağrıyı kabul etmediğine ilişkin bir not gönderdi. Notta şunları yazdı: "*Neyin görevim olup olmadığına ilişkin karar hakkımı başkasının iradesine terk edemem; böyle davranmanın ahlaki açıdan da yanlış olduğuna inanmıyorum.*" (Moggridge, 1985: 18). Mahkeme, Keynes'in savunmasını kabul etti ve çağrıdan vazgeçti.

Keynes, 1905'te Cambridge College'dan mezun olduktan sonra matematikle uğraşmamaya karar vermişti. Hazine'de görev almak istedi, sınava girdi, ikinci olunca mecburen Hindistan Dairesi'nde çalışmaya başladı. Cambridge Üniversitesi'nde Alfred Marshall ve Edgeworth gibi önemli iktisatçıların verdikleri ekonomi derslerini takip etti. Bu dairede üç yıl çalıştı. 1908'de Alfred Marshall'ın davetiyle Cambridge King College'a geri döndü ve Marshall sayesinde yeni açılan iktisat bölümüne öğretim görevlisi oldu. 1909'da üniversitede öğretim üyesi unvanını aldı. Böylece iktisada daha fazla daldı diyebiliriz. 1906-1911 yılları arasında doktora tezini yazmaya başladı. *Treatise on Probability*'le (Olasılık Üstüne Bir İnceleme) doktor derecesini aldı. 1911'de *Economic Journal*'ın editörü oldu. Keynes, 1911-1937 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde ekonomi dersleri verdi. Bu dönemde önemli yayınlar yaptı. 1913'te *Indian Currency and Finance* (Hint Parası ve Maliyesi) kitabını yayımladı. Savaş başlayınca Hazine'de çalışmaya başladı. Versailles Antlaşması görüşmelerine Birleşik

Krallık Hazine Temsilcisi olarak katıldı. İngiliz Heyeti'yle anlaşmazlığa düşünce istifa etti ve 1920 yılında *Economic Consequences of the Peace* (Barışın Ekonomik Sonuçları)[6] kitabını yayımladı. Kitap İngiltere'de ve ABD'de çok satanlar listesine girdi. Keynes, 1940-1946 yılları arasında ise İngiliz Hükümeti'ne maliye alanında danışmanlık yaptı.

John Maynard Keynes, 1936 yılında yayımladığı ve *Genel Teori* olarak bilinen kitabıyla egemen iktisat teorisi olan klasik (neoklasik) teoriye önemli bir darbe vurmuş ve birçoklarınca ifade edilen bir devrimin, Keynes Devrimi'nin yolunu açmıştır. Keynes'in klasik iktisada getirdiği eleştiri, iktisat teorisi ile politikasına getirdiği katkılar ve yenilikler öylesine önemlidir ki kitabın ve Keynes'in yarattığı etki hâlâ sürmektedir.

Keynes, 1943 yılından ölene değin Uluslararası Para Fonu'nun kuruluş görüşmelerinde İngiltere'yi temsil etti. Keynes'e 1942'de Lord unvanı verildi ve Lordlar Kamarası'na alındı. Keynes akademisyenliğinin yanında bir sigorta şirketinde üst düzey yöneticilik yaptı. Kendi adına bir yatırım şirketi kurup, yönetti. Güzel sanatlara ilgisi nedeniyle bu konuda çalışan bir vakfın başkanlığını yürüttü.

Keynes entelektüel kimliğiyle açık görüşlü bir kişiydi. Bundan dolayı bazı çıkışları herkesi şaşırtırdı. Örneğin 1932'de BBC'de yaptığı bir konuşmada "Sovyet Bolşevizm'ini ve İtalyan faşizmini modern çağın en sıra dışı iki siyasi hareketi," olarak nitelendirmiş ve "bu muhteşem denemeleri küçümsemeyelim veya onlardan ders almayı reddetmeyelim" demiştir (Runciman, 2020: 83).

Keynes'in savaş sonrası ekonomiyle ilgili planları sadece akademik bir meraka dayanmıyordu.

İngiltere'nin savaş sonrası ekonomik planlamasının yanında İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı'nı finanse etmesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden İngiltere'nin yaratılmasını da tasarlıyordu. Uluslararası finansal sistemin aktörleri, Keynes'in, Britanya'nın adamı olduğunu da biliyorlardı ve bu kimliğiyle ABD'yle görüşmelerde baş müzakereci olarak Keynes, Churchill'e rakip oldu (Crotty, 2019: 4).

6 Kitabın Türkçe çevirisi Efil Yayınevi tarafından 2020 yılında yayımlandı.

Keynes'in bu açık sözlülüğün altında elbette kendisine olan güven duygusu yatıyordu. Bu güveni sağlayan da aldığı eğitim, entelektüel birikimi ve sahip olduğu zekâydı. Bu özellikleri net bir biçimde görülüyordu.

Keynes'i bu kadar ünlü yapan ve günümüz iktisat politikası tartışmalarında adını öne çıkartan hiç şüphesiz sadece bu parlak yaşamı değil. Onu önemli kılan klasik iktisadın çözüm üretemediği 1929 Krizi'nin yarattığı yıkımı onarmaya yönelik kuramsal temeli sağlam iktisat politikaları üretmiş olmasıdır.

III. Politik Bir İktisatçı Olarak Keynes'in Felsefe Yolculuğu

J. M. Keynes; A. Smith ve K. Marx'la birlikte, iktisat teorisinin hâlâ en çok okunan, aynı zamanda da en çok tartışılan iktisatçısıdır.[7] Bunun temel nedeni, diğer iki meslektaşı gibi Keynes'in yazdıklarının, yaşadıkları yüzyılın ötesinde bile iktisadi olguları açıklamaya kılavuzluk etmekte gösterdiği başarıdır. Keynes, 1936 yılında yayımladığı *Genel Teori* kitabıyla egemen iktisat teorisi olan klasik (neoklasik) teorinin gücünü büyük ölçüde yok etmiş ve birçoklarınca ifade edilen bir devrimin (Keynes Devrimi) yolunu açmıştır. Bundan dolayı Blaug, Keynes Devrimi'ni Kuhn'un bilimsel devrimiyle eş değer tutmaktadır (Blaug, 1990: 25).

> "Keynes, Marx, Darwin, Freud ve Einstein'la beraber modern entelektüel devrimin düşünürlerinden biridir. Keynes, Genel Teori'yi 52 yaşında yazarken, profesyonel iktisatçı olarak ilk yaptığı yayın 1909 yılındaki 'Hindistan'da Son Ekonomik Olaylar'dır. Bu tarihten 1935'e kadar devletin uyguladığı politikalar üzerine eleştiriler ve araştırma tebliğleri yayımlamıştır. Bunların önemli bir kısmında standart teori yoktur." (Minsky, 1975: 1).

Keynes'in Genel Teorisi'ne ilişkin olarak Paul Sweezy şu saptamayı yapmaktadır:

7 Okunmasa da en çok kitapları en çok satan iktisatçılardır. Bu arada şunu yazalım, Keynes, Marks'ı iktisatçı olarak değil sosyolog olarak görmektedir.

> "Keynes, Genel Teori'yi liberal sezgiler ve entelektüel teşvikler üzerine yazmıştır. Amerika'daki ve İngiltere'deki genç akademisyenleri ve öğrencileri hedef almıştır." (Minsky, 1975: 3).

Keynes'in felsefeye bakışında belirsizlik ve risk anahtar kavramlardır. *Olasılık Üzerine Bir Deneme* kitabında bu iki kavram üzerinden iktisat felsefesine bakışı belirginleşir. Buradaki görüşleri *Genel Teori*'de kısmen farklılaşır. *Örneğin*, Olasılık kitabında yüksek bir akılcılık altında belirsizlik ve güven kavramını irdelerken, *Genel Teori*'de bu iki kavramı zayıf akılcılık altında irdeler (Davis, 1991: 406). Keynes, *Genel Teori*'de, gelecek olaylarda belirsizliğin başat rol oynayacağını düşünmektedir. Bundan dolayı da "uzun vadede hepimiz ölüyüz" demiştir (Keynes, 1923, 2013: 65).

Keynes, riskin olduğu durumlarda olayın tekrarlanma olasılığının olduğunu ve bu yüzden riskin hesaplanabilir bir olgu olduğunu iddia ederken,

> "Belirsizliğin olduğu durumlarda risktekinin aksine olayların tekrar etme olasılığı bilinmediği için olasılık hesaplamalarının anlamlı olmayacağını belirtmişti. [...] Keynesyen belirsizlikte iki boyut olduğunu; birinci boyutta belirsizliğin sayısal bir değere karşılık gelemeyeceğini ve bundan dolayı ölçülemeyeceğini iddia ederken, ikinci boyutta belirsizliğin ağırlıkla ölçülebileceğini ifade etmektedir. Treatise on Probability kitabında ağırlıkla ilgili iki farklı tanım ortaya konmuştur. Birinci tanımda ağırlık kavramına uygun kanıtların miktarı karşılık gelirken, ikinci tanımda ağırlık kavramına kanıtların bütünlük derecesi karşılık olarak gelmektedir. Keynes'in takipçileri ikinci tanımı birinci tanım kadar benimsememişlerdir. [...] Keynes olasılık hesaplamalarıyla bulunan riskin gerçek dünyayla ilgili geçerli hiçbir şey sunmayacağını günlük yaşam başta olmak üzere alınan çoğu kararın temel belirsizliğe göre alındığını ve hiçbir bilgininin tam ve kesin olmamasından dolayı temel belirsizliğin önüne geçilemeyeceğini savunmuştur" (Yavuz ve Tokucu, 2006: 150 akt., İğdeli, Arif ve Sever, 2018: 4-5).

Keynes riskin hesaplamasının güçlüğünü vurgularken, diğer yandan da iktisatta yoğun matematik kullanımına karşı da bir tavır geliştirmiştir. *Genel Teori*'de bunun için şöyle yazar:

> "Yeni matematik iktisadın büyük bir kısmı tamamen uydurmadır. Başlangıçta dayandıkları varsayımlar gerçeklikten uzaktır. Böylece yazar gereksiz birtakım semboller içinde dünyanın karışık ve çetrefilli halini görmez hale gelir." (Keynes, 2013: 298).

Keynes iktisatçı olduğu kadar, felsefecidir hatta edebiyatçıdır. Malthus için yazdığı biyografide kullandığı ifadeler bu saptamamızın haklılığını göstermektir. Malthus için Lord Keynes şöyle yazıyordu:

> "İlk deneme, yöntem olarak yalnızca a priori ve felsefi olmakla kalmaz, aynı zamanda dil ve duygunun marifet gösterisi ile cesur ve tumturaklı bir tarzı vardır; ancak sonraki baskılarda siyaset felsefesi yerini ekonomi politiğe bırakırken, genel ilkelerin üzeri sosyoloji tarihindeki bir öncünün tümevarımsal doğrulamalarıyla örtülür ve Directory'nin son yıllarında yazan genç bir adamın dehası ve yüksek ruhu kaybolur. Coleridge'in ikinci baskının kendi nüshasındaki özenli yorumu 'Laf kalabalığı ve anlamsız tekrardır.'" (Keynes, 2023: 81).

Diğer yandan felsefeci kimliğiyle Wittgenstein'ı kıyasıya eleştirir:

> "Felsefenin bir faydası olmalı ve bunu ciddiye almalıyız; düşüncelerimizi ve dolayısıyla eylemlerimizi netleştirmeli. Aksi halde, o, kontrol altında tutmamız gereken bir fıtrat ve bunun böyle olduğunu anlamak için bir sorgulamadır; yani, felsefenin başlıca önermesi, felsefenin saçmalık olduğudur. Ve yine, bunun saçmalık olduğunu ciddiye almalı ve Wittgenstein'ın yaptığı gibi önemli bir saçmalıkmış gibi davranmamalıyız." (Keynes, 2023: 266).[8]

Keynes devam ediyor:

> "Bir Dünya Görüşü (Weltanschauung) yazacak olsaydım, buna 'inandığım şey' değil, 'hissettiğim şey' derdim. Bu, Wittgenstein'ın, felsefenin bize inanç vermediği, sadece entelektüel rahatsızlık hissini hafiflettiği görüşüyle bağlantılıdır. Ayrıca, Russell'ın dersine

8 Atıf yapılan bu kaynak, tarafımca derlenen, 2023 yılında Efil Yayınevi'nden çıkacak olan "John Maynard Keynes: Denemeler" isimli kitaba aittir. Kitapta, Keynes'in kaleme aldığı çeşitli makalelere yer verilmiştir. Sayfa numarası değişiklik gösterebilir.

> karşı çıkacak olsaydım, bu çıkış, onun inandıklarına değil, hissettiklerine ilişkin verdiği belirtilere olurdu. Bunun nedeni, bir insanın bir başkasının duygularına karşı çıkamayacak olması değildir; birinin yalnızca kendisi hakkında çeşitli duygular hissedebiliyor olmasındandır. Ve belki de o kişi, kendi duygularını, mutlu bir yaşam için daha takdire şayan veya elverişli görebilir." (Keynes, 2023: 347).

Keynes'in Bloomsbury etkisiyle felsefeye bakışı da klasiklerden farklıdır. Bentham'ın faydacılık felsefesine hep uzak duran Keynes, olgulara rasyonel gözle bakarken, bir taraftan da Moore'un iyiye ve doğruya yönelik felsefesi temelinde toplum yararını öne çıkartan yaşam felsefesine sahiptir. Diğer yandan, *Treatise on Probability* kitabında rasyonellikle tam bilgiye erişilemiyorsa sezgisel bilginin çözüm olabileceğini ortaya koymuştur:

> "Rasyonalizmin çeşitleri ve Keynes'in kendi deyimiyle, Cambridge rasyonalizmi, onu diğer versiyonlardan ayırmak için rahatlıkla kullanılabilir. [...] Sezgicilik rasyonalist bir bağlamda anlaşılmaktadır. Temel tezim, epistemolojik olarak konuşurken, Keynes bir tür rasyonalist değil, özel bir rasyonalisttir." (O'Donnell, 1989: 65).

Olasılığı mantıksal çıkarsama çerçevesi içinde değerlendirdiği için sorunu çözmede önermelerin gücü-güçsüzlüğü ilişkisi belirleyici olmaktadır. Keynes, V. Woolf'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Belirsizlik kaba güçte değil, beyinle, zekanın kullanılmasıyla kontrol altına alınabilir ve huzur aşama aşama yeniden tesis edilebilirdi." (Skidelsky, 2003: 15). "Keynes'i bu noktaya taşıyan olgu, *Treatise on Probability* adlı çalışmasını yazarken, mantığa olan tüm ilgisini tüketmişti; mantık, Keynes'in zihni için fazlasıyla dardı" (Skidelsky, 2003: 21).

Bu bakışa rağmen Keynes, dünyayı şekillendirmek yerine tıpkı B. Russell gibi dünyayı anlamaya çalışmıştır. Yani klasiklerin liberalizmine birçok eleştiri getirmesine rağmen, Marx gibi dünyayı değiştirme hedefi yoktur.

Keynes, *Para Üzerine Bir İnceleme* kitabını 1930 yılında yayımladı. Bu kitapla klasik iktisat ekolünden ayrıldı. "Bu kopuşta Say Yasası'nın reddi ve efektif talebin öne çıkışı belirleyici olmuştur. Ancak en az bunun kadar

para aldanması ve ücret eşitliği de önemli bir ayrışmadır." (Fender, 1981: 8). "Keynes, iktisat teorisyeni olduğu kadar, aynı zamanda politik iktisatçıdır; bu konuda oldukça kavgacıdır, hatta küstahtır." (Clarke, 2009: 5). Nitekim I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'yla yapılan barış görüşmelerinde düşüncelerine karşı çıkıldığı için Paris'den -Versailles'den- ayrılmış, ülkesine dönmüş, hemen ardından da Barışın Ekonomik Sonuçları kitabını 1920 yılında yayımlamıştır. "Keynes'in *Genel Teori*'den önce yazdığı kitaplar içinde en fazla öne çıkan kitabı olan 'Barışın Ekonomik Sonuçları', onun iktisatçı, daha da ötesi politik iktisatçı kimliği kadar, bir devlet adamı hatta diplomat kimliğinin de üst düzeyde olduğunu göstermektedir." (Çolak, 2021: 32). Keynes görüşmelere ilişkin yaptığı tespitlerde gündelik yorumlardan uzaktaydı; Antlaşma sonrası yaşanacak olanları düşünerek endişeye kapılmıştı:

> "Amerikan ordusu, sayısının, disiplininin ve teçhizatının zirvesindeydi. Avrupa, ABD'nin gıda kaynaklarına tamamen bağımlıydı ve finansal olarak daha da kesin olarak onun insafına kalmıştı. Avrupa, yalnızca ABD'ye ödeyebileceğinden fazlasını borçlu olmakla kalmamıştı; ABD'den alacağı daha fazla yardım onu açlıktan ve iflastan kurtarabilirdi. Bu dünyanın prenslerine emir verme silahına sahip bir filozof yoktu. Avrupa başkentlerinin kalabalığı Başkan'ın tutumunun nasıl da suyunu çıkardı! Batı'dan gelen, kendi uygarlığının kadim atasının yaralarını saracak ve bizim için geleceğin temellerini atacak kaderimizdeki adamın çehresinin ve duruşunun peşinde nasıl bir merak, endişe ve umutla koştuk.
>
> Hayal kırıklığı o kadar büyüktü ki, en çok güvenenlerin bazıları bundan bahsetmeye cesaret edemedi. Doğru olabilir miydi? Paris'ten dönenlere sordular. Antlaşma gerçekten göründüğü kadar kötü müydü? Başkan'a ne olmuştu? Hangi zayıflık ya da hangi talihsizlik böylesine olağanüstü, böylesine beklenmedik bir ihanete yol açmıştı?" (Keynes, 2023: 15-16).

Yine Paris görüşmeleri sırasında ABD Başkanı ve İngiltere Başbakanı L. George için de şu saptamaları yapmaktaydı:

> "Bay Wilson'ın yakın çevresindeki ilk izlenim, bu illüzyonların hepsinin değil, bazılarının bozulduğuna dairdi. Saçı ve sakalı incelikle kesilmişti ve tıpkı fotoğraflarındaki gibiydi. Boyun kasları ve yüzünün hatları belirgindi. Ancak, Odysseus gibi, Başkan da oturduğunda daha bilge görünüyordu; elleri, yetenekli ve oldukça güçlü olmasına rağmen, hassasiyet ve incelik konusunda kusurluydu. Başkan'a ilk bakış, mizacının, başka ne olursa olsun öncelikle öğrenci ya da bilim insanı olmadığını, aynı zamanda M. Clemenceau ve Bay Balfour'a, kendi sınıflarının ve neslinin son derece kültürlü beyleri olarak damgasını vuran dünya kültürüne bile pek sahip olmadığını gösterdi. Ama bundan daha ciddisi, sadece yüzeysel anlamda etrafına karşı duyarsız değildi; çevresine hiç duyarlı değildi. Böyle bir adamın, Bay Lloyd George'un etrafındaki hemen herkese karşı şaşmaz, neredeyse medyumvari duyarlılığına karşı ne şansı olabilir? (Keynes, 2023: 16).

> "Bay Lloyd George merkezi ancak Başkan üzerinde Clemenceau'a üzerinde sergilediğinden daha fazla hâkimiyet sergileyen pozisyondaydı. Şimdi okuyucunun zihni metaforlara başvursun. Başbakanın tedavi edilemez anlaşma aşkını, özü gölgeye teslim etmeye hazır oluşunu, aylar geçtikçe bir sonuca varmak ve tekrar İngiltere'ye dönmek için duymuş olduğu yoğun arzuyu hatırlasın. Nihai anlaşmanın gerçek galibinin Clemenceau olmasına şaşmamalı." (Keynes, 2023: 32).

1936 yılında, Genel Teori'yi yazmadan önce, iktisat politikası önerileri ABD Başkanı T. Roosevelt tarafından dikkate alındı. Keynes, Başkan'la mektuplaştı. Nitekim ABD Başkanı Roosevelt, 1932 yılında aldığı "New Deal" kararlarını Keynes'in bu düşüncelerine göre şekillendirdi. Genel Teori'nin yayımlanmasından sonra yazdığı makalesinde yapmış olduğu devrimi kavramsallaştırmadan şöyle anlatmaktadır:

> "Bu önerdiğim, çıktı ve istihdamın dalgalanmaya neden bu kadar yatkın olduğunun bir teorisidir. Bu, dalgalanmalardan nasıl kaçınılacağı ve çıktının sabit bir optimum seviyede nasıl tutulacağı konusunda hazır bir çare sunmamaktadır. Ancak, bu tam anlamıyla,

> bir İstihdam Teorisi'dir, çünkü herhangi bir verili durumda istihdamın neden böyle olduğunu açıklar. Doğal olarak sadece teşhisle değil, tedaviyle de ilgileniyorum ve kitabımın birçok sayfası ikincisine ayrılmıştır." (Keynes, 2023: 303).

Girişimlerinden ve yazdıklarından dolayı olsa gerek Bertrand Russell, "Keynes, bugüne kadar tanıdığım en keskin ve en açık zihinli kişiydi. Onunla tartıştığımda hayatımı avuçlarımın içine aldığımı hissediyordum ve kendimi bir tür budala olarak görmediğim anlar çok nadirdi" saptamasını yapmıştır (Skidelsky, 2003: 15). Clark da bu konuda şöyle demektedir "Beş ekonomistin bir araya geldiği herhangi bir yerde, altı ayrı fikrin ortaya çıkacağı ve bunlardan ikisinin Keynes'e ait olacağı esprisi daha Keynes hayattayken yaygınlaşmıştı." (Clark, 2009:5).

> "Keynes bir hayli zengin olmuş, ancak debdebeli veya gösterişli bir biçimde değil; konforlu bir şekilde yaşamıştır." (Skidelsky, 2003:16).

> "Keynes, orta yaşlardayken sık sık genç iktisatçıların yeterince eğitilmediklerinden yakınırdı. Genç iktisatçılar, iktisadi olguların yorumlanması için gerekli olan geniş kültüre sahip olamıyorlardı. [...] Keynes, teknisyenleri aydınlatmış, ancak onlar teknisyen olarak kalmışlardır. Teknisyenler Keynes'in araçlarını kullanmışlar, fakat onun vizyonunu güncelleştirmekte başarısız olmuşlardır." (Skidelsky, 2003: 23).

Keynes'in politikaya bakışı farklıdır. Ona göre İngiltere'de "Muhafazakârlar aptal partiyse, İşçi Partisi ahmak partiydi." (Skidelsky, 2003: 73). Keynes, bölüşüm konusunda tam bir liberaldi. Keynes'in ekonomi sorunları içinde "yetersiz ölçüde ilgi gösterdiği bölüşüm sorunudur" (Pecchi ve Piga, 2012: 46). "Keynes'e göre iyi iktisatçılar ender bulunur çünkü oldukça uzmanlaşmış bir düşünsel teknik gerektirmese de dikkatli gözlemler kullanma yeteneğine pek herkeste rastlanmaz. İkinci olarak, iktisat özünde bir doğal bilim değil, bir ahlak bilimidir. Bu iktisadın, öznel gözlemler ve değer yargılarından yararlandığını ifade eder." (Moggrich, 1985: 25). Bu düşüncelere sahip olduğu için de Liberal Parti'ye üye olmuştur. Ona

göre "Kamuoyu her şeye hazırdır ve altın gibidir. Tehlike, aptal kafaları atalarına yabancı hiçbir şeye yeterince açık olmayan o aptal politikacılardan geliyor." (Moggrich, 1985: 37).

Keynes bu konuda son noktayı şöyle koyar:

> "Kişi politik bir hayvan olarak doğarsa, bir partiye ait olmamak en nahoş olanıdır; soğuktur, ıssız ve beyhudedir. Eğer partiniz güçlüyse, partinizin programı ve felsefesi sempatikse, aynı anda girişken, pratik ve entelektüel içgüdüleri tatmin ediyorsa, bu nasıl da makbul olmalı! Bunca geniş bir katılıma ve herkesin boş zamanına değer; tabii eğer politik bir hayvansanız.
>
> Dolayısıyla, kendisini 'Ben partisiz bir adamım' gibi rezilce sözleri dile getirmeye ikna edemeyen bir politik hayvan, hiçbirine ait olmamaktansa herhangi bir partiye ait olmayı yeğleyecektir. Cazibe ilkesiyle bir yuva bulamazsa, soğukta kalmaktansa, tiksinti ilkesine göre bir tane bulmalı ve en az sevmediklerine gitmelidir." (Keynes, 2023: 280).

Sosyalizm, Liberalizm üzerine yaptığı saptamalar alt alta yazıldığında Keynes'in nerede durduğu daha net biçimde görülebilir.

> "Doktriner Devlet Sosyalizmini eleştiriyorum; [...] Devletin en önemli gündemi, özel şahısların halihazırda yerine getirmekte olduğu faaliyetlerle değil, bireyin alanı dışında kalan görevlerle, Devlet'in almadığı takdirde kimse tarafından alınmayacak kararlarla ilgilidir. Hükümet için önemli olan, bireylerin halihazırda yapmakta olduğu şeyleri yapmak ya da onları biraz daha iyi ya da biraz daha kötü yapmak değil; ama şu anda hiç yapılmayan şeyleri yapmaktır. [...] Zamanımızın en büyük ekonomik kötülüklerinin çoğu risk, belirsizlik ve cehaletin meyveleridir. Durum ve yetenekleri açısından şanslı olan belirli bireylerin belirsizlik ve cehaletten yararlanabilmeleri ve aynı nedenle büyük işletmenin genellikle bir piyango olması sebebiyle büyük servet eşitsizlikleri ortaya çıkmaktadır; bu aynı faktörler aynı zamanda emeğin işsizliğinin veya makul iş beklentilerinin hayal kırıklığına uğramasının ve verimlilikle

> üretimin bozulmasının da nedenidir. [...] Kapitalizmden etkin veya etkin olmayan bir teknik olarak; kendi içinde arzu edilir veya sakıncalı olarak bahsettiğimizde şu andan daha net olacağımız bir zaman gelebilir. Benim açımdan, akıllıca idare edilen kapitalizmin, ekonomik amaçlara ulaşmak için şimdiye dek görünürde olan herhangi bir alternatif sistemden muhtemelen daha etkin hale getirilebileceğini düşünüyorum." (Keynes, 2023:275-278).

Keynes'in ekonomi politikasını, liberal ve devlet-hükümet güdümlü sosyalist ekonominin demokratik bir çeşidi olarak görebiliriz. Bu sistemde planlama vardı ancak oligopolistik olmayan, eskisi gibi piyasa ekonomisi de yaratılmak isteniyordu. "Sistem, tüm üretken varlıkların devlet mülkiyetini içermiyordu." (Crotty, 2019: 6).

Nabokov'un *Edebiyat Dersleri* kitabında "Marks, Flaubert'e politik ekonomik anlamda burjuva derdi, Flaubert ise Marx'a tinsel-kültürel anlamda. [...] Her ikisi de haklı olurdu, çünkü Flaubert gerçek yaşamda varlıklı bir beyefendi idi, Marx ise sanatlara karşı olan tutumunda gerçek bir philistine" saptamasını yapar (Nabokov, 2014: 193). Buradan yola çıkarak biz de Keynes için bunun geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Keynes, hem kültürel anlamda hem de cüzdanı açısından tam bir burjuvaydı. Bir edebiyatçıdan örnek vermemizin nedeni, Keynes'in bir roman yazarı kadar ayrıntılı kimlik analizi yapması, bunu yaparken de metaforlara başvurmasındandır. *Essays in Biography* kitabında yer verdiği siyasetçiler üzerine yazdığı yazılara başvurmamız bunun için yeterlidir diye düşünmekteyim. Fransa Başbakanı hakkında Paris görüşmeleri sırasında şöyle yazıyordu:

> "Clemenceau'nun figürü ve duruşu herkesçe bilindikti. Dörtler Konseyi'nde çok hoş, kalın siyah çuhadan kare kuyruklu bir palto giyiyordu ve hiçbir zaman çıplak olmayan ellerinde gri süet eldivenler vardı. Çizmeleri kalın, siyah deridendi; çok hoştu, ama kır stilindeydi ve bazen, ilginç biçimde, bağcık yerine bir tokayla önden bağlanıyordu. Başkan'ın konutunda, Dörtler Konseyi'nin düzenli toplantılarının (aşağıda bulunan daha küçük bir odadaki özel ve başıboş konferanslardan farklı olarak) yapıldığı odadaki mevkiisi, Bay Orlando'nun kendisinin solunda, Başkan'ın şömine-

nin bitişiğinde ve Başbakan'ın şöminenin karşısında ve kendisinin yanında konumlandığı yarım dairenin ortasında şömineyi gören kare brokarlı bir sandalyeydi. Elinde herhangi bir evrak ve portfolyo taşımıyordu ve herhangi bir kişisel sekreter tarafından refakat edilmiyordu, ancak önündeki gündeme uygun birkaç Fransız bakan ve yetkili onun etrafında bulunurdu. Yürüyüşü, eli ve sesi güçten yoksun değildi, ama yine de, özellikle ona yapılan saldırıdan sonra gücünü önemli durumlar için koruyan çok yaşlı bir adam görünümüne sahipti." (Keynes, 2023: 10).

Keynes'in siyaset ve felsefe ilişkisine bakışı ise şöyledir:

"Bilim, tarih ve siyaset, uzmanlar dışında tartışmaya uygun değildir. Diğerleri ise basitçe daha fazla bilgi gerektirme konumundadır. [...] Sonra felsefe var; bu da meslekten olmayanlar için fazla teknik hale geldi. Bu dezavantajın yanı sıra, en büyük modern filozofun vardığı sonuç, felsefe diye bir konunun olmadığıdır; bunun bir doktrin değil, bir faaliyet olduğudur ve soruları yanıtlamak yerine, yalnızca baş ağrılarını iyileştirmeyi amaçladığıdır. Merkezi mantık olan bu teknik felsefeyi bir kenara bırakırsak, insanın doğayla ilişkisi ve ahlakın anlamı gibi konuları ele alan bir tür popüler felsefenin olduğu düşünülebilir. Ancak bu tür konuları ciddi biçimde ele almaya yönelik herhangi bir girişim, onları ya bilim ya da teknik felsefe sorunlarına indirger ya da daha dolaysız olarak bunların mantıksız olarak algılanmasıyla sonuçlanır. [...] Temel psikolojik soruları nadiren tartıştığımızı düşünüyorum, ancak çok daha sıklıkla, çeşitli deneyimlerimizi karşılaştırıyoruz, ki bu bir tartışma biçimi değildir. [...] Diğer yandan hakiki psikoloji, çoğumuzun fikir belirtmeye cüret etmeye yakışmak için hakkında çok az şey bildiği bir bilimdir. Son olarak, edebiyat da dahil olmak üzere estetik vardır. Bu bizi her zaman her şeyden çok daha fazla heyecanlandırır; ama bunu pek tartışmıyoruz. Argümanlarımız çok çelimsiz; henüz 'Şişman öküzleri süren kişinin kendisi şişman olmalı' aşamasındayız ve estetiğin gerçekten dayandığı psikolojik sorunlar, mesela, belirli renk kombinasyonlarının bize neden bu kadar

özgün duygular verdiği hakkında çok az şey söylüyoruz. Yapmayı gerçekten sevdiğimiz şey yine deneyimlerimizi karşılaştırmak; bu durumda bilhassa kazançlı olan bir uygulama, çünkü eleştirmen, diğer insanlara, eğer katılırlarsa, değer verdikleri duyguları elde edecekleri, başka türlü elde edemedikleri, şeyleri işaret edebilir." (Keynes, 2023: 268-270; vurgular: ÖFÇ).

Keynes şöyle devam eder:

"Benim dünya resmim, ölçeklenecek bir model gibi değil, perspektif içinde çizilmiştir. Ön planda insanoğlu var ve yıldızların hepsi üç kuruşluk sikke kadar küçük. İnsan ve muhtemelen hayvan duyumlarının seyrinin karmaşık bir tanımı dışında astronomiye gerçekten inanmıyorum. Bakış açımı sadece uzaya değil, zamana da uyguluyorum. Zamanla dünya soğuyacak ve her şey ölecek; ama bu hala uzun bir süre ve bileşik iskontodaki bugünkü değeri neredeyse hiç. Gelecek boş olacağı için şimdiki zaman da daha az değerli değildir. Resmimin ön planını dolduran insanlığı, ilginç ve genel olarak takdire şayan buluyorum. En azından şimdilik dünyayı hoş ve heyecan verici bir yer olarak buluyorum." (Keynes, 2023: 349 vurgular: ÖFÇ).

IV. Keynes İktisadının Temelleri

Keynes, klasik iktisatçıların aksine, ekonomide gönüllü işsizlik olabileceğini, talep yetersizliği nedeniyle ekonomilerin durgunluğa girebileceğini (yani eksik istihdam durumunun varlığı) söyleyerek, klasik iktisadın bu tür sorunlar için reçete olarak sunduğu fiyat mekanizması ve esnekliklerin bu sorunu çözümeyeceğini ortaya koydu. Çünkü Keynes, klasik iktisatçıların tam istihdam kabulünü özel bir durum olarak görüyordu. Bundan dolayı, *Genel Teori*'nin daha ilk sayfasında, "Klasik teori ilkelerinin genel durumlarda değil, ancak özel durumlarda uygulanması mümkündür. [...] Klasik teori tarafından dillendirilen özel durumun karakteristikleri, fiilen yaşadığımız toplumun gerçekleriyle bağdaşmaz. Vardığı sonuçlar aldatıcıdır, tecrübeyle elde edilen gerçekler uygulandığı zaman kötü sonuçlar doğurur." (Keynes, 2013: 4-5).

Bu kabulden dolayı da Keynes, "Marshall'dan aldığı eğitimin bir sonucu olarak da örneğin Walras'ın aksine, iktisadı hiçbir zaman 'saf bir bilim' olarak görmedi. İktisat onun için iktisadî mükemmeliyet için yapılan bir şey değildi. İktisadî araştırmanın amacı toplumun sorunlarına çare bulmaktı." (İnal, 2021: 5). Neoklasik iktisat bu olguyu görmezden gelse de 2008 Krizi döneminde ABD iktisat bölümü öğrencileri arasında yapılan bir ankette öğrenciler, uzun süre neoklasik iktisat öğretisinin bombardımanda kalmalarına rağmen, en iyi iktisatçı kimdir sorusuna "Keynes gibi iktisadi sorunlara çözüm bulandır." yanıtını vermiştir.

1929 Büyük Buhranı, klasik iktisat için tam bir çöküştü; adeta koca okul Keynes tarafından paramparça edildi. "Aslında, topyekûn çöküş karşısında bile bazı iktisatçılar bir piyasa ekonomisinde olan her şeyin doğru olması gerektiğinde ısrar ettiler: Joseph Schumpeter, 1934'te 'Bunalımlar sadece kötülük değildir,' demişti! Bunlar, 'yapılması gereken bir şeyin biçimleridir' diye ekledi. Ancak birçok ekonomist ve nihayetinde çoğu ekonomist, hem neler olduğuna dair bir açıklama hem de gelecekteki bunalımlara bir çözüm için John Maynard Keynes'in içgörülerine döndü." (Krugman, 2011).

Keynes özellikle spekülatif amaçlı para talebinin artması nedeniyle ekonomilerde likidite bolluğuna rağmen, merkez bankalarının para politikasının etkisiz kalabileceğini, yani düşük faize rağmen yatırımların artmayabileceğini (likidite tuzağı kavramını kendisi ifade etmese de) ilk söyleyen kişi oldu. Keynes, ekonomiye böyle bir durumda devletin müdahale etmesini, yani maliye politikası araçlarını kullanarak kamu harcamalarını arttırması gerektiğini ortaya koydu. Keynes diyordu ki: "Her şey söylenip yapıldığında, "para teorisi çamaşırı yıkanınca bütün kirler ortaya dökülür" gerçeğinin ayrıntılı biçimde işlenmesinden daha fazla bir şey değildir" (Moggrich, 1985: 73). Keynes'in bu öngörüsü, daha 2008 Krizi başlamadan önce Japonya'da başlamıştır (Krugman, 1998). Bu olgu, krizle birlikte gelişmiş ülkeleri de içine aldı. ABD'nin merkez bankası Fed'in bilanço büyüklüğü 2008 yılı sonunda 900 milyar dolar iken 2019'un sonunda 4 trilyon, Covid-19 salgınıyla birlikte 2021 yılı sonunda 9 trilyon dolara ulaşmış olmasına rağmen, para politikası etkinliği sınırlı kalmış ve

krizi çözmede uygulanan maliye politikası anahtar rol oynamıştır. Para arzındaki artış, genişlemeci maliye politikası için kullanılmıştır.

Keynes, kapitalizmi kurallar ve kulvara sahip bir sistem olarak görüyordu. Ona göre bu kuralların ve kulvarın sınırları da gerektiğinde devletin müdahalesiyle çizilebilir. 2008 Krizi sonrası hükümetlerin ekonomilere yaptığı müdahalelerin altındaki gerçek de burada gizlidir. Bir anlamda Keynes'i çağdaş yapan da budur.

Keynes'i iktisat yazınında önemli kılan temel olgu klasik iktisadı ters yüz etmesidir, üstelik bunu kapitalizmin dinamiklerine karşı çıkarak yapmıştır. Bu katkısından dolayı son dönemlerde Keynes'in sosyalist olup olmadığı tartışması yeniden alevlenmiştir (Fuller, 2019). Bu konuda yeni yapılan yorumlarda, Keynes'in, *Marksist Olmayan Sosyalist* (liberal sosyalist) olduğu yönündeki görüşler ağır basmaktadır. Bu kabule dayanak olabilecek kaynaklar da bulunmaktadır. Örneğin, Keynes 1939'da İngiltere'nin saygın haber dergisi *New Statesman*'e şöyle diyordu[9]: "Sorun, 19. yüzyılın laissez-faire'ciliğinden bir liberal sosyalizm dönemine geçmeye hazır olup olmadığımızdır."

"Liberal sosyalizmden, birey-seçme özgürlüğünü, inancını, düşünce yapısını ve ifade biçimini, işletmesini ve mülkünü-koruyarak ve ona saygı duyarak toplumsal ve ekonomik adaleti sağlamak üzere, ortak amaçlar doğrultusuyla örgütlü bir topluluk gibi hareket edebileceğimiz bir sistemi kastediyorum." (Moggridge, 1985:43). Bu saptamadan yola çıkarak, Keynes'e sosyalist kimlik vermekte zorlanılıyor olunsa da onun en azından *"kapitalizmin terbiye edicisi"* olduğunu söyleyebiliriz.

Keynes'in *Genel Teori*'den önce yazdığı kitaplar içinde en fazla öne çıkan kitabı olan *Barışın Ekonomik Sonuçları* onun iktisatçı kimliği kadar, bir devlet adamı hatta diplomat kimliğinin de üst düzeyde olduğunu göstermektedir. Aslında Keynes bu kitapla Alfred Marshall (1842-1924) üzerine yazdığı makalede tanımladığı *"Usta İktisatçı" (Master-Economist)* kimliğine eriştiğini daha 1919'da göstermiştir. Keynes'in tanımlamasıyla Usta İktisatçı: "Belirli bir düzeyde tarihçi, devlet adamı ve filozof olmalıdır.

9 Dergi hala bu kimliğini koruyor.

Sembolleri anlamalı ve sözcüklerle konuşmalıdır. Özeli genel üzerinden düşünmeli ve aynı düşünce uçuşu içinde soyut ve somuta dokunmalıdır. Geleceğin amaçları için bugünü geçmişin ışığında incelemelidir. İnsanın doğasının veya geleneklerinin hiçbir parçası onun bakış açısının tamamen dışında kalmamalıdır. Eş zamanlı bir ruh hali içinde maksatlı ve yansız olmalıdır; bir sanatçı kadar mesafeli ve yozlaşmaz, ancak bazen bir politikacı kadar dünyaya yakın olmalıdır." (Keynes, 2023: 322).

Keynes, tüm savaşlara, dolayısıyla I. Dünya Savaşı'na da karşı idi. Savaş'ın ardından 18 Ocak 1918'de Almanya ve müttefik güçler arasında başlayan Paris görüşmelerinde İngiliz heyetinin içinde yer almıştır. Burada yapılacak Antlaşma'nın gelecekte yeni savaşlara neden olmaması gerektiği yönündeki görüşlerini bıkmadan aktarmaya çalışmıştır. Almanya üzerine yüklenilen savaş tazminatlarının ağır olduğunu vurgulamış; özellikle Fransa'nın, Almanya'nın kömür havzasını işgal etmesine karşı durmuştur. Almanya'ya kabul ettirilmeye çalışılan barış koşullarının (toprak kaybı ve tazminatlar) ağır olduğunu, bunları yerine getirmesinin mümkün olmadığını, bunun uluslararası boyutta ciddi sorunlar doğuracağını her ortamda dile getirmiştir. *Barışın Ekonomik Sonuçları* kitabında karşılaşılacak olası durumu şöyle anlatmıştı:

> "Avrupalı Müttefiklerin bu borçları anapara ve faiziyle birlikte ödemesinin imkânsız olduğunu söylemek biraz abartılı olabilir ama onları buna mecbur bırakmanın kesinlikle ezici bir yükü dayatmak olacağı açıktır. Bu nedenle de sürekli olarak bu ödemeden kaçma ya da yan çizme girişimlerinde bulunmaları beklenebilir ve bu girişimler önümüzdeki yıllar boyunca sürekli bir uluslararası sürtüşme ve kötü niyet kaynağı olacaktır. Borçlu ülke alacaklısını sevmez ve Fransa, İtalya ve Rusya'dan şayet gelecekteki gelişimleri yıllar boyu bize ödemek zorunda oldukları bu yıllık vergi nedeniyle engellenecekse, bu ülkeye ya da Amerika'ya yönelik iyi niyet duyguları beklemek faydasızdır. Onlar açısından dostlarını başka taraflarda arama yönünde müthiş bir teşvik edici neden oluşacak ve gelecekteki barışçıl ilişkilerde herhangi bir kopuş her zaman dış borç ödemelerinden kurtulmak gibi muazzam bir avantajı berabe-

rinde getirecek ama buna karşılık bu büyük borçların affedilmesi halinde de yakın zamanlarda bir araya gelmiş ulusların dayanışma ve gerçek dostlukları teşvik edilmiş olacaktır." (Keynes, 2020: 224).

Ancak Keynes'in bu fikirlerine ne ABD ve Fransa ne de İngiltere heyet başkanları ilgi gösterdi. Keynes de bunun üzerine görüşmelere katılmaktan vazgeçti ve İngiltere'ye geri döndü. Hızla *Barışın Ekonomik Sonuçları* üzerine çalışmaya başladı (Davidson, 2009: 157). Bu arada 28 Haziran 1919'da Paris'in banliyösü Versailles'da (*The Treaty* of *Versailles)* Antlaşma taraflar arasında imzalandı. Antlaşma'yla Almanya'nın silahsızlandırılması, geniş bir toprak parçasının (65 bin km^2) Belçika, Fransa ve Polonya'ya bırakılması kabul edildi. Almanya tüm kolonilerini kaybetti. Yine Antlaşma'yla, Almanya'nın müttefik ülkelere savaş tazminatı olarak 132 milyar altın mark ödemesi kararlaştırıldı. Keynes, özellikle görüşmelerde Fransa'nın açgözlülüğünü anlatırken, "Muazzam savaş harcamaları, fiyat enflasyonu ve paranın değer kaybetmesi, değer biriminde tam bir istikrarsızlığa yol açarak, finansal meselelerde sayı ve büyüklük duygumuzu tümüyle yitirmemize neden oldu. Bizim olasılık sınırları olduğuna inandığımız nokta öyle devasa ölçülerde aşıldı ve beklentilerini geçmiş üzerine kuranlar o kadar çok yanıldı ki, sokaktaki insan artık kendisine azıcık uzmanlık kisvesi altında söylenen her şeye inanmaya hazır ve rakam ne kadar büyükse o kadar kolay yutar hale geldi" diyordu (Keynes, 2020: 155).

Keynes barış görüşmelerinin başından itibaren Almanya üzerine bu kadar ağır koşullarla gidilmemesi gerektiğini, bu koşulların kabul edilmesi halinde bile uygulanmasının zor olacağını, ancak bunun bedelinin Avrupa için yüksek olacağını yüksek sesle söylüyordu. Nitekim öyle de oldu, daha 1921'de Almanya'nın savaş tazminatı miktarı 41 milyar altın marka düşürüldü. Almanya, bunun çok az kısmını ödedi; tazminatlar ödenmeyince Fransa, Ruhr kömür havzasını işgal etti. Almanya buna pasif direnişle karşılık verdi. Sorun çözülmedi, fakat Almanya hiperenflasyona teslim oldu. Ekim 1923'te fiyatlar günlük %21 artmaya başladı, böylece ülkede fiyatlar 3 gün, 17 saatte ikiye katlanırken, aylık enflasyon da %29.000'e ulaştı. Keynes, bunlar yaşanmadan *Barışın Ekonomik Sonuçları* kitabında Lenin'e de atıfta bulunarak şöyle diyordu:

> "Lenin'in Kapitalist Sistemi çökertmenin en iyi yolunun parayı yoldan çıkartmak olduğunu söylediği anlatılır. Devletler, aralıksız bir enflasyon süreciyle vatandaşlarının sahip olduğu varlığın önemli bir bölümüne gizlice ve görünmeden el koyabilir. Bu yöntemle sadece el koymakla kalmazlar; keyfi olarak el koyarlar ve bu süreç pek çoğunu yoksullaştırırken aslında bazılarını zenginleştirir. Servetin bu keyfi yeniden düzenlenişinin görülmesi, mevcut servet bölüşümünün sadece güvenliğini değil, onun adaletine olan güveni de sarsar. Sistemin kendilerine hak ettiklerinden ve hatta beklenti ve isteklerinden de öte nimetler sağladığı kişiler, enflasyonist politikalarla yoksullaşmış burjuvazinin en az proletarya kadar nefret ettiği "vurguncular" haline gelir. Enflasyon devam edip de paranın reel değeri bir aydan diğerine vahşice dalgalandıkça, borçluyla alacaklı arasında kapitalizmin nihai temelini oluşturan bütün kalıcı ilişkiler öylesine bozulur ki, neredeyse anlamsızlaşır ve servet edinme süreci yozlaşarak bir kumar ve piyangoya dönüşür." (Keynes, 2020: 193).

Görüldüğü üzere Anlaşma'nın yarattığı körleşmeyi Keynes daha Aralık 1919'da *Barışın Ekonomik Sonuçları* kitabıyla gözler önüne sermiştir. Kitap raflarda yerini alır almaz İngiltere'de 17 bin, ABD'de 70 bin satmıştır (Clarke, 2009: 2). Ancak iş işten geçmiştir. Almanya yüksek enflasyonla birlikte işsizliği de yaşamaya başlamış; sonuçta Almanya, faşizmin ayak seslerinin artık daha yüksek duyulduğu bir ülke haline gelmiştir. Nihayetinde 1933'te faşist Almanya Nasyonal Sosyalist Partisi tek başına hükümeti kurmuş ve Adolf Hitler önderliğinde ülkeyi esir almıştır.

Versailles Antlaşması'nın üzerinden sadece 14 yıl sonra Avrupa faşizmin gerçek yüzünü gecikmeli olarak görmüş, bu miyop bakış açısının bedelini de II. Dünya Savaşı'yla ödemiştir. Halbuki Keynes, daha 1919'da iktisadi bunalımın fiyat bacağı için uyarılarda bulunmuştur. Demiştir ki "enflasyonist tehdit sadece savaşın bir ürünü, barışın tedavi etmeye başladığı bir olgu değildir. Sonu henüz görünmeyen sürekli bir durumdan bahsediyoruz." (Keynes, 2020:201). Keynes, kitabında şöyle devam ediyordu: "Bu nedenle önümüzde uzun, sessiz bir yarı açlık süreci ve hayat standartları

ve konforunda yavaş ve düzenli bir düşüş bizi bekliyor olabilir. Avrupa'nın iflası ve çürüyüşü eğer ilerlemesine izin verirsek uzun vadede belki çarpıcı bir biçimde ve doğrudan olmasa da herkesi olumsuz etkileyecektir." (Keynes, 2020: 235).

Genel Teori üzerine binlerce akademik çalışma yapıldı, yapılmaya da devam edecek. Keynes'in iktisat teorisini *Genel Teori* düzeyine indirmek doğru bir yaklaşım olamaz. Çünkü Keynes'in teorisi, iktisat politikasına dönüşmüştür. Dolayısıyla Keynes, sadece yazdıklarıyla değil, aynı zamanda eylemleri ve davranışlarıyla birlikte ele alınmalıdır. Bu yöntem elbette mutlak doğru değildir. Ancak Keynes'i anlamak için gidilecek yollardan birisidir. Krugman'ın da dediği gibi "Keynes kimsenin mülkiyetinde değildir." Dolayısıyla birden fazla Keynes olmasa da birden fazla Keynes'i anlayan bulunmaktadır (Krugman, 2011). Bundan dolayı da Keynesyen iktisadı da, Post-Keynesyenleri de, Yeni Keynesyenleri de ötekileştirmek anlamlı değildir. Krugman bir yazısında bu durumu şöyle anlatır:

> "Keynes, *Genel Teori'nin* anahtar mesajı olarak gerçekte neyi amaçlamıştı? Yanıtımız, bu, biyografi yazarları ve entelektüel tarihçiler için bir soru. Ancak *Genel Teori*'de kesinlikle en önemli şey bu değil. George Washington'un bir portresini inceleyen bir muhafıza, gerçekten böyle görünüp görünmediğini soran bir müze ziyaretçisi hakkında eski bir hikaye var. Muhafız, '*Şimdi* böyle görünüyor' diye yanıtladı. Keynes hakkında aşağı yukarı böyle hissediyorum. Önemli olan Keynes'ten ne anladığımızdır, onun 'gerçekten' ne demek istediği değil." (Krugman, 2011).

Keynes, *Genel Teori*'de önce, klasik iktisadının temel kabullerini eleştirerek, daha açıkçası bu kabullerin geçersizliğini kanıtlayarak analizine başlamaktadır. Bundan dolayı, klasiklerin dikotomi analizini bir kenara bırakır, doğrudan parasal analize geçer. Buna rağmen, Keynes'in teorisi statiktir ve kısa dönem analizidir (Schumpeter, 1963: 1174). Keynes'e göre tam rekabet koşullarında dahi klasiklerin kutsadığı fiyat mekanizması kısa dönemde ekonomide dengeyi sağlayamaz. Keynes'in klasiklerle kast ettiği iktisatçılar, bizim bugün klasik ve neoklasik okul olarak adlandırdıklarımızın tamamıdır. Özellikle de A. Smith, D. Ricardo, K. Marx, J. S.

Mill, F. Y. Edgeworth, A. Marshall, L. Walras ve A.C. Pigou'nun iktisada yaklaşımlarıdır (Keynes, 2013: 3).

> "Ekonominin bir disiplin olarak doğuşu, genellikle 1776'da 'Ulusların Zenginliği'ni yayımlayan Adam Smith'e atfedilir. Geçen 160 yıl boyunca, merkezi mesajı şu olan kapsamlı bir ekonomi teorisi geliştirildi: Piyasaya güven. Evet, ekonomistler, en önemlisi 'dışsallıklar' vakası olan piyasaların başarısız olabileceği durumlar olduğunu kabul ettiler -trafik sıkışıklığı veya kirlilik gibi insanların bedelini ödemeden başkalarına yüklediği maliyetler. Ancak "neoklasik" ekonominin temel varsayımı ('klasik' öncüllerinin kavramlarını detaylandıran 19. yüzyılın sonlarında teorisyenlerin adını almıştır), piyasa sistemine inanmamız gerektiğiydi." (Krugman, 2009).

Keynes, duymuş olabileceğiniz şeye rağmen, hükümetin ekonomiyi yönetmesini istemedi. 1936 başyapıtı *Genel Teori*'de analizini "içeriklerini de orta derecede muhafazakâr" olarak tanımladı. Kapitalizmi düzeltmek istiyordu, onun yerini almak değil. Ancak, temelleri çok az dikkate alarak kısa vadeli spekülasyonların egemenliğinde olarak gördüğü finansal piyasalara yönelik özel bir küçümsemeyi ifade ederek, serbest piyasa ekonomilerinin tedbir almadan işleyebileceği fikrine meydan okudu. Ve durgunluk dönemlerinde işsizlikle mücadele için aktif hükümet müdahalesi çağrısında bulundu: daha fazla para basmak ve gerekirse büyük ölçüde kamu işlerine harcama yapmak... (Krugman, 2009).

Bundan dolayı Keynes'in *Genel Teori* kitabına başlaması rastgele bir seçim değildir. Çünkü 1929 Krizi döneminin en acı yanı işsizliktir. İşsizlik oranı ABD'de 1929 yılında %3,2 iken 1993'de %24,9'a yükselmiştir. Neoklasik iktisadın işsizlik sorununa ilişkin bir reçetesi yoktur. Aslında işsizlik kavramı da hemen herkes için yeniydi. Örneğin Oxford İngilizce Sözlüğü'ne "işsizlik" sözcüğünün giriş tarihi 1888'dir. İşsizlik ekonominin yeni belasıydı. Sanayi Devrimi ve ardından gelen dönemde işsizlik sorun değildi; tam aksine, işçi, aranan üretim faktörüydü. Tek sorun ücret meselesiydi. Burada devreye işçilerin "parasal yanılgıya" (*money illusion*) düşmeleri girdi ve dengeye ulaşmayı sağladı. Bu irrasyonel durum, kısa

dönemde geçerlidir ve güçlü sendikaların varlığı reel ücretlerin sertliğine kaynaklık edebilir.

Paul Samuelson'ın 1948 tarihinde yayımlanan ve artık klasik bir ders kitabı kimliği kazanmış olan "İktisat" (*Economics*) kitabı işsizlik sorununun fiyat esnekliğiyle (ücret) çözülemeyeceğini göstermiştir. "Görünmez elin genel olarak arzu edilen sonuçlara nasıl yol açtığına vurgu yapan büyük mikroekonomi geleneği ile ekonominin Keynes'in 'manyeto sorunu' dediği, politika müdahalesi gerektiren şeyi geliştirme şeklini vurgulayan Keynesyen makroekonomiyi birleştiren bir yaklaşımdır. Samuelsoncu sentezde, az ya da çok tam istihdam sağlamak için hükümete güvenilmelidir; serbest piyasanın olağan erdemleri ancak bir kez verili olarak kabul edilebilirse öne çıkar." (Krugman, 2011). Samuelson, 1947 tarihli *Foundations of Economic Analysis* (İktisadi Analizin Temelleri) kitabında Keynesyen analizin neoklasik sentezini de geliştirmiştir. Samuelson, analizinde belirli klasik aksiyomları ve klasik mikro teorinin temellerini kullanmıştır (Davidson, 2010: 251).

Genel Teori'de eksik istihdamda denge analizi işgücü piyasası, mal piyasası (talep-gelir) ve para piyasası olarak ele alınır. Keynes, *Genel Teori*'ye iş gücü analizinde verimlilik ve ücret ilişkisi üzerinden başlamaktadır. Keynes, 1929 sonrası ortaya çıkan işsizliğin kaynağının efektif talep yetersizliği olduğunu söyler; bu kabulüyle, efektif talep yetersizliği nedeniyle kapitalizmin krize gireceğini daha önce iddia eden Malthus ve Marx'a yakınlaşmıştır. Keynes böylece J. B. Say'in "her arz kendi talebini yaratır" savını da boşa çıkarmıştır. Basit bir aykırılık gibi durmasına rağmen, bu karşı çıkışla ekonominin fiyat mekanizması yoluyla kendi kendine dengeye gelemeyeceği de kabul edilmiş olmaktadır (Skidelsky, 2021: 156).

Keynes, *Genel Teori*'nin daha ilk sayfalarında klasik iktisat, ücret ve iş gücünün marjinal verimliliğine yer verir: "İş gücünün marjinal verimi ile ücret arasındaki eşitliği I. klasik postulat, iş gücünün marjinal zahmeti ile ücret arasındaki eşitliği de II. klasik postulat olarak adlandırmakta, düşük istihdam dengesinde bunlardan sadece ilkinin gerçekleşeceğini belirtmektedir." (Leijonhufvud, 1981:39-79). Buna rağmen, düşük istihdam dengesindeki talep fiyatı, tam istihdam dengesindeki talep fiyatından

farklı olduğundan, modelin yanlış değişim koşullarında miktar intibakı çözümünün verdiği reel ücret, sadece iş gücünün marjinal zahmetine eşit olmamakla kalmayacak, aynı zamanda, Walras'ın tam istihdam dengesindeki ücretinden (talep fiyatından) de farklı olacaktır (Akyüz, 2009: 174-175). Genel Teori'de işsizliği azaltmak için iş gücü talebinin artması ancak mal piyasasında toplam talebin artmasıyla mümkündür. Keynes klasiklerin aksine iş gücü piyasasında tam istihdama erişilmemişse artan iş gücü talebinin ücretleri arttırmayacağını savunur. Dolayısıyla eksik istihdamda ücret katılığı (rijitliği) söz konusudur.

Keynes, *Para Üzerine Bir Deneme* kitabında yatırım-tasarruf eşitsizliğini analiz ederken yatırım malları ve tüketim mallar olarak iki sektörlü bir model kurar. Analizinde "yatırım malları üretimi, tüketim malları üretimi ile faktör gelirlerine bağlı olarak belirlenen tüketim harcamaları ve tasarruflar arasındaki denge dinamiklerini ve fiyat dinamizmini incelerken durgunluk ve işsizlik üzerinde durmamıştır. *Treatise*'den *Genel Teori*'ye giden çizgide Keynes, 1929 Krizi sürecinin etkisindedir. Ancak *Treatise* özellikle ekonomik durgunlukla mücadelede hem teorik hem de politika önerileriyle Keynes'in kendisini tatmin etmemektedir." (Ertuğrul, 2014: 693-694). Nitekim *Para Üzerine Bir Deneme*'deki fiyat intibakı *Genel Teori*'de yerini gelir-istihdam ilişkisine bırakır.

Keynes'in Genel Teori'si, Walrasgil iktisat teorisinin *tatonnement* sürecini yadsır; bundan dolayı da Walras'ın genel denge analizinin alternatifidir:

> "Walras'ta fiyat sistemi, bütün kaynakların ve bu arada iş gücünün tam istihdamını sağladığı halde Keynes'te denge, neden dolayı eksik istihdam düzeyinde oluşmaktadır? Eksik istihdam dengesi, Walras sistemi açısından bakıldığında, terimleri arasında çelişki taşıyan bir ifadedir. Şöyle ki, Walras modelinde denge ancak tam istihdam düzeyinde oluşabilmekte, eğer işsizlik varsa dengeden bahsetmek olanağı ortadan kalkmaktadır. Walras yasası, sistemdeki herhangi bir piyasada dengesizlik varken, diğer bütün piyasaların dengeye gelemeyeceğini belirtmektedir. Oysa Keynes, iş gücü piyasasında arz fazlası (işsizlik) olmasına rağmen dengeden bah-

setmekte; diğer bir deyimle, diğer bütün piyasalar (mal ve para piyasaları) dengeye gelebilmektedir. Bu nedenle, eğer Walras yasası bütün bu piyasalar için geçerli ise Keynes'in Genel Teori'si yanlıştır; aksine, eğer düşük istihdam dengesi gerçekleşebiliyorsa Walras yasası geçersizdir." (Akyüz, 2009: 169-170).

Keynes, *Genel Teori*'de harcamaların GSYH'yi etkileme gücünü, R. F. Kahn'dan alıp kullandığı çoğaltan mekanizması sayesinde gerçekleştirmektedir. Analizin talep yönlü oluşu tasarruf, vergiler ve ithalat harcamalarını azalttığı için sızıntı olarak görülmekte; tasarruf ve yatırım ilişkisinde tasarruflar gelire, dolayısıyla talebe bağlanırken, yatırımlar ise sermayenin marjinal etkinliğine bağlanmaktadır:

"Gerçekleşen gelirlerinden arzuladıkları oranda tasarruf yapmaktadırlar. Böylece exante tasarruf expost tasarrufa, expost yatırım da her ikisine eşittir. Dengesizlik, planlanan yatırım ile gerçekleşen yatırım veya planlanan yatırım ile tasarruf arasında olmaktadır; denge durumu dışında yatırım ve tasarruf exante olarak birbirine eşit değildir. Denge durumunda ise planlanan yatırımlar gerçekleşmekte, hem exante yatırım-tasarruf eşitliği, hem de exante-expost yatırımların birbirine eşit olması olanağı doğmaktadır." (Akyüz, 2009:182).

Genel Teori'de yatırımların belirlenmesinde öne çıkan yatırımın marjinal etkinliği oranı, beklentilerle ilişkilidir. Her ne kadar Keynes beklentilerin tam olarak (matematiksel olarak) ölçülemediğini söylese de sezgiler (buna geçmiş dönem deneyimleri olarak görebiliriz) beklentiler açısından önemlidir. Keynes, burada getiri riski kavramından uzak durmaktadır. Çünkü risk ölçülebilen bir değeri ifade eder. Bundan dolayı, Keynes'in beklentiler bakışı Irwing Fisher beklenti yaklaşımına yakındır. Ancak Fisher ile Keynes arasında önemli farklar bulunmaktadır.

"Özellikle bunlardan ilki, bekleyişlerin vurgulanması ve bunun tarihsel bir zaman çerçevesinde ele alınması, Keynes teorisinin dinamik bir nitelik kazanmasına yol açan temel nedenlerden biri olmaktadır" (Akyüz, 2009:183).

Klasik okula göre faiz, tüketimden vazgeçmenin bir ödülüydü. Dolayısıyla da faiz oranı mal piyasasında belirleniyordu. Para talebi de işlem amaçlı yapıldığı için, para arzının yansızlığını savunmak kolay oluyordu. Bundan dolayı, klasik iktisatçılar Wicksell'e kadar analizlerini dikotomi yöntemine göre yani önce reel, sonra parasal analiz olarak yapıyorlardı. Böylece para Pigou'nun ifadesiyle bir peçe haline geliyordu (Pigou, 1949). Keynes paranın yansız olmadığını ileri sürerek Klasik Okul'un para teorisine ilişkin yöntemini ters yüz etti. Keynes böylece doğrudan parasal analize yöneldi. Analizin temel kabul ve yöntemi değişince, para talebine ve faiz oranına bakışı da doğal olarak değişti (Dow, 1998: 65). Çünkü Keynes, faiz oranı ve oranın belirleniş şekli hakkında klasiklerden farklı düşünüyordu. *Genel Teori* on üçüncü bölümünde bunun nedenini açıklar:

> "Şüphesiz ki, faiz oranı tasarruf etmenin veya o şekilde beklemenin bir ödülü değildir. Çünkü tasarruflarını nakit olarak gömüleme yapan kimse tasarrufunu eski döneme göre arttırsa da herhangi bir faiz alamaz. Tam aksine faiz gelirinin gerçek yanı, faiz oranının belli bir likiditeden vazgeçmenin bir bedeli olduğudur." (Keynes, 2013: 168).

Keynes'in bu noktaya ulaşmasında, *Treatise on Money* kitabında Wicksell'in de kullandığı doğal ve piyasa faiz oranı arasındaki ayrımı ve ilişkisini kurması noktası da önemlidir (Keynes, 1930; 2012).

Keynes, *Genel Teori*'deki analizinde paranın sadece mübadele amaçlı değil, aynı zamanda ihtiyat ve spekülatif amaçlı da (saik, güdü) talep edileceğini gösterdi. Keynes özellikle spekülatif amaçlı para talebinin artması nedeniyle ekonomilerde likidite bolluğuna rağmen, merkez bankalarının para politikasının etkisiz kalabileceğini, yani düşük faize rağmen yatırımların artmayabileceğini ilk söyleyen kişi oldu. Keynes ekonomiye böyle bir durumda devletin müdahale etmesi, yani maliye politikası araçlarını kullanarak kamu harcamalarını arttırması gerektiğini yazdı. Nitekim ABD Başkanı Roosevelt 1932 yılında aldığı "New Deal" kararlarını Keynes'in bu düşüncelerine göre şekillendirdi. Savaş sonrası dönemde Keynesçilik ateşli bir siyasi akıma dönüştü. ABD'de Cumhuriyetçiler ve Demokratlar arasında farklı tepkiler verilse de Keynesçilik McCarthyci anti-komünizm akımını yumuşatan bir işlev de gördü.

Keynes'in 1929 Krizi için koyduğu teşhisler ve çözümler 2008 Krizi'ni de büyük ölçüde açıklamaktadır. Dolayısıyla ABD'de Başkan G. W. Bush döneminde başlayan, B. Obama döneminde de devam eden, talep artırıcı destek paketleri ve finansal sistemi düzenleyici kamu müdahaleleri artık geleneksel klasik iktisadın egemenliğinin zayıfladığını, buna karşın Keynes'in iktisadının ayağa kalktığını göstermektedir. Bu gelişimi 1929 Bunalımı'yla birlikte ele aldığımızda, Keynes'in iktisadının, talep yetersizliği kaynaklı krizlerde "sorun çözücü" kimliğinin güçlü olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Milonakis ve Fine, 2009: 286).

Keynes'in para politikası etkinliğine getirdiği eleştiri sadece para politikası bağlamında değildir. Keynes teorik olarak Klasik Okul'dan farklı düşünmektedir. Ona göre, "Her şey söylenip yapıldığında, para teorisi, 'çamaşır yıkanınca bütün kirler ortaya dökülür' gerçeğinin ayrıntılı bir biçimde işlenmesinden daha fazla bir şey değildir." (Moggridge, 1985: 73).

Keynes'in bu düşüncesini I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan Versailles Antlaşması'ndan itibaren yazdığı tüm makalelerde ve kitaplarda açık ya da örtük olarak görürüz. Özellikle, 1930 yılından sonra klasik miktar teorisine karşı çıkışının belirginleşmesiyle birlikte para politikasına bakışı iyice netleşir. Bunun sonucunda da para politikasının etkin olmadığı *durumlara Genel Teori*'de daha rahat yer verir. Buradan yola çıkarak Keynes'i para politikasına karşı bir iktisatçı olarak görmek haksızlık olur. Keynes de para politikasının fiyat istikrarını sağlamada temel politik aracı olduğunu kabul eder.

Genel Teori'nin 14. bölümünde ifade ettiği üzere fon arz ve talebi, belirli bir faiz oranı için gelir düzeyinin ne olacağını ifade etmektedir. Bir başka deyişle, belirli bir çıktı ve istihdam düzeyine ulaşmak için merkez bankasının faiz oranını hangi oranda belirlemesi gerektiğini anlatmaktadır. Eğer bölüm iyi okunursa tıpkı 2008 Krizi'nde olduğu gibi tam istihdamı sağlamak için gereken faiz oranının negatif olabileceğinin altı çizilmektedir. Bunun da adı likidite tuzağıdır.

Yine de iktisadi olgulara bakarak, "Hem muhafazakâr hem de Keynesçi olmak mümkündür; sonuçta, Keynes'in kendisi de çalışmasını " içer-

diklerinde orta derecede muhafazakâr olarak tanımladı. Ancak pratikte muhafazakârlar, hükümetin ekonomide herhangi bir yararlı rolü olduğu iddiasını her zaman sosyalist bir kamanın ince kenarı olarak görme eğiliminde olmuşlardır. William Buckley, Yale'de *Tanrı ve İnsan*'ı yazdığında, en önemli şikayetlerinden biri Yale fakültesinin öğrettiğiydi; dehşet! Ben her zaman parasalcılığın, aslında, makroekonomik gerçekleri inkar etmeden muhafazakâr siyasi önyargıları yatıştırma girişimi olduğunu düşünmüşümdür. Friedman'ın söylediği şey, aslında, evet, ekonomiyi istikrara kavuşturmak için politikaya ihtiyacımız vardı ama bu politikayı teknik ve büyük ölçüde mekanik hale getirebiliriz, onu diğer her şeyden ayırabiliriz. Merkez bankasına M2'yi stabilize etmesini söyleyin." (Krugman, 2011).

Keynes'te böyle basit ve mekanik bir çözümleme göremeyiz. Çünkü Keynes, daha 1930'lardan itibaren finansal piyasalara, bilinen bariz nedenlerden dolayı hiç saygı göstermedi. Keynes onları (finansçıları) yarışmacıların yüz fotoğraftan en güzel altı yüzü seçmesi gereken gazete yarışmalarıyla karşılaştırır; ödül, seçimi bir bütün olarak rakiplerin ortalama tercihlerine en yakın olan yarışmacıya verilir; böylece her yarışmacı, kendisinin en güzel bulduğu yüzleri değil, diğer yarışmacıların beğenisini kazanacağını düşündüğü yüzleri seçmelidir. Keynes, spekülatörlerin zamanlarını birbirlerinin kuyruğunu kovalayarak geçirdikleri bu tür piyasaların önemli ticari kararları dikte etmesine izin vermenin çok kötü bir fikir olduğunu düşündü: "Bir ülkenin sermaye gelişimi bir kumarhanenin faaliyetlerinin bir yan ürünü haline geldiğinde, iş muhtemelen kötü yapılır." (Krugman, 2009).

Friedman'ın savı 1980'li yıllardan 2008 Krizi'ne değin iktisat politikalarına hakim oldu. Hatta şunu da söyleyebiliriz; Frideman'ın para arzı büyüme oranına dayanan bu politikaları kısmen başarılı da oldu:

> "Çünkü merkez bankalarının politik izolasyonu onlara biraz da entelektüel izolasyondan fazlasını verdi. Makroekonominin Karanlık Çağ'ında yaşıyorsak, merkez bankaları, dünyanın geri kalanına kaybedilen eski metinleri istifleyen ve inceleyen manastırlar olmuştur. Gerçek iş çevrimi insanları profesyonel dergileri dev-

raldığında bile, maliye politikası bir yana, para politikasının bile önemli olduğu modelleri yayımlamanın çok zorlaştığı noktaya kadar, Fed sisteminin araştırma departmanları konjonktür karşıtı politikayı incelemeye devam etti. Ama bu da istikrarsızdı. Birincisi, er ya da geç, merkez bankacılarının daha geniş maliye politikasının yardımı olmadan üstesinden gelemeyecekleri kadar büyük bir şok olacaktı. Ayrıca barbarlar da er ya da geç manastırların peşine düşeceklerdi; ve niceliksel genişleme üzerindeki mevcut öfkenin gösterdiği gibi, istilacı ordular geldi. Son fakat en az değil, finansal istikrarsızlık var. Gördüğümüz kadarıyla, merkez bankası liderliğindeki istikrarın başarısı, finansal kuralsızlaştırmayla birleştiğinde -kendisi de serbest piyasa köktenciliğinin yeniden canlanmasının bir yan ürünü- merkez bankacılarının üstesinden gelemeyeceği kadar büyük bir krize zemin hazırladı. Bu Minskizmdir: göreli uzun süreli istikrar, daha fazla risk alma, daha fazla kaldıraç ve son olarak, büyük bir kaldıraç azaltma şokuna yol açtı. Aslında Milton Friedman yanılıyordu. Çünkü ekonomiyi bir likidite tuzağına iten gerçekten büyük bir şok karşısında, merkez bankası bir bunalımı önleyemez. 2008 Krizi ya da büyük şok geldiğinde, politik aktivizmin politik gerekçelerle reddedilmesiyle birleşen entelektüel bir Karanlık Çağ'a iniş, bizim daha geniş bir yanıt üzerinde anlaşmaya varmamızı sağlayamadı." (Krugman, 2011).

"Keynes karşıtı karşıdevrim, Friedman'ın, haleflerinin söylediklerriyle karşılaştırıldığında nispeten ılımlı görünen konumunun çok ötesine geçti. Finansal ekonomistler arasında, Keynes'in finansal piyasaları bir 'kumarhane' olarak küçümseyen vizyonunun yerini, finansal piyasaların her zaman mevcut bilgiler ışığında varlık fiyatlarını doğru aldığını iddia eden 'etkin piyasa' teorisi aldı. Bu arada, birçok makroekonomist, Keynes'in ekonomik çöküşleri anlama çerçevesini tamamen reddetti. Bazıları, Schumpeter'in ve Büyük Buhran için diğer özür dileyenlerin görüşüne geri döndüler ve resesyonları ekonominin değişime uyumunun bir parçası olarak iyi bir şey olarak gördüler. Ve o kadar ileri gitmeye istekli olmayanlar bile, ekonomik çöküşle mücadeleye yönelik herhangi bir girişimin yarardan çok, zarar getireceğini savundu." (Krugman, 2009).

Keynes bununla yetinmedi. Borsalar için şöyle dedi: "Çalışmasını anlamadığımız hassas bir makinenin kontrolünde hata yaparak kendimizi devasa bir kargaşaya bulaştırdık. Sonuç olarak, zenginlik olanaklarımız bir süre -belki de uzun bir süre- boşa gidebilir." (Krugman, 2009). Keynes'in, dünyayı ele geçiren 1929 Krizi'ni açıklamaya çalıştığı "1930'un Büyük Çöküşü" başlıklı makalesinde yazdığı gibi, dünyanın zenginlik olanakları gerçekten de uzun bir süre boşa gitti.

Keynes'in *Genel Teori*'yle iktisada yaptığı bir başka katkı da analizine beklentileri ve psikolojik faktörleri dahil etmesidir. Para talebi analizinde spekülasyon güdüsüyle beklentileri öne çıkartması, yine tüketim analizinde psikolojik faktörlere tüketimi belirleyen temel unsurlar arasında yer vermesi önemlidir; birçoklarının iktisat teorisinde beklentilere önem vermeyi klasiklere mal edişi de yine eksik anlamadan kaynaklanmaktadır (Sarfati, 2023).

V. Sonuç

İktisat teorilerinin birçoğu iktisadi olgular üzerine oturarak ya da en azından bu olguları merkez alarak ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi'nin İngiltere ekonomisinde yarattığı değişim, Klasik Okul'un değer, dış ticaret ve büyüme-bölüşüm teorisinin oluşumuna temel oluşturmuştur. Keynes'in *Genel Teori*'de ortaya koyduğu düşünce de böyledir. Açıkçası "1929 Bunalımı olmasaydı, Keynes'in gelir-harcama ya da para talebi teorisi kendine yer bulabilir miydi?" sorusunu sorabilirdiniz.

> "Keynes, hem Para Üzerine Deneme'de, hem de Genel Teori'de dinamik bir teori ortaya koymaktadır. Ancak, ilkinin aksine ikincisinde uyguladığı yöntem, Marshall'ın kıyaslamalı statik dönem analizidir. Bu yöntemde, her dönemin kendi içinde dengeye geldiği varsayılmakta; dönemlerin birbirleriyle kıyaslanması, denge noktalarının kıyaslanması anlamına gelmektedir. Dönemleri birbirinden ayıran şey ise denge gelir düzeylerinin farklı olmasıdır; bu fark otonom talep miktarına bağlı olduğundan, çoğaltan, farklı otonom talep miktarlarında oluşacak denge gelir düzeylerinin kıyaslanmasının bir aracı haline gelmektedir." (Akyüz, 2009:181).

Keynes her ne kadar bölüşüm üzerinde çok durmasa da klasik iktisadın hatası olarak iki unsuru öne çıkartır. Bunlar "tam istihdamı sağlayamamak ve servet ile gelir dağılımındaki eşitsizliktir" (Keynes, 2013: 372). Keynes'in 1936 yılındaki bu saptaması 2023 yılına gelindiğinde halen geçerliliğini korumaktadır. Artan gelir ve servet eşitsizliği ciddi bir biçimde artmış, ABD servetinin %50'si nüfusun %1'i tarafından kontrol edilir hale gelmiştir.

1973 Petrol Krizi sonrası egemen iktisat okulu olan ve karşı devrim olarak adlandırılan Monetarist Okul da Petrol Krizi'yle birlikte tanıştığımız durgunluk içinde enflasyon (stagflasyon) krizinin üstüne egemen olmuştu. İktisadi olgu ve teori-politika üçlemesine çoğunlukla işlemektedir.

Son olarak şunu da belirtmek durumundayız. Keynes, klasik iktisatçılar da dahil olmak üzere herkese, kapitalizmin kurallar ve kulvarlara sahip bir sistem olduğunu gösterdi. Ona göre bu kuralların ve kulvarların sınırları da devletin müdahalesiyle çizilir. 2008 Krizi sonrası hükümetlerin ekonomilere yaptığı müdahalelerin altındaki gerçek de burada gizlidir. Keynes'i çağdaş yapan da budur.

Krugman, 2008 Krizi sonrası Keynes iktisadına dönülmesi gerektiğini söylerken şu önerilerde bulunuyordu: "Bence ekonomistlerin yapması gereken şey: İlk olarak, finansal piyasaların mükemmellikten çok uzak olduğu, olağanüstü kuruntulara ve kalabalığın çılgınlığına maruz kaldıkları gibi rahatsız edici gerçekle yüzleşmeleri gerekiyor. İkinci olarak, Keynes'e kıkırdayan ve fısıldayan insanlar için bu çok zor olacak; Keynesyen ekonominin durgunlukları ve depresyonları anlamlandırmak için elimizdeki en iyi çerçeve olmaya devam ettiğini kabul etmeleri gerekiyor. Üçüncüsü, finansın gerçeklerini makroekonomiye dahil etmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmak zorunda kalacaklar." (Krugman, 2009).

Yararlanılan Kaynaklar

Akyüz, Y. (2009), *Sermaye Bölüşüm Büyüme*, Efil Yayınevi.

Backhouse, R. E. ve B. W. Bateman, (2010), "Whose Keynes?" (Ed. D. Robert, W. Robert, A. Mundell ve A. Vercelli), içinde, *Keynes's General Theory After Seventy Years*, Palgrave.

Blaug, M. (1990), *John Maynard Keynes; Life, Ideas, Legacy*, Palgreve Macmillan.

Clarke, P. (2009), *Keynes: The Rise, Fall and Return of the 20th Century's Most Influential Economist*, Bloomsburry Press.

Crotty, J. (2019), *Keynes Against Capitalism, His Economic Case for Liberal Socialism*, Routledge.

Çolak, Ö. F. (2021), "Politik İktisatçı Kimliğiyle Keynes ve Barışın Ekonomik Sonuçları", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı:125, s. 32-35.

Çolak, Ö. F. (Editör) (2022), *Keynes ve Keynes'in İktisadı*, Efil Yayınevi.

Davidson, P. (2009), *The Keynes Solution*, Palgrave Macmillan.

Davidson, P. (2010), "Keynes's Revolutionary and Serious Monetary Theory", (Ed. D. Robert, W. Robert, A. Mundell ve A. Vercelli), içinde, *Keynes's General Theory After Seventy Years*, Palgrave.

Davis, J. B. (1991), "Keynes: Philosophy, Economics and Politics by R. M. O'Donnell Review", *Review of Social Economy*, 49(3), s. 405-413.

Dimand R. W., R. A. Mundell ve A. Vercelli (2010), *Keynes's General Theory After Seventy Years*, Palgrave.

Dow, S. (1998), *The Methodolgy of Macroeconomic Thought*, Edward Elgar.

Ertuğrul, A. (2019), *Ekonomik Teori ve Analizin Tarihi*, Efil Yayınevi.

Fender, J. (1981), *Understanding: Keynes An Analysis of The General Theory*, Wheatsheaf Books.

Fuller E. W. (2019), "Was Keynes A Socialist", *Cambridge Journal of Economics*, 43(6), s. 1-30.

Hansen, A. H., (1953), *A Guide to Keynes*, McGraw Hill Company.

İnal, V. (2021), "Genel Teori'ye Giden Yol: Keynes'in Entelektüel Oluşumu", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Sayı:125.

İğdeli, A. ve E. Sever (2018), "Belirsizlik ve Risk Kavramlarının Felsefi ve Matematiksel Açıdan İncelenmesi", *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1).

Keynes, J. M., (2020), *Barışın Ekonomik Sonuçları*, (Çev. Abdullah Cemal Balcı), Efil Yayınevi.

Keynes, J. M., (2013), A Tract On Monetary Reform, içinde *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Volume IV, (Ed. A. Robinson ve D. Moggridge), Cambridge Publishing.

Keynes, J. M., (1924), "Alfred Marshall (1842-1924)", *The Economic Journal*, 34(135), s. 311-372.

Keynes, J. M., (2012), *A Treatise on Money*, Cambridge University Press, New York.

Keynes, J. M. (2013), *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Cambridge University Press, New York.

Keynes, J. M. (2023), *John Maynard Keynes: Denemeler*, (Der. Ö. F. Çolak; Çev. Baver Yeşilyurt), Efil Yayınevi.

Krugman, P. (1998), "It's Baaack: Japan's Slump and the Return of the Liquidity Trap", *Brooking's Papers on Activity*, Cilt: 2.

Krugman, P. (2009), How Did Economists Get It So Wrong, *New York Times*, Sep. 6, 2009.

Krugman, P. (2011). "Mr Keynes and The Moderns", 21 June 2011, *VOXEU* https://voxeu.org/article/mr-keynes-and-moderns

Leijonfvud, A. (1981), *Information and Coordination: Essats Macroeconomic Theory*, Oxford University Press.

Mankiw, N. G. (2008), "What Would Keynes Have Done?", *The New York Times*, Nov. 28, 2008.

Milonakis, D. ve B. Fine (2009), *From Political Economy to Economics: Method, The Social and The Historical in The Evolution of Economic Theory*, Roudledge.

Minsky, H. P. (2008), *John Maynard Keynes*, McGraw Hill.

Moggridge D.E. (1985), *Keynes*, (Çev. U. Talu ve Y. Güney), AFA Yayıncılık.

Nabokov, V. (2014), Edebiyat Dersleri, İletişim Yayınları.

Pecchi, L. ve G. Piga, (2012), *Keynes'e Dönüş & Torunlarımızın Ekonomik Olanakları*, (Çev. S. Savran), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.

Pigou A.C., (1949), *The Veil of Money*, Macmillan.

Runciman, D. (2020), *Özgüven Tuzağı*, (Çev. Hasan Dölkeleş), Efil Yayınevi.

Sarfati M., (2023), *Uygarlığın Bunalımı*, Efil Yayınevi. (Yakında).

Samuelson, P. ve W. Nordhaus, (2010), *Economics*, McGraw Hill, Irwin Publish.

Samuelson P., (1947), *Foundations of Economic* Analysis, Harvard-Cambridge Press.

Schumpeter, J. A., (1954), *History Of Economic Analysis*, Oxford University Press.

Skidelsky, R. (2003), *Keynes*, (Çev. C. Atila), Altın Kitapları.

Skidelsky, R. (2008), "A Thinker for Our Times", *New Statesman*, Dec. 18, 2008.

Skidelsky, R. (2021), *Para ve Devlet*, (Çev. B Gönülşen), Tellekt Yayınevi.

Snowdon B. ve H. R. Vane (2012), *Modern Makroekonomi*, Temelleri Gelişimi ve Bugünü, Efil Yayınevi.

Stewart, M. (1980), *Keynes Devrimi*, (Çev. A. Baltacıgil), Minnetoğlu Yayınları.

Thirlwall, A. P. ve D. Crabtree (1980), *Keynes and the Bloomsbury Group*, The Macmillan Press.

Ussallık, Piyasa ve Değişim: Eski ile Yeni Arasında Kurumsal İktisat

Erkan Gürpınar[1]
Eyüp Özveren[2]

I. Giriş

Kurumsal iktisadın iktisat içindeki yeri ve önemi gün geçtikçe artmaktadır. Bunu bir göstergesi Ronald Coase (1991) ve O. Williamson (2009) gibi iktisatçıların Alfred Nobel'in anısına verilen İktisadi Bilimlerde The Sveriges Riksbank Ödülü'ne (veya yanlış olduğu bilinmekle birlikte yaygın adıyla Nobel Ekonomi Ödülü'ne) değer görülmeleri iken diğeri de iktisadi gelişme ve kalkınma incelenmelerinde kurum (*institution*) odaklı çözümlemelerin (örneğin Daron Acemoğlu'nun çalışmalarının) ana akım (*mainstream*) iktisat içinde de giderek yaygınlaşmasıdır. Bu ilgi artışı o kadar dikkat çekicidir ki bu alanın önde gelen araştırmacılarından Geoffrey Hodgson (2007), kurumsal iktisadın (evrimsel iktisatla birlikte) yeni ana akım haline geldiğini (veya gelebileceğini) iddia etmiştir.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ekonomi Bölümü.
2 Prof. Dr. (Emekli), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü.

Kurumsal iktisat, onu izlediğini söyleyen araştırmacıların üzerinde kuşku götürmeyecek bir uzlaşıya vardığı ortak varsayımları, yöntemi ve modelleri olan bir iktisat okulu değildir. Günümüzde kabul gören en yaygın sınıflandırma çabasına göre kurumsal iktisat ikiye ayrılır: (1) Bugün artık Eski Kurumsal İktisat (EKİ) (*Old Institutional Economics*) olarak bilinen, Thorstein Veblen (1857-1929), John Commons (1862-1945) ve Wesley Mitchel (1874-1948)'ın öncülüğünde on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan iktisat, ve (2) Yeni Kurumsal İktisat (YKİ) (*New Institutional Economics*), ki bu yaklaşımın kökenleri Ronald Coase'ın (1937) firmanın doğasına ilişkin çalışmalarına dayanırsa da asıl gelişmesi yirminci yüzyılın ikinci yarısında olmuştur.

Bu iki kurumsal iktisat okulu birbirinden farklı temellere dayanmaktadır. EKİ, kendisinden önce gelen Alman Tarihsel Okulu'nun yanı sıra Amerikan pragmatizmi, içgüdü-alışkanlık psikolojisi (*instinct-habit psychology*) ve Darwinci evrim teorisi gibi döneminin diğer disiplinlerinde ortaya çıkan bilimsel gelişmelerden etkilenmiştir. YKİ ise neoklasik iktisadın, maliyet (ve etkinlik) analizi yaparken göz ardı ettiği bir gerçeğe içeriden getirilen bir eleştiriden doğmuştur: Kârıençoklaştırmak (veya maliyeti enazlaştırmak) gibi konularda pek becerikli olan iktisadi özneler (*agents*), aynı beceriyi bu faaliyetlerde bulunurken harcadıkları emek ve zaman üzerinde gösterme gereğini duymaz. Çünkü neoklasik iktisadın bireyi ençoklaştırma yaparken herhangi bir güçlükle karşılaşmaz. Başka bir deyişle, bireylerin hesap kitap yapmasının (veya yapabilmesinin) bir sınırı (ve maliyeti) yoktur. Ancak, bu anlamda ussal (rasyonel) olmanın, ortaya çıkardığı zaman ve para maliyetlerinin iktisadi analize katılması gerekliliği, kendisini önce firma kuramında (Coase, 1937), daha sonra da iktisadi analizin hemen her alanında göstermiştir (Coase, 1960; Demsetz, 1967; Williamson, 1985; 2000).

Bu yazı, EKİ ve YKİ arasında salt bir karşılaştırmanın ötesine geçmeyi amaçlamaktadır. Bu konuda gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yazılmış pek çok değerli çalışma vardır (Chavance, 2019; Demir, 1996; Hodgson, 2004; Özveren, 2007; Rutherford, 1994; Williamson, 2000). Dolayısıyla bu yazıda, günümüzde davranış bilimlerinde gözlemlenen

gelişmeler ışığında her iki okulun karşılaştırmalı yeri incelenmektedir (Bowles, 2016; Gintis, 2022; Gürpınar, 2022). Her iki iktisat okulunun varsayımları ve kullandığı yöntemler, davranış bilimlerinin psikoloji, antropoloji, bilişsel bilimler gibi disiplinlerinde meydana gelen gelişmeler ışığında ele alınmaktadır. Böyle bir karşılaştırmalı çalışma, hem bu kurumsal iktisat okullarının, davranış bilimlerinin diğer disiplinleriyle iş birliği yapabilme potansiyelini ortaya koyacak hem de iki okulu içine alan bütüncül bir kurumsal iktisat yaklaşımının geliştirilmesinin mümkün olup olamayacağına ilişkin bir değerlendirmeye kapı aralayacaktır. Bu karşılaştırmalı analiz, aşağıda üç başlık altında ele alınmaktadır: Piyasa, ussallık ve değişim. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi bu üç konunun EKİ ve YKİ tarafından nasıl ele alındığı hem kendi aralarındaki yaklaşım farkını ortaya koymakta hem de davranış bilimlerinin diğer disiplinleriyle olan ilişkilerine ve etkileşimlerine dair çıkarımlarda bulunmamıza imkân vermektedir.

Bir sonraki bölümde, EKİ ve YKİ'nin gerek tarihî gerekse felsefi ve iktisadi temelleri kısaca ele alınmaktadır. Öncelikle EKİ'nin kurucusu sayılan Thorstein Veblen'in iktisada olan yaklaşımı incelenmekte, daha sonra da YKİ'nin çıkışı ve temel varsayımları tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde her iki kurumsal iktisat okulunun, günümüz davranış bilimlerindeki gelişmeler ışığında hangi bakımlardan benzeştiği veya ayrıştığı piyasa, ussallık ve değişim başlıkları altında ele alınmaktadır. Yazının son bölümünde kurumsal iktisadın yeni ana akım olabilmesi için geliştirilebilecek bütüncül bir yaklaşımın sunabileceği fırsatların yanı sıra böyle bir çerçevenin geliştirilmesine yönelik engeller gündeme getirilmektedir.

II. Kurumsal İktisada Farklı Yaklaşımlar

2.1. Thorstein Veblen'de Birey, Kurumlar ve Değişim

Thorstein Veblen'in çalışmaları on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında (Darwinci) evrim kuramının iktisadi ve toplumsal bilimlere uygulanması yönündeki belki de en kapsamlı çabadır. Veblen, evrim teorisinin insan ve toplum hakkındaki olası çıkarımlarına ek olarak, on

dokuzuncu yüzyıl sonlarında önemi gittikçe artan Amerikan pragmatizmi ve içgüdü-alışkanlık psikolojisine sırtını dayayarak bir taraftan Alman Tarihsel Okulu ve Karl Marx'la arasına mesafe koymuş, diğer taraftan da yıldızı yeni yeni parlayan marjinalizm ve faydacı (*utilitarian*) analize kapsamlı bir eleştiri getirmiştir.

Evrim kuramını iktisadi analizinin merkezine koyan Veblen, birbiriyle neredeyse tümüyle zıt olarak nitelediği biri Darwin (yani evrim) öncesi ve diğeri Darwin sonrası iki bilim anlayışının olduğunu öne sürmüştür (Hodgson, 2004). Böyle keskin bir ayrım, evrimsel yaklaşımın kendisinden önce gelen bilimsel yaklaşımlardan iki konuda farklılaşmasından kaynaklanmaktadır: Evrim, olgusal (*matter-of-fact*) açıklama biçimine dayanmaktadır ve bunun sonucu olarak sonu olmayan bir nedensellik arayışı (*endless search for causation*) içindedir. Bunun aksine Darwin öncesi bilimin odak noktası tanıma ve sınıflandırmadır (*taxonomy*). Bu anlayışa göre sosyal ve ekonomik ilişkilerin arkasında onları yöneten ve keşfedilmeyi bekleyen doğal yasalar (*natural laws*) vardır. Bu tür yasaların keşfine olan inanç aynı zamanda değişimin (*change*) rahatsız edici bir faktör (*disturbing factor*) olarak genellikle analiz dışına itilmesiyle sonuçlanmıştır (Veblen, 1898a). Darwin öncesi bilim anlayışını temsil eden klasik politik iktisat, Marksizm ve marjinalizm gibi neredeyse bütün iktisat okulları için bu durum geçerlidir (Veblen, 1899b, 1900).

Oysa Veblen, evrimsel bakış açısına göre, doğal yasalar bulmak ümidiyle nedensellik arayışına son vermenin yanlış olduğunu söyler (Veblen 1908). Veblen'e göre bilimsel anlayışta meydana gelen böyle bir değişim, Sanayi Devrimi'nin getirdiği makineleşmenin bir sonucudur. Hayatın her alanında, özellikle üretimden makineleşmenin yaygınlaşması, insanı sürece (*process*) odaklanmaya ve değişim üzerinde düşünmeye yöneltmiştir. Makineleşme ayrıca gözlemlenen olaylara animizm atfetmek yerine, onlara olgusal ve kişisel olmayan neden ve sonuç ilişkileri penceresinden bakmayı tetiklemiştir (Veblen 1899a). Kısacası modern bilim, nedenselliğin arkasında doğal yasalar arayan ve bu yasaları genellikle daha yüksek bir düzleme (*higher ground*) atıfta bulunarak açıklayan bir yaklaşımın yerine sürecin ve ne olup bittiğinin kendisine vurgu yapan olgusal analizi

benimsemiştir. Ancak buradan Veblen'in bu yaklaşımının deneycilikten (*ampirisizm*) öte bir şey olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Veblen, sadece neden-sonuç ilişkileri peşinde koşmanın da pek işe yaramayacağının farkında olacak kadar kendisinden önce gelen felsefe tartışmalarından haberdardı. Ona göre hiçbir nedensellik ilişkisi gözlemlenemezdi. Üzerine doktora tezi yazdığı Immanuel Kant'ı izleyerek, neden-sonuç ilişkilerinin aslında zihinsel yapılar olduğu sonucuna varmıştır [Veblen, 1964 (1884)]. Bu nedenle, deneycilik (*empiricism*) ve olguculukla (*positivism*) arasına bir mesafe koymuş ve bilginin kökeninin metafizik bir karaktere sahip olduğunu söylemiştir (Veblen, 1900; 1908).

Neden-sonuç ilişkisinin sürekliliğine olan inanç, Veblen'in başka bir kanıya varmasına da yol açmıştır. Eğer bilim sonu olmayan birikimli bir nedensellik (*cumulative causation*) arayışı içindeyse, bu arayış yalnızca fiziksel gerçekliğin (doğanın) araştırılmasına uygulanamaz. Süreklilik, neden-sonuç ilişkilerinin ortaya çıkarılmasının (fiziksel ve biyolojik olandan toplumsal ve iktisadi olana doğru) herhangi bir kopuş olmadan devam ettirilmesini gerektirir. Kısacası fiziksel dünyanın ve insanın araştırılmasında kesin bir ayrıma başvuran Descartesçı ontoloji, Darwinci anlayışla örtüşmemektedir. Veblen, Descartesçı ontolojinin savunduğu zihin ve beden ikiliğinin (*duality*), iktisadi analizi (klasik politik iktisat ve marjinalizmde görüldüğü gibi) tümdengelimci ve teleolojik bir hale getirdiğini iddia etmiştir (Veblen, 1899b; 1900).[3] İleride göreceğimiz gibi bu durum, ussalığın nasıl ortaya çıktığına ilişkin çalışmaların da önünü tıkamıştır.

Bu noktada bir pragmatist ve içgüdü-alışkanlık psikolojisinin kurucularından sayılan William James'e (1842-1910) başvuran Veblen, hem içgüdülerimizin (*instinct*) hem de alışkanlıklarımızın (*habit*) en az ussal davranmak kadar insan davranışı üzerinde etkili olduğunu öne sürmüştür (Veblen, 1904; 1914). Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi içgüdü ve alışkanlıklarımızın davranışımız üzerinde ne kadar belirleyici olduğu tartışmaları bugün de güncelliğini korumaktadır (Gintis 2022). Burada bir konuya dikkat çekmek gerekir. Veblen, insanların ussal davranıp dav-

3 Hodgson (2004), Descartesçı ontoloji ve dolayısıyla ikilemin reddini Veblen'de görülen pragmatizm etkisine bağlamaktadır. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Anderson (2006), Gürpınar (2008), Scheffler (1974).

ranmadığına ilişkin günümüzde de varlığını sürdüren yüzeysel olarak nitelendirebileceğimiz tartışmada taraf değildir. Veblen'e göre ana akım iktisat, insan davranışındaki ussallık ve niyet (*intentionality*) gibi faktörlerin önemsiz olmadığını vurgulamakta haklıdır. Ancak ana akım iktisadın neden-sonuç ilişkilerine dayanan bir analiz aracılığıyla yanıt vermesi gereken asıl araştırma sorusu, içgüdülerimiz, alışkanlıklarımız ve ussallığın davranışımızı belirlemede nasıl bir rol oynadığıdır (Veblen, 1909). Başka bir deyişle, iktisadi öznelere ilişkin varsayımlarımız evrimsel, antropolojik ve psikolojik kanıtlar/kuramlar da dikkate alınarak ortaya konmalıdır. Nedenselliğe dayalı böyle bir analizin ilk ve kesin sonucu, evrimsel olarak içgüdülerin, insanın biyolojik ve sosyal evriminden önce geldiğinin gösterilmesi olacaktır. Alışkanlıklarımız ve hesaplayıcı aklımız (ussallık) içgüdülerimizin üstüne inşa edilmiştir (Veblen, 1909; 1914).

Bununla birlikte, toplumda bilgi birikiminin artmasıyla içgüdüsel amaçları gerçekleştirmenin yolları çoğaldığından, içgüdüler tek başına hayatın sürekli değişen koşullarıyla başa çıkmak için yetersiz kalmıştır. Bu nedenledir ki yeni bir araç olarak, daha kolay uyarlanabilir olan alışkanlıklar ortaya çıkmıştır. İktisadi birey içgüdülerine dayalı alışkanlıklarıyla hareket eder. Kısacası iktisadi analiz açısından içgüdülerimiz, kalıtsal ve değişmesi zor olan dışsal (*exogenous*) etkenlerdir (Pagano, 2001). Öte yandan, daha esnek olan ve değişen toplumsal ve iktisadi koşullara koşut bir değişim gösteren alışkanlıklarımız (içgüdülerimizle etkileşim içinde) davranışımıza yön vermektedir. Veblen, iktisadi ve toplumsal değişimin yalnızca Darwinci evrim ilkeleriyle tutarlı olmadığına, aynı zamanda onun bir parçası olduğuna inanır. İktisadi ve toplumsal yapı, aynı biyolojide olduğu gibi, evrimsel bir seçilim sürecine konu olan unsurlardan oluşmaktadır. Bu nedenle, farklı kurumsal yapıların zaman içinde nasıl değiştiği (veya evrildiği) Veblen'in çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Antropolog Lewis Henry Morgan'dan hareketle Veblen, insan topluluklarının tarihini ikiye ayırır: vahşilik (*savagery*) ve barbarlık (*barbarism*) (Hodgson, 2004). *Aylak Sınıfın Teorisi*'nde (1899a) ikinci döneme, yani barbarlığa denk gelen dönemde "aylak sınıfın" mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte nasıl yükseldiğini ele almıştır. Bu gelişmelerin kökeninde "maddi öykünme" (*pecuniary emulation*) olarak adlandırdığı alışkanlığın önemli bir

rol oynadığını savunur. Mülkiyetin ortaya çıkmasıyla zenginliğe (*wealth*) verilen önemin artması, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Veblen'e göre bu maddi öykünme, sanayi toplumundaki en önemli ekonomik dürtülerden biri olmaya devam etmekte ve kendini bir tür gösterişçi tüketim (*conspicuous consumption*) eğilimi olarak belli etmektedir (Veblen, 1899a).

Aylak Sınıfın Teorisi'nde ele alınan,'barbarlık' olarak adlandırılan dönemde mülkiyetin ve "aylak sınıfın" ortaya çıkışına ilişkin çözümlemeler, bizim için birçok açıdan öğreticidir. Vahşilikten barbarlığa geçiş sırasında ortaya çıkan bu "aylak sınıf", varlığını teknolojinin ilerlemesinin mümkün kıldığıd düşük işçilik maliyetlerine borçludur. Bu nedenle "aylak sınıf", ancak ve ancak barbarlık olarak adlandırılan dönemin teknolojik olarak görece ileri aşamalarında görülür. Bu toplumlarda çalışan sınıf ve aylak sınıf arasında bir iş bölümü vardır. Bu iş bölümünde önemli ve değerli olarak görülen işler, askerlik ve din hizmetleridir. Bu sınıftakiler, üstün konumlarının ve başarılarının ekonomik bir sonucu olarak çalışmaktan muaf kalırlar.

Veblen'e göre, günümüzde sanayi toplumlarında sınai faaliyet, barbarlık döneminin bir faaliyeti olan yağmacılığın yerini aldığı için, birikmiş mülkiyet (*accumulated property*), başarının geleneksel bir göstergesi olan yağmacı sömürünün yerini almıştır (Veblen, 1899a; 1914). Oysa vahşilik olarak adlandırılan ve barbarlıktan bir önceki dönemde "işçilik/çalışma içgüdüsü" (*instinct of workmanship*) ve "ebeveyn eğilimi" (*parental bent*), insan topluluklarının maddi refahına katkı sağlayan en önemli dürtülerdir (Veblen, 1914). Bu nedenledir ki, Veblen, birçok başka çalışmasında, barbarlık olarak adlandırılan dönemden gelen düşünce alışkanlıkları ile işçilik içgüdüsü arasındaki çatışmanın bir yansıması olarak gördüğü, işletme (*business*) ve sanayi (*industry*) arasındaki çatışmaya vurgu yapmıştır (Veblen 1904, 1914).[4]

4 Son olarak, içgüdü ve alışkanlıklarımızın evrimine ilişkin böyle bir çözümleme, Veblen'in "başıboş merak" (idle curiosity) olarak adlandırdığı içgüdünün, bilimsel bakış açısının evrimini nasıl etkilediği üzerine de yapılabilir (Veblen, 1906: 605). Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Gürpınar (2008).

Görüldüğü gibi, Veblen ussallığı doğrudan sorgulamak (ve reddetmek) yerine onun kökenlerine ilişkin bir inceleme yapmayı yeğlemiş ve davranışımıza yön veren diğer etkenlerin önemi üzerinde durmuştur. Veblen'in çalışmaları birçok açıdan günümüze ışık tutmaktadır. Örneğin maddi öykünme ve tüketimin toplumsal boyutu, bugün Veblen etkisi (*Veblen effect*) gibi kavramlarla tartışılmaktadır (Bowles, 2004; Bowles ve Jayadev, 2006).[5] Vahşilik ve barbarlık gibi bir dönemleme ve bunları içine alan bir insan davranışı analizi günümüzde de yapılmaktadır. Avcı-toplayıcılara yönelik çalışmalar, ussallık ve (sosyal) tercihlerimizin nereden geldiğine ilişkin sorulara antropoloji ve psikoloji gibi birçok disiplinin katkısıyla açıklama getirmeye çalışmaktadır (Gintis vd., 2005; Gintis, 2022; Richerson ve Boyd, 2005). Bu araştırmaların ayrıntılarına girmeden önce, bir sonraki bölümde YKİ'nin çıkışı ve yaygınlaşması ele alınacaktır.

2.2. Sınırlı Ussallık, Piyasa ve Kurumlar: Yeni Kurumsal İktisat

YKİ, varlığını Ronald Coase'a borçludur. Coase, doğrudan iktisat felsefesi veya metodolojisi alanında çalışmalar yapmış bir araştırmacı değildir. Firmanın doğasına ilişkin yaptığı akıl yürütme sırasında neoklasik iktisadın önemli bir eksikliği dikkatini çekmiştir: Eğer üretim ve bölüşüm; piyasa (veya fiyat mekanizması) aracılığıyla düzenleniyorsa firma dediğimiz örgütsel yapıya niçin ihtiyaç duyulmaktadır? Başka bir deyişle, neden bütün iktisadi faaliyet bireylerin piyasada etkileştiği bir düzende yürütül(e) memektedir? Piyasa ve firma arasında niteliksel bir ayrım yapan Coase, piyasayı kullanmanın da bir maliyetinin olduğunu ve bireylerin maliyet kıyaslaması sonucunda kimi zaman firma tipi hiyerarşik örgütsel yapıları piyasaya yeğleyebileceğini düşünmektedir. Günümüzde işlem maliyetleri (*transaction costs*) olarak adlandırılan bu maliyet türü, yeni kurumsal iktisat yaklaşımın temelini oluşturmaktadır.

Coase'ın bu yaklaşımı, başka bir yönüyle Pandora'nın kutusunu açmıştır. Neoklasik iktisada göre piyasayı, örneğin siyaset biliminin incelediği

5 Bu konunun daha kapsamlı bir incelemesi için bkz. Özveren vd. (2021).

devlet-birey ilişkisinden ayıran önemli bir etken, güç (*power*) unsurunun ilişkilerde belirleyici olmamasıdır (Bowles vd., 1999). Tam rekabetçi piyasa, bireylerin özgürce seçim yaptığı ve birinin öbürü üzerinde güç uygulayamadığı bir alan olarak kurgulanır. Coase'ın kurgusunda ise firma ve piyasa birbirinden özleri bakımından farklıdır. Firma içi işçi-işveren ilişkileri tam rekabet piyasasında mal alıp satmayla aynı özelliklere sahip değildir. Çünkü firma sahibi veya yöneticiler tarafından alınan üretim kararları veya firma içi görevlendirmeler fiyat mekanizmasının bir sonucu değildir. Tam tersine, firma içi karar alma büyük ölçüde işverenin takdirine bırakılımıştır (*discretion*). Bu ilişkide işçi, işveren tarafından verilen buyruklara (*order*) uymakla yükümlüdür. Kısacası, malların alıp satıldığı piyasadan ve satış sözleşmesinden (*sales contract*) çok farklı olarak, iş sözleşmesi, firma içi ilişkilerde bir hiyerarşinin varlığını kabul eder (Simon, 1951; 1979). Firmanın doğasının piyasadan ne ölçüde farklılaştığı, yani hiyerarşinin ve güç ilişkilerinin bu iki kurumsal yapı arasında niteliksel bir farka yol açıp açmadığı birazdan göreceğimiz gibi yeni kurumsalcı okulun farklı kolları tarafından yirminci yüzyıl boyunca tartışılagelmiştir.

Coase'un analizinin ortaya çıkardığı başka bir sorun, işlem maliyetlerinin kökenine ilişkindir. Bireylerin iktisadi etkileşiminde ortaya çıkan bu maliyetler, çok farklı etkenlerden kaynaklanmakta ve/veya maliyet türünü kapsamaktadır. Örneğin piyasa veya fiyat mekanizmasını kullanmak; mal ve hizmetlere ilişkin piyasa araştırması yapmak, bilgi toplamak, pazarlık etmek gibi bildik maliyetleri içerdiği gibi, bireyler arası ilişkilerde sözleşmelerin yazıya dökülmesi, izlenmesi ve uygulanmasının sağlanmasına yönelik maliyetleri de kapsar (Özçelik ve Özveren, 2015: 40; North, 2002). Aynı durum, firma içi ilişkilere yönelik maliyetler için de geçerlidir. İşçi-işveren ilişkilerini düzenleyen iş sözleşmesinin gerek kayda geçirilmesi gerekse uygulanması oldukça maliyetlidir. Bu maliyetler işçi-işveren arasındaki çatışan çıkarların ortadan kaldırılmasına yönelik düzenlemelere ilişkin zaman ve hesap maliyetlerini de içerir (Bowles, 1985). Her durumda bu gibi maliyetler, bireylerin hesap kitap yapma güçlerinin sınırlı olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Bu konuda sistemli bir şekilde araştırma yapmış belki de ilk isim olan Herbert Simon, hesap kitap yapabilme becerimizin sınırlı olmasını sınırlı ussallık (*bounded rationality*) kavramıyla dile getirmiştir. Simon, her zaman optimumu hedefleyen ussal bir hesaplama fikrini reddetmektedir (Simon, 1955; 1972). Sınırlı ussallık, bireylerin karar alma süreçlerinde hesaba kattıkları başka bir maliyet kalemi değil, hesap kitap yapma ve optimuma ulaşma sürecinin sınırlılıklarına ilişkin bir tartışma olarak görülmelidir. Bu nedenle, sınırlı ussallığa sahip aktörler, doyurucu (*satisficing*) davranış olarak nitelendirebileceğimiz gibi hareket ederler. Bu doyurucu davranış, ek maliyetleri hesaba katarak en optimum sonuca ulaşmaya çalışmak anlamına gelmez; çünkü bu durumda birey karar verirken düşünmek için ne kadar zaman harcayacağını da dikkate almalıdır. Ancak böyle bir hesap kitap çabası, çözümsüz, sonsuz bir döngü yaratmaktadır. Çünkü birey hemen bir önceki adımında da karar vermek için düşünmeye ne kadar zaman harcayacağına ilişkin bir hesap kitap yapmak durumundadır (Pagano, 2000). Oysa doyurucu davranış, karar vericilerin bu hesap kitap yapma ve optimumu bulma çabasını belli bir aşamada terk ettiklerini anlatmak için vardır (Hodgson, 1993).

Simon'da gördüğümüz doyurucu davranış anlayışı, O. Williamson gibi önde gelen yeni kurumsalcılar tarafından benimsenmemiştir. Bunun yerini ussal davranmanın (ve hesap kitap yapmanın) maliyetini deençoklaştırma hesabına katacak şekilde ussallıktan tasarruf etme çabası almıştır (Hodgson, 1993; Loasby, 1999; Pagano 2000). O. Williamson, karmaşık ve belirsiz (*uncertain*) bir dünyada nöropsikolojik ve dilsel etkenlerin ussallığımızı sınırladığını söyler (Williamson, 1975). Bu belirsiz (*uncertainty*) dünyada farklı kurumsal yapılar, maliyetlere (hesap kitap yapma maliyetlerine) yol açar. Böyle bir maliyet hesabı, farklı kurumsal yapılardan birinin tercih edilmesinde belirleyicidir. Ancak sınırlı ussallık, kurumsal iktisadi analiz için yeterli değildir. Başka bir deyişle, karar verme süreçlerine ilişkin bu tür kısıtlar işlem maliyetlerini ve kurumsal iktisadi analizi gerekçelendirmek için yeterli değildir. Biri varlıkların (*asset*) niteliğine, diğeri de iktisadi bireyin davranışına ilişkin iki varsayım, O. Williamson'ın analizini tamamlar.

Bu noktada O. Williamson (1975; 1985) işlem maliyetleri analizini bir adım daha öteye götürmüş ve hangi durumlarda piyasanın, hangi durumlarda ise firma gibi hiyerarşik yapıların işlem maliyetlerinden tasarruf etmede daha başarılı olduğunu ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. O. Williamson, bu amaçla, ilk olarak varlık özgüllüğü (*asset specifity*) kavramını ortaya atar. Firma gibi hiyerarşik bir yapının piyasaya göre üstünlüğü, varlık özgüllüğü içeren durumlarda geçerlidir. Varlık özgüllüğü, belirli bir işlemi gerçekleştirmek için yapılan sermaye ve iş gücü yatırımının başka bir amaç için kullanıldığında değerinin azalması anlamına gelir. Yani bir yatırım için varlık özgüllüğü ne kadar fazlaysa, o yatırımın alternatif kullanım değeri de o kadar azdır. Kısa süreli ve anonim ilişkilerde başarılı olan piyasa süreci, varlık özgüllüğünün olduğu durumlarda bu üstünlüğünü kaybetmektedir. Bunun nedeni ise insan davranışına dair başka bir varsayımda gizlidir. O. Williamson, iktisadi bireyi fırsatçı (*opportunist*) olarak tanımlar. Bu birey kurnazdır ve sadece kişisel çıkar peşinde koşar (Williamson, 1985: 30). Varlık özgüllüğünün söz konusu olduğu, standart olmayan mallara ilişkin işlemlerde, fırsatçı davranan bireyler, ilişkilerin zehirlenmesine yol açar. Çünkü ilişkilerin sürekliliğinin sağlanması (yani caymak yerine iş birliğinin sürekliliği) anonim ve kısa süreli piyasa ilişkilerinde mümkün olmamaktadır. Oyun teorisinde bedavacılık (*free-riding*) olarak nitelendirilen bu sorun, hiyerarşik yapıların varlığıyla çözülür (Bowles, 2004; Williamson, 1985; 2000).

Kurumsal çeşitlilik aslında işlem maliyetlerinden tasarruf etme çabasının bir sonucudur. Bazı durumlarda devlet ve firma gibi hiyerarşik yapılar bu maliyet tasarrufunda başarılı olurken, başka durumlarda piyasa gibi içinde hiyerarşi ve güç ilişkilerinin neredeyse olmadığı kurumsal düzenlemeler öne çıkmaktadır. Willimson'ın işlem maliyetleri yaklaşımı, maliyetsiz (ve dolayısıyla) kusursuz işleyen bir hukuk sistemi ve sınırsız hesap kitap yapma becerisi gibi neoklasik iktisadın neredeyse hiç sorgulamadan kabul ettiği varsayımlardan önemli ölçüde uzaklaşmaktadır. Bireyler ve/veya firmalar arası ilişkilerde ortaya çıkan ihtilaflar ve çıkar çatışmaları iktisadi ilişkilerin doğasında vardır. Hesap kitap yapma becerisi sınırsız olmayan karar vericiler açısından bu durum hem iş hem de satış sözleşmelerinin kaçınılmaz olarak eksik kalmasına (*incomplete contracts*) yol

açmaktadır. Çünkü sınırlı ussallık altında, bireylerin ilişkilerinin sonuçlarına yönelik bütün olasılıkları sözleşmeyle (yazılı olarak) belirleme becerileri yoktur.

Mülkiyet hakları okulu (*property rights school*), YKİ içinde gelişmiş ayrı bir koldur (Alchian ve Demsetz, 1972; 1973; Demsetz, 1967). Bu yaklaşımda sermaye ve iş gücü gibi varlıklar (*assets*), izleme/gözetleme (*monitoring*) olarak ifade edilen nitelikleri bakımından karşılaştırılmakta ve sermaye sahiplerinin yönetiminde ve sahipliğinde bir firmanın neden işlem maliyetlerinden tasarruf edebileceği açıklığa kavuşturulmaktadır. Birçok bireyin katkı sağladığı, takım çalışmasını (*team production*) gerektiren üretim sürecinde her bir bireyin marjinal katkısının etkin bir şekilde saptanamamasından kaynaklanan sorun, izleme işlevini yerine getirecek karar vericinin firmanın sahibi olarak belirlenmesiyle çözülmektedir. Görece etkin bir şekilde izlenmesi güç olan (*difficult to monitor*) sermaye mallarının sahiplerinin, aynı zamanda bu malların ve firmanın da sahibi olması, mülkiyet hakları yaklaşımına göre klasik kapitalist firmanın neden en yaygın örgütsel yapı (*organizational form*) olduğunu gösterir. Bu yönüyle hiyerarşi, takım çalışmasında ortaya çıkan marjinal katkıların belirlenememesi sorununu gidermek için başvurulan bir yöntemden başka bir şey değildir. Coase'ın aksine, işveren ve işçi arasındaki uzun vadeli sözleşmeler firmanın özü olmadığı gibi, burada işçi ve işveren arasında asimetrik bir yetki ve güç ilişkisinden de söz edilemez. Ne işveren ne de işçiler, aralarındaki ilişkiyi sürdürmek için herhangi bir sözleşme yükümlülüğüne tabidir (Alchian ve Demsetz, 1972: 777-784). Firma otorite ilişkisinin olmadığı, olsa olsa birden çok ilişki ağının bir arada bulunduğu bir sözleşmeler ağı/bütünü (*nexus of contracts*) olarak algılanır (Jensen ve Meckling, 1976).

Mülkiyet hakları okulu, iktisadi ilişkilerin düzenlenmesinde etkin bir hukuk sisteminin neden önemli olduğuna dikkat çeker. Başlangıç noktası her zaman işlem maliyetlerinin pozitif olduğu bir dünyadır. Coase (1960), işlem maliyetlerinin olmadığı (veya sıfır olduğu) bir durumda varlıkların ilk dağılımından bağımsız olarak, mülkiyet haklarının onlara en çok değer veren bireylere nasıl yöneleceğini göstermiştir. Ona göre, böyle kur-

gusal bir dünyada, hesap kitap yapma becerilerimiz sınırsız olduğu için iktisadi aktörler arasında pazarlık (*bargaining*) yoluyla mülkiyet haklarının değerini tespit etmek ve optimum dağılıma ulaşana kadar bu hakları alıp satmak mümkündür. Öte yandan, sınırlı ussallık ve dolayısıyla pozitif işlem maliyetlerinin olduğu bir dünyada mülkiyet haklarının ilk dağılımı (*initial distribution*), bu tür bir sonu açık hesap kitap yapma süreci etkin olamayacağı için önemlidir. Çünkü ekonomik etkinlik (*efficiency*) ancak ve ancak mülkiyet haklarının etkin bir şekilde dağıtıldığı bir dünyada olabilir. İlk dağılımın etkin olmadığı bir durumda, sınırlı ussallık ve işlem maliyetleri, pazarlık yoluyla arzu edilen bir etkin mülkiyet hakları dağılımına hiçbir zaman ulaşamamamıza yol açmaktadır (Coase, 1960; Demsetz, 1967).

Sınırlı ussallık ve işlem maliyetleri her ne kadar YKİ için vazgeçilmez ise de farklı yaklaşımlar, ihtiyaçları doğrultusunda bu varsayımları eğip bükmüştür. Bu durum, işlem maliyetlerinin, aslında, analizin gerektirdiği durumlarda, neoklasik yapıyı esnetmek için kullanılan *ad hoc* varsayımlar olduğundan kuşkulanmamıza neden olur. Buna güzel bir örnek, Yeni Mülkiyet Hakları Okulu'dur (Grossman ve Hart, 1986; Hart ve Moore, 1990; Hart, 1995). Bu yaklaşım da iki sacayağı üzerine inşa edilir: işlem maliyetleri (ve eksik sözleşmeler) ve güç ilişkileri. Ancak burada işlem maliyetleri, mahkemeler ve karar alıcıların etkileşiminin genel çerçevesini oluşturmaz. İşlem maliyetleri sadece mahkemeler, karar vericilerin kendi aralarındaki sözleşmelerin etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamaya çalıştığı zaman gündeme gelir. İşlem maliyetleri ve eksik sözleşmelerle sonuçlanan sınırlı ussallık varsayımı yalnızca mahkemeler ve karar alıcılar arasında geçerli olup, işlem maliyetlerine neden olabilecek diğer tüm durumlar göz ardı edilmektedir (Pagano, 2000). Bu varsayım, şu pratik soruya yanıt verebilmek için gereklidir: Birleşme ve satın almalarda taraflar neden daha az fırsatçı olsunlar? Hart'ın (1995) da dediği gibi Willimson'da bulunan fırsatçı davranışın hangi durumlarda değişiklik gösterdiğine dair bir açıklama YKİ içinde yeterince ele alınmamıştır. Birleşme ve satın almalarda mülkiyet haklarının nasıl değiştiğine odaklanarak, davranış değişikliklerine ilişkin bir yanıtın ipuçları bulunabilir. Sözleşmelerin boşlukları, yani tanımlanmamış haklar (*residual rights*), genellikle mülki-

yet haklarına sahip olanlarda kalır. Dolayısıyla bu karar alıcıların davranışı, piyasanın yerini tek bir firma aldığında değişmektedir.

Görüldüğü gibi, Coase'la başlayan YKİ'nin serüveninde önemli bir yer işgal eden firmanın doğası, bu yaklaşımın farklı okulları arasında henüz üzerinde uzlaşıya varılmış bir konu değildir. Söz gelimi, Alchian ve Demsetz'in (1972) aksine, O. Williamson iş sözleşmesinin niteliksel farklılığı hakkında Coase (1937) ve Simon'a (1951) katılmaktadır. Mal ve hizmet alım-satımının, bağımsız karar vericilerin karşılıklı rızasıyla gerçekleştiği sözleşmelere kıyasla, değişen pazar ve teknolojik koşullara daha etkin bir şekilde uyum sağlanmasına olanak veren firma tipi örgütlenmenin ve iş sözleşmesinin belirleyici unsuru kontrol ve güç ilişkileridir. Kendi içinde bu gibi farklılıklara karşın firmanın işçi-işveren arasında çatışma da içeren sosyal bir örgütlenme birimi olarak ele alınması, onu kara kutu (*black box*) olarak görülmekten çıkarmakta ve başka birçok heterodoks iktisat okuluyla etkileşimin önünü açmaktadır (Williamson, 1985: 9. Bölüm, ayrıca bkz. Bowles, 1985; Bowles ve Gintis, 1986). Yalnız iktisadın içindeki farklı akımlara değil, davranış bilimlerinin birçok disiplinine de uzatılan bu elin, EKİ ve YKİ'nin bütüncül bir yaklaşım oluşturması için yeterli olup olmayacağı yazımızın devamında ele alınmaktadır.

III. Davranış Bilimleri Açısından Eski ve Yeni Kurumsal İktisat: Bir Değerlendirme

EKİ'nin kurucularından Thorstein Veblen, kendisini evrimsel iktisatçı olarak görmüş ve iktisadın evrimsel bir bilim olmasını arzu etmiştir (Veblen, 1898a). Okulun diğer kurucuları bu yöntemsel yenilik üzerinde (yeterince) durmamıştır. Bunun bir sonucu olarak, EKİ'nin önde gelen diğer araştırmacıları, YKİ'yle olan ilişkilerinde daha esnek davranmışlardır (Özçelik ve Özveren, 2015).

Veblen, sanayi toplumunu incelerken merkezine piyasayı aldığı bir çözümlemeye başvurmamış ve iktisadi olanın anlaşılmasının ancak ve ancak onu belirleyen psikolojik, sosyo-kültürel ve hatta biyolojik faktörle-

rin ortaya çıkarılmasına bağlı olduğunu söylemiştir. Aynı durum, iktisadi öznelerin incelenmesinde de geçerlidir. Veblen için ussallık, onun sınırlarını göstererek yapılabilecek bir analizle doyurucu olarak ele alınamaz. Ussallığın kökenleri kadar, öznelerin davranışlarına yön veren evrimsel etkenin de ele alınması gereklidir. Bu farklılıklar aslında değişimin her iki kurumsalcı okul tarafından nasıl ele alındığında kendini göstermektedir. Bütün bunlar Veblen'e iktisadi ve toplumsal değişimi incelerken gerek ana akım iktisatta gerekse YKİ'de bul(a)madığımız zenginlikte bir inceleme yapma fırsatını vermiştir.

3.1. İktisadi Analizde Piyasanın Yeri

Kurumları düşünce alışkanlıkları (*habits of thought*) olarak gören Veblen için iktisadi analizin kurumsal olması bir tercih değil, sosyal gerçekliğin anlaşılması için bir zorunluluktur. Piyasa ve firma birer kurumdur. Bu kurumları anlama çabası içinde olan bir iktisadi analiz de ancak kurumsallaşmış bir süreç olarak ele alınabilir (Özveren, 2007: 17). Fakat bu kurumları var eden insanlar ve onların aralarındaki ilişkiler kurgusal bir yapıda ele alınamaz. Örneğin, Veblen'e göre firma, çıkarları çatışan kimselerin bir arada bulunduğu örgütsel bir yapıdır (Davanzati ve Pacella, 2017). Veblen, sanayi (*industry*) ve işletme (*business*) arasındaki ikileme vurgu yapmış, vahşilik ve barbarlık dönemlerinin mirası olan kimi içgüdü ve alışkanlıklarımızın nasıl üretim sürecini sekteye uğratabileceğini göstermiştir (Veblen, 1904). Bu bağlamda Veblen, siyasal olan ile ekonomik olanın ayrıştırıldığı on dokuzuncu yüzyılda aykırı bir bilim insanıdır (Özçelik ve Özveren, 2015).

Piyasa, devlet ve toplum olarak ayrıştırılmış bir sosyal gerçeklik tanımı, bunlardan yalnız ilkini iktisat biliminin konusu yapmıştır. Bu gelişmenin iktisat bilimine etkisi, piyasa ilişkilerinin diğer bütün toplumsal ilişkilerden koparıldığı bir kurguda, piyasanın nasıl kendi kendini yönettiğinin incelenmesi olarak görülür. Bu tercih, günümüzde de ana akım iktisatta önemini korumaktadır. Firma, toplum ve merkezî otorite gibi pek çok farklı tarafı içine alan bir inceleme, iktisat bilimi tarafından genellikle göz ardı edilmektedir. Oysa Veblen, böyle bir eğilimi hiçbir zaman benimse-

memiş ve üretim ilişkilerinin doyurucu bir çözümlemesinin antropolojik, sosyolojik ve tarihsel olandan koparılarak yapılamayacağını göstermiştir (Veblen, 1904; 1914). İktisadi olanın, daha kapsayıcı olan toplumsal olandan bu şekilde soyutlanmasının sakıncaları, Karl Polanyi (1944) tarafından etraflıca incelenmiştir. Günümüzde ahlâk iktisadı, davranışsal iktisat, ekonomik sosyoloji gibi yaklaşımlar bu eksikliğin doldurulmasına yönelik çabalar olarak görülebilir (Bowles, 2016; Kahneman, 2015; Trigilia 2002).

YKİ, piyasa ötesine geçen bir analize kapı aralamakla birlikte, kurgusunda piyasanın merkezi öneminden de vazgeçmemektedir. Yukarıda görüldüğü gibi, YKİ'de iktisadi ilişkilerin yalnızca piyasa üzerinden ele alındığı ve firmanın bir üretim fonksiyonuna indirgendiği (Hart, 1995) bir analizden söz edilemez. Diğer taraftan piyasanın içine gömülü olduğu (*embedded*) sosyal ilişkiler ağı genellikle çözümleme dışı bırakılmaktadır. Toplumsal olanın bu şekilde göz ardı edilmesinin bir sonucu, iktisadi analizin neredeyse her zaman piyasayla başlamasıdır. Piyasanın antropolojik bir incelemesi veya tarihsel kökenleri, en olumlu yaklaşıldığı zaman bile başka disiplinlerin inceleme alanı olarak görülür (Williamson, 2000). Ancak piyasanın önceliği hem iktisatta hem de antropolojide daha derin bir tartışmanın konusudur (Sahlins, 1972; Polanyi, 1957). Günümüzde, ortak malların trajedisine ve bu sözde trajedinin yerelde topluluklar (*communities*) tarafından nasıl ortadan kaldırıldığına odaklanan yaklaşımlar bu konuda bize bir fikir vermektedir (Hardin, 1968; Ostrom, 1990). İktisadi ilişkilerin düzenlenmesinde sosyal tercihlerin (*social preferences*) ve topluluk normlarının nasıl piyasa ilişkilerine başvurmadan üretim ilişkilerini düzenleme gücüne sahip olduğu artık çok daha iyi bilinmektedir.

3.2. İktisadi Özne ve Ussal Olanın Sınırlı Kapsayıcılığı

YKİ'nin bireyi ussaldır. Aklıyla hareket eder ve hesap kitap yapar. Ancak neoklasik iktisadın bireyinden farklı olarak bu hesap kitap yapma süreci bir maliyet barındırır. Bu basit gibi görünen varsayım değişikliği, bu yaklaşıma bazı önemli artılar getirmektedir. Sınırsız hesap kitap yapabilme gücüne sahip olmayan bireylerin etkileşimini araştırma konusu yapmak, bugün asimetrik bilgi, eksik sözleşme vb. kavramlar çevresinde

biçimlenen bir yazını ortaya çıkarmış ve ana akım iktisadı da belli ölçülerde değiştirmiştir. Bu varsayım değişikliği, piyasa ilişkilerini sadece arz-talep (ve fiyat-miktar) ilişkisi bağlamında ele alan ana akım iktisat yerine, gerek sözleşme boşluklarının doldurulmasında gerekse sözleşmelerin uygulanmasında üçüncü bir unsur olarak devlet ve kamu otoritesinin (*third party enforcement*) rolü, taraflar arası güç ilişkilerinin kaynak bölüşümü üzerindeki etkisi gibi konuların ele alındığı daha geniş bir analiz çerçevesinin oluşturulmasına yol açmıştır. Bunun belki de en güzel örneği, başkasını gözeten tercihlerin (*other-regarding preferences*) ve sosyal tercihlerin yalnızca kurumsal analizde değil, kamu iktisadı ve politik iktisat gibi alanlarda da incelemeye değer bulunmasıdır. İktisadi öznelerin tercihlerinde heterojen olması ve her zaman optimumu seçmeye yönelik hesap kitap yapmaya çalışmaması, genel anlamda ussallık tanımını önemsizleştirmemekle birlikte, yalnızca bu kavrama dayanan bir kurumsal analizin neden yapılamayabileceği üzerinde de düşünebilmemize kapı aralamaktadır (Bowles, 2004; Bowles ve Gintis, 2011; Gintis, 2022). Elbette bütün bu konuların YKİ'de etraflıca ele alındığını söylemek doğru olmaz. Ancak, ussalığın sınırlarına ilişkin böyle bir varsayımsal esneklik göstermek, bütün bu konuların tartışılabilmesi için bir zemin hazırlar.

Bütün bu tür esneklik çabalarına karşın YKİ'de bulunan kurum analizinin (Veblen'den farklı olarak) tek yanlı bir nedenselliğe dayandığını belirtmekte yarar vardır. YKİ'de, ussal davranmanın ve (sınırlı da olsa) tercihlerimizde tutarlılığın nereden geldiği sorgulanmadığı gibi, kurumsal yapı içinde ortaya çıkmamış, yalnızca kendisinin sınırlı hesap kitap yapma gücüyle onu belirleyen bir bireyden söz edebiliriz. Bu birey, O. Williamson'da gördüğümüz gibi fırsatçıdır, ancak neden böyle davrandığı ve davranışının nedenine ilişkin antropolojik ve tarihsel kanıtların olup olmadığı genellikle konu dışı bırakılmıştır. Kısacası piyasanın bir kurum olarak varlığının kökenlerinde gördüğümüz gibi, öznelerin davranışları için de aynı kestirme açıklamaya başvurulur. En iyi durumda bile bunlar ancak antropoloji, tarih, sosyoloji veya psikoloji gibi komşu disiplinlerin konularıdır. Bu disiplinlerden belli ölçülerde yararlanılabilir, ancak bu, iktisadi analizin ve anlatının, Veblen'de gördüğümüz gibi, temelden değiştirilmesi gerektiği anlamına gelmez. Ussal ve bencil (*selfish*) birey ve piyasa her zaman başlangıç noktasıdır.

Veblen, alışkanlıklarımızın nasıl oluştuğunu (ve değiştiğini), özellikle de bunların içgüdülerimizle olan etkileşimini açıklamaya çalışmıştır. Bu nedenle, Veblen'de ussal davranmak olsa olsa içgüdülerimizin ve alışkanlıklarımızın bıraktığı yerde başlar. Ayrıca, birey ussal olabilir, ancak tercihlerinin sosyo-kültürel ortamdan bağımsız olarak her durumda sabit kaldığının varsayılması (*exogenous preferences*), yine davranışın antropolojik ve tarihsel köklerinden yoksun kurgusal bir analizi varsaymaktadır. Örneğin, çalışmanın (*work*) fayda getirmeyen (*disutility*) bir faaliyet olarak ele alınması evrimsel açıdan bir anlam ifade etmemektedir. Çalışmaktan hiç fayda sağlamayan ve mutlu olmayan bir canlı türü nasıl hayatta kalabilir (Veblen, 1898b)! Böyle bir varsayım olsa olsa çeşitli sosyo-kültürel ortamlar ve kapitalist firma gibi üretim organizasyonları için geçerli olabilir (Pagano, 1985; Screpanti 2001).[6]

İktisadi özneleri faydacı birer acı-beğeni hesaplayıcısı olarak kavramsallaştırmak, davranışı ve tercihleri kurumsal bağlamından koparmak neredeyse tümüyle yanlıştır (Özçelik ve Özveren 2015). Bu eleştiri, aynı ölçüde, sınırlı ussallık ve bencillik gibi varsayımlar üzerine inşa edilen YKİ için de geçerlidir. İktisadi karar verici, yalnızca (sınırlı) ussallık (*rationality*) kavramıyla tanımlanamayacak kadar karmaşıktır. Bu karmaşıklıkla, hiç yapamamakla değil, ancak, çoğu zaman hesap kitap yapmanın ve mantıklı davranmanın ötesine geçen etkenlerin de analize dahil edilmesiyle başa çıkılabilir. Aslında YKİ'yle de etkileşim içinde bulunan davranışsal ve deneysel iktisat, insan davranışına ilişkin kavrayışımızın neden salt ussallık tartışmasının ötesine geçmesi gerektiğine ilişkin birçok kanıt sunmaktadır (Gintis, 2022; Gürpınar, 2022; Kahneman, 2015).

Düşünce alışkanlıklarının nasıl değiştiğinin ortaya konması, aynı zamanda sosyal bilimlerde uzun süredir tartışılagelen başka bir konu olan özne-yapı (*agency-structure*) sorununun da çözüm anahtarı olabilir (Bhaskar 1978, 1986).[7] Özne-yapı sorunu, yukarıda gördüğümüz birey ve kurumlar arasındaki nedensellik ilişkisinin doğasına yöneliktir. YKİ bu sorunu görmezden gelmekle birlikte, Veblen kurumların (yani düşünce

6 Kurumsal yapının işçi istekliliğini (motivasyonunu) nasıl etkilediğine ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. (Gürpınar 2013).

7 Bu konunun daha ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Gürpınar (2008).

alışkanlıklarımızın) bireylerin davranışı üzerindeki etkisinin alışkanlıklar aracılığıyla olduğunu vurgulamış ve bu yolla bu soruna bir çözüm önermiştir (Hodgson, 2004). Veblen'in de kullandığı içgüdü-alışkanlık ikiliği ve birikimli (*cumulative*) ve çift yönlü nedensellik ilkesi, bize bu sorunun çözümü için bir çerçeve sunar. Hodgson'un (2004) dediği gibi, alışkanlıkların analize dahil edilmesi, birey-yapı sorununun üstesinden gelinmesindeki eksik halkalardan birinin daha giderilmesi anlamına gelebilir. Son yarım yüzyılda kültürel evrime ilişkin çalışmalar bu konuda yeni teorilerin ve modelleme tekniklerin geliştirilmesiyle sonuçlanmıştır (Cavalli-Sforza ve Feldman, 1981; Boyd ve Richerson, 1985).

İçgüdülerimizi dışsal, alışkanlıklarımız ve hesap kitap yapma becerimizi içsel etkenler olarak ele alarak bir çerçeve sunan Veblen'in katkıları (Pagano, 2000), günümüzde gen-kültür birlikte evrimi (*gene culture coevolution*) olarak da bilinen teoriyle koşutluklar göstermektedir (Gürpınar ve Polat, 2022). Bu yaklaşımlar aynı zamanda sosyal ve kültürel çevrenin bireysel davranış üzerinde ne kadar etkili olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Bireyler de birbirinden farklıdır, kimileri bireysel öğrenmeyi (*individual learning*) yeğlerken kimileri ise kültürel öğrenmeyle (*cultural learning*) davranış ve tercihlerini büyük ölçüde oluşturabilmektedir (Bowles, 2004; Rogers, 1988). Davranışın mikro temellerini araştırmak ve sosyal normlarla (ve kurumlarla) ilişkisini tespit etmek, yalnızca bireylerden kurumlara doğru olan bir nedensellik ilişkisi bağlamında ele alınamaz (Gürpınar ve Polat, 2022). Veblen, çağdaş evrim teorisinin yukarıda belirtilen özelliklerini, kendi çalışmalarında belli ölçülerde yansıtarak bu alanın öncülerinden biri olmuştur.

3.3. İktisadi ve Toplumsal Değişimi Anlamak

Değişim olgusu, YKİ'nin yumuşak karnını oluşturmaktadır (Hodgson 1993). Kurumların işlem maliyetleri açısından karşılaştırılması aslında statik dengelerin karşılaştırıldığı bir etkinlik analizidir. Burada değişim, insanların birbirleriyle ilişkilerinden ortaya çıkmak yerine, kurumsal iktisat tarihi çalışmalarında ve mülkiyet hakları yaklaşımında gördüğümüz gibi, genellikle dışsal etkenlere atfedilerek ele alınır. Bunlar teknoloji, nüfus

ve iklim gibi göreli fiyatları etkileme gücüne sahip etkenler olup iktisadi ve toplumsal değişim bunlar tarafından tetiklenir (Demsetz, 1967; North, 2002). O. Williamson (2000) değişimin bu şekilde ele alınmasının sosyal analizin ikinci katmanına denk düştüğünü söyler. Değişimin görece yavaş olduğu (veya hiç olmadığı) ilk katman, biçimselleşmeyen kurumların da içinde yer aldığı sosyal yerleşiklik (*social embeddedness*) olarak adlandırılır. Burası aslında Veblen'in analizinde önemli bir yer tutan ancak YKİ'nin antropoloji ve diğer disiplinlere terk ettiği alandır.

Yeni kurumsalcıların değişim olgusunun ele alındığını söylediği ikinci katman, resmî veya biçimsel (*formal*) kurallara yani mülkiyet haklarına karşılık gelir. Hukukun ve yazılı kuralların etkin bir kaynak dağılımında oynadığı rol yukarıda gördüğümüz gibi mülkiyet hakları okulunun temel savlarında biridir. Bu tür biçimsel düzenlemeler oyunun kuralları (*rules of the game*) olarak da ifade edilmekte ve genellikle yeni kurumsalcı yaklaşımda kurum kavramının özünü oluşturmaktadır. Her ne kadar biçimselleşmeyen kuralların önemine dikkat çekilse de bunlar iktisadi analizin temel taşı olarak görülmemektedir. Bunu hem mülkiyet hakları okulunun analizlerinde hem de bu okuldan beslenen iktisat tarihi çalışmalarında görmekteyiz (North, 2002; Acemoglu ve Robinson, 2013). Neoklasik iktisattan farklı olarak kusursuz işleyen bir hukuk sisteminin gerçekçi olmadığına duyulan inanç, yönetişim, (*governance*) yani işlem maliyeti analizinin odak noktasını oluşturmaktadır. Bu üçüncü katman, kurumların işlem maliyetlerine göre etkinliklerinin işlem gördüğü yerdir. Görüldüğü gibi YKİ'nin kurumlara olan ilgisi biçimsel kurallar ve yönetişim yapıları üzerindendir. Bu, aslında iki okulun kurum tanımı üzerinde neden anlaşamadıklarına dair bize de bir ipucu vermektedir. Veblen, vurguyu biçimselleşmeyen kurallar ve her türlü düşünce alışkanlığına yaparken; YKİ, biçimsel kurallar çerçevesinde daha sınırlı bir analizi yeğlemektedir (Gürpınar ve Polat, 2022). Aslında biçimselleşmeyen kuralların ve normların iktisadi ilişkileri düzenlemedeki rolü bütünüyle antropolojiye bırakılacak kadar iktisadi analizin dışına itilemez. Nobel Ekonomi Ödülüne değer görülen Elinor Ostrom'un (2009) çalışmaları tam da bu konunun önemini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

YKİ'nin yaklaşımındaki bireylerin tercihlerinde ve neyi bildiklerinde herhangi bir farklılık (*heterogeneity*) olmadığı varsayımı, değişimin incelenmesinde ortaya çıkan başka bir engeldir. Bu çeşitliliğin evrimsel kökenleri bir yönüyle kültürel evrimde (Boyd ve Richerson, 1985; Durham, 1991), diğer yönüyle de öğrenme ve bilişsel yeteneklerimizin nasıl geliştiğinde yatmaktadır (Rogers, 1988). Bireyler yalnızca hesap kitap yapan robotlar değildir. Aynı bilgi, farklı bireyler tarafından yetenekleri ve becerileriyle oranlı olarak farklı yorumlanabilir. Yetenek (*capability*) ve niteliklerimizin (*skill*) böyle farklı olması evrimsel çeşitliliğin bir parçası olup sınırlı ussallığın kuramsal çerçevesiyle ele alınamaz (Nightingale, 2003). (Sınırlı da olsa) ussallığın ve hesap kitap yapma becerimizin evrimsel geçmişi, içgüdü ve alışkanlıklarımızın nasıl bu konuda belirleyici olabileceğine ışık tutmaktadır. Ussallık ve sosyal tercihlerimiz belki de bilişsel yeteneklerimizin bu kadar gelişmediği bir dönemde ortaya çıkmıştır (Binmore, 2010; Erdal ve Whiten, 1996). Kısacası, Veblen'de olduğu gibi günümüzde de davranış bilimleri ussallığın ve tercihlerimizin kökenine inmiş ve bu konunun önemini keşfetmiştir. Aslında günümüzde gittikçe ilgi gören davranışsal iktisat ve deneysel iktisat bu gelişmelere sırtını dayamaktadır (Gintis, 2022).

Bireye ilişkin farklı varsayımların bir arada ele alınabilmesi, onları dar anlamıyla (kendi çıkarlarını ençoklaştırmak peşinde koşan) ussal bireyler olarak ele aldığımız kuramsal bir çerçevenin ötesine geçmek demektir. Ancak böylelikle değişim içsel olarak ele alınabilir. Bireyler kendi kendilerine öğrenmeyi seçebilecekleri gibi, başkalarını taklit eden, çoğunluğa uyan, yardımsever ve hatta özgeci olabilirler. Birey düzeyinde görülen bu çeşitlilik, aynı bireyin farklı durumlardaki davranışlarında gözlemlenebileceği gibi, bireyler arasında da davranış farkı olabilir (Aydoğmuş, 2022). Kısacası, iktisadi analizin bireyi tek tip değildir: Tercihler, ussallık ve öğrenme konusundaki (bazen heterojen bireyler olarak adlandırılan) bu çeşitlilik, aynı zamanda değişim olgusunun analiz edilebilmesi için de bir anahtardır (Bowles, 2004).

Veblen'e göre ekonomi, alışkanlıkların seçime ve değişime uğradığı birikimli nedensellikle nitelik kazanan dinamik bir sistemdir. Ancak, ev-

rimsel bir yaklaşımın ilkelerini ortaya koymasına karşın, çalışmalarında kurumsal evrimin kesin kaynakları ve süreci eksik kalmıştır (Hodgson, 2004). Görüldüğü gibi, günümüz evrimsel yaklaşımları bu boşluğu doldurmak için uygundur. Gen ve kültürün birlikte evrimi ve evrimsel oyun kuramı, (heterojen) bireylerin davranışlarının ve grup düzeyindeki sonuçlarının, yani birlikte (kolektif) davranışın nasıl ilişkilendirileceğine dair çıkarımlar yapmamıza olanak tanır. Ayrıca bilişsel yaklaşımlar, toplumsal düzeyde değişimin kaynağı olan bireylerin alışkanlıklarında ne tür (bilişsel) mekanizmaların değişikliğe yol açtığına ışık tutmaya çalışır. Bu yaklaşımlar, bireysel düzeyde heterojenliğin kaynaklarını, rahatına düşkünlük (konformizm) ve öğrenmenin rolünü ve son olarak bireysel davranış ile kurumsal değişim arasındaki bağlantıyı anlamamıza yardımcı olur (Ambrosino ve Gürpınar, 2018; Gintis, 2022). Son bölümde göreceğimiz gibi çağdaş evrim kuramının yukarıda değinilen özellikleri, Veblen'in çalışmalarında bulunabildiğinden ötürü, gerçekten de Veblen böyle bir yaklaşımın öncüsüdür. Böylece EKİ ile günümüzdeki kültürel evrim çalışmaları arasında bir köprü görevi görebilir.

IV. Sonuç ve Değerlendirme

Veblen'le birlikte eski kurumsal iktisadın kurucularından kabul edilen John Commons, yerleşik (ana akım) iktisat ile kurumsal geleneğin bir arada olabileceğini düşünüyordu. Commons'un önceliği de YKİ'de olduğu gibi çoğunlukla yasal bir çerçeveye oturtulmuş biçimsel kurumların analiziydi (Özçelik ve Özveren, 2015: 26-27). Böyle bir analizin artıları ve eksileri YKİ ve EKİ arasındaki ilişkinin anlaşılması için önemlidir. YKİ'nin sıkça başvurduğu eksik sözleşme (*incomplete contract*) kavramı, biçimsel kurallar bağlamında yapılan bir analizin sınırlarını da ortaya koymaktadır. Biçimsel kurallar tarihsel olarak North'un (2002) da iddia ettiği gibi biçimselleşmeyen, yazıya dökülmemiş kuralların daha karmaşık toplumlarda yetersiz kaldığı durumda ortaya çıkmıştır. Ancak biçimsel kurallar, sınırlı ussallık ve işlem maliyetleri altında eksik sözleşmelere yol açıyorsa, bu durum sadece ve sadece biçimsel kurallara ilişkin bir analize başvurarak incelenemez. Böyle bir durumda, hukukun üstünlüğü,

mülkiyet haklarının etkin dağıtılması vb. analizler ve bu analizlere dayanan çözüm önerileri her zaman eksik kalacaktır. O zaman eksik sözleşme sorununun nasıl üstesinden gelindiğine birkez daha bakmakta yarar vardır. Böyle bir araştırma ise bizi ister istemez en başa, yazılı olmayan kuralların, normların ve sosyal tercihlerin eksik sözleşmelerin doğurduğu sorunların üstesinden gelmekteki rolüne götürecektir.

Bu durumda biçimselleşmeyen kuralların kökenine ilişkin bir analizden kaçınmak mümkün değildir. İktisadi bireylere ve kurumlara ilişkin böyle bir analiz fazla felsefi bulunabilir. Bu yönde felsefi bir analiz çabasının abartılması, iktisadı felsefe içindeki tartışmalarda kaybetmemize neden olabilir (Özveren, 2011). Ancak günümüzde bu tehlikeden kaçınmak davranış bilimlerinin diğer disiplinleriyle düzeyli bir etkileşim sayesinde mümkün olabilir. Böyle bir etkileşimin başlangıç noktası yine Veblen'dedir. EKİ, Veblen'in temel savını izleyerek evrimsel bir çizgiden şaşmamalıdır. Böyle bir çizgi üzerinde yürümek, günümüzde gerek kültürel evrim çalışmaları alanındaki ilerlemeler gerekse diğer disiplinlerin evrimsel yaklaşımı gün geçtikçe daha çok benimsemesi sonucu EKİ'yi besleme potansiyeline sahiptir. YKİ'ye gelince, YKİ bu alana doğru yaklaştığı sürece, EKİ'yle arasındaki teorik ve felsefi uzaklık azalacaktır. Bu durumda, farklı okullarıyla kurumsal iktisat, Hodgson'un (2007) öngördüğü ana akım olma yolunda ilerleyebilecektir.

Böyle bir genişlemenin daha bütüncül bir analiz için gerekli olduğu O. Williamson (2000) örneğinde görülebilir. Öte yandan, içinden çıktığı ana akım neoklasik iktisatla bağlarını koparmak istemeyen YKİ, sınırlı ussallık ve karşılaştırmalı (statik) kurumsal analiz çerçevesinden çıkmamaya özen göstermektedir. Sosyal analizin çeşitli katmanlarının disiplinler arasında iş bölümüne gidilerek incelenmesi aslında bu isteğin dışavurumundan başka bir şey değildir. Veblen, sınırlı hesap kitap yapma yeteneği ve piyasadan başlayıp kurumlara giden bir analizin ötesine geçen bir yaklaşım önermektedir. Biçimselleşmeyen (*informal*, yazıya dökülmemiş) kurallar, normlar ve alışkanlıklarımız iktisadi analizin biçimsel (*formal*, yazıya dökülmüş) kurallar ve kurumlar kadar başat bir parçasıdır. Değişim, ancak bunların içsel etkenler olarak ele alındığı bir çerçevede incele-

nebilir. Veblen, bundan yüzyıl önce iktisadi birey, piyasa ve değişimin salt ana akım iktisadi yaklaşımın çok ötesinde bir yaklaşımla ele alınabileceğinin farkındaydı; bu yüzdendir ki günümüzde gen-kültür birlikte evrimi, davranışsal iktisat vb. birçok alanda gördüğümüz gelişmeler Veblen'in geliştirmeye çalıştığı yaklaşımla bir şekilde ilişkilidir.

İktisadi birey, sosyal ve kültürel çevrenin etkilerine açıktır. Tercihlerinin çoğu da dahil olmak üzere davranışa ilişkin birçok şeyi kültürel öğrenme yoluyla edinir. Bu öğrenme ve taklit etme süreci, tercihlerin değişmesi dahil birçok konunun anlaşılması için önemlidir. Piyasa, onu var eden yazılı olmayan kurallar, normlar ve farklı tercihlere sahip bireyler ele alınarak tam anlamıyla incelenebilir. Bütün bireylerin fırsatçı ve yalnızca kendi çıkarını düşündüğü bir dünya ne teorik olarak mümkün ne de tarihsel olarak doğrudur. Neoklasik iktisadın en büyük başarıları arasında sayılan refah teoremlerinin (*welfare theorems*) yalnızca kendi çıkarını düşünen bireyler varsaydığını ileri sürebilirsiniz. Ancak unutulmamalıdır ki genel denge teorisinin refah teoremleri hiçbir dışsallığı (*externality*) kabul etmemektedir. Böyle bir dünyada işlem maliyetleri sıfır, hesap kitap yapma yeteneğimiz ise sonsuzdur.

YKİ'nin biçimsel kurallara olan vurgudan hiç uzaklaşmayacağını düşünmek yanlış olacaktır. Örneğin Douglass North'un (2005) araştırmalarının evrimine bakarsak olgunluk döneminde EKİ ile yakınlaştığını kolayca görebiliriz. YKİ, davranışsal iktisat ve deneysel iktisadın çıkarımlarını kendi analizine katmakta isteklidir (Brousseau ve Glachant, 2008). Kısacası YKİ gerek psikolojiyle davranış gerekse evrimsel yaklaşımları benimsemekte daha isteklidir. Bu nedenle, bu iki okulun yakınlaşması konusunda umutsuz olmamak gerekir. Bu yönde olumlu bir gelişme de (evrimsel) oyun teorisi gibi alanlarda meydana gelen gelişmelerin hem EKİ hem de YKİ tarafından kullanılabilme potansiyelinin ortaya çıkmış olmasıdır. Ancak yine de bu etkileşimin ne yönde evrileceğini öngörebilmek olanaksızdır. Başka bir deyişle, kurumsal analizin kendi değişimi de evrimsel bir süreçtir (Gürpınar ve Yalçıntaş, 2018). Her iki okulu yaklaştıracak veya birleştirecek olan, birbirleri arasında bir seçim yapmak değil, evrimsel oyun teorisi örneğinde olduğu gibi, diğer disiplinlerdeki işe yarar gelişmelerin her iki okul tarafından da benimsenmesi olacaktır.

Teşekkür

Yazıya katkılarından dolayı Neslihan Demirkol ve Selin Gökten Gürpınar'a teşekkür ederiz.

Yararlanılan Kaynaklar

Acemoglu, D. ve Robinson, J.A. 2013. *Ulusların Düşüşü*. Doğan Kitap.

Alchian, A. ve Demsetz, H. 1972. Production, Information Costs, and Economic Organization. *The American Economic Review*, 62(5), 777-795.

Alchian, A. ve Demsetz, H. 1973. The Property Right Paradigm. *Journal of Economic History*, 33(1), 16-27.

Ambrosino, A. ve Gürpınar, E. (2018) 'Culture, Evolution and the Relevance of a Veblenian Framework" 15. STOREP Konferansı, Cenova, İtalya

Anderson, Douglas R. (2006) Peirce and Cartesian Rationalism. John R. Shook ve Joseph Margolis (ed.) *A Companion to Pragmatism*. Oxford: Blackwell Publishing. 154-165.

Aydogmus, Ö. H. 2022. Sosyal Bilimlerde Matematiksel Modellerin Limitleri. *Davranış Bilimleri Hangi İnsanı İnceliyor? Rasyonelite, Sosyal Tercihler ve Oyun Teorisi* içinde, ed. Erkan Gürpınar. Efil Yayınevi.

Bhaskar, R. 1978. *A Realist Theory of Science*. Brighton: Harvester.

Bhaskar, R. 1986. *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Verso.

Binmore, K. 2010. Social norms or social preferences? *Mind & Society* 9(2), 139-157.

Boyd, R. ve Richerson, P. 1985. *Culture and the Evolutionary Process*. The University of Chicago Press.

Bowles, S. 1985. The Production Process in a Competitive Economy: Walrasian, Neo-Hobbesian and Marxian Models. *American Economic Review*, 75(1), 16-36.

Bowles, S. 2004. *Microeconomics*. New York: Russell Sage Foundation

Bowles, S. 2016. *Moral Economy*. New Haven and London: Yale University Press.

Bowles, S., Franzini, M. Pagano, U. 1999. *The Politics and Economics of Power.* Routledge

Bowles, S., Gintis, H. 1986. *Democracy and Capitalism.* New York: Basic Books.

Bowles, S. and Gintis, H. 2011. *A Cooperative Species.* Princeton University Press.

Brousseau, E. ve Glachant, J-M. 2008. *New Institutional Economics: A Guidebook.* Cambridge University Press.

Cavalli-Sforza, L. L. ve Feldman, M. W. 1981. *Cultural transmission and evolution.* Princeton University Press.

Chavance, B. 2019. *Kurumsal İktisat.* İletişim Yayınları. Çev. Tuba Akıncı Onmuş

Coase, R., 1937. The Nature of the Firm. *Economica*, 4 (16), 386-405.

Coase, R., 1960. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44.

Davanzati, G., Pacella, A. 2017. A Capital Contreversy in Early Twentieth Century: Veblen vs. Clark, *Journal of Economic Issues*, 51(1), 118-136.

Demir, Ö. 1996. *Kurumcu İktisat.* Vadi Yayınları

Demsetz, H. 1967. Toward a Theory of Property Rights. *American Economic Review* 57(2), 347-359.

Durham, W. 1991. *Coevolution: Genes, Culture and Human Diversity.* Stanford Univ. Press.

Erdal, D., Whiten, A. 1996. Egalitarianism and Machiavellian intelligence in human evolution. P. Mellars ve K. Gibson (ed.) *Modelling the early human mind.* McDonald Institute Research Monograph. 139-50.

Gintis, H. 2022. Davranış bilimlerinin birleştirilmesi için bir çerçeve. *Davranış Bilimleri Hangi İnsanı İnceliyor? Rasyonelite, Sosyal Tercihler ve Oyun Teorisi* içinde, ed. Erkan Gürpınar. Efil Yayınevi.

Gintis, H., Bowles, S., Boyd, R. & Fehr, E., ed. 2005 *Moral Sentiments and Material Interests: On the Foundations of Cooperation in Economic Life.* MIT Press.

Grossman, S. and Hart, O. 1986. The Costs and the Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration. *Journal of Political Economy*, 94(4), 691-719.

Gürpınar, E. 2013. Notes on Institutional Complementarities and Organizational Forms. *Quaderni del Dipartimento di Economia Politica e Statistica*, Universita di Siena, n. 678

Gürpınar, E. 2008. Critical Realism as a Rival Methodology for Institutional Economics. Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Gürpınar, E. (ed.) 2022. *Hangi İnsan? Davranış Bilimlerinde Rasyonalite, Sosyal Tercihler ve Oyun Teorisi*, Efil Yayınevi.

Gürpınar, E., Polat, S. 2022. Sosyal Tercihler, Sosyal Normlar ve Kurumlar Üzerine Bir Değerlendirme. İçinde: Gürpınar, E. (ed.) *Hangi İnsan? Davranış Bilimlerinde Rasyonalite, Sosyal Tercihler ve Oyun Teorisi*, Efil Yayınevi.

Gürpınar, E., Yalçıntaş, A. 2018. Old habits die hard: or, why has economics not become an evolutionary science? *International Journal of Pluralism and Economics Education*, 9(1-2), 216-232

Hardin, G. 1968. The Tragedy of the Commons, *Science*, 162, 1243-1248.

Hart, O. 1995. *Firms, Contracts and Financial Structure*, Oxford: Oxford Univ. Press.

Hart, O. ve Moore, J. 1990. Property Rights and the Nature of the Firm. *The Journal of Political Economy*, 98(6), 1119-1158.

Hodgson, G. 1993. Evolutionary and Competence-Based Theories of the Firm, *Journal of Economic Studies*, 25, 25-56.

Hodgson, Geoffrey M. 2004. *The Evolution of Institutional Economics: Agency, Structure and Darwinism in American Institutionalism.* London and New York: Routledge.

Hodgson, G. 2007. Evolutionary and Institutional Economics as the New Mainstream. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 4(1), 7-25

Kahneman, D. 2015. *Hızlı ve Yavaş Düşünme.* Varlık Yayınları, çev. O. Ç. Deniztekin ve F. N. Deniztekin

Jensen, M., ve Meckling, W. 1976. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics*, 3, 305-360.

Loasby, B. 1999. *Knowledge, Institutions and Evolution in Economics*, London and New York: Routledge.

Nightingale, P., 2003. If Nelson and Winter are Only Half Right About Tacit Knowledge, Which Half? A Searlean Critique of 'Codification'. *Industrial and Corporate Change*, 12 (2), 149-183.

North, D. 2002. *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. Sabancı Üniv. Yayınevi.

North, D. 2005. *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press.

Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons*. New York: Cambridge Univ. Press.

Özveren, E. (ed). 2007. *Kurumsal İktisat*. İmge Kitabevi Yayınları.

Özveren, E. 2011. (Kurumsal) İktisat-Felsefe İlişkisi: Ne Seninle Ne Sensiz? Ozan İşler ve Feridun Yılmaz (der). *İktisadı Felsefeyle Düşünmek*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özveren, E., Gürpınar, E., Karagöz, U. 2021. Karl Polanyi and Reappraisal of Happiness Economics. *Journal of Economic Issues*, 55(3), 637-655.

Özçelik, E. ve Özveren, E. 2015. Kurumsal İktisat'ın Dünü Bugünü Yarını. *Ekonomik Yaklaşım*, 26(96), 17-57.

Pagano, U. 1985. *Work and Welfare in Economic Theory*. Basic Blackwell: Oxford.

Pagano, U. 2000. Bounded Rationality, Institutionalism and the Diversity of Economic Institutions. Louca, F. and Perlman, M. (eds.) *Is Economics an Evolutionary Science*, Edward Elgar: Cheltenham UK and Northampton MA, 95-113.

Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation*, New York: Rinehart.

Polanyi, K. 1957. The Economy as Instituted Process. K. Polanyi (*ed.*) *Trade and Market in Early Empires*. Chicago: Henry Regnery.

Richerson, P. and Boyd, R. 2005. *Not by Genes Alone*. The University of Chicago Press.

Rogers, A. 1988. Does Biology Constrain Culture? *American Anthropologist*, 90(4), 819-834

Rutherford, M. 1994. *Institutions in Economics: The Old and the New Institutionalism*. Cambridge University Press

Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics.* Aldine-Atherton.

Scheffler, I. 1974. *Four Pragmatists: A Critical Introduction to Peirce, James, Mead and Dewey.* London: Routledge.

Screpanti, E. 2001. *The Fundamental Institutions of Capitalism.* London and New York: Routledge.

Simon, H. 1951. A Formal Theory of the Employment Relationship. *Econometrica*, 19(3), 293-305.

Simon, H. 1955. A Behavioral Model of Rational Choice. *Quarterly Journal of Economics*, 69(19, 99-118.

Simon, H. 1972. Theories of bounded rationality. İçinde McGuire, C. B. ve R. Radner (ed.) *Decision and organization*. Elsevier .161–176.

Simon, H. 1979. Rational Decision Making in Business Organization. *The American Economic Review*, 106(6), 493-513.

Trigilia, C. 2002. *Economic Sociology: State, Market and Society in Modern Capitalism.* Oxford: Blackwell. Translated by Nicola Owtram.

Veblen, T. 1964 [1884]. Kant's Critique of Judgement içinde Leon Ardzrooni ed. *Essays in Our Changing Order*. New York: A. M. Kelly.

Veblen, T. 1898a. Why Is Economics Not an Evolutionary Science?. *Quarterly Journal of Economics*, 12(3), 373-397.

Veblen, T. 1898b. The Instinct of Workmanship and the Irksomeness of Labor. *American Journal of Sociology*, 4(2), 187-210

Veblen, T. 1899a. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institutions.* New York: Macmillan.

Veblen, T. 1899b. The Preconceptions of Economic Science: I and II. *Quarterly Journal of Economics*, 13(2), 121-150 ve 13(4), 396-426.

Veblen, T. 1900. The Preconceptions of Economic Science III. *Quarterly Journal of Economics*, 14(2), 240-269.

Veblen, T. 1904. *The Theory of Business Enterprise.* New York: Sentry Press.

Veblen, T. 1906. The Place of Science in Modern Civilization. *The American Journal of Sociology,* 11(5), 585-609.

Veblen, T. 1908. The Evolution of Scientific Point of View. *University of California Chronicle*, 10(4), 396-416.

Veblen, T. 1909. The Limitations of Marginal Utility. *Journal of Political Economy*, 17(9), 620-636.

Veblen, T. 1914. *The Instinct of Workmanship, and the State of Industrial Arts.* New York: Macmillan.

Williamson, O. 1975. *Markets and Hierarchies.* New York: Free Press.

Williamson, O. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism.* New York: Free Press; London: Collier Macmillan.

Williamson, O., 2000. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, XXXVIII: 595-613.

Deneysel İktisat: Tarihçe, Sınıflandırma ve Metodoloji[1]

Erdem Seçilmiş[2]

I. Giriş

Kontrol, deneysel araştırmanın nüvesini işaret etmektedir. Deney, bir olayın ya da olaylar kümesinin kontrol edilen şartlar altında gözlemlenmesidir. Deneysel tasarımlardaki ana amaç, bazı değişkenler/miktarlar arasındaki bağımlılığı incelemek ve bu bağımlılığı yaratan nedensel ilişkileri sorgulamaktır (Guala, 2008b). Dış dünyadaki nedensel ilişkilerin gözler önüne serilmesi deneyin bilim için yarattığı en temel katkıdır (Jones, 2008).

Gözlemlerle, yarı-deneysel ve deneysel araştırmalarla zenginleşen pozitivist bilim yaklaşımı pek çok disiplinin başat yönelimidir. Değişen bilimsel algı ve gelişen deneysel uygulama teknikleri fizik, kimya, biyoloji,

1 Bu çalışma Erdem Seçilmiş tarafından hazırlanan "Gelir Farklılığının Dinamik Kamu Malına Gönüllü Katılım Üzerindeki Etkisinin Deneysel İncelemesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu nedenle bahsi geçen tezden üretilen önceki eserlerle ortaklıklar ve benzerlikler barındırmaktadır.

2 Prof, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Maliye Bölümü.

psikoloji gibi çeşitli pozitif bilim dallarının içine iktisat bilimini de katmıştır. Gözlemsel verilere dayanan ampirik araştırmaların sayısı arttıkça iktisat pozitif analizin sıklıkla kullanıldığı bir bilim dalı haline gelmiştir (Greenstone ve Gayer, 2007; Meyer, 1995). İlgili çerçevede hem rassal niteliği kontrol altında olmadığı için iç geçerliliği tartışılabilecek nitelikteki doğal/yarı-deneysel çalışmaların hem de deney/kontrol gruplarının rassal olarak ayrıldıkları uygulamaların popülerliği artmaktadır.

Deneysel iktisat, iktisadi araştırmaların deneysel yöntemler kullanılarak gerçekleştirildiği bir iktisat alt dalı olarak tanımlanabilir. Özellikle mikro iktisat alanında paradigmaların güncellenmesi, deneysel uygulamaların iktisat biliminde yaygınlaşmasına yol açmıştır (Friedman ve Sunder, 1994: 122-123; Plott, 1991a: 89). Makro iktisat alanında da deneysel çalışmaların sayısı son yıllarda artış göstermektedir (Duffy, 2008). "Deneysel iktisat yöntemleri" başlığı 1985 yılında "Journal of Economic Literature" sınıflandırma sistemine dahil olmuştur (Innocenti, 2000: 1; Roth, 1987: 1). İktisadi incelemelerde deneysel yöntemlerin kullanılmasının meşruluğu gün geçtikçe daha fazla sayıda akademisyen tarafından kabul edilmektedir (Starmer, 1999b: 2). Günümüzde deneysel iktisat birçok araştırmacı tarafından ana iktisat akımları içerisinde değerlendirilmektedir (Colander vd., 2004: 496-497; Friedman ve Sunder, 1994: 131; Hodgson, 2007: 7-10). Deneysel yöntemler son otuz yılda iktisat biliminin ampirik metodolojilerden biri olarak kabul görmüştür (Cason ve Noussair, 2000: 503).

İktisadın deneysel bir bilim olmadığının kabul edildiği yıllardan deneylerin faydalı bir araştırma aracı olarak kullanıldığı günümüze iktisadi düşünce önemli bir evrim geçirmiştir (Fiore, 2009: 2-3). Yirminci yüzyılın başlarında *a priori* yargıların yaygın olduğu (Smith, 1989: 151) ve tümdengelim yönteminin sıklıkla tercih edildiği iktisadi anlayış büyük bir dönüşüme uğramıştır (Novarese ve Rizzello, 1999).

II. Tarihçe

Deneysel iktisat alanında yapılan ilk araştırmanın hangisi olduğu hususunda farklı görüşler olsa da üzerinde uzlaşmaya varılmış olan çeşitli ça-

lışmalardan bahsetmek olanaklıdır. Deneysel iktisadın kökenleri irdelendiğinde Bernoulli'nin 1738 yılında yayınladığı eser bir çıkış noktası olarak dikkati çekmektedir (Roth, 1993). Bernoulli'nin olasılık teorisi ve karar alma mekanizmaları üzerine odaklanarak St. Petersburg paradoksunu incelediği çalışması deneysel iktisat için bir çeşit milat kabul edilmektedir. Ek olarak, deneysel iktisadın kurucu temellerini yirminci yüzyıl içerisinde arayan çok sayıda araştırmacı da mevcuttur. Thurstone'nun (1931) laboratuvar ortamında deneklerin fayda fonksiyonlarını türetmeye çalıştığı eseri kimi yazarlar tarafından deneysel iktisat uygulamalarının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir (Fiore, 2009: 3; Ross, 2005: 167; Roth, 1995: 5; Starmer: 1999b: 3). Chamberlin'in (1948) çalışması da deneysel yöntemlerin iktisat biliminde ilk kez kullanıldığı eserlerden biri olarak oldukça öne çıkmaktadır (Bergstrom, 2003: 182; Hinloopen ve Normann, 2009: 1; Smith, 1987; Walker, 1987: 51-52). Chamberlin, çalışmasının amacını şu şekilde aktarmıştır: "*Laboratuvar şartları altında piyasanın gözlemlenebileceği gerçeğe uygun bir deney tanımlamak ve bu deneyde işaret edilen sonuçlardan bazılarını ortaya koymaktır.*" (Chamberlin, 1948: 95).

Chamberlin deneysel bir piyasa yaratmış ve bölünemez bir malın her birimi için piyasadaki her alıcıya -altında satın aldıklarında- kârlı bir şekilde alım yapabilecekleri, her satıcıya da -üstünde sattıklarında- kârlı satım yapabilecekleri bir fiyat bildirmiştir. Alıcılar ve satıcılar merkezi olmayan piyasada istedikleri şekilde pazarlık yapabilmektedir. Yazar çalışmasında kırk altı piyasa incelemiştir. Deney sonucunda beklentileri doğrultusunda sadece dört piyasada hacmin rekabetçi denge beklentileriyle uyumlu olduğunu, diğer kırk iki piyasada gözlemlenen hacmin rekabetçi denge beklentisinden yüksek olduğunu tespit etmiştir (Roth, 1995: 14).

Ancak Chamberlin'in uygulamasının literatür için taşıdığı büyük önem sadece deneysel iktisat alanında verilen ilk eserlerden biri olmasından kaynaklanmamaktadır. Chamberlin'in deneyi, daha sonraki yıllarda Harvard Üniversitesi'nde lisansüstü düzeyde Chamberlin'in derslerine katılan Vernon L. Smith ile diğer pek çok araştırmacı için ilham verici bir kaynak olması nedeniyle de özel bir nitelik taşımaktadır (TRSAS, 2002). Kariye-

rine deneysel iktisat alanına odaklanarak devam eden Smith, 1962 yılında yayımladığı çalışmasında, Chamberlin'in tekelci rekabetin gücünü işaret eden deneyinin bazı varsayımlarını değiştirmiş ve uygulamayı yeniden tasarlamıştır. Sonuçta, Chamberlin'den çok farklı bulgular elde ederek rekabetçi dengeye vurgu yapmıştır (Eckel, 2004: 17; Friedman ve Cassar, 2004b: 83-84). Pek çok eser veren Smith, deneysel iktisadın ana iktisat akımlarından biri olarak kabul edilmesinde büyük rol oynamış ve 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'ne layık görülmüştür (Ortmann, 2003). Nobel ödül komitesi, birçok iktisatçı tarafından laboratuvar deneylerinin gerekli bir araç olarak kabul edilmesinde Smith'in payını özellikle vurgulamıştır (TRSAS, 2002: 20).

Mosteller ve Nogee'nin (1951) çalışması da deneysel iktisat alanında erken dönem eserlerin öncülerinden kabul edilmektedir (Smith, 1987). Adı geçen çalışmada yazarlar bireysel tercihlere odaklanarak, ek parasal gelire bireyler tarafından atfedilen değeri laboratuvar ortamında ölçmeye çalışmışlardır.

Yukarıda bahsedilen deneysel uygulamaların öncülleri niteliğindeki çalışmalar dışında literatüre büyük katkısı olan ek bazı yayınların ve organizasyonların da deneysel iktisat alanında yarattıkları etki nedeniyle vurgulanması kanımızca faydalı olacaktır.

Deneysel iktisadın doğumunda ve gelişiminde Von Neumann ve Morgenstern'in (1944), *Oyunların ve İktisadi Davranışın Teorisi* adlı eseri önemli bir rol oynamıştır (Dimand, 2000; Guala, 2008a). Yazarlar, kendileri uygulama yapmamalarına rağmen, karar alma sürecinin deneysel uygulamalar için çok uygun bir araştırma alanı olduğunu işaret etmişlerdir (Innocenti ve Zappia; 1999, 2005). İktisadi tasarımların geliştirilmesinde deneysel iktisat, oyun teorisi için doğal bir yardımcı niteliğindedir (Roth, 2002: 1342). Bu nedenle oyun teorisi kuramına büyük katkı sağlayan eserin deneysel iktisat literatürünü yönlendirmesi doğal olarak algılanmalıdır. İlerleyen yıllarda oyunlar ve karar alma mekanizması deneysel iktisadın çalıştığı ana konular haline gelmiştir (Innocenti, 2000). Ancak deneysel araştırma yöntemi ile genel denge teorisi arasındaki yaklaşım farkları, deneysel iktisadın popülerleşmesi için *Oyunların ve İktisadi Dav-*

ranışın Teorisi'nin basımından itibaren uzun bir süre geçmesini gerektirmiştir (Boumans, 2007: 264; Rizvi, 2005).

1952 yılında Michigan Üniversitesi öncülüğünde ve çeşitli kuruluşların desteği ile düzenlenen Santa Monica Konferansı deneysel iktisadın temel yapıtaşlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Innocenti ve Zappia, 2005: 80). "Karar alma sürecinde deneylerin tasarımı" konulu konferans sonucunda oyun teorisi ve deneysel iktisat alanında teorik ve uygulamalı çeşitli eserler sunulmuştur (Roth, 1993). Bahsedilen on dokuz çalışmadan beşi deneysel uygulamalardır, ek olarak katılımcılardan kimileri süreç içerisinde deneysel iktisadın gelişimine önemli katkı yapmışlardır (Friedman ve Sunder, 1994: 125).

1952 yılı Vernon L. Smith tarafından deneysel iktisat tarihi safhalara ayrılırken başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir. 1952 yılının Smith tarafından işaret edilmesinin nedeni, bu yıl içerisinde iki önemli olayın tecrübe edilmesidir. Bunlardan ilki Smith'in bu yıl içerisinde lisansüstü eğitiminin bir parçası olarak Harvard Üniversitesi'ne katılması ve deneysel iktisada ilgi duymaya başlamasıdır (Smith, 1992: 241-242). İkincisi ise önceki paragrafta bahsedildiği üzere Santa Monica Konferansı'nın düzenlenmesidir (Innocenti, 2000, 1). Smith (1992) deneysel iktisadın gelişimini üç dönemde incelemiştir:

- 1. Dönem: 1952-1962 yılları arasındaki çalışmaları kapsamaktadır. Bu dönem Smith'in (1962) Chamberlin'in uygulamasından esinlenerek tasarladığı ve rekabetçi dengeyi araştırdığı çalışmayla son bulur.
- 2. Dönem: 1963-1975 yılları arasını kapsamaktadır. Smith, 1975 yılında Arizona Üniversitesi'ne katılmıştır. Kendisi 1975 yılını deneysel çalışmaların ivmelenmesi bakımından bir milat olarak görmektedir. Bu nedenle, ikinci dönem 1975 yılında sonlanmaktadır.
- 3. Dönem: 1975 yılından sonraki yıllarda genişleyen literatür bu dönem içerisinde değerlendirilebilir niteliktedir.

Deneysel iktisadın tarihi, çeşitli yazarlar tarafından farklı dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Innocenti (2000) çalışmasında Smith'e benzer şekilde deneysel iktisadı üç döneme ayırmıştır:

- 1. Dönem: 1948-1959 yılları arasında öncü çalışmaların ortaya çıkış dönemidir. Yazar tarihçenin başlangıcı olarak Chamberlin'in eserini kabul etmiştir.

- 2. Dönem: 1960-1975 yılları arasını kapsamaktadır. İkinci dönem, Siegel ve Fouraker'in (1960) eseriyle başlamaktadır. Yazarlar çalışmada sosyo-kültürel ve ekonomik değişkenlerin içsel ilişkilerini karar alma mekanizması üzerindeki etkileriyle birlikte araştırmışlardır (Johnson ve Cohen, 1967: 353). Innocenti'nin bu çalışmayı ikinci dönem için başlangıç kabul etmesinin nedeni yukarıda bahsedilen iki alan arasında gerçekleştirilen sentezin deneysel metodoloji açısından büyük bir katkı niteliğinde olmasıdır.

- 3. Dönem: 1975 yılından sonra yapılan çalışmalar olgunluk dönemi olarak adlandırılan üçüncü dönem içerisinde değerlendirilmektedir.

Friedman ve Sunder (1994) ise deneysel geleneğin iktisat bilimi içerisinde gelişimini incelerken farklı bir yöntem benimsemişlerdir. Araştırmacılar deneysel iktisat tarihini birbirini takip eden dönemler olarak sıralamaktansa ayırt edici özellikler taşıyan zaman aralıklarını aktarmayı tercih etmişlerdir. Kanımızca işaret edilen dönemler arasından üç tanesi önemli ölçüde dikkat çekmektedir:

- Oyun teorisinin 1952 yılına kadar tecrübe ettiği gelişimin vurgulandığı dönemdir. Von Neumann ve Morgenstern çalışmasının yayınlanmasından 1952 Santa Monica Konferansı'na kadar geçen sürede oyun teorisinde yaşanan gelişimi ve teoriyle ilişikli deneysel uygulamalar çerçevesinde ortaya çıkan yenilikleri aktarmaktadır.

- Deneysel iktisadın teorik temellerinin atıldığı 1960-1976 yılları arasındaki dönemdir. Smith ve Plott'un literatürü oldukça etkileyen çeşitli çalışmaları incelenmiştir.

- 1980'li yıllarda deneysel iktisadın ana iktisat akımlarından bir tanesi olarak kabul edilmeye başlanmasıyla tecrübe edilen dönemdir.

Roth (1995) ise çalışmasında deneysel iktisadın tarihçesini iki dönemde incelemiştir. Birinci dönem 1930-1960 yılları arasındaki ilk deneyleri kapsamaktadır. İkinci dönemde ise yazar 1960 yılından günümüze kadar

deneysel iktisadın gelişimini araştırmıştır. Roth, birinci dönemdeki çalışmaları üç alt başlık altında incelemiştir:

- Bireysel tercihleri analiz etmek amacıyla tasarlanan deneysel çalışmalar: Bu eserlerde kayıtsızlık eğrilerinin türetilmesi, beklenen fayda teorisinin sınanması, rasyonel davranışların gözlemlenmesi gibi noktalara odaklanılmıştır.
- Oyun teorisi ilişikli hipotezlerle ilgili çalışmalar: Von Neumann ve Morgenstern'in eserinden ilham alan eserler, Nash dengesini araştıran çalışmalar ve 1952 Santa Monica Konferansı'nda sunulan bazı tebliğler bu başlık altında incelenmiştir.
- Endüstriyel organizasyon alanındaki çalışmalar: Piyasa koşullarının oluşumu, piyasa dengesinin incelenmesi, arz ve talep eğrilerinin türetilmesi gibi alanlarda yapılan araştırma ve uygulamalar bu alt başlıkta toplulaştırılmıştır.

Roth, 1960'larda yüzü aşkın eserin yayınlanmasını deneysel iktisat için yeni bir dönemin göstergesi olarak algılamıştır. "Deneysel iktisat" terimi ilk defa bu dönem içerisinde Sauermann tarafından kullanılmıştır. 1960'lı yılların sonunda deneysel metodoloji alanında yoğunlaşan çalışmalarla teorik altyapı kuvvetlenmiş; 1980'li ve 1990'lı yıllarda deneysel iktisat büyük bir gelişim sergilemiştir (Roth, 1995: 19-21).

III. Sınıflandırma

Vernon L. Smith iktisatçıların yöntem olarak deneyleri tercih etmesinin çok sayıda sebebi olduğunu belirtmekle birlikte aşağıda aktarılan yedi nedeni öncelikli olarak vurgulamıştır (1994: 113-116):

1. Bir teoriyi test etmek ya da teoriler arasında ayrım yapmak,
2. Bir teorinin başarısızlığının nedenlerini araştırmak,
3. Yeni bir teori için taban oluşturabilecek gözleme dayalı düzenlemeler yapmak,

4. Deneysel çevreleri karşılaştırmak,
5. Deneysel kurumları karşılaştırmak,
6. Politika önerilerini değerlendirmek,
7. Laboratuvarı kurumsal tasarım için test alanı olarak kullanmak.

Smith'e (1989) göre her deney çevresi (gelir, tercih, değişim maliyeti, vb.), kurumları (iletişim, bilgi, sözleşme kuralları, vb.) ve katılımcılarının davranışlarıyla betimlenebilir. Smith (1982) deneysel iktisat çalışmalarını sınıflandırırken öncelikli olarak fonksiyonel sınıflandırma ve metodolojik sınıflandırma olmak üzere ikili bir ayrıma gitmiştir. Fonksiyonel sınıflandırma yukarıda bahsedilen betimleyici nitelikler ekseninde kurgulanmıştır ve üç alt dala ayrılmaktadır. Bunlar çevrenin değişken olarak kabul edildiği çalışmalar, kurumsal yapının değişken olduğu çalışmalar ve gözlemleri teorik tahminlerle karşılaştıran çalışmalardır. Metodolojik sınıflandırma da benzer şekilde üç alt başlıkta toplulaştırılmıştır. Bunlar davranışsal yasalar tesis eden nomotetik deneyler, yeni bilimsel çıkarım süreçleri için araştırma niteliğinde olan heuristik deneyler ve ampirik çalışmalarla desteklenen davranışsal yasaların uç koşullarını ve dayanıklılığını test eden sınır deneyleridir.

Davis ve Holt (1993) ise deney çeşitlerini incelerken üçlü bir ayrıma gitmiştir. Bunlar davranışsal hipotezlerin test edildiği deneyler, teorilere stres testi uygulanan deneyler[3] ve gözleme dayalı düzenlemeleri araştıran deneylerdir.

Roth (1995) deneysel uygulamaları sınıflandırırken, çalışmalar sonucunda elde edilen bulguların kimler tarafından dikkate alınacağını ve çalışmaların özündeki motivasyonu temel ayırıcı faktörler olarak öngörmüştür. Bu yaklaşımla deneysel çalışmaları; teorisyenlere hitap eden çalışmalar[4], gerçekleri araştıran çalışmalar[5] ve prenslerin kulaklarına fısıl-

3 Eğer teori temel laboratuvar koşullarında reddedilmemiş ise bir sonraki adımda varsayımların sayısı azaltılmakta ve gerçeğe yakınsamak adına daha farklı yapılar tasarlanmaktadır.

4 Deneysel uygulama yapan araştırmacılar ile teorisyenler arasında bağ kurarak; teorik geri beslemeyi mümkün kılan çalışmalardır.

5 Deneysel iktisatçıların diğer deneysel iktisatçılardan etkilenmelerine ve esinlenmelerine yol açan çalışmalardır.

dayan çalışmalar[6] olmak üzere üç grupta sınıflandırmıştır. Ancak yazar birçok deneysel çalışmanın tek bir grup içerisine dahil edilmesinin oldukça zor olduğunu da vurgulamıştır (Roth, 1987: 2).

Friedman ve Sunder (1994) ise deneysel çalışmaları sınıflandırırken, çalışmaların amaçlarını ölçüt olarak kabul etmiş ve daha geniş bir ayrım yapmıştır. Bunlar belirli bir kararı etkileyecek nitelikte veri üreten deneyler, teorinin üzerinde ayrıntılı açıklama yapamadığı alanlardaki ampirik düzeni araştıran deneyler, teorileri test eden deneyler, bireysel karakteristikleri inceleyen deneyler, ekonomist ve politikacıların tasarılarını alanda uygulamadan önce laboratuvarda sınamak için uyguladıkları (*test bed*) deneyler ve pedagojik amaçlı deneylerdir. Ek olarak, deneylerin bireylerin ayırt edici nitelikteki özelliklerini ölçmek ve pedagojik çalışmalara destek olmak amacıyla da kullanılabileceğini vurgulamışlardır.

Jones (2008), eserinde öncelikle iktisat biliminde uygulanan deneyleri ikiye ayırarak çok temel bir sınıflandırma yöntemi tercih etmiştir. Bahsedilen ikili ayrımın temel ölçütü deneylerin teori sınamasına bağımlılığıdır. Yazar deneyleri teori sınaması içerikli deneyler ve teori sınamasından bağımsız olarak fenomen üreten deneyler olarak sınıflandırmıştır. Daha sonra teori sınamasından bağımsız uygulamaları -Harre'den (2003) esinlenerek- amacı laboratuvarda dış dünyanın basit bir benzerini yaratmak olan basitleştirilmiş sistem (*domesticated system*) deneyleri ve amacı dış dünyayı yansıtma kaygısını ön planda tutmayarak öncelikli olarak gözlemlenen etkilerin nedensel kökenlerini araştırmak olan nedensel kontrol deneyleri olmak üzere ikiye ayırmıştır.

IV. Metodoloji

Deneysel iktisat alanında toplulaştırılmış sistematik bir metodolojinin varlığından bahsetmek oldukça güçtür (Mayo, 2008: 633; Schram, 2005: 225-226). İktisadın deneysel bir bilim olmadığı şeklindeki algının değişmesi ve özellikle 1980'lerden itibaren deneysel yöntemlerin sıklıkla kullanılması mevcut iktisat metodolojisinin tartışılmasına yol açmıştır (Sug-

6 Politika yapıcılar üzerinde etki yaratan çalışmalardır.

den, 2008: 621). Smith'e göre, "*Bu metodolojik uygulamanın amacı teori ya da deneyde yer alan deneklerle ilgili hata bulmak değildir, sınadığımız sistem her ne olursa olsun onun geçerliliğinin ya da geçersizliğinin sınırlarını daha iyi anlamaktır.*" (Smith, 2007: 24). Smith'in bahsettiği geçerlilik kavramı deneysel iktisat metodolojisinin temel yapıtaşıdır.

Deneysel iktisat alanında geçerlilik kavramı, diğer uygulamalı sosyal bilimlere benzer şekilde, iç geçerlilik ve dış geçerlilik olmak üzere iki alt başlık altında incelenmektedir (Campbell, 1986; Loewenstein, 1999). Loewenstein (1999: F26) iç ve dış geçerliliği şu şekilde tanımlamaktadır: İç geçerlilik bir çalışmanın güvenilir nedensel sonuçlar türetebilme yeterliliğidir. Dış geçerlilik ise araştırma çevre ve şartlarından araştırmanın yakınsamayı amaçladığı düzene dair genelleme çıkarılabilmesi yeterliliğidir. İç geçerlilik verinin doğru nedensel çıkarmalara yönlendirip yönlendirmediğini sorgularken; dış geçerlilik yapılan çıkarımların alana yansıtılabilirliğine vurgu yapmaktadır (Friedman ve Sunder, 1994: 5).

4.1. İç Geçerlilik

4.1.1. Yinelenebilirlik

Deneysel veriden yapılan bir çıkarım, yinelenen uygulama sonucunda benzer deneylerden elde edilen yeni verilerle destekleniyorsa iç geçerliliğe sahiptir (Friedman ve Sunder, 1994: 214). Bu nedenle iç geçerlilik değerlendirmesi yapılırken yinelenebilirlik dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak öne çıkmaktadır.

Deneysel iktisat, uygulamalar yinelendiğinde önceki deneysel çıkarımlara yakınsayan değerlendirmeler yapılabildiği ölçüde üretici bir bilim dalıdır (Roth, 1994: 108). Ancak yinelenebilirlik kavramının bir deneyin bire bir tekrar edilmesi olarak algılanmaması gerekmektedir. Hamermesh (2007) çalışmasında yinelenebilirliği basit yinelenebilirlik (*pure replication*) ve bilimsel yinelenebilirlik (*scientific replication*) olarak ikiye ayırmıştır. Basit yinelenebilirlik,[7] aynı soruyu aynı model çerçevesinde

7 Bazı yazarlar tarafından tekrar edilebilirlik (*repetition*) olarak da anılmaktadır (Guala, 2005a).

orijinal veri setiyle araştırmak olarak tanımlanırken; bilimsel yinelenebilirlik, farklı bir örneklem, farklı bir ana kütle ve özdeş olmayan ama benzer bir model çerçevesinde uygulamayı yinelemeyi ifade etmektedir.

Yinelenebilirlik, orijinal tasarımın küçük ya da büyük bazı değişikliklerle yeniden uygulanabilme yeterliliğidir (Guala, 2005a: 14). Bir deneyin yinelenmesindeki ana amaç, deneyin varyasyonlarının sayısını arttırmak ve karşılaştırma yapabilmektir (Grossklags, 2007).

Deneysel sonuçların çeşitli koşullar altındaki dayanıklılığının en iyi göstergesi deneysel parametreler ve şartların bazı varyasyonlarıyla deneyin yinelenmesidir (Roth, 1994: 108). Ancak deneysel tasarımın hangi noktalarda farklılaşacağı ya da hangi noktalarda benzerlik göstereceği hakkında genelgeçer bir yargıya varmak güçtür. Farklılıklar ve benzerlikler arasındaki denge her uygulamanın içinde bulunduğu şartlar ve çevreye göre değerlendirilmelidir. Fakat uygulamadaki farklılaşmanın sonuçlara olan güveni arttıracağı bir gerçektir (Siakantaris, 2000: 274). Uygulamaların başarılı şekilde yinelenmesi, deneysel çıkarımların tasarımdaki değişiklere dayanıklı olup olmadığının sınanmasına olanak verecektir (Guala, 2005a, 15).

İktisat bilimi geçmişte yinelenebilirlik kavramına sıcak bakmayan bir disiplin olduğu için literatür uzun süre bu tür bir geçerlilik sınamasından mahrum kalmıştır. Ancak son dönemlerde ampirik iktisatta çalışmaların yinelenmesi yaygınlaşmıştır (McCullough, 2006: 103). Şüphesiz, ampirik iktisat çalışmalarından deneysel olmayanların yinelenmesi daha basit bir yöntemi gerektirmektedir (Dewald vd., 1986: 588). Çünkü bu alanlarda yinelenebilirlik kavramı bilimsel yinelenebilirlikten ziyade basit yinelenebilirliği ifade etmektedir (Anderson vd., 2008: 114; King, 1995).

4.1.2. Kontrol

Deneysel fenomenlerin bilim insanları tarafından yinelenebilir olması gerekliliğinin altında yatan temel neden, deneysel yaklaşımın bilimsel veriyi kontrollü süreçler sonucu üretmesidir (Smith, 1987). Deneysel yaklaşım bir fenomene ilişkin gözlemlerin kontrol altındaki şartlarda yinelene-

bilirliğini esas aldığı için (Fiore, 2009: 5) kontrol deneysel metodolojinin omurgasını oluşturmaktadır (Smith, 1976: 275). Laboratuvar, teorik varsayımların en basit ve kontrollü şekilde yinelenebildiği çevre olarak nitelenebilir (Hoffman ve Spitzer, 1985: 1003).

Deneysel sistemler kontrolsüz büyük dış dünyayı çözümlemek amacıyla tasarlanmış soyut ve kontrollü küçük dünyalardır (Maki, 2005: 306). Kontrol, deneysel sürecin en karakteristik özelliğidir. Ancak tasarımlarda kontrol seviyesinin yüksekliği ile gerçekçilik arasında bir ödünleşimin varlığından da söz edilebilmektedir (Reeson ve Nolles, 2009: 3). Bu noktada pek çok araştırmacı deneylerin gerçek dünyayı ne ölçüde yansıttıklarıyla değil, teoriye yaptıkları katkıyla yargılanması gerektiğini ifade etmektedir (Plott, 1991b: 906; Ortmann, 2003: 567). Gündelik iktisadi yaşamın her yönünü yansıtmaması deneysel uygulamanın meşruiyetinin sorgulanması için yeterli değildir (Starmer, 1999b: 11).

Bir deneysel uygulamada kontrolün sağlanması deneyin dikkatli şekilde tasarlanmasını/uygulanmasını gerektirir; bu yaklaşım deneysel sonuçların yinelenebilirliğini mümkün kılmaktadır (Bergstrom ve Stoll, 1989: 99). Deney değişkenleri gerekli şekilde kontrol edilmediğinde deney sonuçları sorgulanabilir hale gelmektedir (Siakantaris, 2000: 270).

Deneysel kontrolün özü, -diğer koşulların sabit tutularak- bir değişkenin kontrollü varyasyonlarının incelenmesidir (Guala, 2005a: 10). Ancak daha geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde deneysel iktisatta kontrol kavramını doğrudan kontrol ve dolaylı kontrol olarak ikiye ayırmak daha açıklayıcı bir yaklaşım olacaktır.

Laboratuvarda çok sayıda değişkeni doğrudan kontrol altında tutmak mümkündür. Ancak tek seviyede sabit tutularak kontrol altına alınan değişkenlerin (daha basit ve ucuz bir yöntemdir) açıklayıcı niteliğinin iki ya da daha fazla seviyede kontrol altına alınan değişkenler kadar üst düzeyde olmaması bir noktada deneyin çıktısı ile uygulanabilirliği arasında bir ödünleşimi işaret eder (Friedman ve Sunder, 1994: 22). Bu nedenle deneysel uygulamanın amacının doğru saptanması oldukça önemlidir (Fiore, 2009: 5).

Deneysel uygulamalar sırasında bazı değişkenlerin tamamen kontrol altına alınması mümkün değildir (Reeson ve Nolles, 2009: 3). Kontrol altına alınamayan değişkenler deneysel iktisadın bazı alt alanlarında çok büyük bir problem olarak algılanmazken, bazı alt dallarda ise sonuçlarda ciddi farklılıklar yaratmaktadır (Ledyard, 1995: 115). Bu nedenle bahsedilen sorunu aşmak amacıyla sıklıkla rassal teknikler kullanılmaktadır. Bu şekilde çalışmanın odağında olmayan değişkenlerin yarattıkları etkileri baskılamak mümkün olabilmektedir (Davis ve Holt, 1993: 523). Rassal tekniklerin kullanımı kontrol edilemeyen değişkenlerin uygulama değişkenlerine olası bağımlılığını engelleyerek dolaylı bir kontrol sağlamaktadır. Bu yaklaşımın altında yatan temel rasyonel, uygulama değişkenlerinin farklı seviyelerine yapılan rastgele atamaların öncelikli olarak incelenmeyen değişkenlerin doğuracağı farkları en düşük düzeye indirgeyeceği düşüncesidir (Friedman ve Sunder, 1994: 24).

4.1.3. Yönlendirilmiş-Değer Teorisi (*Induced-Value Theory*)

Teoriler üç temel sütun üzerine inşa edilmektedir. Bunlar çevre, kurumsal yapı ve davranışlardır (Smith, 1989: 153). Deneysel inceleme yapacak araştırmacının mikroekonomik bir sistem kurarken bahsedilen ana noktalara özen göstermesi sistemin işlerlik kazanması açısından büyük önem taşımaktadır. Mikroekonomik bir sistem, çevre (teknoloji, kaynak, vb.) ve kurumsal yapıyla (iletişim, mülkiyet hakları, vb.) tanımlanmaktadır; dahil olan bireylerin fiilleriyle ise aktif hale gelmektedir (Smith, 1982).

Deneysel tasarımın kontrol edilebilirliği sistemi oluşturan çevre, kurumsal yapı ve davranışın eş anlı olarak kontrol altında tutulmasına bağlıdır. Kurumsal yapı ve çevre ilişikli tasarım detaylarının kurallar konularak ya da gözlemlenemeyen noktalar için varsayımlarda bulunularak kontrol altında tutulması olanaklıdır. Davranışların kontrolü ise göreli olarak daha güçtür (Friedman ve Sunder, 1994: 12; Smith, 1987).

Deneysel araştırmanın öncelikli hedeflerinden biri, katılım gösteren ajanların davranışlarına ödül mekanizması aracılığıyla önceden tespit edilmiş bir karakteristiği kazandırmaktır. Tercihlerin salınımının bu ka-

rakteristik çerçevesinde olmasını ve deneğin doğuştan gelen özelliklerinin büyük ölçüde etkisiz kalmasını sağlamak sisteme işlerlik kazandıracaktır (Friedman ve Sunder, 1994: 12-13). Bu şekilde araştırmacı ayrıksı kurumsal yapı ve çevrenin, davranışları -öngörülen karakteristik içinde- nasıl farklılaştırdığını gözlemlemektedir. Mikroekonomik sistemin kontrolü en güç olan boyutu, ajanların davranışlarıdır.

Smith (1976; 1982) bu güçlüğü aşabilmek amacıyla yönlendirilmiş-değer teorisini ortaya koymuş ve yeterli koşullar sağlandığında geçerli kontrollü bir mikroekonomik deneyin yapabileceğini öne sürmüştür (Guala, 2005a: 233). Bu koşullar aşağıda aktarılmaktadır (Smith, 1976; 1982):

- Doyumsuzluk (Non-satiation): Bağımsız bir birey ödül getirileri dışında tüm nitelikleri özdeş olan iki seçenek arasında maliyetsiz bir seçim yapacağında her zaman daha fazla ödül kazandıran alternatifi tercih etmelidir. Monotonluk uygun bir ödül mekanizması tercih edildiğinde her zaman için daha fazla ödülün daha yüksek bir fayda seviyesini garanti ettiğini işaret etmektedir (Friedman ve Cassar, 2004a: 26).

- Performansa Bağlılık (Saliency): Bireylerin deney sonucunda elde ettikleri çıktı düzeyi yüksek olduğunda ödülleri artmalı, deney çıktıları düşük olduğunda ise ödülleri azalmalıdır. Performansa bağlılık, ödüller ve deneklerin seçimleri arasında doğrudan ya da dolaylı dışsal bir bağlantı kurmaktadır. Deneklerin önceden belirlenmiş bir tercih seti çerçevesinde kalmasını sağlamak için tüm uygulamalarda ödüller performansa bağlı olarak belirlenmelidir (Jamal ve Sunder, 1991: 152).

Yukarıda belirtilen iki koşul laboratuvarda mikroekonomik bir sistemin yaratılması için yeterlidir; ancak yaratılan sistemin kontrollü bir mikroekonomik sistem olabilmesi için iki koşula daha ihtiyaç vardır (Smith, 1987). Bu iki koşul deneklerin ödül için yapacakları tercihin, farklı herhangi bir güdüleme aracı tarafından etkilenmesini önlemek için tasarlanmıştır (Guala, 2001: 463).

- Baskınlık (Dominance): Ödül yapısı, deneysel faaliyetlere katılımla ilişikli olarak ortaya çıkan kişisel maliyetlerin denek tarafından önemsenmemesini sağlamalıdır. Bu şekilde tercihler üzerindeki kontrolün kaybedilmemesi için yeterli koşul oluşturulmaktadır (Jamal ve Sunder, 1991: 152; Wilde, 1981). Ödüller deneklerin katlandıkları karar maliyetlerine baskın gelecek yeterlilikte performansa bağlı olmalıdır (Smith ve Walker, 1993a: 249). Ancak bazı yazarlar tarafından beklenen kaybın ihmal edilebilir nitelikte olduğu durumlarda bireylerin normatif bir dengeden sapmamaları için herhangi bir neden olmadığı öne sürülmektedir (Lee, 2007: 637). Smith ve Walker (1993b: 237) ise bahsedilen savı ampirik bir önerme olarak tanımlamış ve esas gözlemlenmesi gerekli olanın deneklerin davranışsal tepkileri olduğunu vurgulamışlardır.

- Gizlilik (Privacy): Deneye katılan her denek sadece kendi kazanç seçenekleri hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Gerçek yaşamda insanların fayda algıları diğer insanların kazandıkları ödüllerden olumlu ya da olumsuz etkilenebilecek şekilde oluşabilmektedir; bu ise yönlendirilmiş talep, arz ve tercih fonksiyonlarının kontrolünün kaybedilmesine neden olmaktadır. Gizlilik kişiler arası fayda değerlendirmelerini (altruizm, eşitsizlikten kaçınma, vb.) kontrol altında tutmayı ve ödül yapısının yarattığı dışsallıkları içselleştirmeyi sağlamaktadır (Smith, 1987)[8].

Aktarılan dört koşul bireysel tercihlerin nasıl kontrol altında tutulacağını işaret etmektedir.

8 Smith tarafından beşinci koşul olarak sıralanan paralelizm laboratuvar koşullarında oluşturulan sistemin gerçek dünyayı açıklama niteliği ile ilgili bir değerlendirme olduğu için dış geçerlilik bölümünde değerlendirilecektir (Guala, 2007: 140).

4.1.4. Hipotez Testi

Hipotez testi, özellikle Roth'un daha önce aktarılan sınıflandırılmasında yer alan "teorisyenlere hitap eden deneyler" ve "gerçekleri araştıran deneyler" için bir yapıtaşı niteliğindedir (Guala, 2005a: 45). Ancak teoriler sınanmak için gerekli tüm koşulları kapsamında bulunduracak kadar donanımlı değildir. Bu nedenle sınanmadan önce yorumlanmaları gerekmektedir. Bahsedilen yöntem kaçınılmaz olarak geçerlilik sınamasının sadece model için değil, modelle bütünleşik olarak teorinin tahmin yapmasını olanaklı kılan yardımcı varsayımlar/hipotezler için de uygulanması gerekliliğini işaret etmektedir (Starmer, 1999b: 12). Eğer teorinin tahminleri deneysel uygulama sonucunda yanlışlanırsa, bu vargının teorinin yanlış olmasından mı yoksa yardımcı hipotezlerin geçersizliğinden mi kaynaklandığının sorgulanması gerekmektedir (Starmer, 1999b: 16).

Sınanan bir teoriye ilişkin gözlemlerin yorumlanması için yardımcı hipotezlere ihtiyaç vardır. Başlangıç koşulları, *ceteris paribus* şartları ya da geri plan bilgisi (*background information*) gibi çeşitli ifadeler de yardımcı hipotezleri belirtmek için kullanılan kavramlardır (Smith, 1994: 127). Yönlendirilmiş-değer teorisinin koşulları, deneklerin tecrübe seviyesi ve parasal kazanç gibi pek çok unsur yardımcı hipotez olarak değerlendirilebilir.

Tüm teori testleri yardımcı hipotezleri de kapsayan koşullu ve bütünleşik testlerdir. Bu nedenle teori sınamaları Duhem-Quine problemiyle karşı karşıyadır. Duhem-Quine tezi çerçevesinde, sınanması sırasında öngörülerinden farklı gözlemlerle karşılaşılan teoriler yardımcı hipotezlerinin yaratıcı ve ikna edici biçimde yeniden tasarlanmasıyla yanlışlanmaktan kurtulurken, teorinin öngörüleriyle uyumlu gözlemsel çıktılar da geri plan bilgilerinin gözden geçirilmesiyle sorgulanabilir hale dönüşebilmektedir. Sonuç olarak, Duhem-Quine tezi sınanabilir bir teorinin doğrudan yanlışlanma olasılığını ortadan kaldırmaktadır (Smith, 1994: 127).

Fizikçi Duhem ve filozof Quine'nin ortak ürünü olan tezin ana teması ayrılmazlıktır (*non-separability*). Teoriden türetilen bir hipotezin ampirik bir tahmine dönüştürülmesi için yardımcı hipotezler ve geri plan bilgi-

si (istatistiki yöntem, teorik-deneysel gerçekler, terminoloji, sembollerin seçimi, vb.) gerekmektedir. Eğer ayrılmazlık saptanırsa türevsel olarak mantıksal yanlışlanamazlık da işaret edilmiş olmaktadır (Soberg, 2005). İlgili çerçevede hiçbir teori gözlemle ortadan kaldırılamaz [Lakatos'dan (1978: 34) akt. Smith (2002: 98)]. Teoriler her zaman yardımcı hipotezler kullanılarak yanlışlanmaktan kurtarılabilir.

Deneysel iktisadın gelişimiyle gözlemlenebilen sonuçların artması, iktisat biliminde hipotezlerin geleneksel bilimsel çıkarım yöntemleriyle sınanmasını zorlaştırmıştır. Bu ise iktisat metodolojisini bir dönüşüm içine sokmuştur. Deneysel iktisat çalışmalarının yaygınlaşmasıyla yardımcı hipotezlere olan ihtiyaç azalmıştır (Davis ve Holt, 1993: 16). Gözlemlenebilen ampirik sonuçların artması, varsayımsal tümdengelim yöntemini teori sınaması için yetersiz kılmış ve bu nedenle tümevarım iktisat biliminde kullanılabilir bir akıl yürütme yöntemi olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Guala, 2005a: 39-61). Tümevarım yöntemiyle geçerlilik problemlerinin gözlemlenmesine ve analizin meşruiyetinin sorgulanmasına neden olacak ögeleri ortadan kaldırmak olanaklıdır (Sugden, 2005).

Tümevarım, ilk etapta deneysel iktisat uygulamalarında gözlemlenen anomalilerden ampirik rutin düzenler betimlemeye çalışan araştırmacılar tarafından daha sık kullanılan bir yöntem olmuştur. Ancak zamanla teori sınamasında da tümdengelimle birlikte popülerleşmiştir (Mayo, 2008: 635-636). Tümevarım ve tümdengelimin tamamen farklı sınama yöntemleri olarak değerlendirilmesinden vazgeçilip, iki metodun bütünleşik kullanılması deneysel iktisat için üst düzeyde katkı yaratacak nitelikte bir gelişmedir (Mayo, 2008: 636). Çünkü hem tümevarım [basit bir yöntem olmaması nedeniyle (Platt, 1964: 347)] hem de tümdengelim (Duhem-Quine problemini aşmakta güçlüklerle karşılaşması ve kuşkuculuk nedeniyle) salt olarak kullanıldığında geçerli ve tatmin edici bir teori sınamasını olanaklı kılacak nitelikte bir yöntem değildir.

4.2. Dış Geçerlilik/Paralelizm

İktisat biliminde, laboratuvarda elde edilen sonuçların dış/gerçek dünyada gözlemlenen iktisadi olayları ve ilişkileri açıklayabilme yeterliliği oldukça tartışmalı bir husustur. İktisadi savların uyumsuz çevre şartlarında sınanmaları geçerlilikle ilgili problemler yaratabilmektedir (Binmore, 1999: F23). Kimi zaman ise dış dünya koşullarına yakınsamak adına kullanılan teknik ve eğilimler aşırı derecede kısıtlayıcı olabilmekte; bu ise çalışmanın özgünlüğünün yitmesine neden olmaktadır (Loomes, 1999: F4). Ancak sadece aktarılan ikilemin çözümü için dahi daha fazla deneysel uygulama gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Starmer, 1999a: F14).

Deneysel iktisat çalışmalarının sonucunda laboratuvar bulguları ve gerçek dünya gözlemleri arasında benzeşme saptanması dış geçerlilik değerlendirmesi açısından oldukça olumludur. Ancak bahsedilen tipte bir benzeşme tecrübe edilmese dahi bu durum deneysel yöntemlerden vazgeçmenin gerekliliğini işaret etmemektedir. Aksine deneysel çalışmaların gerçek dünyada gözlemlenen farklılaşmanın doğasını yansıtacak şekilde yeniden tasarlanması gerekmektedir (Brookshire vd., 1987: 248-249). Çünkü laboratuvar ortamında gözlemlenen gerçek dışılıkların, sınanan teorinin gerçek dışılığını yansıtması da olasıdır (Sugden, 2008: 623).

Deneysel iktisat sadece teorilerden türetilmiş hipotezlerin sınandığı bir disiplin olarak algılandığında yönlendirilmiş-değer teorisi çerçevesinde açıklanan koşullar geçerli bir uygulama için yeterli olmaktadır. Ancak laboratuvarda elde edilen sonuçların alana aktarılabilmesi için Smith (1982) bir koşul daha öngörmüştür. Bu koşul paralelizmdir ve yazar tarafından şu şekilde açıklanmıştır: "*Laboratuvar ortamında sınanmış olan, bireylerin davranışları ve kurumların performansı hakkındaki savların benzer ceteris paribus koşulları altında laboratuvar dışında da uygulanabilmesidir.*" (Smith, 1982: 936).

Deneysel iktisat alanında paralelizm ve dış geçerlilik kavramları sıklıkla birbirlerinin yerlerine kullanılmaktadır (Morgan, 2005: 321). Bahsedilen kullanım büyük bir sorun olarak algılanmasa da kavramlar arasındaki farkın vurgulanmasında fayda vardır. Paralelizm, geri alan koşulların-

daki çeşitli tipik varyasyonlar ile sınırlı dış geçerliliğin, zayıf bir türevsel yapısıdır (Guala, 1999: 569). Paralelizm yerel bir çıkarımı işaret eder ve özel çevre şartlarının yansıtılabilirliğini araştırır. Bu nedenle deneysel iktisatçılar için dış geçerlilik sorgulamasında referans olarak kullanılabilecek bir dayanak noktası vermektedir. Çünkü gerçek dünyada rastlanılan karmaşık sistemleri laboratuvarda tam olarak oluşturabilmek ve tasarımı yerel bir çıkarımdan genelgeçer bir çıkarsama üretebilecek düzeye taşıyabilmek oldukça güç bir uğraştır (Guala, 1999).

Smith tarafından vurgulandığı üzere paralelizm koşulu sağlandığında, araştırma çevre ve şartlarında elde edilen sonuçlar araştırmanın yakınsamayı hedeflediği düzende genelleştirilebilmektedir (Loewenstein, 1999: F26). Ancak bu genelleştirmeyi yapabilmek ve deneysel verilerin gerçek dünyayı temsil edebileceği konusundaki şüpheleri ortadan kaldırabilmek için tümevarım yönteminin kullanılması gerekmektedir. Çünkü tümevarımın temel prensibi davranışsal rutinlerin yeni durumlarda -sonucu ortaya çıkaran koşullar değişmeden kaldığı sürece- devamlılık göstereceğidir (Friedman ve Sunder, 1994: 15).

Bilim; model, deney ve hedef gibi üç temel karakteristiğe sahiptir (Guala, 2005b: 191). Tümevarımsal nedensellendirme model, deney ve gerçek sistem arasındaki analojiyi kuran temel yöntemdir. Bir araç niteliğindeki deney, model ve gerçek dünya arasındaki analojiyi tesis etmekte ve paralelizmin gözetilmesini sağlamaktadır (Guala, 1998: 71-73; Guala ve Mittone, 2005). Modelde soyut bir dünya yaratmak ana amaç iken, deneyde hedef gerçek dünyanın bir kısmını soyut bir çevrede yeniden inşa etmektir (Morgan, 2005: 321).

Deney ve teori arasındaki ilişkinin dış geçerliliği araştırılırken esnek davranılmasının temel nedeni araştırmacıların farklı amaçlara sahip olmasıdır. "Teori sınamasını amaçlayan" deneyler ile "ampirik rutinleri ve gerçekleri araştıran" deneyler aynı düzeyde dış dünyayı yansıtmayı hedeflemez (Schram, 2005: 225). Deneysel uygulamaların amacı teori sınamasından yeni fenomenler üretmeye doğru kaydıkça rasyonalite kavramı ekolojik boyutu da kapsar hale gelmekte ve dış/ekolojik geçerlilik önem kazanmaktadır.

Uygulamada kontrol seviyesini üst düzeyde tutmak için çevre ve şartların gerçeğe uzak olarak belirlenmesi iç geçerliliği perçinlerken dış geçerliliğe sekte vurmaktadır. Bu gerilim, iç geçerlilik ve dış geçerlilik arasında bir ödünleşimi işaret eder (Guala, 2005a: 144). Bahsedilen nedenle bir deneyin dış geçerliliği incelenirken öncelikli olarak deneyin hedefinin sorgulanması gerekmektedir. Eğer çalışmada gerçek dünyada uygulanabilirlik gözetiliyorsa karmaşık iktisadi dünyayı yansıtacak esnek tasarımlar hazırlanmasına özen gösterilmeli ve dış geçerliliğin düşmanı olarak kabul edilebilecek standardizasyondan kaçınılmalıdır (Guala, 2008c: 664).

Standardizasyondan kaçınıldığında dahi paralelizmin, ampirik yinelemeyle sınanamayacağını öne süren görüşler de mevcuttur (Siakantaris, 2000: 270). Siakantaris (2000) herhangi bir deney yinelendiğinde ikinci deneyin sonucundan bağımsız olarak bir kısır döngü içerisine girileceğini öne sürmektedir. Yazar ayrıca paralelizmin ekonometrik testlerle de sınanamayacağını çünkü ekonometrinin deneysel iktisadın temel dinamiği olan değişkenler üzerindeki kontrol gücüne sahip olmadığını da vurgulamıştır.

Guala'ya (2002) göre, Siakantaris sadece "kanıtlanmış bilgiyi" kabul edilebilir bilimsel bilgi olarak betimlemekte ve bu nedenle aktarılan vargıya ulaşmaktadır. Ancak deneysel sosyal bilim anlayışında bilgi yaratma metodolojileri oldukça fazla ve çeşitlidir. İnformal, pratik ve zımni bilgiler de bilimsel birikimi destekleyici nitelikte bir stok oluşturmaktadır. Ek olarak, deneye gerçekçi faktörler eklendikçe laboratuvar ve gerçek dünya gözlemleri arasında monoton olarak azalan bir farkın ortaya çıkacağı hiçbir koşul altında garanti edilememektedir (Guala, 2002: 262-263). Yazar, paralelizmin ampirik bir konu olduğunu onaylamakla birlikte, bilginin kaynağının teke indirgenmesinden vazgeçildiğinde ve muhafazakâr ontolojik yaklaşımlardan uzaklaşıldığında, paralelizmin yineleme ve diğer metodolojik yöntemlerle birlikte dış geçerliliği sağlayabileceğini vurgulamaktadır (Guala, 2002: 262-266).

Jones (2008) ise dış geçerliliğin sınanabilirliği hususunda Guala ve Siakantaris'den farklı bir öneri ileri sürmektedir. Yazara göre bir deneyin dış geçerliliğini sınamak gerekli değildir ve ek olarak bu konuda karar verme-

mize yardımcı olacak tek bir yöntem de yoktur. Sınama ancak fenomenin dış geçerliliğini sağlayan her türlü nedenin ayrı ayrı kontrol edildiği bir deneyler serisiyle olanaklıdır. Lakin bu tip değerlendirmelerde bulunan Jones'un dış geçerlilik değerlendirmesinden bağımsız nedensel kontrol deneylerine odaklandığı ve bunları otonom bir keşif aracı olarak tanımladığı dikkatten kaçmamalıdır. Nedensel kontrol deneyleri ile gerçek dünyanın bire bir yansıtılması hedeflenmediği için dış geçerlilik sınamaları bu tip deneyler için bir mihenk taşı işlevi görmemektedir.

Paralelizm, deneysel iktisadın karşı karşıya kaldığı en önemli metodolojik problemdir (Guala, 2002: 261). Gerçekleri araştıran deneysel uygulamaların sayısının, teorileri sınayan deneysel çalışmalara oranla daha hızlı artış göstermesi deneysel sonuçların dış/gerçek dünyayı yansıtabilme yeterliliğinin sıklıkla tartışılır hale gelmesine neden olmaktadır. Çeşitli türdeki deneysel iktisat çalışmalarının paralelizm koşulunu ne ölçüde sağladığı konusunda tam bir uzlaşma olmamasına rağmen yaşanan kayda değer gelişmeler ve ileri sürülen öneriler daha genelgeçer bir yaklaşım türetilmesi için ümit verici niteliktedir. Plott'un (1982: 1486) işaret ettiği üzere laboratuvar gerçek insanların gerçek kuralları takip ederek gerçek kârlar elde ettikleri gerçek bir süreçtir.

V. Sonuç

Son 40 yılda deneysel yöntemleri kullanan iktisatçıların sayısı hızla artmaktadır. Bu bağlamda iktisat biliminde deneyimlenen değişimi bir devrim olarak betimlemek olanaklıdır. Tecrübe edilen bu epistemolojik dönüşüm genelgeçer bilgi setinin sorgulanmasına neden olmakta ve iktisat teorisi kabuk değiştirmektedir. Bu sebeple evrimleşen iktisadi bilginin doğasını, kaynaklarını ve sınırlarını kavrayabilmek için deneysel iktisat disiplinini irdelemek elzemdir.

Yararlanılan Kaynaklar

Anderson, R. G., Greene, W. H., McCullough, B. D. ve Vinod, H. D. (2008). The Role of Data/Code Archieves in The Future of Economic Research. Journal of Economic Methodology, 15, 99-119.

Bergstrom, T. C. (2003). Vernon Smith's Insomnia and The Dawn of Economics as Experimental Science. Scandinavian Journal of Economics, 105 (2), 181-205.

Bergstrom, J. C., ve Stoll, J. R. (1989). Application of Experimental Economics Concepts and Precepts to CVM Field Survey Procedures. Western Journal of Agricultural Economics, 14 (1), 98-109.

Binmore, K. (1999). Why Experiment in Economics?. The Economic Journal, 109, F16-F24.

Boumans, M. (2007). Book Review (The Experiment in The History of Economics). Journal of the History of Economic Thought, 29 (2), 263-265.

Brookshire, D. S., Coursey, D. L. ve Schulze, W. D. (1987). The External Validity of Experimental Economics Techniques: Analysis of Demand Behavior. Economic Inquiry, 25 (2), 239-250.

Campbell, D. T. (1986). Relabelling Internal and External Validity For Applied Social Scientists. New Directions For Program Evaluation, 31 (Special Issue: Advances in Quasi-Experimental Design and Analysis), 67-77.

Cason, T. N. ve Noussair, C. (2000). Experimental Markets: Introduction. Economic Theory, 16 (3), 503-509.

Chamberlin, E. H. (1948). An Experimental Imperfect Market. The Journal of Political Economy, 56 (2), 95-108.

Colander, D., Richard, H. ve Rosser Jr, B. (2004). The Changing Face of Mainstream Economics. Review of Political Economy, 16 (4), 485-499.

Davis, D. D., ve Holt, C. A. (1993). Experimental Economics. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Dewald, W. G., Thursby, J. G. ve Anderson, R. G. (1986). Replication in Empirical Economics: The Journal of Money, Credit and Banking Project. The American Economic Review, 76 (4), 587-603.

Dimand, R. W. (2000). Strategic Games from Theory to Application. History of Political Economy, 32 (1), 199-226.

Duffy, J. (2008). "Macroeconomics: A Survey of Laboratory Research". J. H. Kagel ve A. E. Roth (Ed.). The Handbook of Experimental Economics Vol. 2. New Jersey: Princeton University Press.

Eckel, C. C. (2004). Vernon Smith: Economics As a Laboratory Science. Journal of Socio-Economics, 33, 15-28.

Fiore, A. (2009). Experimental Economics: Some Methodological Notes (MPRA Paper No. 12498). Munich Personal RePEc Archive.

Friedman, D. ve Cassar, A. (2004a). "First Principles: Induced Value Theory". D. Friedman ve A. Cassar (Ed.). Economics Lab: An Intensive Course in Experimental Economics (25-31). Routledge.

Friedman, D. ve Cassar, A. (2004b). "Markets". D. Friedman ve A. Cassar (Ed.). Economics Lab: An Intensive Course in Experimental Economics (83-91). Routledge.

Friedman, D. ve Sunder, S. (1994). Experimental Methods: A Primer for Economists. Cambridge: Cambridge University Press.

Greenstone, M. ve Gayer, T. (2007). Quasi-Experimental and Experimental Approaches to Environmental Economics (Discussion Paper No. 07-22). Resources For Future.

Grossklags, J. (2007). Experimental Economics and Experimental Computer Science: A Survey. ExpCS '07: Proceedings of The 2007 Workshop on Experimental Computer Science. San Diego, CA: ACM.

Guala, F. (1998). Experiments as Mediators in The Non-Laboratory Sciences. Philosophica, 62 (2), 57-75.

Guala, F. (1999). The Problem of External Validity (or "Paralelism") in Experimental Economics. Social Science Information, 38 (4), 555-573.

Guala, F. (2001). Building Economic Machines: The FCC Auctions. Studies in History and Philosophy of Science, 32 (3), 453-477.

Guala, F. (2002). On The Scope of Experiments in Economics: Comments on Siakantaris. Cambridge Journal of Economics, 26, 261-267.

Guala, F. (2005a). The Methodology of Experimental Economics. New York: Cambridge University Press.

Guala, F. (2005b). Economics in The Lab: Completeness vs. Testability. Journal of Economic Methodology, 12 (2), 185-196.

Guala, F. (2007). "How to Do Things with Experimental Economics". D. Mackenzie, F. Muniesa ve L. Siu (Ed.), Do Economists Make Markets?: On The Performativity of Economics (128-189.) Princeton: Princeton University Press.

Guala, F. (2008a). "Experimental Economics, History of". S. N. Durlauf ve L. E. Blume (Ed.). The New Palgrave Dictionary of Economics (2nd edition). Palgrave Macmillan.

Guala, F. (2008b). "Experimentation in Economics". U. Maki (Ed.). Elsevier Handbook of The Philosophy of Science, Volume 13: Philosophy of Economics. Elsevier.

Guala, F. (2008c). Paradigmatic Experiments: The Ultimatum Game from Testing to Measurement Device. Philosophy of Science, 75, 658-669.

Guala, F. ve Mittone, L. (2005). Experiments in Economics: External Validity and The Robustness of Phenomena. Journal of Economic Methodology, 12 (4), 495-515.

Hamermesh, D. S. (2007). Replication in Economics (Working Paper No. 13026). Cambridge: National Bureau of Economic Research.

Harre, R. (2003). "The Materiality of Instruments in a Metaphysics for Experiments". H. Radder (Ed.). The Philosophy of Scientific Experimentation. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Hinloopen, J. ve Normann, H. (2009). "Introduction". J. Hinloopen ve H. Normann (Ed.). Experiments and Competition Policy (1-6). Cambridge: Cambridge University Press.

Hodgson, G. M. (2007). Evolutionary and Institutional Economics as The New Mainstream? Evolutionary and Institutional Economics Review, 4 (1), 7-25.

Hoffman, E. ve Spitzer, M. L. (1985). Experimental Law and Economics: An Introducion. Columbia Law Review, 85, 991-1024.

Innocenti, A. (2000). The Early Developments of Experimental Economics: The

Influence of Game Theory (Working Paper n.287). Dipartimento di Economia Politica, Universita degli Studi di Siena.

Innocenti, A. ve Zappia, C. (1999). Thought and Performed Experiments in Hayek and Morgenstern (Working Paper n.255). Dipartimento di Economia Politica, Universita degli Studi di Siena.

Innocenti, A. ve Zappia, C. (2005). "Thought and Performed Experiments in Hayek and Morgenstern". P. Fontaine ve R. Leonard (Ed.)., The Experiment in The History of Economics (71-97). Routledge.

Jamal, K. ve Sunder, S. (1991). Money vs Gaming: Effects of Salient Monetary Payments in Double Oral Auctions. Organizational Behaviour and Human Decision Processes, 49, 151-166.

Johnson, H. L. ve Cohen, A. M. (1967). Experiments in Behavioral Economics: Siegel and Fouraker Revisited. Behavioral Science, 12 (5), 353 - 372.

Jones, M. K. (2008). On The Autonomy of Experiments in Economics. Journal of Economic Methodology, 15 (4), 391-407.

King, G. (1995). Replication, Replication. PS: Political Science & Politics, 28, 444-452.

Lakatos, I. (1978). The Methdology of Scientific Research Programmers. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Ledyard, J. O. (1995). "Public Goods: A Survey of Experimental Research". J. Kagel ve A. Roth (Ed.). The Handbook of Experimetal Economics (111-194). Princeton University Press.

Lee, J. (2007). Repetition and Financial Incentives in Economics Experiments. Journal of Economic Surveys, 21 (3), 628-681.

Loewenstein, G. (1999). Experimental Economics From The Vantage-Point of Behavioural Economics. The Economic Journal, 109, F25-F34.

Loomes, G. (1999). Experimental Economics: Introduction. The Economic Journal, 109, F1-F4.

Maki, U. (2005). Models are Experiments, Experiments are Models. Journal of Economic Methodology, 12 (2), 303-315.

Mayo, D. (2008). Some Methodological Issues in Experimental Economics. Philosophy of Science , 75, 633-645.

McCullough, B. D. (2006). Replication Section: Introduction. Journal of Economic and Social Measurement, 31, 103-105.

Meyer, B. D. (1995). Natural and Quasi-Experiments in Economics. Journal of Business & Economic Statistics ,13 (2), 151-161.

Morgan, M. S. (2005). Experiments versus Models: New Phenomena, Inference and Surprise. Journal of Economic Methodology, 12 (2), 317-329.

Mosteller, F. ve Nogee, P. (1951). An Experimental Measurement of Utility. The Journal of Political Economy, 59 (5), 371-404.

Novarese, M. ve Rizzello, S. (1999). Origin and Recent Developments of Experimental Economics. Storia del Pensiero Economico, 37.

Ortmann, A. (2003). Charles R. Plott's Collected Papers on The Experimental Foundations of Economic and Political Science. Journal of Economic Psychology, 24, 555-575.

Platt, J. R. (1964). Strong Inference. Science (New Series), 146 (3462), 347-353.

Plott, C. R. (1982). Industrial Organization Theory and Experimental Economics. Journal of Economic Literature, 20 (4), 1485-1527.

Plott, C. R. (1991a). Economics in 2090: The Views of an Experimentalist. The Economic Journal, 101 (404), 88-93.

Plott, C. R. (1991b). Will Economics Become an Experimental Science ?. Southern Economic Journal, 57 (4), 901-919.

Reeson, A. ve Nolles, K. (2009). Experimental Economics: Applications to Enviromental Policy (Working Paper Series 2009-03). CSIRO.

Rizvi, S. A. T. (2005). "Experimentation, General Equilibrium and Games". P. Fontaine ve R. Leonard (Ed.). The Experiment in The History of Economics (50-70). Routledge.

Ross, D. (2005). Economic Theory and Cognitive Science: Microexplanation. MIT Press.

Roth, A. E. (1987). "Introduction and Overview". A. E. Roth (Ed.). Laboratory

Experimentation in Economics: Six Points of View (1-13). Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Roth, A. E. (1993). On The Early History of Experimental Economics. Journal of History of Economic Thought, 15, 184-209.

Roth, A. E. (1994). "Lets Keep The Con out of Experimental Econ.: A Methodological Note". J. D. Hey (Ed.). Experimental Economics- Studies in Empirical Economics (99-109). Heidelberg: Physica –Verlag.

Roth, A. E. (1995). "Introduction to Experimental Economics". H. Kagel ve A. E. Roth (Ed.). The Handbook of Experimental Economics (3-110). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Roth, A. E. (2002). The Economist as Engineer: Game Theory, Experimentation, and Computation as Tools for Design Economics. Econometrica, 70 (4), 1341–1378.

Schram, A. (2005). Artificiality: The Tension Between Internal and External Validity in Economic Experiments. Journal of Economic Methodology, 12 (2), 225-237.

Siakantaris, N. (2000). Experimental Economics Under the Microscope. Cambridge Journal of Economics, 24, 267-281.

Siegel, S. ve Fouraker, L. E. (1960). Bargaining and Group Decision Making: Experiments in Bilateral Monopoly. New York: McGraw-Hill.

Smith, V. L. (1962). An Experimental Study of Competitive Market Behaviour. Journal of Political Economy, 70, 111-137.

Smith, V. L. (1976). Experimental Economics: Induced Value Theory. The American Economic Review, 66 (2), 274-299.

Smith, V. L. (1982). Microeconomic Systems as an Experimental Science. The American Economic Review, 72 (5), 923-955.

Smith, V. L. (1987). "Experimental Methods in Economics". J. Eatwell, M. Milgate ve P. Newman (Ed.). The New Palgrave: A Dictionary of Economics, Volume 2 (241-249). Macmillan Press.

Smith, V. L. (1989). Theory, Experiment and Economics. Journal of Economic Perspectives, 3 (1), 151-169.

Smith, V. L. (1992). Game Theory and Experimental Economics: Beginnings and Early Influences. History of Political Economy, 24, 241-282.

Smith, V. L. (1994). Economics in The Laboratory. Journal of Economic Perspectives, 8 (1), 113-131.

Smith, V. L. (2002). Method in Experiment: Rhetoric and Reality. Experimental Economics, 5 (2), 91-110.

Smith, V. L. (2007). "Foundations of Experimental Economics, Economic Design and Applications". S. H. Oda (Ed.). Developments on Experimental Economics New Approaches to Solving Real-world Problems (17-32). Springer.

Smith, V. L. ve Walker, J. M. (1993a). Monetary Rewards and Decision Cost in Experimental Economics. Economic Inquiry, 31 (2), 245-261.

Smith, V. L. ve Walker, J. M. (1993b). Rewards, Experience and Decision Costs in First Price Auctions. Economic Inquiry, 31 (2), 237-245.

Soberg, M. (2005). The Duhem-Quine Thesis and Experimental Economics: A Reinterpretation. Journal of Economic Methodology, 12 (4), 581-597.

Starmer, C. (1999a). Experimental Economics: Hard Science or Wasteful Tinkering ? The Economic Journal, 109, F5-F15.

Starmer, C. (1999b). Experiments in Economics: Should We Trust The Dismal Scientists in White Coats ? Journal of Economic Methodology, 6 (1), 1-30.

Sugden, R. (2005). Experiments as Exhibits and Experiments as Tests. Journal of Economic Methodology, 12 (2), 291-302.

Sugden, R. (2008). The Changing Relationship Between Theory and Experiment in Economics. Philosophy of Science, 75, 621-632.

Thurstone, L. L. (1931). The Indifference Function. Journal of Social Psychology, 139-167.

TRSAS (The Royal Swedish Academy of Sciences). (2002). Foundations of Behavioral and Experimental Economics: Daniel Kahneman and Vernon Smith. Nobel Prize in Economics Documents 2002-1.

Von Neumann, J. ve Morgenstern, O. (1944). The Theory of Games and Economic Behaviour. Princeton: Princeton University Press.

Walker, J. (1987). Experimental Economics in The Classroom. The Journal of Economic Education, 18 (1), 51-57.

Wilde, L. L. (1981). "On The Use of Laboratory Experiments in Economics". J. C. Pitt (Ed.). Philosophy in Economics (137-148). Dordrecht: Reidel.

Nöroiktisat

Nuh Aygün Dalkıran[1]
Emin Karagözoğlu [2]

I. Giriş

İktisadın temel amaçlarından biri piyasalardaki karar vericilerin karar mekanizmalarını anlamaktır. Zira iktisadi aktörlerin verdikleri kararlar ve yaptıkları seçimler piyasayı ve denge çıktılarını; bu çıktılar da yine iktisadi aktörlerin seçimlerini etkilemektedir.[3] Ayrıca, iktisadi aktörlerin karar mekanizmalarını anlamadan, iktisadi teşviklere nasıl cevap verecekleri hakkında fikir sahibi olmadan sağlıklı, etkin bir iktisadi politika/mekanizma tasarımı yapmak da mümkün değildir. Dolayısıyla gerek pozitif gerekse normatif perspektiften bakıldığında bireylerin seçimlerini nasıl yaptıklarını anlamak, iktisat için son derece önemlidir.

İktisadın sosyal bilimler içerisinde bulunduğu ayrıcalıklı konuma sahip olmasının başlıca sebeplerinden biri formel, matematiksel modelleme, kuramsal modellerin gelişmiş ampirik metotlarla sınanması, bu sı-

1 Dr. Öğretim Üyesi, Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümü, dalkiran@bilkent.edu.tr.
2 Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümü, karagozoglu@bilkent.edu.tr.
3 "Economics is the study of people's choices" (Acemoğlu, Laibson, ve List, 2015).

nama sonucunda modellerin zayıf yönlerinin iyileştirilmesi ve bu verimli döngüye (*virtuous circle*) atfettiği değerdir. Bu noktada iktisadi aktörlerin seçimlerini nasıl yaptıklarını anlama yolunda yapılan çalışmalar hem formel modelleme disiplininin iktisada kazandırdıklarını göstermek için iyi bir örnek teşkil edecek hem de bu kitap bölümünün konusu olan nöroiktisadın ortaya çıkış hikayesini anlatmak için uygun olacaktır. Bu bağlamda açıklanmış tercihler kuramının (*theory of revealed preferences*) neoklasik iktisadın "cevher"lerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Günümüzde iktisat alanındaki baskın yaklaşım olan neoklasik iktisat gücünü "mış gibi" (*as if*) modellerden almaktadır. 1930'ların başlarında geliştirilmeye başlanan bu modellerin başını açıklanmış tercihler kuramı çekmektedir. Bu kuramın temelinde Paul Samuelson'ın (1938) geliştirdiği "açıklanmış tercihlerin zayıf aksiyomu" (*weak axiom of revealed preferences*) yatar. Bireylerin yaptıkları seçimler dışarıdan gözlemlenebilirken tercihleri gözlemlenememektedir. Bu da bireylerin seçimlerinin bize tercihleri hakkında bilgi verip veremeyeceği sorusunu doğurur. İşte bu aksiyom, A ve B gibi iki alternatiften A'yı seçen bir insanın, bu seçimiyle A'yı B'ye tercih ettiğini açığa vurduğunu (ya da açıkladığını) ileri sürmektedir. Bir bakıma bu basit aksiyom gözlemlenen seçimlerden gözlemlenemeyen tercihlere geçişin anahtarıdır. Bu anahtar sayesinde iktisatçılar iktisadi aktörlerin seçimlerini sanki bu aktörler bir fayda fonksiyonunu maksimize ediyorlar"mış gibi" modelleyebilmektedirler. Dolayısıyla açıklanmış tercihlerin zayıf aksiyomu iktisatçılara keskin, sınanabilir tahminler yapan, analitik, izlenilebilir (*tractable*) modellerin kapısını açmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus, iktisat kuramının gözlemlenebilenin arkasında yatan karar mekanizmalarını kavramaya atfettiği önemdir. Erken dönemin önde gelen iktisatçılarından Francis Edgeworth, Frank Ramsey ve Irving Fisher'in bireylerin seçimlerini anlamak için hazzı (*utility*) doğrudan gözlemlenebilir hale getirecek bir hazölçerin (hedonimetre) hayalini kurmuş olmaları da yine bu öneme işaret eder (bkz. Colander, 2007).

Genel olarak iktisatta (özellikle mikro iktisat alanında) açıklanmış tercihlerin zayıf aksiyomuyla çelişmeyen seçimlere "rasyonel seçim", bu seçimlerin ima ettiği tercihlere ise "rasyonel tercihler" denmektedir. Her ne

kadar -kulağa doğal bir tutarlılık koşulu gibi geldiğinden- *masum* gözükse de açıklanmış tercihlerin zayıf aksiyomu bireyin rasyonel olarak adlandırılması için A ve B alternatifleri mevcutken A'yı seçmesinin (ve dolayısıyla B'yi seçmemesinin) A ve B'nin mevcut olduğu herhangi başka bir seçim probleminde B'yi yine seçmemesi gerektiğini ima etmektedir. Dolayısıyla, aksiyomun rasyonellik için şart koştuğu "tutarlılık" oldukça talepkârdır. Şaşırtıcı olmayacak bir şekilde, insanların gerçek hayatta yaptıkları seçimlerin bu aksiyomla sistematik olarak çeliştiği birçok farklı durum gözlemlenmiştir (bkz. Andreoni ve Miller, 2002). Bu gözlemler gerçek hayattaki seçimlerin ana akım iktisadın ortaya koyduğu rasyonalite tanımıyla -en azından tamamıyla- uyumlu olmadığını göstermiş ve böylelikle davranışsal iktisat alanının ortaya çıkışına temel teşkil etmişlerdir.

Neoklasik iktisat açıklanmış tercihler kuramı bağlamında bireylerin seçimlerini bu seçimlerin psikolojik/bilişsel doğasından tamamen soyutlamıştır. Örneğin gerçek bireylerin günlük hayattaki seçim süreçlerinde sıkça karşılaşılan keşifsel yaklaşımlar (*heuristics*), önyargılar, iradi zaaflar, değişken duygu durumları ve bunların seçimler üzerindeki etkileri açıklanmış tercihler kuramının ögeleri değildir. Öte yandan davranışsal iktisat bireylerin seçimlerini incelerken psikolojik ve davranışsal ögelerden, öngörülerden faydalanır. İktisadi aktörlerin seçimlerini ve bu seçimlerin arkasında yatan karar mekanizmalarını inceleyen davranışsal iktisat modellerinde rasyonalite varsayımı yerini iradi zaaflar, kısıtlı bilişsel kapasite, eksik öngörü, duygu durumuna bağlı tercihler gibi psikoloji ve diğer bilişsel/davranışsal bilimlerde ampirik destek bulmuş modelleme ögelerine bırakmıştır. Birbiriyle iç içe geçmiş olan davranışsal ve deneysel iktisat neoklasik iktisadın rasyonellik varsayımını sorgulayarak (hatta birçok durumda yanlışlayarak) psikoloji ve diğer davranış bilimlerinden gelen öngörülerle iktisat bilimini daha gerçekçi hale getirecek şekilde güncellemeyi amaçlamaktadır. Davranışsal ve deneysel iktisat alanında ortaya konulan modeller ve deney bulguları, bireylerin seçimlerinin bir tür bilgi işleme (*information processing*) sonucu ortaya çıktığını işaret etmesiyle nöroiktisat alanının temelleri atılmıştır. Bu bağlamda nöroiktisat amaç açısından (kuramsal modellerin gerçekçiliğini ve keskinliğini arttırma) davranışsal iktisatla; metot açısından da (yeni bir çeşit veri türü sunarak kuramsal modellerin daha iyi sınanmasına ve "bilinmeyenler"in "bilinir" hale gelmesine yardımcı olma) deneysel iktisatla benzeşmektedir.

İktisadın bir alt alanı olarak nöroiktisadın ortaya çıkış felsefesi kısaca şöyle özetlenebilir: Bireyin karar verme organı beyindir. Her seçim kararı, beyinde bu seçimle ilgili bilginin işlenmesi sonucunda alınmaktadır. İktisadın amacı iktisadi aktörlerin seçimlerini, bu seçimlerin arkasındaki karar alma mekanizmasını ve dolayısıyla iktisadi teşviklerin ve ödül-ceza şemalarının bu seçimleri nasıl etkilediğini anlamak olduğuna göre, beyinde bir seçim yapılırken gerçekleşen sinirsel aktiviteyi anlamak bu amaca katkıda bulunabilir. Bu bağlamda nöroiktisadi çalışmaların konvansiyonel veri türlerinin [örn., doğal olarak ortaya çıkan veri (*naturally occurring data*), saha ya da laboratuvar deneylerinden elde edilen veri] sağlayamadığı içgörüleri sağlamak gibi bir faydası olacaktır. Nöroiktisat, iktisat disiplinini "mış gibi" modellerden "duğu gibi" (*as is*) modellere taşımayı hedeflemektedir. Yani, nöroiktisat iktisadi açıdan önemli bir analiz yaparken karar vericiler "böyleymiş gibi" seçim yaparlar demek yerine, beyindeki sinirsel aktiviteyi ve başka nörolojik/biyolojik/fizyolojik işaretleri (örn., göz hareketleri, terleme, nabız, hormon seviyeleri) baz alarak "böyle" seçim yaparlar diyen modellere ulaşmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, nöroiktisat başta beyin olmak üzere insan vücudundan elde edilen verileri kullanarak iktisadın (mikro) temellerini matematiksel ve nörobilimsel bir yaklaşımla incelemeyi amaçlayan davranışsal iktisat alanının bir alt dalı olarak tanımlanabilir (Camerer, 2007).

Biz bu kitap bölümünde nöroiktisadın tarihsel gelişimini, (örneklerle) bireyin iktisadi davranışlarını kavrayışımıza yaptığı katkıları, bu alana yöneltilen eleştirileri, nöroiktisatçıların bu eleştirilere verdikleri cevapları ve alanın geleceğini kısaca ele alacağız.

II. Tarihsel Gelişim

Nöroiktisat, tanım itibarıyla, iktisat ve nörobilimi birleştiren multidisipliner bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisat tarafında temelleri davranışsal ve deneysel iktisat tarafından atılırken, nörobilim tarafında ise temellerini karar alma sürecinde beyni inceleyen çalışmalar atmıştır. Bu alanda ilk gözlemler, 1850'li yıllara kadar gitmektedir. Pek güvenilir olmasa da kayda geçen ilk gözlemler, bir kaza sonucu beynine bir çelik

çubuk girmesine rağmen hayatta kalmayı başaran Phineas Gage hakkındadır. Yaşanılan bir kaza sonucunda Phineas Gage'nin beyninin ön lobunun ciddi şekilde hasar aldığı gözlemlenmiş ve bunun sonucu olarak karar alma davranışlarının ciddi şekilde değiştiği kaydedilmiştir (Macmillan, 2002). Karar alma sürecinde beyni inceleyen ilk sistematik çalışma Bechara vd. (1994)'dir. Bu çalışmada beyin hasarı olan bireylerin bir kart sıralama deneyi kullanılarak belirsizlik altında karar alma süreçleri incelenmiş ve beynin ön kortikal lobundaki hasarların duygu durumuna bağlı bir karar alma kuramıyla uyumlu olduğu gösterilmiştir. 1990'larda pozitron yayılım tomografisi (PET) ve fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI) gibi invaziv olmayan görüntüleme tekniklerinin teknolojik olarak ilerlemesiyle beyindeki sinirsel aktivite ile karar alma süreci ilişkilendirilebilir hale gelmiştir (bkz. Bandettini vd., 1992; Kwong vd., 1992; Ogawa vd. 1992). Buna ek olarak, 1990'ların sonlarına doğru ampirik geçerliliği sistematik olarak darbe almış aksiyomatik bireysel seçim kuramını benimseyen neoklasik iktisatçılar ile laboratuvar deneyleri sonucunda gözlemlenen sistematik sapmaları dikkate alarak yeni modeller üreten davanışsal iktisatçılar arasındaki anlaşmazlığın kritik bir seviyeye ulaşması da nöroiktisadın doğuşuna zemin hazırlamıştır (Glimcher vd., 2009).

1997 yılında Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nden Colin Camerer ve Carnegie-Mellon Üniversitesi'nden George Loewenstein iktisat ve nörobilim arasındaki ilişkiyi derinleştirmek için ilk defa iktisatçıları, nörobilimcileri ve bilişsel psikologları bir araya getiren bir konferans düzenlemişlerdir. 2001 yılında nörobilimci Jonathan Cohen ve iktisatçı Christina Paxson tarafından Princeton Üniversitesi'nde düzenlenen başka bir konferans Nöroiktisat Cemiyeti'nin (Society for Neuroeconomics) temellerini atmıştır. 2001 yılında Kevin McCabe, Vernon L. Smith ve Daniel Houser'in başını çektikleri araştırma grubunun *Proceedings of the National Academy of Sciences*'ta yayımladıkları güven oyunu (trust game) deneyi içeren makaleyle oyun kuramı ilk defa bir nöroiktisat deneyinde kullanılmıştır. Emory Üniversitesi'nden Greg Berns tarafından 2003 yılında davet usulü düzenlenen bir konferansta aktif olarak nöroiktisat üzerine çalışan tüm iktisatçılar, psikologlar ve nörobilimciler bir araya gelmişler ve ken-

dilerini açıkça nöroiktisatçı olarak adlandırmaya başlamışlardır. Bunu takiben 2004 yılında Baylor Tıp Fakültesi tarafından herkese açık olarak yapılan bir konferansta Nöroiktisat Cemiyeti (*Society for Neuroeconomics*) resmen kurulmuş ve başkanlığına New York Üniversitesi'nden Paul Glimcher seçilmiştir. Oyun kuramı alanının prestijli akademik dergilerinden *Games and Economic Behavior*, 2005 yılında nöroiktisat üzerine bir özel sayı yayımlamıştır. Yine saygın dergilerden *Economics and Philosophy* 2008 yılında; *Journal of Economic Psychology* ve *Journal of Economic Methodology* 2010 yılında nöroiktisat ana temalı özel sayılar yayımlamışlardır. Nöroiktisat Cemiyeti, 2005 yılından beri nöroiktisat alanında çalışan bilim insanlarını bir araya getirmek için her yıl bir toplantı/konferans düzenlemektedir. Öte yandan Amerikan Psikoloji Derneği (*American Psychological Association*) 2008 yılından beri odağına nöroiktisadı ve karar almanın nörobilimini (*decision neuroscience*) koyan *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics* dergisini yayımlamaktadır. Nöroiktisat cemiyetinin kuruluşunu alanın resmi başlangıcı olarak kabul edersek, nöroiktisat henüz 20 yaşında bile olmayan çok genç bir alandır.[4]

III. Örneklerle Nöroiktisadın Katkı Potansiyeli

Bu bölümde nöroiktisat alanının insan davranışını ve davranışın arkasında yatan bilişsel, karar alma mekanizmalarını kavramamıza nasıl katkıda bulunduğunu literatürde mihenk taşı olma özelliği taşıyan birkaç makaleye atıfta bulunarak kısaca anlatmaya çalışacağız.

Özgönderimsel Düşünme (self-referential thinking): Oyun kuramının temel modelleme varsayımlarından biri iktisadi aktörlerin diğer aktörlerin "ne yapacakları" hakkında inançlar (*beliefs*) oluşturduğu ve bu inançlar ışığında rasyonel bir biçimde hareket ettikleridir. Dolayısıyla bir aktörün aldığı stratejik kararlar, söz konusu teorik modellerle açıklanamadığında bunun sebebi kişinin rasyonel olmaması olabileceği gibi, rasyonel olmasına rağmen diğer aktörlerin ne yapacaklarıyla ilgili doğru inançlar oluşturamamış olması da olabilir. Bu farklı ihtimaller, doğal olarak, iktisadi

4 Nöroiktisat alanının tarihsel gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bakınız Glimcher vd., (2009).

aktörlerin stratejik etkileşimlerde nasıl inanç oluşturduklarını ve stratejilerini nasıl belirlediklerini anlamayı çok değerli kılmaktadır. Zira teorik modellerin öngörü gücünü arttırmak için modelin hangi parçasının gerçeklikle uyumlu olmadığını anlamak önemlidir.

İktisadi aktörlerin, diğer aktörlerin nasıl davranacağı, hangi stratejileri seçeceğiyle ilgili inanç oluşturmaları bizi kaçınılmaz olarak yüksek dereceli inançları (*higher order beliefs*) incelemeye götürmektedir. Zira diğer oyuncuların hangi stratejileri seçeceğini düşünmek, onların bizim nasıl davranacağımızla ilgili inançlarını hesaba katmayı da gerektirmektedir. Oyun kuramı literatüründeki çalışmalar da (örn., Weinstein ve Yıldız, 2007) geniş bir oyun kümesinde dengenin oyuncuların yüksek dereceli inançlarından etkilendiğini göstermiştir. Dolayısıyla ekonomik aktörlerin yüksek dereceli ve/veya özgönderimsel düşünme süreçlerinin arkasındaki zihinsel mekanizmaları ve bu mekanizmaların nörolojik temellerini anlamak büyük önem taşımaktadır.

İşte Bhatt ve Camerer (2005) *Games and Economic Behavior* dergisinin yukarıda bahsettiğimiz Nöroiktisat özel sayısında yayımlanan makalelerinde fMRI teknolojisi kullanarak özgönderimsel düşünme ve stratejik dengenin beyindeki sinirsel aktiviteler üzerindeki yansımalarını incelemişlerdir. Bhatt ve Camerer (2005)'in deneyinde katılımcılar sekiz farklı, iki oyunculu oyunda üç çeşit görevi yerine getirmektedir. Her bir katılımcı için bu görevler strateji seçme, diğer oyuncunun hangi stratejiyi seçeceğini tahmin etme (birinci derece inançlar) ve diğer oyuncunun kendisinin hangi stratejiyi seçeceğiyle ilgili inancını tahmin etmedir (ikinci derece inançlar). Yazarlar, bu üç farklı iş üzerinde çalışırken katılımcıların beyinlerinde farklı sinirsel aktivasyonlar gözlemlenmesini strateji belirlenmesinde ve inanç oluşturulmasında farklı zihinsel mekanizmaların sorumlu olduğu şeklinde yordamakta ve dolayısıyla analizlerini bu üç iş görülürkenki beyin aktiviteleri arasındaki farklar üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

Test edilecek bir doğal hipotez, stratejilerin ve inançların dengede olduğu durumda, strateji belirleme ve inanç oluşturmanın arkasında benzer sinirsel aktiviteler olacağıdır. Yazarların elde ettiği bulgular bu hipotezi desteklemektedir. Denge durumunda strateji belirleme ile inanç oluş-

turma işleri arasında farklı aktivasyon gösteren tek bölge *striatum* iken, tüm oyunlara bakıldığında strateji belirleme sırasında *posterior* ve *anterior singulat, frontal insula* ve *dorsolateral prefrontal cortex* bölgeleri daha fazla aktif olmaktadır. Yazarlar özellikle *singulat* bölgesindeki yüksek aktivasyonu strateji belirlerken çözülmesi gereken bilişsel-duygusal çatışmalardan dolayı beynin daha çok çalışması olarak yorumlamıştır. İkinci bir önemli bulgu ise özgönderimsel inançlar oluşturmanın birinci derece inançlar oluşturmaya kıyasla *anterior insula*'da daha fazla aktivasyona sebep olduğudur. Bu, oyuncunun başkalarının kendi stratejisi hakkındaki tahminleriyle ilgili inanç oluşturmasının, zihinsel olarak strateji seçimi yapma ile inanç oluşturmanın bir karışımı olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu ikinci derece inanç oluşturmanın, birinci derece inanç oluşturmanın basit bir uzantısı olmadığını göstermesi bakımından kuramsal modelleme açısından önem taşımaktadır.

Bu tür çalışmalar, oyun kuramsal modellemede daha önce ulaşılmamış keskinlik ve detaya ulaşma yolunda kılavuzluk görevi görmenin yanı sıra var olan kuramsal modelleri katmanlarına ayırmaktadır ve gerçek hayattaki birey davranışında kuramsal tahminlerden sapmalar gördüğümüzde sapmanın modelin hangi katmanından kaynaklandığını anlamaya yardımcı olacaktır.

Karşılıklı Hakkaniyet (reciprocal fairness): Deneysel ve davranışsal iktisat alanlarında yapılan birçok çalışma insanların -özellikle bölüşüm problemlerinde- kendilerine sunulan alternatiflerin hakkaniyetliliğini (*fairness*) ve teklifi yapan kişinin niyetini (*intention*) önemsediklerini göstermiştir (bkz. Forysthe vd, 1994; Güth ve Kocher, 2014; Karagözoğlu ve Riedl, 2015). Yine bu çalışmalarda, insanların, karşı tarafın kendilerine hakkaniyetli bir teklif yapma imkânı varken yapmaması durumunda kendileri de maddi zarara uğrama pahasına karşı tarafı cezalandırıcı yönde hareket ettiği ve teklifi reddettiği gözlenmiştir. Örneğin, deneysel iktisat literatüründe en çok kullanılan stratejik oyunlardan biri olan ültimatom oyununda (Güth, Schmittberger ve Schwarze, 1982) A kişisi, B kişisine, araştırmacı tarafından kendilerine verilen belirli bir miktar paranın aralarında bölüşümü hakkında bir teklifte bulunur. B kişisi de teklifi kabul

ya da ret etme kararını verir. B kişisi teklifi kabul ederse taraflar önerilen bölüşüm üzerinden kazanç elde eder. B kişisi teklifi reddederse her iki taraf da bu etkileşimden herhangi bir maddi kazanç elde edemez. Ültimatom oyunu deneyleri içeren çok sayıda çalışmanın bulguları benzerdir (Güth ve Kocher, 2014): B kişisi rolünde olan katılımcılar toplam paranın %25'inin altındaki teklifleri ekseriyetle reddetmekte ve dolayısıyla paranın %25'ini alabilecekken bu miktardan vazgeçip maddi kazanç elde edememeyi kabul etmektedir. Bu davranış, davranışsal iktisatçılarca insanların bölüşüm problemlerinde sadece maddi/parasal faydayı değil, manevi unsurları (örn., hakkaniyeti ve/veya iyi niyeti) da dikkate aldıkları yönünde yorumlanmıştır (bkz. Fehr ve Schmidt, 1999; Bolton ve Ockenfels, 2000; Charness ve Rabin, 2002). Ancak deneysel ve davranışsal iktisat alanlarında bölüşüm, hakkaniyet algıları/tercihleri, niyetlilik vb. konularında çok sayıda araştırma yapılmış olmasına rağmen teklif edilen bölüşümün doğurduğu maddi kazanç ve hakkaniyet olgularının karar verme organı olan beyinde nasıl değerlendirildiği ve beynin maddiyatçi dürtüleri nasıl baskıladığı, nasıl hakkaniyetçi davranışı ortaya çıkardığıyla ilgili 2006 yılına gelindiğinde çok az sayıda çalışma vardır (bkz. Sanfey vb., 2003).

İşte 2006 yılında *Science* dergisinde Daria Knoch, Alvaro Pascual-Leone, Kaspar Meyer, Valerie Treyer ve Ernst Fehr tarafından yayımlanan bir makale tam da bu soruları ele almaktadır. Bir ültimatom oyununda B kişisi hakkaniyetsiz bir bölüşüm teklifi aldığında beynin hangi bölgeleri daha çok aktif olmaktadır? Bir teklif hakkaniyetsiz olarak algılandığında bunun beyindeki yansıması nasıl olmaktadır? Dışarıdan "teklifin reddedilmesi" olarak gözlemlediğimiz davranışın arka planında yatan sinirsel mekanizma nedir? Bölüşüm problemlerindeki davranışı inceleyen önemli nöroiktisat çalışmalarından biri olan ve 2003 yılında *Science* dergisinde yayınlanan bir çalışma (Sanfey vd., 2003) katılımcılar hakkaniyetsiz bir teklifle ilgili kabul ya da ret kararı aldıklarında beyinlerinde *anterior insula* ve *dorsolateral prefrontal cortex* (DLPFC) bölgelerinin aktif olduğunu bulgulamıştır. Bu bölgelerdeki aktivasyon seviyesi, katılımcılar hakkaniyetsiz bir teklif aldığında, hakkaniyetli bir teklif aldıkları duruma göre daha yüksektir. Bu bulgular, Knoch vd. (2006)'yi, DLPFC'nin ültimatom oyununda B rolündeki kişilerin davranışını anlamamızda önemli bir rolü

olabileceğini düşünerek şu iki alternatif hipotezden hangisinin geçerli olduğunu araştırmaya itmiştir: (i) Hakkaniyetsiz teklifler reddetme dürtüsünü tetikler ve DLPFC bu dürtüyü kontrol eder, baskılar ya da (ii) materyal faydanın varlığı kabul etme dürtüsünü tetikler ve DLPFC hakkaniyetle ilgili hedeflerin gerçekleşmesi adına kabul etme dürtüsünü kontrol eder, baskılar. Her iki hipotez de DLPFC'ye yaygın olarak atfedilen görevlerle uyumludur (Miller ve Cohen, 2001). Bu hipotezleri birbirinden ayrıştırmak için Knoch vd. (2006) deneylerinde bir grup katılımcının sağ DLPFC bölgesine, diğer grup katılımcının sol DLPFC bölgesine kısa süreli, düşük frekanslı rTMS (transkraniyal manyetik stimülasyon) vererek söz konusu bölgeleri geçici olarak pasifize etmişlerdir. Ayrıca bir diğer kontrol grubundaki katılımcılara da sahte (sham) rTMS uygulaması yapmışlardır. Eğer (i) hipotezi geçerli ise, DLPFC'yi geçici olarak pasifize etmek DLPFC'nin reddetme dürtüsü üzerindeki kontrolünü (kontrol grubuna göre) zayıflatacaktır ve bunun sonucunda hakkaniyetsiz tekliflerin daha sıklıkla reddedildiği gözlemlenecektir. Öte yandan eğer (ii) hipotezi geçerli ise, DLPFC'yi geçici olarak pasifize etmek DLPFC'nin kabul etme dürtüsü üzerindeki kontrolünü zayıflatacaktır ve (kontrol grubuna kıyasla) bunun sonucunda hakkaniyetsiz teklifler daha sıklıkla reddedilecektir. Bunlara ek olarak yazarlar "niyetlilik" hipotezini de test etmek amacıyla şu tretman manipülasyonunu da uygulamışlardır. B kişisi rolündeki her katılımcı 10 tur gerçek katılımcılar tarafından yapılan tekliflere cevap verirken, 10 tur da bilgisayar tarafından yapılan tekliflere cevap vermektedir. Bu varyasyon hakkaniyetsiz tekliflere verilen ret cevaplarının arkasındaki motivasyonu anlamaya yardımcı olacaktır. Zira gerçek katılımcıların yaptıkları tekliflerde "niyetlilik" mevcut iken bilgisayar tarafından yapılan tekliflerde bu faktör rol oynamamaktadır. Dolayısıyla bilgisayar tarafından yapılan bir teklifin reddinde "hakkaniyetsiz teklifi yapan tarafın cezalandırılması" bir motivasyon olarak karşımıza çıkmamalıdır.

En hakkaniyetsiz teklife verilen cevaplara odaklanıldığında çarpıcı farklar ortaya çıkmıştır. Sahte uygulamanın yapıldığı kontrolde kabul oranı %9,3; sol DLPFC'ye rTMS uygulaması yapılan durumda kabul oranı %14,7 ve sağ DLPFC'ye rTMS uygulaması yapılan durumda kabul oranı %44,7'dir. Hatta sağ DLPFC'ye rMTS uygulaması yapılan durumda katı-

lımcıların %37'si tüm hakkaniyetsiz teklifleri kabul etmişlerdir ve bu yüzde diğer iki grupta sıfırdır. Dolayısıyla yazarlar, sağ DLPFC'nin hakkaniyetsiz teklifleri reddetme kararına dahlinin daha güçlü olduğu sonucuna varmışlardır. Bir başka ilginç bulgu da sağ DLPFC'ye rTMS uygulamasının bu katılımcıların tekliflerin hakkaniyetliliği hakkındaki görüşlerini etkilememiş olduğudur. Yani bir başka deyişle, sağ DLPFC'si geçici olarak pasifize edilen katılımcılar, bir teklifin hakkaniyetsiz olduğunu düşünse de (diğer iki gruba kıyasla) reddedememektedir. Bu, yukarıda zikrettiğimiz hipotezlerden (i) hipotezinin geçerliliğine destek teşkil etmektedir. Öte yandan gerçek katılımcılardan gelen tekliflerle bilgisayar tarafından yapılan tekliflere verilen cevaplar arasındaki farklar yine DLPFC'ye atfedilen hakkaniyetle ilgili hedeflere ulaşmayı sağlama rolünü destekleyicidir. Hakkaniyetliliğin daha az önem taşıyacağının tahmin edildiği "bilgisayar tarafından yapılan teklifler" tretmanında DLPFC'yi geçici olarak pasifize etmenin etkisi daha zayıf olmalıdır. Sonuçlar, bu beklentiyi destekler niteliktedir.

Bu çalışma, deneysel ve davranışsal iktisat alanlarında oldukça popüler olan hakkaniyet algıları ve tercihleri; maddi fayda ile manevi hassasiyetlerin çatıştığı durumlarda karar mekanizmaları ve bölüşüm problemlerindeki birey davranışları gibi konularda beynin söz konusu durumlardaki işleyişiyle ilgili konvansiyonel metotlar kullanan çalışmaların sağlayamadığı içgörüler sağlamıştır. Ayrıca bu çalışmada kullanılan rTMS metodu daha önceki benzer çalışmalarda var olmayan nedensellik (*causality*) ilişkisinin elde edilmesine imkân tanımıştır. İktisatçıların sonuçların basit korelasyonlardan ziyade nedensellik taşıyan ilişkiler ortaya koymasına verdiği önem düşünüldüğünde, bu metodolojik yenilik değerli bir kazanıma işaret etmektedir.

Değer Kuramı (theory of value) ve Ortak Değer (common currency): Birçok iktisadi modelin temelinde değer kuramı yatmaktadır. İktisatçılar ekonomik aktörlerin seçim yaparken tüm alternatiflerin değerlerini ortak bir ölçeğe oturtarak kendilerine en fazla değer sağlayacak olan alternatifi seçtiğini varsaymaktadırlar. Bu ortak ölçek ekseriyetle "fayda" (*utility*) olarak adlandırılmaktadır. Kuramsal olarak kendi içinde tutarlı seçimler

yapan karar vericilerin değer temsili için ortak bir ölçek kullanıyor"muş gibi" davrandığını gösteren birçok fayda temsil teoremi vardır. Diğer taraftan hemen her fayda temsil teoremi için bu teoremin dayandığı varsayımların gerçek hayatla bağdaşmadığını gösteren davranışsal/deneysel çalışmalar da mevcuttur (bkz. Allais 1953, Ellsberg 1961, Kahneman ve Tversky 1979). Bu sebeple gerçek hayattaki karar vericilerin bir seçim yaparken alternatifleri ortak bir ölçeğe oturtarak bu ölçeğe göre karar verip vermedikleri tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. Tam da bu noktada nöroiktisat çalışmaları iktisat kuramının yardımına yetişmiştir. İnsanlarda yapılan beyin görüntüleme çalışmaları iktisat teorisinin öngörüleriyle büyük ölçüde örtüşür şekilde farklı ödül (*reward*) türlerinin öznel değerlerini ortak bir sinirsel ölçekte kodlayan belirli beyin bölgelerinin varlığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmaların başta gelen örneklerinden biri zamanlararası seçim (*intertemporal choice*) problemini inceleyen Kable ve Glimcher (2007)'dir. Kable ve Glimcher (2007) bir fMRI deneyiyle *ventrial striatum*, *medial prefrontal korteks* ve *posterior singulat korteks* bölgelerindeki sinirsel aktivitenin geciktirilmiş parasal ödüllerin (*delayed monetary rewards*) öznel değerlerini temsil ettiğini göstermiştir.

Bu minvalde bir başka çalışma ise Levy ve Glimcher (2012)'dir. Bu makale, 2000'li yıllarda parasal ödüller kullanılarak yapılmış olan insan-fMRI çalışmalarından kanıtlar kullanarak beynin *ventromedial prefrontal korteks/orbital frontal korteks* (vmPFC/OFC) bölümünün parasal ödüllerin öznel temsil değerini kodladığını gösteren bir meta analiz sunmaktadır. Bu analiz ortak değer temsillerinin sadece beynin vmPFC/OFC bölgesinde gerçekleştiği anlamına gelmese bile bu alanda bir ortak değer birimi ağının varlığını açıkça göstermektedir. Bu ortak değer birimi ağının analizi, tercihlerin nörobiyolojik temellerini anlamayı ve dolayısıyla neoklasik iktisat kuramı için nörobiyolojik bir temel oluşturmayı mümkün kılabilir. Bireysel seçimler için nörobiyolojik bir temel oluşturmak bağımlılık, obezite, aşırı risk alarak kumar oynamak ve benzeri patolojik davranışların kökeninin anlaşılmasına ve toplumsal refahı iyileştirecek politikalar üretilmesine yardımcı olacaktır.

IV. Eleştiriler, Cevaplar, Tartışmalar

Bilimin her yeni alanı, tanımı itibarıyla daha önce var olan olguları açıklamakta yetersiz kalan kuramlar sebebiyle ortaya çıkar. Neoklasik iktisattaki açıklanmış tercihler kuramının gerçek hayatta açıklayamadığı seçimler, davranışsal iktisat alanına, davranışsal iktisat alanı ise nöroiktisat alanına ön ayak olmuştur. Yine bilimin her yeni alanı varoluşundan önce, ilgilendiği alanlardaki baskın kuramlar tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Nöroiktisat da iktisat alanında baskın olan neoklasik iktisatçılar tarafından birçok ağır eleştiri almıştır.

Princeton Üniversitesi'nden Faruk Gül ve Wolfgang Pesendorfer, kaleme aldıkları "*The case for the mindless economics*" adlı bir makaleyle iktisadın metodolojisinin nöroiktisat biliminin kritik ettiği şekilde değiştirilmesine gerek olmadığı görüşünü savunmuşlardır (Gül ve Pesendorfer, 2008). Daha açık olmak gerekirse Gül ve Pesendorfer, nöroiktisat alanında şu iki temel iddiayla hareket eden çalışmalara karşı standart ekonomik metodolojiyi savunmaktadırlar.

İddia 1: Psikolojik ve fizyolojik kanıtlar (hedonik durumlar ve beyin süreçleri) doğrudan ekonomik teorilerle ilgilidir. Dolayısıyla, ekonomik modelleri ve metodolojiyi desteklemek veya reddetmek için kullanılabilirler.

İddia 2: Bireyleri mutlu eden şey ("hedonik fayda"yı en çoklayan şey) seçtikleri şeyden farklıdır. İktisadi refah analizi, seçimin gerçekleştirilmesini sağlayan fayda fonksiyonundan ziyade "hedonik fayda" nosyonu kullanılarak yapılmalıdır.

Örneğin İddia 1 paralelinde, Camerer, Loewenstein ve Prelec (2005) nörobilim alanındaki bulguların ekonomistlerin yaygın olarak kullandığı riskten kaçınma (*risk aversion*), zaman tercihleri (*time preferences*) ve diğerkâmlık (*altruism*) gibi kavramların kullanışlılığı hakkında problemler olduğunu göstermişlerdir. Gül ve Pesendorfer (2008) bu bulguların ekonomik metodolojinin esnekliğini azımsayan bulgular olduğunu ve ekonomik modellerin bu bulgularla örtüşecek şekilde modifiye edilebileceğini göstermişlerdir.

Gül ve Pesendorfer (2008)'in eleştirilerinin temel argümanı iktisadın, nörobilimin ve psikolojinin amaçları gereği farklı soyutlamalar yapmasıdır. Örneğin, Gül ve Pesendorfer (2008) riskten kaçınmayla ilgili olan aşağıdaki iki önermeyi şöyle karşılaştırmışlardır.

Önerme 1- Nöroiktisat: "Riskten kaçınma, ani korku tepkileri tarafından yönlendirilir. Bu tepkiler büyük ölçüde beynin *amigdala* adı verilen küçük bir alanına kadar izlenilebilir." (Camerer, Loewenstein ve Prelec, 2004).

Önerme 2- İktisat: "Bir karar verici (global olarak) riskten kaçınırdır ancak ve ancak bu karar vericinin von Neumann Morgenstern fayda fonksiyonu -ilgili (tüm) servet düzeylerinde- içbükeydir" (Ingersoll, 1987).

Riskten kaçınmayla ilgili olan bu farklı iki önermenin birbirine göre daha doğru ya da daha yanlış olması söz konusu değildir. İkinci önerme iktisat alanında standart olan belli başlı soyutlamalar sonucu özelleşmiş bir dille ifade edilen bir riskten kaçınma tanımıdır. Bu yüzden ilk bakışta birinci önermeye kıyasla daha soyut olarak görülebilir. Fakat birinci önermede de ilk bakışta fark edilmeyen psikoloji ve nörobilime has "ani korku" ve "izlenebilir" gibi soyutlamalar vardır. Gül ve Pesendorfer (2008) bu iki önermede bahsedilen "riskten kaçınma" davranışının kavramsal olarak da birbirinden farklı olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Ingersoll (1987)'un riskten kaçınma diye bahsettiği davranış sadece parasal değerler üzerinde tanımlı lotaryalar hakkında iken Camerer, Loewenstein ve Prelec (2004)'in bahsettiği riskten kaçınma ise çok daha genel bir riskten kaçınma davranışıdır. Dolayısıyla, ikinci önermede tanımlanan riskten kaçınma kavramına yanlış derken birinci önermede tanımlanan riskten kaçınma tanımına doğru demek makul değildir.

Gül ve Pesendorfer (2008)'in İddia 2 doğrultusundaki görüşleri de kısaca şöyle özetlenebilir: Standart iktisadi metodoloji refahı seçimle tanımlar. Bir iktisadi ajanın tüketimindeki bir değişikliğin refahını iyileştirmesi ancak ve ancak fırsat verildiğinde bu değişikliği seçmesiyle mümkün olur. Nöroiktisat ise refah ile mutluluk arasındaki ilişkiyi baz alarak mutluluğu ölçerek refahı da ölçebileceği yanılgısına kapılmaktadır. İktisattaki stan-

dart refah tanımı insanları mutlu olacak şekilde iyileştirmeyi amaçlamaz; iktisadi kurumların insanların (belki de psikolojik olarak sağlıksız olan) seçimlerini nasıl etkilediğini değerlendirmeyi amaçlar. Dolayısıyla, mutluluk nedir, nasıl ölçülür gibi soruların cevapları standart iktisadi metodoloji için önemli değildir. Diğer taraftan nöroiktisat alanının amaçladığı refah analizi, iktisatçı ile iktisadi aktörler arasında terapist ile hasta arasındaki ilişkiye benzer bir ilişki olması gerektiğini öngörmektedir. Bu sebeple nöroiktisat mutluluk nedir, nasıl ölçülür gibi iktisadın konusu olmayan sorulara cevaplar bulmak zorundadır.

Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nden Colin Camerer, Gül ve Pesendorfer (2008)'in yaptığı eleştirilere cevap olarak "*The case for mindful economics*" adlı bir makale kaleme almıştır (Camerer, 2008a). Bu makalede Camerer iktisadın konusunu, mutluluğu etkileyen zenginlik, sağlık ve diğer materyal varlıklar hakkındaki seçimler ve bu seçimleri şekillendiren kurumlar ve diğer değişkenler olarak kabul etmektedir. Camerer (2008a)'e göre nöroiktisat rasyonel seçim kuramına tamamıyla karşı değildir ve özünde rasyonel seçim kuramında doğal olarak gözlemlenemez olarak kabul edilen değişkenleri gözlemleyerek kapsamını genişletme potansiyeline sahiptir.

Bu genişletme potansiyelini Camerer (2008a) şöyle örneklendirmektedir. Gözlemlenen seçimlerden gözlemlenemeyen tercihler hakkında çıkarım yapmak her zaman mümkün olmayabilir. Örneğin, şirketlerin ve politika yapıcı, düzenleyici (*regulatory*) kurumların yeni çıkacak bir ürünün talebini ve refaha etkilerini, tüketicilerin ürün var olmadan önce yaptıkları seçimlere bakarak tahmin etmesi makul değildir. Tanımı itibarıyla eski ürünler üzerine yapılan seçimler hakkındaki veriler, yeni ürün hakkında güvenilir bilgi sağlamak konusunda yetersiz kalabilir. Böyle durumlarda nöroiktisadi bir model daha önce bu ürünün benzerleri hakkında yapılan seçimler hakkındaki verilerden yeni çıkarımlar yapmayı mümkün kılabilir.

Camerer (2008a)'e göre firma kuramı ile organizasyonel iktisat arasındaki ilişkinin bir benzeri tüketici kuramı ile nöroiktisat arasında kurulabilir: 1970'lere kadar iktisat kuramında firmalar kâr maksimizasyon

hedefi olan belirli emek sermaye kombinasyonlarını ürüne çeviren birer fonksiyon olarak modellenmekteydi. Bu durum firmanın içindeki iktisadi ilişkileri, asil-vekil problemlerini (*principal-agent models*), ağ etkilerini (*network effects*), birbirini desteklemeyi (*logrolling*) vb., göz ardı etmekteydi. Daha sonra kontrat kuramındaki gelişmeler ışığında organizasyonel iktisat alanı firma içinde hissedarlar, işçiler ve yöneticiler arasındaki iktisadi ilişkileri modelleyerek firmaların nasıl karar aldığını daha gerçekçi bir şekilde modellemeyi başarmıştır.

Camerer, neoklasik iktisatta belirli malları bir fayda fonksiyonunu maksimize edecek şekilde tüketmeye karar veren bir birey olarak modellenen tüketicinin, nöroiktisat aracılığıyla beyin bölgelerini, bilişsel kontrol ve sinir devrelerini, bunların nasıl iletişim kurduğunu ve nasıl etkileştiğini ayrıntılı bir şekilde anlamanın, bu tüketicinin seçimlerini nasıl yaptığının daha gerçekçi şekilde modellenmesini sağlayabileceğini öngörmektedir.

Camerer (2008a) nöroiktisadın potansiyelinin bağlı olduğu prensipleri şöyle listeleyerek bu prensiplerin her birini makalesinde detaylandırmaktadır: (i) İnsanda karar alan organ beyindir, (ii) teknolojik gelişmeler sayesinde beyin hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaktayız, (iii) bilimler teknolojik gelişmelere göre kendini geliştirmelidir, (iv) nöroiktisat teknolojik gelişmeler ışığında fiyat dışındaki psikolojik ve sinirsel değişkenlerin beyni nasıl etkilediğini anlayarak, ekonomik seçimleri daha öngörülebilir kılabilir, (v) rasyonel seçim kuramı yeni psikolojik öngörülerle zenginleştirilebilir, (vi) nöroiktisat ve davranışsal iktisat, refah iktisadı çalışmalarını geliştirebilir, iyileştirebilir, (vii) alanlar arasında keskin sınırlar çizmek (iktisadın konusu nedir, ne değildir gibi konularda) zordur ve neyse ki gerekli değildir.

Nöroiktisadın standart iktisat metodolojisi eleştirileri ve iktisat bilimine muhtemel katkıları hakkındaki tartışmaların artması üzerine *Economics and Philosophy* adlı dergi, nöroiktisat alanının uzmanlar tarafından iktisat felsefesi bağlamında değerlendirilmesi için özel bir sayı çıkarmıştır. Bu sayıda öncelikle Glenn Harrison nöroiktisat alanını eleştiren bir makale (Harrison, 2008), Kevin McCabe ise nöroiktisat alanını savunan bir makale (McCabe, 2008) kaleme almışlardır. İktisat alanından Colin Camerer,

Julian Jameson, Andreas Ortmann, Ariel Rubinstein, Burkhard Schipper, Rani Spiegler ve Nat Wilcox; nörobiyoloji alanından Anthony Landreth ve Camillo Padoa-Schioppa; felsefe alanından Anna Alexandrova, John Bickle, Carl Craver, Steven Quartz ve Don Ross bu iki pozisyon makalesini değerlendirerek nöroiktisat alanı hakkında düşüncelerini belirten makalelerle bu sayıya katkıda bulunmuşlardır.

Harrison (2008)'ın temel argümanı nöroiktisat hakkında gerçek gibi sunulan ve hikâye anlatımıyla desteklenen birçok iddianın zayıf deneysel ve istatistiksel temellere dayandığıdır. Bir pazarlama taktiği olarak sunulan zayıf temellere dayanan çalışmalar, nöroiktisadın gerçek potansiyeline ket vurmaktadır. Harrison'a göre beynin nasıl çalıştığını anlamak iktisadi davranışları anlamak açısından bize yardımcı olacak potansiyele sahiptir fakat şimdiye kadar yapılan çalışmalar bu potansiyeli henüz gerçekleştirememiştir.

McCabe (2008) açık bir şekilde nöroiktisat çalışmalarının iktisat için faydalı olduğunu belirtse de şimdiye kadarki katkıların oldukça kısıtlı olduğunu kabullenmektedir. Bunun temel sebebini nöroiktisadın henüz çok genç olmasına bağlamaktadır. Kevin McCabe'e göre nöroiktisat; tercihler, bilginin işlenmesi ve algı üzerine makul varsayımlar ekleyerek iktisat kuramının tahmin kabiliyetini arttıracak ve dolayısıyla daha kullanışlı iktisadi teorilere ön ayak olacaktır. Şimdiye kadarki nöroiktisat çalışmalarının iktisadi seçimler ve sınırlı miktarda stratejik etkileşim üzerine yoğunlaştığına vurgu yapan McCabe nöroiktisadın iktisat açısından daha değerli olması için beyinlerimizin piyasa kurumlarıyla nasıl etkileştiğine daha fazla odaklanması gerektiğini belirtmektedir. Örneğin, nöroiktisadın çevrimiçi sanal pazarlar gibi yeni gelişmekte olan piyasaları anlamamıza yardımcı olma potansiyeli heyecan vericidir.

Nöroiktisat alanının liderlerinden olan Colin Camerer da *Philosophy and Economics* dergisinin nöroiktisatla ilgili bu sayısına bir makaleyle katkıda bulunmuştur. Camerer (2008b), nöroiktisadın amacının, beynin davranışla bağlantılı kararları nasıl aldığını anlamaya çalışan matematiksel bir teori yaratmak olduğuna vurgu yapmaktadır. Böyle bir teorinin, rekabet halinde olan davranışsal modeller arasında bir ayrım yaratması

ve tercihlerin içselliği, bireysel farklılıklar, duygular vb. hakkında daha ayrıntılı fikirlere sahip olmamızı sağlaması muhtemeldir. Camerer'e göre nörobilim çalışmaları zorunlu olarak spekülatiftir ve bu retorik gelenek nedeniyle bilim hızla ilerlemiştir. Nöroiktisadın potansiyeli, iktisat alanındaki deneysel paradigmaları ve istatistiksel yöntemleri, Edgeworth, Fisher ve Ramsey gibi iktisatçıların hayalini kurduğu fakat sahip olamadığı bir dizi sinirsel ve bilişsel aktiviteyi ölçmek için kullanılan metotlarla birleştirmesidir. Camerer (2008b) makalesinin sonunda, Harrison (2008)'ın bahsettiği zayıf çalışmalar üzerinden nöroiktisadı eleştirmesini, Amerikan Ekonomi Derneği'nin (*American Economic Association*) yıllık toplantılarına Marksist iktisatçıların katılabilmesi üzerinden Amerikan Ekonomi Derneği'ni Marksist olduğu için eleştirmeye benzetmiştir.

Bilim tarihçisi ve bilim felsefecisi olan Carl Craver ve Anna Alexandrova, birlikte yazdıkları makalede nöroiktisadın iktisat alanında bir devrim niteliğinde olmadığına vurgu yapmışlardır. Craver ve Alexandrova (2008)'ya göre nöroiktisat henüz çok genç bir bilim dalıdır ve interdisipliner olan her bilim dalı gibi iki taraftan da destekçileri ve karşıtları olması normal karşılanmalıdır. Kuhn'un dillendirdiği manada nöroiktisadın bir paradigma kayması olarak görülmesi makul değildir. Daha ziyade nöroiktisadın mekanik bir bilim olarak hem iktisadı hem de nörobilimi değiştirecek çalışmaların önünü açması beklenmelidir. İktisat nörobilime karar alma süreçleri hakkında yukarıdan aşağıya (*top-down*) yapılar sağlamakta, nörobilim ise iktisada aşağıdan yukarıya (*bottom-up*) öngörüler sağlayarak iktisadi modellerin revize edilmesini sağlamaktadır ve dolayısıyla iktisat ve nörobilim birleşerek nöroiktisat olarak evrimleşmektedir diye düşünülebilir.

İktisatçı Julian Jamison, nöroiktisadın iktisat alanında kullanılan fayda nosyonunu geliştirip geliştiremeyeceği üzerine bir makale kaleme almıştır. Jamison (2008)'a göre akademik iktisatçıların birçoğu fayda nosyonunu dokunulmaz ve kutsal olarak algılamaktadır. Fayda nosyonu her ne kadar insanların refah ve mutluluğunu ölçüyormuş gibi gözükse de akademik çalışmalarda iktisadi seçimleri tahmin etmek için kullanılan soyut bir nosyondur. Dolayısıyla, mutluluk ve gerçek refah (*well-being*) hakkın-

da sessiz kalmaktadır. Jamison, açıklanmış tercihler kuramının bize refah hakkında söylediklerinin eksik kaldığını belirtmektedir. Refah kavramı öznel bir kavramdır. Refahın ne olduğu, bireyler ve toplum tarafından, seçim verilerine, anket verilerine, nörofizyolojik verilere ve kişisel deneyimlere dayanarak tanımlanmalıdır. Dolayısıyla, Jamison (2008)'a göre beynimizde gerçek refahı ölçmemizi sağlayacak bir nokta olmasa da iktisat alanının refah tanımındaki eksiklikleri nörofizyolojik verilerle bir miktar gidermek mümkün olabilir.

Felsefeci John Bickle ve nörobilimci Anthony Landreth, birlikte kaleme aldıkları makalede nöroiktisat alanında yapılan çalışmaların hem iktisat bilimini hem de nörobilimi iyileştirdiğini öne sürmektedir. Landreth ve Bickle (2008) nörofizyoloji ile rasyonel seçim kuramı arasında bir köprü kurmanın mümkün olduğunu öngörmektedir. Nihayetinde insanlar ödüllerin peşinde koşan ve cezalardan kaçınan canlılardır. Beynimizde monoamin bir nörotransmitter olan dopamin ödül mekanizmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Aktör-eleştirmen modelleri (*actor-critic models*) pekiştirici öğrenme kaynağı olarak orta beyindeki dopamin aktivitesini işaret etmektedir. En basit haliyle, bu modellerde aktör hareketleri seçerken eleştirmen ise hangi hareketin hangi ödül/cezayı getirdiğini kodlamaktadır. Dolayısıyla beyindeki dopamin mekanizmasını anlamak, ödül ve cezanın sinirsel mekanizmalarını anlamamıza yardımcı olarak tercihlerimizi ortaya çıkarmak konusunda faydalı olabilir. Landreth ve Bickle (2008), yapılan nörofizyolojik çalışmaların karar almada kullanılan bir ortak değer birimi hipotezini (*common currency hypothesis*) desteklediğini savunmaktadır. Bu hipoteze göre beynin ihtiyaçlarını sıraladığı nörofizyolojik ortak bir değer birimi tanımlanabilir. Eğer gerçekten böyle bir değer birimi tanımlanabilirse bu iktisadi açıdan refahı incelemek için son derece önemli olacaktır.

Deneysel ve davranışsal iktisat alanında uzman olan Andreas Ortmann bir iktisatçı olarak beyni araştırmaktan yana olduğunu fakat bunu doğru zamanda, doğru sorularla ve doğru tekniklerle yapmanın önemli olduğunu vurgulamaktadır. Ortmann (2008), nöroiktisat alanına sempati duymasına rağmen henüz nöroiktisat deneylerinin (muhtemelen yapılan çalışmaların erken dönemde olması yüzünden) deneysel iktisattaki diğer

deneylerin vaat ettiği türden önemli öngörülere katkıda bulunabileceğine dair ikna edici bir kanıt görmediğini belirtmektedir. Beynin renkli resimlerini incelemenin ekonomik büyümeyi anlamaya nasıl bir faydası olabileceğini anlayamadığını yazmıştır. Finansmanın kolay erişilebilir olması sebebiyle zihnin nasıl çalıştığına dair sorunlu kavramlara dayanan zayıf tasarımlar kullanılan projelerin nöroiktisadı akademik olarak negatif yönde etkilediğini belirten Ortmann (2008) bu yüzden kenara kaldırılan birçok açık problem olduğunu belirtmiştir. Ortmann'a göre nöroiktisat alanının uzun dönemde başarılı olmasını sağlayacak en önemli ölçüt yapılan nöroiktisat deneylerinin tekrarlanabilirlik temel öncülüne dayalı olmasıdır. Ancak bu şekilde nöroiktisat çalışmaları akademik olarak güvenilirlik elde edebileceklerdir.

İktisadi seçimler üzerine çalışan bir nörobilimci olan Camilla Padoa-Schioppa, nörobilimin iktisada katkısının psikoloji yoluyla olacağını düşünmektedir. Padoa-Schioppa (2008), nörobilim yoluyla elde edilen sinirsel verilerin psikolojideki kuramları geliştireceğini ve dolayısıyla psikolojik kavramların daha iyi anlaşılmasının iktisadi modelleri iyileştirebileceğini öngörmektedir. Padoa-Schioppa'ya göre iktisat fiziğin yirminci yüzyılın başında karşılaştığı teorik ve ampirik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Önümüzdeki yıllarda bir "kuantum iktisadı" ortaya çıkacaksa, bu iktisat kuramı nörobilim tarafından incelenen bilişsel süreçler ve beyin aktivitesi gibi kavramlar üzerine kurulabilir.

Nöroetik, nöroestetik ve nöroiktisat gibi konular üzerine çalışan bir felsefeci olan Steven R. Quartz nöroiktisat alanını halihazırdaki çalışmalara dayanarak yargılamak için çok erken olduğunu belirtmektedir. Quartz (2008), günümüzde son derece üretken girişimler olan bilişsel nörobilim ve hesaplamalı nörobilime baktığımızda, disiplinlerarası girişimlerin genç araştırmacıların ilgili disiplinlerin uygulamalarını, standartlarını ve kelime dağarcıklarını sindirebildiği bir nevi gebelik dönemine ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Quartz'a göre nöroiktisat alanında çalışanlar, hayvan modellerinden elde edilen verilerin, sinirsel yollar ve projeksiyonlara ilişkin bilgilerin, sinirsel fonksiyonun hesaplamalı modellerinin, fonksiyonel görüntülemenin ve davranışsal verilerin kullanımında pragmatik

olmalıdır. Bilişsel bilimlerden bildiğimiz üzere sinirsel ve davranışsal kuramlar oluştururken karşılaşılan en büyük zorluk veri yetersizliğidir. Bilişsel nörobilimin nöroikisat alanında hedeflenen davranışsal modeller için gerekli olan veriyi sağlayacak potansiyele sahip olması umut vericidir.

İktisatçı Don Ross, nöroiktisat alanındaki çalışmaları iki farklı araştırma yaklaşımına ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, nörohücresel iktisat, beynin işlevsel kısımlarını modellemek için kısıtlı optimizasyon ve denge analizi gibi standart iktisadi teknikleri kullanmaktadır. Bu yaklaşıma göre beyin bir piyasa gibi çok fazla bilginin farklı bölgelere dağıtılmış olduğu bir ağ yapısı olarak düşünülebilir. Daha popüler olan ikinci yaklaşım ise taramalarla desteklenen davranışsal iktisat olarak düşünülebilir. Bu yaklaşım kökenini davranışsal iktisatçıların klasik iktisatla ilgili şikayetlerinden almaktadır. Ross (2008), mikroiktisat kuramının, insan psikolojisi hakkındaki gerçekler ve varsayımlarla değiştirilmesine yönelik argümanları haklı çıkarmak için beyin görüntüleme verilerini kullanan tüm çalışmaları taramalarla desteklenen davranışsal iktisat dediği bu ikinci yaklaşıma dahil etmektedir. Ross birinci yaklaşım altında yapılan nöroiktisat çalışmalarını meşru görmekte ve nöroiktisat alanına yapılan eleştirilerin birçoğunun ikinci yaklaşımdan kaynaklandığını belirtmektedir.

Bir iktisat kuramcısı olan Ariel Rubinstein, nöroiktisat alanının bir hayranı olmadığını açıkça belirterek, iktisat kuramının heyecan verici öngörüler üretmediği bir zamanda beyni anlamaya çalışmak gibi *büyüleyici* bir misyonla iç içe olan nöroiktisadın gittikçe daha da fazla popülerleşeceğini beklediğini söylemektedir. Rubinstein (2008)'e göre nöroiktisat, iktisatçılara modellerinin iç gözlem yoluyla buldukları problemlerini somut kanıtlarla destekleyebilecekleri yanılsamasını sunmaktadır. Bilim insanı olma arzusuna takıntılı olan birçok iktisatçı için bu, gerçek bilimle ilişkilendirilme fırsatı olarak görülebilir. Rubinstein'e göre nöroiktisat alanının temel amacı beyin çalışmalarından elde edilecek olan ekstra bilgiler yardımıyla karar alma sürecini daha iyi anlamak ve bu bilgileri kullanarak iktisadi modelleri iyileştirmektir. Fakat nöroiktisadın temel amacına ulaşıp ulaşamayacağı veya ulaşırsa bunun nasıl gerçekleşeceği açık değildir.

Oyun kuramı üzerine uzmanlaşan David Schipper'e göre beyindeki sinirsel aktiviteler iktisat teorileriyle açıkça modellenmediğinden nöroiktisat deneyleri öngörülü hipotezler oluşturmakta sınırlı kalmaktadır. Bu boşluğu doldurmak için sinir sisteminin insan davranışını kısıtladığı biyolojik sınırlar hakkında nöroiktisat teorileri geliştirmek gerekir. Bu tür teorileri geliştirirken oyun kuramı, modern ekonomik teorinin gelişiminde olduğu gibi, beyin içindeki karmaşık etkileşimleri modellemek için de faydalı bir dil olabilir. Schipper (2008) bu bağlamda beyin işlevlerinin gelişimine ışık tutmak için evrimsel oyun kuramı ve oyunlarda öğrenme araçlarının nasıl kullanılabileceğini özetlemektir.

İktisat kuramının prestijli dergilerinden olan *Theoretical Economics*'in uzun süre editörlüğünü yapmış olan Ran Spiegler, karar verme sürecinin arkasındaki fizyolojik süreçlerle ilgili olan nöroiktisat çalışmalarının iktisatçılara karar verme sürecini daha yaratıcı bir şekilde modellemek açısından yardımcı olabileceğini düşünmektedir. Spiegler (2008) bir örnek olarak birçok iktisatçı tarafından ekseriyetle göz ardı edilen fakat gerçek hayattaki karar vericiler için oldukça doğal olan kararsızlık (*indecisiveness*) fenomeninin makul bir şekilde modellenmesi için nöroiktisat alanındaki çalışmaların faydalı olabileceğini göstermektedir. Spiegler'e göre eğer nöroiktisat, iktisat kuramcılarına yeni ve ilginç modeller bulmak için ihtiyaç duydukları motivasyonu ve asgari ampirik bilgiyi vermekte başarılı olursa, bu harika bir başarı olacaktır.

İktisatçı Nathaniel Wilcox'a göre nöroiktisadın odağında bireysel biliş (*individual cognition*) vardır. Bu sebeple nöroiktisat, örtük bir şekilde, iktisadın temelinin bireyin bilişsel kapasitesine bağlı olduğu varsayımını kabullenmiş olmaktadır. Halbuki modern ekonomiler için bu varsayımın ne kadar geçerli olduğu açık değildir. İnsanın en büyük başarılarından biri bireysel bilişi yayarak toplumsal biliş sayesinde birçok biyolojik kısıtları etkisiz hale getirebilmesidir. Wilcox (2008)'a göre iktisadi büyümenin yayılmış toplumsal biliş sayesinde gerçekleştiği göz önüne alınacak olursa iktisat bireysel bilişi değil de toplumsal bilişi yaratan ve yönlendiren iktisadi kurumları anlamaya yönelmelidir.

İktisat metodolojisi ve felsefesi alanlarında uzmanlaşan Emrah Aydınonat ise 2010 yılında *Journal of Economic Methodology* dergisinde yayımlanan çalışmasında ana akım iktisat teorisyenlerinin "farklı sorular, farklı soyutlamalar" eleştirisine katılmakla birlikte, ana akım iktisat kuramının tüm modelleri ampirik olarak doğrulansa bile nöroiktisadın bu modellerin kapsamında olmayan zihinsel/sinirsel mekanizmalarla ilgili kavrayışımızı geliştirerek yeni ve anlamlı iktisadi sorular sormamıza yardımcı olacağını öne sürmektedir. Bu dengeli tutumun bir yansıması olarak Aydınonat, nöroiktisadı bir ilham kaynağından öte ancak bir devrimden beri olarak nitelendirmektedir.[5]

V. Nöroiktisadın Geleceği

Nöroiktisadın, iktisadın bir alt branşı olarak ortaya çıkışından günümüze kadar ortaya çıkardığı etkiyi anlamak, geleceği hakkında öngörülerde bulunmaya yardımcı olacaktır. Bu açıdan sanırız ki nöroiktisadın birçok açıdan benzeştiği deneysel iktisat ve davranışsal iktisat alanlarına kıyasla daha kısıtlı bir etki yarattığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin, deneysel iktisadın bir alan olarak ortaya çıkış tarihini resmi cemiyetleri *Economic Science Association*'un kuruluşu olan 1986 yılı olarak alırsak bu tarihten yirmi yıl sonrasına gelindiğinde, birçok ana akım iktisatçının deneysel iktisadı kabul ettiğini, hatta deneysel çalışmalar yapmaya başladığını, özellikle Kuzey Avrupa ve ABD'deki uluslararası prestije sahip iktisat bölümlerinde mutlaka bir deneysel iktisatçı ve hatta deneysel iktisat laboratuvarı/araştırma merkezi olduğunu, *Econometrica*, *Journal of Economic Theory*, *Theoretical Economics*, *Games and Economic Behavior*, *Economic Theory* gibi prestijli ana akım teori dergilerinde düzenli olarak deneysel çalışmaların yayımlandığını görürüz. Nöroiktisat için ise benzer bir yayılım ya da etki alanından bahsetmek görece olarak daha zordur. Davranışsal iktisat ve deneysel iktisat çalışmalarının 1970'lere kadar gittiğini düşünürsek, bu çalışmaların ortaya çıkardığı entelektüel atmosferin aslında nöroiktisadın ortaya çıkışına ve kabul görmesine zemin hazırlamış olduğu düşünülebi-

5 Söz konusu makalenin başlığı "Neuroeconomics: more than inspiration, less than revolution"dur.

lir. Buna rağmen, nöroiktisadın benzer etkiyi yaratamamasının sebepleri arz yanlı ve talep yanlı olarak ikiye ayrılabilir. Başlıca arz yanlı faktörler, nöroiktisat çalışmalarının (i) konvansiyonel laboratuvar deneylerine kıyasla kayda değer ölçüde daha yüksek araştırma bütçelerine ve her yüksek eğitim kurumunda bulunması mümkün olmayan teknoloji/makine/teçhizata ihtiyaç duyması ve (ii) bir iktisatçının kolaylıkla edinemeyebileceği uzmanlık bilgisine ihtiyaç duyması olarak sıralanabilir. Talep yanlı başlıca faktör ise, ana akım iktisat tarafından davranışsal ve deneysel iktisada kıyasla daha güçlü bir dirençle karşı karşıya kalmasıdır.

Alanın büyümesi ve etkisinin artması için ya talep tarafında (talep kendi arzını doğurur – Walras Kanunu) ya da arz tarafında (arz kendi talebini ortaya çıkarır – Say Kanunu) kayda değer bir iyileşme olması gerekmektedir. Örneğin nöroiktisat alanında deneysel çalışmalar yapmayı daha düşük maliyetli hale getirecek bir teknolojik gelişme ya da metodolojik yenilik arz yanlı bir hareketliliğe sebep olabilir. Nitekim istatistikler fMRI teknolojisine erişilebilirliğin arttığını ve bu teknolojinin kullanım maliyetlerinin azaldığını göstermektedir (bkz. Fletcher vd., 1999; European Commission, 2012). Öte yandan nöroiktisat kuramında deneysel nöroiktisat çalışmalarının bulgularından yola çıkılarak oluşturulmuş ve kıyaslama yapılabilecek ana akım modellere göre daha iyi tahmin performansı gösteren modellerin ortaya çıkması, ana akım iktisat kuramı alanında çalışan önde gelen isimlerin nöroiktisat alanında araştırmalar üretmeye başlamaları ya da konvansiyonel verilerle ulaşılabilecek bilgi/kavrayış seviyesinin -dolayısıyla modelleme zenginliğinin- sınırlarına yaklaşılması ve daha detaylı nörolojik (veya fizyolojik, biyolojik) veriye ihtiyacın ortaya çıkması gibi faktörler de talep yanlı bir hareketliliğe sebep olabilir.

Nöroiktisat açısından önemli bir husus, içinde bulunduğumuz, verinin her türüne, ampirik çalışmalara ve ampirik bulgulara dayalı modellemeye ilgi ve teveccühün yüksek olduğu atmosferdir. Birçokları tarafından tecrübe ettiğimiz bu olgu "veri devrimi" (*data revolution*) olarak nitelendirilmektedir. Özellikle çevrimiçi alışveriş platformlarının yaygınlaşması ve veri-depolamayla ilgili teknolojik kısıtların azalmasıyla şirketlerin tüketici davranışını anlamaya yönelik iştahları artmıştır. Artık çevrimiçi

alışveriş yapan bir tüketicinin hangi ürünleri incelediğinden imleciyle ekranın hangi bölgelerinde ne kadar vakit geçirdiğine, alışveriş geçmişine, diğer gezdiği çevrimiçi sayfalara kadar birçok değişkenle ilgili veri toplanmaktadır. Bu eforun önemli bir kısmı tüketici tercihinin arkasında yatan zihinsel süreçleri anlamaya yöneliktir. Bu sürecin ulaşacağı doğal bir nokta seçim sürecinin beyindeki yansımasıyla ilgili veri elde etmek olacaktır. Nitekim nöropazarlama, nörofinans gibi alanlar da son yıllarda popüler hale gelmiştir. Bu, detaylı ve çok boyutlu verinin önem kazandığı atmosferin nöroiktisadın geleceği açısından bir katalizör rolü oynayacağı kanısındayız. Akademik alanda da seçim süreci verisine (*choice process data*) yönelik artan ilgi *Games, Journal of the Economic Science Association, Journal of Behavioral Decision Making, Marketing Letters* gibi dergilerin yayımladıkları özel sayılarla ve bu konuyu odaklarına taşıyan birçok çalıştayla kendini göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz faktörler ışığında sürpriz olmayacak bir başka önemli gelişme de -talep yanlı olarak nitelendirilebilecek olan- disiplinlerarası çalışmalara verilen önemin ve bu doğrultuda disiplinlerarası araştırma projelerine ayrılan araştırma fonlarının artmış olmasıdır (bkz. Ledford, 2015; Rylance, 2015).

Biz, tüm bu veriler ışığında olumlu gelişmelerin ağır basacağını, neoklasik iktisattaki direncin detaylı/keskin veriye artan talep karşısında zayıflayacağını ve nöroiktisadın üçüncü on yılında şimdiye kadar yaptığı etkinin üzerine çıkacağını düşünmekteyiz. 1800'lerin ikinci yarısında John Stuart Mill, 1900'lerin ortalarında Milton Friedman olmak üzere birçok iktisatçı özel olarak iktisatta genel olarak sosyal bilimlerde deney yapmanın olanaksızlığından bahsederlerken, 1930'larda başlayan ve çok hızlı yol kateden iktisatta matematikselleşme ve formel modeller ortaya koyma akımının önemli bir sonucu, yeni ortaya atılan modellerin sınanması ihtiyacı olmuştur. Bu ihtiyacın elde var olan doğal olarak ortaya çıkan (*naturally occurring*), toplu (*aggregate*) veriyle karşılanamaması iktisatta kontrollü deneyler yapılmasına talep oluşturmuş ve bu talep karşısında iktisatta deney yapılmasının önündeki pratik ya da lojistik engellerin aşılamayacak engeller olmadığı anlaşılmıştır. Talep arzını yarattıktan sonra ise Say'ın Kanunu devreye girmiş, kontrollü deney verisi yokken sorulmaya cesaret edilemeyen ya da aklın otokontrolle engellediği sorular sorulmaya baş-

lanmıştır (Plott, 1991). Benzer bir şekilde, nöroiktisat çalışmalarının sağlayabileceği mikro veriye olan talebin artmasının, halihazırda davranışsal iktisat ve deneysel iktisattaki gelişmelerin etkisiyle belirli ölçüde evrim geçirmiş olan neoklasik iktisadın bu tür çalışmalara karşı tavrını etkilemesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Teşekkür: Yazarlar bu kitap bölümünün yazımında görüş ve düşüncelerinden faydalandıkları Isabelle Brocas, Carlos Alos-Ferrer ve Arno Riedl'a teşekkür ederler.

Yararlanılan Kaynaklar

Acemoğlu, D., Laibson, D., & List, J. (2015). *Economics,* Pearson Higher Ed.

Allais, M. (1953). Le comportement de l'homme rationnel devant le risque: critique des postulats et axiomes de l'école Américaine. *Econometrica, 21*(4), 503–546.

Andreoni, J., & Miller, J. (2002). Giving According to GARP: An Experimental Test of the Consistency of Preferences for Altruism. *Econometrica, 70*(2), 737–753.

Aydınonat, E. (2010). Neuroeconomics: more than inspiration, less than revolution. *Journal of Economic Methodology*, 17(2), 159–169.

Bandettini, P. A., Wong, E. C., Hinks, R. S., Tikofsky, R. S., & Hyde, J. S. (1992). Time course EPI of human brain function during task activation. *Magnetic Resonance in Medicine, 25*(2), 390–397.

Bechara, A., Damasio, A. R., Damasio, H., & Anderson, S. W. (1994). Insensitivity to future consequences following damage to human prefrontal cortex. *Cognition, 50*(1-3), 7–15.

Bhatt, M., & Camerer, C. F. (2005). Self-referential thinking and equilibrium as states of mind in games: fMRI evidence. *Games and Economic Behavior, 52*, 424–459.

Bolton, G., & Ockenfels, A. (2000). ERC: A theory of equity, reciprocity, and competition. *American Economic Review*, 90(1), 166–193.

Camerer, C. F. (2007). Neuroeconomics: using neuroscience to make economic predictions. *Economic Journal, 117*(519), 26–42.

Camerer, C. F. (2008a). The case for mindful economics. *Foundations of Positive and Normative Economics*, 43–69.

Camerer, C. F. (2008b). The potential of neuroeconomics. *Economics & Philosophy, 24*(3), 369–379.

Camerer, C. F., Loewenstein, G., & Prelec, D. (2004). Neuroeconomics: Why economics needs brains. *Scandinavian Journal of Economics, 106*(3), 555–579.

Camerer, C. F., Loewenstein, G., & Prelec, D. (2005). Neuroeconomics: How neuroscience can inform economics. *Journal of Economic Literature, 43*(1), 9–64.

Charness, G., & Rabin, M. (2002). Understanding social preferences with simple tests. *Quarterly Journal of Economics, 117*(3), 817–869.

Colander, D. (2007). Edgeworth's hedonimeter and the quest to measure utility. *Journal of Economic Perspectives, 21*, 215–225.

Craver, C. F., & Alexandrova, A. (2008). No revolution necessary: neural mechanisms for economics. *Economics & Philosophy, 24*(3), 381–406.

Ellsberg, D. (1961). Risk, ambiguity, and the Savage axioms. *Quarterly Journal of Economics,75(4)*, 643–669.

European Commission Report on Functional Magnetic Resonance Imaging, 2013. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/guidance/functional-magnetic-resonance-imaging_he_en.pdf adresinde erişilebilir.

Fehr, E., & Schmidt, K., M. (1999). A theory of fairness, competition, and cooperation. *Quarterly Journal of Economics, 114*(3), 817–868.

Fletcher, J., Clark, M. D., Sutton, F. A., Wellings, R., & Karas, K. (1999). The cost of MRI: changes in costs 1989-1996. *British Journal of Radiology, 72*(857), 432–437.

Forsythe, R., Horowitz, J. L., Savin, N. E., & Sefton, M. (1994). Fairness in simple bargaining experiments. *Games and Economic Behavior, 6*, 347–369.

Glimcher, P. W., Camerer, C. F., Fehr, E., & Poldrack, R. A. (2009). Introduction: A brief history of neuroeconomics. In *Neuroeconomics* (pp. 1–12). Academic Press.

Gül, F., & Pesendorfer, W. (2008). The case for mindless economics. *The Foundations of Positive and Normative Economics: A Handbook, 1*, 3–42.

Güth, W., Schmittberger, R., & Schwarze, B. (1982). An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior and Organization, 3*(4), 367–388.

Güth, W., & Kocher, M. G. (2014). More than thirty years of ultimatum bargaining experiments: Motives, variations, and a survey of the recent literature. *Journal of Economic Behavior and Organization, 108*, 396–409.

Harrison, G. W. (2008). Neuroeconomics: A critical reconsideration. *Economics & Philosophy, 24*(3), 303–344.

Ingersoll, J. E. (1987). *Theory of financial decision making* (Vol. 3). Rowman & Littlefield.

Jamison, J. C. (2008). Well-being and neuroeconomics. *Economics & Philosophy, 24*(3), 407–418.

Kable, J. W., & Glimcher, P. W. (2007). The neural correlates of subjective value during intertemporal choice. *Nature Neuroscience, 10*(12), 1625–1633.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica, 47(2)*, 263–292.

Karagözoğlu, E., & Riedl, A. (2015). Performance information, production uncertainty, and subjective entitlements in bargaining. *Management Science, 61*(11), 2611–2626.

Knoch, D., Pascual-Leone, A., Meyer, K., Treyer, V., & Fehr, E. (2006). Diminishing reciprocal fairness by disrupting the right prefrontal cortex. *Science, 314*, 829–832.

Kwong, K. K., Belliveau, J. W., Chesler, D. A., Goldberg, I. E., Weisskoff, R. M., Poncelet, B. P., Kennedy, D.N., Hoppel, B.E., Cohen, M.S., & Turner, R. (1992). Dynamic magnetic resonance imaging of human brain activity during primary sensory stimulation. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 89*(12), 5675–5679.

Landreth, A., & Bickle, J. (2008). Neuroeconomics, neurophysiology and the common currency hypothesis. *Economics & Philosophy, 24*(3), 419–429.

Ledford, H. (2015) How to solve the world's biggest problems. *Nature, 525*, 308–311.

Levy, D. J., & Glimcher, P. W. (2012). The root of all value: a neural common currency for choice. *Current Opinion in Neurobiology, 22(6)*, 1027–1038.

Macmillan, M. (2002). *An odd kind of fame: Stories of Phineas Gage.* MIT Press.

McCabe, K. A. (2008). Neuroeconomics and the economic sciences. *Economics & Philosophy, 24*(3), 345–368.

McCabe, K. A., Houser, D., Ryan, L., Smith, V., & Trouard, T. (2001). A functional imaging study of cooperation in two-person reciprocal exchange. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 98*(20) 11832–11835.

Ogawa, S., Tank, D. W., Menon, R., Ellermann, J. M., Kim, S. G., Merkle, H., & Ugurbil, K. (1992). Intrinsic signal changes accompanying sensory stimulation: functional brain mapping with magnetic resonance imaging. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *89*(13), 5951–5955.

Ortmann, A. (2008). Prospecting neuroeconomics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 431–448.

Padoa-Schioppa, C. (2008). The syllogism of neuro-economics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 449–457.

Plott, C. R. (1991). Will Economics Become an Experimental Science? *Southern Economic Journal*, *57*(4), 901–919.

Quartz, S. R. (2008). From cognitive science to cognitive neuroscience to neuroeconomics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 459–471.

Ross, D. (2008). Two styles of neuroeconomics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 473–483.

Rubinstein, A. (2008). Comments on neuroeconomics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 485–494.

Rylance, R. (2015) Grant giving: global funders to focus on interdisciplinarity. *Nature*, *525*, 313–315.

Samuelson, P. A. (1938). A note on the pure theory of consumer's behaviour. *Economica*, *5*(17), 61–71.

Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E., & Cohen, J. D. (2003). The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science*, *300*, 1755–1758.

Schipper, B. C. (2008). On an evolutionary foundation of neuroeconomics. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 495–513.

Spiegler, R. (2008). Comments on the potential significance of neuroeconomics for economic theory. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 515–521.

Weinstein, J., & Yildiz, M. (2007). A structure theorem for rationalizability with application to robust predictions of refinements, *Econometrica*, *75*(2), 365–400.

Wilcox, N. T. (2008). Against simplicity and cognitive individualism. *Economics & Philosophy*, *24*(3), 523–532.

Ekonomik İnsandan Gerçek İnsana Doğru: Davranışsal İktisadın Gelişimi

Devrim Dumludağ[1]

I. Giriş

Davranışsal iktisat psikoloji ve iktisadın iş birliği içinde olduğu ve temel olarak insanların ekonomik davranışlarında karar alma sürecini inceleyen iktisadın bir alt disiplinidir. Adam Smith'ten bu yana çok sayıda iktisatçı ve düşünür, insan doğasına ve karar alma sürecinde psikolojik faktörlerin etkisine gönderme yapmıştır. Ancak bu analizler ayrı bir disiplin altında ve koordineli bir şekilde gerçekleşmemiş, psikoloji ve iktisat bilimleri arasındaki sistematik iş birliği ancak yirminci yüzyılın ortalarından itibaren hayat bulabilmiştir. Erken dönem davranışsal iktisat, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Herbert Simon'un alana yaptığı önemli katkılarla biçimlenmiş, davranışsal iktisattaki yeni yaklaşımlar ise psikologlar Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin 1970'li yıllarda alana damga vuran çalışmalarından etkilenerek şekillenmiştir.

1 Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi ve Maastricht Üniversitesi, Mikroekonomi ve Kamu Ekonomisi Bölümü.

Günümüzde davranışsal iktisat alanında laboratuvar deneylerinden saha araştırmalarına, doğal deneylerden nörolojik araştırma tekniklerine kadar çeşitli yöntemlerle insan davranışları incelenmektedir. Bu kitabın içeriğine uygun olması açısından, bu bölümde davranışsal iktisat disiplininin gelişimi, merkeze aldığı insan davranışlarına tarihsel süreçte iktisat dünyasının bakışı üzerinden incelenecektir. Davranışsal iktisadın ortaya çıkışı Adam Smith'ten bu yana (düz çevirisiyle) ekonomik adamın günümüzün ekonomik insanına dönüşümü ve içinde bulunduğumuz dönemde ekonomik insana yönelik tepkilerin tartışılması üzerinden ele alınacaktır.[2]

II. Adam Smith Problemi

Standart iktisat ders kitaplarında iktisadın temel ilkeleri tanıtılırken "*Homo economicus*" terimine ve rasyonellik varsayımına öncelik verilir, ancak bu terimlerin tarihsel gelişimi üzerinde pek durulmaz. Bu durumda neoklasik iktisadın rasyonel ekonomik aktörü ile İskoç ahlak felsefecisi ve klasik iktisadın kurucu Adam Smith'in ekonomik insanının aynı olduğu ve Smith'in, kendi çıkarını düşünen ekonomik insan konseptini iktisat dünyasına soktuğu düşünülebilir.

Adam Smith'in 1776'da yayımlanan *Ulusların Zenginliği* (1993) kitabında pek çok kez atıf verilen meşhur satırları bu görüşü pekiştirmektedir:

> "Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardım severliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde edebiliriz. Onların insancıllıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazançlarından söz ederiz."

Bu meşhur alıntı üzerinden Adam Smith'in ekonomik insan analizi ile *Homo economicus* arasında benzerlikler kurulur. Ancak Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* eserinde temel olarak ekonominin işleyişine odak-

2 "Economic Man" terimi daha çok J.S. Mill'le ilişkilendirilirken "Homo economicus" teriminin ilk olarak Vilfredo Pareto tarafından kullanıldığı düşünülmektedir (Persky, 1995).

lanmakta ve insanı da bu işleyiş içindeki rolü etrafında ele almaktadır. Bu nedenle beş yüz sayfayı aşkın kitapta insan doğasına ilişkin analizler sadece ekonomik işleyiş kapsamında yer almıştır ve toplamda yalnızca beş sayfa tutmaktadır. Bu durumda, "iktisadın insan anlayışının, Smith'in *Ulusların Zenginliği* eserine dayandırılmasını haddinden fazla abartılmış bir durum olarak görmek yanlış olmaz" (Ruben, 2013).

Öte yandan Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*'nden çok daha önce, 1759 yılında yayımlanan *Ahlaki Duygular Kuramı* (1976) başlıklı eserinde insan duygu ve davranışlarıyla ilgili ayrıntılı analizlere yer vermiştir. Buradaki insan empati ve sempati yapan, kendini seven bir bireydir. İnsanlar başkalarının gözünde nasıl göründüklerine önem vermektedir. Başkalarının gözüne sempatik görünme isteği altında onaylanma, övgüye değer bulunma arzusu yatar. Empati ve sempatinin yanı sıra, Smith'in analizlerinde içgüdü, beceri, motivasyon ve tercihler de ön planda yer almaktadır ve birbirleriyle karşılıklı etkileşim içindedirler.

Adam Smith problemi olarak da bilinen bu durum, Smith'in iki kitabında insanın zıt özelliklerine değinmesi olarak karşımıza çıkar. Ancak iktisadi düşünce tarihçileri arasında çoğunluğun benimsediği görüşe göre burada bir çelişki yoktur; Smith'e göre kendi çıkarını düşünmek önemlidir ama insan davranışları sadece bu ilkeye indirgenemez, çıkar güdüsü sadece ekonomik işleyişi açıklaması bakımından önemli ve anlamlıdır (Morgan, 2006).

Adam Smith'in çizdiği ekonomik insan portresinin günümüzdeki rasyonel ekonomik insandan pek çok açıdan uzak olduğu görülmektedir. Smith, insanın maddi durumunu iyileştirmek için neden çalıştığını, doğal ihtiyaçlarından daha fazlasına sahip olmak için neden uğraştığını anlamaya çalışmıştır. Analizlerinde bugün davranışsal iktisatta çokça gönderme yapılan kayıp karşıtlığı, bireyler arası karşılaştırma ve mutluluk gibi psikolojik faktörlere önemli göndermeler yapmıştır. Ancak Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabında ekonomik işleyişi açıklamaya yönelik gerekli olan insan davranış özelliklerine odaklanmış olması, günümüzdeki soyutlanmış, idealize edilmiş ekonomik insan figürünün öncüsü olarak görülmüştür ve diğer çalışmalardaki ekonomik insan figürünün çıkış noktasını oluşturmuştur.

III. John Stuart Mill ve Ekonomik İnsan

İlerleyen dönemlerde ekonomik davranışları daha da kısıtlayan, insan duygularını ekonomik motivasyon ve eğilimlerle sınırlandırmış bir bakış, politik iktisatçı John Stuart Mill tarafından geliştirilmiştir. 1836'da politik iktisat üzerine yazdığı kitabında Mill (1967), bilimsel olma kaygısıyla politik iktisadın analizlerde insanın doğasının tamamını dikkate almadığını vurgulamaktadır. Buradaki insan, toplumdaki sıradan insan figürüne benzememektedir: Analizlerde insan sadece zenginlik hedefleyen ve buna ulaşabilmek için gerekli araçları değerlendirme kapasitesinde olan bir kişi olarak görülür.

J. S. Mill, Ekonomik İnsan (eskiden yaygın kullanımıyla Ekonomik Adam) teriminin mucidi olarak bilinse de kendi yazılarında bu tasarımdan hiç bahsetmemiştir. Ancak Mill'in *Politik İktisat* kitabında insan davranışlarına yönelik soyutlamaları nedeniyle pek çok çalışma "Ekonomik İnsan" teriminin ortaya çıkışını J.S. Mill'le ilişkilendirmektedir (Persky, 1995). Mill'in analizinden şunu anlayabiliriz: İnsanlar açgözlü ve rasyonel değildir ama soyutlamayla sosyal bilim daha iyi çalışır.

Mill, diğer klasik iktisatçılar gibi ulusların zenginliğinin tarihsel izini sürdüğü *Principles of Political Economy* (1848) (*Politik İktisadın Temel İlkeleri*, 1929) kitabında modern toplumlarda zenginlik ve refah dağılımının arasında farklılıklar olduğunu ve bu farklılığı sadece fiziksel şartlara ve bilgi seviyesindeki farklılıklara bağlamamak gerektiğini vurgular. Farklılığın insan doğası ve kurumlar arasındaki etkileşime bağlı olduğunu savunan Mill, bu nedenle zenginlik, lüks, eğlence ve çoğalma güdüsüyle hareket eden insanların farklı kurumsal rejimlere ne tür tepkiler verdiklerine odaklanmak gerektiğini belirtir.

J.S. Mill'in ekonomik insanı, Smith'in analizlerine benzer şekilde temelde zenginlik arzulayan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mill'e göre (ayrı bir disiplin olarak) politik/siyasal iktisat temel olarak insanın doğasıyla ilgilenmez, politik ekonomide insan davranışları sadece bireyin zenginlik hedefi kurması ve bu zenginliğe ulaşması için gerekli olan etkin seçenekleri değerlendirebilmesi üzerinden tanımlanır (Mill, 1929).

Bu durumda zenginliğe ulaşmak açısından kullanışlı olmayan psikolojik özellikler ve güdüler analiz dışında bırakılarak insan davranışlarında soyutlamaya gidilmektedir. Böylelikle insan davranışının geniş kapsamlı analizi için Comte'un birleşmiş sosyal bilimler önerisi de baştan reddedilmiş olmaktadır (Persky, 1995).

Yaptığı soyutlamalara rağmen Mill'in ekonomik insanını günümüz rasyonel insanına indirgemek doğru olmaz. Mill'in ekonomik insanı zenginlik hedefine ulaşmak için neyi seçmesi gerektiğine dikkat eder ve davranışları iktisadi kurumlardaki değişime göre farklılık gösterebilir. Mill'e göre baskıcı kurumsal yapılardan kurtulmuş olan ekonomik insan çok daha fazla zenginlik yaratacaktır.

Oysa günümüz kullanımında ekonomik insanın özü ne seçtiğinde değil, seçim yaparken uyguladığı rasyonel metotlarda yatar ve bu durum evrenseldir; hemen her ortamda geçerlidir. Mill'in analizlerinden hareketle tarihsel sürece bakıldığında ekonomik insanın zevk ve güdüleri ticaretin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır ve bu durumda analizler ancak bu tür toplumlar için geçerli olabilir. Ticari aktivitelerin diğer ülkelerde gelişmesi durumunda ise ekonomik insan evrensel olma yolunda ilerleme sağlayabilecektir (Mill, 1929).

Sonuç olarak basitleştirmelere giderek ve ekonomiyle ilgili olmayan pek çok boyutu dışlayarak, insan davranışlarını dar bir şekilde ekonomiye indirgeyen bir durum ortaya çıkmıştır. Bu soyutlamayla birlikte Mill, politik ekonominin de varsayımlar, tanımlar üzerinden soyut bir bilime dönüşeceğinin farkında olduğunu ifade etmiştir (Mill, 1967).

IV. Marjinal Devrim ve Ekonomik İnsan

İlerleyen dönemlerde Marjinal Devrim'le birlikte iktisadi analizlerde psikolojik göndermeler önemini iyice kaybetmeye başlamıştır. Özellikle William Stanley Jevons'ın "hesaplayan insanı" (*calculating man*) ve Carl Menger'in "seçen insanı" (*choosing man*) başlıca Marjinal Devrim karakterleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki karakterin yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki rasyonel ekonomik bireyin ataları olduğunu ileri sür-

mek pek de yanlış olmayacaktır. Jevons ve Menger'in karakterleri kısıtlı bilgi ve koşullarda ihtiyaçlarını tatmin etmeye çalışan, karakteristik özellikleri dışarıda bırakılmış, soyutlanmış ve basitleştirilmiş bireyler olarak karşımıza ortaya çıkmaktadır.

Ekonomik insan artık zenginlik peşinde koşan ve ne tür seçimler yapması gerektiğini düşünen biri değil, faydasını çoklaştırmak isteyen, (tam bilgiye sahip olarak) alım-satımda gerekli hesaplamaları (hata yapmadan) yaparak doğru bir şekilde karar verebilen biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tam rekabet piyasalarında birbirinden bağımsız hareket eden ekonomik insanlar sayesinde toplam faydanın maksimize edildiği bir denge sağlanmış olmaktadır. Bu durumda bu tür bireyler basitleştirmenin ötesinde, güçlü ve kahraman soyutlamalara dönüşmüş olmaktadır (Morgan, 2006).

Jevons'un önemli bir katkısı, hesaplayan insan karakterini inşa ederken büyük ölçüde matematik dilini kullanmış olmasıdır. Mill gibi Jevons da 1871'de yayımlanan *Politik Ekonominin Teorisi* (*The Theory of Political Economy*) kitabında insanın sadece ekonomik motivasyonuyla ilgilenmektedir (Jevons, 1970). Ancak Mill'in klasik ekonomisi üretim dağıtım gibi kanunlara dayanırken Jevons'a göre ekonomik insan kendi zevkinin kanunlarına dayanmaktadır ve bu nedenle faydanın ortaya çıkış koşulları insanların istek ve arzuları üzerinden incelenmelidir (Jevons, 1970).

Mill'in ekonomik insanı zenginliğe ulaşmak için mal ve para biriktirmeyi hedeflerken, Jevons'da tüketim üzerinden haz ve fayda sağlama merkeze oturmaktadır. İki boyutlu uzayda yatay eksende mal ve hizmet miktarı ve dikey eksende yer alan fayda analizinde, Jevons tüketimden elde edilen faydanın ek birim mal ve psikolojik doyum üzerinden nasıl azaldığını göstermiştir. Grafik kullanımının yanı sıra tüketime dayalı duygu ve kararları matematiksel olarak ifade ederek Jevons, ekonomik insanın davranışına nihai halini vermiştir. "Ekonomi bilimi matematiksel olmalıdır çünkü miktarlarla ilgilenmektedir" vurgusu yapan Jevons'a göre, iktisadın yasaları ve bileşenleri matematikseldir ve doğal olarak ekonomik insanın portresi matematik dilinde yazılmalıdır (Morgan, 2006).

Böylelikle Jevons'un "hesaplayan insanı" ve Menger'in "seçen insanı" (1976) soyutlanmış insanın matematiksel ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik insanın hesaplayan zihniyetinin ve matematiksel doğasının iktisatçılar üzerinde soyutlama açısından uzun dönemli etkileri olmuştur, bu nedenle Jevons çoğunlukla modern iktisadın kurucuları arasında gösterilmektedir (Maas, 2005).

Jevons ve diğerlerinin faydayı ve matematiksel hesaplamaları merkeze almış olmalarında Jeremy Bentham'ın etkisini göz ardı etmemek gerekir. Bentham hazzı homojen ve ölçülebilir düşünmüştü ve analizlerinde matematik metaforları kullanmıştı. Jeremy Bentham'ın 1789 yılında yayınlanan *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* (*The Principles of Morals and Legislation*) kitabındaki faydacılık felsefesinin kökleri psikolojik hedonizme uzanmaktadır (Bentham, 1970). Bu anlayışa göre insan tüm eylemlerinde acıdan kaçınıp haz elde etmenin peşine düşer ve temel amacı hazzı en yüksek düzeye çıkarmaktır. Buradan hareketle ilerleyen dönemlerde çıkarı peşinde koşan bencil insanın faydasını en çoklaştırmayı tercih edeceği görüşü baskın hale gelmiştir. Bentham'a göre hükümetlerin oluşturacağı iktisat politikaları da insanların mutluluğunu en çoklaştırma amacı üzerine inşa edilmelidir.

Her ne kadar Bentham'ın görüşleri ileride Marjinal Devrim hareketine önemli ölçüde yön verecek olsa da, kalıcı bir etki yaratmadı. Bentham'ın kullandığı matematik metaforları analizler için yeterli değildi. Özellikle faydanın ölçülmesindeki zorluklar (util), haz ve acı; kazanç ve kayıptaki asimetrinin ölçüm zorluğu yaratması, Bentham'ın analizlerinin etkisini sınırlamıştır.

Ancak Bentham'ın analizleri ilerleyen yıllarda mutluluk çalışmaları için önemli bir dayanak oluşturmuştur. Modellerde fayda yerine mutluluğun kullanılmasını öneren bazı iktisatçılar mutluluğu 0-10 ölçeğinde hesaplayarak Bentham'ın mutluluk hesaplamasına benzer bir yöntem oluşturmuşlardır. Faydaya yönelik ordinal yaklaşımın yerine benimsenen kardinal yaklaşımla birlikte mutluluk ölçülebildiği gibi aynı zamanda karşılaştırılabilir hale gelmiştir. Mutluluk konseptinin karar faydasının yanı sıra deneyimlenmiş faydayı da içeriyor olması ve kullanılan ekonometrik

tekniklerle birlikte geniş bir yelpazedeki (sosyo-ekonomik, sosyo-demografik, kültürel ve kurumsal gibi) faktörlerin mutluluk üzerindeki etkisinin ölçülebiliyor olması, Bentham'ın vurguladığı "iktisat politikaları mutluluğu arttırmaya yönelik olmalıdır" görüşünün hayata geçmesine olanak sağlamıştır (Frey ve Stutzer, 2002).

Marjinal Devrim'le birlikte ekonomik insanın matematiksel olarak ifade edilmesi sadece karakterin gelişmesine katkı vermemiş, aynı zamanda iktisadın diğer alanlarının da formel bir hale gelmesinin kapısı aralanmıştır. Böylelikle yeni konseptte enformel dil bırakılmış, klasik dönemdeki toplu ölçekteki analizler yerini daha fazla nedensel güce sahip, abartılmış özellikleri içeren (hesaplama becerisi ve tam bilgi sahibi olma gibi) bireysel düzeyde analizlere bırakmıştır. Piyasaların ve ekonominin bütününün analizinde idealize edilmiş ekonomik insan çok daha kullanışlı olmaktadır.

V. Rasyonel İnsan

Yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde ekonomik insanın psikolojik karakteri tamamen ortadan kaybolmuş ve "rasyonel" vurgusu daha önce olmadığı kadar ağırlık kazanmıştır. Marjinal Devrim etkili bir şekilde ekonomik seçim konusunu/problemini ekonomik davranışın merkezine yerleştirmiştir.

Neoklasik iktisadın ekonomik insana bakışını, 1930'larda iktisadın tanımında meydana gelen değişimden takip edebiliyoruz. Günümüzde iktisat ders kitaplarında iktisat biliminin tanımı yapılırken en çok atıf verilen iktisatçılardan biri olan Lionel Robbins'in 1932'de ifade ettiği üzere klasik iktisatçıların yaptığı gibi maddi zenginliğin nedenleriyle ilgilenmek yerine, dönemin iktisatçıları kıt kaynakların etkin bir şekilde kullanımına, kıtlık durumunda (amaçlar ve araçlar arasındaki ilişki bağlamında) yapılacak seçimlere odaklanmaktadır (Robbins, 1932).

İktisadın tanımındaki bu değişim, seçim yapma problemini iktisat gündeminde daha üst sıralara taşımıştır. Marjinalist Ekol'den farklı olarak insan arzuları ve isteklerinin öncelikli ve seçimler üzerinde etkili olduğu

görüşü terk edilerek, doğrudan değer biçmek ve seçim yapmanın baskın olduğu ve rasyonel seçimlerle fayda maksimizasyonuna odaklanılması gerektiğini vurgulayan görüş ön plana çıkmıştır.

Lionel Robbins bu geçişi çok güzel özetlemektedir: "İktisadi analizin temel konseptlerinden biri nispi değerlemelerdir ve farklı mallara farklı değerler biçilebilir. Bu durumu bizim problemimiz olarak görmüyoruz, bunları veri kabul ediyoruz" (Robbins, 1932). Robbins psikolojik ögeleri yok saymamakta ancak davranışların kökenini anlamaya çalışmayı gereksiz bulmaktadır. Bu durum, kurumsal iktisatçılardan J. M. Clark tarafından "eski dostumuz ekonomik insan artık giderek bilinçli ve taahhüt etmeyen birine dönüşüyor. Bir gün farklı, başka bir gün daha farklı davranabilirim ama bundan size ne? Siz benim tercihlerimi gördüğünüz gibi kabul edin, seçiyorsam seçiyorum ve sadece bunu bilmeniz yeterlidir" ifadesiyle eleştirilmektedir (Clark, 1936).

Tercihleri isteklerin üzerine çıkararak yirminci yüzyıl iktisatçıları ekonomik insanın rasyonel tercih yaptığı ölçüde her türlü motivasyona sahip olabileceğini ileri sürdüler. Böylelikle analizlerde psikolojiyi büyük ölçüde dışarıda bıraktılar. Vurgulanan rasyonellik çeşitli ürün bileşimleri arasında seçim yaparken mantık olarak analizde çoğu aza tercih etmek, ve tercihlerde tutarlı ve geçişken olmak (A B'ye tercih edilmişse, B, C'ye tercih edilmişse A, C'ye tercih edilir gibi) gibi özellikleri kapsamaktadır.

Ekonomik insan rasyonel bir şekilde seçim yapar. Burada rasyonellik araçsaldır, iktisatçılar insanların duyguları, seçimleri, ve değer biçme süreciyle ilgilenmez, sadece sonuçlara ve çıktılara odaklanırlar. Örneğin, Friedman'a göre teorilerin geçerliliği için psikolojik varsayımları dikkate almak ilgisiz ve gereksizdir. Bunun yerine bu tür teorilerin araçsal değerlerine yani doğru tahminler üretmedeki gücüne odaklanmak gerekir (Friedman, 1953).

Rasyonel ekonomik insanın şöhreti yirminci yüzyılın ortalarında zirveyi görmüş, böylelikle bireysel rasyonelliğin modern iktisadın temel görüşleriyle birleşmesi sonucunda tam rekabet ve genel denge analizlerinde güçlü sonuçlar alınabilmiştir.

Basit bir anlatımla geleneksel mikro ekonomik teoride hane halkı ve firmalarla ilgili karar alma süreci incelenir. Hane halkları rasyonel davranarak faydayı veya mutluluğu maksimize etmeyi hedefler. Firmalar da kârı maksimize ederken maliyetleri minimize etmeyi hedefler ve rasyonel çalışırlar. Ancak teori bireylerin demokratik toplumlarda neden oy kullandıklarını, gönüllülük çalışmalarına neden büyük çaba harcadıklarını anlatmaz (Doucouliagos, 1994). Bunları anlamak için mekanik şekilde işleyen süreçten uzaklaşıp psikolojik ve sosyal değerlendirmelere başvurmak gerekir.

VI. Tepkiler ve Davranışsal İktisadın Yükselişi

Ekonomik insanın soyutlanmış, idealize edilmiş bir matematiksel karaktere dönüştürülmesi karşısında tepkilerin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Bu tepkilerden biri, iktisat ve psikoloji arasındaki bağın tamamen koptuğu bir ortamda davranışsal iktisadın bir alt disiplin olarak ortaya çıkmasıdır. Davranışsal iktisadın ortaya çıkışında bazı önemli gelişmelerin de büyük rol oynadığını belirtmek gerekir.

Davranışsal iktisadın temel sacayağı olan psikoloji bir bilim dalı olarak iktisada göre çok daha geç ortaya çıkmıştı ve burada kullanılan yöntemler iktisatçılar tarafından yeterli bulunmuyordu. Psikolojide uzun yıllar boyunca etki ve tepki mekanizmasına odaklanan davranışsal ekol baskındı ve zihin bir "kara kutu" olarak adlandırılarak davranış analizleri bir kenara bırakılmıştı. Psikolojide davranışsal yaklaşıma göre gerçek olan (veya ilgi duyulan) şeyler görülebilir ve gözlemlenebilir olandır. Kimse zihni veya bilinci göremez ama insanların nasıl davrandığı ve nasıl tepki verdiği gözlemlenebilir. Davranışlardan hareketle, zihin ve beyinle ilgili çıkarımlar yapılabilir, ancak esas amaç bu değildir.

Yirminci yüzyılın ortalarında meydana gelen Bilişsel Devrim'le birlikte psikolojide davranışçı ekolün baskınlığı ortadan kaldırılmış ve karar alma sürecinin incelenmesi merkeze oturmuştur. Bu gelişme iktisat ve psikoloji iş birliği için önemli bir kapı aralamıştır.

Bu dönemde sürece önemli bir katkı ise teknolojik gelişmelerden gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bilgisayar sistemlerindeki, dijital komünikasyon ve teknolojideki gelişmelerle birlikte davranışları modellemeye yönelik simülasyon oluşturmak mümkün hale gelmiştir. Simülasyonlar daha önce dokunulmamış alanlara girilmesine neden olmuştur.

Davranışsal iktisadın ortaya çıkmasında tüm bu gelişmelerin farkında olan ve çalışma alanı sosyolojiden işletmeye, psikolojiden bilgisayar teknolojilerine geniş bir yelpaze içeren Herbert Simon'ın rolünü vurgulamak gerekir. 1950'lerde ve 1960'larda Simon bir yandan ekonomik insanın gerçekçi bir modelini kurgulamaya çalışırken diğer yandan rasyonellik ve fayda maksimizasyonuna itirazlar yükselterek iktisat ve psikoloji iş birliğinin önemine güçlü vurgular yapmaktaydı (Simon, 1963).

Simon, davranışları doğru ve tam olarak tanımlayabilmek için yeni ampirik yasalar bulmaya odaklanırken, kısıtlı rasyonellik ve tatmin eden seçenek kavramlarını ortaya atarak ana akım iktisadın varsayımlarını ciddi biçimde eleştirmiştir. Kısıtlı rasyonellik, insanın doğası gereği bir durum olarak ortaya çıkarken; tatmin eden seçenek ise insanların her zaman faydasını en çoklaştıran seçenek peşinde zaman harcamayabileceği, kendisine yeterli tatmini sunan bir seçeneği (faydasını en çoklaştırmasa bile) tercih edebileceği anlamına gelmektedir. Tatmin eden seçenek anlayışını Herbert Simon kendi hayatında benimsemiş ve uygulamıştır. Bir meslektaşı düzenli olarak birlikte öğle yemeği yerken Simon'ın hep aynı tip sandviç yediğini fark eder. "Neden aynı sandviç?" sorusuna Simon'un cevabı onu tatmin eden ve hemen her yerde kolaylıkla bulunabilen bu sandviçin ne yiyeceğine karar vermek için harcayacağı zamandan tasarruf etmesini sağladığı şeklinde olmuştur (Akdere ve Büyükboyacı, 2015).

Davranışsal iktisattaki yeni yaklaşımların kökeni 1970'lere, özellikle Amos Tversky ve Daniel Kahneman'ın çalışmalarına dayandırılır (Kahneman ve Tversky, 1974). Kahneman, Tversky ve takipçileri ana akımın varsayımlarına ve modellerine alternatif geliştirmek yerine standart teorinin hipotezlerini benimseyerek bilişsel düzeyde bu ölçütlerden sapmaları inceleyemeye odaklanmışlardır. George Loewenstein, Colin Camerer, Matthew Rabin ve Richard Thaler gibi pek çok isim sezgiler ve yanlılıklar,

çerçeve etkisi, beklenti teorisi, belirsizlik altında karar alma sürecinde psikolojik faktörlerin rolü, kestirmelerin davranışlar üzerindeki etkisi gibi çeşitli alanlarda önemli katkı sağlamışlardır (Camerer, Loewenstein ve Rabin, 2004).

VII. Davranışsal İktisat ve Ekonomik İnsan

Özellikle ilk dönem davranışsal iktisat çalışmalarında, neoklasik iktisadın ekonomik insanına yönelik bir alternatif oluşturma gayreti hız kazanmıştı. Bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerle daha gerçekçi bir ekonomik insan modeli oluşturulması hedeflenmişti. Bu bir açıdan standart modelin tüm varsayımlarının toptan reddi anlamına geliyordu.

İlk dönemde temel eleştiriler iki noktada yoğunlaşmıştı: mükemmel rasyonellik ve fayda maksimizasyonu. Bu terimlere karşılık olarak kısıtlı rasyonellik (*bounded rationality*) ve tatmin eden seçenek (*satisfying choice*) terimleri geliştirilmişti.

Eleştirel yaklaşıma göre rasyonel seçime yönelik bilişsel kısıtlar vardır; insan beyninin bilgiyi toplama, işleme ve analiz etmede kısıtları vardır. Bu süreç aynı zamanda maliyetlidir de. İkinci bir eleştiri, kurumların insan davranışları üzerindeki rolü ve grup davranışları üzerinedir: Aktörler bireysel olarak davranmayabilir, aktörlerin zevk ve tercihleri dışsal ve bağımsız değildir ve aktörler çoğunlukla daha çok tatmin eden seçeneğe yönelir (Leibenstein, 1976).

Ancak tatmin eden seçeneği ölçebilmek hiç kolay değildir. Örneğin bir firma çok daha fazla kâr elde edebilecekken düşük bir düzeyde kalmayı seçebilir. Ya da daha fazla kazanabilecek bir çalışan daha az bir kazanç düzeyini tercih edebilir. Buradaki aktör belli bir seviyenin ötesinde faydayla ilgilenmemektedir. Bu durumda tatmin eden seçenek seçildiğinde bunun bir fırsat maliyeti olmamalıdır.

1970'li yılların sonundan itibaren davranışsal iktisat alanında çalışmalar yapan araştırmacılar ekonomik insana alternatif bir model oluşturmaktan çok, standart iktisat teorisinin mevcut varsayımlarını kabul ederek,

ekonomik insanın bu varsayımlardan nerelerde, nasıl ve neden saptığına odaklanmaya başladılar.

Bu duruma örnek olarak Amos Tversky ve Daniel Kahneman'ın (1979) "beklenti teorisi" verilebilir. Bu yaklaşımda belirsizlik altında karar alma sürecinde S şeklinde "değer fonksiyonu" kayıpların insanlara kazancın kattığı olumlu etkiye kıyasla iki kat acı verdiğini göstermektedir. Bu durumda karar alma süreci analizine büyük katkı, örneğin fiyat değişimlerine karşı gösterilen hassasiyetler gibi ölçümlerden gelmektedir.

Mullainathan ve Thaler (2000) ile Rabin (1998) yeni davranışsal iktisadın ana akımdan ayrıldığı noktaları vurgulayarak ekonomik insanın ve ilgili modellerin revize edilebilecekleri vurgusunu yapmaktadır. Kısıtlı rasyonellik altında insanlar kısıtlı bilişsel yeteneklere sahiptir ve bu durum onların problem çözme becerilerini olumsuz etkilemektedir. Bu kısıtlı irade, insanların bazen uzun dönemli hedeflerine yarar sağlamayacak seçimler yapmalarına neden olabilir. Ek olarak, insanların başkalarına yardım için kendi çıkarlarından ödün verebilmelerini; adil olma, karşılıklılık, diğerkamlık gibi özelliklerini de dikkate aldığımızda yapılacak çalışmalarla ortaya çıkarılacak davranışlardaki sapmaların büyüklüğü, insan tercihleri kavramının ne kadar güncellenmesi gerekliliği hakkında fikir verecektir. Bu güncellemelerin küçük boyutlarda olması beklenmektedir (Rabin, 1998). Bu gelişmeler, davranışsal iktisatta yeni akımın neoklasik paradigma içinde yer aldığını göstermektedir.

VIII. Kullanılan Araçlar

Ana akımın içinde yer alan davranışsal iktisadın temel amacı, ekonomik analizlerin psikolojik temellerini destekleyen bir yaklaşımla standart teorinin açıklama gücünü arttırmaktır (Rabin, 1998). Bunu yaparken, disiplinlerarası araştırmalarla birlikte çeşitli yöntem ve araçları kullanabilme esnekliğini göstermektedir. Yapılan çalışmalar varsayımları sorgulamak ve test etmek olmak üzere teorik yaklaşımlardan veri analizine, deneylerden nöroloji alanındaki araştırmalara, geniş bir yelpazeyi içermektedir.

Deneyler temel olarak laboratuvarlar ve online platformlar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Çoğunlukla üniversitelerde veya bağımsız araştırma enstitüleri bünyesinde yer alan laboratuvarlarda yapılan deneylerde özel programların yüklü olduğu bilgisayarlar aracılığıyla oynanan oyunlar üzerinden karar alma süreci kontrollü bir ortamda incelenmektedir. Katılımcıların çoğunlukla öğrencilerden olması bazı durumlarda yetişkin/statü vb. davranışları incelemeyi zorlaştırmakta ve yöntem açısından geliştirilen kurallar fazla kısıtlayıcı olabilmektedir. Online deney platformları bu açıdan daha geniş bir katılımcı yelpazesi sunmaktadır. Deneyi yürütecek araştırmacılar katılımcıların özelliklerini sisteme girmekte ve sistemde kayıtlı olan katılımcılardan uygun özellikler taşıyanlar uzaktan karşılıklı olarak deneylere katılabilmektedir. Bir başka araç ise doğal deneylerdir. Önemli gelişmelerin öncesinde ve sonrasında katılımcıların izlenmesiyle gelişmelere yönelik verdikleri tepkiler incelenebilmektedir.

Saha araştırmalarından elde edilen veri setine dayalı çalışmalar ve sahada gerçekleştirilen deneyler de yöntem/araç açısından önemli bir yer tutmaktadır. Saha araştırmalarında katılımcıların oyunlarda verebilecekleri tepkiler hipotetik sorularla ölçülebilmektedir. Aynı zamanda uygulanan anketler üzerinden regresyon analizleriyle değişkenler arasındaki korelasyon analizleri ve etki analizleri yapılabilmektedir.

Ancak deneysel iktisattaki yöntemlere yönelik eleştiriler de mevcut. Örneğin, yöntem açısından geliştirmiş kurallar pek çok davranışsal iktisatçı tarafından fazla kısıtlayıcı bulanabilmektedir. Laboratuvar ortamında verilen kararların gerçek hayattakinden farklı olabileceğine yönelik eleştiriler yapılmaktadır. Hipotetik sorulara yönelik gelen eleştiri katılımcıların dikkatlice düşünerek, gerçekçi cevaplar vermelerine yönelik bir teşvik mekanizmasının olmamasının altını çizmektedir. Saha araştırmalarında yatay kesit verileri içeren çalışmalardaki önemli sorun ise (ters) nedensellik ilişkisinin ortaya konamamasından kaynaklanmaktadır.

Gelişen teknolojiyle birlikte yakın dönemde hızla yükselen nöro-iktisat alanında (FMRI), (TMI), gibi teknikler kullanarak insan beynindeki (sinir sisteminde) sosyal ve ekonomik aktivitenin davranışsal temellerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Nörolojide yaşanan teknolojik gelişmeler

bu anlamda davranışsal iktisat çalışmalarının metodolojik zenginliğini arttırmaya yönelik olarak büyük önem taşımaktadır.

Davranışsal iktisatta kullanılan araçlar Friedman'ın (1953) yeterli kontrollü deneyler yapılmamasına yönelik saptamasına da katkı sunmaktadır. Böylelikle yapılan araştırmalarla birlikte standart iktisat teorilerinin açıklama gücünün arttırılması hedeflenmektedir. Buradan hareketle, psikolojik temeller üzerine kurulu varsayımların ve modellerin teorilere derinlik kazandırarak ekonomik davranışları daha sağlıklı analiz edeceğine, daha güçlü tahminlerde bulunulabileceğine ve daha iyi iktisat politikalarının ortaya çıkabileceğine inanılmaktadır.

IX. Günümüzde ve Gelecekte Ekonomik İnsan

Günümüzde modern mikro iktisat ders kitaplarında davranışsal iktisat ve kısıtlı rasyonellik vurgusuna çok küçük de olsa, yer verilmeye başladığını görmekteyiz. Her ne kadar bildiğimiz ekonomik insan vurgusu tüm ağırlığıyla ön planda olsa da günümüzde bu eğilimin giderek değişeceği beklentisi mevcut. Özellikle aktörlerin rasyonelliklerinin içinde bulundukları şartlardan etkilenmesine yönelik artan sayıda yapılan vurgu dikkate değerdir.

Bu açıdan ilginç bir örnek olarak Nagel'in (1995) sayı tahmini oyunu verilebilir. Bu oyunda katılımcıların 0 ve 100 arasında bir sayı tutmaları istenmektedir. Oyunu kazanabilmek için seçilen sayının, tüm oyuncuların tuttuğu sayıların ortalamasının p katsayısıyla (0-1 arasında) çarpımına yakın olması gerekmektedir. Tüm oyuncuların tam rasyonel olmaları durumunda diğer oyuncuların da hamleleri dikkate alınarak Nash dengesinin sıfır olması beklenir. Örneğin p katsayısı 2/3 ise ve herkes 100 seçerse 66 ortalamaya en yakın sayı olur; ancak katılımcılar herkesin böyle davranacağını düşünürse o zaman 44 sayısı seçilir, ancak herkes böyle davranacağı için sayı 0'a kadar ulaşır.

Kısıtlı rasyonellik durumunda ise tespit yapmak o kadar kolay değildir. Oyunculardan kaç tanesinin tahminini kaç basamak öteye taşıyacağını, kimin daha da ötesine geçeceğini tahmin etmek çok zordur. İlerleyen yıl-

larda Richard Thaler'in "*Financial Times*" aracılığıyla oynattığı oyunda p'nin 2/3 olması durumunda popüler sayılar (tekrarlı oyunlarda) 33 ve 22 olarak karşımıza çıkmaktadır (Thaler, 2000). Nagel'in oyununda tekrarlı olarak dört kez oynanan oyunda sonlara doğru tahmin edilen sayı 0'a yaklaşmaktadır (Nagel, 1995).

Burada ilginç olan durum sıfır cevabı verenlerin rasyonel dünyada doğru davranmış olmaları ancak gerçek hayatta ödülü kazanamamış olmalarıdır. Kısıtlı rasyonellik durumunda ise kimlerin kaç aşama ilerleyebileceğini tahmin etmek hiç kolay değildir.

Tarafların rasyonelliklerinin içinde bulundukları koşullardan etkilenmesine bir başka örnek ise ültimatom oyununda karşımıza çıkmaktadır. Ültimatom oyununda teklif veren ve teklif alan olmak üzere iki taraf vardır. Teklif veren (deneyi yapan kişi tarafından) kendisine verilen parayı karşı tarafla istediği miktarda paylaşabilir. Her iki tarafın da kazanması ancak teklif alan kişinin paylaşım teklifini kabul etmesiyle mümkündür. Eğer teklifi alan bu paylaşımı reddederse her iki taraf da deneyden eli boş ayrılır. 10 lira üzerinden örnek verecek olursak, rasyonel dünyada fayda maksimizasyonu açısından teklif verenin karşıya 1 lira göndermesi optimum tekliftir. Yine rasyonel dünyada karşı tarafın da bu teklifi bir sıfırdan büyüktür (1>0) anlayışıyla kabul etmesi ve faydasını maksimize etmesi beklenir. Oysa farklı rasyonellik düzeylerinin olduğu bir ortamda ideal paylaşım için yorum yapmak zorlaşır.

Teklif alanın 1>0 yerine daha eşitlikçi açıdan durumu değerlendirmesi, teklif verenin rasyonelliğini bir anlamda anlamsız hale getirebilir. Teklif verenin ise teklif alanın davranışını tahmin edebilmesi hiç kolay değildir. Jevons, Menger, Friedman ve diğerlerinin "ideal dünyada ideal ekonomik insan yaklaşımı" her şeyi anlamayı ve incelemeyi kolaylaştırırken, rasyonellikte farklı düzeylerin olduğu kabulü işlerin daha karmaşık hale gelmesine neden olmaktadır. Kısıtlı rasyonelliği modellerken aktörlerin veri işleme becerilerinin modellenmesi hiç kolay olmayacaktır.

X. Sonuç Yerine

Adam Smith'ten bu yana giderek daha soyut hale gelen ve idealize edilen ekonomik insan figürünün varlığını günümüzde de sürdürmesi beklenmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri ekonomik insanın teorik analizlerde ve tam rekabet piyasalarının işleyişini anlamada önemli kolaylık sağlıyor olmasıdır. Ancak bu figürün gelecekte varlığını sürdürürken pek çok durum özelinde bizlere daha yakın bir aktöre dönüşmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Bu durumda ekonomik insanın yanı sıra bazı durumlar için heterojen aktörlerin ele alındığı modellerde artış yaşanması beklenmektedir. Ancak homojen aktörlerin yerine heterojen aktörlerin yer alacağı modelleri tasarlamak hiç kolay olmayacaktır. Bu aktörlerin rasyonellik düzeyleri, karakteristik özellikleri, duyguları, öğrenme süreçleri, dinamik koşulların etkisi gibi pek çok faktör davranışsal boyut üzerinde çalışan iktisatçıların karşılaşacağı başlıca zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda, davranışsal iktisatçıların daha çok çalışarak ve diğer disiplinlerle iş birliği yaparak yukarıdaki faktörleri ekonomik analizlere dahil etme çabalarının önümüzdeki döneme damga vurması beklenmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

Akdere, Ç., & Büyükboyacı Hanay, M. İ. (2015). Davranışsal İktisat ve Sınırlı Rasyonellik Varsayımı. içinde İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. İmge Kitabevi.

Bentham, J. (1789) *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, J. H. Burns ve H. L. A. Hart (Editörler) (Londra: Althone Press, 1970).

Camerer, C. F., Loewenstein, G., & Rabin, M. (Editörler). (2004). *Advances in behavioral economics*. Princeton University Press.

Clark, J. M. (1936) *A Preface to Social Economics*, New York: Farrar and Rinehart.

Doucouliagos, C. (1994). A note on the evolution of homo economicus. *Journal of Economic Issues*, 28(3), 877-883.

Frey, B. S., & Stutzer, A. (2002). What can economists learn from happiness research?.

Journal of Economic literature, 40(2), 402-435.

Friedman, M. (1953) "The Methodology of Positive Economics," içinde Milton Friedman,

Essays in Positive Economics, Chicago: University of Chicago Press: 3-43.

Jevons, W. S. (1871) *The Theory of Political Economy*. London: Penguin, 1970.

Kahneman, D., & Tversky, A. (2013). Prospect theory: An analysis of decision under risk. İçinde: *Handbook of the fundamentals of financial decision making*: Bölüm I (99-127).

Leibenstein, H. (1976). *Beyond economic man*. Boston: Harvard university press.

Maas, H. (2005) *William Stanley Jevons and the Making of Modern Economics* (Cambridge: Cambridge University Press).

Menger, C. (1871) Grundsatze der Volkswirtschaftslehre, *Principles of Economics*, J. Dingwall and B. Hoselitz (Editörler) New York: New York University Press, 1976.

Mill, John Stuart, (1836) "*On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to It*," London and Westminster Review, October. Vol. 4. Toronto: University of Toronto Press, 1967.

Mill, John Stuart, (1848) *Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy*. Ashley, W. J., editör., London: Longmans, Green and Co., 1929.

Morgan, M. S. (2006). Economic man as model man: Ideal types, idealization and caricatures. *Journal of the History of Economic Thought*, 28(1), 1-27.

Mullainathan, S., & Thaler, R. H. (2000). Behavioral economics. *NBER Working Papers*

Nagel, R. (1995). Unraveling in guessing games: An experimental study. *The American economic review*, 85(5), 1313-1326.

Persky, J. (1995). The ethology of homo economicus. *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 221-231.

Rabin, M. (1998). Psychology and economics. *Journal of economic literature*, 36(1), 11-46.

Robbins, L. (1932) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* (London: Macmillan).

Ruben, E. (2013). İktisadın Unuttuğu İnsan, Bağlam Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.

Simon, H. A. (1963). Economics and psychology. *Psychology: A study of a science*, 6, 685-723.

Smith, A. (1976). *The Theory of Moral Sentiments*, Liberty Classics, Indianapolis.

Smith, A. (1993). *Wealth of Nations*, Oxford World's Classics, New York.

Thaler, R. H. (2000). From homo economicus to homo sapiens. *Journal of economic perspectives*, 14(1), 133-141.

Ekonomi ve Matematik

Osman Aydoğuş[1]

I.Giriş

Matematiğin ekonomide kullanımı ilk günden bu yana tartışmalı bir konudur. Matematiksel ekonomi ve ekonometrinin giderek yaygınlaşması ve yoğunlaşması, tartışmaların ve eleştirilerin şiddetlenmesini beraberinde getirmektedir. Ekonomide matematiğin ilk kullanımı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar gidiyor. Bununla birlikte, matematiksel ekonominin yaygınlaşması ve sözel ekonomiye karşı ezici bir üstünlük kurarak ana akım ekonomide adeta tekel haline gelmesi II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde gerçekleşti. Matematiksel ekonomi; mikro ekonomi, makro ekonomi veya uluslararası ekonomi gibi ekonominin ayrı bir dalı değildir. Terim, ekonomide matematiksel yöntem ve tekniklerin yoğun olarak kullanıldığı durumu niteliyor. Matematiksel ekonomi ile ekonometri birlikte nicel ekonomiyi oluştururlar. Matematiksel ekonomik modeller durağandan dinamiğe doğru giderek çeşitlenmektedir. Ekonomide matematiğin rolü, kapsamı ve doğası üzerine daha ilk günden başlayan tartışmalar günümüzde de artarak devam etmektedir. Ekonomide matematik kullanıl-

1 Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisat Bölümü.

masına kategorik olarak karşı çıkan ana akım dışı radikal eleştiriler olduğu gibi, matematiğin yanlış kullanıldığını ve gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesinin gerektiğini öne süren içeriden eleştiriler de vardır. 2008 Krizi'nden sonra eleştirilerin hem yaygınlaştığı hem de şiddetlendiği görülmektedir.

II. Kısa tarihçe

Ekonomik düşüncenin başlangıcı bazı ekonomi tarihçileri tarafından Antik Mısır, Hamurabi Kanunları veya Hindu Vedalar'ına kadar götürülüyor. Bununla birlikte, ilk ekonomistin Aristo olduğu genel kabul görmekte. İlk kez Antik Yunan'da kullanılan ekonomi sözcüğü, Yunancada "hane yönetimi kuralları" anlamına geliyordu. Antik Yunan toplumunda hanenin (*estate*) ekonominin mikrokozmosu olduğu dikkate alındığında, terimin bugünkü hane kavramından çok daha geniş kapsamlı olduğu anlaşılıyor. Ekonomi terimi yerini 17. yüzyılın başından itibaren politik ekonomi (ekonomi politik) terimine bıraktı. Matematiksel ekonomi ise, klasik politik ekonominin yerini yeniden ekonomi (*economics*) terimine bıraktığı 19. yüzyılın ilk yarısında, ilk kez ortaya çıktı. Petty'den Smith'e, Ricardo'dan Malthus'a klasik ekonomistlerin neredeyse tamamının anlatımları sözeldi, basit artitmetik dışında matematiğe pek yer vermiyorlardı. Eserlerini 19. yüzyılın ilk yarısında veren Fransız matematikçi Antoine August Cournot ilk matematiksel ekonomist olarak bilinir. Bununla birlikte, ekonomide matematikten yararlanılması daha eskidir ve 18. yüzyılın başlarına kadar gider. "*1711'de bir İtalyan papazı olan Giovanni Ceva para üzerine yazdığı bir yazıda, cebirsel ifadeler kullanmış ve böylece iktisatta matematik kullanan ilk kişi unvanını kazanmıştır. Ceva'nın yazısından sonra D. Bernoulli'nin (1738) faydanın incelenmesine türevsel hesabı sokması, H. Lyold adlı bir İngiliz subayının para üzerine yaptığı deneme (1771), ünlü Alman iktisatçısı J. H. von Thünen'in (1826) kuruluş yeri kuramlarına öncülük eden yapıtı, W. Whelwell'in 'Siyasal İktisadın Bazı Doktrinlerinin Matematiksel Sunumu' (1829) başlığını taşıyan yazıları gibi, yer yer matematik kullanan çalışmalar ortaya çıkmıştır.*" (Ersel, 1981: 1).

Matematiği ekonomide ilk kullanan olmasa da Cournot çok özel bir yere sahiptir. Antoine August Cournot'ya matematiksel ekonominin öncüsü nitelemesini kazandıran en önemli özelliği matematiksel yöntemleri ekonomik araştırmaya bilerek, sistemli ve tutarlı bir biçimde uygulayan ilk bilim insanı olmasıdır. Cournout'nun yayımlandığı zaman pek ilgi görmeyen ama sonradan ona ün kazandıracak olan kitabı *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses* (Zenginlik Teorisinin Matematiksel İlkeleri Üzerine İncelemeler) 1838 yılında yayınlandı. Cournot ekonomik araştırmada matematiksel yöntemleri uygulamaya çalışırken kesinlik peşindeydi ve tümden gelim yöntemine dayanıyordu. Cournot ekonomik analize fonksiyon ve olasılık kavramlarını ihdas ettiği gibi, arz ve talep fonksiyonlarını fiyatın bir fonksiyonu olarak ifade eden ilk bilim insanıydı (Hodgson, 2013: 31). Cournot toplumsal bilimlerin büyüleyici ve tartışmalı problemlerine matematiğin kesin dilini uygulama girişiminde bulunan matematikçi, mühendis ve doğa bilimcileri tipinin muhtemelen ilkiydi; bunu yaparken, ekonomiye matematiği uygulamanın doğasının ve sınırlarının farkındaydı ve kendisini tüm temel ekonomik soruları değil, yalnızca matematiksel formülasyonlara uygun olanları matematiğin yardımıyla ele almakla sınırlamıştı (Anikin, 1979: 316). Cournot talep esnekliği kavramını da geliştirmiş ve farklı piyasa yapıları (tekel, duopol) altında hasılat maksimizasyonu koşullarını matematiksel olarak türetmiştir. Örneğin, bir tekelin hasılat fonksiyonunu $p.F(p)$ (fiyat çarpı satış miktarı) şeklinde yazar; satış gelirini maksimize etmek amacıyla yola çıkarak hasılat fonksiyonunun türevini alır ve maksimum hasılatı veren fiyatı bulur. Düopol için geliştirdiği matematiksel model ise Cournot çözümü olarak bilinir. Cournot'nun analizi farklı piyasa yapıları altında farklı biçimler alan talep fonksiyonlarının uç değerlerinin bulunmasına dayanır.

Kullanılan matematiksel dil son derece kesin ve etkileyiciydi ama dönemin ekonomistleri için bir o kadar anlaşılmazdı. Muhtemelen bu nedenledir ki, Cournot, bir diğer büyük matematiksel ekonomist Leon Walras tarafından otuz yıldan fazla bir süre sonra gündeme getirilmesine kadar unutuldu.

Marjinal fayda kavramının yükselmesi matematiğin ve özellikle de kalkülüsün daha fazla kullanımı için olanak yarattı. Avusturya Ekolü'nün kurucusu Menger, matematiksel ekonomi modellerinin sınırlı bir kullanımı olabileceğini öne sürerken Jevons, Walras ve daha sonraları Edgeworth ve Pareto faydacılık ile matematiği birlikte kucakladılar. Fiziğe öykünme, fiziğe imrenme bu ekonomistlerin bir başka yönelimiydi: "*Geç on dokuzuncu yüzyıl fiziğinin özel türü (özellikle kalkülüs içerenler) modellemeye genel yaklaşıma rehberlik etti, dengeyle aşırı meşguliyeti kutsallaştırdı ve öngörü amacını yüceltti. Bu metaforlarla, matematiksel tekniğin gerçek gücüne duyulan hayranlıkla ve daha büyük öngörü yeteneğiyle donanmış çok sayıda neoklasik ekonomist formalizm ve kesinlik kampanyasını yirminci yüzyıla taşıdılar.*" (Hodgson, 2013: 31-32). Buna karşılık, neoklasik sentezin büyük ekonomisti ve mikro ekonominin kurucusu Marshall ile makro ekonominin kurucusu Keynes'in ekonomide matematiğin kullanılmasına ihtiyatlı yaklaştıkları biliniyor. Keynes sonrasında ise hem neoklasik hem de Keynesyen ekonomistler giderek daha fazla matematik kullanır oldu. Özellikle Paul Samuelson, 1947 yılında yayımlanan *Foundations of Economic Analysis* adlı kitabıyla matematiksel ekonominin yaygınlaşmasında çok etkili oldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra matematiksel ekonomi ana akım ekonomide kesin bir hegemonya kurdu: "*Ancak, matematiksel iktisatta asıl gelişme İkinci Dünya Savaşı sonrasında olur. Süreli iktisat yayınlarındaki matematiksel iktisat makalelerinin sayfa sayısındaki artış, bu gelişmeyi doğrulamaktadır; savaş yıllarında azalan sayfalar 1944 sonrasında çok önemli bir artış gösterir.*" (Doğruel, 2012: 3). II. Dünya Savaşı'na kadar kalkülüs yoğun olarak kullanılırken, sonrasında 1960'a kadar doğrusal modeller, küme teorisi ve genel denge modelleri öne çıktı. 1960 sonrasında ise integral kalkülüsü ve dinamik analizin ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu dönemde ilk kez Cournot'nun ortaya koyduğu bir doğrusal model Neumann ve Morgenstern tarafından oyun teorisine dönüştürüldü ve Nash tarafından geliştirildi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra genel denge modellerine olan ilgi canlandı ve birçok yeni genel denge modeli geliştirildi. Genel ekonomik dengenin sistematik olarak formüle edilmiş ilk matematiksel teorisi Léon Walras tarafından kuruldu. Walras, bu modele on sekizinci yüzyıl ve er-

ken on dokuzuncu yüzyıl İngiliz ve Fransız ekonomistlerince geliştirilmiş olan klasik teorinin büyük bölümünü dahil etmişti. Modelde kullandığı arz ve talep fonksiyonu kavramları ve azalan marjinal fayda nosyonu gibi bazı temel kavramsal aletler ise Bernoulli, Cournot ve Dupoit tarafından zaten matematiksel olarak ifade edilmişti (Leontief, V: 1954: 216). 1950'lerde genel dengenin modern bir versiyonu matematiksel yeniliklerle Kenneth Arrow, Gérard Debreu ve L. W. McKenzie gibi ekonomistler tarafından geliştirildi. Türkiye'de ise Bulutay (1979) genel denge teorisi alanında yapılmış özgün bir çalışmadır. Öte yandan, bilgisayarların ve hesaplama yöntemlerinin gelişimi sayesinde ekonomide gözlenebilen nicel büyüklüklerle hesap yapma ve istatistiksel yöntemlerden yararlanarak öngörüde bulunmaya yönelik çalışmalar giderek yaygınlaştı ve ekonometri adını alan yeni bir dal ortaya çıktı (Ersel, 1981: 1).

Ekonomi teorisi, matematik ve istatistiğin kesişiminde yer alan ekonometrinin gelişimiyle ekonomide ampirik araştırmalar olağanüstü yaygınlaştı ve yoğunlaştı. Münhasıran olmasa da tümdengelime dayanan matematiksel ekonomiden farklı olarak tümevarıma dayanan ekonometri; ekonomi teorisinin sınanması, katsayı tahminleri ve öngörü amacıyla kullanıldı. 1980 sonrasında ise ekonomi teorisine pek yer vermeyen ve ilgili ekonomik değişkenler arasındaki mekanik ilişkilerin araştırılmasına dayanan zaman serisi analizinin öne çıktığı görülüyor.

Günümüzde ekonomi teorisinde en yaygın kullanılan matematiksel yöntemlerin başında optimizasyon teknikleri gelmektedir. Cournot'nun bir tekelin hasılat maksimizasyonu problemini formel olarak kurması ve kalkülüs tekniğiyle çözmesinden bu yana optimizasyon tekniklerinde durağandan dinamiğe, doğrusaldan doğrusal-olmayana büyük gelişmeler kaydedildi ve ekonominin hemen her dalında kullanılır hale geldi.

Bugün gelinen noktada, ekonomistlerin matematikten kaçınması neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Dört önemli ekonomi dergisinde yayımlanan makaleleri inceleyen araştırmacılar, geometri veya matematik kullanmayan yazıların sayısının 1892'de yüzde 95 iken 1990'da yüzde 5,3'e gerilediğini belirlediler [Stigler vd. (1995)'den aktaran Hudgson (2013)]. Bu eğilim 21. yüzyılda da derinleşerek devam etti. Matematikselleşme eği-

limi yalnızca ana akım ekonomiyle de sınırlı kalmadı: "*Son zamanlarda bu eğilim açısından Neoklasik, Marx'çı ve Keynes'çi iktisatçılar arasında bu açıdan bir fark kalmamış gibidir. Farklı tür ve düzeyde olsa da tüm iktisat okulları bugün matematik yöntemleri kullanmaktadır. İktisatta matematik kullanımı bir taraftan yaygınlaşırken öte yandan da hızla yoğunlaşmaktadır. Yani iktisat için gerekli olan matematik giderek matematiğin derinliklerine uzanmağa başlamış ve hatta matematiğin sınırlarını zorlamağa başlamıştır.*" (Ersel, 1981:1). Ana akım makro ekonomi günümüzde iki ana ekolden oluşmaktadır: Klasik ekonominin devamı olan yeni klasik ekonomi ve Keynes'in devamı olan yeni Keynesyen ekonomi. Her iki ekol de tümüyle matematikselleşmiştir.

III. Matematiksel Ekonomide Model (Analiz) Türleri ve Teknikler

Cournot'nun öncü çalışmasında bir tekelin hasılat fonksiyonunu temsil eden tek bir fonksiyon söz konusuydu. Günümüz terimleriyle ifade edilirse, Cournot'nun modeli tek değişkenli (fiyat) bir amaç fonksiyonundan (hasılat fonksiyonu) oluşan son derece basit bir ekonomik modeldi. Cournot bu durağan (statik) modelde türev tekniğini kullanarak hasılatı maksimum yapan fiyatı bulmak istiyordu. Günümüzde ise hem modeller çok daha karmaşık hale geldi hem de matematisel teknikler gelişti ve çeşitlendi. Chiang ve Wainwright (2016)'ı izleyerek matematiksel ekonomide yaygın kullanılan başlıca model-analiz türlerini ve teknikleri aşağıdaki gibi sınıflayabiliriz:

Analiz	**Teknik**
Durağan (Denge) Analizi	Denklem Sistemlerinin Çözümü
Karşılaştırmalı-Durağan Analiz	Türevsel Kalkülüs
Dinamik Analiz	İntegral Kalkülüsü, Fark Denklemleri ve Türevsel Denklemler

Bu analiz türlerini sırasıyla ele alacağız, ancak önce matematiksel ekonomik model kavramını açıklamakta fayda var.

IV. Matematiksel Ekonomik Model

Toplumsal bir bilim olan ekonomide, fizik kimya ve biyoloji gibi bilimlerdekinin aksine, kontrollü deney yapma olanağı yoktur veya son derece sınırlıdır. Bilim laboratuvar ortamında değişkenleri kontrol etmek suretiyle deney yaparak sonuçlara ulaşma olanağına sahiptir. Örneğin fizikçi laboratuvar ortamında basıncı ve suyun niteliğini sabit tutarken sıcaklıktaki bir değişikliğin suyun durumunu nasıl etkilediğini belirleyebilir. Ekonomistin böyle bir olanağı yoktur. 19. yüzyılda ekonomistler arasında fiziğe öykünme, fiziğe imrenme eğilimi başladığını, eğilimin ve giderek derinleştiğini ve politik ekonomi teriminin yerini fizikten (*physics*) mülhem ekonomi (*economics*) teriminin aldığını biliyoruz. Bilimdeki laboratuvarın yerini tutacak ekonomik model kavramının da bu eğilimle birlikte geliştiğini belirtelim. Karmaşık ekonomik gerçekliğin basitleştirilmiş bir temsilcisinden başka bir şey olmayan ekonomik model bir kere kurulduğunda, ekonomist bu modelde çeşitli analizler yapabilecektir. Örneğin, bir IS-LM modeli oluşturulduğunda, para ve maliye politikalarının etkileri karşılaştırmalı-durağan analizi ile modelden elde edilebilecektir. Modelde, tıpkı fizikçinin laboratuvar ortamında yaptığı deneylerde olduğu gibi, *ceteris paribus* (başka her şey aynıyken), söz gelimi kamu harcamasında meydana gelen bir değişikliğin milli gelir ve faizin denge değerleri üzerindeki etkileri belirlenebilecektir.

Ekonomik gerçeklik son derece karmaşıktır. Ekonomi teorisi bu karmaşık gerçekliği soyutlamalarla basitleştirmek zorundadır. İncelenmek istenen ekonomik fenomenin, birincil (temel) olduğu düşünülen faktör ve ilişkileri seçilip bunlar üzerinde yoğunlaşılır. İkincil (tali) faktör ve ilişkiler ihmal edilir. Böylece elde edilen basitleştirilmiş analiz çerçevesi gerçek ekonominin iskeletsi ve basit bir temsilcisidir. Mimarın maketine benzetebileceğimiz bu basitleştirilmiş analiz çerçevesi *ekonomik model* olarak adlandırılır. İster matematiksel olsun ister sözel, her teorik analizde amaç belli bir varsayımlar (postulatlar, aksiyomlar) kümesinden akıl yürütme

yoluyla sonuçlar (teoremler) kümesine ulaşmaktır. Bu bakımdan iki yaklaşım arasında fark yoktur. Matematiksel ile sözel teori arasındaki temel ilkesel fark "[...] *ilkinde varsayım ve sonuçların sözcükler yerine simgelerle ve cümleler yerine denklemlerle gösterilmesinde yatar; dahası, akıl yürütme sürecinde, sözel mantık yerine matematiksel teoremler kullanılır.*" (Chiang ve Wainwright, 2016: 2).

Teorik bir çerçeveden başka bir şey olmayan ekonomik model, eğer matematiksel ise bir denklem kümesinden oluşur. Denklemler basitleştirilmiş ekonomik yapıyı temsil ederler ve birincil önemde oldukları için seçilmiş olan temel faktörleri temsil eden *değişkenler*i birbiriyle ilişkilendirerek benimsenen analitik varsayımlara matematiksel bir biçim verirler. Değişkenler *içsel* ve *dışsal* olarak ikiye ayrılır. Dışsal değişkenler, değeri modelin dışından verilen ve modelde veri (sabit) olarak alınan değişkenlerdir. İçsel değişkenler ise değeri modelin çözümünden bulunacak olan değişkenlerdir, yani modelin bilinmeyenleridir. Modelde ayrıca *sabit*ler de yer alır. Sabitler sayısal veya parametrik (simgeyle ifade edilmiş sabit) olabilir.

Denklemler eşitlik veya eşitsizlik şeklinde olabilirler. Özdeşlikler tanım gereği doğru olan eşitliklerdir. Örneğin, kâr (π) tanım gereği hasılat (R) ile maliyet (C) arasındaki farka eşittir: $\pi \equiv R - C$. *Davranışsal denklem*ler ise bir değişkenin öteki değişkenlerdeki değişmelere nasıl tepki verdiğini gösterir. Bir modelde başlangıçta benimsenen varsayımlara matematiksel ifadeyi öncelikle davranışsal denklemlerin belirleniş şekli verir. Örneğin, Keynesyen modelde cari dönemin tüketim harcaması ile cari gelir arasında pozitif bir ilişki olduğu ve gelirden bağımsız pozitif bir otonom tüketim harcaması (C_0) olduğu varsayılır. Bu varsayım matematiksel olarak doğrusal bir tüketim fonksiyonuyla ifade edilir: $C_t = C_0 + cYt$ ($C_0 > 0, 0 < c < 1$). Öte yandan, Friedman'ın daimi gelir hipotezine göre ise cari tüketim harcaması daimi gelire (Y^*) bağlıdır. Bu varsayım da matematiksel olarak şöyle ifade edilebilir: $C_t = cY^*_t$. Bu tüketim fonksiyonları farklı sonuçlar verecektir. Örneğin, Keynesyen fonksiyonda ortalama ve marjinal tüketimler farklılaşırken, Friedman'da aynı olur. Dikkat edilmesi gereken şey, bu sonuçların yalnızca ve yalnızca başlangıçta kabul edilen varsayımlara

bağlı olarak ortaya çıktığıdır. Daha açık bir ifadeyle, matematiğin hiçbir rolünün olmadığıdır. Ekonomik modelin temel yönlerini açıkladıktan sonra model (analiz) türlerine geçebiliriz.

V. Durağan (Denge) Analizi

Durağan (statik) modellerde zaman boyutu yoktur, bütün değişkenler aynı zaman döneminde yer alır. Durağan modellerde üç sorunun cevabı aranır: i) Denge var mıdır (dengenin varlığı), ii) denge ekonomik olarak anlamlı mıdır ve iii) denge bir tek (*unique*) midir? Bir ekonomik modelin çözümü olabilir veya olmayabilir ya da belli koşullar altında çözüm olabilir. Çözüm olsa bile ekonomik olarak anlamsız olabilir (örneğin, ekonomide negatif fiyat veya miktarlar çoğu zaman anlamlı değildir). Kimi modellerde de birden fazla çözüm (*multiple equilibria*) ortaya çıkabilir. Dengenin istikrarı ise dinamik analizin sorusudur (Hess, 2002: 3).

Oluşturulan ekonomik model uygun matematiksel teknikle çözülerek modelde yer alan içsel değişkenlerin (eğer varsa) denge değerleri bulunur. O nedenle analiz, denge analizi olarak da adlandırılır. Denge, modelde yer alan birbiriyle ilişkili tüm değişkenler arasındaki uyumlanmalar sonucunda modelde içsel hiçbir değişim eğiliminin kalmadığı durum olarak tanımlanabilir. Durağan bir modelin çözümü, modelde yer alan seçilmiş ve birbirleriyle bağlantılı içsel değişkenlerin denge durumundaki değerlerinin modeldeki dışsal değişkenlerin veri ve sabit değerleri cinsinden bulunmasıdır. Dışsal değişkenlerden birinde veya daha fazlasında değişiklik meydana gelmesi halinde içsel değişkenlerin denge değerleri de değişecektir. Örneğin, bir milli gelir-harcama modelinde vergiler, kamu harcaması ve transfer ödemeleri modelde dışsal (veri ve sabit) olarak alınır ve milli gelirin denge değeri bulunur. Modelde dışsal değişken veya parametrelerden brisinin, söz gelimi kamu harcamasının değeri değiştiğinde, çözüm değerlerinin de değişeceği muhakkaktır. Bu, karşılaştırmalı-durağanlık analizinin konusudur.

VI. Karşılaştırmalı Durağanlık (Denge Durumlarının Karşılaştırılması) Analizi

Bu analizde esas olarak, ekonomik modelin iki farklı denge durumunun karşılaştırılması yapılır. Analizde model, parametre ve dışsal değişkenlerin veri değerleri için bir denge durumundayken, *ceteris paribus*, tek bir parametre veya dışsal değişkende bir küçük değişiklik ortaya çıktığında içsel değişkenlerin denge değerlerinin nasıl değişeceği sorusuna cevap aranır. Dışsal değişkenlerden birinde bir değişiklik ortaya çıktığında mevcut denge bozulacaktır. Dengenin bozulmasının ardından modelin yeniden dengeye gelip gelmeyeceği, eğer yeni bir dengeye gelecekse bunun ne kadar zaman alacağı gibi sorular karşılaştırmalı durağanlık analizinde sorulmaz. Analizde modelin yeniden dengeye geleceği *varsayılır* ve yeni denge değerleri ile önceki denge değerleri karşılaştırılır. Karşılaştırmalı durağanlık analizinde türevsel kalkülüs kullanılır. Analiz esas itibarıyla, içsel değişkenlerin denge değerlerinin dışsal değişkenlere veya parametrelere göre kısmi türevlerinin bulunmasına dayanır. Bunun için önce model çözülür ve içsel değişkenlerin denge değerleri dışsal değişkenlerin ve parametrelerin birer fonksiyonu olarak elde edilir. Daha sonra bunların uygun tekniklerle parametre ve dışsal değişkenlere göre kısmi türevleri alınır. Elde edilen karşılaştırmalı durağanlık türevleri, değişimin hem yönü (türevin işareti) hem de büyüklüğü hakkında bilgi verir. Fonksiyonların genel olarak verildiği modellerde ise örtük fonksiyon teoreminden yararlanılır. Söz gelimi, Keynesyen kapalı ekonomi IS-LM modelini ele alalım:

$$Y - C(Y^d) - I(r) - G_0 = 0 \quad (0 < dC/dY^d < 1, dI/dr < 0) \tag{1}$$

$$L(Y, r) = M_0 \quad (L_Y > 0, L_r < 0) \tag{2}$$

İlk denklem mal piyasasında dengeyi (IS denklemi), ikincisi ise para piyasasında dengeyi (LM denklemi) temsil etmektedir. Modelin başlangıç varsayımlarını tüketim (C), yatırım (I) ve likidite talebi (L) fonksiyonlarının türevlerinin işareti yansıtmaktadır. Söz gelimi, Keynesyen teoriye uygun olarak tüketim, harcanabilir gelirin (Y^d) bir fonksiyonudur ve türe-

vi pozitif ama 1'den küçüktür. Yatırımlar ile faiz arasında negatif bir ilişki vardır. Öte yandan, likidite talebi ile harcanabilir gelir arasında pozitif ama faiz oranı ile negatif bir ilişki olduğu varsayılmıştır.

Karşılaştırmalı-durağanlık türevlerini bulmak için denklemlerin toplam türevleri alınır ve elde edilen eşanlı denklem sistemine örtük fonksiyon teoremi uygulanır. Toplam türev alma ve örtük fonksiyon teoremi burada başlangıç varsayımlarından sonuca götüren uygun matematiksel yöntemler olup sonuçları etkilemezler. Söz gelimi, *ceteris paribus*, kamu harcamasındaki (G_0) bir artış hem denge milli gelir düzeyini hem de denge faiz oranını arttıracaktır: $dY^*/dG_0 > 0$, $dr^*/dG_0 > 0$. Bu sonuçlar, hiç kuşkusuz daha modeli kurarken yapılan başlangıç varsayımlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Başlangıç varsayımları değiştirildiğinde sonuçlar da değişecektir. Örneğin, klasik-neoklasik yaklaşıma uygun olarak tüketimin, gelirin değil de faizin azalan bir fonksiyonu; likidite talebinin de sadece gelirin artan bir fonksiyonu olduğu varsayıldığında, denge faiz oranı yükselirken, denge gelir düzeyinin değişmediği sonucu elde edilecektir: $dY^*/dG_0 = 0$, $dr^*/dG_0 > 0$. Sonuç kümelerinin farklı olmasında matematiğin hiçbir rolü yoktur, belirleyici olan başlangıç varsayımlarıdır. Yukarıdaki tartışmadan matematiksel ekonomik modellerde sonuçların matematiksel olarak kanıtlandığı, dolayısıyla doğru ve kesin oldukları görüşünün yanlış olduğunu da görebiliyoruz.

VII. Dinamik analiz

Hem durağan hem de karşılaştırmalı durağanlık modelleri zamansız modellerdir. Tüm değişkenler aynı zaman döneminde yer alır. Karşıklaştırmalı durağanlık analizinde dışsal değişkenlerden birinde değişiklik ortaya çıktığında ve mevcut denge bozulduğunda, modelin yeni bir dengeye ulaşıp ulaşmayacağı, ulaşacaksa da bunun ne kadar zaman alacağı soruları sorulmaz, yalnızca yeni dengeye ulaşılacağı varsayılır. Bu sorular ve cevapları dinamik analizin konusudur. Daha açık bir ifadeyle, dinamik analizde dengenin varlığı ve bir tekliğinin yanı sıra istikrarlı olup olmadığı, yani dengenin bozulması sonrasında zaman içinde belli bir değere (dengeye) yakınsayıp yakınsamayacağı da incelenir. Bu amaçla değişkenlerin zaman

içinde izleyeceği patikalar ve patikaların özellikleri belirlenir. Bu nedenle, zaman değişkeni analize açık olarak girer. Değişkenler her zaman noktasında değer alabiliyorlarsa sürekli zaman, belli zaman aralıkları (dönemler) itibarıyla değer alabiliyorlarsa kesikli zaman söz konusudur. Çözüm için sürekli zaman modellerinde türevsel denklemler ve integral, kesikli zaman modellerinde ise fark denklemleri teknikleri kullanılır. İster kesikli ister sürekli olsun, dinamik modellerde değişkenler arasındaki ilişkileri ve ilişkilerin zaman içinde nasıl değiştiğini gösteren denklemlerin (türevsel denklemler veya fark denklemleri) belirlenmesi gerekir. Ayrıca, her modelde değişkenlerin başlangıç değerlerine ilişkin başlangıç koşulları da belirlenmelidir. Belirlenen türevsel denklemler (fark denklemleri) ve başlangıç koşulları dinamik modelin postulatını (varsayımlarını) oluşturur ve uygun matematiksel teknikler (integral kalkülüsü) kullanılarak sonuçlara (çözüm) ulaşılır. Varsayımlar (benimsenen denklemler) değiştiğinde sonuç (modelin dinamik istikrarı) da değişecektir. Örnek olarak, örümcek ağı modelini alalım. Talep edilen miktarın (Q_{dt}) aynı dönemin fiyatına (P_t), arz edilen miktarın (Q_{st}) bir önceki dönemin fiyatına (P_{t-1}) bağlı olduğu doğrusal bir kısmi piyasa modeli düşünelim:

$$Q_{dt} = a - bP_t \qquad (a, b > 0) \tag{3}$$

$$Q_{st} = -c + dP_{t-1} \qquad (c, d > 0) \tag{4}$$

$$Q_{dt} = Q_{st}$$

Talep ve arz denklemleri denge koşulu denkleminde yerine konulursa aşağıdaki fark denklemi elde edilir: $bP_t + dP_{t-1} = a + c$. Dikkat edilirse bir dönemin fiyatı önceki dönemin fiyatına bağlıdır ve fark denklemi fiyatın zaman içinde nasıl değiştiğini göstermektedir. Fark denkleminin çözümü, şu çözüm denklemini verir:

$$(P_0 - P^*)(-d/b)^t + P^*$$

Burada, P0 başlangıç fiyatını, P* ise denge fiyatının göstermektedir. Fiyatın zaman içinde denge fiyatına yakınsayıp yakınsamayacağı (-d/b)t terimine, yani arz eğrisinin eğimi (d) ile talep eğrisinin eğimi (–b) arasındaki ilişkiye bağlıdır. Arz eğrisi talep eğrisinden daha dikse (yatıksa), fi-

yat zamanla denge fiyatından ıraksayacaktır (yakınsayacaktır). Başlangıç fiyatı (P0) ile denge fiyatı (P*) arasındaki ilişki ise fiyatın denge fiyatına aşağıdan mı, yoksa yukarıdan mı yakınsayacağını (ıraksayacığını) belirlemektedir. Eğimler ve başlangıç fiyatı a priori olarak belirlenebileceği gibi, ampirik olarak da tahmin edilebilir.

Yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde iş çevrimlerinin (iktisadi devreler) analiz edilmesine yönelik olarak geliştirilen dinamik analiz, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, önce ekonomik büyüme alanına, ardından da makro ekonomiden uluslararası ekonomiye kadar ekonominin tüm dallarına yaygınlaşmıştır.

VIII. Ekonomide Matematik Tartışmaları

Matematiksel ekonominin (ve ekonometrinin) özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonominin hemen her alanında yaygınlaşması ve yoğunlaşması, matematikselleşmeye yönelik eleştirilerin de giderek artmasını ve şiddetlenmesini beraberinde getirmiştir: Ekonomide matematik kullanımına yönelik ilk kayda değer eleştiri İrlandalı politik ekonomist John Cairnes tarafından yapılmıştır: "Matematiksel iktisat bu hızlı yükseliş sürecinde, matematiğin iktisat içinde kullanımına yönelik eleştirileri, vazgeçilmezliğini vurgulayan değerlendirmeleri ve bunlara dayanan tartışmaları hep içinde taşımıştır. [...] matematiğin kullanımına karşı ve yanında olanlar arasındaki tartışma, bugün var olduğu gibi neredeyse matematiğin ilk kullanıldığı yıllara kadar uzanmaktadır. Samuelson'ın 1952'de yazdığı bir makalede yer verdiği bilgilere göre o tarihten yetmiş yıl önce Cairnes matematiğin iktisatta kullanımını eleştirmiştir." (Doğruel, 2012: 3). İngiliz klasik ekolününün en önemli ekonomistlerinden birisi olan İrlandalı John Cairnes, matematiğin ekonomiye uygulanabileceğini öne sürüyor ama aşırı matematikselleşmeye kuvvetle karşı çıkıyordu. Cairnes, ilk baskısı 1857'de yayımlanmış olan ilk kitabı *The Character and Logical Method of Political Economy* (Politik Ekonominin Karakteri ve Mantıksal Yöntemi) başlıklı kitabının ikinci baskısına önsözünde aşırı matematikselleşmeyi eleştiriyor ve ekonomik hakikatin matematiksel araçlarla keşfedilemeyeceğini ve o güne kadar matematiksel yöntemin etkili olduğunu gösteren tek bir kanıt bile olmadığını öne sürüyordu.

Faydacı, marjinalist veya neoklasik yaklaşımın matematiksel ekonominin gelişmine büyük katkı verdiği doğrudur ama neoklasik ekol içinde dahi matematiğin ekonomide kullanımının ciddi bir tartışma konusu olduğu da doğrudur. Genel denge teorilerinin yeniden gündeme geldiği 1940'lara kadar mikro ekonominin en büyük teorisyeni kabul edilen Alfred Marshall, fizikten ziyade o sıralarda çok etkili olan Spenceryen evrimci görüşten hareketle ekonomik sistemlerin karmaşık ve evrimci nitelikte olduğu görüşünü benimsemişti ve o nedenle ekonomik teoride matematiğin kullanımına ihtiyatla yaklaşıyordu. Marshall, aynı zamanda ekonomide tümdengelim ve tümevarım (amprisizm) yöntemlerinin her ikisine de ihtiyaç olduğunu belirterek bir orta yol izlemişti (Hodgson, 2013: 34). İlginç olan, Marshall'ın Cambridge'den öğrencisi ve makro ekonominin kurucusu J. M. Keynes'in de hem ekonomide matematik kullanımı hem de o dönemde gelişmekte olan ekonometri için hocası gibi ihtiyatlı ve eleştirel bir tutum benimsemiş olmasıdır. Marshall gibi Keynes de matematiksel analize karşı değildi ama olası yanlış kullanımlarına dikkat çekiyordu. *Genel Teori*'de şöyle yazıyordu: "*Matematiksel ekonominin büyük bölümü, dayandıkları başlangıç varsayımları kadar kesinlikten uzak ve yazarın iddialı ve yararsız simgeler labirentinde gerçek dünyanın karmaşıklığını ve karşılıklı bağımlılıklarını kaybetmesine izin veren uydurmalardan ibarettir.*" (aktaran, Hodgson, 2013: 35).

Gelişmeler, Marshall ve Keynes'in ihtiyatlı tutumları yönünde olmadı, Keynes'ten sonra nicel ekonomi hızla ekonomi teorisine ve uygulamalarına hakim bir konuma yükseldi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir yandan ekonometri, ekonominin temel dalları arasına girerken; bir yandan da matematiksel ekonomi, özellikle Samuelson'ın kurduğu temeller üzerinde hızla yükseldi ve egemenlik kurdu. Ama ekonominin nicelleşmesine yönelik ana akımın içinden ve dışından yönlendirilen eleştiriler ve yapılan tartışmalar da devam etti ve yükseldi. Ekonomide ve ekonomi eğitiminde aşırı matematikselleşmeye yönelik eleştiri ve tepkiler ilk kez 2000 yılında eyleme dönüştü. 2000 yılında Paris'te bir grup Ecole Normale Superieure ekonomi öğrencisi bir dilekçeyle ekonomi eğitiminde reform yapılmasını talep ettiler. Yüzlerce öğrencinin imzaladığı dilekçeyle başlayan eylemler post-otistik ekonomi hareketine dönüştü ve hızla Birleşik Krallık, ABD

ve diğer ülke üniversitelerine yayıldı. Hareketi başlatan seçkin ekonomi öğrencileri ekonomi eğitiminin temelini oluşturan neoklasik ekonomi yaklaşımını hedef aldı. Aşırı matematikselleşmiş ve gerçeklikte karşılığı bulunmayan koşullarda çalışan karmaşık matematiksel modellerin büyülediği ekonomi eğitiminin değiştirilmesini talep ettiler. Aşırı matematikselleşme, ekonomik gerçeklikle ilişkisi olmayan karmaşık matematiksel modeller ve matematiğin araç olmaktan çıkıp amaç haline gelmesi başlıca eleştirilerdi.

Matematiğin ekonomide kullanımına yönelik en temel eleştirilerin önemlice bir bölümü, ekonominin, doğa bilimlerinden farklı olarak, toplumsal bir bilim olduğu görüşünden kaynaklanır. Ekonomi toplumsal bir bilim olduğundan, ekonomik modellerde yer alan değişkenler soyutlamalarla ulaşılan kavramları gösterir. "*Böyle olunca da bu değişkenlerin karmaşık, yer yer bulanık ve ölçülemeyen şeyleri ifade etmekte olduklarına dikkat etmek gerekir. Bunları matematiksel simge ve bağıntılar biçiminde ifade ettiğimizde, zorunlu olarak, değişkenleri kendi içlerinde dondurmak ve sanki iyi tanımlanmış, değişmez şeylermiş gibi düşünmek gerekmektedir. Böylece değişkenlerin nitel özelliklerinin değişmez olduğunun varsayılması durumu oraya çıkmaktadır. Bu varsayım ise, toplumsal bir bilim olan iktisat açısından önem taşıyan bir boyutun ihmal edilmesi anlamına gelmektedir.*" (Ersel, 1981: 3). Modern toplumlarda bireyler, gruplar, sınıflar ve kurumlar arasında ortaya çıkan son derece karmaşık ilişkilerin oluşturduğu ekonomik gerçekliğin matematiksel ekonomik modellerde gereğince yansıtılamaması da bununla ilgilidir. "*Bazen* [...] *simgeleştirme ve nitel değişmelerden arıtma sürecinin de ötesine gidilmekte ve matematiksel uygunluk ayracı iktisadi geçerliliğin önüne geçebilmektedir. Bu durumda matematiksel açıdan güzel, tutarlı sonuçlar alınabilmekte, fakat bunun fiyatı iktisadi açıdan anlamlı varsayımlardan vazgeçilmesi olduğundan, yapılan çaba bir matematiksel alıştırma yapmanın ötesine geçememektedir.*" (Ersel, 1981: 3).

Matematiksel ekonomi modellerinde seçicilikle ilgili bir başka sorun da modellerin öngörü gücüne hâlâ çok büyük önem atfedilmesinden kay-

naklanmaktadır. Buna göre ana akım ekonomi, son dönemde geliştirilen matematiksel ekonomi modellerinin önemli bir bölümünü öngörü gücü zayıf olduğu için dışlamaktadır (Hodgson, 2013). Son dönemlerde ekonomide matematik repertuvarını zenginleştiren birçok teori ve model geliştirildi. Ne var ki, hâlâ Friedman'ın 1953'te ortaya koyduğu "teorinin sınaması, öngörü kapasitesidir" argümanı etkili olmaya devam ediyor ve matematiksel potansiyeli çok yüksek yeni teori ve modeller ana akım ekonomide göz ardı ediliyor. Friedmana'a göre başlangıç varsayımlarının bir önemi yoktur, önemli olan modellerin sonuçlarının hipotez testlerini geçmesi, yani öngörü gücünün olmasıdır. Öngörü gücü üzerinde bu kadar odaklanılması, ana akım ekonomide hangi türden matematiğin kabul göreceğinde önemli bir faktör olmuştur. Yeni matematiksel teknikler getiren oyun teorisi; doğrusal olmayan karmaşık sistemlerin sıklıkla öngörülemez sonuçlar üreteceğini öne süren kaos teorisi; Goodwin'in başlangıç koşullarına bağlı olarak modelin öngörü gücünün çok zayıfladığını gösteren doğrusal olmayan dinamik iş çevrimi modeli; karmaşa teorisi ve daha pek çok matematiksel model ana akım ekonomide bu nedenle yeterince yer bulamamıştır. Yapılması gereken, sonuçların öngörü gücüne odaklanmaktan vazgeçip matematiksel teknik seçiminden ve modelin kurulmasından önce gelen temel varsayım ve yargıların sorgulanmasıdır. Ekonomi öğrencileri de bu yönde cesaretlendirilmelidir (Hodgson 213,: 37-39).

Karşı cephede, ekonomide matematik kullanmanın hem gerekli hem de kaçınılmaz olduğunu öne sürenlerin başlıca argümanları ise şöyle: Her şeyden önce matematiksel ekonomi ekonomik analize bir yaklaşımdan başka bir şey değildir ve matematiksel olmayan ekonomiden temelde bir farklılığı yoktur. Her iki teorik analizde de amaç başlangıçta belirlenen bir varsayımlar (aksiyomlar, postulalar) kümesinden akıl yürütme yoluyla bir sonuçlar kümesine ulaşmaktır. Matematiksel yaklaşımın sözel yaklaşımdan iki önemli farkı vardır: Birincisi, ilkinde varsayımlar ve sonuçlar sözcüklerden ziyade sembollerle ve cümlelerden ziyade denklemlerle ifade edilir. İkincisi, akıl yürütme sürecinde sözel mantık yerine [...] matematiksel teoremler kullanılır. Dolayısıyla, sembollerin tümden gelime daha uygun olduğu ve önermelerin de daha kesin ve özlü olarak ifade

edilebileceği muhakkaktır (Chiang ve Wainwright, 2016: 2-3). Bu özellikler matematiksel yaklaşıma bazı üstünlükler sağlar. Birincisi, matematik her aşamada varsayımların açık bir biçimde (explicit) ortaya konmasını gerektirir. Oysa sözel yaklaşımda böyle bir gereklilik yoktur, varsayımlar örtüktür ve bu nedenle bazı varsayımlar sıklıkla atlanabilmektedir. İkinci olarak, en başta yapılan varsayımlar kümesinden sonuçlar kümesine gidilirken, yani akıl yürütme sürecinde hazır bulunan bol miktarda matematik teorimi kullanılabilir. Böylece, matematiksel olmayan yaklaşımın aksine, akıl yürütme sürecinde mantıksal hata yapılmaması sağlanmış olur. Bu, matematiğin ekonomide doğru düşünmeyi kolaylaştırıcı bir katkısı olarak düşünülebilir. Üçüncüsü, "insan beyni [...] çok sayıda değişkeni ele alıp bunlar arasındaki bağıntıları inceleyebilecek kadar güçlü değildir. Oysa, matematikten yararlanıldığında bu olanaklıdır. Matematiğin bu gücü, özellikle iktisat gibi çok sayıda değişkene sık sık başvurmak durumunda kalan bir bilim alanı için önemli bir katkı olmaktadır." (Ersel, 1981: 3).

Nicel ekonomi (matematiksel ekonomi, ekonometri ve zaman serisi analizi) ana akım ekonomide geri dönülmez noktayı çoktan geçmiştir. Ana akımın belli başlı ekonomi dergilerinde matematiksel veya ekonometrik olmayan makaleler neredeyse hiç yer bulamamaktadır. Bununla birlikte, tartışmalar ve ekonomide nicelleşmeye yönelik eleştiriler hiç kesintisiz devam etmektedir. Tartışma ve eleştirilerin dozunun özellikle kriz dönemlerinde çok yükseldiği görülüyor. Son örneği, 2008 Krizi'nde hem içeriden hem de dışarıdan eleştirilerin zirve yapmış olmasıdır. Alfred Nobel Anısına Ekonomi Ödülü sahibi ekonomist Paul Krugman 2009 yılında New York Times'ta kaleme aldığı makalede ana akım ekonominin iki karşıt ekolünü oluşturan yeni klasik ve yeni Keynesyen ekonomistlere olağanüstü sert eleştiriler yöneltti. Krugman, 1985 ve 2007 arasında makro ekonomi alanında sahte bir barış oluştuğunu; tuzlu su (yeni Keynesyen) ile tatlı su (yeni klasik) ekonomistleri arasında gerçek bir yakınsama olmamasına karşın enflasyonun düşük, resesyonların ılımlı olduğu, ekonomide belli başlı sorunların çözüldüğü, Büyük İtidal'in (*Great Moderation*) gerçekleştiği ekonomi mesleğinin hem teorik hem de uygulamada ulaştığı başarılarla altın bir döneme girdiğini vurguladı. Kuşkusuz finansal krizin patlak vermesiyle bu sahte dünya yeksan oldu. "*Geçen yıl her şey param-*

parça oldu. Pek az ekonomist yaklaşan krizi görebildi, ama bu öngörü başarısızlığı sorunların en önemsiziydi; daha önemlisi, piyasa ekonomilerinde felaket boyutunda başarısızlıkların ortaya çıkmasının mümkün olduğuna mesleğin gözünü kapatmış olmasıydı. [...] *Ekonomi mesleğine ne oldu? Ve buradan nereye gidecek? Görebildiğim kadarıyla ekonomi mesleği, bir grup olarak ekonomistler hakikatin yerine etkileyici matematikle sarmalanmış güzelliği koyma yanlışını yaptıklarından dolayı yoldan çıktı.*" (Krugman, 2009: 2-3). Krugman'ın ekonomide matematiğin araç olmaktan çıkıp amaç haline geldiği ve kötüye kullanıldığı bir durumu vurguladığı muhakkak. Prescott'un reel iş çevrimleri teorisine yönelik eleştirisi ise çok daha ağırdı: "[...] *Büyük Buhran esasında Büyük Tatil miydi? Dürüst olmak gerekirse, teori gerçekten şapşal. Ama Prescott'un 'reel iş çevrimi' teorisinin temel varsayımı sofistike istatistiksel teknikler kullanılarak gerçek verilerle ilişkilendirilmiş dahice inşa edilmiş matematiksel modellerin içine gömülmüştü ve bu teori pek çok üniversitenin ekonomi bölümlerinde makro ekonomi öğretiminde hakim hale geldi.*"

Oyun teorisinin kurucularından Oskar Morgenstern ise ekonomide matematik kullanımının sınırlarına ilişkin yapılan bir araştırma raporunda soruna çok ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğine dikkat çektikten sonra şöyle yazıyordu: "*Sınırlamalar büyük ölçüde ya hatalı bir ekonomik model kurulup matematiksel olarak analiz edilmesinden veya yalnıca matematiğin yetersiz ve hatta beceriksiz bir biçimde kullanılmasından ortaya çıkmıştır. Ama daha önce yapılmış hatalardan matematiğin faydasız veya belli bazı kullanımları varsa bunların sınırlarının şimdiden görülebileceği sonucunu çıkarmak olanaksızdır.*" (Morgenstern, 1963: 2). Morgenstern, sınırların belirlenebilmesi için tek anlamlı yaklaşımın matematiğin tam olarak kullanılması ve sonuçların gözlenmesi olduğunu belirtir.

Bütün bu tartışmalardan ekonomide matematiksel yöntemlerden vazgeçilmesi gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır. Bütün yetersizliklerine, hatalı kullanımlarına, ekonomist için araç olmaktan çıkıp amaç haline dönüşmesi eğiliminin giderek yaygınlaşmasına, derinleşmesine ve tüm sınırlılıklarına karşın, ekonomide matematik kullanımının devam edeceği muhakkaktır.

Yararlanılan Kaynaklar

Anikin, A. V. (1975), A Science in Its Youth: Pre-Marxian Political Economy, International Publishers, New York (https://www.marxists.org/subject/economy/authors/anikin/ pre-marxian-economy.pdf; erişim: 22.08.2022).

Bulutay, T. (1979), *Genel Denge Kuramı*, Anakara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Chiang, A. C. ve K. Wainwright (2016), *Matematiksel İktisad*ın Temel Yöntemleri (Çeviren: Osman Aydoğuş), Literatür Yayınevi, İstanbul.

Doğruel, F. (2012), İktisat Öğretiminde Matematik, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, 2012/48 (http://www.tek.org.tr/files/disc/dt126.pdf; erişim: 05.07.2022).

Ersel, H. (1981), İktisatçılar İçin Matematik, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 461, Ankara (http://hdl.handle.net/20.500.12575/12386; erişim: 22.08. 2022).

Hess, P. (2002), *Using Mathematics in Economic Analysis*, Prentice Hall, Upper Saddle River.

Hodgson, G. J (2013), "On the Complexity of Economic Reality and the History of the use of Mathematics in Economics," *Filosofía de la Economía*, c. 1, No: 1, ss. 25-45 (https://ojs.econ.uba.ar/index.php/CIECE/article/view/491; erişim: 05.07.2022).

Krugman, P. (2009), "How Did Economists Get It So Wrong?," New York Times, 2 Eylülll 2009 (https://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic-t.html; erişim: 21.05. 2018).

Leontief, V., (1954), "Mathematics in Economics," The twenty-seventh Josiah Willard Gibbs Lecture (www.ams.org/journals/bull/1954-60-03/S0002-9904-1954-09791-4/S0002-9904-1954-09791-4.pdf; erişim: 05.07.2022)

Morgenstren, O. (1963), *Limits to the Uses of Mathematics in Economics*, Econometric Research Program Research Memorandum No. 49, Priceton University (https://www.princeton.edu/~erp/ERParchives/archivepdfs/M49.pdf; erişim: 12.07. 2022).

Oyun Teorisi: Güçlü, Gerçekçi ve Kapsayıcı mı?

Ensar Yılmaz[1]

I. Giriş

Oyun teorisi, iktisadi analizin hemen hemen her alanına nüfuz eden bir yöntem haline gelmiştir. Endüstriyel organizasyondan uluslararası ticarete, emek piyasalarından politik ekonomiye uzanan geniş bir yelpaze içinde uygulama alanı bulmaktadır. Dahası sosyal hayatın her alanı özü itibarıyla stratejik ve etkileşim kavramlarının uygulama alanı olduğundan sosyoloji, psikoloji ve siyaset bilimi gibi çok sayıda sosyal bilim de oyun teorisinin analitik araçlarını yaygın bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Bu yüzden de, oyun teorisinin analitik çerçevesi sosyal bilimler arasında interdisipliner çalışmaların ortaya çıkışına aracı olma potansiyeli de taşır. Oyun teorik modelleme bir ortak yöntem olarak sosyal olanı anlamayı daha sağlıklı hale getirebilir. Aumann ve Hart (1992)'e göre oyun teorisi sosyal bilimlerin rasyonel tarafının analizi için bir tür şemsiye ya da "birleşik alan teorisi" olarak görülebilir. Etkileşim içeren sosyal hayatın

1 Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü.

tüm durumlarına bir prensip olarak uygulanabilecek bir metodoloji sunar. Elster (1982) de etkileşimi sosyal hayatın özü olarak kabul ederek, oyun teorisinin sosyal yapı ve sosyal değişimi analiz etmek için bize sağlam mikro temeller sunduğunu belirtir.

Genel anlamıyla, iktisatçı aktörlerin sürekli stratejik etkileşim halinde olmasını da dikkate alarak optimal hareketlerini tanımlamaya ve bulmaya çalışır. Stratejik etkileşimden kastedilen şey, bir oyuncunun herhangi bir gruptaki en azından bir bireyin refahını hareketleriyle etkilemesi durumudur. Aksi takdirde, durum sadece birbirinden bağımsız karar alma problemleri serisine dönerdi. Oyuncular aldıkları kararların birbirinin refahını etkilediğinin farkındadır ve kararlarında bunu dikkate alırlar. Dolayısıyla oyun kavramı, oyuncuların yapabilecekleri hareketler ve bu hareketler sonucunda alacakları faydalar üzerinden tanımlanan kısıtları ifade eden stratejik etkileşim zemini olarak ifade edilebilir. Bir oyunun çözümü ve dengesi ise belirli oyun gruplarında ortaya çıkan sonuçların sistematik bir şekilde ifade edilmesidir. Oyun teorisi, farklı oyun grupları için analitik çözüm önerilerinde bulunur ve bu çözümlerin özelliklerini inceler. Oyun teorik yapılar gelecekteki olaylar hakkında tahminlerde bulunabilir fakat temel motivasyonu bu değildir; tahminden çok, olguları açıklamak ve anlamakla ilgilenir. Oyun teorisinde çok yaygın bir şekilde kullanılan denge kavramı Nash dengesidir. Bu denge kavramı büyük oranda beklentilerin tutarlılığı üzerine inşa edilmiştir. Bunu detaylı şekilde aşağıda tartışacağız.

Matematiksel modellerin oyun teorisinde yaygın bir şekilde kullanımı, bu kullanımın içeriğinden bağımsız olarak oyun teorisine matematiksel bir ilginin oluşmasını sağlasa da, oyun teorisine matematiğin bir alt alanı olarak değil, daha çok sosyal olguları, özellikle iktisadi etkileşim içinde karar alan bireylerin davranışını anlamaya çalışan bir sosyal bilim olarak yaklaşmak gerekir. İktisatçı, matematik yoluyla bazı önermelere ulaştıktan sonra bu önermelerin sonuçlarının gerçek dünyayla uyumlu olup olmadığına bakar. Örneğin, çoklu denge bulduğunda bile modeli kuran iktisatçı "bazı hikâyelerin doğru" olmayabileceğini düşünebilir. Reel dünyadaki olası sonuçları da dikkate alarak bazılarını elimine eder, yani dengeyi sürekli bir şekilde "rafine etme" ya da makulleştirme çabası içinde olacaktır.

Bu durum, aynı zamanda oyun teorisinde çok sayıda denge kavramının da ortaya çıkışının temel nedenidir.

Diğer yandan, oyun teorisinin vardığı sonuçları ampirik olarak, özellikle ekonometrik modellerle test etmek oldukça zordur. Çünkü modellerde kullanılan parametreleri ölçmek ciddi bir problemdir. Fakat bunun yerine yapılan deneysel çalışmalar, içinde barındırdıkları problemlere rağmen, oyun teorisinin dayandığı temel iddiaların ve sonuçların test edilmesine imkân vermektedir. Bu deneysel sonuçların bir kısmı oyun teorisinin iddialarıyla aynı doğrultudayken bir kısmı da onları tezatlayan sonuçlar sunmaktadır.

Bu çalışmada amacım oyun teorisinin ekonomideki rolü, katkıları ve kısıtlarını tartışmaktır. Bu, oyun teorisinin hem potansiyelini hem de sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Bugün sadece iktisatla sınırlı kalmayan adeta emperyal bir yöntem gibi her alana yayılmış durumdadır. Bu çalışmanın II. Bölüm'ünde kısaca oyun teorisinin tarihsel bağlamı ve gelişimi genel hatlarıyla anlatıldı. III. Bölüm'de oyun ve denge kavramlarını ve daha sonra da oyun teorisinin klasik oyunları ve içerdikleri anlamlar tartışıldı. IV. Bölüm'de ise Nash dengesi üzerine değerlendirme sunuldu. V. Bölüm'de oyun teorisinin kısıtları üzerine bir tartışma yapıldı. 6. Bölüm de makaleyi sonuçlandıran bir bölüm oldu.

II. Oyun Teorisinin Tarihsel Bağlamı ve Gelişimi

1940'ların sonunda ekonometri ve oyun teorisi iktisadın umut vaat eden iki metodu olarak görülüyordu. Her iki metodun da iktisadi olguları gözlemlemek, anlamak ve açıklamak konusunda önemli faydaları olacağı düşünüldü. Fakat bilindiği üzere, sadece ekonometri kısa sürede bu umutlarla paralel olarak gelişti ve iktisadın ayrılmaz bir parçası haline geldi. Oyun teorisi uzun süre daha çok matematikçi kökenli iktisatçıların ilgilendiği bir alt disiplin olarak kaldı ve iktisadi problemlerle ilgilenmek yerine daha çok teorik kavramlar ve ispatlar şeklinde aksiyomatik bir gelişme gösterdi.

Fakat 1970'lerden itibaren iktisatçılar kompleks iktisadi problemlerin yapısını anlamak için oyun teorisinin neler yapabileceğini görmeye başladılar. Oyun teorisinin kendi içindeki gelişmeler, özellikle bilgi (belirsizlik, asimetrik bilgi gibi) ve zaman (olayların dinamiği) kavramlarının daha gerçekçi yapılar halinde iktisadi analize dâhil edilmesine imkân verdi. Oyun teorisi 1980'lerde çok hızlı bir şekilde "ana akım" iktisadın ayrılmaz bir parçası haline geldi. Ekonometri, uygulamalı iktisadın tek metodu olurken oyun teorisi de mikro ekonominin tek metodu haline gelmiştir.

Oyun teorisinin bir disiplin olarak von Neumann ve Morgenstern'ün 1944 yılında yayımlanan "*The Theory of Games and Economic Behavior*" adlı kitabıyla başladığı varsayılır. Bu kitap önemli bir oyun teorik kavram olan "çatışma"nın matematiksel olarak ifade edilebileceğini gösterdi. Mahkûmlar Çıkmazı kavramının gelişimi ve John Nash (1950a, 1950b ve 1951)'in 1950'lilerin başında dengenin tanımı ve varlığı konusundaki makaleleri modern iş birlikçi olmayan oyunların (bağımsız bireysel hareketlerin olduğu çatışma-rekabet içeren oyunlar) temellerini atmış oldu. Bu dönemde, aynı zamanda iş birlikçi oyun veya koalisyon oyunu denen, gruplar arasındaki etkileşimi ve iş birliklerini dikkate alan oyunların da teorik kavramsal çerçevesi gelişmeye başladı. Örneğin, Shapley (1953) koalisyon oyunları için çözüm kavramı geliştirdi. Böylece 1950'li yılların başında, oyun teorisinin gelecek 20 yılda kullanacağı tüm kavramlar geliştirilmiş oldu. Fakat 1970'lerin ortasına kadar oyun teorisi yine de otonom bir alan olarak kaldı; iktisadın temel problemleriyle çok ilgilenmedi. Bu durum, Thomas Schelling'in 1960 yılında büyük beklentiler yaratan "*The Strategy of Conflict*" kitabına ve bir oyunun çekirdeği ile genel denge kavramı arasındaki ilişkiyi inceleyen bir dizi makalesine rağmen böyle devam etti.

Diğer yandan, 1970'ler aynı zamanda iktisatçıların "bilgi" konusunu önemsemeye başladığı bir dönem oldu. Bireylerin eksik bilgiye sahip oldukları ve sınırlı rasyonel oldukları dikkate alınarak iktisadi analiz yapılmaya başlandı. Bu daha gerçekçi bir yaklaşımdı. Böylece oyun teorisinin ayakları daha fazla yere basmaya başladı. Bu kavramlara "zaman" (hareketlerin ardısallığı) da dâhil edilince genelde iktisatta özelde ise oyun te-

orisinde önemli bir gelişme kaydedilmiş oldu. Özellikle Selten (1965)'in "mükemmel denge" ve Harsanyi (1967)'nin "eksik bilgi" hakkında yazdıklarıyla oyun teorisinin doğal gelişme mecrasını bulmuştur.

Oyun teorisi özellikle 1980'li yıllardan itibaren büyük bir ilerleme göstermiştir. Bunun ardındaki temel neden oyun teorisindeki gelişmelerin yanı sıra, iktisat metodolojisinin derleşik makro ekonomik yapılardan daha mikro ekonomik analize kayan bir yapı göstermesidir. Geçmişte makro ekonomistler analizlerine derleşik davranışsal ilişkilerle (tüketim fonksiyonu gibi) başlarken, mikro ekonomistler ise bireyi birbirinden kopuk adalar halinde maksimizasyon yapan birimler olarak düşündü. Günümüzde makro ekonominin mikro temelleri dikkate alındığı gibi, mikronun da makro temelleri olduğu düşüncesi stratejik etkileşim alanını oldukça genişletmiştir.

Modern iktisat, oyun teorisinin sunduğu teorik çerçeveden oldukça yoğun bir şekilde faydalanır. Oyun teorisi aktörlerin birbirine bağımlı refahlarını kendi amaçları doğrultusunda bilgi teorisiyle analiz etmeyi amaçlar. Bu bize farklı çıkar veya faydalara sahip aktörlerin stratejik seçimlerini kavramsallaştırma imkânı verir. Bu anlamda sadece iktisadi ilişkilere değil, aynı zamanda, siyaset, hukuk, sosyoloji ve psikolojiye de uygulanır. Oyun teorisi aslında ilk önce matematikçiler tarafından geliştirildi. Fransa'da 1921 yılında Emile Borel; ABD'de John von Neumann'ın 1928 yılında yazdığı bir makale ve 1944'te ekonomist Oskar Morgenstern'le birlikte yazdığı kitap ve 1950'de John Nash tarafından yazılan makale, bu gelişmenin temel akademik çalışmalarıdır. Oyun teorisindeki son kavramsal gelişmelerle birlikte sosyal bilimlerdeki uygulama alanları genişledi ve gelişti; bunda matematikçilerin büyük katkıları olsa da iktisatçılar önemli rol üstlendi. Yani, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası aksiyomatik metotlar kullanan (Hilbertçi gelenek) matematikçiler oyun teorisinin kavramsal çerçevesini çizdi. Fakat bu gelişmelerin hem kavramsal zenginliği hem de içeriği iktisat alanına çok uygun değildi. Oyun teorisini iktisatçılar için daha gelişkin bir anlama aracına dönüştüren gelişmeler, 1980'lerden sonra bilgi, zaman ve iktisadi zemininde ortaya çıkan gelişmelerdir.

Gerçekte, oligopol yapıların incelenmesi, genel stratejik bir oyun için Nash dengesi kavramının formel olarak ifade edilmesinden çok daha önce gerçekleşmiştir. İlk olarak Cournot (1838), firmalar arası etkileşim ilişkisine bakmıştır. İki firma arasındaki rekabetten doğan üretim dengesinin varlığına işaret etmiştir. Fakat bu dengenin Nash dengesi olduğu düşüncesi aslında çok eski olmadığı gibi Nash'in kendisi de A. Cournot'dan haberli değildi. Leonard (1944) bu bağlantıyı kurar. Bundan sonra da Cournot-Nash dengesi modeli iktisadi analizin ayrılmaz bir parçası haline gelir.

Oyun teorisi her geçen zaman daha fazla alanda başvurulan bir analitik bir çerçeve sunmaktadır. Hatta Herbert Gintis (2009), oyun teorisinin, kaba bir başlangıç yaptıktan sonra bilimlerin birleştirici dili ve formasyonu olduğunu ifade eder. Oyun teorisinin neredeyse tüm sosyal bilimlerin anlama yöntemine dönüştüğünü ifade eder. Örneğin, ekonominin dışında, politik bilimlerde (oy verme davranışı, ülke ilişkileri vb.), sosyolojide (ağ oyunları), hukukta (anti-tröst uygulamaları), biyolojide (evrimci stratejilerde), psikolojide (birçok alanında oldukça sık bir şekilde görünür), teolojide [Auman (1985)'nın Talmud'daki iflas konuları üzerine çalışmasında olduğu gibi], tarihte [Grief (1994)'in çalışmalarında oldukça sık görülen] ve diğer birçok alanda analitik bir araç olarak kullanılır.

Oyun teorisi çoğunlukla belirli etkileşimleri anlamak için kavramsal bir çerçeve sunsa da, özellikle son dönemlerde bir mühendislik alanına da dönüştüğünü görüyoruz. Yani mevcut oyunları analiz etmek yanında, "oyun kurmak" diyebileceğimiz bir alanla da ilgilenir. Bu alan "mekanizma tasarımı" denen alandır, burada istenilen sonuçları elde etmek için oyunun nasıl kurulması gerektiği üzerinde bir çalışma söz konusudur. Bu durum, iktisadın belki de ne fazla gerçek hayata dâhil olduğu alan olarak da gösterilir. Özellikle ihalelerin tasarımı bu alana girer. Bunu, örneğin kamu ihalelerinde veya radyo dalgalarının satım ihalelerinde gördük. İhaleyi düzenleyenin maksimum gelir elde etmesi için, oyunun yani ihalenin hangi fiyat davranışları, zaman ve bilgi altında tasarlanması gerektiğiyle ilgilenir. Sosyal seçim teorisinde de benzer tasarımlar kullanılır. Örneğin, bireylerin gerçek tercihlerini ortaya çıkarmak için müşevvikler (*incentives*) sunulmalıdır.

III. Oyun Teorisinin Temel Kavramsal Çerçevesi ve Denge Kavramı

3.1. Oyun Kavramı

Oyun teorisinde oyunları sınıflandırmak hem analiz için hem de oyunun dengesini bulmak açısından oldukça kritik bir konudur. Oyunları bilgi ve zaman üzerinden sınıflandırmak, bu açıdan, önemlidir. Oyunları Tablo 1'de de gösterildiği gibi, bilgi üzerinden tam ve eksik, zaman üzerinden ise statik ve dinamik diye sınıflandırıyoruz. Eğer oyuncular hareketlerini aynı anda seçiyorlarsa, bu oyunlar statik (eş anlı), fakat eğer oyuncular birbirlerinin hareketlerini gözleme imkânı buluyorlarsa bu oyunlar da dinamik olarak tanımlanır. Aslında burada bahsedilen kronolojik zamandan ziyade, bilgi zamanıdır, yani hareketi görüp görmemektir. Bir oyuncu bir saat önce hareketini seçse bile eğer bunu diğer oyuncu gözlemleyemiyorsa bu oyun hâlâ statik bir oyundur. Dinamik olması, karşı oyuncunun hareketini görmek anlamına gelir.

Tablo 1: Zaman ve Bilgi Üzerinde Oyun Kategorileri

	Tam Bilgi	Eksik Bilgi
Statik	Stratejik biçimli oyunlar	Bayesyen oyunlar
Dinamik	Tam bilgili genişleyen-biçimli oyunlar Dinamik oyunlar	Eksik bilgili genişleyen-biçimli oyunlar

Oyun teorisinde temelde tam ve eksik bilgi gibi iki geleneksel ayrım kullanılsa bile bilgi konusu oldukça geniş ve tartışmalı bir konudur. Çok sayıda farklı bilgi yapıları ve kategorileri söz konusudur. Bunlar, örneğin, mükemmel, tam, kesin ve simetrik bilgi şeklinde sınıflandırılabilir. Mükemmel bilgi, oyuncunun oyunun neresinde olduğunu bilme durumudur, aksi durumda mükemmel olmayan bilgi söz konusudur. Eş anlı oyunlar (statik) mükemmel olmayan bilgili oyunlardır, çünkü oyuncular oynarken birbirlerinin hareketlerini gözlemleyemez.

Kesin bilgili oyun, herhangi bir oyuncu hareket ettikten sonra şansın devreye girmediği oyunlardır, yani oyun başladıktan sonra oyuncuların kendileri dışında, "doğa" diye nitelendirdiğimiz şansı temsil eden diğer bir oyuncunun rolü yoktur. Aksi takdirde oyun "belirsizlik" oyunudur. Kesin olmayan bilgi, oyunda, gelecekte elde edilecek fayda düzeylerinin belirsizliğine neden olur. Oyuncular davranışlarını bu anlamda beklenen fayda üzerinden belirler. Örneğin, oyuna kimin önce başlayacağını belirlemek için zar atılan bir satranç oyunu yine kesin bilgili bir oyundur çünkü oyunun ilerleyen aşamalarında doğanın hareketleri (ya da şans) yoktur. Fakat tavla oyunu her aşamasında doğanın devrede olduğu bir oyundur, bu yüzden kesin bilgili olmayan bir oyundur, aynı zamanda mükemmel bilgili bir oyundur çünkü herkes birbirinin hareketini gözlemler. Diğer bir bilgi kategorisi simetrik/asimetrik şeklindedir. Simetrik bilgili oyun, bir oyuncunun hareket ettiği bir noktada bilgi kümesinin diğer her oyuncunun bilgi kümesiyle aynı olduğu oyundur. Aksi durumda, oyun asimetrik bilgili bir oyundur. Asimetrik bilgili bir oyunda, bilgi kümeleri birbirinden farklılık gösterdiğinden, oyuncular aynı zamanda mükemmel olmayan bilgili bir oyundur. Simetrik bilgili bir oyunda doğanın hareketleri veya eş anlı hareketler olabilir fakat bu durumlar herhangi bir oyuncuya bilgi avantajı sağlamayacaktır. Tüm klasik statik oyunlar, kesin, mükemmel olmayan ve simetrik bilgili oyunlardır.

Son olarak, tam ve eksik bilgili oyunlardan bahsetmek gerekir çünkü bu konu aynı zamanda tanım karmaşasının da sıklıkla yaşandığı bir alandır. Eksik bilgili oyun, en önce doğanın hareket ettiği ve bu hareketin en azından bir oyuncu tarafından gözlemlenemediği oyun olarak tanımlanır. Yani nasıl bir oyun oynanacağı şansla belirlenir. Aksi takdirde, tam bilgili oyundur. Eksik bilgili oyun aynı zamanda mükemmel olmayan bilgili oyundur çünkü oyuncu nerede olduğunu bilemez. Statik oyunlar tam fakat mükemmel olmayan bilgili oyunlardır. Herhangi bir eksik veya asimetrik bilgili oyun aynı zamanda mükemmel olmayan bilgili bir oyundur.

Burada önemli bir noktayı ifade etmek gerekir. Tam bilgi, oyun teorisi literatüründe iki farklı anlamda kullanılır. Birincisi, yukarıda verdiğimiz tanımlamadır, yani oyunun olasılıklı bir durumla başlaması durumudur.

İkinci tanımlama ise, ki bu eski tanımlamadır, tüm oyuncuların oyunun kurallarını bilme durumudur; aksi takdirde eksik bilgi söz konusudur. Fakat bu tanımlama kullanıldığında, oyuncuların bilgi kümelerinin ne olduğunu tam olarak ifade etmek sorunlu hale gelmektedir. 1960'lı yılların sonuna kadar, oyun teorisyenleri bu tanımdan hareketle eksik bilgili oyunların analiz edilemeyeceğini belirtiyorlardı. Fakat Harsanyi (1967) ikinci tanımlamadan hareketle, eksik bilgili bir oyunun temel unsurlarını değiştirmeden mükemmel olmayan bilgili bir oyuna dönüştürebileceğini gösterdi. Buna "Harsanyi dönüşümü" denir. Bunu doğanın ilk önce hareket edip farklı oyunlar arasında seçim yaptığı bir oyuna dönüştürerek yaptı. Yeni dönüştürülen oyunda, tüm oyuncular artık yeni kuralları ve sonuçları bilir. Böylece Harsanyi'nin bu önerisi, eksik bilgili oyun tanımını sıradanlaştırmıştır ve insanlar bu terimi yeni dönüştürülen oyun için kullanmaya başlamıştır. Yani eski tanım altında, eksik bilgili bir oyun tam bilgili bir oyuna dönüşmüştür. Yeni tanımlamaya göre ise yeni dönüştürülen oyun, eksik bilgili oyundur.

3.2. Bazı Klasik Oyunlar ve Nash Dengesi

Ekonomi biliminde genel anlamda arz-talep eşitliği diye tanımlanan piyasa denge kavramı merkezi öneme sahip bir kavramdır. Bu kavramın teorik çekiciliği, denge durumunda hiç kimsenin herhangi bir dışsal faktör olmadan davranışını değiştirme eğilim içinde olmamasından kaynaklanır. Davranıştaki bu değişmeme veya düzenlilik hali günlük hayatta da karar alırken tahminlerimizin temelini oluşturur. İnsanların davranışlarındaki düzenlilikleri, stratejik yapıların tahmini için de kullanırız. Bunun için de genel olarak insanların rasyonel olduklarını yani kendi faydalarını düşündüklerini ve diğer insanların davranışlarındaki düzenliliklerden de haberli olduklarını düşünürüz. Standart arz-talep yapısında olduğu gibi, stratejik yapılarda da rasyonel olarak sürdürülen davranış düzenliliğine denge diyoruz. Stratejik yapılardaki en önemli denge kavramlarından biri Nash dengesidir. 1950'lerde Amerikalı matematikçi John Nash tarafından geliştirilen bu kavram o kadar yaygın kullanılan bir denge kavramı haline geldi ki iktisatçılar, bir oyunun dengesinin baştan Nash dengesi biçimle-

rinden biri olduğunu varsayar. Genel olarak Nash dengesi, herhangi bir oyuncunun diğer oyuncuların hareketleri veri alındığında hareketini değiştirerek daha iyisini yapamayacağı durumdur. Diğer bir deyişle, Nash dengesi her oyuncunun diğer oyuncuların hareketlerine karşı en iyi tepkisidir.

Nash dengesi, pratik hayatta karşılaştığımız bazı sorunları veya durumları anlamak için oldukça faydalı bir işleve sahiptir. Nash dengesi tanımına dönük birtakım problemlerin olduğunu ve bu yüzden de bazı öngörülerinde başarısız olduğuna dair bir tartışmayı ilerleyen bölümlerde ifade edeceğim. Fakat şimdi burada oldukça önemli olduğunu düşündüğüm ve gerçekte hayatta karşılaştığımız bazı yaygın durumları anlamak için bazı klasik oyunlara ve ortaya çıkan Nash dengelerine değinmek istiyorum.[2]

Oyun teorisinin bazı klasik oyunları vardır. Aslında bunlar gerçek hayatta karşılaştığımız bir takım durumları ifade etmek için geliştirilen oyunlardır. Bu oyunların isimleri (Mahkûmlar *Çıkmazı, Cinsiyetler S*avaşı gibi) oyunların kapsamını daraltıyor gibi görünseler de aslında yaygın davranış ve durumları tanımlar. Mahkûmlar *Çıkmazı bu oyunlardan biridir. 1950'lerde RAND* düşünce kuruluşu tarafından formüle edilen bu oyundur. Amacım bu oyunu tamamen tanıtmak değil, fakat oyunun temel iddiası: *İ*ki rasyonel birey, *eğer her durumda kendi çıkarlarına uygun stratejiler*e (baskın strateji) sahipse iş birliğine yanaşmayacak ve kendi bireysel faydalarına göre hareket edeceklerdir. Oyunun Nash dengesi de bireysel rasyonalitenin, sosyal rasyonalite (her ikisi için de aynı anda daha iyi olan durum) anlamına gelmediğini gösterir. Bu, bireysel rasyonalitenin herkesi aşağı çektiği bir "rasyonalite kapanı"dır. Bu tür problemler aslında daha kolektif hareket etme ya da koordinasyon problemlerine işaret eder. Yani iş birliğiyle her iki oyuncunun refahını iyileştirmek (Pareto iyileştirme) mümkün iken bu gerçekleşmeyebilir.

Günlük hayatımızda buna dair çok sayıda durumla karşı karşıya kalırız. Örneğin, OPEC ülkelerinin petrol arzı davranışlarında da bunu görebiliriz. OPEC üyesi ülkeler anlaşıp petrol arzına sınır getirseler, bu her üye

2 Burada bu oyunların genel sonuçlarını tartışmak istediğimden, oyunların daha detaylı analizi için Yılmaz (2022)'ın *Oyun Teorisi* kitabına bakılabilir.

ülke için daha iyi bir durumu ifade edebilir (fiyatı yükseltmek her ülke için daha fazla kâr demek). Fakat bu ülkelerden biri anlaşmayı bozup kendisine tahsis edilen kotadan daha fazlasını arz ederse daha da fazla kâr edebilir. Dolayısıyla, her ülkenin, diğer ülkelerin anlaşmaya sadık kalmaları durumunda anlaşmayı tek başına ihlal etmesi daha kârlı gözükmektedir. Yani diğer üyeler anlaşmaya sadık kaldıklarında buna uymamak ve eğer sadık değillerse zaten uymamak en iyi tepkidir. Herkes böyle düşündüğü için sonuçta anlaşmaya riayet etmemek ve petrol arzını arttırmak herkesin aleyhinedir. Oysa anlaşmaya bağlı kalmak herkesin lehineydi. Diğer bir örnek; pazar günleri her dükkân sahibinin (veya esnafın) kendi dükkânını kapatması iyidir çünkü dükkân sahipleri dinlenir ve açık dükkân olmadığı için de müşteriler diğer dükkânlara gidemez. Fakat dükkân sahiplerinden birinin diğer dükkânlar kapalıyken dükkânını açması, kendisinin diğerlerinin müşterilerini çekmesine neden olacağından daha kârlı bir durumdur. Yani eğer diğerleri dükkânlarını açmazlarsa dükkânı açmak iyidir. Fakat eğer diğerleri açarlarsa, dükkânını zaten açmak gerekir. Çünkü herkes, "dükkânı açmazsam müşterilerim onlara yönelecektir" diye düşünecektir. Dolayısıyla, her durumda dükkânı açık tutmak rasyoneldir. Bu her dükkân sahibi için böyledir ve herkes dükkânını açar. Bu da daha düşük bir refah düzeyine karşılık gelebilir çünkü dükkân sahipleri dinlenemeyecekleri gibi, müşteri sayıları da değişmeyecektir.

Mahkûmlar Çıkmazı mantığını içeren diğer yaygın bir oyun da "Ortaklar Trajedisi" denen bir oyundur. Hardin (1968)'in geliştirdiği bir kavramdır. Bu, ortak kullanıma açık kamu mallarının aşırı kullanılacağına ve hızlıca tükeneceğine dönük bir durumu ifade eder. Ortak meraların aşırı kullanımına, aşırı avlanma ve hatta küresel ısınmada da benzer mantığı görebiliriz. Örneğin, bir balıkçı avlanmadığında diğerinin avlanması rasyonel olduğu gibi, diğeri avlandığında da avlanmak rasyoneldir. Yani baskın strateji avlanmak veya çevreyi kirletmek nihai durum olarak karşımıza çıkar. Burada kritik konu, iş birliğini ve ortak davranmayı gerektiren mekanizmaların yokluğudur. Bu yüzden, herkesi bağlayan düzenlemeler önemli hale gelir. Türkiye ve Yunanistan arasındaki silahlanma mantığında da bu geçerlidir. Her ülke diğeri silahlanmadığında avantaj kurmak için silahlanmayı, fakat diğeri silahlandığında da geri durmamak için yine

silahlanmayı seçer. Ve her iki ülke için de sosyal refaha yapılacak harcamaların daha az olduğu bir durumla karşı karşıya kalırız. Bu noktada, örneğin Avrupa Birliği hakem rolünü üstlendiğinde bu çıkmazdan çıkmak daha da kolaylaşır. Tabii şunu da ifade etmek gerekir, bu oyunlar çoğu zaman tek seferde oynanan oyunlar değildir. Birden fazla oynanan oyunlara "tekrarlı oyunlar" denir. Bu durumda analiz düzeyi farklılaşır. Oyunun sınırlı ya da sınırsız kez olmasına bağlı olarak denge durumları da değişir. Tekrarlı oyunlarda iş birliğine zorlayacak bazı söz vermeler ve tehditler devreye girebilir. Bunu da belirleyecek olan aralarındaki anlaşmalardan elde edilecek fayda ve caymanın maliyetinin iskontolu değerleridir (şimdiki değerler). Küresel ısınma da tekrarlı bir Mahkûmlar Çıkmazı oyunu gibidir. Ülkelerin kirliliği azaltacak teknoloji seçimleri hareket etmenin kısa dönemli avantajı ile uzun dönemin zararına baskın geliyor. Her ülke sera gaz salınımı azaltmama konusunda bugün bir kazanç elde ediyor olsalar da bu kısa dönemli bencilce davranışın kolektif sonucu bir yıkım olmaktadır.

Oyun teorisinin bir diğer klasik oyunu "Tavuk Oyunu" diye nitelendirilir. Çatışma veya anti-koordinasyon oyunudur. Oyuncular, birbirlerinin stratejilerinin tersini seçer. Bu oyun, örneğin tek şeritli yola doğru ilerleyen iki şoförün her ikisinin de tek şeritli yola tek başına girmek için hızlı bir şekilde arabalarını sürdükleri bir durumu nitelemek için kullanılabilir. Bu oyunda her oyuncu diğerinin yarıştan çekilmesini ister. Fakat diğeri çekilmeden kendisinin çekilmesi onur kırıcı olacağından çekilmeyi tercih etmeyecektir, yani kimse korkaklık göstermek istemeyecektir (tavuk ismini buradan alır). Her ikisi çekilmediğinde ise tek şerit yeterli genişlikte olmadığından kaza yapacaklardır. Oyunda iki Nash dengesi vardır. Her bir dengede birinin çekilip diğerinin çekilmediği dengedir. Biyolojiden esinlenerek bu oyuna Şahin-Güvercin Oyunu da denir. Evrimsel biyolojide hayvanlar arası çatışmayı anlamak için kullanılır. Bu oyun, aslında, belirli bir kaynak için rekabete girmiş güçler arasında uzlaşmanın mı yoksa çatışmanın mı tercih edileceğinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu yüzden, siyaset alanında çok rast geldiğimiz bir oyun türüdür.

Bu oyundan çıkan temel davranış eğilimi, biri ısrar ettiğinde (yani çekilmemek) ısrar etmemek (çekilmek), fakat diğeri ısrar etmediğinde ise ısrar etmektir. Bu durumu, derslerimde de sıkça anlattığım, "*Rebel Without a Cause*" filmindeki bir sahnede açıkça görürüz. Bir iddia sonucu arabalarını uçuruma doğru süren iki kişinin en son atlamayı bir gurur, önce atlamayı ise korkaklık olarak adlandırdığı bir çekişme söz konusudur. Fakat bu oyunlarda "tırmandırma"nın (*escalation*) varacağı noktayı kestirmek zordur. Bu sahnede olduğu gibi, gurur-korkaklık çekişmesi, birinin uçurumdan düşmesine, diğerinin şans eseri kurtulmasına neden olmuştu. Buna benzer bir durum, nükleer savaş tehdidinde de görülür. Küba füze krizi somut bir örnek olarak verilebilir. Ülkeler (ABD ve Rusya) geri adım atmadığını göstermek için, sürekli tırmanlandırılan krizde, bir tür gurur-korkaklık dengesi sağlamak ve anlaşmak için orta yollar aramıştı. Bu anlamda Tavuk Oyunu bir anti-koordinasyon oyunudur. Her oyuncu için de karşıt stratejileri izlemek optimaldir (hâlbuki koordinasyon oyunlarında aynı stratejileri izlemek daha iyi sonuçlar verir).

Hayatımızda tecrübe ettiğimiz bazı durumlara karşılık gelen diğer bir oyun da "Cinsiyetler Savaşı" oyunudur. Bu oyun kısaca futbol maçına gitmek isteyen bir erkek ile bir tiyatro gösterisini seyretmek isteyen bir kadın arasındaki çatışmayı anlatan bir oyundur. Tercihleri farklı olan ama gerekirse tercihlerini birbirinin lehine değiştirecek kadar da birbirini seven bir çiftle karşı karşıyayız. Bu oyunda da birden fazla Nash dengesi vardır. Aynı anda futbol veya tiyatroya birlikte gitmek iki ayrı Nash dengesidir. Her denge nispi olarak bir oyuncunun diğerine göre daha fazla tercih ettiği dengedir. Benzer bir durum örneğin telefon konuşması yarıda kesilen iki kişi arasında da görülür. Konuşması yarıda kesilen iki kişinin ara ve bekle şeklinde iki stratejisi vardır. Oyunculardan birinin araması diğerinin beklemesi olmak üzere iki Nash dengesi söz konusudur. Her ikisinin beklemesi veya aynı anda araması Nash dengesi değildir, çünkü biri aramadığında diğeri için optimal olan aramaktır. Bekle/ara ve ara/bekle şeklinde iki Nash dengesi vardır. Fakat beklemek daha az maliyetli olduğu için oyuncuların tercih ettikleri Nash dengesi farklılaşır. Burada kritik olan hangi dengenin gerçekleşeceğidir. Fakat oyun teorisi bu tür tahminler konusunda çok başarılı değildir. Bunu aşağıda daha detaylı tartışaca-

ğız. Cinsiyetler Savaşı oyununun ima ettiği temel nokta: İki oyuncunun tercihleri arasında çatışma olabilir fakat birlikte hareket etmek yine de iyidir. Bu yüzden, bu oyunun ima ettiği durumlarla ekonominin (veya genel olarak sosyal hayatın) birçok alanında karşılaşırız. Basit bir örnek endüstri genelinde bir mal standardı oluşturmak konusunda verilebilir. İki firmanın ayrı ayrı ürettiği malların standartları konusunda farklı tercihleri olabilir. Fakat ürünlerinin ortak standartlara sahip olmasının da tüketicileri teşvik edeceğini bilmelerinden dolayı, firmaların birlikte hareket etmeleri her firma için daha iyi olabilir.

Oyun teorisinin dikkat çeken diğer bir oyunu da "Geyik Avı Oyunu"dur. Bu, önemli bir koordinasyon oyunudur. Koordinasyon oyunları oyuncuların aynı stratejileri takip ettikleri oyunların genel adıdır. J. J. Rousseau'nun 1755 yılında yazdığı "*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*" adlı kitabından esinlenerek gelişen bir oyun türüdür. Burada, yazar ayrı ayrı karar vermek zorunda olan iki avcının durumundan hareketle iş birliğinin öneminden bahseder. Avcılar tek başına hareket etmek istediklerinde güçleri ancak tavşan avlamaya yetmektedir. Geyiği avlamak için diğerinin yardımına ihtiyacı var. Biri tavşanı seçerse diğeri için de optimal davranış tavşanı seçmektedir. Fakat geyikten alınan hisse, tavşandan alınan hisseden daha fazladır. Bu yüzden, birlikte geyiği seçerlerse daha yüksek bir fayda elde edebilirler. Bu da ancak diğer oyuncunun yardımıyla mümkündür. Herkes tavşana yönelirse iş birliği içermeyen ve daha küçük bir fayda elde etmiş olurlar. Bireysel davranmak daha küçük bir faydayla sonuçlanır. Bireysel otonomiden biraz feragat edip daha yüksek bir getiri için iş birliği aslında herkesin faydasına olacaktır. Yani bu oyunda da iki Nash dengesi söz konusudur. Bunlar herkesin tavşan ve herkesin geyik avladığı dengelerdir. Diğer hiçbir strateji profili Nash dengesi değildir çünkü hiçbir oyuncu *(geyik, tavşan)* ya da *(tavşan, geyik)* strateji profillerini oynamayacaktır. Başka bir deyişle, karşı taraf geyik seçtiğinde tavşan oynanmayacak ya da karşı taraf tavşan seçtiğinde geyik oynanmayacaktır. Bu oyun pratik hayatta birçok alanda iş birliğinin faydalarını gösterir. Bunu, ülkelerin küresel ısınmayı engellemek için birlikte hareket etmelerinden tutun, taraflar arasında yapılan sözleşmelere bağlılık kadar her alanda görürüz.

Bazı oyunlarda Nash dengesi olmayabilir. Bu durumu gösteren klasik oyun ise "Eşleşen Paralar" oyunudur. Eşleşen Paralar oyununda iki kişi aynı anda ellerindeki bir madeni parayı havaya attıktan sonra paraların yazı veya tura mı geldiğini birbirlerine göstermeye karar veriyorlar. Eğer paraların aynı tarafı gelirse (yazı-yazı veya tura-tura), birinci oyuncu, ikinci oyuncuya 1 lira veriyor fakat eğer farklı tarafları gelirse (yazı-tura veya tura-yazı) bu sefer ikinci oyuncu birinci oyuncuya 1 lira veriyor. Her oyuncu sadece kendi aldığı parayı önemsemektedir. Bu oyuna benzer bir mantığı barındıran iktisattan bir örnek verelim. Piyasada belirli bir geçmişi olan yerleşik bir firma ile yeni bir firmanın yeni bir ürünün ambalajı konusunda tercihleri söz konusudur. Her iki firmanın da üretilen malın görünüşü hakkında iki farklı seçeneğe sahip olduklarını varsayalım. Birinci firma (mevcut yerleşik firma) yeni firmanın ürününün kendi ürününden farklı bir görüntüye sahip olmasını isterken (çünkü tüketicilerin yeni firmanın aynı ambalajlı malını alabileceğini düşünmektedir), ikinci firma (yeni firma), kendi ürünün yerleşik firmayla aynı ambalaja sahip olmasını, böylece, yerleşik firmanın oluşturmuş olduğu ününden faydalanmak istemektedir. Dikkat edilirse, bu oyunda Nash dengesi yoktur. Çünkü bir oyuncu için iyi olan bir hareket, diğeri için tamamen kötüdür. Her oyuncu, diğer oyuncunun stratejisine göre sürekli pozisyon değiştirmek isteyecektir. Futbol oyunundaki penaltı durumunda olduğu gibi kaleci sağa yattığını düşünen golcü sola atar, golcünün sola attığını düşünen kaleci ise sola yatar. Dolayısıyla, durağan bir denge söz konusu değildir. Oyunculardan birinin kazancının diğerinin kaybı olduğu bu tür oyunlara *sıfır toplamlı oyunlar* denir. Bu oyunlarda kazançların toplamı, kayıpların toplamına eşit ve hepsinin toplamı da sıfırdır, yani . Bu oyunların önemli bir özelliği, her strateji profilinin Pareto etkin olmasıdır. Çünkü her strateji profilinden diğerine geçişte en azından bir oyuncunun durumu daha kötü hale gelir. Tüm strateji profillerinin tamamının Pareto etkin olduğu oyunlar aynı zamanda *çatışma oyunları* olarak da bilinir.

Şu ana kadar bahsettiğimiz stratejiler "pür strateji" dediğimiz anlaşılması daha kolay ve gerçek hayatta da sıkça karşılaştığımız stratejilerdir. Pür strateji, oyuncunun strateji kümesi içinden bir stratejiyi seçmeyi tanımlar. Fakat eğer oyuncuların pür stratejiler üzerinde belirli bir olasılıkla oyna-

malarına imkân verirsek, "karma strateji" dediğimiz yeni bir kavramla karşılaşırız. Oluşan dengeye de *karma strateji dengesi* denir. Karma stratejide bir oyuncu sonuç olarak kendi pür stratejilerinden herhangi birini seçer, fakat hangisinin oynanacağı belirli bir olasılıkla belirlenir. Pür strateji oyuncuya hangi hareketi seçeceğini belirten; karma strateji ise ona bir hareketi hangi olasılıkla seçmesi gerektiğini söyleyen bir kuraldır. Oyuncular beklentilerini durumlar üzerine tanımlanmış olasılık dağılımlarına göre belirler. Bir birey sonuçlarını tam olarak öngöremediği bir durumla karşılaştığında nasıl karar verir? John von Neumann ve Oskar Morgenstern, 1944 yılında yazdıkları "*Theory of Games and Economic Behavior*" adlı kitapta bunun cevabını verdi: Bireyler beklenen faydalarını maksimize edecek şekilde davranır. Bu varsayıma "beklenen fayda hipotezi" denir. Bu da kısaca, belirsizlik altında, olası durumların getirilerinin olasılıkla ağırlıklandırılarak karar verilmesidir. Daha önce gördüğümüz Eşleşen Paralar oyununu hatırlayalım. Bu oyunun bir pür strateji Nash dengesi olmadığını görmüştük. Fakat sezgisel olarak yazı ve tura arasında bir tür raslantısallaştırmanın da iyi bir strateji olabileceği düşünülebilir. Bu da tam anlamıyla bir karma stratejidir. Dolayısıyla dengenin varlığı problemi aslında kendimizi pür stratejilerle sınırlandırmamızdan kaynaklanır. Karma stratejinin kullanılması dengeyi garanti altına alır. Oluşan yeni dengeye "karma strateji Nash dengesi" denir. Fakat burada şunu da ifade etmek gerekir, özellikle son dönemlerde "davranışsal iktisat" yaklaşımının ortaya çıkışıyla beklenen fayda kavramındaki sorunlar çok daha sıklıkla ifade edilmeye başlandı. Davranışsal iktisadın gösterdiği gibi, insanların beklenen faydaya göre seçim yapmadıkları çok sayıda durum söz konusudur. Matthew ve Thaler (2001:230), "beklenen faydanın geçmişin bir hipotezi olduğunu kabul etmenin zamanının geldiğini ve böylece enerjimizi belirsizlik altında daha iyi modeller geliştirmeye ayırmanın en önemli görev olduğunu" belirtir.

Karma stratejilerin gerçekte tam olarak ne olduğu, niçin kullanıldığı ve nasıl yorumlanması gerektiği oldukça tartışmalı bir konudur. Genel olarak karma strateji, oyuncuların pür stratejilerini rastlantısallaştırmasıdır. Fakat genel kabul gören görüşe göre karma strateji, oyuncunun stratejilerini rastlantısallaştırmasının, diğer oyuncuların nezdinde kendisinin ne

yapacağı konusunda belirsizlik yaratması olarak görülebilir. Yani kişinin kendisi rastlantısal hareket etmemektedir; hareket sırasında ne oynadığını bilir. Rastlantısallık, diğer oyuncular nezdinde söz konusudur. Karma strateji birçok alanda gördüğümüz bir durumdur. Örneğin vergi müfettişleri rastlantısal denetim yapar veya telefon şirketleri rastlantısal olarak kendi operatörlerinin nazik olup olmadıklarını kontrol eder. Havayolu şirketlerinin ne kadar boş koltuğa sahip olduklarını söylemede isteksiz olmalarının temel sebebi, belirsizlik yaratarak hem düzenli yolcuların boş koltuk sayısına göre hareket etmelerini engellemek hem de son anda yolculuğa karar veren yolcuları teşvik etmek istemeleridir. Veya futbolda, kaleci, sürekli bir tarafa yattığı düşüncesi oluşturmamak için hareketlerini bilinçli olarak rastlantısallaştırır. Bu tecrübeyle birlikte ortaya çıkan bir durum olduğundan, profesyonel oyuncuların amatörlere göre daha öngörülemez olduğu gösterilmiştir.

IV. Nash Dengesi Üzerine Bir Değerlendirme

Nash dengesi, Myerson (1999)'a göre John Nash'in, von Neumann ve Morgenstern (1944)'nın çalışmasından önemli unsurları alıp buna üç kritik unsur eklemesiyle ortaya çıkan bir kavramsal çerçevedir. İlk olarak Nash, spesifik bir oyuna bakmak yerine her oyuncunun alternatif stratejilerinin olduğu normal biçimli genel bir analiz yapmıştır. Bu hem daha geneldir hem de dengeyi somut tartışma alanının dışına çıkarmıştır. İkincisi, Nash strateji alanını karma stratejilere genişletir ve denge probleminin çözümüne imkân verir. Son olarak da, parasal değer yerine beklenen fayda kavramı kullanılır.

Teknik düzeyde Nash dengesiyle ilgili iki önemli nokta söz konusudur. Bunlardan biri dengenin rafine edilmesi diğeri dengenin seçimidir. Dengenin rafine edilmesi demek, herhangi bir oyunu makul oynamanın veya "kendisini empoze etmesinin" gerekli ve yeterli koşullarını tanımlamaktır. Denge seçimi ise çok sayıda denge arasında bazılarını eleyerek tahminde bulunmayı kolaylaştırmaktır. Yani birinci nokta bazı denge noktalarının varlığındaki problemlerle ilgilenirken ikinci nokta denge noktalarındaki çokluğu bir problem olarak algılar ve hangisinin seçileceği üzerine dü-

şünür. Birinci nokta çok sayıda Nash dengesinin de gelişmesine imkân vermiştir. Örneğin, oyunun her aşamasında Nash dengesi olmasını şart koşarak makul gözükmeyen basit Nash dengelerini elemeyi amaçlayan oyun-altı mükemmel Nash dengesi; inançlar üzerinde daha sınırlayıcı kısıtlar koyarak ortaya çıkan Nash dengeleri [ardışık denge (*sequential equilibrium*) gibi] veya insanların karar alma süreçlerinde yaptıkları olası hataları dikkate alan Nash dengeleri [titreyen el dengesi ve öz denge (*proper equilibrium*) gibi].

Nash dengesinin tam olarak ne olduğu ve ne anlama geldiği konusu oldukça önemlidir. Nash dengesini teknik olarak ifade etmek veya bulmak nispeten daha kolaydır. Fakat insanların bu dengeyi takip edip etmedikleri, güçlü bir kavram olup olmadığı veya nasıl oluştuğu kritik sorulardır. Oyun teorisinin zamanla daha formel ve kapsayıcı bir teori olarak ortaya çıkmasıyla birlikte ileri sürülen teorilerin gerçekliğinin sınanması bir zorunluluk haline geldi. Bunun için de reel aktörlerle laboratuvar ortamında deneyler yapıldığı gibi, ampirik gözlemlerle de karşılaştırmalar yapıldı. Bu deneylerin sonuçları bazen ileri sürülen teorileri destekler nitelikte iken bazen de tam tersine onları tezatlar yönde olmuştur. Eğer Nash dengesi ile gözlemlenen davranışlar arasında bir ayrışma varsa, bu, daha önce belirttiğimiz rasyonel davranışlar ve beklentilerin doğruluğu varsayımlarının sınanmasını gerektirir. Bazı oyunlarda bu varsayımların çalıştığı, bazılarında ise çalışmadığı gözlemlenmektedir. Bu da teorinin daha da iyileştirilmesi ve daha sağlam bir zemine oturtulması gerektiğini ima eder.

Nash dengesini deneysel olarak test etmek için her oyuncunun tercihlerinin gerçek oyuncuların tercihleriyle uyumlu olması gerekir. Örneğin, oyuncuların sadece aldıkları para arttıkça bundan memnun olduklarını düşündüğümüzde, bunun her kültür, ülke veya insan için doğru olduğunu varsaymış oluruz. Oysa bazı kültür ve insanlar için bu, bencillik olarak algılanır. Dolayısıyla, aktörlerin bencil olup olmadığını kontrol etmedikçe aslında iki şeyi aynı anda test ediyor oluruz: İlki, insanlar bencildir hipotezini; diğeri, insanların davranışlarını Nash dengesi kavramına göre belirlendiği hipotezini. Bazı durumlarda her iki hipotezi de test etmek

isteyebiliriz. Fakat sadece Nash dengesi teorisini test etmek istiyorsak, bireylerin tercihlerinin bununla uyumlu olup olmadıklarından emin olmalıyız.

Nash dengesi kavramı, durağan durumlarla uyumludur. Bu yüzden, bu kavramın iddia ettiği şeyi deneysel olarak incelerken oyuncuların herhangi bir oyunu oynarken kazandıkları tecrübeyle oluşan davranışları hakkında gözlemlerimiz önemlidir. Hep aynı oyuncuyla karşılaşmış olsalardı böyle bir tecrübeye ihtiyaç duymayacaklardı. Zaten Nash dengesi kavramı da oyunun her seferde farklı kişilerle oynandığını varsayar. Her oyuncu ya oyunu hep farklı kişilerle oynayıp tecrübe kazandığını ve diğer oyuncuların da ortalama nasıl oynayacağı hakkında görüş edindiğini ya da oyuncuların zaten tecrübeleri olduğunu varsayar. Bir örnek vermek gerekirse, alıcılar ve satıcılar arasındaki etkileşime bakalım. Alıcılar ve satıcılar sürekli bir etkileşim içindedir fakat bu sürekli etkileşimin çoğu eşleşmeleri rastlantısal gerçekleşir. Çoğu durumda, bir alıcı, veri satıcıyla sadece bir kez işlem yapar veya sürekli olsa da karşısındakini tanımadan gerçekleşen bir işlem gerçekleştirir (örneğin büyük bir alışveriş merkezindeki bir mağazada çalışan satıcı gibi).

Nash dengesinin iki önemli unsuru vardır. İlk olarak, her oyuncu karşı oyuncu hakkında oluşturduğu inançla rasyonel seçim modeline uygun olarak hareketini seçer. İkinci olarak her oyuncunun diğer oyuncuların hareketleri hakkındaki inançları birbiriyle tutarlıdır. Yani Nash dengesinde oyuncuların, diğer oyuncuların oyunu nasıl oynadıklarına dair açık düşünceleri vardır ve düşünceler kendisini gerçekleştiren niteliktedir. Oyunun her aşamasında oyuncuların sadece rasyonel olmaları yetmez; aynı zamanda tüm oyuncuların, diğer oyuncuların da rasyonel olduğunu bilmeleri gerekir. Aslında, bu da yetmez, herkes diğerlerinin rasyonel olduğunun bilindiğinin bilindiğini bilir, bu mantık silsilesi böylece devam eder gider, *ad infinitum*. Bu varsayım, oyun teorisinde çok kullanılan "rasyonelliğin ortak bilgi olma" varsayımıdır. Ortak rasyonelliği şöyle de tanımlamak mümkündür. Örneğin X, "birinci oyuncu rasyoneldir" gibi bir önerme olsun. Eğer X ortak bilgi ise, (i) herkes X'i bilir, (ii) herkes, herkesin X'i bildiğini bilir, (iii) herkes herkesin X'i bildiğini bildiğini bilir

ve bu şekilde devam eder. Kısaca ortak rasyonellik varsayımı, oyuncuların diğer oyuncuların bildiği her şeyi bilme durumunu tanımlar. Bu onların bilgilerinin bir parçasıdır. Gerçekte ortak bilgi, daha basit bir şekilde söyle de anlatılabilir. Örneğin, siz ve ben A olayı gerçekleştiğinde oradaydık. Yine farz edelim ki bu olay olurken göz temasında bulunduk. Artık A olayının olduğunu ikimizin de bildiğini biliyoruz. Yani A olayının olduğunu ben biliyorum. Siz benim bunu bildiğimi biliyorsunuz. Ben de benim bunu bildiğimin bilindiğini biliyorum. Tüm bunlar, oyun teorisinde ciddi bir bilgi varsayımı yapıldığını göstermektedir. Normalde insanlar bu bilgi silsilesinin en fazla 2-3 adım götürerek yapar.

Aumann (1976), Nash dengesinin önemli bir varsayımı olan inançların tutarlılığı varsayımını bir örnek üzerinden şöyle savunur: Varsayalım, siz yağmurun yarın yağma olasılığının 3/4 olduğuna inanıyorsunuz, ben ise bu olasılığın 1/4 olduğuna inanıyorum. Bu beklentiler üzerinden bir iddiaya girelim; yani yağmur yağmazsa bana 1 lira vereceksiniz fakat eğer yağmur yağarsa ben size 1 lira ödeyeceğim. Toplamda net kazanç sıfırdır (sıfır toplamlı bir oyun gibi), çünkü sizin kazancınız benim kaybımdır. Fakat beklenen fayda düzeyleri böyle değildir. Her birimizin beklenen faydası: 3/4 olasılıkla 1 lira, 1/4 olasılıkla -1'dir. Ortalamada her birimiz 50 kuruş $(0.5 = (\frac{3}{4} \times 1) + (\frac{1}{4} \times -1))$ kazanmayı bekleriz. Dolayısıyla, beklentilerimiz birbirleriyle uyumlu değildir. Eğer ikimiz de rasyonel bireylersek, ancak farklı bilgi kümelerine veya farklı kanıtlara sahipsek anlaşmamak söz konusu olur. Fakat eğer sahip olduğumuz bilgileri birbirimizle paylaşmamız söz konusu olsaydı ya da birbirimizi ikna etmek için sahip olduğumuz bilgileri birbirimize sunabilseydik, beklentilerimiz birbirine yakınlaşırdı. Yani beklentilerimizi revize etme eğilimi gösteririrdik. İkimiz arasındaki anlaşmazlık, bilgi paylaşımı arttıkça azalır; beklentilerimiz birbirine yaklaşır. Beklentilerin birbirine tam anlamıyla yaklaştığı noktada ise artık bahis anlamlı olmaktan çıkar. Yani Aumann'a göre, rasyonel ve aynı düzeyde bilgiye sahip olan bireyler anlaşmamak üzerine anlaşmazlar. Fakat Aumann'nın bu düşüncesiyle, inançların karşılıklı tutarlılığını bu şekilde savunmak iyi bir kalkış noktası olmayabilir. Çünkü bu tür bir iddia, oyuncuların gerçek zaman üzerindeki diyaloguna dayalı olarak geliştirilen bir argümandır. Aumann, bu diyalogun nerede ve nasıl yapıldı-

ğını belirtmez. Böyle bir süreç olmadan da anlaşma söz konusu olamaz. Aumann'ın bu iddiası özellikle tek seferlik oyunlar için ciddi bir problem olarak karşımıza çıksa bile etkileşimin birden fazla olduğu oyunlarda daha makul bir açıklamaya dönüşebilir. Yani örneğin oyunu bir kez oynadınız, baktınız oyun sonunda (ex-post) birbirinizden farklı beklentilere sahip olduğunuzu gördünüz, bir sonraki oyunda beklentileri revize etme yoluna gitmeniz daha olası hale gelir. Oyunu tekrarlama sayısı arttıkça beklentiler birbirine daha fazla yaklaşır. Fakat burada şunu da ifade etmek gerekir, aynı bilginin aynı beklentilere yol açtığı düşüncesi de tartışmalı bir konudur. Çünkü sübjektif beklentilerin farklılığı sadece bilgi farklılığına dayalı olmayabilir. Örneğin, bir at yarışında kazanan ata dair oluşan farklı beklentiler, bahisçilerin sadece atların performanslarına dair bilgi farklılığından değil, aynı zamanda atlara dair kendi farklı sübjektif inançlarından da kaynaklanır.

Burada, Nash dengesiyle ilgili diğer önemli bir sorun, oyuncuların birbiri hakkındaki inançlarının kaynağının ne olduğu ve bunun nasıl Nash dengesine yönlendirdiğiyle ilgilidir, yani Nash dengesine yönlendiren bu düşünceler veya inançlar nereden gelmektedir? Bunu açıklamaya çalışan belirli görüşler vardır. Bunlardan bazılarını burada açıklamaya çalışalım:

i) Oyun reçetesi: Oyunun dışında bazıları oyunun nasıl oynanması gerektiği konusunda bir reçete önermektedir. Bu reçete durağan bir nitelik göstermektedir. Yani herhangi bir oyuncu eğer diğer oyuncuların da bu reçeteyi takip edeceğine inanırsa bu reçeteden sapmaz. İşte bu, Nash dengesidir. Örneğin, bir danışman çok sayıda oyuncuya strateji tavsiyelerinde bulunmaktadır. Eğer bazı oyuncular danışmanın tavsiye ettiği stratejiler dışında başka stratejiler izlediklerinde daha iyi sonuçlar alıyorsa, bu tavsiyeler Nash dengesi değildir, demektir. Fakat eğer danışman Nash dengesini oluşturan stratejileri tavsiye etseydi, tüm oyuncular bu stratejilerden sapma göstermeyeceklerdi.

ii) Rasyonel içe dönüklük: Nash dengesi bir oyunu oynamanın makul bir yoludur. Çünkü diğer oyuncuların ne yapacaklarına dair inançları, onların rasyonel olmalarıyla tutarlıdır. Bu özellikle tek bir Nash dengesinin olduğu oyunlar için iyi bir açıklamadır. Fakat çoklu Nash dengeleri için daha az ikna edicidir.

iii) Oyun öncesi diyalog: Oyuncuların diyalog kurabileceği bir oyun öncesi safha vardır. Oyuncular bu safhada nasıl oynamaları gerektiği konusunda anlaşabilirler. Bu anlaşmalar kendisini empoze eden anlaşmalar oluşturabilir. Bu anlamda, Nash dengesi oyuncular arasında açık veya örtük bir anlaşma gibi de algılanabilir. Bu anlaşmaya bir kez varıldı mı, herhangi bir dışsal belirleyici güce ihtiyaç kalmaz. Çünkü her oyuncunun kendi çıkarı, eğer diğerleri de bunu takip ederse, bu anlaşmaya uymaktır. Yani, iş birlikçi olmayan oyunlarda (çatışma içeren oyunlar) Nash dengesini içeren anlaşmalar ayakta kalan anlaşmalardır.

iv) Evrim: Nash dengesi oyuncuların davranışlarını diğer oyunculara göre sürekli adapte ettikleri dinamik uyarlanma sürecinde ortaya çıkan olası durağan noktalardır. Bu tanım, Nash dengesine evrimci bir bakış açısını yansıtır. Yani Nash dengesi bir oyun sürekli oynandığında ortaya çıkan sonuçtur. Dolayısıyla Nash dengesi insanların sürdürmekten mutlu olduğu istikrarlı sosyal gelenekler gibidir. Evrimci yaklaşıma göre oyuncular belirli stratejileri oynamaya programlanmıştır; örneğin ortalamaya göre hareket etmek gibi. Diğer oyuncuların fayda düzeylerini bilmedikleri gibi stratejilerini de bilmemektedirler. Sosyal öğrenme yoluyla kendi stratejilerinin toplumdaki oyuncuların ortalamasından daha iyi mi yoksa daha kötü mü olduklarını gözlemlerler. Örneğin, arabalarını diğer insanların (mesela komşularının) arabalarıyla karşılaştıran insanlar olduğunu düşünelim. Eğer komşularının arabalarının kendilerininkinden daha iyi olduğunu düşünürlerse, kendilerinin iyi stratejilere sahip olmadığını ve komşularının stratejilerini taklit etmeleri gerektiğini, çünkü komşularının daha iyi bir strateji izleyerek daha iyi bir arabaya sahip olduklarını düşüneceklerdir. Bu, biyolojide ortama uyum sağlayan türlerin daha çok yavru vermesi gibidir. Fakat bu evrimci yaklaşımın önemli bir zaafı vardır, o da oyuncuların rasyonelliğini oldukça törpüler ve onları düşünsel anlamda çok edilgen tanımlar.

v) Öğrenme: Denge teorisi çoğu oyunun ilk aşamalarında oyunu açıklamada zorlanırken, oyunun ilerleyen aşamalarındaki dengeyi açıklamada daha başarılıdır. Denge dışı durumdan denge durumuna kayışı, insanların kendi aralarındaki ilişkilerden öğrendiği bilgilerle açıklamak mümkündür. Oyuncular aynı oyunu zaman içinde çok sayıda oynadık-

larından dolayı, hangi stratejileri oynamaları gerektiği konusunda daha fazla bilgiye sahip olurlar. Oyuncular, diğer oyuncuların bir kara kutu olduğunu; buna göre ya belirli bir stratejiyi oynadıklarını veya belirli bir olasılık dağılımına uygun olarak stratejilerini rastlantısallaştırdıklarını düşünürler. Oyuncular daha fazla bilgi topladıkça kara kutunun içinde nelerin döndüğünü daha iyi anlamaya çalışırlar ve diğer oyuncuların stratejilerini de daha iyi tahmin eder hale gelirler. Oluşturdukları inanca uygun olarak en iyi tepki fonksiyonlarını oluştururlar. Öğrenme modelleri bireyin rasyonel olduğu varsayımında bulunur fakat rasyonelliğin ortak bilgi olduğu varsayımında bulunmaz. Gerçekte oyuncunun diğer oyuncunun ne olduğuna dair bilgisinin olmaması stratejik etkileşimi ortadan kaldırır. Bu da bireyin geçmişte edindiği bilgiyi kullanmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla karşı oyuncunun stratejiler üzerinde bir makine gibi rastlantısallaştırma yaptığını düşünebilir. Çünkü karşı tarafın ne olduğunu, yani rasyonel olup olmadığını bilmemektedir.

Oyunu oynarken tecrübe kazanan oyuncular hakkında bilgi toplamanın şöyle bir zorluğu vardır: Oyunun dengeye yakınsadığını bilemeyiz. Çünkü Nash dengesi, sadece dengeyle ilgilenmektedir; dengeye giderken oyuncuların seçimlerinin izlediği patika hakkında çok şey söylememektedir. Bunu Cournot oyunu üzerinde görelim. Normalde bizler hemen Cournot-Nash dengesini buluruz, fakat bunun nasıl ortaya çıktığıyla ilgilenmeyiz. Bu aynen, Walrasgil denge modellerinde dengenin fiili olarak nasıl oluştuğuyla da ilgilidir. Fiyatları ilan eden biri mi var ve buna göre mi denge zamanla oluşuyor?

Cournot oyunu özünde bir öğrenme süreci içerir. Öğrenme sonucunda denge gerçekleşir. Şimdi Cournot firmalarının miktar rekabeti yaptığı piyasada dengenin nasıl oluştuğuna bakalım. Miktar üzerinden rekabet yapan Cournot firmaları denge-dışındaki her periyoda ait üretimlerini değiştirir. Her firma diğer firmanın bir önceki periyodun üretim miktarını sabit tuttuğunu düşünerek üretim düzeyini belirler. Bu durumda hangi başlangıç noktasından başlanırsa başlansın dengeye ulaşılır, dengeye yakınsanır. Bu da Nash dengesinin küresel istikrarlı olduğu anlamına gelir. Fakat çok sayıda Nash dengesi olsaydı varılacak denge başlangıç nokta-

sından bağımsız olmayacaktı. Bu süreç, kronolojik bir zaman üzerinden fiili gerçekleşen bir süreç değildir. Tam tersi "mantıksal zaman" üzerinde gerçekleşir. Yani her firmanın, diğer firma bunu ürettiğinde "ben bunu üretirim" muhakemesi üzerinden ilerleyen düşünsel bir süreçtir. Diğer ifadeyle, bu fiiliyatta gerçekleşen bir süreç olmaktan ziyade (yani her aşamada firmalar üretim kararlarını fiziksel olarak gerçekleştirmez), bir düşünme sürecidir. Dengeye bir kez varıldıktan sonra herhangi bir dışsal şoktan dolayı dengeden uzaklaşma söz konusu olabilir. Zaman içinde mevcut dengeye geri dönmek zorunlu olmadığı gibi dönülmesi durumunda da bunun zaman alması mümkündür. Fakat gerçek hayatta böyle çalışmadığını biliyoruz, daha deneysel bir süreç yaşanır.

Oyun teorisinde rasyonalize edilebilir stratejiler kavramı (*rationalizability*), Nash dengesine göre daha esnek bir çözüm kavramıdır. Bu kavram, oyuncuların rasyonel olduğunu ve bu rasyonelliğin ortak bilgi olduğunu varsaysa da, daha zayıf kısıtlar içerir. Her iki dengede de oyuncuların optimal tepki vermesini gerektirse de rasyonalize edilebilir dengede inançların tutarlı olması varsayımı yoktur. Her rasyonalize edilebilir strateji dengesi Nash dengesi değilken, her Nash dengesi rasyonalize edilebilir dengedir. Bu yüzden de rasyonalize edilebilir dengeyi Nash dengesinin daha genelleştirilmiş bir hali gibi düşünebiliriz. Bernheim (1984) ve Pearce (1984) tarafından bağımsız olarak geliştirilen bu kavram temelde üç önerme üzerine kuruludur: i. Oyuncular diğer oyuncuların seçimlerini tam olarak bilemezler, ii. oyuncular rasyoneldir, dolayısıyla olaylar hakkında inançları veri alındığında optimal davranırlar ve iii. rasyonellik ve tercihler ortak bilgidir. Bu önermeler şu anlama gelir: İki oyunculu bir oyun düşünelim. Oyuncular aynı anda oynadıkları için tam olarak birbirlerinin ne oynayacağını bilemezler. Birinci oyuncunun rasyonel olması demek, onun, ikinci oyuncunun asla en iyi tepki olmayan bir stratejiyi oynamayacağını beklemesi demektir. Dahası, birinci oyuncunun sahip olduğu inançlar, ikinci oyuncunun rasyonel olmasıyla da tutarlı olmalıdır. Yani birinci oyuncunun inançları, ikinci oyuncunun kendisine (birinci oyuncuya) dair inançlarına göre hiçbir zaman rasyonel olmayan (ya da en iyi tepki olmayan) stratejileri oynamayacağı anlamına da gelir. Dolayısıyla rasyonellik ortak bilgidir. Kısaca, rasyonalize edilebilir denge çoklu olabi-

leceği gibi, oyunculara diğer oyuncunun her hareketine karşı rasyonellik bağlamında makul bir stratejiyi izlemesine olanak sunar.

Hurwich (1953), Nash dengesini daha sert bir şekilde eleştirir. Onu hem normatif bir karar alma yöntemi hem de olan biteni anlamak için kullanılan bir analiz tekniği olarak kabul etmez. Hurwicz (1953), özellikle diğerinin ne yapacağına dönük belirsizliğin olduğu bir durumda, insanların maliyetlerini minimize etme gibi davranışlar sergilediğini belirtir. Çünkü Nash dengesini izlemek, diğerinin belirsizlik altında nasıl davranacağını bilmediğinden, daha yüksek bir maliyete neden olur.

V. Oyun Teorisinin Kısıtları

Oyun teorisi, bize, yukarıda da ifade ettiğim gibi çok sayıda alanda kullanılan ve sosyal etkileşimi dikkate alan daha geniş bir analiz imkânı sunmaktadır. Fakat aynı zamanda anaakım iktisadın içerdiği birçok sorunu da içinde barındırmaktadır. Bu da daha çok rasyonalite ve formel modelleme ekseninde dönen bir tartışmadır.

Oyun teorisi temelde bireyin rasyonel davranış gösterdiği varsayımı üzerinden analiz yapar. Rasyonellik kısaca söyle tanımlanır: Bireyin önündeki alternatiflerin farkında olması, oyunda bilinmeyenler üzerine beklentiler oluşturması, alternatifler hakkında açık tercihlerinin olması ve hareketlerini bir optimizasyon sonucunda belirlemesidir. Yani oyun teorisinde temelde rasyonel bir bireyin belirli hareketleri, bu hareketlerin belirli sonuçları ve sonuçlar hakkında belirli tercihleri vardır. Tüm bu durumları oyun teorisi genel olarak matematik aracılığıyla formel olarak ifade eder. Fakat oyun teorik fikirler doğası gereği matematikle ifade edilmek zorunda değildir. Yani oyun teorik bir yapı hiç matematik kullanılmadan da aynı içerikte ifade edilebilir. Fakat matematiksel formülasyon, kavramları daha belirgin hale getirdiği gibi, kullanılan kavramlar arasındaki tutarlılığı izlememize imkân verir ve varsayımların ima ettiklerini analiz etmemizi kolaylaştırır. Fakat bu matematiksel formelleştirmenin geniş ve kompleks bir stratejik alana sahip etkileşimin içeriğini daraltma gibi bir tehlikesini de ifade etmek gerekir. Matematik, bu anlamıyla stratejik ilişkilerde mantıksal tutarlılık ve içerik daralması ödünlemesine neden olur.

Oyun teorisinin, insan etkileşimine dönük ileri sürdüğü çözüm önerileriyle yapılan deneyler ve pratik hayat tecrübelerimizle çelişmesi, bunlara dönük bir sorgulamayı beraberinde getirdi. Özellikle deneysel ve davranışsal iktisadın bulguları hem rasyonalite varsayımının hem matematiksel formelleştirmenin neden olduğu içerik daralmasının olası sonuçlarını teyit eder niteliktedir. Bu durum, çok sayıda oyunun sonuçları için geçerlidir. Örneğin, Mahkûmlar Çıkmazı oyunun sonuçları ve işaret ettikleri çıkar çatışmasının analitik yönünü göstermesi anlamında oldukça değerli olmasına rağmen, saha sonuçları benzer sonuçları teyit etmemektedir. Bu aynı zamanda oyun teorisinin de sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu oyunun sonunda oyuncular kendilerini rasyonalite kapanı denen, ya da basit anlamıyla fırsatçı fayda yapısından dolayı, Pareto-etkin olmayan bir dengede bulur. Bu durum, aslında birçok durumda oyuncuların iş birliğine girmelerinin ve bunu sürdürmelerinin güçlüğüne işaret etmesi açısında önemlidir, fakat öngörüsü açısından o kadar başarılı değildir. Oyun deneysel olarak oynandığında, sonuçlar, oyun teorisinin beklentisiyle örtüşmez. Yani çok sayıda deneysel çalışmada tüm oyuncular böyle davranmıyor, ortalamada yaklaşık %15-20'si iş birliğini tercih ediyor.

Kamu Malı Oyunu denen bir oyunda ise oyuncuların kamusal ortak fayda sağlayan bir malın finansmanına katkı sunmaları istenmektedir. Fakat oyuncuların bu malın finansmanına katkıları diğerlerinin davranışlarına bağlı olduğundan, ne kadar kaynak tahsis edecekleri stratejik bir anlam taşır. Bireyler kendi çıkarlarını öne çıkardıklarında diğerlerinin bu malı finanse etmesini bekler veya sınırlı miktarda katkı sunmayı tercih ederler. Bu durumda, kamu mallarının arzında ciddi bir sorun ortaya çıkar. Bu yüzden, yaygın bir şekilde görülen "bedavacılık" olgusu söz konusu olur. Fakat çoğu toplumda, basit kamu malları oyunu, insanların belirli bir düzeye kadar katkıda bulunduğunu gösteriyor. Ostrom (1990), bu tür koordinasyon sorunlarının farklı toplumsal ölçeklerde çözülebileceğini göstermektedir. Diğer yandan, Kamu Malı Oyunu, oyun teorisinin sunduğu rasyonel çerçevenin veya analitik yapının ancak belirli bir kurumsal ve sosyal yapı içinde anlam kazandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Örneğin, bu oyun tekrarlı oynandığında, diğerlerinin katkıda

bulunmadığını görenler, katkılarını da azaltma yoluna gidiyorlar (Levitt vd., 2007). Bu oyunun diğer farklı versiyonlarında, örneğin cezalandırma ve mükâfatın olması (James vd., 2003; Sefton vd., 2007) veya katkıların ve faydaların şeffaf olarak açıklanması, oyunun sonucuna etkide bulunmaktadır (Fiala ve Suetens, 2017). Diğer bir yapıda, örneğin eşitsizlik altında, yani farklı gelir düzeylerine sahip insanların olduğu bir yapıda, kamu malına katkı sunmadan kaçınmanın düzeyi de değişmektedir (Hargreaves, 2016).

Literatürde Ültimatom Oyunu da sıklıkla oyun teorisinin sonuçlarının sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu oyunda iki kişinin w gibi bir parayı paylaşmak için şöyle bir prosedürü kullandığını düşünelim: Birinci kişi, ikinci kişiye [0, w] aralığında bir öneride bulunsun. Eğer ikinci kişi, birinci kişinin teklifini kabul ederse, birinci kişi geriye kalan kısmı alır. Eğer ikinci kişi teklifi reddederse, ikisi de hiçbir şey almaz. Bu oyunda "geriye doğru çıkarsama" mantığı üzerinden denge bulunur; bu durum, en son oyuncunun nasıl davranacağını dikkate alarak, ilk oyuncunun, oyunun başından itibaren nasıl hareket edeceğini belirlemesidir. İlk hareket eden oyuncu, son oyuncunun tepkisine göre stratejisini seçer[3].

Ültimatom Oyunu'yla ilgili yapılan deneysel çalışmaların sonuçları, Nash dengesinin öngördüğü sonuçlarla uyumlu değildir; rasyonel, sürekli fayda maksimize eden *Homo economicus* varsayımlarına da tezattır. Oyun teorisine göre beklenen sonuç, birinci oyuncunun sıfırdan büyük pozitif bir değer teklif etmesi ve bunun da ikinci oyuncu tarafından kabul edilmesidir. Fakat deneysel sonuçlar bundan farklı, daha adil (w/2, w/2) bir bölüşüm olduğunu göstermektedir. Bu yüzden, bu durumu sadece iktisadi rasyonaliteden ziyade daha geniş bir perspektifte görmek gerekir. Bunun içinde korku, normlar, sorumluluk, etik, güven, ün yaratmak, eşitlik duygusu ve farklı sosyal yapılar içinde hareket etmek gibi durumlar söz konusudur. Yani gerçek insan tercihleri çoğu zaman oyun

3 Bu arada bu oyunda son hareket eden oyuncunun sahip olduğu opsiyonları değiştirerek oyun yapısını daha farklı bir hale getirebiliriz. Örneğin, ikinci oyuncuya, teklifi reddettikten sonra karşı hareket yapma imkânı verebiliriz. Bu durumda oyun daha çok bir pazarlık problemine döner. İkinci oyuncuya reddetme gibi bir opsiyon verilmemesi durumunda oyun Diktatör Oyunu olarak nitelendirilir. Bu yüzden ikinci oyuncunun oyunda stratejik bir rolü olmayacaktır.

teorisinin tanımladığı ve formüle ettiğinden daha karmaşık bir içeriğe sahiptir. Örneğin, birinci oyuncu ikinci oyuncunun tekliflerini reddedebileceği korkusuna sahip olabilir. Birinci oyuncunun bu korkusu makuldür çünkü küçük teklifler reddedilebilir. Peki neden ikinci oyuncu bu şekilde davranır (reddeder)? Çünkü aslında günlük hayatta insanlar tek seferlik bir ilişkiden çok, kendilerini tekrarlanan ilişkiler içinde bulurlar. Bu yüzden, düşük bir teklifi kabul etmek yerine, teklifi bugün reddederek karşı oyuncuyu cezalandırıyor ve önerisinin adil olmadığını göstermeyi amaçlıyor olabilir; buna bir tür "altruistik (diğerkâm) cezalandırma" denebilir. Bazı sosyal yapıların da adil olmayan teklifleri reddetmenin yaratacağı bir "ün"ü (reputation) önemsedikleri bilinmektedir (Gil-White, 2014). Burada amaç, birinci oyuncunun sonraki zamanlarda daha fazla teklifte bulunmasını sağlamaktadır. Diğer yandan, deneysel sonuçlar, bireylerin kendi aldıklarının yanında eşitsizlikten de rahatsız olduklarını (*inequity aversion*) göstermektedir. Bu yüzden, pozitif teklifleri bazen reddettikleri de gözlemlenmektedir. Bu sonuçlar, kültürlerden bağımsız olarak, benzerdir. Deneysel sonuçları açıklamak için kullanılan diğer bir yorum da oyuncuların oyun teorisinin beklediği kadar rasyonel davranmadıkları, "ortalama" hareket ettikleri şeklindedir. Bu oyunlarda, diğer bir konu da oyunun genelde küçük değerler üzerinden oynanmasıdır. Örneğin, miktar 10 milyon dolar olduğunda 1 milyonluk teklifin kabul edilmesi daha yüksek bir olasılık olacaktır. Bu durum, yani miktar büyüdükçe stratejik davranma daha fazla gözlemlenmektedir. Fakat bazı çalışmalar daha büyük miktarla yapılan deneylerde de paylaşımın eşit bir paylaşıma yaklaştığını göstermektedir (Andersen vd., 2011).

Oyun teorisinin koordinasyon problemlerinde ve öngörü başarısızlığında, bireysel tercihlerin bağlamından kopuk, empati içermeyen şekilde ele alınmasının veya tercihlerin ifade edilme biçimlerinin dikkate alınmamasının da etkisi olabilir. Bu da sorunu daha çok matematiksel bir model olarak görme eğiliminden kaynaklanır. Örneğin, aynı seçimin farklı temsillerinin aynı sonucu verdiği iddiasına dayanılabilir. Bu anlamda, oyunun dengesi için sadece matematiksel özellikleri, fayda değerleri, oyuncu sayısı ve mevcut stratejiler önemsenir. Oysa daha iyi sonucun mümkün olduğuna dair düşünce de oyuncuları koordine edebilir. Dahası,

oyun teorisi bize belirli bir normatif davranış biçimi empoze eder. Bu, çoğu zaman oldukça soyuttur ve bağlamı çok da dikkate alan bir karar alma tekniği değildir. Bir karar verme prensibinin bir aktör için rasyonel olması için bunu pratikte kullanarak amaçlarını gerçekleştirmesi gerekir. Yani asıl mesele, bir karar verme teorisinin pratikte nasıl çalıştığıdır; soyut, *a priori* prensiplerden hareketle belirlediğimiz davranışların sonuçlarını hem tahmin hem de pratikte nasıl çalıştığına dair sağlıklı bir fikir elde edemeyiz. Bu yüzden, normatif bir karar teorisinin prensipleri ancak onların başarılarıyla anlamlı olur.

Çoklu denge, oyun teorisinin diğer bir önemli sorunudur. Bu durum, oyun teorisinin tahmin yapma imkanını oldukça daraltır. Daha önce gördüğümüz gibi, tek bir Nash dengesi olsa bile, bunun pratikte veya deneysel olarak gerçekleşmeyebileceğini ifade ettik. Bu sefer, yani çoklu denge durumunda, teorik olarak da tahmin yapma imkanı azalmış durumdadır. Daha önce, klasik oyunlarda çok sayıda Nash dengesinin olduğunu gördük, örneğin Cinsiyetler Savaşı veya Geyik Avı Oyunu'nda olduğu gibi. Çok sayıda Nash dengesi olduğunda, hangisinin gerçekleşeceğini öngörmek zordur.

Çoğu ekonomist bu durumlarda gerçekleşen dengenin Pareto etkin denge olduğunu ifade eder. Eğer oyuncular arasında oyun öncesi iletişim söz konusu olsaydı, bu denge durumunun ortaya çıkacağını söylemek mümkün olabilirdi. Yani bu tür oyunlarda, oyuncular kendileri için daha iyi strateji profilleri üzerinde anlaşırlarsa (koordineli hareket ederlerse) daha yüksek refah düzeylerine ulaşabilirler. Bu yüzden, bu tür oyunlara koordinasyon oyunları denir. Çok sayıda Nash dengesi olan koordinasyon oyunları söz konusu olduğunda tercih sıralaması yapılabilir. Bu yüzden, bu tür koordinasyon oyunlarına sıralı-Pareto koordinasyon oyunu denir. Fakat oyun öncesi iletişimin olmaması, bu tür dengelerin, Pareto-etkin de olsa oluşmasını garanti etmez.

Schelling (1960), çoklu Nash dengesinden kurtulmanın yani dengeyi rafine etmenin bir yolu olarak "yerel nokta" (*focal point*) kavramını kullanır. Schelling, *The Strategy of Conflict* adlı kitabında yerel noktayı söyle tanımlar (1960: 57): "Her bireyin beklentisi, diğerinin ondan yapmasını bek-

lediği şeyi beklemektir." Schelling, bu kavramı daha iyi ifade edebilmek için New York Oyunu (daha sonra bu isimle yaygınlık kazandı) denen bir oyun örneği verir. Bu oyunda yarın biriyle New York'ta buluşacaksınızdır. Fakat sorun nerede ve ne zaman buluşacağınızı bilmemenizdir (bunun sebebi bir haberleşme problemi olabilir). Bu aslında bir şehrin herhangi bir zaman ve yerinde buluşmaya dair bir koordinasyon oyunudur. Schelling, bu soruyu çok sayıda öğrenciye sorar, aldığı cevap "öğle vakti Grand Central Terminali" (New York'ta merkezi bir yolcu terminali). Aslında mesele nerede buluşulmasından çok (bu bir bar veya kütüphane de olabilir), buluşma yerlerinin sıklığı, genel kabul görmesi ya da gelenek haline gelmesidir.

Tablo 2'de verilen New York Oyunu'nun iki Nash dengesi olduğu görülür. Fakat bu dengelerden biri olan her ikisinin Grand Central Terminali'nde buluşmaları daha öne çıkar. Farklı yerlere gitmeleri durumunda faydaları her ikisi için sıfır iken, Grand Central Terminali'nde buluşmaları diğer yerde (Empire State binası) buluşmalarından daha fazla fayda sağladığından Pareto baskın dengeye yönelmeleri beklenir. Yani dikkat edilirse Grand Terminal her ikisinin de haberli olduğu bir yer, buluşmak için en uygun yer diye düşündükleri bir yer, yani bu anlamda yerel noktadır.

Tablo 2: New York Oyunu

	Grand Station	Empire State
Grand Station	100, 100	0, 0
Empire State	0, 0	50, 50

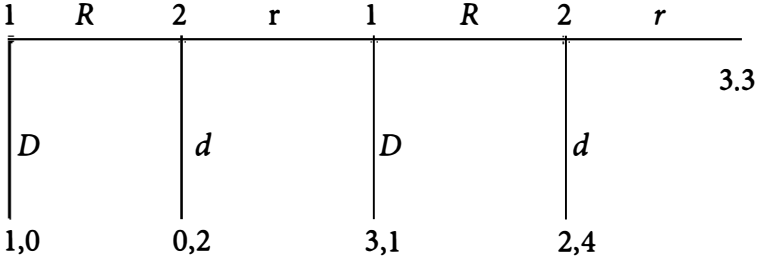
Yerel nokta kavramı çok sağlam teorik temelleri olan bir kavram değildir. Daha çok deneysel oyun teorisinin üzerinde durduğu bir konudur. Temel kalkış noktası, çok sayıda Nash dengesinin olduğu oyunlarda görülen durağan durumlarla uyumlu davranışların varlığıdır. Bazı oyunlarda bazı dengelerin gerçekleşmesi daha olasıdır. Böyle oyunlarda hareketlerin isimleri, doğası veya ekstradan sahip olunan bilgi oyuncuları önceden dengeye yönlendirebilir.

Oyuncular arasında oyun öncesi iletişim problemi olduğundan, yani aynı anda karar vermeleri gerektiğinden (statik oyun tanımı bu zaten)

oyuncuları belirli dengelere yönlendirmek için Aumann (1987) "bağdaşık denge" (*correlated equilibrium*) kavramını ileri sürer. Buna göre, en basit haliyle, oyuncuları koordineli hareket etmesini sağlayan rastlantısal bir mekanizma olabilir. Örneğin, bunu yazı-turaya göre belirlediğini düşünelim; Cinsiyetler Savaşı Oyunu'nda, yazı geldiğinde futbola, tura geldiğinde tiyatroya gidilecektir. Para atıldıktan sonra herkes buna göre hareket edecektir ve kararın değişmesi rasyonel olmayacaktır (çünkü karardan sapan, kendisini daha düşük bir getiri düzeyinde bulacaktır).

Diğer yandan, bazı oyunlarda geriye doğru çıkarsama algoritmasının bulduğu dengeler sezgisel olarak çok güçlü değildir. Bu oyunlardan biri, şeklinden aldığı isimle, Kırkayak Oyunu'dur (Şekil 1). Oyunda oyuncular sırayla hareket etmektedir. Her hareket sırası gelen oyuncu ya oyunu durduracak (D) ya da oyuna devam edecektir (R). Oyunun herhangi bir hareket anında, eğer diğer oyuncu (ikinci oyuncu), bundan sonraki aşamada oyunu durduracaksa, birinci oyuncunun oyuna devam etmektense durdurması daha iyidir. Fakat eğer diğer oyuncu, oyunu durdurmak yerine devam ederse, oyuncumuz daha iyi bir duruma gelecektir. Bu durum T periyotluk oyunun her aşamasında geçerli olan bir mantığı göstermektedir.

Şekil 1: Kırkayak Oyunu

Denge geriye doğru çıkarsama metoduyla bulunur. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi her hareket sonrası, bunu takip eden oyuncunun oyunu durdurması, devam ettirmesinden daha iyidir. Oyuncunun bu hareketi veri alındığında, ondan önce hareket eden oyuncu oyuna devam etmektense oyunu durdurmayı tercih eder. Bu şekilde, geriye doğru ilerledikçe oyunun tek bir dengesi olduğu görülür. Bu da her oyuncunun stratejisinin

kendisine sıra geldiğinde oyunu durdurmasıdır. Yani sonuç, 1. oyuncunun oyunu hemen durdurmasıdır. Birinci oyuncunun oyunu hemen durdurmasındaki mantık anlaşılabilir. Fakat bu denge davranış biçimi, özellikle T periyodu çok uzunsa, sezgisel olarak çok mantıklı gözükmemektedir. Birinci oyuncunun oyunu durdurmasındaki temel mantık, oyunu devam ettirmesi durumunda ikinci oyuncunun ikinci periyotta oyunu durduracağına inanmasından kaynaklanır. Dahası, ikinci oyuncunun ikinci periyotta oyunu durdurma kararı, oyuna devam etmesi durumunda birinci oyuncunun 3. periyotta oyunu durduracağına inanmasından kaynaklanır. Oyunu durduran her karar benzer düşüncelere dayanır. 100 periyotluk bir oyunun 21. periyodunda karar veren bir oyuncu düşünelim. Oyuncular 21. aşamaya ilk 20 periyottan sonra gelir. Acaba 21. periyotta karar verilirken ilk 20 karar dikkate alınacak mıdır, yoksa gelecek periyotta diğer oyuncuya daha fazla güvenilip oyunu durdurmayacağı mı düşünülecektir? Bu soruların kolay cevapları yoktur. Bu tür sorular, yapılan deneysel çalışmalarla yanıtlanmaya çalışılmıştır. Ama bu tür deneylerde gözlenen şey, geriye doğru çıkarsama yaklaşımının iddia ettiği gibi oyunun hemen durmadığı şeklinde yani 5-10 periyot oynandığını göstermektedir.

Geriye doğru çıkarsama kavramı aslında bize sadece bir algoritma sunar. İnsanların dengeden sapmaları durumunda oluşacak duruma karşı ilgisiz olduklarını veya bunu düşünebilecek bir kapasiteye sahip olmadıklarını varsaymaktadır. Bu yaklaşım insanları oynadıkları oyunlarda dar bir algoritmaya hapseder. Dolayısıyla, insanların daha büyük bir pencereden bakabileceklerini ihmal eder. Diğer bir denge kavramı olan alt oyun mükemmel dengesi geriye doğru çıkarsamanın bir uzantısı olduğundan, geriye doğru çıkarsamaya yöneltilen eleştirilerle benzer eleştirilere muhataptır. Bu problemi öne çıkaran oyun teorisyenleri vardır. Bu yüzden, denge dışı patikada hangi Nash dengesinin oynanacağı konusunda daha zayıf denge kavramları önerirler, yani bu durumda oyuncuların oynanacak Nash dengeleri hakkında anlaşmazlık içinde olmalarına imkân verirler.

VI. Sonuç

Analitik oyun teorisi birçok açıdan başarılı bir disiplindir. Zamanla ekonominin alt disiplinlerinin şekillendirdiği gibi, diğer sosyal bilimlere de yayılmıştır (politik bilim, kamu yönetimi ve diğerleri). Özellikle sosyal etkileşimi öne çıkarmasıyla, bireyleri izole adalar halinde tanımlayan iktisadın ufkunu genişletmiştir. Fakat buna rağmen tanımlayıcı ve normatif yapısı birçok tartışmalı alanı da içinde barındırır. Rasyonel seçim teorisinin uzantısı olan oyun teorisinin daha gerçekçi ve anlamayı kolaylaştırıcı olması yönünde yapılması gerekenler vardır. Özellikle deneysel ve davranışsal iktisadın bulguları ve kavramları bu yönde bazı yardımcı imkânlar sunmaktadır. Yani, oyun teorisi çoğu zaman ilgilenilen alanın iş birlikçi/çatışma içeriğine dair ciddi bir analitik çerçeve sunsa da, buna gözlemlerimizi, sahada olanları ve rasyonalitenin sosyal hayattaki kısıtlarını aşan vizyonumuzu eklediğimizde daha iyi analizler yapabileceğimizi göstermektedir. Oyun teorisinde aşırı matematik kullanımı hem anlamayı hem de anlatmayı zorlaştıran diğer bir konudur. Uygulamalı matematiğin bir alt alanı gibi görmek ve bu şekilde bir araştırma içeriği oluşturmak, oyun teorisinin sosyal olanı anlamak konusunda etki alanını daraltmaktadır. Bazılarının ifade ettiği gibi aslında herkesin bildiği bir şeyin kimsenin anlamayacağı bir dilde ifade edilmesi de oyun teorisinin yaygınlaşmasını ve gerçekçi bir analitik çerçeveye kavuşmasını engellemektedir.

Oyun teorisinin kritik noktalarından biri rasyonalite varsayımıdır. Bu, genel anlamıyla araçsal rasyonalitedir; yani veri tercihler ile alternatifler arasında tutarlı bir şekilde kendisi için iyi olanı seçmektir. Bu süreçte tercihlerin ve hedeflerin nasıl oluştuğu veya edinildiği dikkate alınmaz. Alternatiflerin seçimi de büyük oranda beklenen fayda ekseninde belirlenir. Daha önce de ifade ettiğim gibi beklenen fayda kavramı, davranışsal iktisadın da gösterdiği gibi, içinde ciddi sorunlar barındırır. Fakat bu yaklaşımın hâlâ büyük oranda kullanıldığını görüyoruz. Oyun teorisinin diğer bir problemli yönü de genel anlamda metodolojik bireyselcilik yaklaşımına dayanmasıdır, yani bireyden hareketle bütünü anlama eğilimidir. Fakat bu, yani parçadan bütüne gitme eğilimi, parçalar arasındaki ilişkiyi bir bütün içinde görmeyi engellemesi gibi, parçaların toplamının bütünden farklı olması ve parçaların bütün içinde anlamlı olması gibi konuları da dışarıda bırakma riski taşır.

Araçsal rasyonellik aynı zamanda beraberinde bir analiz metodu da ima eder. O da matematiksel tümdengelimci ve aksiyomatik yaklaşımdır. Rasyonellik varsayımı bu metotları kullanmayı kolaylaştırdığı gibi, gerçeklikle bağını ve "oyunun" ontolojik bağlamını zayıflatır. Bu durum büyük oranda neredeyse hiper rasyonelliğe dayanan denge kavramlarının da sorgulanmasını gerektirir. Bu yüzden, insanın bilişsel özelliklerini abartarak ve oyunu oynayanların oyun teorisyenleri olmadığını bilerek ona büyük bir yük bindirmeden, daha fazla "gerçek insan" üzerinden analiz yapmamız gerektiği ortadadır. Çünkü karar verme ve sosyal etkileşim her zaman belirli bir kurumsal, motivasyon ve sosyo-kültürel bağlama içkindir. Bu özel bağlam, duygular, hedonizm, eşitlik veya ilkeler alanında ve ilişkiler ile düşünceler ağı üzerinden ortaya çıkar. Sadece davranışların sonuçlarına odaklı bir oyun teorisi ciddi bir anlam ve tahmin becerisi kaybına uğrar.

Rasyonellik varsayımının birer uzantısı konumunda olan beklenen fayda, rasyonelliğin ortak bilgi olması, geriye doğru çıkarsama ve doğru, tutarlı inançlar gibi diğer varsayımların, oyun teorisinin gerçeklik kaybına hizmet ettiği çok açık. Bu tür sorunları gidermek için, örneğin davranışsal iktisadın biraz değiştirilmiş halini eklemek de yetmeyebilir. Bu bağlamda, belirsizlik kavramının daha fazla önemsenmesi gereken bir tarafı vardır. Belirsizlik ortamında insanlar değişen bir ortamda hareket eder ve çoğu zaman bir oyun oynadıklarında bunu tam olarak da tahayyül edemezler; bunu yapsalar bile bunu veri olarak almazlar, farklı yollardan değiştirmeye çalışırlar. Bireyler beklenen faydalarını oluştururken de olasılık dağılımları orada bir yerde objektif bir şekilde durmaz. Dahası, oyun teorisinde, bireyler inançlar üzerine inanç kurarak maksimizasyon yapmaya çalışan robot-benzeri canlılar gibidir. Sadece tercih sıralaması yapan bir iktisadi insandır. Hata yapmayan ve sosyal olanı dikkate almayan bir "sosyal moron" gibidir.

Fakat oyun teorisinde, insanı nispeten daha gerçekçi bir ortamda tanımlamaya imkân veren "öğrenme" kavramı kullanılır. Özellikle, tekrarlı oyunlarda öğrenmenin dengeyi sağlayan önemli unsurlardan biri olduğu belirtilir. Bu, bir ölçüye kadar doğrudur. Fakat yine de tekrarlı oyunlarda ifade edilen öğrenmenin kısıtlarını görmek gerekir. Çünkü belirsizlik altında bilginin ve tecrübenin kümülatif bir tarafı olsa da, belirsizlik or-

tamı içinde değişme, yaratıcılık ve yeni şeylerin ortaya çıkması (*emergent*) her zaman mümkündür. İstikrar ve değişmeme halinin belirsizliğin dünyasında kalıcı bir unsur olmadığını bilmek gerekir. Oyunlarda kendisini tekrarlamayan unsurların varlığını kabul etmek tahmin etmeyi zorlaştırsa bile anlamayı kolaylaştıracaktır.

Oyun teorisini bilmek bizlere zarar mı verir, yoksa hayatımıza dönük iyileştirici politikalar üretilmesine imkân mı sağlar? Oyun teorisi, daha önce de ifade ettiğim gibi, içinde bir takım sorunlar barındırsa da sosyal etkileşim sorununun analitik çerçevesini göstermesi açısından oldukça faydalıdır. Oyun teorisinin bence en önemli katkısı etkileşimin kendine ait doğasının sosyal refahı ihmal edilebileceğini göstermesidir. Örneğin, Mahkûmlar Çıkmazı oyununda Nash dengesi tektir ama Pareto etkin değildir. Yani mikro düzeyde, merkezi-olmayan yapıların etkileşiminin Pareto etkin olmayan sonuçlar yarattığını gösterir. Bu da koordinasyonu sağlama ve buna doğru merkezi yönlendirmenin önemini göstermektedir. Bunu pandemi döneminde de gördük, özellikle hastalığın dışsallığı (bulaşıcılığı) dikkate alındığında maske takmanın önemi ortaya çıktı. Fakat sosyal etkileşimin yoğun olduğu alanda, bunun herkesin kendi stratejik davranışına bırakılması, sosyal faydayı aşağı çekeceğinden, merkezi otoriteler maske takma zorunluluğu getirdi. Yani, oyun teorisi sorunun doğasını göstermesi açısından bir perspektif kazandırdığından politika önerileri konusunda da analitik ve daha rasyonel araçların kullanılmasına imkân verebilir.

Yararlanılan Kaynaklar

Andersen, S., Ertaç, S., Gneezy, U., Hoffman, M. ve List, J. (2011). Stakes Matter in Ultimatum Games, American Economic Review. 101 (7): 3427–3439.

Andreoni, J., Harbaugh, W. ve Vesterlund, L. (2003). The Carrot or the Stick: Rewards, Punishments, and Cooperation, American Economic Review. 93 (3): 893–902.

Aumann, R. (1987). "Correlated Equilibrium as an Expression of Bayesian Rationality, Econometrica. 55 (1): 1–18

Aumann, R. ve Hart, S. (ed.) (1992), Handbook of Game Theory. Amsterdam: North-Holland.

Aumann, R. ve Maschler, M. (1985). Game Theoretic Analysis of a Bankruptcy Problem from the Talmud, Journal of Economic Theory, 36 (2): 195-213.

Aumann, R. (1976). Agreeing to Disagree, Annals of Statistics 4, 1236–1239.

Bernheim, B. D. (1984). Rationalizable Strategic Behavior, Econometrica 52: 1007–1028.

Borel, E. (1921). La théorie du jeu et les équations intégrales à noyau symétrique, Comptes Rendus de l'Académie des Sciences, 173, pp. 1304-308. English translation by Leonard J. Savage, 1953, Econometrica, 21, pp. 97-100. http://www.jstor.org/stable/1906946

Cournot, A. (1838). Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth, New York: Macmillan.Translated by Nathaniel Bacon, 1897.

Elster, J. (1982). Marxism, Functionalism and Game theory, Theory and Society, 11: 453–82.

Fiala, L. ve Suetens, S. (2017). Transparency and Cooperation in Repeated Dilemma Games: A Meta Study, Experimental economics, 20(4): 755-771.

Gil-White, F.J. (2004). Ultimatum Game with an Ethnicity Manipulation: 260–304.?

Gintis, H. (2009). Game Theory Evolving: A Problem-Centered Introduction to Modeling Strategic Interaction, Princeton: Princeton University Press.

Greif, A. (1993). Contract Enforceability and Economic Institutions in Early

Trade: The Maghribi Traders' Coalition, American Economic Review, 83(3): 525-48.

Greif, A., Milgrom, P. ve Weingast, B. (1994). Coordination, Commitment and Enforcement: The Case of the Merchant Guild, Journal of Political Economy, 102(4): 745-776.

Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Commons, Science, 62(3859): 1243-1248.

Harsanyi, J. C. (1967). Games with Incomplete Information Played by 'Bayesian' players, Parts I, II, and III , Management Science 14, 159–182, 320–334, ve 486–502.

Henrich, J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C., Fehr, E. ve Gintis, H. (2004). Foundations of Human Sociality: Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies. Oxford University Press.

Hurwicz, L. (1953): What has Happened to the Theory of Games, American Economic Review, 43, 398–405.

Leonard, R. J. (1994). Reading Cournot, Reading Nash: The Creation and Stabilisation of the Nash Equilibrium, Economic Journal 104: 492-511.

Levitt, S. D. ve List, J. A. (2007). What Do Laboratory Experiments Measuring Social Experiments Reveal about the Real World, Journal of Economic Perspectives, 21(7): 153-174.

Matthew R. ve Thaler, R. (2001). Anomalies: Risk Aversion, Journal of Economic Perspectives, 15 (1): 219-232.

Myerson, R. B. (1999). Nash Equilibrium and the History of Economic Theory, Journal of Economic Literature, 37 (3): 1067-1082.

Nash, J. (1950a). Equilibrium Points in N-person Games, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 36, 48–49.

Nash, J. (1950b), The Bargaining Problem, Econometrica 18, 155– 162.

Nash, J. (1951), Non-cooperative Games, Annals of Mathematics 54, 286–295.

Ostrom, E. (1990). Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Pearce, D. (1984). Rationalizable Strategic Behavior and the Problem of Perfection, Econometrica 51: 1029-1050.

Selten, R. (1965). Spieltheoretische behandlung eines oligopolmodells mit nachfrageträgheit, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 121:301-324.

Sanfey, A., Rilling, J.K., Aronson, J.A., Nystrom, L.E. ve Cohen, J.D. (2003). The Neural Basis of Economic Decision-Making in the Ultimatum Game, Science, 300 (5626): 1755–1758.

Schelling, T. C. (1960). The Strategy of Conflict, Cambridge, Massachusetts.: Harvard University.

Sefton, M., Shupp, R. ve Walker, J. M. (2007). The Effect of Rewards and Sanctions in provision of Public Goods, Economic Inquiry, 45(4): 671-690.

Shapley, L. S. (1953). A Value for n-Person Games, s. 307-317 in Contributions to the Theory of Games, Volume II (Annals of Mathematics Studies, 28) (H. W. Kuhn and A. W. Tucker, eds.), Princeton: Princeton University Press.

Von Neumann, J. (1928). Zur Theories der Gesellschaftsspiele," Mathematische Annalen, 100, pp. 295-320. English translation by Sonya Bergmann, "On the theory of games of strategy" in R. D. Luce and A. W. Tucker, eds., Contributions to the Theory of Games IV (1959), pp. 13-42, Princeton U. Press.

von Neumann, J. ve Morgenstern, O. (1944). Theory of Games and Economic Behavior, New York: John Wiley ve Sons.

Yılmaz, E. (2022). Oyun Teorisi, Literatür Yayınevi, İstanbul.

Dizin

Semboller

1844 Elyazmaları: 63

1929 Krizi: 458, 475, 477, 480, 483

A

ABD: 78, 80, 132, 178, 339, 342, 343, 390, 421, 457, 462, 463, 469, 472, 473, 475, 479, 480, 484, 568, 608, 618, 626

açgözlülük: 253, 349, 350

açıklanmış tercihlerin zayıf aksiyomu: 547, 548

Açıklanmış Tercihlerin Zayıf Aksiyomu: 363, 364

açlık: 193, 231, 286, 434, 435, 444, 473

Ahlak İktisadı: 241, 287

ahlâk iktisadı: 503

Akdeniz: 78, 132

Akdeniz merkezli: 78

akıl: 29, 56, 111, 128, 129, 152, 157, 195, 196, 198, 255, 341, 348, 356, 359, 361, 368, 428, 433, 495, 534, 601, 602, 610, 611

Akılcılık: 193, 253

akıl yürütme: 56, 128, 255, 348, 356, 359, 361, 368, 495, 534, 601, 602, 610, 611

aksiyomlar: 29, 96, 356, 363, 601, 610

Alexandrova, A.: 562, 563

alışveriş ekonomisi: 362

Alman aydınlanması: 154

Alman İdeolojisi: 62, 184, 198

Alman Tarihsel Okulu: 489, 491

Almanya: 79, 82, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 178, 179, 180, 182, 348, 462, 471, 472, 473

Althusser, L.: 30, 31, 35, 42, 43, 61, 72, 192, 193, 194, 204, 213

amaç fonksiyonu: 360

Amerika: 77, 78, 79, 169, 280, 348, 459, 471, 489

ampirik gerçekçilik: 204

ana akım: 49, 52, 89, 92, 98, 99, 110, 111, 113, 121, 137, 144, 159, 160, 161, 162, 204, 242, 278, 300, 301, 303, 304, 305, 323, 326, 328, 333, 349, 350, 352, 368, 371, 373, 376, 377, 378, 379, 428, 439, 488, 490, 493, 502, 504, 509, 510, 511, 548, 568, 569, 586, 595, 596, 598, 600, 610, 611, 617

ana akım iktisat: 49, 110, 157, 159, 160, 242

analiz: 30, 33, 38, 56, 79, 83, 86, 87, 95, 134, 137, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 188, 202, 210, 217, 223, 225, 229, 232, 233, 235, 260, 261, 301, 303, 304, 307, 310, 316, 319, 320, 324, 325, 326, 327, 348, 349, 350, 354, 355, 356, 357, 370, 372, 376, 395, 396, 402, 406, 413, 428, 434, 454, 477, 479, 490, 491, 493, 497, 502, 504, 508, 510, 524, 549, 557, 580, 587, 590, 600, 601, 603, 605, 607, 612, 615, 617, 618, 619, 620, 622, 625, 630, 638, 647

Antik Mısır: 596

Antik Yunan: 596

antropoloji: 49, 77, 192, 287, 428, 490, 495, 504, 507

Apostles: 455
Araçsal rasyonalite: 160, 255
Ardışık Sıralamalı: 262
Arılar Masalı: 246, 247
Aristo: 42, 76, 126, 129, 156, 596
Aristoteles: 129, 158, 164, 176, 400, 423, 430, 431
Arizona Üniversitesi: 522
Arrow, K. J.: 87, 94, 96, 98, 106, 303, 323, 332, 334, 340, 345, 368, 374, 375, 378, 380, 390, 400, 411, 412, 413, 415, 417, 418, 420, 599
artık değer: 182, 210, 319, 328
arz yasası: 351, 358
Asimetrik bilgi: 621
Asya: 77, 78, 79, 80, 82, 83, 432
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT): 80, 82
atomistik bakış: 441
Avam Kamarası: 81
Avrupa: 78, 127, 132, 146, 153, 167, 169, 178, 179, 180, 185, 328, 421, 462, 472, 473, 474, 568, 625
Avrupa'da faşizm: 421
Avrupa düşüncesi: 153
Avusturya Okulu: 256, 257
Aydınlanma: 132, 137, 153, 154, 164, 205, 254, 432
az gelişmiş ülkelerin: 142

B

barbarlık: 447, 448, 493, 494, 495, 502
Baskınlık: 532
Baumol, J.: 28, 89
Bayesyen oyunlar: 620
Baylor Tıp Fakültesi: 551
bedavacılık: 498, 639
Beklenen Fayda: 264, 267, 273, 293
beklentiler: 254, 256, 267, 321, 376, 478, 617, 633, 634, 638
bencil: 143, 148, 279, 350, 355, 371, 402, 411, 504, 582, 631
Bencillik: 292
Bentham, J.: 67, 150, 151, 155, 218, 219, 244, 256, 257, 328, 388, 389, 425, 461, 582, 583, 593
Bergson, A.: 96, 106, 388, 390, 399, 402, 403, 412, 414, 417, 419
Bergson-Samuelson sosyal refah fonksiyonu: 388, 402
Berlin, I.: 157
Berns, G.: 550
Bickle, J.: 562, 564
Bilim: 27, 29, 39, 41, 43, 44, 47, 55, 56, 72, 112, 113, 115, 116, 128, 129, 164, 165, 166, 167, 208, 252, 369, 425, 446, 467, 536, 563, 566, 601
bilim felsefesi: 113, 158, 193, 204, 207, 208, 379
Bilimsel amaç: 136
Bilimsel Araştırma Programı: 123
bilimsel gelişme: 113, 121
Bilişsel bilimler: 566
birey: 49, 50, 63, 65, 69, 98, 99, 107, 111, 132, 133, 134, 137, 141, 143, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 197, 200, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 230, 233, 236, 241, 247, 248, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 301, 333, 349,

350, 354, 360, 376, 394, 397, 402, 414, 423, 424, 431, 434, 437, 441, 442, 443, 446, 470, 493, 496, 497, 498, 504, 505, 506, 511, 531, 553, 556, 561, 623, 629

bireycilik: 132, 151, 152, 155, 156, 208, 217, 222, 301, 333, 349, 352, 359, 424, 429

bireysellik: 157, 253

bireysel öğrenme: 506

bireysel tercihler: 230, 233, 234, 412

birikim: 119, 120, 250, 342, 354, 426, 427, 506

Bir karar verici: 559

Blaug, M.: 97, 98, 101, 106, 110, 124, 144, 145, 146, 147, 148, 164, 230, 237, 355, 381, 458, 485

Bloomsbury grubu: 456

Bohr, N.: 29, 35

Borel, E.: 618

Böhm-Bawerk: 28, 149, 312, 319

bölüşüm: 95, 217, 220, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 233, 234, 354, 395, 396, 398, 399, 423, 464, 483, 484, 495, 553, 554, 556, 640

Büyük Bunalım: 426

C

Cambridge: 43, 50, 51, 72, 73, 74, 75, 106, 107, 108, 109, 214, 237, 238, 239, 297, 310, 335, 336, 337, 352, 381, 382, 383, 388, 389, 391, 392, 419, 449, 450, 452, 453, 455, 456, 461, 485, 486, 513, 515, 540, 541, 542, 544, 593, 608, 651

Cambridge Okulu: 43, 388, 389, 391

Carnegie-Mellon Üniversitesi: 550

cevher: 547

Ceza ve/veya Ödüllü Kamu Malları: 289

Churchill, W.: 457

Cinsiyetler Savaşı: 623, 626, 627, 642, 644

Coase, R.: 488, 489, 495, 496, 499, 500, 501, 513

Cohen, J.: 550

correspondence: 323, 331

Cournot, A. A.: 348, 355, 356, 373, 374, 381, 385, 596, 597, 598, 599, 600, 619, 636, 649, 650

Craver, C.: 562, 563

Cumhuriyetçiler: 479

Çağdaş Keynes: 454

çalışma içgüdüsü: 494

Çapalama: 283

çiftçi: 169, 170

Çin: 77, 78, 83, 178, 180, 341

D

Darwin, C.: 49, 202, 458, 491

Darwinci evrim teorisi: 489

da Vinci, L.: 387

davranışsal iktisat: 49, 241, 276, 278, 279, 293, 376, 503, 508, 511, 548, 549, 553, 554, 556, 558, 561, 564, 566, 568, 571, 576, 577, 587, 590, 629

Debreu, G.: 30, 38, 43, 94, 98, 106, 107, 303, 320, 321, 323, 332, 334, 368, 374, 375, 381, 384, 390, 599

değişim değeri: 186, 187, 219, 220,

222, 351, 357, 358, 361, 367
değişim (mübadele): 221
Demokrasi: 39
Demokratlar: 479
deneme-yanılma: 314
deneysel: 36, 54, 55, 60, 121, 125, 128, 208, 256, 327, 369, 376, 393, 505, 508, 511, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 548, 549, 553, 554, 556, 557, 562, 563, 564, 568, 569, 571, 589, 616, 631, 632, 637, 639, 640, 641, 642, 643, 645, 646
Deneysel İktisat: 518
Deneysel kontrol: 529
Desai, M.: 182
Descartesçı: 492
devlet: 504
devlet adamı: 454, 462, 470
devletin ideolojik aygıtları: 61
devlet müdahaleciliği: 28
Dış Geçerlilik/Paralelizm: 535
dışsal: 30, 194, 198, 209, 258, 305, 318, 324, 327, 350, 358, 363, 365, 367, 395, 404, 407, 408, 433, 434, 441, 442, 493, 506, 531, 587, 602, 603, 604, 605, 622, 635, 637
dışsal değişken: 603
Diderot, D.: 133, 155, 164
dikotomi: 424, 474, 479
Diktatör: 289, 290, 640
din: 83, 127, 154, 171, 172, 198, 200, 202, 203, 287, 436, 494
dinamik: 135, 144, 145, 146, 148, 185, 323, 351, 352, 353, 357, 365, 366, 372, 373, 376, 377, 378, 395, 478, 483, 508, 592, 598, 603, 605, 606, 607, 610, 620, 635
Dinamik Analiz: 600
Dinin Eleştirisi: 183, 184
doğal fiyat: 222, 321
doğal hipotez: 552
doğal yasalar: 491
Doktriner Devlet Sosyalizmi: 465
Donatım (Endowment) Etkisi: 285
Doyumsuzluk: 531
Drazen, A.: 88, 89, 101, 102, 107
duality: 492
Duhem-Quine tezi: 533
duopol: 597
durağandan dinamiğe: 595
Durağan (Denge) Analizi: 600, 603

E

Edgeworth, F. Y.: 93, 244, 246, 295, 356, 373, 456, 475, 547, 563, 573, 598
Einstein, A.: 29, 35, 36, 458
ekonometri: 415, 595, 599, 608, 611, 616
Ekonomik: 68, 136, 149, 153, 160, 168, 169, 173, 263, 279, 308, 317, 324, 342, 374, 396, 429, 448, 451, 453, 454, 457, 458, 462, 470, 471, 472, 473, 485, 486, 487, 515, 576, 579, 580, 581, 582, 584, 585, 587, 590, 596, 601, 603
ekonomik hazcı: 392
Ekonomik İnsan: 149, 576, 579, 580, 587, 590
eksik bilgili: 621, 622

Eksik bilgili genişleyen: 620
eksik sözleşme: 503, 509, 510
Eleştirel gerçekçilik: 202, 205, 206, 208
Ellsberg Paradoksu: 274
emek gücü: 64, 66, 197, 388
emek gücünün yeniden üretimi: 186
emek sermaye ilişkisi: 66
Emory Üniversitesi: 550
Empire State: 643
Enflasyon: 342, 473
enflasyon beklentileri: 341, 342
Enformasyon: 112, 164
Engels, F.: 60, 61, 62, 64, 67, 72, 74, 82, 182, 183, 184, 185, 188, 191, 198, 199, 200, 201, 211, 213, 214
entelektüel: 60, 132, 134, 201, 432, 457, 458, 459, 460, 465, 474, 481, 482, 568
entelektüel teşvikler: 459
Epistemoloji: 380
epistemolojik: 31, 39, 40, 55, 112, 118, 158, 192, 204, 206, 207, 216, 217, 218, 232, 236, 379, 461, 538
esnek üretim: 427
eşitsizlik: 172, 193, 360, 376, 447, 602, 640
Eşleşen Paralar: 628, 629
Ethica: 456
etik boyutu: 231, 439, 443
etik iktisat: 143
etkin kaynak dağılımı: 144, 147, 148
evrensel: 37, 46, 48, 50, 63, 134, 136, 140, 156, 160, 183, 211, 217, 256, 285, 407, 424, 430, 580
Evrim: 37, 41, 491, 635
evrimsel iktisat: 49
evrim teorisi: 37, 489
expost tasarruf: 478
expost yatırım: 478

F

fabrika işçisi: 170, 176
fabrika sahibi: 170
faiz: 257, 309, 311, 312, 314, 317, 319, 320, 328, 329, 331, 339, 341, 342, 343, 344, 479, 480, 605
farklılık: 149, 151, 231, 287, 398, 408, 508, 580, 621
faşizm: 421, 444
fayda getirmeyen: 505
fayda maksimizasyonu: 216, 229, 263, 324, 372, 587, 591
Fed: 454, 469, 482
Felsefe Yolculuğu: 453, 458
Felsefi Manifesto: 168
Feodal üretim: 169
Feyerabend, P.: 35, 36, 42, 55, 72
filozof: 30, 130, 133, 150, 157, 173, 185, 355, 388, 462, 470, 533
Finalizm: 37
finansman: 80, 81
firma: 49, 226, 227, 229, 360, 489, 495, 496, 498, 501, 502, 505, 560, 561, 587, 619, 627, 628, 636, 637
Fisher, I.: 319, 547
fiyat değer dönüşüm sorunu: 188
fiyat mekanizması: 423, 468, 474, 476, 495, 496
fizyolojik kanıtlar: 558

Flanders: 80
Fordist: 426, 427
formel bilimler: 116, 117
Fransa: 126, 152, 153, 155, 178, 180, 328, 348, 466, 471, 472, 618
Fransız Devrimi: 132, 133, 151, 153, 169
Freud, S.: 458
Friedman M.: 29, 32, 35, 43, 45, 54, 72, 90, 107, 167, 253, 369, 455, 481, 482, 519, 521, 522, 523, 526, 527, 529, 530, 531, 536, 540, 570, 584, 590, 591, 593, 602, 610

G

Gage, P.: 550, 574
Galilei, G.: 35
geçici denge: 320, 321
Gelir bölüşümü: 396
Genç Marx: 183, 192, 214
Genel Denge: 91, 92, 93, 300, 306, 307, 308, 316, 320, 330, 361, 380, 383, 396, 613
Genel Teori: 36, 302, 454, 457, 458, 459, 462, 463, 468, 470, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 483, 485, 608
gen-kültür birlikte: 506, 511
George, L.: 463
Gerçek İnsan: 576
Geyik Avı Oyunu: 627, 642
Gizlilik: 532
Gossen, H. H.: 93
görünmez el: 138, 246, 247, 355, 364, 367, 370, 394
Gözlem: 34
gözlemsel bulgular: 327
Grand Station: 643
Grundrisse: 43, 73, 183, 201, 214
Gül, F.: 558
Güneydoğu Asya: 77, 78

H

Hamurabi Kanunları: 596
Harsanyi dönüşümü: 622
hayvan: 423, 424, 429, 465, 468, 565
Hediye Değişimi: 289, 290
hedonik fayda: 558
Hegelci: 29, 152, 192, 194
Hegelci Diyalektik: 152
Hegelyen: 183, 185
her arz kendi talebini yaratır: 476
hesaplayan insanı: 580, 582
heterodoks: 49, 159, 368, 501
Hicks, J. R.: 321
Hindistan: 77, 78, 79, 80, 81, 82, 400, 456, 458
Hintli: 81
Hint Okyanusu: 78
Hipotez testi: 533
Hitler, A.: 473
hizmet fiyatı: 313
Homo economicus: 143, 147, 149, 150, 151, 160, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 260, 278, 287, 292, 293, 295, 297, 376, 392, 411, 577, 640
Houser, D.: 550
Hristiyanlığın Özü: 196
Hume, D.: 119, 128, 133, 134, 141, 170
Hükümet: 401, 465

hükümet (devlet): 391

I

I. Dünya Savaşı: 456, 462, 471, 480
II. Dünya Savaşı: 142, 303, 473, 595, 598, 607, 608, 618
III. Enternasyonal: 79
II. klasik postulat: 476
I. klasik postulat: 476
Israrcı (Persistent) Güçler: 324
İç Geçerlilik: 527
içgörüler: 469, 556
içgüdü-alışkanlık psikolojisi: 489, 492
içsel değişken: 366, 603
İdeoloji: 39, 52, 54, 60, 61, 63, 68, 69, 70, 72, 74, 161, 214
ifade özgürlüğü: 444
ihtiyaçlar: 130, 140, 230, 234, 235
ikili devinim: 425, 436
İkinci Dünya Savaşı: 27, 111, 179, 180, 354, 457, 586, 598
İkinci En İyi Çözümler: 406
ikinci en iyi teorisi: 408, 409
ikinci firma: 628
İktisadi ajanlar: 265
iktisadi analiz: 86, 188, 493, 497, 502, 617
İktisadi insan: 240, 241, 242, 243, 244
İktisadi karar verici: 505
İktisatçılar: 47, 49, 51, 164, 255, 260, 321, 374, 454, 556, 613
İktisat Felsefesi: 182, 347
İktisatta Rasyonellik: 255
İktisat ve Toplum Dergisi: 77, 241, 295, 453, 485
İngiliz politik iktisadı: 202
İnsan: 49, 63, 114, 125, 130, 138, 139, 141, 149, 152, 153, 166, 169, 175, 195, 197, 198, 199, 200, 212, 241, 246, 247, 248, 280, 288, 428, 430, 432, 434, 438, 439, 442, 468, 481, 514, 579, 580, 583, 587, 590, 594
insan merkezli: 204, 207
iradecilik: 253
iradelilik: 253
İran: 80, 81
İskoç Aydınlanması: 132, 133, 134, 137
İslam: 79, 80
iş birliği: 154, 241, 276, 287, 288, 290, 292, 293, 439, 490, 576, 585, 592
iş çevrimi modeli: 610
işçiler: 135, 137, 188, 373, 499, 561
İşçi Partisi: 179, 182, 464
işlem maliyetleri: 495, 498, 500, 506, 509, 511
işletme: 414, 494, 502
işsizlik: 36, 188, 303, 425, 455, 468, 475, 476, 477
İtalya: 78, 80, 127, 153, 348, 471, 512
İyi yaşam: 442

J

Jevons, W. S.: 93

K

Kahneman, D.: 277, 545, 576, 586, 588
Kahn, R. F.: 478
kaldıraç: 482
Kaldor-Hicks tazmin testi: 388
Kalecki, M.: 49

Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü: 550, 560
kalkınma: 90, 142, 143, 145, 146, 372, 378, 426, 488
kalkınma iktisadı: 145, 146
Kamu Malı Oyunu: 639
kamu maliyesi: 393, 394
Kamu Malları: 289, 291
kamusal özgürlükler: 444
Kant: 130, 154, 156, 157, 158, 192, 193, 205, 206, 213, 214, 254, 492, 516
Kapital: 64, 182, 186, 187, 188, 194, 203, 204, 205, 328
Kapitalist İdeoloji: 63
kapitalistler: 135
kapitalizm: 62, 63, 69, 79, 131, 169, 170, 177, 180, 185, 186, 189, 195, 197, 210, 224, 428, 439, 447, 455
Karanlık Çağ: 481, 482
kararlılık (stability): 363
karma strateji: 629
karmaşa teorisi: 610
karşıdevrim: 179, 482
Karşılaştırmalı-Durağan Analiz: 600
Karşılıklı Hakkaniyet: 553
Katolik Kilisesi: 37, 79
kaynak bölüşümü: 504
Kaynak Dağıtımı: 353
kaynak dağıtımı teorileri: 349
kendi kendilerini yorumlayan (self interpreting): 441
keşifsel yaklaşımlar: 548
Keynesçilik: 28, 479
Keynes Devrimi: 457, 458, 487
Keynes İktisadı: 453
Keynes, J. M: 453, 454, 455, 457, 469, 485, 486
Keynes, J. N.: 90, 455
Keynesyen: 19, 27, 49, 146, 376, 454, 459, 474, 476, 484, 598, 600, 602, 604, 611
Keynesyen kapalı ekonomi IS-LM modeli: 604
Kırkayak Oyunu: 644
Kısa Dönem: 300, 316, 320, 321
Kısıtlı rasyonellik: 586, 588, 590, 591
kıtlıklar: 231
King's College: 455
kişisel tercih: 218
kompleksite iktisadı: 49, 159
komünist: 79, 83, 178, 179, 180, 181, 183, 444
kölecilik: 79
Krueger, A.: 28
Krugman, P.: 454, 469, 474, 475, 476, 481, 482, 483, 484, 486, 611, 612, 613
Kuhn, T.: 29, 55, 73, 94, 107, 119, 121, 122, 123, 165, 303, 458, 563, 651
kuramsal tarihi: 133, 134
kurumsal analiz: 217, 510
Kurumsal bireycilik: 217
Kurumsal çeşitlilik: 498
kurumsal iktisat: 49, 489, 490, 495, 506, 510
Kurumsal İktisat: 488, 489, 495, 501, 513, 515
kurumsal yapı: 496, 504, 530, 531
Küba füze krizi: 626

kültürel öğrenme: 506, 511
küresel ısınma: 624
küresel ölçek: 341

L

laboratuvar: 33, 520, 521, 525, 532, 535, 537, 538, 549, 550, 569, 577, 601, 631
laissez-faire: 81, 391, 470

Lakatos, I.: 29, 119, 123, 124, 162, 534, 542
Lancaster: 407, 408, 409, 410, 418
Landreth, A.: 562, 564
Leijonhufvud, A.: 476
leninizm: 45
Lenin, V. I.: 72, 179, 184, 188, 194, 472, 473
liberal düşünceler: 154
Liberal ekonomik düzen: 425
Liberal Parti: 464
liberal sezgiler: 459
liberal sosyalizm: 470
Lipsey, R.: 407, 408, 409, 410, 418
List, F.: 155
Locke, J.: 130, 131, 155, 164, 166, 170, 205, 355
Londra: 43, 44, 80, 126, 185, 320, 335, 593
Lozan Okulu: 92, 389, 396
Lukács, G.: 65, 73

M

Machina Paradoksu: 275
madde: 29, 130, 261
magnum opus: 454
Mahkûmlar Çıkmazı: 289, 290, 291, 617, 623, 624, 625, 639, 648
makine çağı: 421, 422
Makineleşme: 491
maliye politikası: 469, 470, 479, 482
maliyetsiz: 498, 531
Malthus, T. R.: 60, 185, 186, 353, 460, 476, 596
Mankiw, G.: 454
mantıki-matematiksel: 29
Marjinal Devrim: 580, 582, 583
marjinal fayda: 93, 147, 221, 222, 225, 281, 349, 415, 599
Marjinalist Devrim: 144
marjinalizm: 143, 491
Marjinalizm: 352
marjinal verimlilik: 27, 229
Marksist: 14, 27, 30, 39, 74, 83, 187, 214, 428, 436, 446, 470, 563
Marshall, A.: 93, 144, 388, 456, 470, 486, 608
Marxist: 73, 82, 120, 146, 149, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212
Marxist ekonomi politiği: 146
Marxist felsefe: 191, 193, 194, 201, 204, 212
Marxist Felsefe: 190, 210
Marx, K.: 33, 296, 458, 474
Matematiksel ekonomi: 595, 596, 609
McCabe, K.: 550, 561, 562
McCarthyci: 479
Meade'in yaklaşımı: 408
Merkez bankası: 481
merkeziyetçi (elitist): 28

meta: 59, 63, 65, 195, 197, 205, 349, 350, 356, 371, 378, 423, 425, 438, 557
Mezat tellalı: 225
Michigan Üniversitesi: 522
Mikro fiyat: 349
mikro iktisadî analiz: 301
mikro iktisat: 145, 147, 241, 295, 305, 376, 519, 547, 590
Mikro Temeller: 300, 330
Mill, J. S.: 88, 108, 150, 164, 245, 249, 256, 369, 389, 570, 579
Minskizm: 482
Minsky, H. P.: 486
Miyopi: 286, 287
model: 50, 80, 83, 88, 91, 94, 108, 122, 141, 174, 180, 181, 198, 241, 296, 301, 305, 323, 326, 340, 351, 363, 365, 366, 372, 373, 380, 468, 477, 527, 528, 533, 536, 560, 587, 594, 597, 598, 600, 601, 602, 603, 604, 610, 612, 641
modern bilim: 491
Modern iktisat: 618
Modern refah teorisi: 394
Moggridge, D. E.: 453, 454, 455, 456, 470, 480, 486
Monod, J.: 29, 38, 44
Montesquieu: 133, 134
Moore, G.E: 456
Morgenstern, O.: 265, 612, 618, 629
Muhafazakârlar: 464
Mübadele: 353
Mülkiyet hakları okulu: 499
Myrdal, G.: 90, 162

N

Nabokov, V.: 466, 487
Nash dengesi: 615, 616, 619, 622, 623, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 637, 642, 643, 648
Nash, J.: 617, 618, 622, 630
Nasyonal Sosyalist Parti: 473
nedensellik: 35, 48, 119, 171, 173, 207, 491, 492, 505, 506, 556, 589
Nedensellik: 99
nedensel yasa: 54
Neden-sonuç: 492
neoklasik: 19, 27, 32, 36, 68, 92, 93, 98, 105, 123, 131, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 151, 157, 159, 160, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 240, 241, 244, 278, 302, 303, 305, 309, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 342, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 389, 390, 415, 457, 458, 469, 474, 475, 476, 489, 495, 498, 500, 503, 510, 547, 548, 550, 557, 558, 561, 570, 571, 577, 587, 588, 598, 605, 608, 609
Neolitik Devrim: 77
Neo-Walrasçı: 305, 326, 329
Neo-Walrasçı Genel Denge: 300
New Deal: 421, 463
New Statesman: 470, 487
New York Oyunu: 643

Nicel ekonomi: 611
niceliksel genişleme: 482
Nobel, A.: 488, 611
normal fiyat: 321
normal kâr: 227
normatif iktisat: 40, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 102
North, D. C.: 49
nöroestetik: 565
Nöroetik: 565
Nöroiktisat: 49, 159, 546, 548, 549, 550, 551, 552, 554, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 571
Nöroiktisat Cemiyeti: 550, 551
nüfus artışı: 186

O

Oikos: 129, 423
Olgun Marx: 192
olgusal bilimler: 116
ontoloji: 190, 207, 209, 492
ontolojik: 58, 118, 130, 158, 193, 199, 204, 206, 207, 208, 210, 217, 218, 230, 231, 232, 537, 647
Orta Asya: 78, 79, 80
Ortaklar Trajedisi: 624
oryantal despotizmin: 82
oydaşma: 54
oylama paradoksu: 411
Oyuncular: 615, 621, 625, 629, 635, 636, 637, 644, 645
Oyun Kuramı: 289
Oyun teorisi: 498, 523, 524, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 638, 648
Oyun Teorisi: 512, 513, 514, 614, 623, 651
öz denge: 631
özel maliyet: 391
özel mülkiyet: 38, 63, 64, 171, 178, 364
özel mülkiyeti: 180
"öz" (essence): 63
Özgönderimsel Düşünme: 551
özgürlük: 42, 67, 129, 132, 149, 150, 152, 157, 158, 160, 176, 211, 232, 234, 235, 287, 371, 390, 414, 422, 433, 439, 441, 442, 443, 444, 445, 446
Özne-yapı sorunu: 505
Özsel İktisat: 428

P

paleo-antropoloji: 77
Panteleoni, M.: 392
Papalık: 79
para arzı: 481
Paradigma: 99, 121, 122, 237
para politikası: 339, 341, 344, 469, 480
parasal yanılgı: 475
Pareto etkin: 364, 365, 395, 628, 642, 648
Pareto optimalitesi: 388
Pareto, W.: 92
Paxson, C.: 550
Performansa Bağlılık: 531
Pesendorfer, W.: 558
Pigou, A. C.: 387, 389
piyasa: 28, 62, 90, 94, 95, 98, 136, 140, 148, 160, 161, 171, 221, 222, 224, 225, 290, 303, 309, 312, 313, 317, 320, 321, 322, 326, 349, 354, 355, 359, 361, 364,

366, 367, 370, 371, 373, 375, 388, 391, 392, 395, 396, 397, 400, 410, 411, 414, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 442, 443, 444, 466, 469, 475, 479, 482, 490, 495, 496, 498, 502, 503, 504, 511, 520, 524, 562, 566, 597, 606, 612, 622

piyasa fiyatı: 317, 321, 355

Piyasa Sistemi: 422, 451

piyasa toplumları: 140

piyasa toplumu: 422, 425, 440, 443

planlanan yatırım: 478

Platon: 121, 152, 156, 165, 176, 194

Polanyi, K.: 49, 65, 74, 140, 160, 166, 421, 422, 423, 424, 425, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 503, 515

politik: 41, 49, 60, 61, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 111, 132, 134, 135, 136, 144, 155, 157, 180, 182, 184, 185, 189, 201, 202, 221, 222, 231, 234, 235, 244, 245, 246, 249, 251, 254, 342, 354, 356, 389, 393, 423, 424, 425, 426, 429, 430, 431, 436, 441, 445, 462, 465, 466, 480, 481, 482, 491, 492, 504, 579, 580, 596, 601, 607, 614, 619, 646

Politik ekonomi: 252

politik hayvan: 423, 424, 429, 465

Politik iktisat: 85, 87, 102, 103, 105

Popper, K.: 29, 35, 38, 44, 45, 119, 120, 121, 123, 124, 165, 166

Post-Fordist: 427

pozitif iktisat: 32, 40, 87, 89, 93, 99, 104, 369

pozitivizm: 35, 110, 111, 125, 127, 158, 205, 208

pozitron yayılım tomografisi: 550

pragmatist: 492

pre-historya: 77

Princeton Üniversitesi: 550, 558

Psikolojik: 219, 558

R

Ramsey, F.: 372, 547

rant: 186, 222, 228, 328

rasyonalite: 160, 216, 217, 255, 257, 296, 349, 351, 536, 548, 623, 638, 639, 646

Rasyonalizm: 461

rasyonel: 55, 68, 111, 113, 126, 130, 136, 141, 143, 149, 159, 160, 163, 220, 221, 226, 232, 234, 236, 240, 241, 249, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 267, 269, 276, 278, 280, 282, 307, 332, 339, 342, 344, 349, 351, 352, 360, 361, 367, 368, 371, 376, 377, 397, 411, 412, 415, 424, 441, 461, 489, 524, 530, 547, 548, 551, 560, 561, 564, 577, 578, 579, 580, 583, 584, 585, 587, 590, 591, 614, 617, 622, 623, 624, 631, 632, 633, 634, 636, 637, 638, 640, 641, 642, 644, 649

Rasyonel İnsan: 583

rasyonellik: 241, 242, 253, 254, 255,

256, 257, 262, 279, 280, 375, 397, 411, 412, 428, 548, 577, 584, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 633, 637, 638, 647
Rasyonel Seçim: 240, 257, 260, 263, 293, 359
reel faiz: 342
Refah İktisadı: 92, 93
refah teorisi: 87, 219, 388, 392, 393, 394
Ricardo, D.: 38, 60, 130, 135, 136, 146, 185, 186, 222, 243, 310, 312, 316, 328, 336, 353, 355, 474, 596
risk: 257, 258, 259, 271, 273, 278, 298, 317, 459, 465, 478, 482, 557, 558, 574, 593
Riskten kaçınma: 559
Robbins, L.: 89, 90, 389, 583, 584
Robinson, J.: 28, 387
Romantik akım: 153
Roosevelt, T.: 463
Rousseau, J. J.: 133
Rubinstein, A.: 562, 566
Russell, B.: 456, 464
Rusya: 83, 178, 179, 183, 189, 471, 626

S

sabit yapısal parametre: 360
Sağduyu: 114
Saint Simoncular: 155
Salt bilim: 30
Samuelson, P.: 29, 89, 98, 109, 286, 298, 303, 318, 335, 337, 349, 353, 356, 357, 363, 368, 369, 384, 388, 389, 390, 399, 402, 403, 405, 406, 407, 419, 476, 547, 575, 598, 607, 608
sanayi: 49, 78, 115, 134, 169, 170, 176, 177, 407, 422, 427, 440, 444, 445, 448, 494, 501, 502
Sanayi Devrimi: 77, 78, 169, 170, 176, 178, 186, 421, 475, 483, 491
sanayi toplumu: 501
Sapere Aude: 154
Say Kanunu: 36, 569
Schumpeter, J.: 55, 56, 73, 74, 88, 109, 124, 217, 218, 222, 224, 225, 237, 238, 239, 246, 297, 333, 372, 469, 474, 482, 487
Scitovsky'nin ikili ölçütü: 388
seçen insan: 580
seçkinler: 456
Sen, A.: 388, 390, 414, 416, 417, 419
serbest rekabet: 81, 317, 353
Sermaye: 135, 197, 228, 229, 237, 247, 307, 308, 310, 313, 317, 319, 329, 352, 353, 485
Sermaye Birikimi: 353
Sermayenin getirisi: 328
sermayenin ruhudur: 66
Sınama: 34, 538
sınıflı toplum: 77, 172
sınırlı ussallık: 497, 499, 500, 505, 509, 510
simgeleştirme: 609
Simon, H.: 152, 280, 496, 497, 501, 516, 576, 586, 594
sivil toplum kuruluşları: 427
siyasi kural: 412
Skidelsky, R.: 454, 461, 464, 476, 487
Smith, A.: 59, 62, 87, 88, 98, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 149, 151, 170, 185, 246, 247, 315,

318, 321, 388, 475, 576, 577, 578, 592
Smith, V. L.: 520, 522, 524, 550
Solow, R.: 302, 303, 337, 340, 345, 354, 372, 385
somut gerçek: 29, 30, 31, 33, 35
sorunu komşuna ötele: 426
sosyal bilimler: 46, 47, 48, 54, 110, 116, 134, 159, 203, 205, 546, 580, 614
sosyalistler: 152
sosyal maliyet: 391
sosyal refah: 85, 87, 96, 97, 99, 100, 104, 388, 389, 390, 392, 394, 399, 401, 402, 403, 411, 412, 413, 416, 625
sosyal refah fonksiyonu: 96, 388, 390, 402, 412, 413
soyut: 28, 33, 46, 47, 65, 66, 94, 117, 118, 128, 141, 143, 146, 156, 157, 171, 199, 230, 232, 249, 369, 406, 471, 529, 536, 559, 563, 580, 592, 642
soyutlamaya: 68, 395, 580
sömürgecilik: 153, 178
sömürü: 43, 62, 170, 171, 172, 174, 176, 186, 187, 201, 203, 211
spekülatör: 481
Sraffa: 372
Sraffa, P.: 19, 27, 36, 310, 315, 328, 336
SSCB: 180, 421
stalinizm: 45
Stalin, J.: 79, 82, 83, 421
Statüko Sapması: 285
Steedman, I.: 27
Stratejik biçimli oyunlar: 620
şeyleşme: 65, 66, 67, 68, 195

T

talep esnekliği: 597
talep yasasını: 351
Tam bilgili genişleyen: 620
Tam bilgili genişleyen-biçimli oyunlar Dinamik oyunlar: 620
tam rekabet: 97, 98, 221, 225, 229, 230, 353, 373, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 414, 474, 496, 584, 592
tam rekabet piyasası: 221, 400
Tanrı: 38, 42, 139, 192, 195, 196, 197, 199, 436, 437, 481
tarımsal üretim: 170, 176
Tarih: 37, 76, 164, 176, 295, 380
tarihçi: 133, 470
tarihsel materyalizm: 61, 184, 191, 194, 201
tasarrufa: 301, 478
tatonnement: 225, 477
Tavuk Oyunu: 625, 626
tekel: 187, 189, 390, 391, 395, 407, 408, 595, 597
teklik (uniqueness): 363
temsilî birey: 301, 333
temsili firma: 227
teori: 29, 31, 32, 35, 46, 47, 50, 52, 56, 59, 61, 67, 68, 70, 83, 85, 90, 95, 101, 103, 104, 142, 146, 192, 203, 252, 296, 305, 316, 327, 340, 347, 348, 350, 352, 357, 369, 372, 374, 376, 378, 387, 458, 468, 483, 484, 524, 525, 526, 527, 533, 534, 536, 562, 568, 585, 602, 610, 612, 631
teorik ve gözlemlenen büyüklüklerin mutabakatı: 323

tercih: 40, 46, 50, 101, 120, 176, 188, 217, 218, 219, 227, 242, 248, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 268, 270, 272, 273, 274, 275, 277, 285, 287, 316, 322, 325, 327, 350, 363, 365, 375, 376, 378, 399, 400, 403, 404, 406, 411, 412, 413, 415, 497, 502, 519, 523, 524, 525, 526, 531, 532, 547, 582, 584, 586, 587, 625, 626, 639, 642, 645, 647
The New York Times: 454, 486
Theses on Feuerbach: 194
titreyen el dengesi: 631
Tobin, J.: 301
Toplam fayda: 221, 222
toplumsal dönüşüm: 210
Toplumsal Tercih: 410
toprak sahipleri: 135, 137, 183, 224
topyekûn çöküş: 469
Treatise on Probability: 456, 459, 461
tüketiciler: 223, 224, 276, 277, 278, 282, 360, 362, 364, 372
tüketim: 96, 147, 160, 221, 222, 223, 224, 226, 230, 233, 263, 264, 283, 284, 306, 307, 308, 315, 318, 325, 342, 360, 363, 395, 423, 477, 483, 494, 581, 602, 604, 618
Tümdengelim: 31, 33
Tümevarım: 31, 534
Türkiye: 27, 28, 164, 180, 341, 344, 599, 613, 624
Tversky, A.: 277, 576, 586, 588

U

Uluslararası Para Fonu: 457
Ulusların Zenginliği: 88, 128, 137, 138, 141, 151, 247, 248, 420, 475, 577, 578
Ussallık: 488, 495, 508
Usta İktisatçı: 470
Uzun Dönem: 300
Ücretler: 186, 244
Üçüncü Taraf Cezalandırma: 289, 290
Ültimatom: 289, 291, 554, 591, 640
Ültimatom Oyunu: 640
üretim ekonomisi: 362, 414
üretim faktörü: 226, 308, 315, 318, 320
üretim güçleri: 201
üretim ilişkileri: 66, 184, 201, 203, 210, 233
Üretim ve Bölüşüm: 353
üstyapı: 62, 168, 169, 173, 203
üstyapıyı belirler: 61, 168

V

Vahşilik: 495
Varlık: 192, 498, 514
varlık (existence): 363
Veblen etkisi: 495
Veblen, T.: 348, 489, 490, 501
Versailles: 456, 462, 472, 473, 480
Voltaire: 133
von Neumann, J.: 265, 618, 629
vurguncular: 473

W

Walrasgil: 477, 636
Walras'ın genel denge teorisi: 219
Walras, L.: 30, 92, 93, 389, 597
Weber'in yöntem ve tarih anlayışı: 428

Wicksell, K.: 310, 312, 316, 318, 319, 337, 479
Williamson, O.: 488, 497, 498, 501, 504, 507, 510
Williamson, S.: 300, 337, 489, 497, 498, 501, 503, 504, 507, 510, 517
Wittgenstein, L.: 58, 192, 460

Y

Yanlışlanabilirlik: 119
yanlışlanma: 533
yarar: 32, 38, 48, 57, 63, 80, 132, 138, 150, 156, 171, 288, 301, 307, 318, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 408, 413, 414, 415, 428, 504, 510, 511, 588
yarı-deneysel: 518, 519
yaşayan emek: 188
yatırım: 256, 257, 281, 290, 330, 342, 344, 457, 477, 478, 498, 604
yazı ve tura: 629
yeniden üretim: 37, 41, 68, 209, 210
Yeni Kurumsal İktisat: 489, 495, 501
Yeni matematik: 460
Yeni Refah Okulu: 389, 390, 412
"yerleşik" (embedded): 423
Yinelenebilirlik: 527, 528
Yoksulluk Yasaları: 425
yorumsamacı: 53, 57, 58, 63, 69, 70, 159, 160, 431, 432
Yönlendirilmiş-Değer Teorisi: 530
yöntemsel bireycilik: 217, 222
yüksek dereceli inançlar: 552

Z

zaman: 34, 37, 38, 41, 46, 48, 55, 58, 59, 64, 69, 77, 80, 82, 85, 86, 87, 90, 91, 102, 103, 104, 105, 110, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 129, 131, 138, 141, 145, 147, 149, 154, 155, 160, 161, 174, 175, 176, 177, 178, 184, 189, 192, 195, 206, 209, 210, 217, 225, 226, 229, 241, 242, 243, 244, 250, 253, 254, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 280, 286, 288, 312, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 329, 330, 333, 338, 339, 340, 342, 344, 347, 350, 355, 356, 358, 361, 362, 366, 367, 373, 394, 400, 412, 416, 424, 426, 429, 430, 431, 433, 437, 442, 446, 447, 466, 467, 468, 469, 471, 478, 481, 482, 489, 493, 495, 496, 497, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 510, 523, 531, 534, 535, 558, 560, 577, 586, 590, 597, 599, 603, 604, 605, 606, 611, 617, 618, 619, 620, 625, 633, 636, 637, 641, 642, 643, 646, 647, 648
zevk ve tercihler: 225
zihin bağımsız: 207
Zihinsel Muhasebe: 284